

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

TÜRK KAVRAM SİSTEMİNDE RENKLER

Doktora Tezi

Zhazira OTYZBAY

Ankara-2016

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM
DALI**

TÜRK KAVRAM SİSTEMİNDE RENKLER

Doktora Tezi

Zhazira OTYZBAY

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Melek ERDEM

Ankara-2016

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM
DALI

TÜRK KAVRAM SİSTEMİNDE RENKLER

Doktora Tezi

Tez Danışmanı :

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../200...)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

İmzası

ÖNSÖZ

Renkler, her zaman araştırma konusu olmuş ve rengin ne olduğu, fiziki özellikleri, anlamları, insanın görme algısı ve renklerin insana etkisi dilbilimciler, antropologlar, fizikçiler, nörofizyologlar, psikologlar, felsefeciler tarafından araştırılmış ve tartışılmıştır. Renklerin evrensel olup olmadığı hakkında çarpıcı iddialar ortaya atılmış. Berlin ve Kay'ın 1969'daki *Basic Colour Terms: Their Universality and Evolution* (Temel Renk Kavramları: Onların Evrenselliği ve Evrimi) adlı renk üzerine önemli çalışmasındaki görüşler birçok bilim insanı tarafından kabul gördüğü gibi birçok bilim adamı tarafından eleştiri yağmuruna tutulmuştur. Eldeki çalışma, Türk kavram sistemindeki renk adlarının ve anlamlarının ve de Türk toplumunun kültür ve inancındaki kullanım alanlarının Berlin ve Kay'ın temel renk kavramları ile ilgili oluşturduğu şablona uymadığını ortaya koymaktadır. Renkler fiziki olarak evrenseldir, ancak her insanın parmak izinin ayrı olması gibi renklerin algısı ve anlamı toplumun kültürü, inancı ve yaşadığı coğrafik koşullarına göre değişmektedir.

Türkçe renk adları üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Ancak tüm tarihsel ve modern Türk lehçelerini kapsayan, temel ve yan anlamlarının incelendiği ve cümle örnekleriyle kullanım alanlarının belirtildiği bir çalışma yapılmadığından Türk kavram sistemindeki öz Türkçe renk adları ve anlamları incelenmek üzere tez konusu titizlikle seçilmiştir.

Renk adları ve onların çeşitli yan anlamları toplumun kültürünü temsil etmekle kalmayıp, toplumun kendine has dünya görüşünü de yansıtmaktadır. Eski dönemlere ait olan sözcükler, o dönemde aynı veya benzer anlama gelen sözcüklerin

etkin bir şekilde kullanılmasından pasifleşmesi sonucunda kullanım dışında kalarak tıpkı evrim teorisinde canlıların hayat seyrinde olduğu gibi çevreye uyum sağlayarak ya hayatta kalmakta ya da yok olup gitmektedir. Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanıla gelen her bir sözcük geçmişimizin bir parçası olup, kültürümüzün ve tarihimizin birer taşıyıcısıdır.

Tezin adı ‘Türk Kavram Sisteminde Renkler’ olup, konusu, teoride renk (colour) kavramının ve pratikte tarihsel ve çağdaş Türk yazı dillerinin esasında, öz Türkçe renk adlarının temel ve yan anlamlarının anlambilimi içerisinde, idrak anlam bilimi ve kültürel dilbilimi bakımından incelenmesidir. Bu sebeple, tezde özellikle Türk renk algısı ve kültürel semantiğine odaklı bir çalışma yapılmıştır. Tezimiz tarihsel ve çağdaş malzeme verilirken korpus kapsamında yer alan malzemeye dayalı olarak hazırlandığından sözlüklerdeki alfabe, imla ve transkripsiyon esas alınmıştır. Bundan dolayı aynı sesi veren harflerin farklı kaynaklarda farklı transkripsiyonla yazılması zorunlu olmuştur. Çalışmada tarihi yazılı kaynaklar ve çağdaş Türk lehçeleri sözlükleri ve halk edebiyatı eserleri taranmıştır. Bazı Türk lehçeleri çok işlenmiş, bazıları çok işlenmemiş olduğu, işlenmiş Türk lehçelerindeki sözlüklerde geniş yan anlam ve zengin cümle örneklerinin verilmesinden ve işlenmemiş sözlüklerde ise sadece sözcüğün temel anlamı karşılayan tek sözcüğün verilmesinden eksikliği gidermek için halk edebiyatı

eserleri taranmıştır. Bazı Türk lehçelerinde bazı renk kavramlarını karşılayan sözcüklerin yan anlamları ve cümle örnekleri bu eserlerde de geçmeyince tezimizde o lehçelerdeki belli renk kavramlarının yan anlamları verilmemiş, cümle örnekleri kullanım alanına alınmamıştır. Bu durum işlenmemiş Türk lehçesinde bu renk kavramının olmadığını, kullanılmadığını göstermez, muhakkak ki halk ağzında yaşadığı aşikardır.

Tezimizin 1. Bölümünde renklerin fiziki yapısı ve anlamları ile ilgili dünyadaki başlıca çalışmalar, bakış ve yaklaşımlar ele alınmıştır. 2. Bölümde Türk dilindeki renk kavramlarının adları ve anlamları tarihsel ve çağdaş Türk lehçeleri esasında yüzyıllarına göre kronolojik şekilde düzenlenmiştir. Daha sonra renklerin kullanım alanları, anlam açısından sınıflandırması ve incelemeleri verilmektedir. Bu bölümde VII.-VIII. yüzyıl Köktürkçe metinlerinden Budhist-Maniheist Türk yazılı kaynaklar, İslamî Türk çevresi tarihî yazılı kaynaklar ve çağdaş Türk lehçeleri sözlükleri ve halk edebiyatı eserlerinden zengin malzeme sunulmaktadır. Tezin 3. Bölümünde araştırmadan elde edilen sonuç, dünyadaki başlıca renk ile ilgili bakış ve yaklaşımlar bakımından değerlendirilmiştir.

Çalışmanın her aşamasında beni titizlikle yönlendiren, bana anlambilimini öğreten ve sevdiren, ‘Kazak Yazarı Dükenbay Dosjanov’un “İpek Yolu” Romanın’da Metaforlar’ adlı yüksek lisans ve bu doktora tez danışmanım değerli Türkolog ve anlambilimci Prof. Dr. Melek Erdem’e, çalışmalarımda lisans öğrenciliğimden beri kendisinden örnek, cesaret ve manevi destek aldığım değerli hocam Türkolog Prof. Dr. F. Sema Barutçu Özönder’e teşekkürü borç bilirim. Ayrıca ilkokul öncesinde okuma yazmayı ilk öğreten ve ilk defa çocuk kütüphanesine götürüp kaydımı yaptıran babam Nurdaulet Otyzbayev’a, her zaman maddi ve

manevi desteğini esirgemeyen annem Bibimariya Bekzhanova'ya ve alıřmalarımđan dolayı kendisine gerektiği kadar zaman ayıramadığım ve Kazak ve Türkiye Türkçesindeki bazı tez malzemelerini bilgisayar diziminde yardımcı olan oğlum Aldiyar TLEGEN'e teşekkür ederim. Türkiye'deki eğitim hayatımda ben dahil Türk Dünyası'ndan gelen öğrencilere maddi ve manevi desteğini esirgemeyen "Ecdd" kitabevinin sahibi Ahmet DOĞAN'a teşekkür ederim.

Zhazira OTYZBAY

ANKARA, 2016

İçindekiler

Önsöz	i
İçindekiler	v
0. Giriş	xi
0.1 Konu	xi
0.2 Konu Külliyatı	xiii
0.3 Metot	xxi
Kısaltmalar	xx
Eser Kısaltmaları	xxiii
Diğer Kısaltmalar	x1
Şekiller ve İşaretler	x1iii
1. Bölüm: Renk Kavramı, Bakış ve Yaklaşımlar	1
1.1. “Renk” Kavramı ve Anlamı	1
1.2. Görsel Algı ve Renk Evrenselliği	11
1.3. Renklerde “Ton”, “Parlaklık” ve “Doygunluk” Kavramları	18
1.4. Renkler ve Kültürel Coğrafik Çevre Olgusu	24
1.4.1. Renklerde Göndergesel İlişkililik ve Renklerin Prototipleri	26
1.5. Renk Adlarının Anlamı Üzerine Görüşler	29
1.5.1. “Mavi” ve “Yeşil” Kavramları	29
1.5.1.1. “Mavi” Kavramı	29
1.5.1.2. “Yeşil” Kavramı	32
1.5.1.3. “Yeşil” ve “Mavi” Arasındaki Göndergesel İlişkililik	34
1.5.2. “Sarı”, “Kırmızı”, “Sıcak Renk” ve “Soğuk Renk” Kavramları	38
1.5.2.1. “Makro Kırmızı” Kavram	45
1.5.3. “Siyah” ve “Beyaz” / “Koyuluk” ve “Açıklık” Kavramları	49
1.5.3.1. “Makro Siyah” ve “Makro Beyaz” Kavramları	53
1.5.4. “Kahverengi” Kavramı	56
1.5.5. Karma Renkler	60
1.6. Türk Dilinde Renk Adları Üzerine Çalışmalar	62

2. Bölüm: Türk Dilinde Renk Kavramları	74
2.1. “Beyaz”	74
2.1.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Beyaz” Kavramı	74
2.1.1.1. <i>ürüñ</i>	74
2.1.1.1.1. <i>ürüñ</i> Kullanım Alanı	76
2.1.1.1.2. Anlam Açısından <i>ürüñ</i>	83
2.1.1.2. <i>aķ</i>	110
2.1.1.2.1. <i>aķ</i> Kullanım Alanı	117
2.1.1.2.2. Anlam Açısından <i>aķ</i>	127
2.2. “Siyah”	170
2.2.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Siyah” Kavramı	170
2.2.1.1. <i>ķara</i>	170
2.2.1.1.1. <i>ķara</i> Kullanım Alanı	181
2.2.1.1.2. Anlam Açısından <i>ķara</i>	189
2.3. “Mavi”	198
2.3.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Mavi” Kavramı	198
2.3.1.1. <i>kök</i>	198
2.3.1.1.1. <i>kök</i> Kullanım Alanı	207
2.3.1.1.2. Anlam Açısından <i>kök</i>	215
2.3.2.1. <i>çakır</i>	251
2.3.2.1.1. <i>çakır</i> Kullanım Alanı	251
2.3.2.1.2. Anlam Açısından <i>çakır</i>	252
2.4. “Yeşil”	252
2.4.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Yeşil” Kavramı	252
2.4.1.1. <i>yaşıl</i>	252
2.4.1.1.1. <i>yaşıl</i> Kullanım Alanı	256
2.4.1.1.2. Anlam Açısından <i>yaşıl</i>	260
2.5. “Kırmızı”	270
2.5.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Kırmızı” Kavramı	270
2.5.1.1. <i>ķızıl</i>	270
2.5.1.1.1. <i>ķızıl</i> Kullanım Alanı	276
2.5.1.1.2. Anlam Açısından <i>ķızıl</i>	283

2.5.1.2. <i>al</i>	300
2.5.1.2.1. <i>al</i> Kullanım Alanı	303
2.5.1.2.2. Anlam Açısından <i>al</i>	306
2.6. “Sarı”	317
2.6.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Sarı” Kavramı	317
2.6.1.1. <i>sarığ</i>	317
2.6.1.1.1. <i>sarığ</i> Kullanım Alanı	322
2.6.1.1.2. Anlam Açısından <i>sarığ</i>	330
2.7. “Gri”	332
2.7.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Gri” Kavramı	332
2.7.1.1. <i>boz</i>	332
2.7.1.1.1. <i>boz</i> Kullanım Alanı	335
2.7.1.1.2. Anlam Açısından <i>boz</i>	339
2.7.1.2. <i>sur</i>	355
2.7.1.2.1. <i>sur</i> Kullanım Alanı	357
2.7.1.2.2. Anlam Açısından <i>sur</i>	357
2.7.1.3. <i>kıır</i>	362
2.7.1.3.1. <i>kıır</i> Kullanım Alanı	363
2.7.1.3.2. Anlam Açısından <i>kıır</i>	363
2.7.1.4. <i>çal</i>	367
2.7.1.4.1. <i>çal</i> Kullanım Alanı	370
2.7.1.4.2. Anlam Açısından <i>çal</i>	371
2.7.1.5. <i>burıl</i>	378
2.7.1.5.1. <i>burıl</i> Kullanım Alanı	380
2.7.1.5.2. Anlam Açısından <i>burıl</i>	381
2.7.1.6. <i>kovu</i>	382
2.7.1.6.1. <i>kovu</i> Kullanım Alanı	382
2.7.1.6.2. Anlam Açısından <i>kovu</i>	382
2.8. “Kahverengi”	383
2.8.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Kahverengi” Kavramı	383
2.8.1.1. <i>koşur</i>	383
2.8.1.1.1. <i>koşur</i> Kullanım Alanı	387

2.8.1.1.2. Anlam Açısından <i>koşur</i>	389
2.8.1.2. <i>küreş</i>	396
2.8.1.2.1. <i>küreş</i> Kullanım Alanı	400
2.8.1.2.2. Anlam Açısından <i>küreş</i>	401
2.8.1.3. <i>koçkıl</i>	402
2.8.1.3.1. <i>koçkıl</i> Kullanım Alanı	403
2.8.1.3.2. Anlam Açısından <i>koçkıl</i>	403
2.8.1.4. <i>kuba</i>	404
2.8.1.4.1. <i>kuba</i> Kullanım Alanı	405
2.8.1.4.2. Anlam Açısından <i>kuba</i>	406
2.8.1.5. <i>kula</i>	406
2.8.1.5.1. <i>kula</i> Kullanım Alanı	408
2.8.1.5.2. Anlam Açısından <i>kula</i>	408
2.8.1.6. <i>torug</i>	409
2.8.1.6.1. <i>torug</i> Kullanım Alanı	411
2.8.1.6.2. Anlam Açısından <i>torug</i>	411
2.8.1.7. <i>cireş</i>	412
2.8.1.7.1. <i>cireş</i> Kullanım Alanı	413
2.8.1.7.2. Anlam Açısından <i>cireş</i>	414
2.8.1.8. <i>yağız</i>	414
2.8.1.8.1. <i>yağız</i> Kullanım Alanı	416
2.8.1.8.2. Anlam Açısından <i>yağız</i>	417
2.8.1.9. <i>targıl</i>	418
2.8.1.9.1. <i>targıl</i> Kullanım Alanı	418
2.8.1.9.2. Anlam Açısından <i>targıl</i>	419
2.8.1.10. <i>tarlan</i>	419
2.8.1.10.1. <i>tarlan</i> Kullanım Alanı	420
2.8.1.10.2. Anlam Açısından <i>tarlan</i>	420
2.8.1.11. <i>qaltar</i>	421
2.8.1.11.1. <i>qaltar</i> Kullanım Alanı	421
2.8.1.11.2. Anlam Açısından <i>qaltar</i>	421
2.8.1.12. <i>or</i>	421

2.8.1.12.1. <i>or</i> Kullanım Alanı	422
2.8.1.12.2. Anlam Açısından <i>or</i>	422
2.8.1.13. <i>oy</i>	423
2.8.1.13.1. <i>oy</i> Kullanım Alanı	423
2.8.1.13.2. Anlam Açısından <i>oy</i>	423
2.8.1.14. <i>ker</i>	423
2.8.1.14.1. <i>ker</i> Kullanım Alanı	425
2.8.1.14.2. Anlam Açısından <i>ker</i>	425
2.8.1.15. <i>tığ</i>	426
2.8.1.15.1. <i>tığ</i> Kullanım Alanı	426
2.8.1.15.2. Anlam Açısından <i>tığ</i>	426
2.9. “Mor”	426
2.9.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Mor” Kavramı	426
2.9.1.1. <i>yipkin</i>	426
2.9.1.1.1. <i>yipkin</i> Kullanım Alanı	426
2.9.1.1.2. Anlam Açısından <i>yipkin</i>	427
2.10. “Karışık renk”	427
2.10.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Karışık Renk” Kavramı	427
2.10.1.1. <i>ala</i>	427
2.10.1.1.1. <i>ala</i> Kullanım Alanı	432
2.10.1.1.2. Anlam Açısından <i>ala</i>	439
2.10.1.2. <i>çubar</i>	439
2.10.1.2.1. <i>çubar</i> Kullanım Alanı	440
2.10.1.2.2. Anlam Açısından <i>çubar</i>	441
3. Bölüm: Genel Değerlendirme ve Sonuç	442
3.1. “Beyaz”	442
3.2. “Siyah”	448
3.3. “Mavi”	450
3.4. “Yeşil”	455
3.5. “Kırmızı”	457

3.6. “Sarı”	459
3.7. “Gri”	460
3.8. “Kahverengi”	463
3.9. “Mor”	469
3.10. “Karışık renk”	469
Kaynaklar	473
Türkçe Özet	507
İngilizce Özet	509

0. Giriş

0.1. Konu

Bu tezin konusu, teoride renk (colour) kavramının ve pratikte tarihsel ve modern Türk lehçeleri esasında, Türkçe renk adlarının anlambilimi içerisinde, idrak anlam bilimi ve kültürel dilbilimi bakımından incelenmesidir. Bu sebeple, tezde özellikle Türk renk algısı ve kültürel semantiğine odaklı bir çalışma yapılmıştır.

Evrensel bir terim olan “görme” ile algılanan renkler başta filozoflar olmak üzere, dilbilimciler, fizikçiler, antropologlar, psikologlar, nörofizyologlar gibi birçok bilim adamının ilgisini çekmiş ve “renk” kavramı da dahil olmak üzere “renk adları”nın da evrensel mi, yoksa toplumların yaşadığı doğal çevrelere ve kültürlerine göre değişiklik mi gösterdiği tartışma konusu olmuştur. Ayrıca renk bildiren kavramların dünya dillerinde ve kültürlerindeki anlamları, kastettikleri şeylerin birbiriyle eşdeğer olup olmadığı ve sebepleri üzerine de araştırmalar yapılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda hem “renk” kavramının hem de renk bildiren kavramların evrensel olmadığı, doğal çevreler ve kültürlere has renk anlayışları ve kavramlarının bulunduğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Türk kavram evrenindeki renk adları da zengin Türk kültürü ve inanç sistemi içinde asırlarca yoğrulmuş kendine has özelliklerle, tarihsel ve modern Türk lehçelerinden derlenen renk adı belirten kavramların kullanımından ortaya çıkmaktadır.

Lyons, “bir toplumun dili kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır ve her dilin belirlediği sözsel ayrımlar o dilin ait olduğu toplumda nesnelere, kavramların ve etkinliklerin kültürel yönden önemli özelliklerini yansıtmaya eğilimindedirler” diyerek renk adlarının kültürel özelliklerine dikkat çekmiştir (1983: 384). Renk adlarının anlamlarını nörofizyoloji, fizik bilimleri bakımından ortaya koymaya çalışanları

eleştiren Wierzbicka, renk adlarının anlamlarını tespit etmek için her ana dili taşıyıcısının yetiştiği çevre ve kültür göz önüne alınarak renklerin göndergesel anlamlarında bulunan renk prototiplerinin ve makro renklerin belirlenmesi gerektiğini savunarak *Yazık, Kul'tura, Poznaniye*'de yayımlanan "Oboznaçeniya Tsveta i Universalii Zritel'nogo Vospriyatiya", (Renk İşaretleri ve Görsel Algının Evrenselliği) adlı çalışmasında renk anlamlarına açıklama yöntemlerini teklif etmiştir (1996b: 231-291). Bu çalışmada konunun önemi, tarihsel ve modern Türk lehçelerinin anlam bilimi ve özellikle idrak dilbilimi alanında Türk kökenli renk adlarının tek bir çalışma olarak henüz bütün yönleriyle incelenmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bugüne kadar Türk renk adlarının kültür ve inanç bakımından ele alındığı tasviri nitelik gösteren az sayıdaki çalışma haricinde Türk kültüründe renk algısını idraki yaklaşımlarla ortaya koyan çalışmalar yoktur. Ayrıca çalışmalar idrak dilbilimi bakımından tarihsel ve modern Türk dilini kapsayıcı nitelikte değildir. Türk dilindeki renk adlarının çeşitli fonksiyonlarını incelemek çağdaş Türk lehçelerinin söz varlığının karşılaştırmalı araştırmalarında büyük önem taşımakta ve renklerin, toplumun kültür yaşantısından izler taşıması ve kanıtlar sunması bakımından kültürel değerleri ve etimolojisinin incelenmesi önem kazanmaktadır.

Tezin amacı, Türk dilindeki renk adlarında tarihsel ve modern Türklük alanındaki standart tür ve ağızlarda kullanılan renk adlarını tespit ederek tarihsel ve modern sahadaki kullanım alanlarını, anlam değişimleri ve sebeplerini de ortaya koymak, idrak anlam bilimi, kültürel dil bilimi, toplum dil bilimi, köken bilimini dikkate alarak son yöntemlerle incelemek ve ayrıca leksikolojideki son yöntemlerden biri olan dil coğrafyası alanının yöntemlerinden de faydalanarak ilgili dil haritaları üzerindeki issoglosları ortaya koyacak malzemeyi temin etmek de olmuştur. Bunun

sonucunda günümüzün Türk dili söz varlığının zenginleştirilmesine ve özellikle Türkçe kökenli renk adlarının Türk kavram sistemindeki durumunu ve yaygınlık oranlarını tespit etmenin yanı sıra hangi benzer eğilimlerle bu renk adlarının ortaya konduğunun anlaşılmasıdır. Türk dünyasında, kültüründe, sosyokültürel yapısı içinde görsel algının çevre ve kültür bağlantılarının ortaya konulması, Türk kültüründe göndergesel ilişkililik ve renklerin prototiplerinin kültür içindeki yerlerinin ortaya konulması da tezin hedefleri arasındadır.

0.2. Konu Külliyatı

“Renk” kavramı ve renk işaretleri birçok disiplinde fizikte gözün algıladığı dalga uzunluklarından, psikolojide insanlara etkilerine kadar farklı yönlerden incelenmiştir. Ancak, renk adlarının dillere ve kültürlere özgü anlamları üzerine yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu çalışmada renk adları fizik, psikoloji, resim sanatı, nörofizyoloji alanları açısından değil, renk işaretlerinin anlamı üzerine yapılmış anlambilimi, idrak dilbilim, kültürel dilbilim üzerine yapılan teorik çalışmalar esas alınarak hazırlanmıştır. Bunun üzerine anlambilimi teorileri ile ilgili olarak S. Ullmann’ın, Cruse’un, Lyons’ın kaynakçada da yer alan çalışmalarının yanı sıra renklerdeki metaforik anlatımların idrak dilbilimi bakımından çözümlemeleri ile ilgili olarak Lakoff ve Johnson’ın, kültürel yaklaşımlar açısından Palmer’in çalışmaları renklerin coğrafi dilbilimi açısından değerlendirilmesi için W. F. Mackey’in çalışmaları özellikle dikkate alınmıştır. Anna Wierzbicka’nın renklerin anlamlarını anlambilimi, kültürel dilbilimi, idrak dilbilimi bakımından daha önce dünyada renkler üzerine yapılan çalışmaları da kapsayan *Semantic Primitives* (Frankfurt: Athenaum (Linguistische Forschungen, 22, 1972), *Lingua mentalis: The*

semantics of natural language (Sydney: Academic Press. 1980), *Lexicography and conceptual analysis* (Ann Arbor: Karoma, 1985) ve özellikle *The meaning of colour terms: Semantics, culture and cognition* (Cognitive Linguistics, 1, 1: 99-150, 1990) ve *Обозначения цвета и универсалии зрительного восприятия* (Язык. Культура. Познание, Москва, С. 231-291, 1996) eserleri bu tezin teorik kaynağının temelidir.

Türk dilindeki renkler üzerine en kapsamlı çalışmalardan Bahaettin Ögel'in *Türk Kültür Tarihi* adlı eserinin 6. cildinde ve Reşat Genç'in *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil* adlı çalışmalarında Türkçe renkler Türk kültürü ve tarihi bakımından ele alınmıştır. Bunun dışında Türk renk adları üzerine yapılan çalışmalar günümüzde kullanılan ana renkler üzerine makale bazında nokta çalışmalarıdır. Annemarie Von Gabain'in *Renklerin Sembolik Anlamları* (Türkoloji Dergisi, III, 1, Ankara, 1968), Ilse Laude-Cirtautas'ın "Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten" (Otto Harrassowitz, Wiesbaden, Ural-Altische Bibliothek, Bd. 10. 137 s, 1961) makalesini Saadet Çağatay "Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Kullanılışı" (TDAY- Belleten, Ankara, 1962) adıyla Türkçe yayınladığı makale, *Nevruz ve Renkler* (AKM Yay. Ankara, 1996) kitabındaki makaleler, renk adlarının kültürel açıdan değerlendirildiği eserlerdir.

Tezde, renk adlarını Türk Runik harfli metinlerinde tespit etmede faydalanılan kaynakların başında Eski Türkçe dönemi için S. Gerard Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, Clarendon Press, 1972), Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987), A. von Gabain'in *Eski Türkçenin Grameri* (Çev.: Mehmet Akalın, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988), K. Röhrborn'un

Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien, Lieferung 1-4 (Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1977-81-88), V. Thomsen'in *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (Çeviren: Vedat Köken, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002), Talat Tekin'in *Orhon Yazıtları* (Ankara, TDK Yay., 1988), *Irk Bitig, The Book of Omens* (Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1993) ve *Tunyukuk Yazıtı* (Ankara, Simurg, 1994), Marcel Erdal'ın *A Grammer of Old Turkic* (Handbook of Oriental Studies, Section Eight-Central Asia, Leiden; Boston; Köln: Brill 2004) adlı eserleri esas alınmıştır.

Maniheist Türk çevresi metinlerinde renk adlarının tespiti için Marcel Erdal'ın *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon* (Volume I-II, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1991), S. Gerard Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, Clarendon Press, 1972) ve de Peter Zieme'nin *Manichäisch-türkische Texte* (Berliner Turfan-Texte V, Berlin, 1975) adlı çalışması kullanılmıştır.

Buddhist Türk çevresi renk adları ve anlamlarının tespiti için de M. Erdal'ın Eski Türkçenin söz varlığı üzerine iki ciltlik çalışmasının yanı sıra Saadet Çağatay'ın *A ltun Yaruk'tan İki Parça*(Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Yayınları, 1945), Ceval Kaya'nın *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin-Dizin* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994), Peter Zieme'nin *Altun Yaruq Sudur Vorworte und das erste Buch* (Berliner Turfantexte XVIII, Brepols, Turnhout, Belgium, 1996), A. V. Gabain ve Bang, Willi'nin *Türkische Turfan-Texte I* (Berlin, 1929), *Türkische Turfan-Texte II* (Berlin 1929), *Türkische Turfan-Texte III* (Berlin, 1930), *Türkische Turfan-Texte IV* (Berlin 1930), *Türkische Turfan-Texte V*, (Berlin, 1931), Semih Tezcan'ın *Das uigurische İnsadi -Sutra* (Berliner Turfantexte III,

Berlin, Akademie Verlag 1974), Şinasi Tekin'in *Maitrisimit nom bitig, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index*, (Berliner Turfantexte IX, Berlin, Akademie Verlag, 1980), K. Röhrborn, - A. xii L., Mayer'in *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII* (Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1991) adlı eserleri esas alınmıştır.

İslamî Türk çevresinde Karahanlı Türkçesi için Reşit Rahmeti Arat'ın *Kutadgu Bilig I Metin* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1979), *II Çeviri* (8. baskı Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları 2003), *III İndeks* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları 1979); R. Dankoff ve J. Kelly'nin *Mahmūd al-Kāşgari's Divān Luġāti't-Türk*, I-II-III (Harward University Press, 1982-1984-1985), Besim Atalay'ın *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I-IV. Cilt (3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992) çalışmaları esas alınmıştır. Harezmi Türkçesi için Nuri Yüce'nin *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993), A.K. Borovkov'un *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)* (Çev.: Halil İbrahim Usta-Ebülfez Amanoġlu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları 2002), H. E. Boeschoten, M. Vandamme ve Semih Tezcan'ın *Al-Rabghuzi, Qisas al-Anbiya, An Eastern Turkish Version*, (Leiden-New York-Köln: E. J. Brill, 1995), Aysu Ata'nın *Nasirü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabghuzi, Kıtasü'l-Enbiya, Giriş-Metin, Tıpkıbasım, II Cilt* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997) ve *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Giriş-Metin-Dizin-Notlar* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004), Janos Eckmann'ın *Mahmut b. Ali, Nehcü'l-Feradis, I Metin, II Tıpkıbasım*, (Yayımlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları 1995) ve Aysu Ata'nın *Mahmut b. Ali, Nehcü'l-Feradis, III Dizin-Sözlük* (Ankara, Türk Dil Kurumu

Yayınları, 1998) adlı çalışmaları esas alınmıştır. Eski Kıpçak Türkçesi için K. Grønbech'in *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus* (Kopenhagen, Einar Munksgaard, 1942), Necmettin Hacıeminoğlu'nun *Kutb'un Hüsvrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), Ali Fehmi Karamanlıoğlu'nun *Seyf-i Sarâyi, Gülistan Tercümesi* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989), Recep Toparlı, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı'nın *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003) adlı çalışmaları esas alınmıştır.

Batı Türk yazı dili için Muharrem Ergin'in *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile* (4. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997), *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer* (3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997) ve *Dede Korkut Kitabı* (33. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2005), *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1965-88): VIII Cilt, 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları) çalışmalarından faydalanılmıştır.

Doğu Türk yazı dili için ise G. Clauson'un *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xan* (Faximile Text with An Introduction and Indies, London, 1960), W. M. Thackston'ın *Zahirüddin Muhammed Bâbür Mirza, Bâbürnâme*, I-III (Harward University Press, 1993) ve R. R. Arat'ın *Vekayi Babür'ün Hatıratı*, I-II Cilt (2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987) çalışmaları esas alınmıştır.

Modern Türk dili alanında aşağıdaki Türk lehçelerinin kapsamlı sözlükleri esas alınmıştır:

Modern Güney-Batı Türk dili alanı için *Türkçe Sözlük* (II Cilt, 9. Baskı, Ankara, TDK Yay., 1998), *Derleme Sözlüğü*, (2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993), *Tarama Sözlüğü*, (Ankara, TDK Yay.), Ömer Asım Aksoy'un *Deyimler Sözlüğü* (İstanbul, İnkılâp Yayınları, 1988); Azerbaycan Türkçesi için *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğati* (Ä. Ä. Orucov editörlüğünde I, II, III, IV Ciltler, Azərbaycan SSR Elmlar Akad-sı Naşriyatı, 1966), Altaylı Seyfettin'in Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü (MEB Yay. İstanbul, 1994); Türkmen Türkçesinde için *Türkmen Diliniň Sözlügi* (Y. Hamzayev editörlüğünde, Aşgabat, 1962), *Türkmen Diliniň Frazologik Sözlügi*, (S. Altayev editörlüğünde, Aşgabat, İlim Neşriyatı, 1976), *Türkmen Diliniň Grammatikası-Morfologiya*, (Miratgeldi Söyägov editörlüğünde, Aşgabat, Ruh Neşriyatı, 1999); *Turkmensko-Russki Slovar'* (N. A. Baskakov'un editörlüğünde "Sov. Ents", Moskva, 1968); Gagauz Türkçesi için *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* (G. A., Gaydarci, E. K. Koltsa, L. A. Pokrovskaya, B. P. Tukan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara) *Gagauz Türkleri tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı* (Hrun Güngör, Mustafa Argunşah, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991), Halaç Türkleri için Gerhard Doerfer'in, *Khalaj Materials* (Wolfram Hesse, Hartwig Scheinhardt, Semih Tezcan'ın işbirliği ile, Indiana University, Bloomington, 1971), *Halaçça Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili* (Çeviren: Semih Tezcan, Belleten Cilt XXXIV, Sayı 133, Ocak 1970'den ayrışım, TTK Yayınları, Ankara), *Wörterbuch Des Chaladsch* (Gerhard Doerfer ve Semih Tezcan, Budapest, Akadémia Kiadó, 1980).

Modern Güney Doğu Türk dili alanında *Uygursko-Russki Slovar'* (T. R. Rahimov Ed. "Sov. Ents", Moskva, 1968); Uygur Tilining İzahlik Lüğati (1998, Milletler Neşriyatı, I.-VI. Ciltler, Urumçi), *Uygursko-Russki Slovar'* (Nacip, E.N.,

1968, Moskva, İzdatel'stvo 'Sovetskaya Entsiklopediya'. Özbek Türkçesi için Z. M. Marufov'un Özbek Tilining İzohli Luğati (I, II Cilt, Uzbek SSR Fanlar Akad-sı, Rus Tili Naşriyatı, Moskva, I. c. 1981, II. c. 1988); A. K. Borovkov'un *Uzbeksko-Russki Slovar'* (Gos İzd. İnostr. i Nats. Slovarey, Moskva, 1959);

Modern Kuzey Batı Türk dili alanında renk adlarının tespitini yapmak üzere Başkurt Türkçesi için K. Z. Ahmerov'un *Başkirsko-Russkiy Slovar'* (İzd. İnostr. i Nats. Slovarey, Moskva, 1958); Kazak Türkçesi için A. İ. İshakov'un ed. *Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi* (I – X Ciltler., Ğılım Baspası, Almatı, 1974-1986), A. İ. İshakov'un ed. *Kazak Adebî Tilinin Sözdigi* (I – XV Ciltler, Arıs Baspası, Almatı, 2006-2011), A. İ. İshakov ed. *Abay Tilinin Sözdigi* (ĞılımBaspası, Almatı, 1968); Karaçay-Malkar Türkçesi için J. M. Guzelanı ed. *Karaçay-Malkar Tilni Angılatma Sözlüğü* (I, II Ciltler, "El-Fa" Kitap Basma, Nalçık, 1996), Ufuk Tavkul'un *Karaçay-Malkar Sözlüğü* (TDK Yay. Ankara, 2000); Karayim Türkçesi için N. A. Baskakov ed. *Karaimsko-Russko-Pol'ski Slovar'* (İzd. "Russkiy Yazık", Moskva, 1974); Karakalpak Türkçesi için N. A. Baskakov'un ed. *Karakalpakşa-Ruşsa Sözlük* ("Gos İzd. İnostr. i Nats. Slovarey, Moskva, 1958), N. A. Baskakov'un *Russko-Karakalpakski Slovar'* (İzd. "Sov. Ents", Moskva, 1967); Kırgız Türkçesi için K. K. Yudahin'in *Kırgız Sözlüğü* (Çeviri Taymas Abdullah, TDK Yay. Ankara, 1998), Gülzura Cumakunova'nın *Kırgız Sözlüğü*; Kumuk Türkçesi için B. G. Bammatova'nın *Russko-Kumıkski Slovar'* (İnst. Yazıka, Lit. i İsskustva, Mahaçkala, 1997); Nogay Türkçesi için N. A. Baskakov ed. *Nogaysko-Russki Slovar'* (Gos. İzd. İnostr Slovarey, Moskva, 1963), N. A. Baskakov'un ed. *Russko-Nogayski Slovar'* (Gos. İzd. İnostr. Slovarey, Moskva, 1956); Tatar Türkçesi için R. A. Zilyayev, G. G. Abdrahmanov'un *Tatar Telenen Anlatmalı Süzlege* (I, II, III Ciltler, Tatarstan Kitap

Naşriyatı, Kazan, 1977-1979), F. A. Ganiyeva'nın *Russko-Tatarski Slovar'* (İzd. "İnsan", Moskva, 1997), Dmitriyev'in *Russko-Tatarski Slovar'* ("TatKnigoİzdat", Kazan, 1955); Modern Kuzey-Doğu Türk dili alanı için renk adlarının tespiti için: Altay Türkçesi için N. A. Baskakov'un *Russko-Altayskiy Slovar'* (İzd. "Sov. Ents", Moskva, 1964); Hakas Türkçesi için *Hakasça-Türkçe Sözlük* (Emine Gürsoy-Naskali Başkanlığında, TDK Yay., Ankara, 2007), V. Y. Butanayev'in *Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnografiçeskiy Slovar'* (Laboratoriya Etnografii NIÇ HGU, Abakan, 1999), D. İ. Çankov'un *Russko-Hakasski Slovar'* (İzd. İnostr. i Nats. Slovarey, Moskva, 1961); Saha Türkçesi için E. K. Pekarskiy'nin *Slovar' Yakutskogo Yazıka*, Tom III, Vıpuski 10-13, Leningrad, Akademiya Nauk, SSSR, 1959); E. K. Pekarski'nin *Yakutça Sözlük* (1945, Ebüzziya Matbaası, İstanbul), P. A. Sleptsova'nın *Yakutsko-Russkiy Slovar'* (İzd. "Sov. Ents.", Moskva, 1972), P. S. Afanasyev, L. N. Haritonov'un *Russko-Yakutskiy Slovar'* (İzd. "Sov. Ents.", Moskva, 1968); Şor Türkçesi için Nadejda Tannağışeva, N. Kurpeşko, Şükrü Haluk Akalın'ın *Şor Sözlüğü* (Türkoloji Araştırmaları, Adana, 1995); Teleüt Türkçesi için L.T. Ryumina-Sırkaşeva, N. A. Kuçigaşeva'nın *Teleüt Ağzı Sözlüğü* (Çeviren Ş.H. Akalın, C. Turgunbayev, TDK, Ankara, 2000); Tuva Türkçesi için E. R. Tenişev'in *Tuvinsko-Russkiy Slovar'* (İzd. "Sov. Ents", Moskva, 1968), A. A. Palmbah'ın *Russko-Tuvinski Slovar'* (İzd. İnostr. i Nats. Slovarey, Moskva, 1953);

Çuvaş Türkçesi için N. İ. Aşmarin'in *Thesaurus language Tschuvaschorum*, (I-II C. Kazan, III.-XVI. C. Çeboksarı 1928-1950, Çuvaşskoye gosudarstvennoye izdatel'stvo, Çeboksarı); M. Y. Sirotkina'nın *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'* (Gos. İzd. İnostr. i Nats. Slovarey, Moskva, 1961), İ. A. Andreyev, İ. P. Petrov'un *Russko-Çuvaşski Slovar'* (İzd. "Sov. Ents.", Moskva, 1971), M. İ. Skvortsov, A.V.

Skvortsova'nın *Çuvaşsko-Russkiy, Russko-Çuvaşski Slovar'* (Çuvaşskoye Knifnoye İzd., Çeboksarı, 1999) sözlükleri esas alınmıştır.

0.3. Metot

Tezde renk kavramları eş zamanlı ve art zamanlı olarak karşılaştırmalı incelenmiştir. Renk kavramları fizyolojik açıdan üç boyutlu özelliklerine göre tasnif edilerek verilmiş, bu renk kavramları ile ilgili adlandırmalar ise tarihsel ve modern Türk dilinde şekil ve anlam özellikleri ile dönemlere göre tasnif edilerek verilmiş, ayrıca her bir renk kavramının etimolojik olarak değerlendirmesi yapılmış, kullanım alanları verilmiş ve anlam olayları ile ilgili olarak idrak anlambilimi yöntemlerinden faydalanılmış ve renklerin renk semantiği içerisinde Türk kültür ve coğrafyasında doğal çevrenin bir özelliğine gönderme yapan görsel ayırıcılar dikkate alınarak coğrafi ve kültürel dilbilimi çözümlenmeleri de yapılmıştır.

Çalışmanın teorik kısmı renk semantiğini ilgilendiren bütün konular üzerine yapılmış çalışmaları kapsamaktadır. Renk bildiren kavramların anlamları ile ilgili teorik semantik ve leksikal semantik alanında yapılmış kitap, makale, tez çalışmaları incelenerek anlam incelemeleri açısından en uygun yöntem uygulanmıştır. I. Bölümde renk kavramı ile ilgili görüş ve yaklaşımlar ayrıntılı olarak incelenmiştir. II. Bölümde ise tezin asıl konusu olan Türkçe renk bildiren kavramların anlamları Türk dilinin tarihsel ve modern dönemlerine ait eserler ve bu eserlerin metinleri üzerinde yapılmış çalışmalar, mevcut sözlükler ve Türk lehçelerindeki sözlü edebiyat ürünlerinin örnekleri destanlar, atasözleri ve Türk mitolojisi ve kozmolojisi üzerine yapılan eserlerin taranmasıyla tespit edilmiştir. Anlambilimi, idrak dilbilimi ve

kültürel dilbilimi teori ve araştırma metotları tespit edilen Türkçe renk kavramlarının anlamlarının ortaya çıkması için uygulanmaya çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak idraki yaklaşımlar açısından Lakoff ve Johnson'ın yaklaşımları esas alınmıştır. Diğer yandan kültürel bağlantıların sağlanması ile ilgili olarak Wierzbicka'nın göndergesel prototip yaklaşımları esas alınmıştır. Renk adlarının anlamlarını incelerken, insanların gerçekte neyi kastettiklerine önem verilmesi ve kastedilen şeyin, söz konusu renk işaretinin göndergesel prototipine (referential prototip) ulaştıracağı kanısına varmıştır. Bu doğal göndergesel ilişkilerin kurulmasıyla prototipleri kullanmıştır. Wierzbicka, bir renk işaretini X olarak belirleyip rengin anlam açıklaması tahlilinde doğal göndergesel prototip olarak rengin insan tarafından görsel algısını ortaya koymuş ve formülle birçok renk kavramının çeşitli dil ve kültürlerdeki doğal göndergesel prototipleri ve aynı zamanda birçok kavramın gelişim kaynağını bulmak mümkündür. Renk adlarında olduğu gibi sözcük kullanımlarında çokanlamlılık kaçınılmazdır. Gönderimsel ve sözlüksel olmak üzere iki tip çokanlamlılıktan söz edilir. Gönderimsel çok anlamlılığa (referential polisemy) göre çok anlamlı sözcüklerin bazılarında her iki kullanım aynı nesneye gönderimde bulunabilir. Fakat bu gönderimlerde manzaranın iki farklı noktasından bakılır. Örneğin: Eski Türkçe ve günümüz Türk lehçelerinde *gök/kök* hem “gökyüzü” hem “mavi” anlamlarını verir. Renk adlarının anlamlarının belirlenmesinde Wierzbicka'nın teklif ettiği “doğal göndergesel prototipler”de gönderimsel ilişkilerin kurulması renk adlarının metonimik kullanımlarıyla da örtüşmektedir (Wierzbicka, 1993:3). G. Kleiber'in bütünleşmiş ad aktarımı (integrated metonimi) diye adlandırdığı gönderimsel kuramda, bazı şartlar altında nesnenin bir parçasının nesnenin bütünü temsil edebildiğini belirtmektedir (Kleiber, 1999: 115). Renk

bildiren kavramların metaforik anlamlarının çözümlenmesinde G. Lakoff, M. Johnson'un metaforların epistemik ve ontolojik uygunlukları bulunarak hedef ve kaynak kelimelerin tespit edilmesi metodu benimsenmiştir.

Kısaltmalar

Eser Kısaltmaları

- A *Altayistik*, Tekin Talat, (2013) *Makaleler I, Altayistik*, TDK, Ankara
- AltA *Altay Alkıştar*, Ukaçına K. E., Yamayeva E.E, (1993), İzd. "Ak çeçek", Gorno-Altaysk.
- AAŞ *Altay Aladağ Şivesi, (Slovar' Altayskogo i Aladagskogo Nareçii Tyurkskogo Yazıka)*, Verbitskiy, V., (1884), Altay-Aladağ Türk Lehçeleri, Ortodoks misyoner Cemiyeti Neşriyatı, Kazan.
- ADİL *Oruçov, Ä. Ä., (1966-1980-1983-1987): Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, Bakı, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı.
- AH *Atebetü'l-Hakayık*, (1992): YÜKNEKİ, Edip Ahmed B. Mahmud, Reşid Rahmeti Arat, TTK, Ankara
- AltTS *Altayca- Türkçe Sözlük*, GÜR SOY-NASKALİ Emine, DURANLI Mufvaffak (1999), Ankara, TDK Yayınları
- AKT *Anonim Kur'an Tefsiri*. Borovkov, A.K., (2002): *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, Çev.: İbrahim Usta-Ebülfez Amanoğlu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 881.
- AltGr *Alttürkische Grammatik*, A. Von Gabain (1950): Leiptzig

- ATDS Altaylı, Seyfettin. (2005): *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara, Prestij Matbaası.
- ATS Altayca-Türkçe Sözlük, Emine GÜRSOY-NASKALİ, Muvaffak DURANLI, (1999), N. A. BASKAKOV, T. M. TOŞÇAKOVA'nın Oyrotsko-Russkiy Slovar'ından Genişletilmiş, Ankara, TDK Yayınları
- AY *Altun Yaruk*. Kaya, Ceval, (1994): *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin-Dizin*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 607.
- AY-Zieme *Altun Yaruk*. Zieme, Peter, (1996): *Altun Yaruq Sudur Vorworte und das erste Buch*, Berliner Turfantexte XVIII, Brepols, Turnhout, Belgium.
- BK K Bilge Kağan yazıtı Kuzey yüzü, Tekin, T., (1988): *Orhun Yazıtları*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 540.
- BN *Bâbürnâme*. Thackston, W., M., (1993): Zahirüddin Muhammed Bâbür Mirza, *Bâbürnâme*, I-III, Harward University Press.
- BM *Slownik arabsko-kipzaki z okersu Pastwa Mamelucktigo, Bulgat al-Muştaq fi lügat al-Türk wa'l-Qifzaq*, ZAJACKOWSKI, Ananiasz, (1954): Czecs. II. Verba, Prace Orientalistycznej, Zakład Orientalistyki Polskiej Akademii Nauk, 86+138 s., Warszawa
- BT Bilim Teknik Dergisi, 2006.
- BT I *Berliner Turfantexte I*. Hazai, Georg und Peter Zieme, (1970): Fragmente der uigurischen Version des 'Jin'gangjing mit den Gâthâs des Meister Fu. Nebt einem Anhang von T. Inokuchi, Berliner Turfantexte I, Berlin.

- BV (KTS) Baytaratu'l-Vāzih bkz. Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CC *Codex Cumanicus*. Grønbech, K., (1942): *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, Einar Munksgaard.
- ÇRS Çuvaşsko-Russki Slovar', SİROTKİN, M.Y., (1961), Moskva, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey
- ÇRRÇS Çuvaşsko-Russkiy i Russko-Çuvaşski Slovar', Skvortsov, M. İ., Skvortsova A. B. (1999), Çeboksarı, Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel'svo
- D Doğu yüzü
- DeyS. *Deyimler Sözlüğü*. Aksoy, Ömer, Asım, (1988): *Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, İnkılâp Yayınları.
- DK *Dede Korkut*. Ergin, Muharrem, (2014): *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin- Tıpkıbasım*, 9. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları; Ergin, Muharrem, (1997): *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer*, Ankara, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları:219.
- DLT *Dīvān Luġāti't-Türk*. Dankoff, R., J. Kelly, (1982-1984-1985): *Mahmūd al-Kāşġarī's Dīvān Luġāti't-Turk*, I-II-III, Harward University Pres; Atalay, Besim, (1992): *Divanı Lûgat-it-Türk Tercümesi*, IV. Cilt, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DM (KTS) *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lüġati't Türkiyye*. Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

- DS *Derleme Sözlüğü*, (1993): 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DTS *Drevnetyurkskih Slovar*, (1969): Leningrad, Izdatel'stvo Nauka Leningradskoe Otdelenie.
- ED *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Clauson, Gerard, (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press.
- Egorov Egorov, V. G., (1964): *Etimologiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı.
- Ernte II Molnar, A. und P. Zieme, 'Ein weiterer uigurischer Erntesege', *AoF* 16 (1989): 140-152.
- ES1. *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, Levitskaya, L. S., (Red.) (1989): *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvi c, j, y)*, Moskva, Akademiya Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya. Levitskaya, L. S.-Dıbo, A. V.- Rassadin V. İ. (1997): *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvi q, k)*, Moskva, "Yazıki Russkoy Kulturu", Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Yazıkoznaniya. Levitskaya, L. S.-Dıbo, A. V.- Rassadin V. İ. (2000): *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvi q, k)*, Moskva, İzdatelstvo "İndrik", Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Yazıkoznaniya.

- ESÇY Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, M. R. Fedotov, (1996), Çeboksarı, I-II tom, Çuvaşskiy Gosudarstvenniy institut gumanitarnih nauk.
- ETŞ Arat, Reşid, Rahmeti, (1965): *Eski Türk Şiiri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- EUTS *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Caferoğlu Ahmet, (2011), TDK, Ankara.
- GagTS *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, Gaydarci G. A., Koltsa E. K., Pokrovskaya L. A., Tukan B. P., (1991), Aktaranlar: A. Doğru, İ. Kaynak, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GRMS *Gagauzsko-Russko-Moldavski Slovar'*, Gaydarci G. A., Koltsa E. K., Pokrovskaya L. A., Tukan B. P., (1973), Moskva, İzd. "Sovetskaya Entsiklopediya"
- GTHEÖ Gagauz Türkçesi Halk Edebiyatı Örnekleri, TDK Yayınları
- GT *Gülistan Tercümesi*, Karamanoğlu, Ali, Fehmi, (1989): Seyf-i Sarâyi, *Gülistan Tercümesi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 544.
- GT (KTS) *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân Bi't –Türkî) Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007): Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HakTS Hakasça-Türkçe Sözlük, (2007), GÜR SOY-NASKALI, BUTANAYEV, V., İSİNA A., ŞAHİN Erdal, ŞAHİN, Liaisan, Ankara, TDK Yayınları.

- HOTES *Hooaray-Orıs Tarhın-Etnografiya Söstigi*, V. Y. Butanayev, (1999),
HGU NIÇ'tin Etnografiya Laborotoriyazı Ağban-Tura, Hakassko-
Russkiy İstoriko-Etnografiçeskkıy Slovar' Abakan
- HRSI *Hakassko-Russkiy Slovar*. Baskakov, N. A., (1953): *Hakassko-Russkiy Slovar*, Moskva, Ministerstvo Kulturu SSSR Glavizdat, Gosudarstvennoe İzdatelstvo İnostrannıh i Natsionalnıh Slovarey.
- HŞ *Hüsrev ü Şirin*. Hacıeminoğlu, Necmettin, (2000): *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 573.
- HT HAMILTON, James, Russell, (1998): *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, Türkçeye Çevirenler: Ece Korkut-İsmet Birkan, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 11, Ankara, Simurg.
- IB *İrk Bitig*, Tekin, Talat, (2004): *Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara, Öncü Kitap.
- K Kuzey yüzü
- KarRSI. *Karaimsko-Russko-Polskiy Slovar*, (1974): Redaksiya: N. A. Baskakova, A. Zayonçovskogo, S. M. Şapşala, Moskva, İzdatelstvo Russkiy Yazık.
- KarTü. Karayim Türkçesi, Musayev K.M., Gültekin, Mevlüt, (2002), Türklük Bilim Araştırmaları, Niğde, Bahar
- KATS *Kazak Adebı Tilinin Sözdigi*, İshakov, Ahmedı, (2006), I- XV tom, Baytursınulı Atındağı Til bilimi İnstitutı, Almatı, "Arıs" Baspası
- KazTüSl. Koç, Kenan-Bayniyazov, Atabek-Başkapan, Vehbi, (2003): *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Akçağ Yayınları.

- KB *Kutadgu Bilig*. Arat, R., R., (1979): *Kutadgu Bilig, I-Metin*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları; Arat, R., R., (1974): *Kutadgu Bilig, II Çeviri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 477 s.; Arat, R., R., (1979): *Kutadgu Bilig, III-İndeks*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KE *Kıyası-ı Enbiya* (2013), Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Murat Küçük, (Metin, Sözlük-Dizin, Notlar), Türk Dil Kurumu Nüshası, Ankara *Ḳıṣāṣü'l-Enbiyā, Peygamber Kıssaları, II Dizin* Ata, Aysu, (1997): Nāṣirü'd-dīn Bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları. *Kıyasu'l-Enbiya*. Al-Rabghuzi, *Qisas al-Anbiya, An Eastern Turkish Version*, (1995): Edited by: H.E. Boeschoten, M. Vandamme, Semih Tezcan, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill;
- KF *Kitâb Fi'l-Fıkh*. Toparlı, Recep (1993): *Kitâb Fi'l-Fıkh (Şekil Bilgisi Özellikleri-Örnek Metin)*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- KF (KTS) *Kitâb Fi'l-Fıkh*. Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KFT *Kitâb-ı Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî*. Çirik, Birgül, (1961): *Kitâb ü Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî*, İstanbul, Türkiyat Enstitüsü Tezler Kısmı: 559; Açar, Mehmet Emin (1989): *Kitâb-ı Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî*, Marmara Üniv. Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

- KFT (KTS) *Kitāb-ı Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisāni't-Türkî*. Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Rec ep, (2007): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KırgRSI. Yudahin, K.K., (1965) *Kirgizsko-Ruskiy Slovar*, Moskva, İzdatelstvo “Sovetskaya Entsiklopediya”.
- KırgTTS *Kırgız Tilinin Tüshündürmö Sözdüğü*, Abduldayev, E., İsayev D., (1969), Frunze, “Mektep” Basması.
- Kİ *Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk*. Abu Hayyan, *Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk*, (1931): Haz. Ahmet Caferoğlu, İstanbul, Evkaf Matbaası.
- Kİ (KTS) *Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk*. Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KK *El- Kavânînü'l Külliye Li- Zabti'l-Lügati't- Türkiye*, Toparlı Recep, Çögenli S., Yanık N.H., (1999): TDK Yayınları, Ankara.
- KK (KTS) *El- Kavânînü'l Külliye Li- Zabti'l-Lügati't- Türkiye* Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları. *El-Kavanînü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügati't Türkiye*. Bilge, Rifat, (1928): *Kavanînü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügati't Türkiye*, İstanbul, Türkiyat Enstitüsü Yayınları.
- KKalpRS *Karakalpaksko-Ruskiy Slovar'*, Baskakov N. A., Ed. (1958), Moskva, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- KKKM *Kırım Karaycasının Katık Mecuması: metin-sözlük-dizin*, Tülay Çulha, Ankara, TDK Yayınları, 2015.

- KM *Khalaj Materials*, DOERFER, Gerhard, (1971): Wolfram Hesse, Hartwig Scheinhardt, Semih Tezcan ile işbirliği ile, Indiana University, Bloomington.
- KMTS *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Tavkul, Ufuk, (2000), TDK Yayınları.
- KMTAS *Karaçay-Malkar Tilni Anglatma Sözlüğü*, I, II, III, Guzelanı M., J., Jappulanı A. A., (1996), "El-Fa" Kitap Basma, Nal'çik
- KT Kül Tigin yazıtı. Tekin, T., (1988): *Orhun Yazıtları*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 540.
- KTS *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (2007): Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KırgTTS Kırgız Tilinin Tüshündürmö Sözdüğü, (1969), ABDULDAYEV, E., İSAYEV, D., , Frunze "Mektep" Basması
- KPZieme Zieme, Peter, (1974): "Ein uigurisches Turfanfragment der Erzählung AOH 28, p.263- 268.
- KPH *Prens Kalyanamkara ve Paparkara Hikayesinin Uygurcası*, Orkun Hüseyin Namık, (1940), TDK, Ankara.
- Maitri *Maitrisimit*. Tekin, Şinasi, (1980): *Maitrisimit nom bitig, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und ückläufiger Index*, Berliner Turfantexte IX, Berlin, Akademie Verlag.
- MÇ Moyun Çor (Şine Usu) yazıtı. Tekin, Talat, (2000): *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.

- ME *Mukaddimetü'l-Edeb.* Yüce, Nuri, (1993): *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:535.
- MEGEP Mesleki Eğitim ve Öğretim Sistemini Güçlendirme Projesi, http://www.megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/Re nk.pdf
- MG *Münyetü'l-Ġuzāt.* Öztopçu, Kurtuluş, (1989): *Münyetü'l-Ġuzāt 14th-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise*, Text, Translation-Index, Sources of Oriental Languages&Literatures 13, Harvard University.
- MG (KTS) *Münyetü'l-Ġuzāt*, Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MM TOPARLI, Recep, MUSTAFA Argunşah, (2008), *Mu'înü'l-Mürîd*, TDK Yayınları, Ankara (XIII-XIV yy).
- MoğTS LESSING, Ferdinand D., (2003): *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2 Cilt, Çeviren: Günay Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MS (KTS) *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî*, Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MT-XVII.İT *Meninski'nin Thesaurus'u ve XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi*, TULUM, Mertol, (2011), Ankara, TDK Yayınları
- N *Nutuk.* M. K. Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004.

- NF *Nehcü'l-Ferādīs, Uştmahlarnıŋ Açuk Yolu, Cennetlerin Açık Yolu,* III, Dizin-Sözlük, Ata, Aysu, (1998), Ankara TDK Yayınları *Nehcü'l-Feradis.* Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, I Metin, II Tıpkıbasım,* (1995): Tıpkıbasım ve Çeviriyazı: Janos Eckmann, Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 518; Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, III Dizin-Yayınları:*518.
- NogRS *Nogayşa-Orıŋşa Sözlük,* Baskakov N. A, (1963): Moskva, İnostranniy em natsiyonal'nıy sözlüklerdiŋ gosudarstvenniy izdatel'stvosı,
- OSTN *Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçii,* RADLOFF, W., (1893): Tom Perviy, Glasniye, Sanktpeterburg
- OTWF-I-II Erdal, Marcel, (1991): *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon,* Volume I-II, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- ÖTİL *Özbek Tilining İzahlı Lûgati,* MARUFOV, E. M., (1981), I-II Cilt, Moskova, "Rus Tili" Naşriyatı
- ÖHŞL *Özbek Halk Şevalari Lugati,* (1971): Sorumlusu: Ş. Ş. Şoabdurahmanov, Taşkent, Fan Naşriyeti.
- PKP ORKUN, Hüseyin Namık, (1940), *Prens Kalyanamkara ve Paparkara Hikayesinin Uygurcası,* TDK, Ankara
- RAItS Russko-Altayski Slovar', Baskakov, N.A., (1964), Gorno-Altayski Nauçno- issledovatel'ski İnstitut İstorii, Yazıka i Literaturı, İzdat. "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva
- RBS *Russko-Başkirski Slovar',* K. Z. AHMEROV (Ed.), (1964): "İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya"

- RÇuvS *Russko-Çuvaşskiy Slovar'*, Andreyev, İ. A., Petrov, N. P., (1971), Moskva, İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya"
- RH (KTS) *Kitâb Fî Riyâzâtî'l-Hayl*, Bkz. Toparlı, Recep-Vural, *Hanifi-Karaathı, Recep*, (2007): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- RHakS *Russko-Hakasskiy Slovar'*, Çankova, D. İ., (1961), Hakasskiy Nauçno-İssledovatel'ski Institut Yazıka, Literaturı i istorii, Gos-oye İzdatel'stvo İnostrannıh i natsiyonalnıh Slovarey, Moskva.
- RKT *Ryland's Kur'an Tercümesi*. Ata, Aysu, (2004): *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesi, Giriş-Metin-Dizin-Notlar*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- RKumS *Russko-Kumıkski Slovar'*, Bammatov B.G., (1997), Mahaçkala.
- RNogS *Russko-Nogayskiy Slovar'*, Baskakov, N. A., (1956), Çerkesskiy Nauçno-İssledovatel'ski Institut, Gosud. İzdatel'stvo İnostr. i Nats. Slovarey, Moskva.
- RTuvS *Russko-Tuvinski Slovar'*, A. A. Palmbah, (1953), Moskva, Gos. İzdatel'stvo, İnostrannıh i Natsiyonal'nıh Slovarey
- RYakS *Russko-Yakutskiy Slovar*, S. Afanasyev, P. S.- Haritonov L. N. (Red.) (1968), Moskva, İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Sang. *Senglah*. Clauson, Gerard, (1960): *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xan*, Faximile Text with An Introduction and Indies, London.
- SHEÖ Saha Halk Edebiyatı Örneklerii (1996), Kirişçioğlu, M., Killi, Gülsüm, TDK yayınları

- STÇM *Salar Türkçesinin Çekim Morfolojisi*, Mehmet Gülsün, (2014), Ankara, TDK Yayınları
- STN *Stavropol Türkmenlerinin Nakılları*, Veliyev, B.-İlyasov, J., (1982) Aşgabat.
- STTP *K sisteme tsvetooboznaçeniya i tsvetovih predpoçteniy* (D.R. Tebuyeva, 28.09.2010 http://kurch.blogspot.com.tr/2010/09/blog-post_3250.html)
- STTT *Saha Tüölbe Tılın Tıld'ita*, (Diyalektolojiçeski Slovar' Yazıka Saha), M. S. Voronkin, M. P. Alekseyev, Y. İ. Vasilyev, (1995), VO "Nauka", Novosibirsk
- ŞN *Şeybâni-Nâme*. Kocasavaş, Yıldız, (2003), Muhammed Sâlih, *Şeybâni-Nâme, (Giriş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme)*, İstanbul, Çantay Yayınları.
- ŞS *Şor Sözlüğü*, Tannagaşeva Nadejda N. Kurpeşko, Akalın Şükrü Haluk (1995), Türkoloji Araştırmaları, Adana.
- ŞSMT *Şamanic Songs and Myths of Tuva*, Mongush B. Kenin Lopsan, (1997), Ed. Hoppál M., Buckbee C., Akadémiai Kiadó Budapest.
- ŞU *Şine-Usu Yazıtı*. Ramstedt, G. J., (1913): "Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", *JSFOu* XXX/3, p.1-63.
- T *Tunyukuk yazıtı*. Tekin, Talat, (1994): *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara, Simurg, 74 s.
- TA *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî*. Toparlı, Recep-Çöğenli, Sadi-Yanık, Nevzat, (2000): *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

- TA (KTS) *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*, Bkz. Toparlı, Recep-Vural, *Hanifi-Karaatlı, Recep*, (2007): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TAH *Tel Askıısı Halıkta*, Galin, Salauat, (1999), Başkört folklorının anlatmalı hüzele, Öfö, “Kitap”.
- TDS *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*, Hamzayev, M., Y., (1962), Aşgabat, İzdateletvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR.
- TDTS *Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı*, Tom II, Monguş, D.A., (2011), Novosibirsk, “Nauka”.
- TelAS *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, Ryumina-Sırkaşeva, L.T., Kuçığaşeva, N. A., (2000): Çevirenler Akalın Şükrü Haluk, Turgunbayev Caştegin, Ankara, TDK Yayınları
- Tenişev Tenişev, E.R., (1997), *Sravnitel’no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, Leksika*, “Nauka”, Moskva
- TatRS *Tatarça-Rusça Süzlek*, Ganiyev, F.A., (2004), Kazan, Tatarstan Kitap Naşriyatı.
- TatTSl. *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Ganiyev, Fuat, Ahmetyanov, Rif’kat, Açıkgöz, Halil, (1997): *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan, İnsan.
- TDG *Türkmen Diliniñ Grammatikası-Morfologiya*. Sarihanov, Mämmetdurdı (Sorumlu Redaktör), (2000): *Türkmen Diliniñ Grammatikası-Morfologiya*, Türkmenistanıñ Prezidentiniñ Yanındaki İlim ve Tehnika Baradaki Yokarı Genç Magtımğulı Adındaki Dil ve Edebiyat Institutı, Aşgabat, Ruh Neşriyatı.

- TDS Hamzayev, M., Y., (1962): *Türkmen Diliniň Sözlügi*, Aşgabat, İzdateletvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR.
- TDFS Altayeva, S. (Red.) (1976): *Türkmen Diliniň Frazologik Sözlügi*, Aşgabat, Ilım Neşriyatı.
- TDGDS Arazkulyev, S., Ataniyazov, S., Berdiyev, R., Saparova, G., (1977): *Türkmen Diliniň Gısgaça Dialektologik Sözlügi*, Aşgabat, Ilım Neşriyatı.
- TDTS *Tıva Dıldıň Tayılbırlıg Slovarı*, Monguş D.A. (Ed.), 2011, II. Tom, Novosibirsk, “Nauka”.
- Tenişev Tenişev, E.R., (Ed.) (1997), *Sravnitel’no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, Leksika*, “Nauka”, Moskva
- TKırgS. *Türkçe-Kırgızca Sözlük*, Cumakunova, Gülzura, (2005), Bişkek, Kırgızistan -Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- TrkmRS Tukmensko-Ruskiy Slovar’ yazarı buraya ve kaynakçaya eklenecek
- TS *Dr. A. Steins Manuscripts in Turkisch “Runic” Scripts from Mariyan and Tun–huang*, V. Thomsen, (1912) London,
- TSS Vasiliyev, Yuriy (1995): *Türkçe-Sahaca Sözlük*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tuh. *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügat'it Türkiyye*. Atalay, Besim, (1945): *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügat'it Türkiyye*, İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TuvRS *Tuvinsko-Russkiy Slovar’* E. R. Tenişev, (1968), Moskva, İzd. ‘Sovetskaya Entsiklopediya’

- TT I *Türkische Turfan-Texte I.* Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1929): *Türkische Turfan-Texte I*, Berlin.
- TT II *Türkische Turfan-Texte II.* Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1929): *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin.
- TT III *Türkische Turfan-Texte III.* Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1930): *Türkische Turfan-Texte III*, Berlin.
- TT IV *Türkische Turfan-Texte IV.* Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1930): *Türkische Turfan-Texte IV*, Berlin.
- TT V *Türkische Turfan-Texte V.* Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1931): *Türkische Turfan-Texte V*, Berlin.
- TT VI *Türkische Turfan-Texte VI.* Bang, Willi, Annemarie V. Gabain und R. Rahmati (1934): *Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sutra Säkiz Yükmäk*, Berlin.
- TT VII *Türkische Turfan-Texte VII.* Arat, R. Rahmati (1937): *Türkische Turfan-Texte VII. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*, Berlin.
- TT VIII *Türkische Turfan-Texte VIII.* Gabain, Annemarie V. (1954): *Türkische Turfan-Texte. Texte in Brahmischrift*, Berlin, Akademie Verlag.
- TT X *Türkische Turfan-Texte X.* Gabain, Annemarie V. (1959): *Türkische Turfan-Texte X. Das Avadana des Dämons Ātavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski. Aus den Nachlaß Herausgegeben*, Berlin.
- TTAS *Tatar Teleneñ Anglatmalı Süzlege*, R. A. Zilyayev, G. G. Abdrahmanov, ed., III Tomda, 1977, 1979, 1981 Kazan, Tatarstan Kitap Nāşriyatı.

- TTKBS *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Etimolojik Sözlük Denemesi*, Tuncer Gülensoy (2011): TDK, Ankara
- TTS *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1965-88): VIII Cilt, 2. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TuvRS *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*, E. R., Tenişev, ed. Moskva, İzdatelstvo 1968 Sovetskaya Entsiklopediya)
- TüS *Türkçe Sözlük*, (2009), 10. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TüSahaS *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Yuriy VASİLİEV Cargıstay (1995), TDK, Ankara
- TZ (KTS) *Et-Tuhfetü'z Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*, Bkz. Toparlı, Recep-Vural, *Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007): Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UTİL *Uygur Tilining İzahlik Luğati*, 1998, Milletler Neşriyatı, I.-VI. Ciltler, Urumçi).
- UygRS *Uygursko-Russki Slovar'*, Nacip, E.N., (1968), Moskva, İzdatel'stvo 'Sovetskaya Entsiklopediya'.
- UzRS *Uzbeksko-Russkiy Slovar'*, S. F. Akabirov, Z. M. Magfurov, A. T., Hocahanova, (1959), Moskva, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- VEWT *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*. Räsänen, Martti (1969): *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.

- WH *Wörterbuch Des Chaladsch.* Doerfer, G.-Semih Tezcan, (1980)
Wörterbuch Des Chaladsch, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- YakRS *Yakutsko-Russkiy Slovar*, P. A. Sleptsova, (1972), Moskva, İzdatelstvo
Sovetskaya Entsiklopediya.
- YJU *Yazık Jyoltıh Uygurov*, E. R., Tenışev, B, H., Todayeva, (1966), İzd.
“Nauka” Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskkva
- YRFS *Yakutsko-Russki Frazeologıçeski Slovar’*
- YUygSl. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Necip, Necipoviç, Emir, (1995),
Çeviren: İklil Kurban, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zaj. Zajaczkowski, Ananiasz, (1954): *Vocabulaire Arabe-Kıptchak de
l'époque de l'Etat Mamelouk*, II-éme partie.Le verbe, Polska
Akademia Nauk, Warszawa; Zajaczkowski, Ananiasz, (1958):
Vocabulaire Arabe-Kıptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk, I-ére
partie.Le nom., Polska Akademia Nauk, Warszawa.
- XVI Tü. *Floransalı Filippo Agenti'nin Notlarına Göre (1533) XVI. Yüzyıl
Türkçesi*, (2009), Milan Adamović, Çeviren: Aziz Merhan, Ankara,
TDK Yayınları

Diğer Kısaltmalar

Dergi Adı Kısaltmaları

- AoF *Altorientalische Forschungen.*
- AOH *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae.*
- JSF *Journal de la Société Finno-Ougrienne.*

UJb *Ural Altaische Jahrbücher.*

ZDMG *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.*

Dil ve Lehçe Kısaltmaları

AAŞ Altay Aladağ Şivesi

Alt. Altay Türkçesi

An. Anadolu

Ar. Arapça

Az. Azerbaycan Türkçesi

Başk. Başkurt Türkçesi

Bud.Tü.ç. Buddhist Türk çevresi

Çuv. Çuvaş Türkçesi

EAT Eski Anadolu Türkçesi

EKıp. Eski Kıpçak

Far. Farsça

Gag. Gagauz Türkçesi

Hak. Hakas Türkçesi

Hlç. Halaç Türkçesi

Horasan Horasan Türkçesi

Kaz. Kazak Türkçesi

Kar. Karayim Türkçesi

KKalp. Karakalpak Türkçesi

Kırg. Kırgız Türkçesi

KökTü. Kök Türkçe

KrçMalk.	Karaçay-Malkar Türkçesi
Kum.	Kumuk Türkçesi
Man.Tü.ç.	Maniheist Türk Çevresi
MKıp.	Memlük Kıpçakçası
Moğ.	Moğolca
Nog.	Nogay Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
Proto-Tü.	Proto-Türkçe
Saha	Saha (Yakut) Türkçesi
Skr.	Sanskritçe
SUyg.	Sarı Uygur Türkçesi
Şor	Şor Türkçesi
Tel.	Teleüt Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Tü.	Türkçe(si)
TTü.	Türkiye Türkçesi
Trkm.	Türkmen Türkçesi
Yak.	Yakut (Saha) Türkçesi
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi

Diğer Kısaltmalar

ağ.	Ağız
bkz.	Bakınız

ç.	çevre
dey.	Deyim
f.	Fiil
Harf.	Harfiyen (tercüme)
i.	İsim
krş.	Karşılaştırınız
nm	metrenin eksi dokuz derecesinde 10 nanometre
s.	Sıfat
yy.	Yüzyıl
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri

Şekiller ve İşaretler

- Bakınız.
- Ø Sözcüklerin ek (işaretleyici) almamış şekilde olduklarını gösterir.
- : Karşıtlık gösterimleri söz konusu olduğunda karşıtlık çiftlerini gösterir.
- () Metinlerde yazılmayan ünlü ya da ünsüzü gösterir.
- [] Metinlerde okunmayan eksik parçaları gösterir.
- < Kaynak şekilden önce ""bundan gelir" anlamındadır.
- > Kaynak şekilden sonra "buna gider" anlamındadır.
- * Tanıklanmamış, tahmine dayalı şekli gösterir.

1. Bölüm: Renk Kavramı, Bakış ve Yaklaşımlar

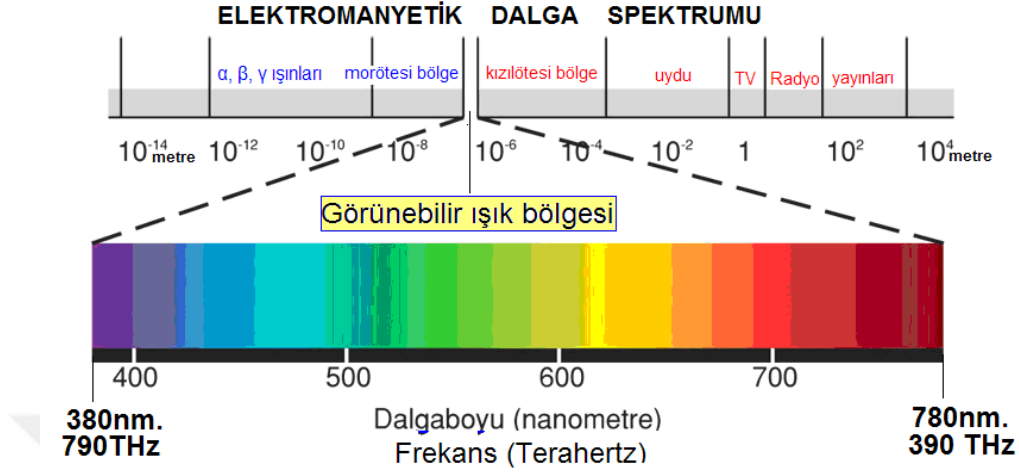
1.1. “Renk” Kavramı ve Anlamı

“Renk” kavramı Türkçe sözlükte “Cisimler tarafından yansıyan ışığın gözde oluşturduğu duyum” şeklinde açıklanmaktadır (TüS, 2009: 1652).

Işığın cisimlere çarptıktan sonra yansıyarak gözümüzde bıraktığı etkiye renk denir. İnsanlarda renk duygusunun oluşması için bir cismin göze ışık göndermesinin yanında, gelen ışık karşısında normal çalışan bir göz ve beyinde normal çalışan bir görme merkezi gerekir. Işığın göze gelmesi fiziksel, bu ışınlar karşısında gözde meydana gelen işlemler fizyolojik, ışınların gözde algılanması olayı psikolojik olaydır. Renklerin hepsinin bir araya gelmesiyle oluşan beyazlık ve siyahlık aslında renksizlik olarak siyah ile beyazın karışımından oluşan çeşitli değerdeki griler de nötr renkler olarak düşünülebilir. Güneş bir enerji kaynağı olarak dalgalar halinde ışın yayar. Renkleri belirleyen şey ise bu dalga boylarıdır. Buna göre, güneş ışınları tüm renkleri içeren bir ışık dalgasıdır. Beyaz olarak algıladığımız gün ışığı, renk spektrumunda kırmızı, turuncu, sarı, yeşil, mavi, lacivert ve mor renkleri verir. Kısaca renk, bir ışık kaynağından yayılan ışınların nesnelere çarptıktan sonra yansımaları sonucu gözümüzün algıladığı duyumdur (MEGEP, 2011: 5).

“Bilim ve Teknik” dergisinde renk, “ışığın gözün retinasına değişik biçimde ulaşması ile ortaya çıkan bir algılama” olarak tanımlanmıştır. Bu algılama, ışığın maddeler üzerine çarpması ve kısmen emilip, kısmen yansımaları nedeniyle çeşitlilik gösterir ki, bunlar renk tonu olarak adlandırılır. Tüm dalga boyları birden aynı anda göze ulaştığında beyaz olarak, hiç ışık ulaşmadığında ise siyah olarak algılanır. İnsan

gözü 380 nm ile 780 nm arasındaki dalga boylarını algılayabilir, bu sebeple elektromanyetik spektrumun bu bölümüne görünen ışık denir (BT, 2006: 73-74).

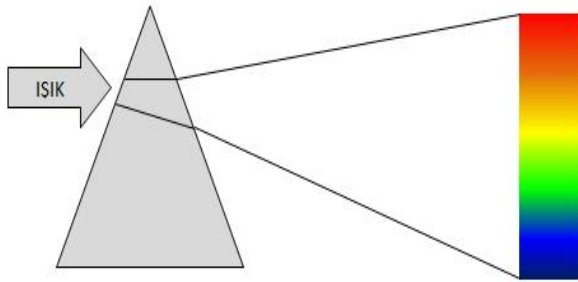
NOT: Frekans arttıkça dalgaboyu kısalır, frekans düştükçe dalgaboyu uzar

Şekil 1: Elektromanyetik dalga spektrumunda renkler (Yücel, 2014: 1).

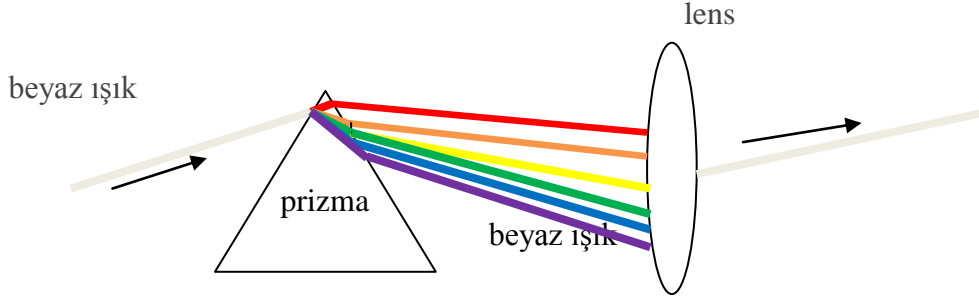
Renk	Dalgaboyu	Frekans
kırmızı	~ 625-740 nm	~ 480-405 THz
turuncu	~ 590-625 nm	~ 510-480 THz
sarı	~ 565-590 nm	~ 530-510 THz
yeşil	~ 500-565 nm	~ 600-530 THz
mavi	~ 450-485 nm	~ 680-620 THz
çivit mavisi	~ 450-420 nm	~ 620-600 THz
mor	~ 380-440 nm	~ 790-680 THz

Şekil 2: Görünebilir ışık bölgesindeki renklerin dalga boyu ve frekansları (Agoston, 1987: 18-21)

Renklerin oluşması fizik biliminde beyaz ışık kırıldığı zaman çeşitli renklere ayrılması ile anlatılır. Bu olayın nedenini 1666'da ünlü İngiliz bilim adamı Isaac Newton açıklamıştır. Newton bir güneş ışını demetini karanlık bir odada bir prizmadan geçirdiğinde, beyaz ışık olarak bilinen güneş ışını cam prizmanın öbür yüzünden çıkarken mor, lacivert, mavi, yeşil, sarı, turuncu ve kırmızı renkli ışınlara ayrıldığını tespit etmiştir (Şekil 3). Bu renkli ışın demetlerine tayf denir. Newton'un deneylerine göre bu ışık tayfı, tersine çevrilmiş ikinci bir prizmadan geçirildiğinde yeniden beyaz ışık demetine dönüşmektedir (Şekil 4). Fakat tayftaki renklerden yalnızca biri, örneğin kırmızı prizmadan geçirildiğinde hiçbir değişikliğe uğramamaktadır. Bu deneyde beyaz ışığın bileşenlerine ayrılmasının sebebi, yapısındaki her rengin değişik açılarda kırılmasıdır. Işık kırıcılık katsayıları farklı olan saydam bir maddenin (hava) bir başka saydam ortama (cam) geçtiği zaman kırıldığı anlaşılmaktadır. Kırılma miktarı ışığın dalga boyuna bağlıdır. Dalga boyu ne kadar kısa ise kırılma da o kadar büyük açı ile olur. Örneğin mavi ışınlar kırmızı ışınlarla göre daha büyük bir açıda kırılır, çünkü mavi ışığın dalga boyu kırmızınıninkine göre çok daha küçüktür. Gökkuşağı da bu yolla oluşur. Havadaki her bir yağmur damlası prizma görevi görerek ışığı bileşen renklerine ayırır (Yücel, 2014:1):

Şekil 3: İ. Newton'un deneyine göre Güneş ışınının (beyaz ışık) prizmadan geçerek çeşitli renk olarak çıkması.

Şekil 4: Güneş ışınının (beyaz ışık) prizmadan geçerek çeşitli renklerde çıkması ve bu renklerin lensten tekrar beyaz ışık olarak çıkması.

Doğadaki varlıkların kendilerine özgü bir renkleri yoktur, yani gerçekte renksizdir; bu yüzden karanlıktaki bir varlığın rengini göremeyiz; ancak bir ışık kaynağı olduğunda renkler fark edilir. Rengin oluşumunu şu şekilde açıklayabiliriz. Güneş ışığını bir cam prizmadan geçirdiğimizde, renkler ayrılarak yedi renk ortaya çıkar. Bu renkler; kırmızı, turuncu, sarı, yeşil, mavi, lacivert ve mordur. Ör: Bu renk ayrışımı gökkuşağında gözlemlenebilir. Güneş ışığında depo olmuş bu renk grupları, herhangi bir cisim üzerine geldiğinde, o cisim renklerin bir kısmını yutar, bir kısmını da yansır. Bunun sonucunda cisimler yansıttıkları renkte görünür. Doğadaki bütün varlıkların rengi bu şekilde ortaya çıkar. Örneğin: bir ağacın yeşil renkte görünmesi, onun güneş ışığından altı rengi yutup, sadece yeşili yansıtması sonucudur. Renk, birçok farklı yolla oluşturulabilir ve bunların çoğu aynı ortak prensibe göre çalışır. Bir rengin oluşabilmesi, fotoğraflanabilmesi ve görülebilmesi için o rengin gözlemlenen cismi aydınlatan ışığın spektrumunda mevcut bulunması gerekir. Eğer belli bir ışığın spektrumunda, belli bir rengi, mesela kırmızıyı oluşturan dalga boyları

yok ise güneş ışığı altında kırmızı görülen bir obje, söz konusu ışığın altında bakıldığında kırmızı gözükmez (MEGEP, 2011: 37).

İnsan hayatı ve faaliyetlerinde önemli bir faktör olan renk, aynı zamanda onun her aşamada dünyayı algılayışının da bir parçasıdır. Renk kavramının anlamı fizik, fizyoloji, psikoloji, nörofizyoloji gibi birçok bilim alanında araştırılmakla birlikte, dilbiliminde çeşitli kültürlerle ait temel ve yan anlamları ile araştırma odağı olmuştur.

Renklerin anlamları incelenirken, gelişmiş toplumların yüksek teknolojisinde kullanılan renk kavramları henüz gelişmemiş toplumlarda varmış gibi ele alınarak anlamları incelenmeye çalışılmıştır. Bu şekilde renk semantiğinin araştırılması birtakım eleştirilere yol açmıştır. Bu konuda Wierzbicka, İngilizce ve diğer birçok dilde “renk” kavramının kendine yeten bir semantik alan olarak incelenebileceği görüşünde olmakla birlikte, genel olarak dünya dillerinde “renk semantiği” alanını aramaya çalışmanın bütün kültür araştırmalarını sadece bu kültürlerden birinin bakış açısına dayandırmak olacağını belirtmiştir (Wierzbicka, 1996a: 1). Renklerin anlamlarını araştıran çeşitli disiplinlerdeki anlam açıklamalarını eleştirirken öncelikle renklerin esas anlamının günlük hayatta kullandığımız, esas kastettiğimiz şeyler olması gerektiğini savunarak renk adlarının anlamını sorgularken psikolojik, kültürel ve dilbilimsel temellerinin literatürü açısından çok geniş olduğunu ve tamamen başka problemler üzerine odaklanıldığını belirtmiştir. Renklerin ne olduğu ve onların nasıl anlamlandırıldığı felsefeciler tarafından etkin bir şekilde tartışılmıştır. Felsefeci ve metafizikçiler John Locke (1690), Rudolf Carnap (1940, 1950, 1956) ve Ludwig Wittgenstein (1951, 2007) gibi düşünürlerin çalışmalarında da bu konuya yer verilmiştir. Bir dilbilimci için problem, sadece bir dildeki renk adlarının ne anlama

geldiği değil, aynı zamanda diğer dillerdeki renk tonlarını ifade eden adların da ne anlama geldiğinden oluşmaktadır. Farklı dillerdeki renk kelimelerinin uygunlukları kuşkusuz eşit değildir. Belli dillerdeki renk terimlerinin her zamanki birbirlerine bire bir karşılık olamayacakları herkesin benimsediği bir olgudur (Lyons, 1983: 59). Her dildeki her kelimenin kullanım alanı kendine özgüdür ve bu durum diller arası karşılaştırmada tam net olarak belirlenemez (Wierzbicka, 1996a: 4). Her bir renk adının anlamını, onun dalga boyu veya göreceli canlılık gibi renklerin fiziksel özelliklerinin belirlediği de düşünülür. Örneğin, dalganın uzunluğu 400 ve 470 nm sınırları arasında değiştiği zaman gözle algılanan alan orta derecedeki aydınlıkta mor gibi, 475 nm’de ise bu mavi gibi görünür (Hurvich 1981: 39), dolayısıyla dalga boyuna göre “mavi” veya “mor” olarak anlamlandırılır. Wierzbicka bu tür renk kavramlarının fiziksel anlam açıklamalarını yaparken anlamın esas alındığı taktirde insanların, kullandıkları renk adlarının hangi dalga boyuna veya göreceli canlılığa denk geldiği hakkında bir fikre sahip olmayabileceklerini belirtir (Wierzbicka, 1996a: 5).

Russel, renk adlarının, ışığın dalga teorisi açılımlarından çok önce kullanılmaya başlandığını ve dalga boyunun renk skalasında kırmızıdan mora hareket ederken kısaldığının tespitinin önemli olduğunu ve bu yüzden insanların renk adlarını kullanırken ne kastettiklerini bilemediklerini düşünmenin doğru olmadığını, savunmuştur (Russel, 1948: 261).

Gözden beyne giden yolda bulunan nöronlardaki renk bilgisi üzerine araştırmalar yapılmıştır. Renk adlarının anlamlarının algılanmasında “ton”, “parlaklık” ve “doygunluk” kavramları, renk algısını kodlayan psişik reaksiyonları belirten parametrelerdir. Bu şekilde, sadece “semantik kategorilerin nörofizyolojik

reaksiyonlarının esas kategorileri dendiğinde algısal nörofizyolojiden semantiğe geçişte, esas renk adlarının anlamları semantik belirtilerin yardımıyla tam net olarak gösterilemez (Kay, McDaniel, 1978: 629).

Wierzbicka, renklerin, Kay ve McDaniel'in çalışmalarındaki gibi fizik kuralları içinde anlamlarının ışığın dalga boyuyla açıklanmaya çalışılmasını eleştirmiştir. Psikologların renk adlarının anlamlarını algısal nörofizyoloji araştırmalarıyla, renk algısının temelinde yatan psikolojik süreçlerin belirlenmesi üzerine yapılan araştırmaların, renklerin dalga boyu farklılıklarının görsel algı ile nasıl çeşitli reaksiyonlara dönüştüğünün tespiti ile ilgili olduğunu belirtmiştir. Wierzbicka'ya göre, semantik kategoriler dilden dile değişmektedir. Renk algısı, bütün insanlar için tektir. Fakat, dilsel kavramlaştırma çeşitli kültürlerde farklıdır, zihinde meydana gelenler doğrudan doğruya dile yansımaz. Dil, beyinde değil, bilinçte meydana gelenleri yansıtır, bizim bilincimiz genelde bizim çevremizdeki kültürün etkisi altında biçimlenir. Kavramsal evrensellikler hakikaten mevcuttur, fakat onlar nörofizyolojik araştırmalar ile değil, sadece birçok dünya dilinin verileri esasında kavramsal tahlillerin yapılması yoluyla tespit edilebilir. Wierzbicka, Kay ve McDaniel'in renk adlarının anlamlarının nörofizyoloji bakımından ele alındığı "Temel Renk Adlarının Anlamlarının Dilbilimsel Önemi" adlı makalesini, hiçbir dilde renk adlarının anlamlarının belirlenememesinin şaşkıncı olmadığını ve renk göstericilerinin semantiğini tasvir etmede temel anlamlarla (denotation) özdeşleştirilmesini eleştirmektedir (Wierzbicka, 1996a: 7-8).

Çeşitli dillerde renk işaretlerini tayin etmek yerine, sadece renk örneklerine işaret etme durumunda deneylerde Berlin ve Kay (1969) tarafından renk levhaları kullanılmıştır. Berlin ve Kay renk adlarının anlamını değil, renk odaklarının dil arası

benzerliğini araştırmışlar ve renkler arasındaki sınırın belirlenmesi için bunun uygun olmadığını açıkça görmüşlerdir. Renk sınırlarının belirlenmesi konusunda aynı kaynak kişi ile yapılan uygulamalar bile güvenilir olmayabilir. Çeşitli bireylerde renk belirleme süreçleri, renk skalasının odaksal olmayan alanlarına uygunluk gösteren renkduyumsal maddelerin alanlarına bağlı olacaktır (Berlin, Kay, 1969: 3-13).

Wierzbicka, çeşitli dillerdeki renk bildiren söz varlığında kodlanmış kavramların araştırılmasında Berlin ve Kay'ın araştırmasındaki gibi sadece merkezin (odak) değil, aynı şekilde sınırlarının da dikkate alınması gerektiği düşüncesindedir (Wierzbicka, 1996a: 9).

Frumkina, renk tablolarındaki renk adlarının anlamlarının gösterilmesi konusunda herhangi bir renk örneğinin büyük veya küçük yalın belirsizlik taşıdığını, renk duyumunu belirlemede bilimsel adlandırmada kesinliğin önemli olduğu renk bilimi veya bilimin diğer alanları ile ilgili olmayan kişiler için her zaman bu tür renk örneklere bulunduğunu, kendi bakış açılarına göre "uygun" renk adını seçemediklerini belirterek, herhangi bir durumda bir tane renk örneği için çok çeşitli renk adının teklif edilebildiğini dile getirmiştir. Uygulamada bu tür renk adlarının anlam belirsizliğinin ve renkle ilgili örneğinin ad belirsizliği gibi durumlar mevcut olup, bunun için normatif tipteki özel tablolar oluşturulmuştur, onlarda hangi renk adının, hangi renk örneğiyle ilişkilendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Örneğin, İngiliz Renk bilimciler Topluluğu'nun (British Colour Council 1939-1942) tabloları böyle oluşturulmuştur. Bu tür tablolar yararlı pratik amaçları takip eder. İngiliz renk bilimcilerin tabloları, diğer normatif tablolar gibi, kendisi için geliştirilmiş, anlamı tam o alanla sınırlanmış terminoloji kılavuzudur. Frumkina, renkleri adlandırma probleminin, genel olarak adlandırma konusunda özel bir tartışma gerektirdiğini, resimlerin yardımıyla renk

adlarını tasvir etme konusunda rengin adının karşılıklı çok anlamlı ilişkileri içinde, renk algısının daha az çeşitlilik gösterdiği görüşündedir (Frumkina, 1984: 26-27).

Conklin'e göre, renklerin tayflarının (spektorgram) sözlü karşılıklarıyla karşılaştırılmasından daha çok renklerin sınıflandırılmasıyla ilgilenmek gerekir. Renk adlarının anlamlarının araştırılması esnasında resimler de, renk tabloları da kullanılabilir. Onlar renk adlarının anlamlarını otomatik olarak göstermez, fakat bu anlamın neden ibaret olduğunu belirtmeye yardımcı olur (Conklin, 1973: 940).

Wierzbicka, renk algısının nörofizyolojik esaslarıyla ilgili araştırmalardan ziyade, dilbilimsel araştırmalar için daha önemli olduğunu belirterek, İngilizcedeki *white, black, blue, green, red* ve *yellow* gibi renk adlarının anlamlarını ve onların diğer dillerdeki karşılıklarını incelemiş ve önce "anlam" terimi ile ne anlaşılması gerektiğini ve anlamın "psikolojik gerçeklik" ile nasıl ilişkisi olduğunu açığa kavuşturmaya çalışmış ve "anlam" kavramı için "kelimeleri telâffuz ederken neyi kastettiğimiz veya neyi aklımızda tuttuğumuzdur" demiştir. Buna göre "neyi kastettiğimiz" metne veya duruma göre değişebilir. Kelimelerin kullanımında sadece sabit ve değişmeyen şartlar olduğunu kesinleştirmek gerekir. Bu sabit şartlar, içe bakış (introspection) metodunun öğrenilmesi dahil, deyimlerin, standart metaforların öğrenilmesiyle, kaynak kişileri sorgulama metodu yardımıyla, çeşitli psikodilbilim deneyleri yardımıyla ve başka çeşitli yöntemlerle tespit edilebilir. Bu metotların hepsi konuşanın bilincindeki kelimelerin farklı biçimlerde karşılıklı ilişkili olduğunu göstermektedir ve bu karşılıklı ilişki tespit edilebilir (Wierzbicka, 1985: 193-211; 1996a: 6, 11).

Frumkina, birkaç kaynak kişiye, "pembe" renginin karşılığını sorduğunda "çok açık kırmızı renk" algısıyla karşılaşmıştır. Ona göre, bu durum konuşurun dil

bilincinde anlamın nasıl organize edildiğinin tespitine yardımcı olmaktadır (1984: 30) ve Wierzbicka'ya göre de *rozoviy* kelimesinin eşitsel semantik tasviri, *krasnıy* kelimesinde bulunan anlayış ve açık renk kelimesinde bulunan anlayış ile onun sezgisel ilişkisini yansıtmalıdır (Wierzbicka, 1996a: 11).

Sapir'e göre, "dil bilinci" birçok çeşitli düzeylere sahiptir ve o yüzeyde yatan gerçekler olduğu kadar, çok derinde gizli başka gerçekleri de içerdiği unutulmamalıdır. İnsan bilincinin derinliklerinde gizli, fakat yüzeye çıkarılması mümkün suskun bilgiyi ve saf taşıyıcıların sahip olmadığı bilimsel bilgiyi ayırt edebilmek önemlidir (Sapir, 1949: 331). Boas (1966: 19) ve Sapir (1949: 46-47) ve daha yakın zamanlarda Halliday (1987) dil taşıyıcılarının kendi dilleri hakkındaki bilginin nasıl bilinçaltında ve içgüdüsel olduğunun altını çizmişlerdir. Semantik, bilimsel veya ansiklopedik bilgi arayışı değil, anlam arayışıdır; fakat bu sadece konuşmacıların bilinç yüzeyinde yatan gerçekler ile ilgilendiği anlamına gelmez. "Psikolojik gerçeklik" (Burling, 1969) "bilinç" ile karıştırıldığında akılda neler olduğu ve insan diline ne tür kavramların yansıdığı hiçbir zaman öğrenilemez (Wierzbicka, 1996a: 11).

Frumkina, pembe ve kırmızının bir Rus için benzer renkler olduğunu ancak sarı ve kahverenginin kırmızı ile mor arasındaki fark kadar farklı olduğunu belirtmiştir (Frumkina, 1984: 30). Wierzbicka, Rus renk işaretleri sisteminde sarının mor ile veya yeşilin mor ile alakasızlığı kadar kırmızı ve morun tamamen ilgisiz olduğunun düşünülmemesi gerektiğini belirtmiştir. Kaynak kişilerin cevaplarının hiçbir zaman kesin sonuç olarak değerlendirilmemesi, onlardan çıkarımlar, yorumlar yapılması gerektiğini belirtmektedir (Wierzbicka, 1985: 89-90). O, kastedilen şeyin metne veya duruma göre değişebileceğini belirtmiş, söylenen renk adının gerçekte

tam olarak hangi rengi kastettiğinin önemli olduğunu vurgulamıştır (Wierzbicka, 1996a: 12).

Bu şekilde renklerin gerçekte anlamlarının çeşitli alanlarda kendi açılarından incelenerek o disipline göre anlamlandırılması halinde renk işaretlerinin anlamlarını tespit etme yöntemleri tartışılmıştır.

1.2. Görsel Algı ve Renk Evrenselliği

Renk araştırmalarında renklerin evrensel olup olmadığı tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmaya yol açan renk araştırmalarındaki en önemli çalışma Berlin ve Kay'ın 1969'daki *Basic Colour Terms: Their Universality and Evolution* (Temel Renk Kavramları: Onların Evrenselliği ve Evrimi) adlı kapsamlı çalışması olmuştur. Bu çalışmada belirttiği on bir temel renk kavramının evrensel olarak bütün dillerde bulunduğunu belirterek, araştırmalarını serbest durumdaki varsayımı takip eden bir deneysel test olarak özgün bir şekilde tasarlamışlardır. Bu yüzyılda Amerikan dilbilimcileri ve antropologlarının yaygın olarak dilbilimsel akrabalık düşüncesini savunmalarından dolayı, her dilin semantik olarak diğer bir dille ilişkili olduğu görüşünden hareketle renk kavramlarının semantik evrenseller için seçilmesinin yararlı olduğu düşünülmüştür. Bu görüş, başlıca olarak Amerika'da Edward Sapir ve B. L. Whorf'un çalışmalarıyla ilişkilendirilebilir. Bu görüşün taraftarları sık olarak rengin leksikal kodlarını, onaylanmış genel semantik seçimin bir paradigma örneği olarak sunmaktadırlar. Berlin ve Kay varsayımı, farklı dil ailelerinden dillerin karşılaştırılarak birkaç dil arasında on bir renk adının kolayca tercüme edilmesi üzerine kuruludur. Farklı dillerin kendi sözcüklerinde temel renk kategorilerinin farklı numaralarını kodlamalarına rağmen herhangi bir dilde her zaman mevcut olan

on bir veya daha az temel renk terimi içinde on bir temel renk kategorisinin tam bir evrensel sayım çizelgesi kesin olarak mevcuttur. Bu çalışmaya göre, on bir temel renk kategorisi “beyaz, siyah, kırmızı, yeşil sarı, mavi, kahverengi, mor, pembe, turuncu ve gri”dir. Ayrıca, eğer bir dil on bir temel renk kategorisinden daha az kategori kodluyorsa, o takdirde hangi kategoride onu kodlayabileceği üzerinde değişmez sınırlama vardır. Diller üzerinde renk terimlerinin dağılımsal sınırlamaları aşağıdaki gibidir (Berlin, Kay, 1969: 2-3):

- 1) Tüm diller beyaz ve siyah için terimler içerir.
- 2) Eğer bir dil üç terim içeriyorsa, o zaman o dil kırmızı için bir terim içermektedir.
- 3) Eğer bir dil dört terim içeriyorsa, o zaman o dil ya yeşil ya da sarı (fakat her ikisi değil) için terimler içermektedir.
- 4) Eğer bir dil beş terim içeriyorsa, o zaman o dil hem yeşil hem sarı için terimler içermektedir.
- 5) Eğer bir dil altı terim içeriyorsa, o zaman o dil mavi için de bir terim içermektedir.
- 6) Eğer bir dil yedi terim içeriyorsa, o zaman o dil kahverengi için de terim içermektedir.
- 7) Eğer bir dil sekiz veya daha fazla terim içeriyorsa, o zaman o dil mor, pembe, turuncu, gri veya bunların bazı kombinasyonları için de terimler içermektedir.

Gerçek dağılım ile gösterilen örnek bir tanedir. On bir temel renk teriminin 2,048 olası kombinasyonları basit bir kural ile özetlenebilmektedir (Berlin, Kay, 1969: 2-3):

					mor					
beyaz	<	kırmızı	<	[yeşil]	<	[mavi]	<	[kahverengi]	<	pembe
siyah		sarı								turuncu
										gri

Bu kural, temel renk kategorilerinin takımı üzerinde kısmi bir düzendir. 6 parantezli takım bu düzenin 6 denkliğinin bir serisi olmaktadır. Sadece çağdaş diller için bir dağılımsal söz değil, aynı zamanda her dilde temel renk kategorilerinin leksikal kodlamalarının kronolojik bir düzeni de olmaktadır. Berlin ve Kay'ın araştırması üç önemli konunun sonucunu belirtir. Birincisi, herhangi bir dildeki temel renk terimlerinin psikolojik gönderimleri olan on bir temel algısal renk kategorisinin evrensel olduğudur. İkincisi bir dilin tarihinde, algısal kategorilerin kodlanması sabit bir parçalı düzeni takip eder. Üçüncüsü, bu geçici düzenin, uygun bir biçimde evrimsel olduğu düşünülür; renk terimlerinin çokluğunun karmaşık kültürler ve karmaşık teknolojiler neticesinde ortaya çıktığı, renk terimlerinin azlığının ise sade kültürler ve sade teknolojiler neticesinde meydana gelmeye eğilimli olduğudur (Berlin, Kay, 1969: 104).

Wierzbicka 1996'daki "Renk İşaretleri ve Görsel Algının Evrenselliği" adlı çalışmasında "renk" kavramının da, renk işaretlerinin de evrensel olmadığını ileri sürmüş, "renk" kavramının evrensel bir insan anlayışı olmadığını, "televizyon", "para" vs. gibi insan toplumunda meydana gelebileceğini, bazı topluluklarda bir "renk" anlayışının olmadığını, "renklerin adları"nın da evrensel olmadığını, aynı şekilde, bazen bütün dillerde "siyah" ve "beyaz" kelimelerinin var olduğunu iddia etmenin yanlış olduğunu, eğer kelime sadece "siyah"ı tasvir etmek için değil de

“kahverengi”, “gri” ve “lacivert” için de kullanılıyorsa, bu onların “siyah” olduğu anlamına gelmeyeceğini ifade etmiştir. Birçok dilde “renk” tamamen kendine yeten semantik alan olarak incelenebilir. Fakat genel olarak dünya dillerinde bu böyle değildir ve bütün dillerde “renk semantiği”ni aramaya çalışmak, bütün kültür araştırmalarını sadece onlardan birinin perspektifine dayatmak gibi anlaşılabilir. Bütün kültürlerde insanlar için görsel algı önemlidir ve onların ne gördüğünü tasvir etmek de önemlidir, fakat kendilerinin görsel tecrübeleri ile diğerinden ayrılan özel bir “renk” terimine mutlaka sahip olmayabilirler. Güçlü bir şekilde tam metinsel olarak şartlandırılmış bir görsel algının, bir bütün olarak ele alınan renk, biçim ve birçok diğer belirtileri içerdiği ve karmaşık olduğu kadar entegral olarak tasvir edildiği hükmüne varılabilir. Dünya dillerini öğrenirken tasvir edilebilen bazı görsel algıların evrenselliğinin varoluşundan şüphesizdir. Fakat, bu evrenselliklerin içeriğini belirlemek için “renk evrensellikleri”nden “görsel algı evrensellikleri”ne yönelik araştırmaların odak noktalarının değiştirilmesi gerekmektedir. “Renk” kategorisinin kendisi evrensel olmadığından “renk evrensellikleri”nin olması da mümkün değildir. “Renk evrenselliği” arayışının doğru olmadığını söylemek, verimsiz olduğunu beyan etmek anlamına gelmez. 1969’da Berlin ve Kay’ın klâsik çalışmasından sonra “renk”e gösterilen ilgi, ‘görme’ hakkında dev bir bilgi korpusunu yaratmış ve ayrıca “görsel algının evrenselliği” teorilerine büyük katkıda bulunmuştur. Bu araştırma, “renk” kavramının sadece evrensel olmadığını göstermiştir. Örneğin, gece (karanlık vakit) ve gündüz (aydınlık vakit) arasındaki evrensel fark, benzer olarak evrensel biçimde insanın gördüğu şeyi tasvir etme farkıyla alakalıdır. Bir başka deyişle, insan “açık, aydın” ve “parlak” görünen ve “koyu” ve “sönük” yani ışısız ve parlatsız görünen nesnelere ayırt etmektedir ve bu

evrenseldir. Birincisi “güneş aydınlığındaki görme”yi, ikincisi “karanlıktaki görme”yi akla getirir (Wierzbicka, 1996a: 1-4).

Pawlowski, Çek, Leh, Rus, Ukrayna, İspanyol, Fransa, Roman, İtalyan ve İngilizcedeki temel renk terimlerinin ve onların temel anlamlarının nicelik analizini Berlin ve Kay’ın yöntemiyle yapmıştır. Araştırmaya göre “mavi”nin anlam sıklığı Berlin ve Kay’ın evrensel ve evrimsel renk dizisine göre “sarı” ve “yeşil”den daha yüksek çıkmıştır (Pawlowski, 2006: 12). Steinwall, bu tür araştırmalarda “eski kelimeler”in daha sık kullanılmış ve “yenilere” göre daha çok anlam yüklü olduğu görüşündedir (Steinwall, 2002: 66-67). Bu şekilde genelleme yapılan bir metotla temel renklerin belirlenmesi birçok diller ve kültürlerdeki renk kavramlarının zenginliğini örtmektedir. Örneğin, Tokarski Leh dilinde 182 renk terimi veya renk adını listelemiştir (Tokarski, 1995: 239-242). Lyons, pek çok araştırmacının belirttiği gibi “belli dillerdeki renk terimlerinin her zaman birbirlerine bire bir karşılık olamayacakları görüşünü dile getirmiştir. İngilizcede *Brown* sözcüğünün Fransızcadakiyle eşdeğer olmadığını, Hintçe *pila* sözcüğünün İngilizceye *yellow*, *orange* ve belki de *brown* olarak çevrilebildiğini, Rusçada *blue* sözcüğünün karşılığının olmadığını buna karşı *goluboy* “açık mavi” ve *siniy* “koyu mavi” kavramlarının var olduğunu belirtmiştir (Lyons, 1983: 385). Renklerin fiziksel özelliklerinin terimlerinde renklerin özel sırası için (Sun 1983) veya *kırmızı okre* gibi pigmentlerin ekolojik özelliklerine (Wreschner 1980) açıklama bulmaya girişenler olmuştur (McManus, 1997: 368). McManus, Berlin ve Kay’ın çalışması doğru ise, o zaman birçok antik renk kelimeleri semantik çağrışımlara sahip olacağını ve bundan dolayı ve tek bir dil ile metnin daha geniş alanda daha çok sık kullanılmaya eğilimli olduğunu belirtmiş. McManus, Berlin ve Kay’ın yöntemiyle İngilizcedeki temel on

bir renk kavramını edebi ve bilimsel eserlerde taramış ve “gri” kavramının beklendiğinden daha sık, “yeşil” kavramının beklendiğinden daha az kullanıldığını tespit etmiştir (McManus, 1997: 369). McManus, bu metodun, “turkuaz” (*turquoise*), “krem” (*cream*), “soluk mor” (*mauve*), “leylak rengi” (*lilac*), “bronz” (*tan*), altın (*gold*) gibi renkleri tasvir etmede potansiyel problem meydana getirdiğini belirtmiştir. Bu renkler Berlin ve Kay’ın formüle ettiği evrensel on bir temel renk dizisinde olmadığı için bu varsayım ile denenmemiştir. Fakat bu renkler on bir temel renk teriminin yerine onların eş anlamlısı olarak kullanılmışsa, o zaman bazı sonuçların değişebileceğini ve sarı kavramının beklenenden az, gri kavramının beklenenden daha sık olacağı şeklinde bir sonuç çıkabileceğini ileri sürmüştür (McManus, 1997: 370).

Berlin ve Kay’ın on bir temel rengin evrenselliği ile ilgili teorisi pek çok dile uygulanarak birçok çalışma ortaya konmuştur. Bu uygulamalar sonucunda kimi dillerde on bir temel renk kavramı değil, on iki, on üç civarında temel renk kavramı tespit edilmiştir. Örneğin: Özgen ve Davies, Berlin ve Kay’ın evrensel renk teorisi yöntemiyle Türkiye Türkçesindeki temel renk kavramlarının envanterini kurmayı amaçlamış, Türkiye Türkçesindeki temel renk kavramlarının Berlin ve Kay’ın on bir temel renk kavramına uygunluk gösterip göstermediğini araştırmış ve Türkiye Türkçesindeki temel renk kavramlarının Berlin ve Kay’ın on bir temel renk kavramıyla uygunluk gösterdiği, ancak Türkiye Türkçesinde “mavi” kavramı yan sıra “lacivert” kavramının da temel renk kavramı içine dahil edilerek Türkiye Türkçesinde on iki temel renk kavramı olduğu tespit edilmiştir (Özgen, Davies, 1998: 919-956). Al-Rasheed’in Berlin ve Kay’ın yöntemiyle Arapçadaki temel renk kavramları araştırmasında on bir rengin evrensel kategoriye uyduğu, fakat Arapçada sık kullanılan *samawee* “gök mavisi” (açık mavi) ve *zeatee* “yağ yeşili” (*oil-green*) renk

kavramlarının temel renk kategorisine eklenmesi gerekliliği öne sürülmüştür (Al-Rasheed, 2014: 1714). Bunun gibi evrensel renk teorisine uygulanan birçok çalışmanın sonucunda temel renklerin evrimsel dizideki sıklığı farklı çıkmış veya dilde daha fazla temel renk terimi önerilmiştir.

Görme ile ilgili evrensel özelliklerden birisi; görsel sezginin aktarılmasında, karşılaştırmanın veya benzerlik anlayışının önemli derecede rol almasıdır. İngilizcedeki *gold* ‘altın, altından yapılan’, *golden* ‘altın, altın gibi görünen’ gibi tasvir yöntemini iyi resimlemekte, ayrıca *silver* ‘gümüş renginde’, *navy-blue* ‘lacivert’), *khaki* ‘haki, asker yeşili’, *ash-blond* ‘küllü sarı’ gibi renk adlarının, Berlin ve Kay’ın çalışmalarındaki gibi “temel” renk adlarına dayandırılması oluşturdukları sistem çerçevesinde formüle edilemez (Wierzbicka, 1996a: 3).

Shweder ve Bourne’nin çalışmasında, Berlin ve Kay’in “renk evrenselliği” sistemi, “verileri sınırlama örneği” olarak belirtilmektedir. Shweder ve Bourne, “renk evrenselliği”nin açılışının verilere sınırlama koymayı varsayan açık yaklaşımına esaslanılmasını reddetmektedirler. Berlin ve Kay (1969: 3-4) renk işaretlerini belirlemek için evrensel prototipleri ve dünya dillerinde renk kategorilerinin evrensel sırasını yapmışlardır. Shweder ve Bourne, araştırmalarının, öncelikle “renk” sınıflandırmasından ve belirlenmiş canlılık ve doymuşluk ton anlayışlarıyla algı alanını parçalamaktan oluştuğunu ve bu şekilde, bazı kültürlerde “renk” kavramının gönderimsel tayfının daraldığını ve ayrıca belirlenmiş biçimsel kriterlere cevap vermeyen bütün renk kategorilerinin dilsel anlatımlarının incelemeye alınmaktan çıkarıldığını ifade etmektedirler (Shweder, Bourne, 1984: 160).

Wierzbicka (1996a) renklerin evrensel olmadığını, sadece görme olayının evrensel olduğunu ileri sürmüştür. Halkbilimi araştırmalarında ve özellikle renk

sözvarlığı araştırmalarında evrensel semantik teoriler öncel olmaksızın, her bir dile kendi terimleriyle yaklaşılmalıdır düşüncesi ön plândadır. Bunun en çarpıcı örneğini H. G. Conklin'in (1964), Hanunoo dilindeki 'renk' kavramları üzerine yaptığı ve gerçekte renklerin ölçülmez olduğunu gösterdiği çalışması teşkil eder.

1.3. Renklerde “Ton”, “Parlaklık” ve “Doygunluk” Kavramları

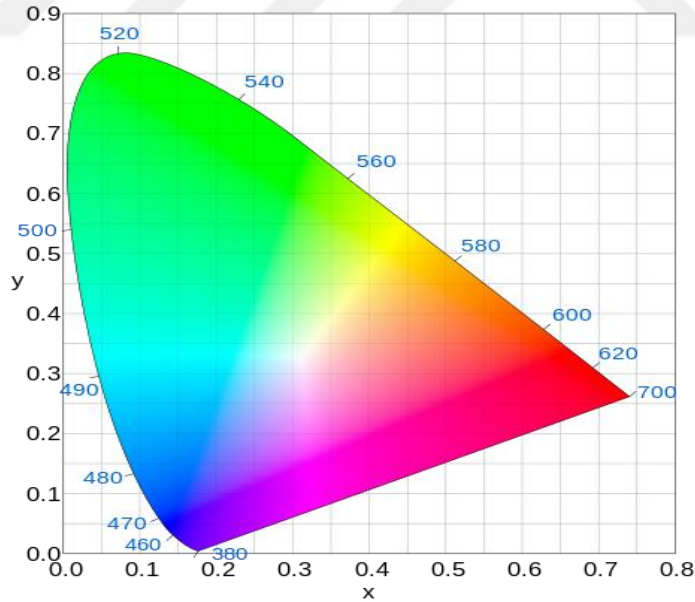
Renk araştırmalarında çoğunlukla değinilen kavramlardan “ton” Türkçe Sözlükte “Bir rengin koyuluk veya açıklık derecesi” şeklinde tanımlanmaktadır (TS, 2009: 1989). “Parlaklık” kavramı ise renkteki ışık miktarının çok olması ile ilgili iken, “doygunluk” kavramı rengin görüntüsündeki renk sıklığıyla alâkalıdır.

Doygunluk rengin ışığı yeterince yansıtması ve parlaklığıyla ilgilidir. O rengin, aynı ışık ortamında renksiz bir gri tonuna oranıyla hesaplanır. Doygunluk azaldıkça renk, rengini yitirir ve siyaha yaklaşır. Doygunluk sıfır olduğunda, renk siyahtır. Çekim yapılırken yeterli ışık ortamı sağlanmadığında nesnelerin renkleri yansımadan grileşme oluşmaktadır. Bu duruma “renkler ışığa doymadı” denir; aksi bir durumda yani ışığın fazla uygulandığında ise cisimlerden yansıyan renklerin beyaza yaklaştığını, parlak yüzeylerde ise ışığın patladığı görülür. Renklerin doygunluğunun az veya çok olması görüntü kalitesini etkiler; bu nedenle tam doygunluğun sağlanması gerekir (MEGEP, 2011: 34).

Teknolojide “doygun” (saturated) olarak adlandırılan arı, saf renk ideal olarak tek bir dalga boyuna sahip olan renk demektir. Fakat doğada böyle bir renk bulunmaz. Bu sebepten, “doygun” renk kavramını optik tayf üzerinde çok dar bir banda sahip renk olarak tanımlamak gerekir. Tayf üzerindeki renkleri yani spektral renkleri doygun renk sayılabilirler. Bu iş için yapılmış özel bir ışık kaynağı, meselâ

lazer, doygun renk üretebilir. Ama bu özel kaynaklar hariç, ışık kaynakları doygun renkte ışık üretemezler. Öte yandan, yüzey renkleri de hiçbir zaman doygun renk özelliğinde değildir (Smith, 1932: 5).

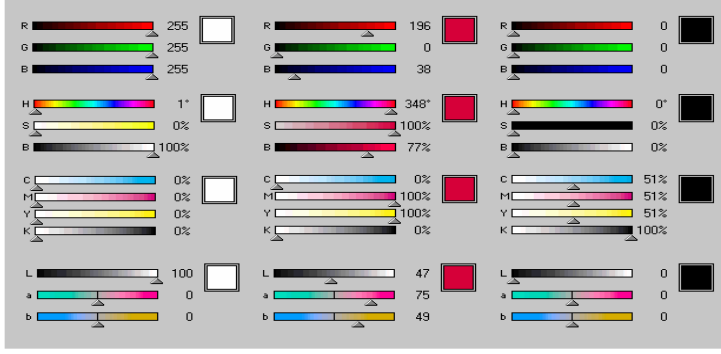
Pembe, gök mavisi, krem, bej, eflatun gibi renkler günlük hayatta pastel renk olarak bilinirler. Bu renkler arı, saf yani doygun değildir. Doymamış renkler spektrumda geniş bir bantla temsil edilirler. En pastel renk sayılabilecek olan beyaz ise bütün optik spektruma yayılmış bir bantla temsil edilir. Geniş bir bantla temsil edilmek demek, pastel renklerin çok sayıda dalga boyuna sahip olması demektir. Kısacası, pastel rengin tek bir dalga boyu olmaz. Bunun yerine, pastel renkler için hakim dalga boyu tanımlaması yapılır. Fakat, bu tanımlamanın yapılması için, öncelikle renklerin koordinat sisteminde (Şekil 5) gösterilmesi gerekir (Smith, 1932: 5):

Şekil 5: CIE 1931: Renklerin koordinat sistemi üzerinde gösterilmesi (Smith, 1932:5)

Doymamış ve doygun renkler arasındaki ilişkiyi tasvir etmek için (Şekil 5) incelenirse, tayf üzerinde yer alan renklerin at nalı şeklinde bir geometrik yer oluşturduğu görülür. Şekilde sol alt uç kısa dalga boyu (mavi uç), sağ uç ise uzun dalga boyu (kırmızı uç) bölgesidir. Spektral renklerin dalga boyları şekil üzerinde gösterilmiştir. Genellikle geometrik yerin sağ yarısı sıcak renk, sol yarısı ise soğuk renk olarak nitelenir. Alttaki taban çizgisi mavi ile kırmızı bağlayan ve aspektral denen mor ve bordo tonlarına aittir. Şeklin iç bölgesindeki renkler ise doymamış renklerdir. Merkeze gidildikçe, bu renklerin giderek pastelleştiği ve beyaza dönüştüğü görülmektedir (Smith, 1932:5).

Tonlamalar renklerin, ışık spektrumunda sıralandığı gibi, mor, mavi, cyan, yeşil, sarı, turuncu ve kırmızı olmak üzere altı renk ve bu renklerin aralarında oluşturdukları herhangi bir birleşimden meydana gelen ara renkler şeklinde sınıflandırılmasını sağlayan özelliktir. Ton farklılıkları, gözün algıladığı ışığın dalga boyundaki değişimlere bağlıdır. Tonlamalar görsel olarak kırmızı, yeşil, mavi ve yeniden mavi, yeşil, kırmızıya dönen bir renk dairesi şeklinde gösterilebilir (MEGEP, 2011: 35). Bir renge siyah ya da beyaz katılırsa o rengin tonları elde edilir. Örneğin maviye biraz siyah katılırsa mavinin koyu tonu, beyaz katılırsa mavinin açık tonu elde edilir. Bu durumda mavi renk olarak kalmış fakat tonları değişmiştir. Siyah ya da beyazla tonları değiştirilen renkler, kıymetlerinden kaybeder. Derinlik vermek için bu yola başvurarak yapılan resimlerin renklilikleri azalır. Bu nedenle siyah, beyaz ve bunların karışımından meydana gelen griler, renk olarak sayılmaz (MEGEP, 2011: 40)

Şekil 6: Ton çubuğu (MEGEP, 2014: 40)

Şekil 7: Beyaz ve siyahın yoğunluğuna göre renklerin tonlarının değişmesi (MEGEP, 2011: 40)

Pastel renkler de doymuş renklerin bir türüdür. Mesela pembe gerçekte kırmızının pastel tonudur. Bu durumda pembenin şeklin iç bölümünde, fakat kırmızıya yakın bir bölgede yer alması gerekir. Bu şekil üzerinde gösterilebilir. Önce merkezdeki beyaz nokta ile pastel renk (mesela pembe) bir doğru ile birleştirilir. Daha sonra doğru dış bölgeye kadar uzatılır. Doğrunun geometrik yeri kestiği dalga boyu hakim dalga boyu, bu noktadaki renk de hakim renktir (Smith, 1932: 6).

Parlaklık veya aydınlık, rengin koyuluğu ve açıklığını belirtir. Aydınlık oranını ışığın değdiği fiziksel yüzeyin yansıtma derecesi belirler. Aydınlık arttıkça renk daha açık, azaldıkça daha koyu görünecektir. Kromatik ve akromatik renkler; akromatik renkler beyaz, siyah ve gridir. Renk özellikleri ve doymunlukları yoktur. Kromatik renkler, “renk” olarak algıladıklarımızdır; beyaz, siyah ve gri olmayanların tümüdür (MEGEP, 2011: 35).

J. Lyons renkleri dilbilimi bakımından değerlendirirken, renk terimleriyle anlamları arasındaki ilişkinin şimdiye kadar saptadığımız ölçüde düzgün olmadığını belirtmektedir. Kırmızı, turuncu, sarı, yeşil ve mavi sözcüklerinin gönderimindeki ayırım renk tonundaki (ışığın değişik dalga uzunluklarının yansımaları) değişim açısından betimlenebilirliğinden ve fizikçilerin renk çözümlemesinde iki değişken daha kabul edebildiklerinden bahsetmektedir: Parlaklık ya da aydınlık (çok ya da az ışık yansımaları) ve doygunluk (beyaza açılmadan bağımsız olma derecesi). “Siyah”, “gri” ve “beyaz” kavramlarıyla anlatılan renk dizisi en başta parlaklık yönünden birbirinden ayrılır; gönderimlerinin değişimin üç boyutuna göre belirlendiği başka yaygın renk terimleri de vardır; *kahverengi*, parlaklığı ve doygunluğu görece olarak az, renk tonuna göre kırmızı ile sarı arasındaki bir renk uzanımına gönderimde bulunur; *pembe* oldukça yüksek parlaklıkta ve düşük doygunlukta kırmızımsı bir tonu anlatır. Bu olgular, renk alanının (fiziksel ya da algısal) üç boyutlu bir bütünlük olduğunu ifade edebilir düşüncesiyle bu yargının aşırı bir yalınlaştırma olduğunu belirtmektedir. Ona göre diller yalnızca renk terimleri dizgelerinin düzenlenmesinde renk tonu, parlaklık ve doygunluk olmak üzere üç boyuta verdikleri görece ağırlık yönünden (Örn. Latince ve Yunanca renk tonundan daha çok parlaklığa önem vermektedir) ayrılmazlar; renk ayırımlarının oldukça değişik ilkelere göre yapıldığı diller de vardır. Bu konuda klâsikleşmiş bir inceleme olan Conklin’in çalışmasında, Hanunoo dilinde (bir Filipin Dili) dört ana renk teriminin (siyah, mor, mavi, yeşil) açıklık, koyuluk, nemlilik, kuruluk ile bağlantılı olduğu gösterilir ve “batıdaki teknik anlamda rengin evrensel olmadığı” sonucuna varılır. Değişik dillerde renk tözünün belirlendiği karşıtlıklar, en başta sözcüklerin, doğal çevredeki nesnelere kültür

yönünden önemli özellikleri ile çağrıştırılmasına dayanabilirliğini belirtmektedir (Lyons, 1983: 385-386).

Renk sözvarlığının gelişiminin erken evreleri Jakobson - Halle'nin ilgi çekici fonolojik gelişim teorisi (1956) ile dikkate değer bir paralellik göstermektedir. Ses ve renk ikisi de dalga olgusudur. Bu yüzden, her ikisi de bütün enerji veya genlik terimleri içinde tanımlanabilir. Sıklık ve dalga boyu seste yüksek sesi veya gürültüyü; renkte ise parlaklığı karşılar; sıklık seste dereceyle, renkte ise tonla uygunluk gösterir; saflık seste müzikallığı veya “sıklığı, yoğunluğu”, renkte ise doygunluğu karşılar (Berlin, Kay, 1969: 115). Bu aynı şekilde, renkbiliminde (chromatology) kabul edilen parlaklık, doygunluk ve renk (ton) terimlerinde renksel sezgiyi tasvir eden psikolinguist R. Frumkina'nın iddiasına göre, hiçbir psikolojik esasa sahip olmayan bir dilsel gerçeklikle renk sezgisini tasvir etme, genel olarak kabul edilen bilimsel model fikrini meydana getirir. Buna göre, kelime ve renk işaretlerinin arasındaki ilişkiler, onların anlamları, dünyadaki objeleri niteleyen gerçek belirtiler aracılığıyla tasvir edilebilir (Frumkina, 1984: 22).

Ayrıca, Rusçadaki *goluboy* ‘açık mavi’ ve *siniy* ‘mavi, lacivert’, *salatoviy* ‘açık yeşil’ ve *zelyoniy* ‘yeşil, koyu yeşil’, *bejevyy* ‘bej’ ve *koriçnevyy* ‘kahverengi’ renkleri, kendi arasındaki ilgili üç değişken yardımı ile nasıl tasvir edilir? Kahverenginden farklı olarak *bej* rengi için doygunluk belirtisinin veya *siniyden* farklı olarak *goluboy* için parlaklık belirtisinin anlamı nasıl belirtilir? Rus konuşurunun dil bilinci, *goluboy*'un *siniy*'den daha açık, *salatoviy*'in *zelyoniy*'den daha açık, *bejevyy*'in *koriçnevyy*'den daha açık olduğunu söylemeye izin verir. Fakat, “daha açık” kavramı ne parlaklığa ne de doygunluğa doğal bir şekilde tercüme edilebilir (Frumkina 1984: 24).

Kay ve McDaniel'e göre, renk (ton), parlaklık ve doygunluk; renk algısını kodlayan psikişik reaksiyonları aracılığıyla belirlenen semantik kategorilerin bütün bu üç parametrenin fonksiyonu olarak ifade edilmesini talep etmektedir (Kay, McDaniel, 1978: 629). Wierzbicka, renk kavramlarının nörofizyoloji bakımından anlamlandırılmasının, insanın renk algısı temelinde yatan psikolojik süreçlerin insan anlayışındaki durumunun, renk adlarının anlamları ile ilgili olup olmadığı sorusunu gündeme getirmiştir (Wierzbicka, 1996a: 6).

1.4. Renkler ve Kültürel Coğrafik Çevre Olgusu

İnsan, zihninde dünya bilgisine, yaşadığı kültürel coğrafik çevrede kazanılmış deneyimlere bağlı olarak gelişen dilsel özellikler taşır. Renk adları da, dilden dile, kültürden kültüre ve bulunduğu kültürel coğrafik çevrede edinilen dünya bilgisiyle değişir.

Aksan, kavramların insanın çevresindeki nesnelere, olay ve durumlara ait, kişisel gözlem ve deneyimlere dayanan tasarımların zihinde yer eden ve bir *soyutlama* (abstraction) ile dile dönüşen yönü ve göstergelerin gösterilen yanı olduğunu belirtmektedir. Kavramların, insanoğlunun yetiştiği çevreye, birikimlerine ve ruhsal yapısına göre bireyden bireye ayrımlar göstermekle birlikte, aynı dil birliği içindeki insanlarda, aşağı yukarı belli bir niteliğe sahip olduğunu, örneğin, yalnızca köy ekmeğini bilen bir kimsenin zihninde “ekmek” kavramının şehirlinin zihnindekinden farklı olabileceğini, köyünden hiç çıkmamış bir kişinin zihnindeki “ev” kavramıyla bir şehirlinin zihnindeki “ev” kavramı arasında fark bulunabileceğini ifade etmektedir. Ancak genel tasarımların yine de aynı niteliği taşıdığını ve insanın dünyayı ana dil penceresinden algıladığı ve kavramların, kavram alanlarının o dile

özgü olduğunu ileri sürmektedir (Aksan, 1999: 41-43). Aynı şekilde Wierzbicka'nın belirttiği gibi toprak rengi her yerde kahverengi değildir ve her kültürde, dilde aynı şekilde tasvir edilmez (Wierzbicka, 1996a: 3).

Aksan, insanoğlunun, dil gücünün dil yetisinin yanında çevresine, yaşadığı dünyaya ait sürekli deneyimler edinme, tanıma yetisine de sahip olduğunu, çocuğun dilini edinirken aynı zamanda, örneğin, süt sözcüğüyle birlikte, onun içilen beyaz bir sıvı olduğunu da öğrendiğini ifade etmektedir (Aksan, 1999: 40).

Evrensellik, görsel algıyı her türlü tasvir etmede temel yapısal eleman olarak çevrenin algılanışıyla ilgilidir. Bununla ilgili olarak İngilizcedeki *view* 'görünüş, manzara', *scenery* 'sahne, dekorasyon' veya *landscape* 'peyzaj' gibi kelimeler ilginçtir, çünkü onlar "görme" düşüncesini "yer" düşüncesiyle birleştirmektedir. İnsanlar çevrelerinde herhangi bir fonda bulunan veya hareket eden nesnelere, hayvanları, insanları (psikolojide şekil / fon karşıtlığı) görürler. Burada fon, kuşkusuz, şekle göre, örneğin: gökyüzü (genelde mavi), toprak (genelde kahve renkli), bitki (sık olarak yeşil), güneş (genelde sarı ve parlak), deniz (genelde koyu mavi), geniş karlı açık alanlar (normalde beyaz) daha sabit ve önceden tahmin edilebilir niteliktedir. Elbette, manzara her yerde farklı görünür. Bütün insanlar denizi veya karı görmüş değildir, toprak her yerde kahverengi değil, birçok yerde daha çok kırmızı, sarı veya siyahtır ve hatta bitkinin yeşilliği bünyesinde bulunan nem miktarına ve açık güneşte bulunmasına bağlıdır. Üstelik genel olarak görsel algı kategorisini tasvir etme sırasında gönderimsel çerçevede manzaranın tipik özelliklerini kullanma prensipleri ve özellikle "renkler", "görme" ile ilgili insan ilişkilerinde birçok özelliklerinin temeline dayanmaktadır (Wierzbicka, 1996a: 1-4).

Değişik toplumların yaşadığı doğal çevreler (kurumları ve yaşama biçimleri bir yana bırakılsa bile) çok ayrı olduğundan, anlam yapısından, bütün dillerde ortak temel bir töz üzerine (algısal, fiziksel, ya da kavramsal) biçimin yerleştirilmesi düşüncesinden söz edilebileceği kuşkuludur. Sapir'in dediği gibi: 'Değişik toplumların yaşadığı dünyalar ayrı dünyalardır; değişik adların verildiği evren aynı değildir' (Lyons, 1983: 386).

1.4.1. Renklerde Göndergesel İlişkililik ve Renklerin Prototipleri

Her dil, dünyadaki nesne ve olayları, zihindeki düşünceleri kendine özgü algılamayla, kendi ses dizgesi içinden aldığı seslerin birleşimiyle oluşmuş bir simgeye dönüştürerek kavramlaştırır. Anlambilim açısından biz dünyadaki nesnelere, adlandırılan şeylere *gönderge* (referent) diyoruz. Eğer belli bir bağlam ve konu içinde olmaksızın tek tek sözcüklerden yola çıkarak örneğin, bir “kedi”, bir “çiçek”, bir “balık” göstergelerini ele alacak olursak bunlar söylendiğinde ya da yazılı olarak önümüze geldiğinde zihnimizde bir tasarım, bir görüntü oluşturdukları görülür ki, bu görüntüler “köpek”, “ot” ya da “kuş” göstergelerinden bütün bütün farklıdır. İşte biz, örneğin *kedi* sözcüğü söylendiğinde zihnimizde beliren bu tasarıma *temel anlam ögesi* (*denotation*) adını veriyoruz. Bilginlerin kimi zaman değişik adlarla ve yorumlarla değindikleri bu tasarım, zihnimizde canlanan bu imge, sözcük açısından düşünülünce sözcüğün *göndergesel* anlamı (*denotative meaning, referential meaning*) olmaktadır. Kimi yazarlar *denotation*'u doğrudan doğruya *göndergesel anlam* olarak kabul ederlerken kimileri de (örneğin, Hofmann (1993: 185) onu “anlam değil, anlamın dünyaya yönelttiği bir görüntü” biçiminde benimserler (Aksan, 1999: 51).

İnsanların yaşadığı kültürel coğrafik çevrede gördükleri nesnelere etkilenerek algıladıkları renk kavramlarının anlamlarının ‘çıkış noktası’ kimi bilginlerce renk kavramının *göndergesi*, kimileri renk kavramının *prototipi*, kimileri renk kavramının *çağrışımı*, kimileri tarafından da renk kavramının *çekirdeği* şeklinde ele alınmıştır. Prototip teriminin modern kullanımını gündeme getiren Eleanor Rosch, kategorilerin prototiplerini, “kategori üyelerinin en iyilerinin insanların yargıları tarafından kullanıma hazır olarak tanımlanmış en açık durumu” şeklinde ifade etmiştir. Prototip görüşü insanların çok sayıdaki şeyleri açık olmayan sınırlara sahip kategoriler halinde kolayca sınıflandırarak, gerçeği tanımlamak için tasarlanmıştır. Rosch, kategorilerin sınırlılığına rağmen, eğer gözleyici daha kuvvetli ortak bağlara sahip kümeleri kastederek onların yapılarına vurgularsa, iki kategorinin açık bir şekilde ayırt edilebileceğine işaret etmektedir. Ona göre, niteliklerin özel bir kümesi görünüşe göre prototipleri oluşturur, fakat o prototiplerin tanımlanması için bir standart sağlar. Böylece, kategoriler üyeleri arasında aile benzerliğine sahiptirler. (Rosch, 1978: 36). Rosch, soyut üst kategorilerin başlıbaşına bireysel bir parça olarak veya her birinin ayrı olarak düşünülmemeyeceğini belirtmektedir (Rosch, 1978: 44).

Donald A. Norman, bir prototipi “benzer tecrübeler ortalaması olan ve herhangi bir olayla bağıntılı yorumu ve hareketi etkileyen (yönlendiren) daha çok veya daha az soyut bir imge” olarak tanımlamıştır. Norman, eğer, binlerce benzer olay varsa, onları bir karmaşık prototip olarak hatırlamaya eğilimli olabileceğimize işaret etmektedir (Norman, 1988: 188).

Langacker, leksikal bir parçanın anlamının onun prototipine indirilemeyeceğine ve “her bir leksikal parçanın tek bir, açık kararlı prototipe sahip olmadığına” işaret etmektedir (Langacker, 1990: 3).

Wierzbicka, renkleri araştırırken, onları renk göndermelerini yani Aksan'ın belirttiği gibi insan zihninde ilk canlanan imge veya tasarımı renklerin çıkış noktası olan kökü yani prototipleri ile ilişkilendirmektedir. Renk göndermeleri için dünya dillerinin evrensel çizgisi olarak, nitelikli türdeki mineraller, hayvanlar veya bitkiler gibi insanın belli bir yaşam ortamı için önemli göndermelerin adlarının terimler halinde belirli gelişme düzeyinde renk algısının tasvirinde görev yaptığını belirtmektedir. İngilizcedeki *gold* 'altın, altından' ve *silver* 'gümüş, gümüşten' kelimelerindeki gibi ve belki de *orange* 'portakal, portakaldan' kelimesinde olduğu gibi. Bu tür kelimeler renk semantiği olan kelimelerin açıklamasında semantik parçanın psikolojik gerçekliğinin yararına kanıt olarak görev yapmaktadır. Fakat bu tür kelimeler diğer bütün kelimeler gibi semantik değişikliklere maruz kalır. Örneğin, Rusçadaki *goluboy* 'açık mavi' kelimesi etimolojik olarak *golub* 'güvercin' adıyla ilişkilendirilirse veya Lehçedeki *czzerwony* 'kırmızı' kelimesi 'kırmızı kurd'un belirli bir türünün adıyla ilişkilendirilirse, bunlar eşzamanlı düzeyde izlenmiş olmamaktadırlar. Çağdaş Rusçada *goluboy* açık bir şekilde *golub* 'güvercin' ile değil, gökyüzünün rengi ile ilişkilidir. Rusçadaki *goluboy* kelimesinin durumu Lehçedeki *czzerwony* kelimesindeki duruma benzer bir durumdur (Wierzbicka, 1996a: 3).

1.5. Renk Adlarının Anlamı Üzerine Görüşler

1.5.1. “Mavi” ve “Yeşil” Kavramları

1.5.1.1. “Mavi” Kavramı

Mavi renk, fiziksel olarak elektromanyetik dalga spektrumunda ~450-485 nm dalga boyunda ve ~680-620 THz frekansta görünen ışığın nesneye yansımalarıdır. Mavinin dalga boyu yeşil ve çivit mavisi arasında bulunur (Bkz. Şekil 1, 2).

Mavi renk terimi Berlin ve Kay’ın evrensel ve evrimsel renk teorisine göre dillerde yeşil veya sarıdan sonra altıncı sırada bulunur (Berlin, Kay, 1969: 2-3).

‘Mavi’ kavramıyla gerçekte neyin ve nasıl bir rengin kastedildiği konusunda birtakım araştırmalar yapılmıştır. Lyons’a göre, renk terimleriyle anlamları arasındaki ilişki şimdiye değin saptanıldığı ölçüde düzgün değildir. Sözcüklerin gönderimindeki ayırım renk tonundaki değişim açısından betimlenebilir. Fizikçilerin renk çözümlemesinde kabul ettikleri iki değişken olan parlaklık ve doygunluk (Lyons, 1983: 385) kavramları açısından bakıldığında “mavi” kavramının birçok türü ortaya çıkmaktadır.

Birçok dünya dilinde “mavi” kavramı, morfolojik ve etimolojik olarak “gökyüzü” kavramı ile ilişkilendirilerek anlatılır. Örneğin, İngilizcede *blue* ve Japoncadaki *aoi* kelimeleri “gökyüzü” kavramı ile çağrışımsal bir bağ sergiler. İlgili bağlamlardaki kullanımlarda kaynak kişiler sabit bir şekilde gökyüzünü hatırlamaktadırlar. Bu gerçekleri eşit olarak tasvir etmek için, Wierzbicka, şu şekilde tahlil etmiştir (1996a: 12-15):

X – *blue* / *aoi*

- Bazı anlarda gökyüzünde güneşi görmek mümkündür

- İnsanlar X'e benzer şey gördüklerinde, böyle anlarda gökyüzü hakkında düşünebilirler.

Ancak *blue*, *aoi* gibi kelimeler semantik olarak “renk” kavramı ile ilgili olsalar bile, her birinin kullanım yelpazesi kendine özgü olduğundan anlam olarak aynı değildirler. *Blue* kelimesi açıklanırken “aynı şekilde” ifadesi kullanılmaktan vazgeçilmiştir, çünkü “mavi” rengi ve “gökyüzü mavisini” farklı tonlara sahiptir. “Mavi” kavramının, “gökyüzü mavisinden daha koyu; deniz ve göl için kullanılan “mavi” kavramından daha “açık” olduğu anlaşılmaktadır. Onun belirgin tonu, çevremizde sık bulunan gökyüzü veya su rengi gibi tonlardan ziyade daha çok insanın algısındaki bazı özelliklere bağlı olabilir. Fakat, “mavi”nin kullanım yelpazesi dile özgüdür ve doğrudan biyolojik terimlerle incelenemez. Diğer taraftan, *blue* kavramı renk adı olarak, *apricot* “kayısı” veya *rea* “bezelye” gibi bir yapıya sahip olmadığından kesin bir biçime ait değildir ve sadece göndergesel ilişki unsurları içerir. İngilizcedeki *blue*'a uygun olarak Rusçadaki *siniy* ve *goluboy* kelimelerine bakılacak olursa, Rus çocuklarının bakış açısına göre, *siniy* rengine göre *goluboy* kelimesinin daha önemsiz (İstomina, 1963) olduğu, *goluboy*'un “esas” niteliğiyle ilgili olarak bazı şüphelerin bulunduğu, İspanyol çocuklarda *blue*, *yellow*'dan daha az önemli, *yellow*'un ise *green*'den daha önemsiz olduğu (Harkness, 1973) ve sonuçta bunların “temel” kelimeler sayıldığı belirtilmiştir. Frumkina, İngiliz dilini öğrenirken Rusların, *goluboy* ve *siniy* kelimelerine İngilizcede uygun olan sadece tek bir *blue* kelimesi olduğunu öğrendiklerinde şaşırıldıklarını, bu durumun Rusların *siniy* ve *goluboy* kelimelerini “temel” renk olarak algıladıklarından kaynaklandığını, aynı şekilde Rus dilini ana dili olarak konuşan eğitimli kaynak kişilerin, gökkuşağı renkleri arasında olmadığını düşünerek gri ve kahverengi renklerini temel renk olarak

saymadığını, fakat herkesin *goluboy* ve *siniy*'in gökkuşağında olduğunu belirttiğini ifade etmektedir (Frumkina, 1984: 31). *Goluboy* ve *siniy* (aynı şekilde İngilizcedeki *blue* kelimesi ile) arasındaki semantik bağ açısından bakıldığında, eğer her üç kelime gökyüzüyle ilgili göndergesel ilişkiye sahip ise, fakat sadece *goluboy* doğrudan gökyüzüne benzetiliyorsa, İngilizcedeki *blue* bu ilgi alanında özelleştirilmemiş olduğundan gökyüzümsü-denizimsi yelpazesindeki açık mavi tonlarına işaret eder. Bu da *goluboy* kavramının doğrudan doğruya parlak gün ışığına bağlı olmasıyla, *siniy* kavramının ise parlak gün ışığının olmadığı durumla ilişkili olmasına bağlıdır. *Goluboy* “açık mavi” kavramının anlamını aşağıdaki gibi tahlil etmektedir (Wierzbicka, 1996a: 12):

X- *goluboy*

- (a) Bazı anlarda gökyüzünde güneş görmek mümkündür. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde gökyüzü hakkında düşünebilirler.
- (b) X - gökyüzü gibidir.
- (c) Bazı anlarda birçok şey görmek mümkündür. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde, bu tür anlar hakkında düşünebilirler

X - *siniy*

- (a) Bazı anlarda gökyüzünde güneş görmek mümkündür. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde, gökyüzü hakkında düşünebilirler
- (b) X - gökyüzü gibi değildir.
- (c) Bazı anlarda birçok şey görmek mümkün değildir. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde, böyle anlar hakkında düşünebilirler.

Burada *siniy* için yazılan açıklamada, *goluboy*'dan koyu olmasına rağmen, “koyu renk” olarak gösterilmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca:

- (i) bazı anlarda birçok şey görmek mümkün değildir.
- (ii) bazı anlarda çok az şey görmek mümkündür.

İngilizcedeki *black* kelimesi için (ii) önermesi dikkate alınması gereklidir. Fakat, Rusçadaki *siniy* için (i) önermesinin yazılması, bu farkı anlatmaktadır.

Daha önce gördüğümüz gibi, renk terimleri birlikte ele alındıklarında gönderimsel bir bütünü oluştururlar; bu bütün içinde belli bir terimin, örneğin mavinin, sınırlarının nerede çizileceğini öğrenmek, sınırın iki yanının 'mavi olmadığını' bilmeye bağlıdır. İlke olarak, renklerden birinin gönderiminin, bütünlüğün 'mavi'nin sınırları ötesindeki alanlarda bulunan varlıklara gönderimde bulunan öğeler bilinmeden de öğrenilebileceği düşünülebilir (Örn. *mavi* ile *mavi olmayan* karşılaştırılarak).

1.5.1.2. “Yeşil” Kavramı

Yeşil renk, fiziksel olarak elektromanyetik dalga spektrumunda ~500-565 nm dalga boyunda ve ~600-530 THz frekansta görünen ışığın nesneye yansımalarıdır. Yeşilin dalga boyu mavi ve sarının arasında bulunur (Bkz. Şekil 1, 2, Agoston 1987: 18-21)

Yeşil renk terimi Berlin ve Kay'ın evrensel ve evrimsel renk teorisine göre sarı veya yeşilin kullanılmasına bağlı olarak dördüncü veya beşinci sırada yer alır (Berlin, Kay, 1969: 2-3).

Dünyanın birçok dilinde, örnek olarak İngilizcede, *green* “yeşil” kelimesine morfolojik veya etimolojik olarak en yakın karşılık 'ot, bitki veya genel olarak bitki dünyası' işareti ile ilgili kelimeler görev yapar. İngilizcedeki *green* kelimesi, tahmin edildiği gibi *grow* “yetişmek” kelimesiyle ilgilidir. İngiliz konuşurları, yeşil renginin

birkaç örneğinin verilmesi istendiğinde, genelde ot, yaprak veya taze yeşillik gibi örnekler vermişlerdir. Wierzbicka, yeşilin ton yelpazesinin otun tonları veya genel olarak bitki renkleriyle sınırlı olduğu anlamına gelemeyeceğini, fakat “yeşil” kelimesinin “toprakta yetişen her şey” anlayışına bağlandığında meselenin tamamen mantıklı görünebileceğini belirterek şu şekilde bir açıklama getirmiştir:

X- *green*

- Bazı yerlerde toprakta yetişen şeyler vardır.

- İnsanlar X'e benzer şeyi gördüklerinde, o şeyler hakkında düşünürler

“X aynı şekilde” ifadesinden özellikle sakınılmıştır, çünkü öyle tonlar vardır ki, konuşurları, “yeşil”e yönlendirmesine rağmen, onları bitkilerle karşılaştırmaktan meneder. “Toprakta yetişen her şey” ile çağrışımsal ilişki sadece İngilizcedeki *green* kelimesi için değil, aynı şekilde diğer dillerdeki semantik eşdeğerleri için de geçerlidir (örneğin aynı görevde Lehçedeki *zielony*). Bu kavramın kesin semantik eşdeğerleri olmayan dillerde ise *green* kelimesine yakın uygunluklar için de geçerli olabilir (Wierzbicka, 1996a: 19-27).

Lyons, yeşil sözcüğünün gönderimindeki ayırımın renk tonundaki değişim açısından betimlenebildiğini belirterek, fizikçilerin renk çözümlemesinde kabul ettikleri parlaklık ve doygunluk derecelerinin dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Lyons, Conklin'in, Hanunoo'da (bir Filipin dili) dört ana renk teriminin açıklık, koyuluk, nemlilik ve kurulukla bağlantılı olduğunu gösterdiğini belirterek, ‘nemlilik’ ile ‘kuruluğun’ yalnızca bir renk tonu konusu olmadığını ‘yeni kesilen bir bambunun parlak, nemli, kahverengi bölümünün’ çoğu zaman açık yeşil için kullanılan terimle anlatılmasından da bunun anlaşıldığını ifade etmektedir (Lyons, 1983: 385-386).

1.5.1.3. “Yeşil” ve “Mavi” Arasındaki Göndergesel İlişkililik

‘Mavi’ ve ‘yeşil’ kavramı elektromanyetik dalga spektrumunda ~ 450 ile ~565 nanometre dalga boyunda yan yana bulunan renklerdir (Bkz. Şekil 1, 2, Agoston, 1987: 18-21) Bu renkler bazı dillerde bazı durumlarda birbirinin yerine kullanılmasıyla filozofların ve dilbilimcilerin dikkatini çekmiştir.

Ünlü Alman filozof Wittgenstein, 1951’deki *Bemerkungen über die Farben* (Renker Üzerine Notlar) adlı çalışmasında renk kavramlarının mantığını bulmaya çalışmıştır. Wittgenstein, yeşilin birincil bir renk olduğu, mavinin ve sarının bir karışımı olmadığı iddiasının kaynağını araştırmış ve insanın renkleri ancak gözlem yoluyla doğrudan doğruya algılayabileceğinin doğru olup olmadığını, “birincil renkler” kavramının bir başkasınıkiyle aynı olup olmadığını bilinemeyeceğini sorgulamıştır (Wittgenstein, 2007: 9-10). Wittgenstein, mavi ile yeşilin ara renk mi olduğu konusundaki değerlendirmelerinde yeşilin maviyle sarının bir ara rengi olarak adlandırıldığında, sadece hafif mavimsi bir sarının, ya da sadece biraz sarımsı bir mavinin ne olduğunun açıklanması gerekliliği sonucuna varmış ve bu ifadelerin anlamsız olduğunu, fakat başka biri için bir anlamının olabileceğini belirtmiştir. Nasıl işitmenin ferde göre farklılığından söz edilebilirse, renklerin algılanmasının da ferde göre farklı olabileceğini ifade etmiştir (Wittgenstein, 2007: 33). Mavinin sarıyı sildiğini, fakat biraz yeşilimsi bir sarının “mavimsi bir sarı” olarak ve yeşilin, mavinin ve sarının bir ara rengi olarak ve koyu mavimsi bir yeşilin, biraz sarımsı mavi olarak neden adlandırılmayacağını, yeşilimsi bir sarıda mavimsi bir şeyin sezilmediğini, her şeyin *-lich* ([-ımsı]) biçiminde olanaklı olan dil oyununda mı yattığını sorgulamıştır (Wittgenstein, 2007: 36). Wittgenstein, renk kavramının mantığı hakkında çözümler yaparken, sarımsı bir mavi bulmada birisinin

Grünblau (yeşil-mavi) ile rengi anlatırken, bir diğerinin anlamadığını, bunun neden kaynaklandığını ve *Grünblau* (yeşil-mavi) kavramının sarı içermediği düşünüldüğünde bunun doğrulamasının nasıl yapıldığını sorgulamış, bunların sadece sözcükleri ile mi farklılık gösterdiğini, bunun ne maviye ne de sarıya çalan saf bir yeşil olarak kabul edilip edilmediğini tartışmıştır (Wittgenstein, 2007: 47-48).

Wierzbicka, kendisinin kapsamlı renk çalışmasında “mavi” kavramı ile “yeşil” kavramını tek tek incelerken aynı zamanda bu iki kavramın arasındaki doğal bağı yaptığı tahlillerle açıklamaya çalışmıştır. Japoncadaki *aoi* kelimesinin yelpazesine İngilizcedeki *blue* ile ifade edilen tonların girmediğini, aynı şekilde İngilizcede *green* olarak adlandırılan tonların girdiğini belirtmiştir. Bu yüzden *aoi*'nin yardımıyla sadece gökyüzü anlaşılmamakta, aynı şekilde nemli ot ve trafik lambasının yeşil rengi de anlaşılmaktadır. Japoncada yeşil otun ve trafik lambasının ışığını belirtmek için *aoi*'nin kullanılması yerleşmiş metafordur. Gökyüzü rengi ile otun rengini ayırmak gerekli olduğunda, ot için diğer *midori* renk sıfatı kullanılır. Fakat karşılaştırma gereği olmadığında, *aoi* bütün “mavi” tonlarını içine aldığı gibi birçok “yeşil” tonlarını da ihtiva etmektedir. Fakat ilginç olan *aoi*'nin renk yelpazesinin gereken yerinde değil de *goluboy* “açık mavi” ile ifade edilen tonların kısmında bulunmasıdır ve gerçekten de *aoi* kavramı, tartışmasız bir şekilde *sora* ‘gökyüzü’ kavramı ile (*aoi sora*) bağlantılıdır. Japoncadaki *aoi* için “gökyüzü” ve “yeşil bitkiler” olmak üzere iki göndergesel ilişkililik önerilir. Modellerden birinin (gökyüzümsü) diğerlerine göre daha önemli olduğu tahmin edilir. Ancak, *aoi* kavramının daha çok İngilizcede *green* ile tanımlanan nesnelere ilgilendirdiğinde, düzenli sabit özelliklerin değil, daha çok geçici belirtilerin ifade edildiğini de belirtmek gerekir. Ot veya ağaçlarla ilgili olarak *midori* değil de, *aoi* tanımlamasında ise, kaynak kişiler bu kelimenin göndergesel

ilişkinde kendileri tarafından gösterilen geçici (yağmurdan sonraki) durumun dahil edilmesini gerekli bulmaktadırlar. Diğer taraftan *midori* kelimesi ki “ağaç” veya *kusa* “ot” gibi kelimeleri tanımlamak için de kullanılabilir: *midori no ki* ve *aoi ki*. Bu durumda *aoi* kavramının geçici görsel sezgi ile ilgili olmasına karşın, *midori* kavramı ağaçların sabit niteliği olarak ele alındığı açıktır. Ayrıca, *aoi* trafik lambasının “yeşil” ışığı gibi “hareketli hedefler” için de rahatlıkla kullanılır. Diğer taraftan örneğin yeşil kazak veya yeşil kaplamalı kitap için *aoi* değil, *midori* terimi olarak kullanılacaktır. Bu verilerin hepsi, *aoi* ile niteliğin muhtemel sabitliliği veya sabitsizliği arasındaki bağlantıya işaret etmektedir (Wierzbicka, 1996a: 12-27).

Wierzbicka, mavi ve yeşil arasındaki göndergesel bağa dikkat çekerken “renk işaretlerinin gönderimsel olarak öğrenildiğini, yani onların anlamlarının açıklık üzerine esaslandığını da belirtmiştir. *Blue* (*siniy, goluboy*) kelimesinin çeşitli nesnelere için kullanıldığında mavi ile ne kastedildiği araştırılır. Wierzbicka’ya göre “mavi” demek “insanların mavi diye adlandırdığı şeydir”. Bunu, renk işaretlerinin genelde gönderimsel olarak öğrenildiği ve anlamlarının yansıttığı durumu açıklamak için şu şekilde tahlil yapmıştır (Wierzbicka, 1996a: 9-27):

X – *blue*

X’e benzer nesnelere hakkında ‘mavi’ denir.

Bu tür biçimleştirme renk işaretlerini özel bir terim olarak gösterir, *siniy* kelimesinin de *siniy* olarak adlandırılan renk” olduğu varsayılabilir. *Siniy* kelimesine benzer kelimeyi anlamak için, bu kelimenin görme ile (duyma veya dokunma ile değil) alakalı bir kelime olduğunun bilinmesi gerektiğine göre:

X – *siniy*

- İnsanlar X’e yakın nesnelere gördüklerinde bu *siniy* demektir

Bu tür biçimlendirme, bir çocuğun ilk defa *siniy* kelimesini öğrenmesi durumunda mantıklı olarak görülebilir ve böyle bir tespit yapmak için anlaşılması zor olmayan *siniy* veya *krasniy* kelimelerine göre daha geç dönemde edinilen renk kavramına ihtiyaç duyulmadığı da düşünülebilir. Daha önce Leibniz (1966) renk kavramının belirlenemeyen bir şey olmadığına dikkat çekerek renk kavramının sadece görme ile tespit edilen tek şey olduğunu ifade etmiş (Wierzbicka, 1996a: 9-27). Konuşanların bilincinde veya bilinçaltında komşu terimlerin kullanılabilirlik alanının belli bir düzeyde sınırlandırılmış olduğu görülmektedir (Wierzbicka, 1996: 19-27).

Renk işaretlerinin mantığını tartışırken Bertran Russel, insanın görme alanının aynı noktasında aynı zamanda iki farklı rengin olmasının mümkün olmadığını belirterek “bu kırmızıdır” ve “bu mavidir” ifadelerinin uygunluğunu tartışmış, uygunsuzluğun mantıksal özellikten kaynaklanmadığını, mavi ve kırmızı, kırmızı ve yuvarlağın birbirine uymaması kadar farklı olduğunu ve böyle bir uygunsuzluk üzerine algılar vasıtasıyla da çıkarım yapılamayacağını belirtmiştir (Russel, 1973: 78).

Wierzbicka kendisinin “Lexicography and conceptual analysis” (Wierzbicka, 1985: 70-80) adlı çalışmasında kırmızı ve mavi arasındaki uygunsuzluğu semantik olarak şu şekilde varsaymayı teklif etmiştir:

X- *blue*

- İnsanlar bazı nesnelere gördüklerinde onlar hakkında: “bu mavi” derler.
- X’e benzer diğer nesnelere gördüklerinde onlar hakkında başka şey söylerler ve X için bu başka şeyi söylemezler.

Burada bazı sebeplerden dolayı gerçekten “istisnai” açıklama parçalarının gerekli olup olmadığına dair kuşku meydana gelmiştir. Birincisi, “temel renk işaretlerinin” bütün eşleri aynı cinsten ve aynı derecede uyumsuz olarak hissedilmez. Örneğin, beyaz ve siyah karşıt olarak hissedilmesine rağmen kırmızı ve mavi karşıt olarak düşünülmez. Bununla birlikte kırmızı ve pembe uyumsuz olmasına rağmen, yakından ilişkili olarak hissedilir, aynı zamanda kırmızı ile mavi böyle değildir. Hatta bazı “temel renk işaretleri” karşılıklı olarak birbirini dışlayıcı değildir. Örneğin, Japoncada her iki terim de *aoi* ‘mavi, mavimsi yeşil, parlak yeşil’ ve *midori* ‘yeşil’ temel renklerden ve üstelik onlar birbirini dışlamazlar. Goddard’da (1991) belirtildiği gibi karşılıklı dışlama her durumda özdeşleştirmeden (identificaton) gelir. Fakat, eğer özel isimler için açıklayıcı “istisna eden” parça zorunlu değilse, o zaman bu renk isimleri için de zorunlu değildir ve “X - mavi = X’e benzeyen şeyleri gördüklerinde, onlar hakkında ‘mavi’ derler” şeklindeki basit formül kesinlikle doğru olabilir, fakat en azından *kırmızı*, *sarı*, *siyah* ve *beyaz* gibi soyut bütün renk adları için doğru olmayabilir (Wierzbicka, 1996: 12-27).

Pawłowski, Çek, Leh, Rus, Ukrayna, İspanyol, Fransa, Roman, İtalyan ve İngilizcedeki temel renk terimleri ve temel anlamlarının nicelik analizini Berlin ve Kay’ın yöntemiyle yapmıştır. Araştırmaya göre “mavi”nin anlam sıklığı Berlin ve Kay’ın evrensel ve evrimsel renk dizisine göre “sarı” ve “yeşil”den daha yüksek çıkmıştır (Pawłowski, 2006: 12).

1.5.2. “Sarı”, “Kırmızı”, “Sıcak Renk” ve “Soğuk Renk” Kavramları

Sarı renk, fiziksel olarak elektromanyetik dalga spektrumunda ~595-590 nm dalga boyunda ve ~530-510 THz frekansta görünen ışığın nesneye yansımalarıdır.

Sarının dalga boyu yeşil ile turuncunun arasında bulunur. Kırmızı renk ise elektromanyetik dalga spektrumunda ~625-740 nm ve ~480-405 THz frekansta görünen ışığın yansımasıdır. Kırmızının dalga boyu turuncudan sonra gelip elektromanyetik dalga spektrumunda ucunda bulunan renktir (Bkz. Şekil 1, 2; Agoston, 1987: 18-21).

Renk sıcaklığı, ışık kaynaklarının renk kalitesini belirlemek için kullanılır. Birimi °K (Kelvin)'dir. Adını İngiliz fizikçi W.T. Kelvin'den alır. Işığı, renk ısı türünden ölçer. Sadece akkor ışık kaynaklarında uygulanır. Kelvin Skalası'nın başlangıç noktası mutlak "0" yani -273°C'dir. Bir demir parçasını ısıtıldığında ısının miktarına bağlı olarak ışık yaymaya başlar. Bundan yola çıkarak 1000°C 'ye kadar ısıtılmış bir demir parçasının yaydığı kırmızımtırak ışık için 1273 Kelvin derecesi tanımlaması yapılabilir. Herhangi bir ışığın renk ısı, siyah gövde radyatörü adı verilen ve bir tarafında bir delik bulunan içi boş metal bir kürenin tanımlanacak ışık ile aynı renge gelene kadar ısıtılıp santigrat cinsinden ölçülen derecesine 273 rakamının ilave edilmesi ile bulunur. Bulunan bu rakam incelenen ışığın "Kelvin" derecesidir (Danger, 1987: 16-17, MEGEP'ten, 2011: 45-46). Bu noktada renklerden bahsederken sanatçıların tanımlamalarıyla fizikçilerin tanımlamaları arasındaki tersliğe dikkat çekilmelidir. Sanat çevrelerinde kırmızı ve komşusu olan renkler sıcak, mavi ve komşusu olan renkler soğuk diye tanımlandıkları halde, fizikçiler Kelvin Skalası'nda da görüleceği gibi, kırmızı grubu soğuk, mavi grubu ise sıcak diye tanımlarlar. Fizikçiler için koyu kırmızısı ışık 1000 K civarında olurken, mavi kuzey göğünden yayılan ışık 27.000 K civarında olabilir. Tabii bu hiçbir zaman göğün o bölümünün 27.000°C dereceye kadar ısındığı için o rengi yaydığı anlamına gelmez. Kelvin metrenin ancak renk düzeltme filtre seti ile birlikte olduğunda bir

anlamı vardır tek başına bir işe yaramaz. Kelvin metre ancak konunun genelini aydınlatan ışıktaki bir uygunsuzluk var ise düzeltilmesinde yardımcı olur. Konu içinde oluşmuş yerel renk sapmalarını düzeltmekte yararlı olamaz. Birinci tür kırmızı ve mavi, ikinci tür kırmızı, mavi, magenta, yeşil dengesini veren Kelvin metreler vardır (MEGEP, 2011: 46).

Renk Sıcaklığı	Işık Kaynağı	Beyaz Ayarı	
		3200 K°	5600 K°
1700-1800K	Kibrit Ateşi		
1850-1930K	Mum Alevi		
2000-3000K	Gün Doğumu, Gün Batımı		
2500-2900K	Lamba Işığı		
3000K	Tungsten Lamba 1kw		
3200-3500K	Quartz Işık		
3200-7500K	Floransan Işığı		
3275K	Tungsten Lamba 2kw		
3380K	Tungsten Lamba 5, 10kw		
5000-5400K	Öğlen Işığı		
5500-6500K	Güneş Işığı ve Gökyüzü		
5500-6500K	Bulutların Arasından		
6000-7500K	Bulutlu Gökyüzü		
6500K	Monitör Işığı		
7000-8000K	Gölgedeki Işık		
8000-10000K	Parçalı Bulutlu Gökyüzü		

Sayısal sistemlerde beyaz ayarına göre çeşitli ışık kaynaklarının etkisi

Şekil 8: Renk sıcaklıkları (MEGEP, 2011: 46).

Berlin ve Kay'ın evrensel ve evrimsel renk teorisine göre evrensel olarak dillerde kırmızı üçüncü sırada, sarı ise yeşil ile birlikte dillerdeki kullanım durumuna bağlı olarak dördüncü veya beşinci sırada bulunur (Berlin, Kay, 1969: 2-3).

Lyons, belli dillerdeki renk terimlerinin her zaman birbirlerine bire bir karşılık olamayacakları olgusunun herkes tarafından benimsediğini dile getirerek örneğin, kırmızının değişik ayrımlarının İngiliz konuşurların 2. ve 3. nesnelere ayırdıkları gibi *reddish orange* (kırmızımsı turuncu), *yellow-orange* (sarımsı turuncu) diyerek de birbirinden ayırabileceğini ifade etmiştir. Sorun birincil sınıflamanın ayrı olmasıdır; ikincil sınıflama ise birincil olana dayanır ve onu varsayar. Sözelimi, İngilizce

anlam yapısı açısından *crimson* ve *scarlet*, *red* renginin değişik ayrımlarını belirtirken, *goluboy* ve *siniy* Rusçada birincil sınıflamada değişik renkleri anlatır. Bu bakımdan renk sözvarlığına ilişkin töz, dillerin aynı ya da değişik sayıda, aynı ya da değişik yerlerde sınırlar çizdikleri fiziksel süreklilik gibi düşünülebilir (Lyons, 1983: 60-61).

Wierzbicka, kırmızı renk üzerine yaptığı çalışmasında kırmızı rengin prototipini şu şekilde yorumlamaktadır. Ona göre, birçok dilde İngilizcedeki *red* kelimesinin en yakın eşdeğeri olarak “kan” kavram alanına etimolojik olarak giren kelime görev yapar; fakat diğer yandan örneğin, çeşitli minerallerle veya pigment ve boyaların alındığı diğer maddeler ile gösterilmiş de olabilir. İngilizcedeki *red* kelimesinin gerekçesi gösterilmemiş olmasına rağmen, bazı belli kavramsallaştırmaların taşıyıcıları olarak İngiliz konuşurlarını birleştirebilecek herhangi bir ortak bağlantı bulmak mümkün olabilir: *red* kelimesinin “kan” kavramıyla ilgisi olabileceği konusunda “*red* – kan rengi olarak algılanan renk” şeklinde bir açıklama teklif etmiştir (1980: 28).

Şekil 5’te gösterilen renklerin koordinat sisteminde sol alt uç kısa dalga boyu (mavi uç), sağ uç ise uzun dalga boyu (kırmızı uç) bölgesidir. Spektral renklerin dalga boyları şekil üzerinde gösterilmiştir. Genellikle geometrik yerin sağ yarısı sıcak renk, sol yarısı ise soğuk renk olarak nitelenir (Smith, 1932: 5).

Renklerin sıcak ve soğuk olarak tanımlanması dilbilimciler tarafından renklerin prototipleriyle ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Hangi renklerin sıcak, hangilerinin soğuk olduğunun mantığı anlatılmaya çalışılmıştır.

Wierzbicka, *red*’in kan aracılığıyla tespit edilemediği takdirde bu kavramı göstermede *red*’i “doğun, sıcak renk” sayan Manning’in (1989) teklifini çıkış

noktası olarak almış “doygun” ve “sıcak” kavramlarının burada metaforik olarak kullanıldığını, fakat bu metaforların *red*'in anlamına anahtar verdiğini savunmuştur. İngilizlerde *red*, *yellow*, *green* ve *blue*'dan oluşan dört “temel renk kategorisi”nden ikisi olan *red* ve *yellow* “sıcak renk” olarak kabul edilir. Bunun sebebi sarının güneşi, kırmızının da ateşi çağrıştırmasıdır. Ancak, ateşin rengi kırmızı olarak algılanmasa da, kırmızı renk ateşi yine çağrıştırır. Benzer olarak, güneşin renginin mutlaka sarı olduğu düşünülmez, fakat yine de bilinçaltında “güneş rengi” olarak yer alır. Açık mavi ve gökyüzü arasındaki çağrışıma göre veya yeşil ve toprakta yetişen şey arasındaki çağrışıma göre kırmızı ve ateş arasındaki, aynı şekilde sarı ve güneş arasındaki çağrışım, konuşurların bilincinin daha derinliklerinde bulunmaktadır (Wierzbicka, 1996a: 28).

Lyons, renklerin arasındalık ilişkisi ve renklerin işlemini belirtirken, yalın olması için, önce bu alanda *red* (kırmızı), *orange* (turuncu), *yellow* (sarı) *green* (yeşil) ve *blue* (mavi) sözcüklerinin kapsadığı bölümü ele almıştır. Bu terimlerin her biri gönderim yönünden belirsizdir, fakat bu sözcük dizgesindeki görece yerleri bellidir ve bir dizi olarak görünebilen yayılımın büyük bölümünü kaplarlar: *orange*, *red* ile *yellow* arasında, *yellow*, *orange* ile *green* arasında yer alır v.b. Bu terimlerden her biri, işlemlerinin bir bölümü nedeniyle İngilizcede bu sözcük dizgesinde bulunurlar ve dizgede, birbirine göre “bitişiklik” veya bir başka deyişle “arasındalık” ilişkisi oluştururlar. Burada işlem kavramının gereksiz olduğu ve renk terimlerinden her birinin gönderiminin açıklanmasının anlamsal betimlemeleri için yeterli olduğu düşünülebilir (Lyons, 1983: 384).

Wierzbicka, “kırmızı”, “sarı” ve “sıcak renk” kavramlarının anlam açıklamalarıyla ilgili olarak, bazı kaynak kişilere ateşin hangi renkte olduğunu

sorduğunda “turuncu” cevabını aldığını, fakat ateşi düşündüklerinde akıllarında hangi rengin uyandığını sorduğunda, çoğunun ‘kırmızı’ cevabını verdiğini, “insana ateşin rengi sorulduğunda alevi düşündürdüğünü, fakat ateş düşünülduğünde neyi çağıştrdığı sorulduğunda, bütünüyle ateş kavramının düşünülüğünü ve parlayan kırmızı kömürlerin de dahil edildiğini ifade etmektedir. Kırmızı ve ateş arasındaki çağışım şu tür ifadelerin varlığıyla da sağlamlaşmaktadır: *red-hot* “kırmızı olana kadar kızmış”, *red coals* “kırmızı kömür” veya *fiery red* “ateş kırmızısı”. Diğer Avrupa dillerinde bu tür bağın benzer refleksleri mevcuttur (Wierzbicka, 1996a: 29).

Aynı şekilde Swadesh, *red* ve Latincedeki *ardere* ‘yanmak’ arasında muhtemel bir etimolojik bağdan ve benzer şekilde *light* “ışık” ve Latincedeki *albus* “beyaz” arasındaki muhtemel bağdan söz etmiştir (Swadesh, 1972: 204). Witkowsky ve Brown, ateş renginin kırmızıdan ziyade, daha çok turuncu veya sarı olarak algılanmasının, ateş ve kırmızı arasındaki kavramsal ilişkiyi çürütmediğini, “kırmızı, sarı, yeşil ve mavi renklerinin insanda nörofizyolojik bakımdan ‘programlanmış’” olduğunu belirtmektedir (Witkowsky, Brown, 1978: 442). Mavi ve yeşil için gökyüzü ve bitkiler, sarı için güneş doğal göndergesel ilgililerdir. Kırmızı için çevremizdeki dünyada sabit bir örnek yoktur. Bununla birlikte, “kan”, her zaman tecrübe modelinden biri şeklinde sabit bir örnek olarak kalır, birçok kişi kan ile gökyüzü, güneş veya bitkiler ile karşılaştığı kadar sık karşılaşmaz, her durumda kan, insanın görülebilir dünyasında ateş kadar alışık olunmayan bir kavramdır. Birçok kültürde kırmızı, “okre” ‘bir tür kırmızı balık’ ile çağırmsal ilgisi olduğu gibi bu türden yerli çağırışimlara ek olarak, kültürel ve görsel olarak önemli ve anlamlı olması bakımından “ateş” ile daha derin ilişkinin kurulması gerekir (Wierzbicka, 1996a: 29-30):

X- *kırmızı*

- İnsanlar X'e benzer şey gördüklerinde, onlar ateş hakkında düşünebilirler.
- İnsanlar X'e benzer şey gördüklerinde, kan hakkında düşünebilirler.

X- *sarı*

- İnsanlar X'e benzer şey gördüklerinde, onlar güneş hakkında düşünebilirler.

Kırmızı ve *sarı* arasındaki fark, *kırmızının* ne açık ne de koyu renk olarak kabul edilmezken, *sarının* açık renk olarak kabul edilmesindedir. Açık rengin anlamı *sarı* kavramının açıklamasında da kullanılabilir:

X- *sarı*

- İnsanlar X'e benzer şey gördüklerinde, onlar güneş hakkında düşünebilirler.
- Bazı anlarda her şeyi görmek mümkündür.
- İnsanlar X'e benzer şeyleri gördüklerinde onun hakkında düşünebilirler.

“Doygun” renkler – “derin”, fakat koyu değil; içlerinde çok renk varmış gibi yani bir boyanın sıkı, koyu olması gibi görünürler. Açık renkler içlerinde az renk varmış gibi görünür, yani bir boyanın daha sulu yapılarak eritildiği gibi görünürler. Diğer taraftan, *kırmızı* şüphesiz, parlak yani gözlerin hemen takıldığı renktir. O zaman, eğer *kırmızının* “doygun”, “sıcak” ve “parlak” renk olduğuna karar verilirse, şu şekilde tahmini bir açıklamaya ulaşılabilir (Wierzbicka, 1996a: 29-30):

X- *kırmızı*

- İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde, onlar ateş hakkında düşünebilirler.
- İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde, onlar kan hakkında düşünebilirler.
- X'e benzer nesnelere, başka nesnelere görmek mümkün olmadığı anlarda bile görmek mümkündür.

Yukarıdaki açıklama örneklerinde Wierzbicka, *blue* kavramı incelemesinde kullanılan iki tane Rusça kelimenin açıklamalarına benzer *kırmızı* renk işareti için iki Macarca kelimenin açıklamasını göstermeye çalışmıştır (Wierzbicka, 1996a: 29-30).

1.5.2.1. “Makro Kırmızı” Kavramı

Wierzbicka, kendi çalışmasında kırmızı ile ilgili olarak sadece üç temel renk işaretinin olduğu dillerde görsel algının “renkli/canlı” (kromatik) ve “renkli olmayan/canlı olmayan” (akromatik) karşıtlığının meydana geldiğini, “renkli” rengin insan için çok önemli hale gelen “kırmızı”da odaklandığını belirtmiştir (Bornstein 1976, Wierzbicka’dan 1996: 36). Sadece bu “sıcak” renk, açık ve koyu renklere karşıt olarak değil, aynı zamanda açık veya koyu soğuk olma ile veya diğer taraftan sönük-soğuk olma ile karşıt konulmuştur (Kay, McDaniel, 1978: 640). “Makro-kırmızı”, kırmızıda odaklansa bile, kendi bünyesinde sadece kırmızıyı değil, aynı zamanda sarı ve turuncuyu içermekte ve “parlaklık” ile çağrışım yapmaktadır (Wierzbicka, 1996a: 36).

Sezgisel olarak “sıcak renk” – canlı (renkli), gündüz ve gece göze çarpan, bu yüzden de “açık” veya “koyu” renklere de en çok farklı olarak algılanan, parlak (ışıldayan) kırmızıda odağı olan, fakat kendi bünyesinde sarı ve turuncuyu bulunduran renk kategorisinin kavramsal benzeri olarak göndergesel ilgi noktasının “ateş” olması gerekir. Şu şekilde açıklanabilir (Wierzbicka, 1996a: 36):

X – “makro-kırmızı”

- X’e benzer nesnelere görmek kolaydır.

(yani başka nesnelere görmek mümkün olmadığı zaman X’e benzer nesnelere görmek mümkündür).

- İnsanlar X'e benzer nesnelere gördükleri zaman, onlar ateş hakkında düşünebilirler.
- Bazı anlarda, insanlar X'e benzer nesnelere gördüklerinde onlar güneş hakkında düşünebilirler.

“Makro-kırmızı”dan evrimin sıradaki basamağına ilerlerken, “dünyanın birçok dillerinde *grue* temel renk adının (Kay, McDaniel, 1978: 630) “soğuk” anlamına geldiği, fakat, “soğuk” şeklindeki metaforların onu ima etseler bile, anlamını tam yansıtmadıkları düşünülmektedir. Renkte “soğuk” kavramı öncelikle “sıcak olmayan” anlamına gelir ve “sıcak” sadece ateşe veya güneşe doğrudan olmayan gönderge olduğuna göre, o zaman “soğuk” olan hatta parlak ve iyi fark edilen ateş veya güneş kavramlarını akla getirmeyen bir renge işaret etmelidir (Wierzbicka, 1996a: 36). *Grue*'nin en çok şaşırtıcı özelliği, mavi ve yeşil nesnelere için kullanılmasına rağmen, odaksal “mavi” ve odaksal “yeşil” alandan seçildiğine göre *grue*'nin odak örnekleri iki işaretlidir. Fakat, *grue* hiçbir zaman “mavi-yeşil” alanın arasında bulunmamaktadır (Kay, McDaniel, 1978: 630). Kay ve McDaniel bunu odak noktasının ara bölgede seçilmemesi, *grue* renklerinin düşük anlam taşıdığı şeklinde güçlü tanıklık görevi yaptığı ve *grue* bölgesi içinde “bulanık kümeler” olarak analiz edilmesi gerektiği şeklinde açıklamışlardır (Kay, McDaniel, 1978: 630).

Wierzbicka, Kay ve McDaniel'in bu açıklamasından farklı olarak “bulanık kümeler”i, *grue*'nin “en iyi” örneğinin (yani “soğuk” rengi) ya odaksal maviden ya da odaksal yeşilden seçildiği ve “makro kırmızının” “en iyi” örneğinin de (“sıcak” rengi) aynı şekilde çift odaklı değil de, her zaman “kırmızı”da odaklandığı *grue* renginin çift odaklı yapısının “bulanık kümeler analizi” terimleriyle, fakat nasıl anlatılabileceğinin belli olmadığını düşünmüştür. Wierzbicka'ya göre, *grue*'nin çift odaklı niteliğinin de, “makro-kırmızı”, “tek odaklı” niteliğinin de “makro-kırmızı”

pozitif olarak “sıcak” bir renk iken, bazı bağlamlarda negatif olarak “sıcak olmayan” renk şeklinde belirlendiği hakkındaki varsayımların esasında açıklanabilir. “Sıcak” renk kavramı pozitif tecrübe modeli “ateş” ile uygunluk göstermektedir. “Sıcak olmayan” renk kavramı bu modelin karşıt üyesi olarak belirlenmektedir. Bu karşıt çekirdeğe ek olarak sadece iki pozitif model ele alınır: bunlar, şüphesiz gökyüzü ve bitkilerdir. *Grue*’nun olumlu göndergesel nokta niteliğinde mavi, yeşil veya mavimsi yeşil olarak görünebilen göl, nehir ve denizler gibi doğal “su alanlarına” sahip olduğu tahmin edilebilir. Bu, ancak, *grue* renklerinin çift odaklı niteliğini açıklamaz, fakat bu renklerin kavramsallaştırılması gökyüzü ve bitki ile olan göndergenin düşünülmesi ile açıklanır. Bu da *grue*’yu şu şekilde açıklamaya götürür (Wierzbicka, 1996a: 37):

X - “*grue*” (*mavi*)

- (a) İnsanlar bazı nesnelere gördüklerinde onlar ateş hakkında düşünebilirler.

X - öyle değil

- (b) İnsanlar X’e benzer nesnelere gördüklerinde, onlar gökyüzü hakkında düşünebilirler .

- (c) Bazı yerlerde bazen toprakta yetişen şeyler vardır.

- İnsanlar X’e benzer nesnelere gördüklerinde onlar onun hakkında düşünebilirler.

Grue’ye en iyi şekilde uyan “mavi”den ziyade daha çok “yeşil” olan bitkilere ilişkin parçalardan sonra gökyüzüne ilişkin parçalar eklenmeli ve gökyüzüne ilişkin parçayla ilgili olarak “bazen” kelimesinin kullanılması gerektiği ortaya çıkmaktadır:

X – *grue* (*yeşil*)

- (a) insanlar bazı nesnelere gördüklerinde, onlar ateş hakkında düşünebilirler.

X öyle değil

- (b) bazı yerlerde nesnelere toprakta yetişir.

- İnsanlar X'e benzer nesnelere gördüklerinde, onun hakkında düşünebilirler.
- (c) bazen, insanlar X'e benzer nesnelere gördüklerinde, onlar gökyüzü hakkında düşünebilirler.

“Makro-kırmızı” için de ateş ve güneş olmak üzere iki olumlu gönderge noktasının ayrıldığını belirtmek gerekir, fakat bu iki model arasındaki ilişki gökyüzü ve bitki arasındaki ilişkiden farklıdır. Gökyüzü ve bitki tahmini olarak aynı anlam düzeyini taşıırken, ateş ise güneşe göre daha çok görsel anlamlılığa sahiptir. Ateş kendi kendine sarı, turuncu ve kırmızı olarak görünebildiğinden o güneşe - sarıya sarı olmayan bir şeymiş gibi karşıt konulmamıştır. “Ateş” hem renk, hem de ısıltısı bakımından odağının turuncu veya sarıdan ziyade daha çok kırmızıya denk gelmesine rağmen, bütün “makro-kırmızı” renklerin tek modeli olarak görev yapabilir. Bu yüzden tek odaklıdır. Fakat, ne gökyüzü ne de bitki, *grue*'nin bütün varyantlarının tek bir modeli olarak ele alınamaz. Bu yüzden *grue* çift odaklı, “makro-kırmızı” ise tek odaklıdır. Diğer taraftan, “makro-kırmızı” renkler (*grue* renklerinden önce ortaya çıkan kategori olarak) *grue*'ya karşı belirlenmemekte ve ona uygun kavramlaştırma “soğuk olmayan” renkler anlayışı üzerine kurulmamaktadır. Onla, daha çok, tek olumlu gönderge olan ateş kavramı esasında belirlenmektedir. Hemen göze çarpma özelliği ve ısı gibi iki pozitif özellik taşıyan ikinci pozitif model de güneş'tir. Ayrıca tersine, “*grue*'luk” niteliği için iki model “sıcak renklerden” yani “makro-kırmızı” “ateşsel” ve “güneşsel” olanlardan farklı olarak sadece negatif esasta birleştirilebilirler (Wierzbicka, 1996a: 37-38).

1.5.3. ‘Siyah’ ve ‘Beyaz’ / ‘Koyuluk’ ve ‘Açıklık’ Kavramları

Wittgenstein, ‘beyaz’ ve ‘siyah’ kavramlarının mantığını aramaya çalışmıştır. Ona göre, kaygan beyaz bir yüzey yansıtma niteliğine sahiptir ve onun beyaz ve saydamlığı tartışılabilir. Saydam oluşun yeşil rengin özelliği olmadığı gibi, saydam olmayış da beyaz rengin bir özelliği değildir. Aynı şekilde, beyaz bir parıltıya ‘beyaz’ denmeyebilir. Bir duyu ile eşit renkli olarak görünen iki yerden, başka bir duyu ile biri beyaz, biri de gri görünebilir. Bir bağlamda bu renk kötü ışıklandırmada beyazdır, iyi ışıklandırmada gridir. Madde rengi olarak kar beyazı diğer madde renklerinin hepsinden daha açıktır, siyah ise koyudur. Burada renk bir karartmadır ve bu madde çekildiğinde geriye beyaz kalır ve bu nedenle de buna ‘renksiz’ denebilir. Bir renk bir çevrede ‘parıldar’, ‘siyahımsı’ bir renk, örneğin, gri parıldamaz (Wittgenstein, 2007: 16-17).

“Karanlık, koyu” ve “aydınlık, açık” kavramlarının arasındaki fark dünya dillerinin çoğunluğunda büyük rol oynamaktadır. Bunun üzerine Wierzbicka, beyaz özünde “beyaz” dediğimiz şey”, siyah ise “siyah dediğimiz şey” olarak söylenirse, o zaman bu kelimelerin karşıt olarak neden koyuluk, karanlık ve aydınlık ile sıkı bağlantılı olduğu anlatılamaz, görüşündedir. Örneğin, İngilizcede *light blue* ‘açık mavi’ ve *dark blue* ‘koyu mavi’ birleşmeler kolayca yapılabilmekte, fakat *light white* ‘açık beyaz’ veya *light black* “açık siyah” birleşmeleri yapılmaz. Herhangi bir şeyi *dark white* “koyu beyaz” veya *dark black* şeklinde de söylenmez. *Dark white* ve *light black* ifadeleri karşıtlık olarak, *light white* ve *dark black* ise uygunsuz bir tekrar şeklinde görünür. Bu gerçeklerin açıklanması için, incelenen birleşmelerde her iki sıfat çiftinin tahlilinin yapılması ve onlarda ne gibi ortaklık olduğunun ortaya çıkarılması gerekmektedir. Koyu (karanlık) ve açık (aydınlık) kelimelerinin

semantiğinin açıklanması için anahtarın görme anlayışında bulunduğu, bu kelimelerin prototipik kullanımlarının ise nesne ile değil, çevre ile alakalı olduğu düşünülmelidir (Wierzbicka, 1996a: 15).

Wierzbicka, renk niteliği olarak *koyu* ve *açık* kelimelerinin, “koyu renk” veya “açık renk” için ölçü görevini yapabilecek nesnelere işaret etmenin açıkça araştırıldığını düşünmemektedir. Ona göre, “karanlık” ve “aydınlık” ölçüsünü gece karanlığında veya gündüz aydınlığında aramak gerekir. İngilizcedeki *black* “siyah” ve *white* “beyaz” kelimelerinin semantik yapısı, onların “açıkça öğrenilen temel renk işaretleri” statüsünün *koyu* ve *açık* kavramlarıyla ilişkisini yansıtmaktadır. Wierzbicka, daha sonra geliştirmeyi ümit ettiği şu tespiti sunmuştur (Wierzbicka, 1996a: 16):

X – *siyah*

- İnsanlar bazı nesnelere gördüklerinde, onlar hakkında “bu siyah” derler.

X yine aynı şekilde

- Bazı anlarda hiçbir şey görünmüyor.

- Onlar X’e benzer nesnelere gördüklerinde, onlar hakkında düşünürler.

X – beyaz [tam bir açıklama değil].

- İnsanlar bazı nesnelere gördüklerinde, onlar hakkında “bu beyaz” derler.

X yine aynı şekilde

- Bazı anlarda birçok şey görünüyor.

- İnsanlar X’e benzer nesnelere gördüklerinde, onlar hakkında düşünürler.

Bu tür yorumlamalar, “siyah” ve “beyaz” arasındaki sezgisel ilişkiyi olduğu kadar “siyah” ve “karanlık” arasındaki, ayrıca “beyaz” ile “aydınlık” arasındaki sezgisel bağı da anlatır. Yorumlamalarda insanların “beyaz” bir nesne olarak “kar”ı

veya siyah bir nesne olarak “kömür”ü düşünebildikleri gibi gündüz hakkında “beyaz bir nesne” düşündüğü, gece hakkında ise “siyah bir nesne” düşündüğü tahmin edilmemektedir. Ayrıca, beyaz nesnelerin mutlaka gündüz aydınlığını hatırlatacağı, siyah nesnelerin ise gecenin karanlığını hatırlatacağı tahmin edilmemektedir. Fakat, şüphesiz ki, burada potansiyel kavramsal bağ tahmin edilmektedir: “benzer nesnelere gördüklerinde, hakkında düşünürler”. Fakat, Jean Harkins tarafından “siyah” ve “beyazın” anlamlarının tamamen simetrik olarak görülmemesi gerektiği teklif edilmişti. “Siyah” ve “gece” arasındaki çağrışımsal ilişki, “beyaz” ile “gündüz” arasındaki ilişkiye göre daha açık ve berraktır. “Beyaz” ile net görünme arasındaki bağ, sezgisel olarak tartışılmaz gibi görünür, fakat beyazlığın kendisi kendi içinde yüksek görünürlük özelliği barındırır. Kırmızı ve turuncu, kuşkusuz, beyaza göre daha net görünmekte ve daha çok fark edilmektedir. Diğer taraftan, beyaz diğer renkler için mükemmel bir fon oluşturur: bütün renkler akşam vaktinden (alacakaranlıktan) ziyade, beyaz fonun olduğu yerlerde daha iyi görüldüğü gibi beyaz da daha iyi görünür (Wierzbicka, 1996a: 17):

X- *beyaz*

- Bazı yerlerde birçok şey görünür.

- İnsanlar X'e benzer şey gördüklerinde, o yerler hakkında düşünür.

Fakat, “beyaz”, “siyaha” göre çok daha karmaşıktır ve daha çok probleme sahiptir, çünkü “beyaz” çok aydınlık gün şeklindeki tek bir evrensel prototipe sahip değilken (çünkü, çok aydınlıkken birçok rengi görmek mümkündür), “siyah” ise “cehennem siyahı” gece (çok karanlık) evrensel prototipine sahiptir ve beyaz kendi anlamında geçici olan (gündüz ve gece) ve uzamsal olan iki çok farklı gönderge noktasını gerçekleştirir. (Wierzbicka, 1996a: 18).

Daha önce belirtildiği gibi, kar (gündüze karşıt olarak) görsel algı semantiğinde göndergenin evrensel noktası olamaz, fakat “beyaz” kavramı da evrensel değildir. İngilizcedeki *white* kelimesine semantik karşılık olabilen karlı manzara gayet uygun gönderge noktası olarak görünebilir, fakat her konuşanın şahsi tecrübesinin zorunlu unsuru olarak değil, onların genel semantik evreninde yansıyan bütün İngiliz konuşurlarının kolektif hafızasındaki bir unsur olarak görülebilir (örn. *snow-white* “kar beyazı”, “*Snow White* “Kar Beyaz” ve *White Christmas* “Beyaz Christmas”). “Beyaz” genelde “hacimli” değil, “üst renk” olarak tasvir edilmektedir, renk olarak “diğer renklere göre daha çok görmeyi engeller” (Westphal 1987: 14, Katz, 1935: 7). Bununla beraber, beyaz berraklık anlayışıyla uygunluk göstermeyen, tamamen görünmeyen renk olarak tasvir edilir (Wierzbicka, 1996a: 18).

Wittgenstein, beyazın, berrak bir renk olmadığını belirtmiş ve yeşilin berrak olma ve beyazın ise olmama sebebini sorgulamıştır (Wittgenstein, 1977: 5). Wierzbicka’ya göre, karın altındaki toprağın görüntüsü prototip niteliğinde kısmen de olsa bu tür sezgisel düşünceleri açıklar. Çünkü, “beyaz” bütün renklerin en açık olanıdır ve bununla “karanlık ile uyumlu değil”dir (Wittgenstein, 1977: 2, 15), bu durum diğer yandan gündüz ve gecenin karşıtlığı ile açıklanır (gündüz gecenin karşıtlığı ve “beyaz” “siyahın” karşıtlığı). Fakat, “beyaz”ın ışığı geçirmemesi ve görme için engel oluşturması, toprağı kaplayan ve “gizleyen” karın durumuyla uygun düşmektedir. Gökyüzünün “maviliği” ve güneşin “sarılığı”nın göz için engel sanılmadığı gibi, yeşil yaprak aralıklarının da görmeye engel sayılmamasına benzer bir durumdur (eğer geçilmez gür ormanı saymazsak) ve derin denizler veya göller nasıl olursa olsun, berrak olması mümkün değildir. Beyaz karlı araziler ise açık renkte ve üstelik onlar göz için bir fon oluşturmasına ve onun aydınlık ve berrak olmayan

alanında çok net olarak herhangi bir “figür”ün görünürlüğünü artırmasına rağmen, üzerinde hiçbir şey görünmeyen toprak için örtü, geçilmez engel görevini yapmaktadır ve nihayetinde, “siyah” ve “beyaz”ın dünya dillerinde simetrik olmadığını ve “siyah”ın, “beyaz”a göre daha sık görüldüğünü belirtmek gerekir (Wierzbicka, 1996a: 18).

Wittgenstein “beyaz berrak renk değildir” ve “beyaz su olmaz” (Wittgenstein, 1977: 5) diye yazdığına, Almandaki *weiss* “beyaz” kelimesini kasteder, fakat İngilizcedeki *white* kelimesine uygunluk gösteren başka dillerdeki kelimelerin, ondan farklı olabilirliğini söyler (Wittgenstein 1977: 19).

1.5.3.1. “Makro Siyah” ve “Makro Beyaz” Kavramları

Berlin ve Kay’ın elde ettiği sonuçların etkisi ile, “beyaz” ve “siyah” kavramlarının, evrensel kelimeler olduğu düşüncesi yaygınlaşmıştır. Berlin ve Kay’ın kendileri bu düşünceyi sıradaki şekilde formüle etmektedir: “1. Bütün dillerde beyaz ve siyah için kelimeler mevcuttur. 2. Eğer dilde üç renk adı mevcut ise, o zaman kırmızı için de bir ad vardır” (Berlin, Kay, 1969: 3). Wierzbicka’ya göre bu tür ifadeler biçimsel olmayan, başka bir yerde tutulan bilimsel genelleştirmelerden birine kısa bir aktarma biçimi olarak tamamen doğal görünebilir. Eğer bir dilde konuşanların gözüyle algılanan bütün renkleri ayırt eden sadece iki renk adı varsa, bu kelimeler, doğal olarak, *beyaz* ve *siyah* kelimelerinin ifade ettiği anlama denk gelmez. Sonuçta, gündüz ve gece arasında belli bir tek modele esaslanmış olunamayacağını tahmin etmek gerekir. Ayrıca, açık renkleri ve kırmızıyı bir sınıfa toplama, istisna olmaktan ziyade daha çok kural olmuş olduğuna göre (Rosch Heider 1972a, Turner, 1966, Conklin, 1973), “açık” ve “koyu”nu karşıtlığı gibi basitleştirilmiş modeli reddetmek

ve başka bir modeli teklif etmek gerekir. (Wierzbicka, 1996a: 31). Bununla ilgili olarak bazı bilim adamları daha önce ayrılmış “açık” ve “koyu” kategorilerinin “açık sıcak” ve “koyu soğuk” kavramları ile değiştirilmesi gerektiğini düşünmektedirler. (Rosch Heider, 1972a) Bu konu ile ilgili olarak günümüzde daha çok “birinci basamaktaki gelişme” durumunda olan diller yorumlanmaktadır.

Wierzbicka'ya göre, dillerde genelde kırmızının koyu renkten ziyade daha çok açık renk ile ilgili olduğu bakış açısına sahip olması gerektiğini düşündürür. Bu durum, insan için ısı ve ışık ile bağlantılı ateş ve güneş ile olan doğal çağrışımda aranması ile açıklanır. Eğer güneş her şeyden önce ısı kaynağı olarak ele alındığı durumda bile, ışığın kaynağı olarak ve tersine de algılanabilir. Sarı ve kırmızı için kullanılan “sıcak renk” anlayışındaki gibi ateş ve güneş arasında da dolaylı olarak yansıyan doğal bağ sadece iki temel renk işaretine sahip dillerin kırmızı rengi nasıl yorumladığının farkını da açıklayabilir. Eğer bir dilde bir taraftan açık renkler, diğer taraftan koyu ve orta renkler ayrılıyorsa, kırmızının son sınıfa denk gelmesi beklenir. Fakat, birçok dilde “kırmızı” tartışmasız olarak çok açık renklerin sınıfına girebilir. Bunu ateş ve güneş arasındaki bağ aracılığıyla anlatmak gerekir. Bazı dillerde koyu kırmızı tonlar açık renklerle birlikte aynı sınıfa girer ve bu dil konuşurları için koyu kırmızının bu kategorinin “en iyi örneği”dir. Güneş ve ateş kavramlarının “makro-beyaz”ın kavramlaştırılmasında kendi rollerini üstlendikleri düşünülür. Eğer, "gündüz ışığı" - "güneş ışığı" - "ateş" - "yanan kömür" kavramları gibi, evrensel insan tecrübeleri sonucunda birbirleri ile bağlantılı olduğu anlaşılan fakat birbiriyle eşit olmayan birkaç tahminî potansiyel odak ve bu potansiyel odakların her birine belli bir kültürün kavramlaştırılmasında öncelik verilebileceğini kabul edersek,

“makro-beyaz renk” hareketinde diller arası çeşitlilik anlaşılmış olur (Wierzbicka, 1996a: 32-33).

Her durumda, “makro-beyaz” içindeki çeşitli kavramların arasındaki farklılık, çok titiz ve farklı açıklamaları talep etmektedir ve bazı dillerde birbirine uygun iki renk işareti birbirine semantik olarak eşitlenemez, tıpkı İngilizcedeki *black* ‘siyah’ ve *white* ‘beyaz’ veya *dark* ‘koyu’ ve *light* ‘açık’ kelimeleri ile semantik olarak özdeşleştirilemeyeceği gibi (Wierzbicka, 1996a: 33).

Renk işaretleri sisteminin evriminin başlangıcında “makro-beyaz” ve “makro-siyah” renklerinin varlığının, ne fizik terimleriyle ne de görsel nörofizyoloji terimleriyle açıklanması mümkündür. “Siyah” ve “beyaz” gerçekten ışığın fiziksel nitelikleri ve görmenin “psikofiziksel özellikleri” ile birbirine karşı konulmuştur. Ancak, “açık veya sıcak” renklerin “koyu veya soğuk” renklere karşı konulması benzer açıklamaya uygunluk göstermemektedir. Bu durum, renk işaretlerinin insan kavramlaştırmalarının temeline ateş ve ışığı yerleştiren Swadesh’in (1972: 205) çıkarımları ile açıklanabilir. Sadece ateşin renginden değil, aynı şekilde alevin hareketinden, ve ayrıca pırıltısı ve ışıltısından hareketle insan hayatında ateşin önemi ve onun algısal anlamlılığı, tamamen sezgisel esaslı olarak görünmektedir. Pırıltı ve ışıltıyı dahil ederek bütün dayanaklara göre “Makro beyaz”ın ışık, güneş ve ateş ile ilişkisi, şu gerçeklere bizi çekmektedir: genel olarak kabul edilen “renk” evrensel insan anlayışı değildir ve sadece “renk” kavramı için bir kelimenin bulunmadığı birçok dil olduğundan değil, aynı şekilde sadece iki “temel renk işaretinin” bulunduğu Gidjingali türündeki dillerde, incelenmekte olan “renk adları” gerçekten de “renk adları” olarak değil, göz ile algılanan veya görsel etki ile meydana gelen dış görünümün genel tasviri olarak görev yapar (Wierzbicka, 1996a: 35).

Witkowski ve Brown'a göre, birincil makro sınıflarda kırmızı renk sarı, yeşil ve mavi ile aynı sınıfa girerse, bu dalga uzunluğunun değişim belirtisinin insanın renk kategorizasyonunda önemli olduğunu anlatır. Sadece birbiriyle bağlantılı birincil renkler veya diğer bir ifade ile komşu olanlar, dalga uzunluklarının düzenlenmesi anlamında sınıflara ayrılabilirler (Witkowski ve Brown, 1978: 441). Ayrıca sarımsı-yeşilin çok nadir bir kategori olduğu, aynı zamanda neden koyu renklerin her zaman yeşil ve mavi ile birleşmekte olduğu, açık olanların ise sarı ve kırmızı ile birleşmekte olduğu gerçeğini Witkowski ve Brown *bağlama* (wiring) terimiyle ile getirmektedirler (Witkowski, Brown, 1978: 442).

Bağlama, benzer şekilde makro-beyazlar ve makro-siyahlar sınıfında uygun olarak sıcak tonların beyazlarla ve soğuk tonların siyahlarla birleşmesi esasında bulunmaktadır. Sıcak-koyular ve soğuk-açıklar gibi ters bağlamalar kaydedilmemiştir. Fakat burada dilbilimsel gerçeklere uymayan durumlarda *deus ex machina* (Tanrı makinesi) gibi ortaya çıkan Chomski'nin *Dili Kavrama Mekanizmaları* (Language Acquisition Device)'nin ortaya çıktığı gibi (Chomski, 1972) ışık, güneş ve ateş ile bağlantı düşüncesi, bağlama için, daha çok gözlemlenen kurallara en iyi açıklamayı vermektedir (Wierzbicka, 1996a: 35).

1.5.4. “Kahverengi” Kavramı

Wittgenstein, renk kavramlarının mantığından söz ederken kahverengi için saf bir kahverenginden söz edilememe sebeplerini araştırırken, kahverenginin diğer saf renklere olan konumunu, yakınlığını sorgulamış, kahverenginin her şeyden önce yüzeysel bir renk olduğunu, açık tonlarının olmadığını, aksine donuk bir kahverengiden söz edilebileceğini, kahverenginin siyahı da içerdiğini savunmuştur.

Saf, birincil bir kahverengi bilen bir insanın tavrının nasıl olabileceğini irdelemiştir. “Kahverengi siyahı içerir” demek, ne demektir? Koyu ve açık siyahımsı kahverengi vardır. Bunun hiç siyahımsı olmayanı var mıdır? Elbette, hiç de sarımsı olmayanı yoktur. Eğer böyle düşünmeye devam edersek, o zaman yer yer bizlerin aklına başlangıçta düşünmediğimiz bir rengin “içsel özellikleri” gelebilir. Ve bu da felsefi bir araştırmanın seyrini oluşturur. Wittgenstein, renk sözlerimizin, baktığımız bir yüzeyin ifadesini karakterize ettiğini de unutmamak gerektiğini ve koyu bir rengin aynı zamanda siyahımsı bir renk olduğunun doğru olamayacağını belirtmiştir (Wittgenstein: 2007: 40-41).

Pembe, turuncu, gri ve mor gibi kahverengi de “bileşik renk” olarak ele alınır, sarı ve siyahın veya sarı - siyah - kırmızının katkısıyla oluşan görsel karışım cinsinden, yani turuncu ve siyahın katkısıyla ortaya çıkar. Ancak, basit içebakış düzeyinde kahverenginin bileşik renk olarak formülü tartışmalıdır. Kaynak kişilerden, pembe, gri, turuncu ve mor renklerinden iki rengin belirtilmesi istendiğinde, cevapları tek biçimli ve kolay tahmin edilebilir. Ancak, kahverengi ile durum farklıdır. Kahverengiyi siyahla bağdaştırmak yeterince kolaydır, çünkü kahve genelde “koyu” renk olarak hissedilir. Fakat, kahverenginin diğer parçasını veya parçalarını ayırmak zordur. Sonuçta kahverenginin, pembe, turuncu, mor ve griye nazaran daha çok tartışmalı ve tek cinsli olmayan bir kategori olduğu açıktır (Wierzbicka, 1996a: 40).

Hurvich, kahverengi tonlarının genelde koyu grimsi turuncu, koyu grimsi veya siyahımsı sarı renkler olduğunu, fakat aynı şekilde kırmızı kahve ve zeytinsi kahveler gibi çevremizde pek çok kahverenginin de olduğunu, toprak, ağaç, deri, insan saçı ve cildinin, siyah ve beyazı olduğu kadar çeşitli sarı ve kırmızıyı içerdiğini ifade etmektedir. Dikkate değer gerçek olarak, kahverengi tayfının tek cinsli olmamasını ve

kaynak kişilerin “kahverengi” kavramını sık olarak “doğru” tespit edememelerine rağmen, mora göre daha çok temel terim olarak algıladıklarını ve “kahverengi” levhaların özdeşleştirilmesi bakımından tutarlılığının yeterince yüksek olduğunu belirtmektedir (Hurvich, 1981: 9). Berlin ve Kay (1969) tarafından teklif edilen “renklerin evrensel sırasında” “kahve” rengi “mor”un, “pembenin”, “turuncunun” ve “grinin” önünde gelir (Berlin, Kay, 1969: 3).

Wierzbicka ‘kahverengi’ için, İngilizcedeki *brown* kelimesi ve diğer dillerdeki uygunluklarının kendi içlerinde ve hatta diğer renklerin “karma” terimleriyle de kavramlaşmadıklarını, her şeyden önce pozitif bir modele sahip olduklarını beirtmiştir. Ancak böyle bir model varsa, onun çevremizde bulunan mavi, yeşil, kırmızı ve sarı modelleri gibi bulunması gerekmektedir. Seçim açık görünmektedir: kahverengi toprağın rengi olarak veya en azından genelde toprağın rengi gibi anlaşılabilir renk olarak algılanabilir (Wierzbicka, 1996a: 41).

Wierzbicka, ‘kahverengi’ ve toprak rengi ile ilgili olarak, toprak renginin farklı olabileceğini ve onun gökyüzü rengi veya güneş renginden daha çok değişken olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca, ‘kahverengi’nin Berlin ve Kay’ın temel renk zincirinde “kırmızı”, “sarı”, “yeşil” ve “mavi”ye göre daha ileride olması ile uyduğunu ve aynı zamanda “kahverengi”nin pozitif model oluşu konusunda neden “gri”, “pembe”, “turuncu” ve “mor”un önünde bulunduğunun açıklanabildiğini belirterek İngilizce *brown* kelimesinin açıklamasını şu şekilde göstermektedir (Wierzbicka, 1996a: 41-42):

X – *kahverengi*

- İnsanlar X’e benzer nesnelere gördüklerinde, onlar toprak hakkında düşünebilirler.

- Bazı anlarda çok az görünür.

- İnsanlar X'e benzer nesnelere gördüklerinde, onlar hakkında düşünebilirler.

“Çevrede doğal prototip”in çıkarılması ile ilgili yaklaşımı kanıtlamak için, ‘kahverengi’ kavramı bilim adamları tarafından açıklanmaya çalışılmıştır. Westphal, kırmızı, yeşil ve mavi koyulaşırsa, ortaya çıkan bordo, koyu yeşil ve lacivert kendilerinin ilk rengini koruduğunu, kahverenginde ise bu durumun olmadığını belirtmektedir. Ayrıca kahverenginin koyulaşmış sarı gibi bir renk olduğunu ileri sürmektedir (Westphal, 1987: 53). Boynton kahverenginin, benzer cinsteki tecrübelerden ortaya çıkan bütün koyu renklerden en şaşırtıcı olanı olduğu düşüncesindedir (1975: 315). Gregory’e göre ise ‘kahverengi’ parlak renginde görünmeyen ilk renktir (Gregory, 1977: 127). Wittgenstein, ‘kahverengi’nin sarı ile yakınlığını sorgulayarak her şeyden önce toprak yüzeyinin rengi olduğu için temiz bir kahverengi olarak değil de ancak çamurlu olarak algılanacağını düşünmüştür (Wittgenstein, 1977: 35). Wierzbicka, kahverengi için, sarı ve ‘kahverengi’nin tek rengin çeşitleri olarak değil de farklı renkler olarak düşünülmesi gerektiğini çünkü onların sezgisel olarak farklı prototipler ile ilişkilendirildiğini, ‘sarı’nın her şeyden önce güneşin rengi (açık, sıcak ve parlak), ‘kahverengi’nin ise her şeyden önce toprağın rengi ile çağrıştırıldığını belirtmektedir. Wierzbicka, ayrıca, Wittgenstein’in kahverenginin beyaz gibi yüzey rengi olduğunu belirtmesini, ‘kahverengi’ kavramının, tıpkı ‘beyaz’ gibi prototip niteliğinde olan toprak yüzeyine sahip olmasıyla ilişkilendirerek ifade etmektedir (Wierzbicka, 1996a: 42).

Kromatoloji açısından, insanların ‘kahverengi’ne çok önem vermelerinin ve ona ayrı bir ‘temel renk işareti’ atfetmelerinin sebebi, insanın hayata bakışında, çevresinde tıpkı gökyüzü ve bitkilerin olduğu gibi, toprağın da önemli bir görsel

olarak var olma noktasına dayanmasıdır. Toprağın bu görsel ve hayati önemi, 'kahverenginin bilmeceğini' bilimsel olarak açıklar (Wierzbicka, 1996a: 42).

Hewes, rengin tayfsal niteliklerinde ve renk algısının fiziksel ve nörofiziksel temellerindeki tespitlerde çeşitli uzunluktaki ışık dalgalarının karmaşık birleşmeleri görünümünde tasvir edilen, kahverengi ve kırmızı tonlar gibi, insanlar için kültürel ilgiyi gösteren birçok rengin, güneş tayfında ayrı parçalar halinde bulunmaması düşüncesini bulanıklaştırdığını belirtmektedir (Hewes 1992: 163).

Wierzbicka, kültürel ilgiyi gösteren kahverengi ve kırmızı renklerin insan hayatında toprağın ve hayvanın önemliliğiyle ilgili olduğunu ve bunların örneğin: gökyüzü (genelde açık mavi), deniz (genelde mavi), bitkiyle kaplı toprak (genelde yeşil), karla kaplı toprak (beyaz) ve çıplak toprak (genelde kahverengi) gibi alanların görsel uygunluk bağlamında incelenmesi gerektiğini ileri sürmektedir (Wierzbicka, 1996a: 42-43).

1.5.5. Karma Renkler

Fizyologlara göre, renklerin algılanma tecrübesinin tasvir edilebilmesine yardımcı olan en az renk adının sayısı üç değil, altıdır. Bu görüşe göre, renk adlarının miktarı en aza indirildiğinde, bütün belli renkleri sadece altı terim ve onların çeşitli kombinasyonu kullanılarak tasvir edilebilir. Bunlar kırmızı, sarı, yeşil ve mavi - dört temel renk ve siyah, beyaz - monokrom renk yelpazesinin iki uç noktası. Diğer bütün renk adları bu altı renk ve kombinasyonları ile karşılaştırma yoluyla tasvir edilebilir (Hurvich, 1981: 3).

Wierzbicka'ya göre, renk adları konusunda söz varlığı gelişmiş dillerde, renk adlarının anlamları bu düşünce ile uygunluk gösterir. Berlin ve Kay'ın esas aldığı, ilk

altı renk sınırı dışındaki diğer beş renk, belli bir derecede “karmalar” olarak kavramlaştırılmaktadır. Örneğin:

Turuncu = sarı + kırmızı

Pembe = kırmızı + beyaz

Mor = mavi + kırmızı

Gri = siyah + beyaz

Bu, turuncu, pembe, mor ve gri'nin “temel” renkler olarak incelenmediği anlamına gelmez. Bu yüzden bu renkler İngilizcede “temel renk adları” olarak sayılmaktadır. Belli bir derecede, aynı şekilde renklerin her biri yukarıda gösterilen formüllerdeki gibi diğer renk kavramlarıyla ilişkilendirilebilir (Wierzbicka, 1996a: 39).

Wierzbicka, “pembe ve gri'nin “karma” doğasının insanın dilbilimsel bilincinin çok derin olmayan düzeyiyle ilgili olduğu görüşündedir. Diğer renklerden örneğin mor özellikle derinlerde bulunur ve içebakış esnasında bilince varılmaktadır. Fakat, Hering'in (1920) gösterdiği gibi, o ortaya çıkarılabilir. Wierzbicka ‘turuncu’, ‘pembe’, ‘gri’, ‘mor’ kavramlarını şu şekilde tahlil etmiştir (Wierzbicka, 1996a: 39):

X – turuncu

- X'e benzer nesnelere hakkında onların sarıya benzeyen şeyler olduğunu düşünmek mümkündür.

- Aynı zamanda onların kırmızı şeylere benzediğini de düşünmek mümkündür.

X – pembe

- X'e benzeyen nesnelere hakkında onların kırmızı şeylere benzediğini düşünmek mümkündür.

- Aynı zamanda onların beyaz şeylere benzediğini düşünmek mümkündür.

X – gri

- X'e benzeyen nesnelere hakkında onların siyah şeylere benzediğini düşünmek mümkündür
- Aynı zamanda onların beyaz şeylere benzediğini düşünmek mümkündür

X – mor

- X'e benzeyen nesnelere hakkında onların maviye benzediğini düşünmek mümkündür
- Aynı zamanda onların kırmızı şeylere benzediğini düşünmek mümkündür.

“Karma renkler” birçok “temel” renk işaretlerini tamamlama yöntemi olarak görülebilir. Buna Berlin ve Kay’ın önerdiği on bir renk dizisindeki ‘gri’, ‘pembe’, ‘turuncu’ ve ‘mor’ olmak üzere dört kavramdan oluşan son blok tanıklık etmektedir.

Dillerdeki farklılıklar kadar düşüncedeki farklılıklar da bazen dile getirilmiştir, fakat birçok temel rengin, görme süreçlerinde ima edilen duyuşsal algı türleri ele alınmamıştır. E. T. Lenneberg (1967) ve H. G. Furth (1966) sağır çocuklar üzerinde yaptıkları çalışmalarda, zihinsel gelişimde olduğu gibi, renk adlandırması durumunda da, algısal gelişim ve zihinsel işlemin dile gereksinim duymadığı açıkça gösterilmiştir. Dil, temel renk kategorileri durumunda özellikle algıyı gerektirmektedir (Bornstein, 1975: 791).

1.7. Türk Dilinde Renk Adları Üzerine Çalışmalar

Genel Türk dilinde renk adları üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların başlıca konuları Türkiye Türkçesi ve Türk lehçelerindeki renk adlarının başka yabancı dillerle karşılaştırmalı veya tasvirî olarak temel anlamlarını açıklama üzerine olmuştur. Biz bu çalışmalardan Türkçe renk adlarının özellikle Türk kültüründeki ve inanç sistemindeki yeri üzerine yapılmış olanlarını belirttik. Örneğin:

Hasan Eren “Türkçe Gök Kelimesinin Türevleri” (Jean Deny Armağanından Ayrı Basım TTK, 1958) adlı makalesinde Türkçe *gök* kelimesinin türlü türevleri üzerinde durarak türevler arasında *gök* kökünden çıktığı kolaylıkla tayin edilemeyen birtakım kelimeleri de ele almıştır (Eren, 1958: 85-91).

Ilse Laude-Cirtautas, Genel Türk dilindeki Türkçe kökenli renk kavramları ve bu kavramların kullanım alanları ile ilgili kapsamlı çalışmayı, “Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Turkdialekten” (*Otto Harrassowitz*, 1961) adlı eseriyle yapmıştır. Bu eserinde Laude-Cirtautas Türkçe renk kavramlarını tek rengi belirten renk adları ve nesneye göre yani belirli hayvanlara mahsus renk adlarının kullanım alanlarına göre ayırmıştır. Bu çalışmasında “kara” kavramı ve ondan türeyen diğer kavramlar ele alınmıştır. Bunun yanı sıra Türkçede “beyaz” kavramını karşılayan *açık, yörünj, örünj, örüg* kelimelerine değinmiştir. Laude-Cirtautas bu eserde dikkate değer nokta at, koyun gibi evcil hayvanlar için kullanılan Türkçe kökenli renk adlarının kullanım alanını ve çeşitliliğini ifade etmiştir (Laude-Cirtautas, 1961: 17-67). Laude-Cirtautas’ın bu çalışması Saadet Yıldırım tarafından 1961’de bildirisi olarak sunulmuş ve tanıtım yazısı olarak Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1962’de ayrıntılı bir şekilde tanıtılmıştır.

Genel Türkçedeki renkler hakkında dikkate değer diğer bir eser Annemarie Von Gabain’in Türkçedeki renk adlarının yön bildiren anlamlarının ele alındığı “Renklerin Sembolik Anlamları” (Türkoloji Dergisi III, 1, 1968) adlı çalışmasıdır. Bu çalışmasında Gabain, Han dönemindeki Çin, Moğol ve Türk halklarının yön bildirmede renklerin kullanımında aynı görüşe sahip olduğunu belirtmekte ve Türkçede ve bu dillerde ‘ak’ batıyı, ‘mavi’/ ‘yeşil’ kavramlarının doğuyu, ‘kara’ kuzeyi ve ‘kıızıl’ güneyi sembolize ettiğini ifade etmiştir. Gabain, ‘ak’, ‘kara’, ‘kıızıl’,

‘kök’ yön gösteren Türk tarihindeki ve coğrafyasındaki yer adları ile kişi adlarını örnek olarak vermiştir (Gabain, 1968: 107-113).

Süleyman Yıldız, “Almanca ve Türkçede bazı Renk Sıfatlarının Karşılaştırılması” adlı makalesinde (Genel Dilbilim Dergisi, 1980) Heinrich Böll’ün “Und sagte kein einziges Wort” adlı romanın ve “Ve O Hiçbir Şey Demedi” Türkçe çevirisinin taranmasıyla karşılaştırmalı dilbilim ölçütleriyle renk adlarını tespit etmiş, onların kullanımını araştırmıştır (Yıldız, 1980: 37-71).

Türk kültürü ve inanışları üzerine yapılan çalışmalar içinden en dikkate değer çalışmalardan büyük Türk kültürü tarihçisi Prof. Dr. Bahaettin Ögel tarafından yazılan “Türk Kültürü Tarihine Giriş” adlı çok ciltli eserinin 6. cildinde bulunan Türkçedeki renklerin Türk kültürü bakımından ele alınan çalışmadır. Bu çalışmada Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş adlı eserinin 6. Cildinin 11. Bölümünün “Renkler ve Türkler” bölümünde Türkçe renk adlarına kültürel ve mitolojik bakımdan ayrıntılı olarak bilgi vermektedir. Bu değerli çalışmasında Ögel, “beyaz” kavramı için ak, ürün, ‘siyah’ kavramı için kara, ‘kırmızı’ kavramı için al, kızıl, ‘ala’, ‘sarı’ kavramlarını ifade eden renkleri ve onların tonlarını belirtmiş ve onları Türk kültürü, gelenek-görenek, örf-adet, askeri düzen bakımlarından incelemiştir. Ögel, Türk kültüründeki renk kavramlarını anlatırken Dede Korkut Hikâyeleri, Kaşgarlı Mahmûd’un Dîvânü Lugâti’t-Türk ve Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig eserlerinde geçen cümlelerden sık sık örnek vermiştir (Ögel, 2000: 377). Ögel, bu çalışmasıyla renklerin Türk kültüründeki yerini zengin örneklerle, özgün yorumlarıyla Türklük bilimine değerli eser bırakmıştır. Ögel’in diğer bir önemli çalışması “Türk Mitolojisi” (1971) adlı kitabında Türkçedeki renk adlarına Türklerin eski İslamiyet’ten önceki

inançlarını irdelerken, Türklerde İslamiyet'ten önce kutsal ve yüksek konumdaki özel kişi ve hayvan adlarının başına gelen renk adları hakkında ipucu vermektedir.

Cevad Heyet, “Türklerin Tarihinde Renklerin Yeri” (*Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri*, 1996) bildirisinde Türklerin renkleri ifade eden söz ve kavramları, yalnız lügatî-aslî manada değil, belki aynı zamanda mücerret mefhumlar gibi mecazî manada da kullandıklarını, bunlarla ilgili ilahî, dinî, millî, coğrafi ve duygusal manalar yüklediklerini ifade etmiştir. Heyet, bildirisinde Türkçedeki ak, kara, kızıl-kırmızı, gök-mavi renk, yeşil renk, sarı ve al renkleri Türk tarihi ve kültürü bakımından değerlendirmiştir (Heyet, 1996: 55-61).

Renklerin sembolik anlamları üzerine yapılan diğer bir çalışma Nuraniye H. Ekrem tarafından “Hunlarda Renk Yönleri” (*Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri*, 1996) adlı makaledir. Ekrem, milattan birkaç yüzyıl önce Moğolistan bozkırlarındaki halkların, Şaman inancında olup, mavi, kırmızı, beyaz ve siyah renkleri ile doğu, güney, batı ve kuzey yönlerini belirlediklerinden söz etmiştir. Bu tür, yönü renklerle sembolleştirme inancı, zamanla göçebe halkın çadırları, tuğları, elbiseleri, atlarının üzerindeki süslerinin renkleri, bu tür inancın göstergesi olmuş ve bozkırdaki halkların psikolojik görünüşünü asırlardan beri etkileyerek günümüze kadar geldiğini belirtmiştir. Ekrem, Çin kaynaklarından yola çıkarak renklerin yön bildirme özellikleri konusunda daha önce belirtilmeyen özgün örnekler vermiştir (Ekrem, 1996: 85-94).

Karlığaç Kadaşeva “Kazak Medeniyetindeki Semboller” (*Türk Düşüncesi, Davranışı ve Hayatında Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil*, 1996) makalesinde Kazakların görüşleri, inançları, dilbilimindeki renk uyumu kuralları hakkında bilgi vermektedir. Kazaklarda *kara, kızıl, jası, ak, kök* gibi temel renklerin ve diğer

hayvanlara has diğer renklerin kullanım alanlarını, Kazak kültürü, inanç, örf-adet, gelenek-göreneklerdeki yerini ve önemini ifade etmiştir (Kadaşeva, 1996: 95-97).

Bakican Tohliyev, “Kutadgu Bilig Poetikası Kızıl Renk Remzine Dair” 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı*, 1996) adlı makalesinde Kutadgu Bilig’de geçen kızıl renk kavramının kullanım alanını tespit etmiş ve kızıl renk kavramının anlamı ve karşıtı olarak kullanılan yeşil renk kavramının anlamını değerlendirmiştir (Tohliyev, 1999: 1151-1156).

Ali Rıza Gönüllü, “Alanya Halk Kültüründe “Al Renk”” (Bilge Dergisi, 1996) adlı makalesinde Alanya yöresine ait atasözleri, deyim, beddualarda, halk şiirlerinde, halk adetlerinde al renginin kullanımını ve önemini ortaya koymuştur (Gönüllü, 1996: 16-19).

Önemli çalışmalarından Reşat Genç tarafından editörlüğü yapılan “Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil” (1997) adlı çalışmadır. Bu çalışmada Türklerde renklerin, özellikle sarı, kırmızı ve yeşil renklerinin Türk kültür ve inancındaki yeri anlatılmıştır.

E. Özgen ve I. R. Davies, “Turkish Color Terms: Test of Berlin and Kay’s Theory of Color Universals and Linguistic Relativity” (*Linguistics*, 1998) makalesinde Berlin ve Kay’ın evrensel renk teorisi yöntemiyle Türkiye Türkçesindeki temel renk kavramlarının envanterini kurmayı, Türkiye Türkçesindeki temel renk kavramlarının Berlin ve Kay’ın on bir temel renk kavramına uygun olup olmadığını göstermek için karşılaştırmayı amaç edinmiş ve çalışmalarının sonucunda Türkiye Türkçesindeki temel renk kavramlarının Berlin ve Kay’ın on bir temel renk kavramıyla uygunluk gösterdiği, ancak Türkiye Türkçesinde “mavi” kavramı yan sıra

“lacivert” kavramının da temel renk kavramı içine dahil edilerek Türkiye Türkçesinde on iki temel renk kavramı tespit edilmiştir (Özgen, Davies, 1998: 919-956)

Ahmet Karadoğın ‘Türk Ad Biliminde Renk Kültü’ (*Milli Folklor*, 2004) adlı makalesinde toplumların genelde hayatlarında önemli yer işgal eden ve değer verdikleri şeylerin adını özel adlarında kullanmış olduğunu ve bu diğer verilen şeyin hayatlarının maddi ve manevi her yönüyle olabileceğini belirterek, Türklerin kullandıkları özel adlarda renklerin yerinin önemli olduğunu belirterek Türkçedeki ak, kara, gök, al-kızıl, yeşil, sarı renk adları ile başlayan kişi ve yer adları hakkında genel bilgi vermiştir (Karadoğın, 2004: 89-99).

Fayzullina Zilya Salavatovna, *Etnokul'turniye osobennosti tsvetooboznaçeniya v sovremennom başkirskom yazıke* (Çağdaş Başkurt Dilinde Renk İşaretlerinin Etnik Kültürel Özellikleri) adlı doktora tezinde (2005, Ufa) Başkurtçadaki siyah, beyaz, kırmızı, yeşil, sarı, mavi, gri, kahverengi ve karma renkler olmak üzere dokuz renk ve tonlarını belirten renk kavramlarını incelemiştir. Fayzullina, tezinin 1. Bölümündeki “Dünya Dil Tablosunda Renk İşaretleri” adlı birinci bölümde Başkurt dilbiliminde, bilimsel araştırma objesi olarak renk işaretlerinin inceleme yöntemlerini, renklerin fiziksel özelliklerine ve renklerin sınıflandırmalarına, çokanlamlılık ve renklerin anlamlarını ortaya çıkarma bağlamlarına değinmiştir. 2. Bölümünde Başkurtçadaki renk kavramlarının leksikal-semantic analizini yapmış, renk kavramlarının bitki ve hayvan adlarında kullanımı; at donlarında kullanımı, yer-su adlarında kullanımı, kişi adlarında kullanımı olmak üzere ayrı bölümlerde değerlendirmiştir. Tezinin 3. Bölümünde renk belirten sıfatların yapım yöntemlerini ve renk sıfatlarının karşılaştırma derecelerini anlatmıştır.

Bayraktar, “Kavram ve Anlam Boyutunda Sarı ve Tonları” (Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2006) makalesinde Türkiye Türkçesindeki ‘sarı’ kavramını: sarı renk adını içeren renk bildiren kelimeler, hayvan adları, bitki adları, tıp terimleri, kimya terimleri, eşya adları, yiyecek adları, doğa ile ilgili kelimeler, insanın dış görünüşünü anlatan kelimeler şeklinde gruplara ayırmıştır. Bu makalesinde Türkiye Türkçesinde ‘sarı’ rengi ve tonlarının kullanım sıklığını ortaya koymuştur (Bayraktar, 2006: 209-218).

Melek Erdem, “Dîvânu Lugâti’t-Türk’ü Kavram Dünyasında Renkler” (*Kâşgarlı Mahmûd Kitabı* (2008) adlı makalesinde XI. yy. Kâşgarlı Mahmud’un “Dîvânu Lugâti’t-Türk” eserinde renk adlarının ilgili nesnelere göre farklı adlandırılmalarını idrak semantiği ve kültürel dilbilimi bakımından incelemiştir. Bu makalesinde Erdem, “renk” kavramı için kullanılan eski Türkçe *öñ, tü, beniz* kelimelerine yer vererek, Lyons, Conklin, Palmer, Boas, Sapir, Whorf, Wierzbicka’nın idrak dilbilimi ve kültürel dilbilimi alanındaki kuramsal görüşleriyle lügatte geçen Türkçe renk adlarını değerlendirmiştir. Bunun yanı sıra Türk dilindeki renk adlarına değinen R. R. Arat’ın, renkleri yön bildirme bakımından ele alan Ziya Gökalp’in, renkleri eski Türk kültürü ve inanç sistemi bakımından inceleyen Bahaeddin Ögel’in çalışmalarından örnekler vererek her renk adını alt başlıklar halinde ton, parlaklık ve doygunluk bakımından değerlendirmiştir. Ayrıca Erdem Divan’da geçen sadece atlara veya oyunlara mahsus *aķ at, kır at, aķ boz at, boz at, çigü at, kızgıl at, kula at, kuba at, or at, tıg at, toruğ at, oy at, yağız at, kara at ve boz koy (koyun), çal koy, koyur koy, toz koy* şeklinde renk adlarını inceleyerek adlandırmadaki zenginliği idrak dilbilimsel ve kültürel bakımdan değerlendirmiştir (Erdem, 2008: 363-374).

Nesrin Bayraktar, “Orhon Yazıtlarında Geçen Renk Adlarının Anlam Alanları Üzerine”, (*Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 2010) yayımlanmış bildirisinde Orhon Yazıtları’nda geçen renk adlarının kullanım alanını, ak sözcüğüyle birlikte kullanılan azman, boz sözcüğüyle birlikte kullanılan başgu, yağız sözcüğüyle birlikte kullanılan az sözcüklerinin renk adıyla birlikte kullanılarak anlamını incelemiş, Orhon yazıtlarında geçen renk adlarının kullanım sıklığını belirtmiştir (Bayraktar, 2010, 121-128).

Bayraktar, “Renk Adlarının Türkçede Özel Ad Yapımında Kullanımı” (*VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 20-25 Ekim 2008) adlı bildirisinde Türkiye Türkçesindeki yer, su, dağ ve kişi adlarında kullanılan renk adlarını tespit etmiş ve onların kullanım sıklığını ortaya koymuştur (Bayraktar, 2013: 729-749).

Bayraktar, “Türkçe yeşil renk adının biçim, anlam ve kavram alanına tarihsel bir bakış” (*Journal of Language and Linguistic Studies* (2014) makalesinde Berlin ve Kay’ın renklerin evrenselliği ve evrimsel gelişim dizisine değinmiş, ‘yeşil’ kavramı hakkında daha önce belirtilen görüşlere yer vermiş ve Orhon Yazıtları, Irk Bitig metinlerinde geçen yeşil kelimelerini tespit etmiştir. Bayraktar’ın bu makalesinde dikkate değer nokta, Türkiye Türkçesinde yeşil renginin tonlarını belirten çeşitli alternatif renk adlarını tespit etmesi ve onların kullanımlarını renk, hayvan, bitki, kimya, tıp, doğa, özel ad, renk nedenli, mecaz, atasözü, deyim olarak gruplara ayırarak Türkiye Türkçesindeki kullanım sıklığını ortaya koymuştur (Bayraktar, 2014: 179-193).

Subaşı Adalar Derya tarafından “Renkler Ulamı Üzerine Türkçe ve Arapça Sözlük Tabanına Yönelik Gözlemler” adlı makalesinde Berlin ve Kay’ın renklerin

evrenselliği teorisine kısaca değinmiş ve Türkçe ve Arapçadaki renk kategorileri kullanım alanları ve anlam incelemelerine girilmeden üst kavram, temel kavram, alt kavram olarak sınıflandırılarak Türkçedeki ve Arapçadaki renk kavramları hakkında genel bilgi verilmiş ve Arapça ve diğer dillerden ödünç alınan kelimelerle Türkçede günümüzde kullanılan alternatif renk adlarının zenginliği belirtilmiştir.

Polat Harun Hilmi tarafından “Renk Teorisi ve Temel Yanılgılar” adlı makalesi genel anlamda renkler fizik bilimi bakımından ele alınarak ana renkler ve pigment renkler ele alınmıştır.

D.R. Tebuyeva, *K sisteme tsvetooboznaçeniya i tsvetovih predpoçteniy* (Renk İşaretleri v Renk Tercihleri” (http://kurch.blogspot.com.tr/2010/09/blog-post_3250.html) adlı makalesinde Karaçay-Malkarcadaki kızıl, ak, kök, çaşıl renklerinin milli kıyafetlerdeki kullanım tercihlerini, anlamını, halk şiirinde, gelenek-göreneklerde ve halk inanışlarındaki kullanım alanını Karaçay- Malkarların tarihsel bakış açısıyla açıklamaya çalışmıştır (Tebuyeva, 2010: 1-4).

T. Bahşiyeva, *Toponimi tyurkskogo proishojdeniya* (Türk Kökenli Yer Adları) adlı makalesinde (Filologiya. Sotsialniye kommunikatsii” 2012) Türk lehçelerindeki yer adlarını karşılaştırmalı olarak incelemiş, Türkçe yer, su adlarında kullanılan renk adlarına da yer vermiştir. Örneğin: Dağlı Altay’da Kara-Ozon, Dağıstan’da Kara Ozen, Kırgızistan’da Kara Balta, Dağlı Altay’da Kızıl Balta v.s. gibi örnekler vererek anlamları karşılaştırılmaya çalışılmıştır (Bahşiyeva, 2012: 109-113).

F. P. Yebzeyeva, *Sposobi nominatsii jivotnih v karaçayevo-balkarskom yazıke* (Karaçay-Malkar Dilinde Hayvanları Adlandırma Yöntemleri) (Gumanitarniye İssledovaniya, 2010) makalesinde Karaçay-Malkarcadaki hayvan adlarını incelerken, hayvanların dış görünümü, yaşı, nitelikleri, çıkardığı seslere göre adlandırılması yanı

sıra, tüylerinin rengine göre adlarının renk adlarıyla birlikte kullanılmasına da yer vermiştir. Örneğin: kara çibin, qarabalık, qaraqanat, aq ayu, aq koyan, boz çıçhan v.s. (Yebzeyeva, 2010: 138-140).

E. V. Kostyhina, A. F. Sitdikova *Semantiçeskiye traditsii tsveta v tatarskom natsnal'nom kostyume na primere jenskogo kostyuma kazanskih tatar XVIII-XIX vv.* (XVIII-XIX. yy. Kazan Tatarlarında Kadın Kıyafetleri Örneğinde Tatar Milli Kıyafetlerindeki Renklerin Semantik Gelenekler) makalesinde XVIII-XIX. yy'da Tatar kadınlarının milli kıyafetlerinde beyaz, kırmızı, altın rengi, yeşil renklerinin hakim olduğunu, siyah renginin de sık kullanılan renklerden olduğunu ifade etmiştir. Bu makalede Tatar kadın kıyafetlerinin adları ve bu kıyafetlerinde kullanılan renklerin ne ile ilişkilendirildiği Tatar milli inanışlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır.

M. O. Buday, *Karaçayev-balkarski yazık –praroditel' yazıkov tsivilizatsii* (Karaçay-Malkar Dili- Medeniyetler Dillerinin Çıkış Kaynağı) (1995) kitabında “karaçay” kelimesinin etimolojisini araştırmıştır. “Karaçay” kelimesindeki “kara” kelimesinin Karaçay-Malkarcadaki anlamlarını vermiş ve tarihsel bakış açısıyla inceleyerek antik çağdaki medeniyetlerde kullanılan birçok adlandırmaları “kara” kelimesiyle ilişkilendirmiştir (Buday, 1995: 15-68)

Ol'ga Abramova, “İngilizce, Rusça ve Çuvaş Atasözlerinde Renk Kavramları” adlı çalışmasında (Obşaya lingvistika, Yazık v sovremennom mire, 2012) akromatik renk olarak siyah, beyaz, gri, kromatik renk olarak yeşil, mavi, kırmızı, sarı renklerinin Çuvaşça, Rusça, İngilizce atasözlerinde geçen renk adlarının kullanım sıklığını, atasözlerinde renkleri yalanlama ifadelerini ve renk karşılaştırma özelliklerini incelemiştir. Çalışmada adı geçen üç dildeki atasözlerinde kullanılan renk adlarının istatistiği karşılaştırmalı olarak verilerek Rusça ve İngilizcedeki

atasözlerindeki renk adlarının kullanımları ile karşılaştırılarak Çuvaşcadaki atasözlerindeki renk adlarının kullanım zenginliğini ortaya koymaya çalışmıştır (Abramova, 2012: 2-8).

Z. İ. Aliyeva, *Formirovaniye Karaçayevo-Balkarskih İmyon* (Karaçay-Malkar Adlarının Oluşturulması” adlı makalesinde (Lingvistika, 2008) Karaçay-Malkarcadaki kişi adlarını incelemiştir, onları canlı ve cansız doğadan alana adlar olmak üzer iki gruba ayırarak, kişi adlarının anlamlarını Karaçay-Malkar milli gelenek ve inançları bakımından incelemiştir. Bu incelemede kişi adlarında karşılaşılan renk adlarına da değinilmiş ve anlamları verilmiştir (Aliyeva, 2008: 66-74)

B. A. Musukov, *Leksiko-semantiçeskiye osobennosti tsvetooboznaçayuşih prilagatel’nih v tyurkskih yazıkah (na materiale Karaçayevo-Balkarskogo yazıka* (Türk Dillerinde Renk Bildiren Sıfatlar Leksikal Semantik Özellikleri) adlı makalesinde (Fundamental’niye İssledovaniya, 2014) Karaçay-Malkarcadaki kıvıl, ak, kara, kök, çavıl, mor, boz, sarı renkleri, tonları ve birleşik renklerin kavram ve anlam alanını ayrıntılı açıklamıştır (Musukov, 2014: 1121-1126).

Semyonova Aminat Bilyalovna, *Fitonimiya Karaçayevo-Balkarskogo Yazıka* adlı doktora tezinde (2011) Karaçay-Malkaradaki bitki adlarını incelemiştir, bitki adlarının dış özelliklerine göre ak, kara, sarı, kıvıl, kök renk adlarının kullanımına değinmiştir (Semyonova, 2011: 7).

Kubatbek Samatov, *Tsvetooboznaçayuşaya leksika v kırıgızskom yazıke* (Kırıgız Dilinde Renk Bildiren Söz Varlığı) (1997), doktora tezinde Kırıgızcadaki renklerin tezin 2. Bölümünde ak, kara, boz akromatik renkleri ve kıvıl, sarı, çavıl, kök, koroy renk adlarından oluşan kromatik renkleri şeklinde ele alınmıştır. 3. Bölümde temel renk

işaretlerinin mikro sistemini incelemiştir. Bu bölümde Kırgızcadaki renklerin anlamları, mecaz anlamları, renklerin tonları belirtilen çeşitli renk kavramları, somut nesnelerin renk özelliklerinden yararlanılarak eklerin yardımıyla benzetme yoluyla yapılan renkler ayrıntılarıyla incelenmiştir. Bu bölümde Samatov, Kırgızcadaki renklerin kendi bünyesinde barındırdığı diğer renk kavramlarını A, B, C şeklindeki mikro sistemlere ayırmış ve bir rengin sadece tek bir rengi değil, aynı zamanda birbirine yakın birkaç rengi ifade ettiğini de tespit etmiştir (Samatov, 1997: 8).

2. Bölüm: Türk Dilinde Renk Kavramları

2.1. 'Beyaz'

2.1.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Beyaz" Kavramı

2.1.1.1. ürün

Proto-Tü. *ürün 'beyaz' (Tenișev 601), *hürün 'beyaz' (A), KökTü. viii. yy. ürün (BK K 11), ix. yy. ürüng (IB 4), ürüng ingen IB 5), ürüng köpük (IB 20); ix-x yy. yürüng (TT II 7), yürüng (TT VII 22, 43, 64, 68); yürün / yrün (TT VIII A20 G71), yürün – 'hellfarbig, weiß' yrün TT VIII (Gabain, 1954: A.20, G.71. Glossar); örün (HT 7), x. yy. yürüng- 'beyaz' KPH (Orkun, 1940: 42-2) yürüng kümüş yip (KPH 42-2, 45), yürüng (AY 28/24, 33/9, 34g/11), ywrwnk ('wrwnk) 'weiß' (Maitri, Index 144); yürüng (ETS 78, 282); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç. örüng 'ak, beyaz' (KB 84, 881, 1101, 1319, 2054 v.d. İndeks 365), ürüng 'ak' olan nesne. Oğuzlar 'ak' derler; örüng: 'Gençlerin tırnakları üzerinde bulunan aklık'. tırnğak örünği 'tırnak beyazlığı', örüng: 'Arpağcıya, afsuncuya verilen para'. Eliğ örünği ber 'el ücretini ver' (DLT-Atalay I 134), ürünğ karak 'gözün beyazı' (DLT-Atalay I 382), ürün 'beyaz' (Dankoff 79, 166, 192, 269 511, 520); ürüng: 'beyaz, bembeyaz, parlak' ürünğlük 'aklık, beyazlık' (RKT 725), Harezmi ç.: xii. yy. ürünğ: ürünğ saçlu kıldı (ME 101/8), xiii. yy. örünğ 'ak, beyaz' (AH 25), ürün (MM 140 187), ürün 'süt' (TA-KTS vd. 298), xiv. yy. ürün 'ürün, üremiş olan' (KE 621/15), üründi, üründü 'seçilmiş, seçkin' (KE 442/12, 632/11, 774/6, 913/8, 89/3, 491/11, 628/8, 632/11, 703/8, 945/6, 945/8); ürün 'white' (hair, light) 250 (örün): Çağ. xv. ff. ewrün (so spelt) rüşān wa nūrānī wa hawā-yi şāf 'shining, bright, cleaning wheater' (ED Dis ARN); xvii. yy. evrenk: 'fazilet', evrenk-nişin olmak: 'tahta geçmek', evrend 'hurmetlü, 'izzetlü, heybetlü, muhterim, ...', evreng-nişin: is. 'şah, padişah, melik'

(Evrend: s. hurmetlü, ‘izzetlü, heybetlü, muhterim, kerim, kirāmī, mükerrerem, muhteşem, nijend, kerīmet, ‘áziz, muvákqár, muqáddes-cenāb, mu‘ázzez, muharrem, > venerabilis (MT-XVII.İT, 692), xix. yy. 4. (Uyg.) öpyk [öpü+k] (örük [örü+k]) = 2. öpyz (örüğ), 2. öpyñ (örüñ) ‘свѣтлый, привѣтливый - hell’freundlich’ (‘açık renkli, aydın, güler yüzlü’); öpyklük (örüklük) ‘свѣтлость, привѣтливость – die Helligkeit, Freundlichkeit’ (‘aydınlık, açık renklilik, güler yüzlülük’, 2. öpyġ (Şor.) öpyk ‘тихий, скромный, благопристойный – ruhig, bescheiden, gesittet’ (‘sakin, ciddi, edepli’); 2. öpyñ (örüñ) ‘свѣтлый – hell’ (‘açık renkli’); öpyñma (Şor.) = öpāmā (örünmā, örāmā) ‘сливки – die Sahne, der Schmant’ (‘kaymak’); öpyñ (Şor.) = 1. öpyñ (örün = 1. örün) (OSTN 1224-1225); ypyēmā (Sag.) (ürügāmā) ‘сметана’ – die saure Sahne’ (‘kaymak’); çak ypyēmāci (çak ürügāmāci) ‘сливки’ (‘kaymak’); ypyñmā [Şor.] = ypyēmā (ürünmā = ürügāmā) (OSTN I 1834); öpyñme, öpyğme (örünme, örügme) ‘сметана’ (‘kaymak’) (AAŞ 231), xx. yy. Çağdaş Türk Lehçeleri: Çuvaş Tü.: uyran: ‘ayran’, ‘ekşi süt’; turah uyrane ‘ayran’, uslana uyran ‘ayran’, uyran söpsi ‘ayran karıştırıcı’; uyran usla ‘yağı dövmek’; uyran-turh ‘sıvı süt ürünleri’ (ÇRS 509); ören “ayran” (TTKBS 95-96); Halaç Tü.: hürün ‘beyaz’, hu’ru’n ‘beyaz’ (KM 51), hürin ‘beyaz’ hürün ‘beyaz’ (KM 54), hirin ‘beyaz’ (A 261); Saha Tü.: ypyñ [ürün] 1. 1). ‘beyaz’, ürün kümaağı ‘beyaz kağıt’, ürün bulit ‘beyaz bulut’, ürün tüün ‘beyaz gece’, 2) şiir. ‘açık, aydın, temiz’, ürün kün ‘aydınlık güneş’, ürün kün sırdıga bağalaah (atasözü) ‘aydınlık güneş altındaki hayat değerlidir (hayat değerlidir)’; 2. 1) mec. ‘sütlü, sütlü ürünler’, ürün ‘sütlü’, ürün ilge şiir. ‘sütlü ürün (harfen “Tanrısal/kutsal beyaz nimet), ürünü ahaa ‘sütlü yemek’, 2) tarihsel ‘beyazlar’ ‘çarlık Rusya askerleri’, ürünler üntürüyüülere ‘beyazların devrilmesi’ (YakRS 457), ürün kömüs ‘gümüş’ (RYakS 573); Hakas Tü.: üren: 1 ‘tohum,

çekirdek', 2. 'nesil' *üren-töl* 'nesil'; *üzilbes üreniñ polzin!* 'neslin ebedi olsun (harfen kesilmez neslin olsun)'; *üren hurtı* 'ekimden sonra bahar bayramı'; *üren hurtın ödirçeñ ülükün* 'bahar bayramı olan *üren hurtı* tohum kurtlarına karşı yapılan bayram (tohumları yememesi için); 3. 'erkek balık yumurtası'; *üren salçañ haarçah* 'çadırda tohum saklama kabı' (HOTES 168); Kırgız Tü.: *ürön: sebüüğe arnalğan uruk, dan* 'ekim için tohum' (KırgTTS 662); Moğ.: *örüm-e /öröm/* is. 'kaynamış sütün üstündeki köpük; uzun süre kaynatılarak koyulaştırılmış süt, süt tozu' (MoğTS II 1004); Tatar Tü.: *öränge:* ad. 'akçaağaç // sif. akçaağaçsı' (TatRS 447); Türkiye Tü.: *ürün:* is. 1. 'Doğadan elde edilen, üretilen yararlı şey, mahsul. 2. mec. 'eser', 3. mec. 'Bir tutum ve davranışın ortaya çıkardığı şey', 4. kim. 'Türlü endüstri alanlarında ham maddelerin işlenmesiyle elde edilen şey' (Tüs 2061), *ürün* '1. otlakta, dağda, yerinden koparılmadan kuruyup kalmış ot; 2. yazın biçilerek damlara doldurulup kışın hayvanlara yedirilen meşe yaprağı; 3. çürümüş ot; 4. süt ve süt ürünlerine verilen genel ad; 5. sağmal hayvan; 6. sık orman; 7. kelepir; 8. çokluk' (DS XI 4071).

2.1.1.1.1. *ürün* Kullanım Alanı

- BK K11 **ür(ü)ñ** küm(ü)şin (Tekin, 2010: 48)
 IB 4 **Ürüng** esri toğan **kuş** men
 IB 5 **Ürüng** ingeni botulamiş
 IB 20 Titir bugra men. **Ürüng** köpükümün saçar men
 IB 41 **Ürüng** esri ingek buzagulaçı bolmiş.
 IB 41 **Ürüng** esri irkek buzagu kelürmiş.
 TTT II **Yürüng** bulit önüp yaymur yaydı. (Bang, Gabain, 1929: 7)
 TTT VII 29. **yörüng** ordu-luy. Bu işik yavız. (Raghmati, Eberhard, 1936: 22)
 TTT VII 40. **yörüng** ordu-luy. Bu ädgü ol. ((Raghmati, Eberhard, 1936: 22)
 Maitri 29 V/Rück.10 lwk **ywrwnk** 'wynklwk /... (s. 91)
 Maitri 119.II.18/1 'rwr . . tnkryd'm **ywrwn** 'wynklwk lynqw (') (s. 57)
 Maitri140. VIII. Ende/ 26. lwqyn **ywrwnk twñ** k'dyp **ywrwnk**
 27. y'nk' l'r 'tl'r q' mynyp **ywrwnk**
 28. q'nkly l'r d' 'wlwrwp **ywrwnk** pwyrk
 29. l'r dydym l'r p's'k l'r p'sl'rynt [']

30. 'wrwp **ywrwnk** pr' 'sqwq kws'try (s. 98)
- Maitri140 VIII. Ende. Rück.1. **ywrwnk** '[]d(')r ywkwnl(')ry pyr(') (s. 98)
- Maitri 224. VIII, Blatt 116/10. lq tynlq l'r qwßr'qlwqwn **ywrwnk** twñ
11. k'dyp **ywrwnk** y'nk' l'r 't l'rq' mynyp
12. **ywrwnk** q'nkly l'rd' 'wlwrwp **ywrwnk** (s. 99)
14. 'wrwp . . **ywrwnk** pr' [']sqwq kws'tr kwlyly
15. k'lyk p'sl'rynt' t'kzynw . . **ywrwnk** 'd'r (s. 100)
- Maitri55. XVIII.Rück./15. kwyk s'ryq qyzyl **ywrwnk** ywpwn
16. 'wynklwk 'sry qwary swßd'qy qwrq'q (s. 156-157)
- CIB 4 **Örүн** esri togan kuş men. (Hamilton, Turcica VII, 1975)
- CIB5 Tebesiñerü barmış; **örүн** iñeni botulamış. (Hamilton, Turcica VII, 1975)
- TTT VII 7. tavişyan küntä saç **yörüng** bolur. (Raghmati, Eberhard, 1936: 43)
- TTT VII 4. [.....] y[inga]q **yörüng** önglüg s[oma] (Raghmati, Eberhard, 1936: 64)
- TTT VII **yörüng** orduluy (1) (Rāhu)
- yörüng** orduluy (6) (Añgāraka "Mars")
- yörüng** orduluy (8) (Soma "Mond") (Raghmati, Eberhard, 1936: 64, Notlar)
- TTT VII **yörünj**ng ordu-[luy.....]s ärsär 4. (Raghmati, Eberhard, 1936: 21)
- TTT VIII **yürün** – hellfarbig, weiß: yrün 4. (Gabain, 1954: A.20, G.71. Glossar)
- PKPH XLII. **yürüng** kümüş yip ängirär (Orkun, 1940: 45)
- ETŞ (101) **Yürüng** arıg edgü nomlar ağılık-inga.
Yürekim-te içtin barmış kirtgünçüm öz-e (Le Coq, s. 78)
- ETŞ 3. ol yaruk yaltrıglar öz etüzke singe tüketmişte kin yana etüz içtin **yürüng**
önglüg yaruk yaltrıglıgı tanglançıgı mungadıncıgı etüzlüg abita tengri burkan
yüz yüzgerü utru [turmışın] sakinğa ol. (s. 193)
- ETŞ 40-41 15 az nızvaniğa ağıküp, artayu yoğadtururta.
Amvardışnlıgı ot öze. Anğa **yürünteg** kıltıng [ız]. (s. 40)
- AY 72 (23) **yürüngil** sarıg önglüg pañçıkı kurıgar (24)
ev tutar :: kızıl **yürüng** önglüg 28 (S.15b)
- AY 73 Tagka oğşatiarig **yürüng** buyan-(10)-larım erser anı üze inçip alku 33
(S.18a.) (9)
- AY 77 (11) agızı içinte neçede **yürüng** tiş-(leri törüser.. 34g³ (I.25a.[=R-M:692]
- AY 189 takı yme bodıs(a)t(a)vlar biş (8) törlüg nomlarka tayanıp onunç (9) bütmiş
bışmış bilge bilig p(a)ramıt- (10)-ıg tükel bütürürler:: kayular ol biş (11) tip
tiser ..inçe k(a)ltı 'eng'ilki alku (12) nomlarnıng adgüsin ayıgın adirt- (13)-
lamakka tayanıp :: ikinti kara nom- (14)-lartın irak kitip **yürüng** nomlarig tut -
(15)-makka tayanıp :: 302¹ (IV.53b.)
- AY 190 (16) ikinti kara nomlartın irak kitip (17) **yürüng** nomlarig tutmakka tayanıp
(18)bütmiş bışmış bilge bilig p(a)ramı -(19)- tıg netegin bütürürler ..kara
nomlar-(20)-tın irak kitip **yürüng** nomlarig tut-(21)-mak yme kayu erür tip
tiser 304 (IV. 54b.)
- AY 190 (2)erür :: **yürüng** nomlar erser:: 305 (IV. 55a.)
- AY 190 (20) :: bo erür kara nomlartın irak (21) kitip **yürüng** nomlarig tutmakka
(22)tayanıp bütmiş bışmış bilge bilig (23) p(a)ramıtıg bütürmek :: 305 (IV.
55a.)
- AY 194 (1) **yürüng** kuşatrı töpüsinte tuta turur 315² (IV.60a.)
- AY 196 kim ol bo orunta (19) bodıs(a)t(a)vlar nomlug et'özlüg kök (20) kalıkıg bilge
biliglig **yürüng** bulıt (21) üze yapa örterler :: 318¹ (IV. 61b.)
- AY 209 tüz-(4)- dem yigi sedreksiz.. karlıg tag teg (5) tişingiz ol .. tüp tüz yıldırğa erte
(6) **yürüng** yaltrıklıgı ..kkrsiz mün-(7)-süz tokılıgı ..arıg süzük közüngüz ol ..
347¹(V.2a)
- AY 241 (1) .. anta basa (2) kedmedük **yürüng** arıg yangı ton (3) kedip kop türlüg itig
yaratıg üz -(4)-e et'özin uz itmiş yaratmış (5) k(e)rgek .. et'özin uz itmişde
(6) kin süü çerig tümeki üze (7) tirin kuvragın itip tümep ötrü (8) k(e)ntü özi
yürüng kuşatrı (9) tütsüg hua çiçekler birle (10) iliginte tutup oyunın bedizin
(11) etizdürüp yadagın yorıyu ordu (12) kapıgında taşdın ünüp ertingü (13)
utru barmış k(e)rgek..418 (VI.8b.)
- AY 247 ..üdsüz kezıgsiz kün (20) ay tutungay .. kara **yürüng** yilü (21) kögen
b(e)lgürgey 434(VI.16b)

- AY 250 (19) etı kötrilmiş t(e)ngrim bo dar(a)nıg bir (20) otuz kata sözlep **yürüng** yip (21) üze birer tügsün... 440b (VI.20b [=R-M:128])
- AY 250 **[yürüng]** küji bolarnı tüz ülüş (5) [kılıp] TWP tütsüg kılsun... 440c¹(VI., 21a. [=R-M:129])
- AY 252 ...ötrü **yürüng** (11) ay sekiz yangıda azu yme biş (12) y(i)g(i)rmide uz bedizçig arıg (13) baçatıp biş törlüg bodugka ıgaç (14) yilimin katıp yangı arıg **yürüng** (15) bözde oturada t(e)ngrim sizing (16) körküngüz, bedizetsün .. 444 (VI.23b.)
- AY 266 ..kürküm karasu **yürüng** küji .. 476¹ (VII. 9b)
- AY 289 ..**yürüng** ay (12) sekiz yangı puş yultuzka bo (13) dar(a)nıg sözleyü mini okısunlar (14) ötünsünler.. (15) d(a)r(a)nısı bo erür.. 535³ (VIII. 20a)
- AY 315 (8) kiçig yigit yaşınta .. saçı başı (9) **yürüngerser** .. üküş tarıtıp övkeçi (10) erser.. 594¹(IX. 25b)
- AY 315 Baş-(16)-inta .. tülinte körser akar suv .. (17) **yürüng** önglüg edlerig .. ötrü bilgü (18) ol ol kişig lişip tözlüg erür tip... 594¹ (IX. 25b.)
- AY 315 sol közining **yürüng** (13) karakı .. öngi kırtışı tegşilser .. 595² (IX. 26a.)
- AY 330 (16) erken birkerü .. mengi ilinçü ır (17) oyun .. ötrü katun emigi tengizip (18) iidip ertingü ..turur erken belingteg.. (19) ötrü akdı **yürüng** süt .. tolp süt .. tolp et'özi (20) çimileşdi.. 632¹ (X.17b.)
- AY 338 (1) altun önglüg yaltrıkı .. yipüni **yürüngi** uz adırtılg .. yime k(a)ltı(3) altunlug tag .. 651¹ (X. 27a.)
- AY 339 (11) .. kar teg **yürüng** ti[ş]- (12)-ingiz ol .. 652¹ (X. 27b.)
- AY 339 (16)-a **yürüng** s(a)parır erdini teg .. 652¹ (X. 27b.)
- AY 341 ..kümüd çeçek önginge ogşatı (17) tüzdem yigi körkle **yürüng** tiş-(18)- leringiz ol 658¹ (X.30b.)
- RKT 725 Tarttı elgini ançada ol **ürüng** boldı bağılılarka. 28/6a1=7:108
- RKT 725 Yağuk iletil elgingni koltıkıng tapa, çıksun üçün **ürüng**. 31/41b3=20:22
- RKT 725 Tağlardın yollar **ürüng**. 33/74b3=35:27
- RKT 725 Kölike kıldımız olarnıng üze **ürüng** bulıtını. 28/37b2=7:160
- RKT 725 Süst boldı süngük méndin, yandı baş **ürünglüki**. 31/5a1=19:4
- KB 25 tümen yılda berü tul erdim tulas
Bu tul tonı suçlup **örüng** keğtim as B19 (84)
- KB 105 **örüngsüt** bile edgü kılık
Ölüm tutmağınça evürmez yorık A36 (881) (KB, 74)
- KB 127 B91 (1101) kayu başka kirse kuğu kırtışı
kuğu teg **örüng** kılgu könglin yetildi öği
- KB 149 C61 (1319) serinse kişi öz tilekin tapar
Serip turdaçı er **örüng** kuş tutar
- KB 105 (1319) 'İnsan sabrederse, dileğine kavuşur; sabredip-bekleyen avcı ak-kuş tutar.'
- KB 222 B157 (2054) azıglıg kür erke bu neñg eksümez
Tutuğlı **örüng** kuşka menğ eksümez
- KB 224 C108 (2080) kara kul karası bolur beg **örüng** qaralı **örüngli** ağırttı körüng
- KB 251 B178 (2371) yağıçı **örüng** kırğıl ersiglerig yağıka alın ıl kötürsü çerig
- KB 251 B178 (2372) **örüng** kırğıl artuk yağıçı bolur
Yağıçı bolur hem yarağçı bolur
- KB 310 B222 (3010) ucuz tutma erdemni öğren oğul
Bu erdem yorığı **örüng** kuş teg ol.
- KB 310 B222 (3011) **örüng** kuş kutı teg bu erdem kutı
Yorı kuş atağıl sen erdem atı
- KB 310 B222 (3012) negü tir eşitgil **örüng** başlıg er
Ajunuğ karıtmiş uzun yaşlıg er
- KB 222 (3012) Dünyayı ihtiyaratmış, çok yaşamış, ak saçlı insan ne der, dinle'
- KB 386 A110 (3840) kopa keldi örlep sıta kalkanı
Ajun mengzi boldı **örüng** erdini
- KB 422 B302 (4199) kuğuka katılmaz körü tu yuğak
ara kuş **örüng** kuş bile keç yırak
- KB 304 (4199) Dikkat edersen, yugak kuğuya katılmaz; ak-kuş ile kara-kuş birbirinden çok uzaktır.

- KB 426 A122 (4239) **qaraqa** yağuma ay kılık **örüng**
örüngke kara terk yuqar ol körüng
- KB 507 B366 (5085) negü tir eşitgil **örüng** başlıq er
 Ajunuğ keçürmiş uzun yaşlıq er
- KB 560 (5640) otuz iki tişim **örüng** yinçüler
 üzöldi yipi kör saçıldı birer
- KB 578 ... (5828) yaşık baş kötürdi yüz açtı yañğı
 Ajun bütrü tuttı **örüng** kuş öngi
- KB 583 B420 (5881) **seningdin** kaçan kelge isiz yorık
örüng süt bile kirdi edgü kılık
- KB 127 B91 (1103) **örüng** boldı erse kara saç saqal
 Anuñgu busuğçı ölümke tükel
- KB 128 C47 (1105) **qara** saç **örüngi** ölümün yumuş
 kılur ol tirigke tiriglik küsüş
- KB 70 A30 (552) sañga tegse beglik uluğluq oqa
 Kiçiglik anuq tut **örüng** bolğuqa'
- KB 465 A132 (4632) özüng **tab'**ını men ayayan yora
 ızılı sarıqlı **örüngli** **qara**
- KB 335 (4632) 'Ben senin tabiatini izah edeyim; bu ya kızıl, sarı, ak veya kara olur.'
- KB 640 C384 (6492) kamuğ tegşürüldi törü öngdiler
qaralı örüngli bir ök boldılar
- KB 465 (6492) Nizâm ve kanunların hepsi değışti; ak ve kara birbirinden farksız oldu.
- KB 652 A185 (6622) köni sözde taştın sözüg söz time
 Köni eğri farkı **örüngli** **qara**
- KB 302 (2915) bili bolsa yılmık yana yarı kiñg
örüng bolsa kırtış kızıl kızıu eñg
- KB 364 C212 (3622) kiçig erse umnur saqal öngüke saqal önse umnur **örüng** bolğuqa
- KB 364 C212 (3623) saqalıñg **örüng** bolsa keldi ölüm
 Ölümke asiğ kılmaz oq ya tolum
- DLT I 331 Yarattı yaşıl çeş / Sawurdı **ürüng** kaş / Tizildi karakuş
- DLT I 331 **Ürüng** kuş.
- DLT II 12 Buşmasar boz kuş tutar, ewmeser **ürüng** kuş tutar
- DLT III 152 **Ürüng** kaş öküz"
- DLT III 172 **Ürüng** Kayas.
- AH 43 25 Resuller **örüng** yüz bu ol yüzke köz
 Ya olar kızıl eng bu engke menge (s.43)
- FK 35 1) (2a) **yürüng** bulıt önüp yağmır yağdı
 toz toprak özin söndi.
- MM 330/1 **ürüng** üzre nürdin bitilmiş bitig oqıp uqsa bolmas munı köp tétik yonar mu
 ayıtıl bıçaq öz özin neçe bolsa edgü bilenmiş yétig. "Beyaz üzerine nurdan
 yazı yazılmış. Birçok zeki kişi bunu okuyup anlayamaz. Söyle, ne kadar iyi
 bilenmiş ve keskin olursa olsun, bıçaq kendi kendini keser mi?"
- ME 101 (7) **qarıttı** anıttı anı, **ürüng** saç-lu kıldı anı
- SHEÖ 4 Bayağala buollağına, xara kömüs xayalaax, xarıñkı çaydaax, ağıra
 kumaxtaax, **ürün** kömüs dolgunnaax, sıa xalğahalaax, kündü mas
 uruxallaax, kit balık kılılaax, soxxor kaambala bulttaax, kömüs xatırıktaax
 eğin aattaax balıktaax.
- SHEÖ 4 Xara tıata buollağına, xaxay kılılaax, uordaax eheleex, küöx bөрölöox, ulu
 kılılaax tañara tabalaax, kirgilleex kiisteex tolbonnoox üüsteex, **ürün**
 üyenneex, xara tiiñneex, keremes sahillaax.
- SHEÖ 4 **Ürün** xara sürüğe köñül üödüybüt üöskeebit elbeğitten, ayan kihite aahara
 ibit buollar, atın oyoğoho ircaççı eleyieğe ete.
- SHEÖ 4-5 Balağana, dolguybatın dien, bies uon bağanalaax, otut ühueleex, tüörd xat
 xolloğostoox; samır ıbatın dien, üst xat **ürün** kömüs ürütteex; siik ıbatın
 dien, tüörd xat kihil kömüs muostalaax.
- SHEÖ 5 **ürün** kömüs bilkeleex, kihil kömüs xamıyaxtaax, ıstal timir bıhaxtaax, toğus
 tomtor ğoloox toyon ayaxtaax, uon kurduulaax matarçax ihitteex, üs
 kurduulaax oğo çoroonnoox, sette oğus tiriititten tikpit siri ihitteex.

SHEÖ 5	Cietin tula üs köhünen ürüñ kömüs büteydeex, körüülüür kürüöleex, carbayar dallaax...
SHEÖ 5	Mutuguttan tuoraagıttan ciley dabırxay süren munıstan ürüye buolan sirkırı turarın kircıbit aaspıt ırbıt ürüñ xara sürüğe kötör sürer kılıla amsaydaxtarına, salaataxtarına, urukku eder tot töllörüger tüher xuolulaax buollaxtara.
SHEÖ 6	Er-soğotox bieter körüülüür köğölçör atın minen ürüñ xara sürügün körör.
SHEÖ 7	Tulayax beyebin torolupputuñ baara, kuççuguy beyebin ulaatınnarbitıñ baara, ürüñ sürükpün üödüten xara sürükpün xarayan kötörbün sürebin küöyen xara dalayım balıgın xaayan olororuñ baara.
SHEÖ 7	Ñir ñir etin eppıt, dabdır dabdır samır tüspüt, kötör ürüñ bılıttar köstübütter, çağılığan çağılıyıt, tıal salgına sabaabıt, doydu dolguya tüspüt, sir titirii tüspüt, örüş uuta üllübüt, bayağal uuta xamnaabıt.
SHEÖ 8	Er-soğotox dietiger tönnümüne xonuutugar süren kiiren ayañña miiner arağas atın ürdüger eliyen tühen ürüñ xara sürügütten xaris xahalaax tutum saallaax sette bieni arara üüren ilan üstüü sıll kurulaabıt süöm tastaax tostor çoğooloox sette oğuhu talan cietiger ağaltaatağa.
SHEÖ 9	Kergenin ihitten tuoxxa da xoluomuna taptır buolan Xotuuna dien aattaax kılıha kün sardañatın kurduk körüñneex, ürüñ kömüs sıraydaax, kihil kömüs iñneex, xara kömüs xaastaax, sette bılas sıhıaxtaax, salgın ahılıktaax, sıik utaxtaax.
SHEÖ 9	Tañas bütey ete köstör, et bütey uñuoğa köstör, uñuox bütey silite köstör; ürüñü ahaabıta ürüñünen köstör.
SHEÖ 11	Er-soğotox doydutugar tönnön kelen ürüñ xara sürüğe ikki xat elbeen kötör sürer kılıla ikki oçço üüksüön turarın bullaga.
SHEÖ 11	Aray Buura-doxsun süreğın uhuga suor buolan eppitinen Er-soğotox ucuora cono ürüñ xara sürüğe kötör sürer kılıla xaaca cañnaan kem kem kıcıgıran bieter mutukka ıyanan ardına maska atıllan anıaxa dieri öler xuolulaax buollaxtara.
SHEÖ 26	İkki kııstan köygö kııs Dekey Depse iige ürüñ küügen buolan küös kurduk çömçöyö oloron xaalta, otton kıra, maanı kııs Nyıkı Daxxan iige uu kurduk sirge küügene suox iñen-süten xaalbita ühü.
YakRS 457	ürüñ körbötöh ürümeççige dılı
YakRS 457	ürüñ kün sırdıga bağalaah
RYakS 34	ürüñ ilii - hara onuoha üöremmeteh kihi.ületten kuotaaççı ebeter
RYakS 34	ürüñ balık - lososyovaydarga kirser ürüñ örögölööh kündü balı).
RYakS 34	ürüñ emigrant - Sovetskay bılaas bastakı sıllarıgar omuk siriger küreebit kihi.
YakRS, 457	ürüñ körbötöh ürümeççige dılı
YakRS 457	ürüñ kün sırdıga bağalaah
YRFS 1 12	ürüñ kün ten süter 'öldürmek'
YRFS I 143	"Bıyılıgı ürüñ xaarı tuoraabakka buorru uoban xaal!" – dien emeexsin kıhıran olus kıraabıt. Mançaarı nor. nom.
YRFS I 209	İster bılahın tuharı ürüñ ehe tuundarağa taxsıbıta suoğa. İ. Fedoseyev
YRFS I 241	Aan doydu noruottara somoğolonon uokka dağanı umaybat, uuga dağanı timirbet, aar-saarga aattaax Ayı buxatırıra buolan, aahar bılit albına, kötör bılit köld'üne Gitler... ürüñ sünn'ün oluyuo. S. Omolloon.
YRFS I 248	Biiirde xaraña sis ortotugar alta uon attaax ürüñner tarbax kurduk seleleen kulunnuu uurdaran ihellerin uun utarı körsö bierde. N. Tügünüürep
YRFS I 258	Çeebiy uus tillaax buolan, Öndürüühü- ürüñ istaabın bolomuoçunay sololoox oyonun – iti kurduk külüüğe ırtan turardaax. XS.
YRFS I 259	Bu küöl baar buolan kün bıatın tuttarda dien Ürüñ küöl dien buolbut. STDT
YRFS II 46	Ürüñner künüs biiirde kıhıllar onnulara oñoybutun köronnör, xalaxayı xarbaatla. İ. Danilov
YRFS II 57	[Ürüñ Uolantay:] Oholu ortotunan, ölüünü ürdünen kelemmin, ötöx üütün ötörü oxtubut öd'ük buolbut oğonn'ordoox emeexsiñçe kellim. ONLYa II
YRFS II 85	Ürüñ arıgı ahara elbex uurullubut buolan, ıallara etterin tartaran: "Saax kurduk itirellere buoluo", - diebitter. UFG ÖTAÜT

- YRFS II 176 **Ürünner**, belemne köñül körüleen, ıytan orduk olorbüttara, kıtara uoybüttara, tağılların tarğappıttara. B. Bootur
- YRFS II 188 Bu kemne **ürünner** onon-manan bigıalaspıttar. Öhü-saahı sitiherge urut kistemmit tiisterin ahağastık kileppitinen barbıttar. (XS)
- YRFS II 193 Bili öröpküömneriehen örgöybüt **ürünner** kurduk tiriibin süleeyeller. (XS)
- YRFS II 204 Buluñ diekinen **ürünner** töbölörün kötöğön ereller. B. Bootur
- YRFS II 211 İhittin ini, istibetin ini, Djon... tuora topput **ürünj** d'on... Suustaax- kılıllaax tılların eleğın... (XS)
- YRFS II 215 Ol sıtaxsıt **ürünj**-xara tüüleğer, kömühüger, kılaannağar xarağa tuolbakka, oyuunnuur idelenen, nehiliegin, uluuhun d'onun tutan siir ete. A. Neustroyeva
- YRFS II 239 **ürünj** küügene baranna.
- YRFS II 246 **Ürünj**-xara süürükkütten tınnaağı tımnıta ilikpin. ONLYa II.
- YRFS II 247 Tüüleği kılıllarga teben bierbıppıtın **ürünner** billexterine, miigin, ehigini dağanı ölorüöxtere B. Bootur
- YRFS II 277 **Ürünj** mağan n'ekelerin delbi tebistereeri gınan uhun sanaalara kılgaata, kien köğüstere kıaraata N'urgun Bootur
- YRFS II 296 Ürdübütünen **ürünj** çıçaağı örö kötüppeterbit, annıbtınan uhuktaax tumustaax sur küüdeği dağanı aharbatarbit xannık ete dien itar d'on buoluoxtaaxtar. N. Zabolotskay
- YRFS II 297 Otton biligin d'ınneex muora arğarın tuluybat toñuy ebıppın. **Ürünj** ilii ebıppın. Et-aan öttünen erçillii, üleğe, bulka üörüyex buoluu kiihi üyetin uhatallar. T. Smetanin
- YRFS II 297 **Ürünj** iliitiger bier (tuttar).
- YRFS II 297 **Ürünj** iliitiger tuttar. kör. **Ürünj** iliitiger bier.
- YRFS II 297 Xalıma kötörünen-süürerinen ere baay buolbatax. Onu teñe diriñ dalay tügeğer sahan sıld'ar **ürünj kömüs** xatırıktaağınan emie aatırar. "Kıım"
- YRFS II 297 **Ürünj** kün sırdıga bağalaax 'hayat pahalıdır, değerlidir' (jizn doroga). Harfen.'güneş altındaki hayat istenir'.
- YRFS II 298 **Ürünj** künthen matta 'hayatı terketmek'. Saahın ügeniger sıld'an **ürünj** künthen mappıta kergeniger deleleex ıaraxan buoluo duo. Andağayağın duo... **Ürünj** künthen matarga, Ötöxtüün süterge? S. Vasilyev
- YRFS II 298 Homun'uustar, ol-bu öröpküömnerinen sireydenenner, baayı-duolu estiler, ütöönü-maanını **ürünj** künthen süterdiler. XS.
- YRFS II 298 **Ürünj** kümmütten süterime! ...Ulaşan kııspın oyox bieriem, ol kenne beyem onnubar ıraaxtaağı gınıam! Saxa folk.
- YRFS II 298 Timire-timire küöreyste. **Ürünj** küne ölbödüybütün kenne orçoçoloox uolattar kiiren bıhaatılar.
- YRFS II 298 **Ürünj** küügene baranna. Kör. <tıñatın> ürünj küügene baranna.
- YRFS II 298 -Otton min ehigini kuottarıppın dii. Xallaan d'ono üleğe **ürünj** sünn'ülerinen isten kelbeekeler... -İllarion anammit sirin dieki kiçelleextik kördö. M. Doğorduurap
- YRFS II 298 **Ürünj** sünn'e bısta iliğine.
- YRFS II 299 Kuolaska kıaytaran baran, bihigitten xayabıt da ehigi böhöölekkıtiger **ürünj** sünn'e bısta iliğine köhön barıa suoğa dien andağaybıt suraxtaaxtara. N. Aprosımov.
- YRFS II 299 Külüüs tılın **ürünj** sünn'üm bısta iliğine bieriem suoğa. XS
- YRFS II 299 **Ürünj** süürük 'at' Harfen. 'Beyaz koşucu' Teñn. sıspay sielleex; **ürünj** tüüleex. **Ürünj** süürükterim ültü xaamsan, Ürex-ürex bahıttan Üörderin bulsuhar buolan bardılar... Saxa folk.
- YRFS II 299 Oloñxohut kurduk omunnaaxtıktı ettexxe, **xara** ıarğa duu dien körbütünj – **xara** süürüğe buolla, **ürünj** ıarğa duu dien sanaabıtınj – **ürünj** süürüğe buolla. P. Oyuunuskay.
- YRFS II 299 **Ürünj** tüüleex: sıspay sielleex, **ürünj** süürük.
- YRFS II 299 **Ürünj** tımmın öllöydöörj.
- YRFS II 299 [Oğonn'or] Serii aççık-sut sıllarigar bult, kııl etinen bütün böhöölek d'onun ahatan-sieten **ürünj** tınnarın öllöydööbüte. Kepseenner

- YRFS II 299 **Ürүн** tımmın örühüy diemmin eyigitten aattaspıtım-kördöspütüm. E. Pekarskiy.
- YRFS II 299 Oğokkom oğoto, **Ürүн** tımmın örühüy, Xara tımmın xarılıy, Asta bulan ağalan Ahatan abıraa! İ. Teplouhov-Timofeyev
- YRFS II 299 **Ürүнü** körbötöx ürümeççi dılı (ürümeççi kurduk).
- YRFS II 299 **Ürүнü** körbötöx ürümeççi kurduk. Kõr. **Ürүнü** körbötöx ürümeççi dılı.
- YRFS II 299-300 **Ürүнünen**-xaranan kördõ. Xarağın **ürүнünen** (õnjürgehinen) kördõ (õnjürgehinen kördõ). Ayağınan xaana barda, **ürүнünen**-xaranan körõõt, nukus gına tüste. İ. Danilov
- YRFS II 300 **Ürүнü**-xaranı körbüt kihi. Keps
- YRFS II 300 İvan Terentyeviç serii uotun aaspt, serii kennineeği iar sılları xarıtın küühünen tuoraabit, bıhata, **ürүнü**-xaranı körbüt kihi. “Kıım”
- YRFS II 300 Kihi alğahın, iteğehin da kördõxxõ, onu sireyiger maltaççi sañarar dien – akaarı bıhıı. Onnuk akaarıtıyar buollaxxına, üyer tuxarı **ürүн** xaraxxın õrõ körüõnj suoğa, naar ürüüğe-ütürgeñje sıld'ıarj. Sofr. Danilov.
- YRFS II 300 Uon iy tuxarı nemetskey-faşistkay talabırd'ıttar xaannaax battallarıgar **ürүн** xaraxxın õrõ körbõkkõ olordoxxuna, o, bu İye doydun dolgutulaax, erennerileex kuolahın istibitij kündütün, üörütün ebitin! S. Omolloon.
- YRFS II 300 Kolhoz ületiger **ürүн** xarağın õrõ körbõkkõ kelle.
- YRFS II 300 Sayının ot ületin ülüskenitten **ürүн** xaraxxın õrõ körbõkkün. P. Filippov.
- YRFS II 300 **Ürүн** xarağın õrõ kördõ.
- YRFS II 300 Kıra-xara d'on, Kıhalğattan taxsan, **Ürүн** xaraxıtın Örõ körbüppüt. Saxa. nar. İr.
- YRFS II 301 **Ürүн** xarağın õrõ kördõrümẽ. Ol aata, min kinini, **ürүн** xarağın õrõ kördõrbõkkõ, naar saba battı sıld'ıbit kurdukpar taxsabın dii en bıhaarıgınan. P. Avvakumov.
- YRFS II 301 Ügüs üyelerten İla Üktüü-battı üõremmit Ürüt d'üül tutaaxtara, **Ürүн** xaraxtarın õrõ kördõrbõkkõ, Ölırtüü turallar ebit. Öksöküleex;
- YRFS II 301 Xotuna kınıexe bıir tılı sañarđıbat, **ürүн** xarağın õrõ kördõrbõt. Saaspar turuulahan mökküspütü **ürүн** xarağın õrõ kördõrbõtõx uraaxaybın. E. Eristiin.
- YRFS II 301 Sılgı ükse – mañan, İnax- xara, ol İhin saxa kihite bılr-bılırgıttanbu İkki – **ürүн**-xara süürük tuhunan kepseeniger killerbit xohoonugar xolboobut ebit. XS.
- YRFS II 301 **Ürүн**-xara tılın etit.
- YRFS II 301 Aağan baran, **ürüner** tahaaraarı, kumaağı İlan erdeğine, tabaarıha Petya uol kiiren kelle. S. Omolloon. Suruyubun **ürüner** tahaaran baran kördõrõm. G. Sivtsev.
- YRFS II 303 Bihigi ütübüt bütẽ, ütügẽmmıt küõreybit d'on, kırd'ağastar, emie toğõ “**Ürүн-xara**” buoluoxputuy? A. Sıromyatnikova.
- YRFS II 322 **Ürүнner** künüs bıirde kıhıllar onnulara õjõybutun körõnnõr, xalaxayı xarbaatılar. İ. Danilov.
- YRFS II 331 Xabırıs siebitten bütẽhik **ürүн** kõmüs mann'ıatın xap sabar xostoon İlaat, soxxor umnahıt kirdeex İthın tügeğẽr uurda. İ. Gogolev.
- YRFS II 352 Xarax İların tuxarı – xaar, xaar, İp-İraas, **üp-ürүн**, sıp-sımnağas xaar tunalıyar. Sofr. Danilov. (YRFS, II, 352)
- YRFS II 352 **Ürүн** İt üğgüte, erien İt eleğẽ, xara İt xaad'ıta, d'e, buolları gınna – bu üõhee doydu bahılıga Uluutuyar Uluu Suorun toyon d'ono İmsıllara bert buolan baçça elbex kelbitter dien, bu orto doydu bahılıga Uluu Kudansa oburgu kihirgehe bert buolan elbex d'onu İnjıran baran kıayan ahappata dien. P. Oyuunuskay.
- YRFS II 396 Elbex **ürүнü**-xaranı kõr (RYaS).

2.1.1.1.2. Anlam Açısından *ürüñ*

Temel Anlam

Ürüñ ‘Beyaz’

Ürüñ kelimesi Türkçenin en eski yazılı kaynaklarında ve günümüzde Saha Türklerinde etkin bir şekilde ‘beyaz’ anlamında kullanılmıştır. Örneğin:

IX.-X. yy. Türkçesi yazılı kaynaklarında:

Ürüñg esri toğan kuş men “Beyaz benekli şahin kuşuyum” IB 4.

Örüñ esri toğan kuş men. “Beyaz tekir renkli doğan kuşuyum” (CIB 4 Hamilton, Turcica VII, 1975).

Ürüñg ingeni botulamiş “(Bakmış ki) beyaz dişi devesi yavrulamış” IB 5.

Ürüñg esri ingek buzagulaçı bolmiş. “Ak benekli bir inek doğurmak üzere imiş” IB 41.

Tebesinerü barmış; örüñ ingeni botulamiş. “Develerine varmış, beyaz devesi yavrulamış.” CIB 5. (Hamilton, Turcica VII, 1975).

Titir bugra men. Ürüñg köpükümün saçar men “Dişi deve(li) (bir) erkek deveyim. Beyaz köpüklerimi saçarım” IB 20.

Ürüñg esri irkek buzagu kelürmiş. “Ak benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş” IB 41.

Yürüñg bulit önüp yağmur yağdı. TT II (Bang, Gabain, 1929: 7).

yörüñg ordu-[luy.....]s ärsär 4. TT VII (Raghmati, Eberhard, 1936: 21).

[.....] y[inga]q **yürüng** önglüg s[oma]¹ TT VII 4. (Raghmati, Eberhard, 1936: 64).

:: kim ol bo orunta (19) bodıs(a)t(a)vlar nomlug et'özlüg kök (20) kalıkıg bilge biliglig **yürüng bulut** (21) üze yapa örterler :: AY 196318¹ (IV. 61b.).

...ötrü **yürüng** (11) ay sekiz yangıda azu yme biş (12) y(i)g(i)rmide uz bedizçig arıg (13) baçatıp biş törlüg bodugka ıgaç (14) yilimin katıp yangı arıg **yürüng** (15) bözde oturada t(e)ngirim sizing (16) körküngüzın, bedizetsün .. AY 252 444 (VI.23b.).

..**yürüng ay** (12 sekiz yangı puş yultuzka bo (13) dar(a)nıg sözleyü mini okısunlar (14) ötünsünler.. (15) d(a)r(a)nısı bo erür.. AY 289 535³ (VIII. 20a).

agızı içinte neçede **yürüng tiş-(leri** törüser.. AY 77 (11) 34g³ (I.25a.[=R-M:692].

(11) .. kar teg **yürüng tiş]**-(12)-ingiz ol .. AY 339 652¹ (X. 27b.).

..kümüd çeçek önginge oğsati (17) tüzdem yigi körkle **yürüng tiş-(18)-leringiz** ol AY 341 658¹ (X.30b.).

(19) eti kötrilmiş t(e)ngirim bo dar(a)nıg bir (20) otuz kata sözlep **yürüng yip** (21) üze birer tügsün... AY 250 440b (VI.20b [=R-M:128]).

(16) erken birkerü .. mengi ilinçü ır (17) oyun .. ötrü katun emigi tengizip (18) iidip ertingü ..turur erken belingteg.. (19) ötrü akdı yürüng süt .. tolp süt .. tolp et'özi (20) çimileşdi.. AY 330 632¹ (X.17b.).

yürüng arıg yangı ton (3) kedip kop türlüg itig yaratıg üz -(4)-e et'özin uz itmiş yaratmış (5) k(e)rgek .. AY 241 418 (VI.8b.).

Kölike kıldımız olarnıñg üze ürüng bulutnı. RN 725 28/37b2=7:160

(2a) **yürüng bulut** önüp yağmur yağdı toz toprak özin söndi.

Ak bulut yükselip, yağmur yağdı;

Toz toprak kendiliğinden kayboldu. (FK 35 1).

¹ **yürüng** orduluy (8) (Soma 'Ay') TT VII (Raghmati, Eberhard, 1936: 64, Notlar)

XI. yy. Karahanlı Türkçesi yazılı kaynaklarda:

serinse kişi öz tilekin tapar

Serip turdaçı er örüng kuş tutar KB 149 C61 (1319)

‘İnsan sabredirse, dileğine kavuşur; sabredip-bekleyen avcı akkuş tutar.’ KB 105 (1319).

azırlıg küer erke bu nenğ eksümez

Tutuğlı örüng kuşka menğ eksümez KB 222 B157 (2054)

‘Cesûr, gözü pek olan insan için mal eksik olmaz; akdoğan için de yem eksik olmaz.’ KB 155 (2054).

otuz iki tişim örüng yinçüler

üzüldi yipi kör saçıldı birer KB 560?(5640)

‘Otuz iki dişimin, bu beyaz incilerimin, ipi koptu ve onlar da birer birer döküldü.’ KB 404 (5640).

kiçig erse umnur sakal öngüke sakal önse umnur örüng bolguğa KB 364 C212 (3622)

Küçük iken, insan sakal çıkmasını bekler; sakal çıkınca, beyaz olmasını bekler KB 264 (3622).

sakalınğ örüng bolsa keldi ölüm

Ölümke asiğ kılmaz ok ya tolum KB 364 C212 (3623)

‘Sakalın beyazlaşınca, ölüm geldi demektir; ok-yay, silâh ölüme karşı fayda etmez.’ KB 264 (3623).

örüngsüt bile edgü kılık KB 105

Ölüm tutmağınca evürmez yorık A36 (881) (KB, 74)

‘Eğer iyilik ananın ak sütü ile insanın ruhuna girerse, o ölünceye kadar doğru yoldan çıkmaz. (881).

seningdin kaçan kelge isiz yorık

örüng süt bile kirdi edgü kılık KB 583 B420 (5881)

‘Senden ne vakit bir kötülük gelebilir; sen bu iyi ahlâkı ananın ak sütü ile kazanmışsın’ KB 420 (5881).

XXI. yy. Çağdaş Saha (Yakut) Türkçesinde:

Ñir ñir etin eppit, dabdır dabdır samur tüspüt, kötör ürüñ bulittar köstübütter, çağılğan çağılıybit, tial salgına sabaabit, doydu dolguya tüspüt, sir titirii tüspüt, örüş uuta üllübüt, bayağal uuta xamnaabit. SHEÖ 7.

Otton biligin d’iñneex muora argıarın tuluybat toñuy ebippin. Ürüñ ilii ebippin. Et-aan öttünen erçillii, üleğe, bulka üörüyex buoluu kihi üyetin uhatallar. T. Smetanın YRFS II 297.

Ürüñ iliitiger bier (tuttar) ‘bir şeyi bizzat eline vermek’ Harfen: ‘onun beyaz ellerine vermek’ YRFS II 297.

Ürüñ süürük ‘at’ Harfen. ‘Beyaz koşucu’ Teñn. sıspay sielleex; *ürüñ* tüüleex.

Ürüñ süürükterim ültü xaamsan, Ürex-ürex bahittan Üörderin bulsuhar buolan bardılar... Saxa folk. YRFS II 299.

Oloñxohut kurduk omunnaaxtıkt ettexxe, xara ıarğa duu dien körbütüñ – xara süürüğe buolla, ürüñ ıarğa duu dien sanaabitüñ – ürüñ süürüğe buolla. P. Oyuunuskay. YRFS II 299.

Ürüñ it üögüüte, erien it eleğe, xara it xaad’ıta, d’e, buolları gınna – bu üöheer doydu bahılığa Uluutuyar Uлуу Suorun toyon d’ono ımsulara bert buolan baçça elbex kelbitter dien, bu orto doydu bahılığa Uлуу Kudañsa oburgu kihirgehe bert buolan elbex d’onu ıñıran baran kıayan ahappata dien. P. Oyuunuskay. YRFS II 352.

Yan Anlamlar

‘Açık renk’

Köktürkçe metinlerde *ürüñ kümüş* olarak geçen, Budist metin Kalyanamkara Papamkara Hikâyesinde *yürüng kümüş* şeklinde geçen ve ‘beyaz gümüş’ olarak tercüme edilen ifade günümüzde Saha Türkçesinde *ürüñ kömüs* şeklinde geçer ve sadece ‘gümüş’ kavramı için kullanılmaktadır. Buna karşın Saha Türkçesinde *kıhıl kömüs* ‘altın’ (Harfen: ‘kızıl, kırmızı gümüş’) kavramı için kullanılmaktadır. Burada değerli madde olan gümüşün açık renklisine ‘beyaz gümüş’, kırmızımsı veya koyu sarı renklisine ‘kızıl gümüş’ dendiğini görmekteyiz.

ür(ü)ñ küm(ü)şin “beyaz gümüşlerini” BK K11 (Tekin, 2010: 48)

yürüng kümüş yip ängirär “beyaz gümüş ip bükür” PKPH XLII. (Orkun, 1940: 45)

Balağana, dolgybatın dien, bies uon bağanaaax, otut ühüeleex, tüörd xat xolloğostoox; samır ilbatın dien, üst xat ürüñ kömüs ürütteex; siik ilbatın dien, tüörd xat kıhıl kömüs muostalaax. SHEÖ 4-5

ürüñ kömüs bilkeleex, kıhıl kömüs xamiyaxtaax, istal timir bıhaxtaax, toğus tomtor ğoloox toyon ayaxtaax, uon kurduulaax matarçax ihitteex, üs kurduulaax oğo çoroonnoox, sette oğus tiriititten tikpit siri ihitteex. SHEÖ 5

Cietin tula üs köhüinen ürüñ kömüs büteydeex, körüülüür kürüöleex, carbayar dallaax... SHEÖ 5

Xalima kötörünen-süürerinen ere baay buolbatax. Onu teje diriñ dalay tügeğer sahan sıld’ar ürüñ kömüs xatırıktaağınan emie aatırar. “K11m” YRFS II 297

Xabirus siebitten bütehik ürüñ kömüs mann’ıatın xap sabar xostoon ilaat, soxxor umnahit kirdeex itihın tügeğer uurda. İ. Gogolev YRFS II 331.

‘Süt Ve Süt Ürünleridir’

Ürüng kelimesinin, *süt* kavramının beyazlık özelliğine dayandırılarak metonimik bir anlatımla ‘süt ve süttten yapılan içecek ve yiyecekler’ anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Bunun en açık örneği günümüzde Saha Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinin Anadolu ağızlarında görülmektedir. *Ürüng* kelimesi Çuvaş Türkçesinde *uyran* şeklinde, Özbek Türkçesinde /o/ sesine yakın bir telaffuzla *âyran* şeklinde, diğer Türk lehçelerinde ise *ayran* şeklinde ses değişikliğine uğrayarak aynı anlamda etkin bir kullanıma sahip bulunmaktadır. Bundan dolayı *ayran* sözünün kaynağının *ürüng* olabileceği düşünülmektedir. *Ayran* sözcüğünün etimolojisi açıklanırken genellikle *ayır-* fiilinden geliştiği ileri sürülmektedir (E. V. Sevortyan 1974: 111-112). E. V. Sevortyan *Etimologičeski slovar’ tyurkskih yazıkov, (Obşetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasniye)* (1974) adlı çalışmasında, *ayran* sözcüğünün etimolojisini verirken, *ayrañ /ayran* şeklinde Türkiye, Azerbaycan, Kırım, Karayim, Kumuk, Karaçay-Malkar, Kırgız, Kazak, Nogay, Karakalpak, Başkurt, Yeni Uygur, Altay ve Hakas Türkçelerinde ve tarihsel lehçelerde (DTS30, Kāşğ. D.55, Houtsma 58, Ettuhfet. 145, Zajacskowski Bulgat. I, 6, AF 077, İbnü M. 14, Korkut 31) kullanım biçimini vermiş ve Özbek Türkçesinde *âyrân /âjran*, ÇuvaşTürkçesinde *uyran / ujan*, Brockelmann’da *ajranč* şeklinde geçtiğini belirtmiştir. *Ayran* sözcüğünün ‘su karıştırılmış ekşi süt’ anlamını (Türk., Kır., Nog., KKal., Tat., Baş., Uz., Uyg., DTS, Kāşğ. D, İbnü M., Korkut) şeklindeki kısaltmalarla verdiği kaynaklara gönderme yaparak vermiştir. *Ayran* sözcüğünün ‘yağı ayrılmış ekşi süt, ayranlaştırma’ anlamı açısından Türkiye, Azerbaycan, Karaim, Kumuk, Nogay, Tatar Türkçelerine ve İbni-Mühenna’daki şekillerine gönderme yapmıştır. *Ayran* ‘ekşi süt’ (Kazak, Çuvaş), Brockelmann – *ajranč*, AF;

‘mayalanmış süt’- Houtsma, Bulgat. I; ‘kefire benzeyen içecek’ –Az., ‘sıvorotka’ serum, mısıl –kar’ şeklinde vermiştir (Sevortyan, 1974: 111). E. V. Sevortyan, *ayran* sözünün [-(a)n] sıfatfiil ekiyle yapılan bir sıfat fiilden gelişen ad olarak ifade etmekte ve sözcüğü *ayır-* fiilinden geldiğini belirterek süttten ayrılan şey (dövdükten, yağtı ayrıldıktan sonra), *ayranlaştırma*’ olarak anlamlandırmakta ve Özbek Türkçesinden *ƘatıƘla aldım-da, ƘaymaƘla yedim, eyran Ƙalganda sizniki dādım* (Abdullayev: 41) örneğini vermektedir (Sevortyan, 1974: 111). Sevortyan, /-ı-/ yerine geniş /-a-/ ünlüsüyle *ayranç* sözünün ‘ekşitilmiş, mayalanmış süt’ anlamında *ayır-* fiiline işaret ettiğini ifade ederek, bu görüşün önce M. Räsänen (ČİČ 168; VEWT 12b) ve daha sonra da A. Zajaczkowski (Sufiksy 76) tarafından önerildiğini belirtmektedir (Sevortyan, 1974: 111-112).

G. Doerfer, DLT’de geçen *ayran* sözünün *ağır-* biçiminden geldiğini ve buna göre *ajran* **ağ(i)ran* biçimini alması gerektiği görüşünü ifade etmiştir (Doerfer II 179). Sanjeyev *ayran* sözü ile ilgili olarak Moğolcadaki *ayara* < *ayıray* şeklinden oluştuğunu belirtmiştir (Sanjeyev 618). Vladimirtsov ise *ayıray* sözcüğünün ‘kıımız’, ‘ayran’ anlamlarını vermiştir (Vladimirtsov 89). Lessing ise *airay* sözcüğünün ‘ekşitilmiş kıırak veya inek sütü’ şeklinde anlamlarını vermiştir (Lessing 21). Şçerbak, Moğolcadaki *ajıray* sözcüğünden Türkçe **ajrag*’ın geliştiğini belirtmiştir (Şçerbak, 1966: 29). P. Dul’zon, Türkçedeki *ayran* ve Moğolcadaki *ayırağ* sözcüklerinin her ikisinin de Hun kökenli olduğunu belirtir (1968: 140). Poppe, Mançucadaki *ajara* (*ari*) sözcüklerinin ‘kıımız’, ‘ekşi süt’ anlamlarını vermiştir (Poppe 29). Rusçada ‘ayran’ anlamında kullanılan alıntılar; *ayran* (Vasmer I, 8), *aryan* (Vasmer I 29), *uren*’ (Vasmer III 188) şeklinde belirtilmiştir. Rusçadaki bu

farklı biçimdeki kullanımların farklı dönemlerde ve farklı coğrafyalarda bulunan Türk lehçelerinden alıntılandığı düşünülebilir.

Emine Yılmaz, *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi* (1997) adlı çalışmasında Çuvaş Türkçesindeki *uyran* ‘ayran’ sözcüğünün Clark tarafından *adır-* ‘ayırmaq’ fiilinden türeyen varsayımsal bir **adran* sözünden getirildiğini belirtmektedir. Clark’ın Ramstedt’ten de yararlanarak belirlediği **d-r > y-r* örneklerinin sekiz tane olduğunu ve bu sözcüklerden *ayran* sözcüğünün en eski metinlerde ve bugünkü Türk lehçelerinde *-y-*‘li olduğundan *adır-* eyleminden türemiş olamayacağını ifade etmektedir. Yılmaz, örnek olarak DLT’de *ayran* (*adran* değil!), Tatar, Kırgız ve Hakas Türkçelerinde *ayran* (*azran* değil!) şeklinde belirtmektedir (Yılmaz, 1997: 72).

Günümüz Türk lehçelerinde ve tarihsel Türk lehçelerinin yazılı kaynaklarında ‘süt ve ekşitilmiş süt’ anlamlarında *ürün* / *yürün* / *uyran* / *âyran* / *ayran* şeklinde kullanımlar mevcuttur. Bizim kanaatimizce *ayran* sözcüğünün *adır-* > *ayır-* fiilinden türemiş olması, biçimsel olarak uygun olmadığı gibi, anlamsal olarak da uygun olmamaktadır. Çünkü *ayır-* fiilinde “bir bütünden bölünme” söz konusudur. Halbuki *ayran* kavramında ‘sütün mayalanmasıyla bir birleşme, koyulaşma, bütünleşme’ söz konusudur. Bundan dolayı *ayran* sözcüğünün kökeni ve gelişimi şu şekilde önerilebilir:

ürün > *yürün* > (*yü* ⇔ *uy* bir metatezin meydana gelmesi ile) *uyran* > *âyran* > *ayran*

Ürün sözcüğü XIV. yüzyılda *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* (TA) eserinde ‘süt’ anlamında kullanılmıştır (Toparlı, Nevzat, 2000: 298). 1870’de Kazan’da yayımlanan *Slovar’ Altayskogo i Aladagskogo Nareçii*

Tyurkskogo Yazıka sözlüğünde *örünme* (v-k.), *örügme* (ab.) ‘kaymak’ (AAŞ 231), *ayran* ‘ekşi, mayalanmış / ekşimiş inek sütü’, *ayran aragazi* (mat.) ‘sütten yapılmış rakı (vodka)’ (AAŞ 8) şeklinde biçim ve anlamlar karşımıza çıkmaktadır. Yine XIX. yüzyılın sonunda W. Radloff, *Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçii* adlı çalışmasında Sagaycada *ürügmä* ‘kaymak’(smetana); *çak ürügmäci* ‘kaymak (slivki)’, Şorcada *ürünmä* = *ürügmä* ‘kaymak’ şeklinde biçimlerini ve anlamlarını kaydetmiştir (Radloff, 1893a: 1834); XX. yüzyılda çağdaş Türk lehçelerinden Saha Türkçesinde *Yakutsko-Russkiy Slovar’ ürün* maddesinin ikinci anlamında mecazi olarak *ürün* ‘sütlü, sütlü ürünler’, *ürün* ‘sütlü’; şiir dilinde *ürün ilge* ‘sütlü ürün (harfen “Tanrısal/kutsal beyaz nimet); *ürünü ahaa* ‘sütlü yemek’ şeklindeki anlamları yer alır (YakRS 457). Çuvaş Türkçesinde *uyran* ‘ayran’, ‘ekşi süt’, *turah uyrane* ‘ayran’, *uslana uyran* ‘ayran’, *uyran söpsi* ‘ayran karıştırıcı’; *uyran usla* ‘yağı dövmek’; *uyran-turh* ‘sıvı süt ürünleri’ şeklindeki kullanımları ve anlamları görülmektedir (ÇRS 509). Tuncer Gülensoy, Çuvaş Türkçesinde ‘ayran’ anlamında kullanılan *uyran* sözcüğünün yanı sıra *ören* sözcüğünü de belirtmiş (Gülensoy, 2011: 95-96), ancak Çuvaş Türkçesindeki *ayran* anlamına gelen sözcükler üzerinde yapılan araştırmada ‘ayran’ anlamında kullanılan *ören* sözcüğüne rastlanmamıştır. 11. yy.’da DLT’de *ayrān* 73 “churned milk” [māxiḍ] (DLT-Dankoff 18), 14. yüzyılın sonunda *İbni Mühenna Sözlüğü*nde de *ayran* şeklinde geçmektedir. Hakas Türkçesinde *ayran* ‘ekşitilmiş inek sütünden içecek; *ayran-hımıs* ‘sütlü ekşi içecekler’; *ağar ayran* ‘sert ayran’; *ayran-suhsun* ‘susamayı giderecek her türlü içecek’; *ayran-irütpeği* ‘ayranın peynirimsi yumakları’; *ayran-sığı* ‘sütlü ürünler’; *ah tigirge sığara ayran-sıgın naanıp turadır* ‘gökyüzü sütlü ürünleri serper’; *ayran hordii* ‘ayranın mayalanması’; *hahırım açıp parğan ayran* ‘çok ekşimiş ayran’; *sın ayranı* ‘geçen yılın ayranı (onu

mayalamak için kullanıldı); *çayğıda tun ayran tunapçalar* ‘yazın “İlk ayran” bayramını kutluyorlar’; *küsküde ayran üzil turğan tusta, ayran soolındızı toy itçeler* ‘güzün ayran bittiğinde “Son ayran” bayramını kutluyorlardı’; *ayran tözi* ‘sütlü ürünleri korumak için ayran fetişi’; *ayran odu* ‘kuzukulağı’ (bitki) (Butanayev, 1999: 21) şeklindeki anlamları ve kullanımları görülmektedir. Kazak Türkçesinde *ayran* bir yemek adı olarak ifade edilmekte ve şu şekilde tanımlanmaktadır: *Siirdiñ, koydın, eşkiniñ piskeñ sütiñe mäyek, aşıtkı qosılıp uyıtatın süttin jasalğan kışkıl dämdi ulttıq tağam* ‘İneğin, koyunun, keçinin pişirilmiş sütüne maya, ekşitme katılıp mayalanan süttin yapılan ekşi tadındaki milli yemek’ (KTAS I 169); Kırgız Türkçesinde *ayran* şu şekilde tanımlanmaktadır: *Süttön uyutulğan akçıl tamak* ‘süttin mayalanmış beyazımsı yemek’ (KırgTTS 30), “Ayran”Kırgızca:1. *Açka cürgönçö, ayrañga talkan salıp içken artık.* (45)

“Aç gezmektense, **ayrana** kavut katıp yemek yeğdir.” (Şavk, 2002: 5)

Karaçay Malkar Türkçesinde *ayran* şu şekilde tanımlanmaktadır: *Qaynağan sütte ırdauun koşulup, uyutulup etilgen içgi ‘kaynamış süte maya eklenip, koyulaştırılıp yapılan içecek’* (KMTAS I 70); Özbek Türkçesinde *âyran* şu şekilde tanımlanmaktadır: *Qatikka suv koşib şopirib tayorlanadigän içimlik* ‘katığa su eklenip şopirib hazırlanan içecek’ (ÖTİL I 34); Yeni Uygur Türkçesi *ayran* ‘ekşi süttin yapılmış içecek’ (UygRS 59); Azerbaycan Türkçesinde *ayran* ‘Yağı alınıb su garişdirilmiş gatıg’ (ADİL I 78); Türkiye Türkçesinde *ayran*: 1. ‘süt veya yoğurt yayıkta çalkalanarak yağı alındıktan sonra kalan sulu bölüm’, 2. ‘Yoğurdun sulandırılıp çalkalanmasıyla yapılan içecek’ (Tüs 162); Anadolu Ağızlarında *ürün* ‘süt ve süt ürünlerine verilen genel ad (DS XI 4071). Türkmen Türkçesinde *ayran*:

Gatık yayılıp yağı alnandan soñ galyan suvuk çal (TDS I 31) şeklinde açıklanmaktadır.

Yukarıda belirtilen *ürün* ve *ayran* sözcüklerinin anlamları aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

‘Süt’ => XIV. yy. *ürün* ‘süt’ (TA, 298),

‘Sütlü’ => XXI. yy. Saha Türkçesinde *ürün* ‘sütlü, sütlü mamuller’ (Yer kısaltma), *ürün ilge* ‘sütlü ürün (Rus. harfen “Tanrısal/ kutsal beyaz nimet); *ürünü ahaa* ‘sütlü yemek’ (YakRS 457).

‘Ekşi süt’/ ‘Mayalı süt’ => XXI. yy. Çuvaş Türkçesinde *uyran* ‘ekşi süt’ (ÇRS 509), Hakas Türkçesinde *ayran* ‘ekşitilmiş inek sütünden içecek; *ayran-hımıs* ‘sütlü ekşi içecekler’ (Butanayev, 1999: 21);

‘Sütlü içecek’ => XXI. yy. Çuvaş Türkçesinde *uyran turh* ‘sıvı süt ürünleri’ (ÇRS 509), Hakas Türkçesinde *ayran-suhsun* ‘susamayı giderecek her türlü içecek’ (Butanayev, 1999: 21), Karaçay-Malkar Türkçesinde *ayran: Kayağan sütge ırdauun koşulup, uyutulup etilgen içgi* ‘kaynamış süte maya eklenip, koyulaştırılıp yapılan içecek’ (KMTAS I 70); Özbek Türkçesinde *âyran: Katıkka suv koşib şopirib tayorlanadigän içimlik* ‘katığa su eklenip (birkaç defa yukardan aşağıya kepçeyle) dökülerek hazırlanan içecek’ (ÖTİL I 34); Yeni Uygur Türkçesinde *ayran* ‘ekşi süttten yapılmış içecek’ (UygRS 59); Azerbaycan Türkçesinde *ayran* ‘Yağı alınıb su garişdirilmiş gatıg’ (ADİL I 78); Türkiye Türkçesinde *ayran*: 1. ‘süt veya yoğurt yayıkta çalkalanarak yağı alındıktan sonra kalan sulu bölüm’ (TüS 162), 2. ‘Yoğurdun sulandırılıp çalkalanmasıyla yapılan içecek’ (TüS 162); Türkmen Türkçesinde *ayran: Gatık yayılıp yağı alnandan soñ galyan suvuk çal* (TDS I 31).

‘Kaymak’ => *örünme, örügme* ‘kaymak, smetana’ XIX. yy. (Altay Aladag Şivesi) (SAANTY 231), Sagay Türkçesinde *ürügmä* ‘kaymak, smetana’, *çak ürügmäci* ‘slivki’; Şor Türkçesinde *ürünmä, ürügmä* ‘kaymak’ (Radloff, 1893a: 1834).

‘Yoğurt’ /‘Sütlü yemek’ => XXI. yy. Kazak Türkçesinde *ayran: ‘Sürdiñ, koydiñ, eşkiniñ pisen sütiñe mäyek, aşıtkı qosılıp uyıtatın süttin jasalğan kışkı dämdi ulttıq tağam* ‘İneğin, koyunun, keçinin pişirilmiş sütiñe maya, ekşitme eklenip, mayalanan süttin yapılan ekşi tadındaki milli yemek’ (KTAS I 169); Kırgız Türkçesinde *ayran: Süttön uyutulğan akçıl tamak* ‘süttin mayalanmış beyazımsı yemek’ (KırgTTS 30);

‘Süt ürünleri’ => Hakas Türkçesinde *ayran-sığı* ‘sütlü ürünler’; *ah tigirge sığara ayran-sığın naanıp turadır* ‘gökyüzü sütlü ürünleri serper’; *ayran tözi* ‘sütlü ürünleri korumak için ayran fetişi’ (Butanayev, 1999: 21), Anadolu Ağızlarında *ürün* ‘süt ve süt ürünlerine verilen genel ad (DS XI 4071).

‘Yaşlı Olma’

Ürün, renk kavramı Türkçede saç, sakalın beyazlaşması ile ‘yaşlı’ anlamında kullanılmıştır. Örneğin:

yağıçı örüng kırğıl ersiglerig

yağıka alın kıl kötürsü çerig KB 251 B178 (2371)

‘Düşmanın karşısına yaşlı-başlı yiğitler koy; askeri onlar götürsünler.’ KB 177 (251)

örüng kırğıl artuq yağıçı bolur KB 251 B178 (2372)

Yağıçı bolur hem yarağçı bolur

‘Harpte saç-sakal ağartmış insanlar daha iyi savaşır; bunlar harpçidirler ve bu işi çok iyi bilirler. KB 177 (2372)

negü tir eşitgil örüng başlıg er

Ajunuğ karıtmış uzun yaşlıg er KB 310 B222 (3012)

Dünyayı ihtiyarlatmış, çok yaşamış, ak saçlı insan ne der, dinle' KB 222 (3012)

negü tir eşitgil örüng başlıg er

Ajunuğ keçürmiş uzun yaşlıg er KB 507 B366 (5085)

Ak saçlı, dünya görmüş ve yaş yaşamış insan ne der, dinle.' KB 367 (5085)

kiçig erse umnur sakal öngüke sakal önse umnur örüng bolguka KB 364 C212 (3622)

Küçük iken, insan sakal çıkmasını bekler; sakal çıkınca, beyaz olmasını bekler KB 264 (3622)

sakalınğ örüng bolsa keldi ölüm

Ölümke asıg kılmaz ok ya tolum KB 364 C212 (3623)

'Sakalın beyazlaşınca, ölüm geldi demektir; ok-yay, silâh ölüme karşı fayda etmez.' KB 264 (3623)

Kaynak: *örüng* saç, *örüng* sakal

Hedef: görmüş, geçirmiş yaşlı kişi

Kutadgu Bilig'de geçen *örüng kırğil ersiglerig, örüng kırğil artuk yağıçı bolur* ifadelerinde saçın, sakalın beyaz renk özelliği olarak *örüng* bir metonimik anlatımla ifade edilmiştir. *örüng başlıg er* kullanımında 'erin başının beyaz' olduğunu ifade edilerek sıfat görünümünde metonimik anlatım kullanılmıştır. Burada *örüng* 'beyaz' rengi saç, sakal, bıyık kavramlarıyla birlikte kullanılmıştır. Bu örnekte *örüng* rengi doğrudan 'yaşlılık' kavramı üzerine şemalanmıştır. Bu durumda kaynak alan maddenin '*örüng* rengi', hedef alan ise 'yaşlılık' kavramı olmaktadır. Burada "*örüng* olma yaşlılıktır" metaforu söz konusudur.

"*Örüng* olma yaşlılıktır" metaforunun ontolojik ve epistemik uygunlukları:

- Maddenin renginin açıklık derecesi yaş ilerledikçe saç, bıyık, sakalın *örüng*leşme ‘beyazlaşma’ ölçüsüdür.
- Zaman geçtikçe yaş ilerledikçe saç sakal *örüng*leşir ‘beyazlaşır’.
- Maddenin açık rengi yaş ilerledikçe saç, bıyık, sakalın *örüng*leşmesinin ‘beyazlaşmasının’ göstergesidir.
- Yaşlanmanın beraberinde getirdiği saç, sakal bıyığın *örüng*leşmesinin ‘beyazlaşmasıyla’ yaşlılığın derecesi ve ihtiyar kişinin bilgeleşmesi insanların üzerinde olumlu bir etki bırakır.

‘Asil Olma’

azığlıg küir erke bu nenğ eksümez

Tutuğlı örüng kuşka menğ eksümez KB 222 B157 (2054)

‘Cesûr, gözü pek olan insan için mal eksik olmaz; ak doğan için de yem eksik olmaz.’ KB 155 (2054).

ğara kul çarası bolur beg örüng

çaralı örüngli adırttı körüng KB 224 C108 (2080)

‘Siyah-kul rengidir, bey-beyaz olur; siyah ve beyaz böyle ayırt edilmiştir’ KB 157 (2080).

kuğuka çatılmaz körü tu yuğak

ğara kuş örüng kuş bile keç yırak KB 422 B302 (4199)

Dikkat edersen, yugak kuğuya katılmaz; ak-kuş ile kara-kuş birbirinden çok uzaktır. KB 304 (4199).

Yukarıdaki örneklerden gördüğümüz gibi *ürüñ* kelimesinin kaynak alanı ‘beyaz’, hedef alanı ise ‘asalet’ olmaktadır. Bu durumda bu metaforun ontolojik ve epistemik uygunlukları aşağıdaki gibi olmaktadır:

- Maddenin renginin açıklık derecesi asaletin ölçüsüdür.
- Maddenin renginin açıklık derecesi, *örüñg* olmanın ‘beyaz olmanın’ derecesi insanların üzerinde olumlu bir etki bırakır.

‘Ürüñ Kün (Beyaz Güneş) Hayattır’

Saha Türkçesinde *ürüñ kün aynıgar* “beyaz gün aydınlık dünya” (RYakS 34), “açık, aydın, temiz” => *ürüñ kün* “aydınlık güneş” anlamını veren deyim bulunmaktadır.

ürüñ kün sırdıga bağalaah (atasözü) ‘aydınlık güneş altındaki hayat değerlidir’ (YakRS 457) ‘hayat değerlidir, pahalıdır’ (YRFS II 297).

Ürüñ kün ten süter ‘öldürmek, hayattan silmek’; Harfen: ‘beyaz gündən silmek’ (YRFS I 12).

‘*Ürüñ kün ten matta* ‘hayatı terketmek’. Harfen: ‘Beyaz güneşten yoksun kaldı’ (YRFS II 298).

Saahın ügeniger sıld’an ürüñ kün ten mappıta kergeniger deleleex ıaraxan buoluo duo. Andağayağın duo... Ürüñ kün ten matarga, Ötöxtüün süterge? S. Vasilyev (YRFS II 298)

Homun’uustar, ol-bu öröpküömnerinen sireydenenner, baayı-duolu estiler, ütüönü-maanını ürüñ kün ten süterdiler. XS (YRFS II 298).

Ürüñ küne ölböödüyde (Harfen. ‘Onun beyaz güneşi karardı’) ‘ölüm sınırında olmak, hayat ile ölüm arasında kıl payında olmak’ (YRFS II 298).

Timire-timire küöreyde. Ürüñ küne ölböödüybütün kenne oñoçoloox uolattar kiiren bıhaatılar (YRFS II 298).

Yukarıdaki örneklerden gördüğü gibi *ürüñ* ‘gün, güneş’ anlamına gelen ‘kün’ kavramıyla birlikte kullanıldığında kaynak alanın *ürüñ kün* ‘beyaz güneş’, hedef alanın ‘hayat’ olduğunu görmekteyiz. Bu durumda metaforun ontolojik ve epistemik uyumlukları aşağıdaki gibi önerilebilir:

- Maddenin açıklık derecesi aydınlığı ifade eder
- Güneşin beyazlık derecesi etrafı aydınlatma derecesidir
- Etrafın aydınlık derecesinin yüksekliği beyazlığın yükseklik derecesidir
- Etrafın aydınlık olması hayatın varlığının belirtisidir

Ürüñ kelimesiyle ilgili olarak *cären, jarıt-* sözcükleri Tatar Türkçesinde *çaren, carin, yârin, yâriñ, yârgen* şeklinde; Başkurt Türkçesinde *yâren*, Eski Tatar Türkçesinde *yarın* sözcüklerinin ses özelliklerinden bağımsız olarak iki anlamı var: ‘yarın’ ve ‘gelecek yıl, seneye’. Ancak, diyalekt sözvarlığında *carınga, cärengä, yärengä* ve hatta *cärengägä, yärengägä* v.s. ‘gelecek yılda, seneye’ anlamını çeşitlendirmektedir (TTDS 182). Tatar, Başkurt Türkçelerinde ‘gelecek yılda’ anlamı ‘yarın’ anlamının türevidir ve ‘gelecek yılda, seneye’ anlamı Özbek Türkçesiinin diyalektlerinde de bulunmakta ve ‘sabah, şafak, parlak açık renkli, şimşek’ anlamlarından türemiştir (ÖHŞL, 1971: 127). Eski Türkçede, Altay Türkçesinde, *jaryyn, jarqyn* ‘şafak’ sözcükleri Genel Türkçedeki *jar-, jary-, jaru-, jaryy-* ‘ışıldamak, aydınlanmak’ gibi birçok türevleriyle karşımıza çıkmaktadır. Tuva

Türkçesinde *d'aarta* 'yarın', Yakutçada *sarsıx* 'sabah, sabahleyin'; *sarı* 'şafak vakti', *sarsın* 'yarın' (Pekarskiy, 1951: 2094), Türkiye Türkçesinde *yarın* 'ertesi gün' biçimleri ve anlamları bulunmaktadır. Bu şekilde, 'parlak ışıltılı > şafak vakti > sabah > sabahleyin > yarın > seneye, gelecek yıl' anlamlarının geçişi açıkça izlenmektedir. Son geçiş, muhtemelen Kıpçak dillerinde ortaya çıkan 'yarın > gelecek yılda' geçişi, çok ilginç ve özgündür. Çuvaş Türkçesinde Genel Türkçe *jarqyn*, *jarıyn*, *jarıyn* sözcüklerinin *ıran* 'yarın' (Yegorov 1964: 343) ve *ćurăn* 'şafak'. *ćurăn* 'şafak' sözcüğünden *şurämpus*, *şurämpus* 'şafak vakti', harfen 'şafağın başlangıcı' kullanımları daha sık rastlanmaktadır. Bu durumda son varyasyon *şura-* 'beyazlamak, beyaz olmak' kontamnasyonel etkisi olmadan ortaya çıkmamıştır (Ahmetyanov, 1989: 220-221).

Genel Türkçe ve Eski Türkçenin *jar-* 'ışıldamak, aydınlanmak' Sibiryaya Tatar Türkçesinde *yarkın*, *yarıx* (Eski Türkçe *jarıy*) 'ışık, ışıklı' (Tumaşeva 1961: 120), *yarıl-* (sadece *Taı yarıl-*) 'aydınlanmak' (1961: 16). Bugüne kadar, en azından Povoljyje diyalektlerinde *jarıt-*, *yarıt-* 'aydınlatmak, ışıklandırmak' kaydedilmemiştir, halbuki onun paralelleri yakın dillerde bulunmaktadır: Karayim Türkçesinde *jarıt-* 'aydınlatmak'; açıklamak'; Nogay Türkçesinde *yarıt-* 'tatmin etmek' ('aydınlatmak, ışıklandırmak'tan), Hakas Türkçesinde *çarıt-* 'ışıklanmak', yakmak', Altay Trkçesinde *d'arıt-*. Eski Tatar Türkçesinde *carıt-* fiilinin bulunduğu Udm. diyalektinde *zard'n* 'aydınlanmak, ışıldamak' tanıklık etmektedir (Nasibullin 1978: II, 5), anlaşılın, *jarıt-*, *yarıt-* fiilleri *yarat-*, *carat-* 'sevmek' fiillerinin bulunması sonucunda yokolmuştur (Ahmetyanov, 1989: 221). Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi *ürin* sözcüğünün türevleri olduğunu düşündüğümüz *çaren*, *carin*, *yârin*, *yâriñ*, *yârgen* sözcüklerinin 'yarın, gelecek yıl, şafak vakti, aydınlanma vakit'

anlamlarından yola çıkarak ‘hayat’ kavramının Saha Türkçesindeki kullanımındaki gibi “aydınlık dünya” anlamı “şu anda yaşadığımız an ile beraber şu andan sonraki yaşam” olarak da dikkate alınır “yarın, gelecek yıl” anlamlarıyla ilişkilendirilebilir.

Bu durumda *ürün* > *çaren*, *carin*, *yârin*, *yâriñ*, *yârgen* sözcüklerinin epistemiyolojik ve ontolojik uygunlukları aşağıdaki gibi önerilebilir:

- Maddenin beyazlığı etrafın aydınlığının belirtisidir
- Etrafın aydınlık olması hayatın varlığının belirtisidir
- Hayat süreklilik gösterir. Bu süreklilik içinde yarın ‘ertesı gün’ kavramı vardır.
- Yarının belirtisi geleceğin belirtisidir.

‘Güzel’

bili bolsa yılmık yana yarıñ kîñ

örüng bolsa kırtıñ kızıl kızgu eñg KB 302 (2915)

Belleri ince, omuzları geniş, teni beyaz ve yanakları al-kırmızı olmalıdır. KB 214 (2915)

Resuller örüng yüz bu ol yüzke köz

Ya olar kızıl eñg bu eñgke menge (AH 43 25) (25 satır, sayfa 43)

Resüller beyaz bir yüzdür; o ise, bu yüzün gözüdür;

yahut onlar al yanaktır; o ise, bu yanağın benidir. AH 83 25 (25 satır, 83 sayfa)

Kergenin ihitten tuoxxa da xoluomuna taptur buolan Xotuuna dien aattaax kuha kün sardañatın kurduk körüñneex, ürüñ kömüs sıraydaax, kihil kömüs iñneex, xara kömüs xaastaax, sette bilas sıhıaxtaax, salgın ahılıktaax, siik utaxtaax. SHEÖ 9

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi Kutadgu Bilig’de *örüng* *bolsa kırtıñ* “teni beyaz”, Atabetü’l Hakayık’ta *örüng* *yüz* “beyaz yüz”, Saha Türkçesinde *ürüñ* *kömüs sıraydaax* “beyaz yüzlü”, harfen: “beyaz gümüş yüzlü” kullanımlarında

beyazlık “güzellik” anlamına şemalanmıştır. Bu durumda *ürün* sözcüğünün epistemiyolojik ve ontolojik uygunlukları aşağıdaki gibi önerilebilir:

- Maddenin beyazlığı maddenin açık renkli olmasıdır
- Maddenin açık renkli olması aydın, ışıklı olmasıdır
- Maddenin aydın, ışıklı olması güzel olmasıdır
- Kişinin teninin, yüzünün, elinin beyaz olması güzelliğin belirtisidir

Bu durumda *ürün*'ün kaynak alanı “beyaz”, hedef alanı ise “güzellik” olmaktadır.

‘Temiz’

karaka yağuma ay kılkı örüng

örüngke kara terk yukar ol körüng KB 426 A122 (4239)

Ey ak-pâk tabiatlı insan, sen karaya yaklaşma; dikkat et, beyaza siyah çabuk bulaşır.’ KB 306 (4239)

Yukarıda Kutadgu Bilig’de *kılkı örüng* “beyaz, temiz yaratılan”; *örüngke kara terk yukar* “beyaza siyah çabuk bulaşır” kullanımlarında *ürün* > *örüng* sözcüğünün “temiz” anlamını görmekteyiz. Bu durumda *ürün* “beyaz” kavramı “güzellik kavramının üzerine şemalanmıştır. *Ürün* “beyaz” kavramının epistemiyolojik ve ontolojik uygunlukları aşağıdaki gibi önerilebilir:

- Maddenin beyaz olması maddenin açık renkli olmasıdır
- Maddenin açık renkli olması maddenin temiz olmasıdır

‘Kutsal’

Ürün kelimesinin “kutsal” anlamında kullanıldığı aşağıdaki örneklerden görülmektedir:

Yürüng arığ edgü nomlar ağılık-ınga. ETŞ 101

Yürekim-te içtin barmış kirtgünçüm öz-e (Le Coq, s. 78)

:: ikinti kara nom- (14)-lartın irak kitip **yürüng** nomlarıg tut -(15)-makka tayanıp ::
AY 189 302¹ (IV.53b.)

(16) ikinti kara nomlartın irak kitip (17) **yürüng** nomlarıg tutmakka tayanıp
(18)bütmiş bışmış bilge bilig p(a)ramı -(19)- tıg netegin bütürürler ..kara nomlar-
(20)-tın irak kitip **yürüng** nomlarıg tut-(21)-mak yme kayu erür tip tiser 304 (IV.
54b.) AY 190

(2)erür :: **yürüng** nomlar erser:: AY 190 305 (IV. 55a.)

(20) :: bo erür kara nomlartın irak (21) kitip **yürüng**nomlarıg tutmakka (22)tayanıp
bütmiş bışmış bilge bilig (23) p(a)ramıtıg bütürmek :: AY 190 305 (IV. 55a.)

(1) **yürüng** kuşatrı töpüsinte tuta turur AY 194 315² (IV.60a.)

kin süü çerig tümeki üze (7) tirin kuvragın itip tümep ötrü (8) k(e)ntü özi **yürüng**
kuşatrı (9) tütsüg hua çiçekler birle (10) iliginte tutup oyunın bedizin (11)
etizdürüp yadagın yoriyu ordu (12) kapıgınta taşdın ünüp ertingü (13) utru barmış
k(e)rgek.. AY 241 418 (VI.8b.)

örüng kuş kutı teg bu erdem kutı

Yorı kuş atağıl sen erdem atı KB 310 B222 (3011)

Bu faziletin saâdeti ak kuşunki gibidir; haydi, sen fazilete kuş adını ver.’ KB 222
(3011)

ürüñ üzre nürdın bitilmiş bitig okıp uksa bolmas munı köp tétik yonar mu ayıtğıl bıçaq öz özin néçe bolsa edğü bilenmiş yétig.

“Beyaz üzerine nurdan yazı yazılmış. Birçok zeki kişi bunu okuyup anlayamaz. Söyle, ne kadar iyi bilenmiş ve keskin olursa olsun, bıçak kendi kendini keser mi?”
(MM 330/1)

Resuller örüng yüz bu ol yüzke köz

Ya olar kızıl enğ bu enğke menğe (AH 43 25).

Resûller beyaz bir yüzdür; o ise, bu yüzün gözüdür;

yahut onlar al yanaktır; o ise, bu yanağın benidir (AH 83).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi Altun Yaruk'ta geçen *yürüng nomlar* eraser; Eski Türk Şiirinde *Yürüng arığ edğü nomlar ağılık-ınga* kullanımlarında *yürüng nom* “beyaz kitap” > “kutsal kitap (din, inanç kitabı)”; Altın Yaruk'ta *yürüng kuşatrı* “beyaz kuşatrı” (Tanrı); Kutadgu Bilig'de *örüng kuş kutı teg bu erdem kutı* kullanımlarında *örüng kuş* “beyaz kuş” > “kutsal kuş” (Umay kuşu?); Münül Mürid'de *ürüñ üzre nürdınbitilmiş bitig* “beyaz üzerine nurdan yazılmış yazı”, burada *ürüñ* “beyaz kağıt veya beyaz kitabın” beyazlık özelliğini alarak metonimik anlatımla kullanılmıştır, bu yüzden *ürüñ* > “kutsal kitap” (Kur'an-ı Kerim); *ürüñ* Atabetü'l Hakayık'ta *örüng yüz* “beyaz yüz” > “mübarek yüz” şeklinde anlamının ortaya çıktığı varsayılabilir. Bu örneklerde *ürüñ* ‘beyaz’ kavramı “kutsal, mübarek” kavramının üzerine şemalanmıştır. Ürüñ “kutsal, mübarek” anlamının epistemyolojik ve ontolojik uygunlukları aşağıdaki gibi belirtilebilir:

- Maddenin beyaz olması maddenin açık renkli olmasıdır
- Maddenin açık renkli olması maddenin aydın olmasıdır
- Maddenin aydın olması maddenin ışıklı, parlak olmasıdır
- Maddenin ışıklı, parlak olması nurlu olmasıdır

- ‘Nur’ ilahi ve soyut bir kavramdır
- Maddenin nurlu olması kutsal, mübarek olmasıdır

‘Suçsuz, Günahsız, Helal’

seninġdin kaçan kelge isiz yorık

örünġ *süt bile kirdi edġü kılık* KB 583 B420 (5881)

‘Senden ne vakit bir kötülük gelebilir; sen bu iyi ahlâkı ananın ak sütü ile kazanmışsın’ KB 420 (5881).

Yıkarıda Kutadgu Bilig’den alınan örnekte belirtilen *örünġ süt bile kirdi edġü kılık* “beyaz süt ile girdi iyi yaratılış” cümlesinde *örünġ süt* “beyaz süt” > “helal süt” anlamı ortaya çıkmaktadır. Burada *ürün* > *örünġ* “beyaz” kavramı “helal” kavramının üzerine şemallanmıştır. Bu durumda *ürün* “helal” kavramının epistemyolojik ve ontolojik uygunlukları aşağıdaki gibi önerilebilir:

- Maddenin beyaz olması maddenin açık renkli olmasıdır
- Maddenin açık renkli olması maddenin temiz olmasıdır
- Maddenin temiz olması maddenin helal olmasıdır.

‘Doġru’

Ürün kelimesinin ‘doġru’ anlamında kullanıldığı aşağıdaki cümlelerden görülmektedir:

kamuġ tegşürüldi törü öngdiler

*karalı **örünġli** bir ök boldılar* KB 640 C384 (6492).

Nizâm ve kanunların hepsi deġiştii; ak ve kara birbirinden farksız oldu. KB 465 (6492).

Köni sözde taştın sözüġ söz time

Köni eğri farkı örüngli kara B 652 A185 (6622).

‘Doğru sözden başkasına söz deme; doğru ile eğri arasındaki fark beyaz ile siyah arasındaki fark gibidir. KB 475 (6622).

Saha Türkçesinde *ürüñ-xara tılın etit* ‘Birine kendi beyaz, siyah kelimelerini söylemesine zorlamak’ => ‘birine doğru, yalnışlarını, günahlarını itiraf ettirmek veya bir şey üzerine yemin ettirmek’ (YRFS II 301) deyimi bulunmaktadır.

‘İyi’

ikinti kara nom- (14)-lartın ırak kitip yürüng nomlarıg tut -(15)-makka tayanıp :: AY 189 302¹ (IV.53b.)

(16) ikinti kara nomlartın ırak kitip (17) yürüng nomlarıg tutmakka tayanıp (18)bütmiş bışmış bilge bilig p(a)ramı -(19)- tıg netegin bütürürler ..kara nomlar- (20)-tın ırak kitip yürüng nomlarıg tut-(21)-mak yme kayu erür tip tiser AY 190 304 (IV. 54b.)

(2)erür :: yürüng nomlar erser:: AY 190 305 (IV. 55a.)

(20) :: bo erür kara nomlartın ırak (21) kitip yürüng nomlarıg tutmakka (22)tayanıp bütmiş bışmış bilge bilig (23) p(a)ramıtıg bütürmek :: AY 190 305 (IV. 55a.)

karaka yağuma ay kılkı örüng

örüngke kara terk yukar ol körüng KB 426 A122 (4239).

Ey ak-pâk tabiatlı insan, sen karaya yaklaşma; dikkat et, beyaza siyah çabuk bulaşır.’ KB 306 (4239).

karakul karası bolur beg örüng

karalı örüngli adırttı körüng KB 224 C108 (2080).

‘Siyah-kul rengidir, bey-beyaz olur; siyah ve beyaz böyle ayırt edilmiştir’ KB 157 (2080).

karaka yağuma ay kılki örüng

örüngke kara terk yukar ol körüng KB 426 A122 (4239)

Ey ak-pâk tabiatlı insan, sen karaya yaklaşma; dikkat et, beyaza siyah çabuk bulaşır.’
KB 306 (4239)

*Ürüñ it üögüüte, erien it eleğe, xara it xaad’ita, d’e, buolları gınna – bu üöhe
doydu bahılığa Uluutuyar Uлуу Suorun toyon d’ono umsulara bert buolan baçça
elbex kelbitter dien, bu orto doydu bahılığa Uлуу Kudañsa oburgu kihirgehe bert
buolan elbex d’onu uñıran baran kıayan ahappata dien. P. Oyuunuskay. YRFS II 352*

‘Parlak’

Ürüñ kelimesinin ‘parlak’ anlamını aşağıdaki *yürüng yaltrıklıg* ‘parlak ışık’
ifadesinden görmekteyiz:

*..tüz-(4)- dem yigi sedreksiz.. karlıg tag teg (5) tişingiz ol .. tüp tüz yıldırğa erte (6)
yürüng yaltrıklıg ..kkrsiz mün-(7)-süz tokılıg ..arıg süzük közüngüz ol .. AY 209
347¹(V.2a)*

‘Aydın’

Saha Türkçesinde *ürüñ küne ölböödüyde* harfen ‘Onun beyaz güneşi
donuklaştı’ => ‘aydınlık hayatı kararmaya başladı’ => ‘ölüm sınırında olmak, ölüm
arasında kıl payında olmak’. Örneğin:

*Timire-timire küöreyde. Ürüñ küne ölböödüybütün kenne oñoçoloox uolattar kiiren
bıhaatılar. II 298*

‘Çarlık Askeri’

Saha Türkçesinde verilen aşağıdaki örneklerden görüldüğü gibi *ürüñner*
‘beyazlar’ ifadesi ile genel olarak ‘Çar’a hizmet eden askerler’ kast edilmektedir:

Birde xaraña sis ortotugar alta uon attaax ürüñner tarbax kurduk seleleen

kulunnuu uurdaran ihellerin uun utarı körsö bierde. N. Tügünüürep YRFS I 248

Ürüñner küñüs biirde khullar onnulara oñoybutun körönnör, xalaxayı xarbaatla. Í. Danilov YRFS II 46.

Ürüñner, belemñe köñül körüleen, ıytan orduk olorbuttara, kıtara uoybuttara, tağılların tarğappıttara. B. Bootur YRFS II 176

Bu kemñe ürüñner onon-manan bıgıalaspıttar. Öñü-saahı sıtiherge urut kistemmit tiisterin ahağastık kileppitinen barbıttar. (XS) YRFS II 188

Bili öröpküömneriehen örgöybüt ürüññer kurdık tiriibin süleeyeller. (XS) YRFS II 193

Buluñ diekinen ürüñner töbölörün kötögön ereller. B. Bootur YRFS II 204

Tüüleegi khullarga teben bierbıppıtın ürüñner billexterine, miigin, ehigini dağanı ölorüöxtere B. Bootur YRFS II 247

Ürüñ sözcüğü Türk dilinin renk bildiren en eski sözcüklerden biridir. Ürüñ sözcüğü günümüzde çağdaş Türk lehçeleri içinde Saha Türklerinin dilinde korunmuş ve yaşamın her alanında ‘beyaz’ anlamında ve diğer yan anlamlarıyla etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Ürüñ sözcüğü Eski Türkçe metinlerde, Köktürkçede, Eski Uygurcada ve İslâmî çevre metinleri Karahanlı döneminde etkin bir şekilde kullanıldığı tanıklanmıştır. Sözcüğün kökeni ile ilgili farklı açıklamalar vardır. G. Clauson, ürüñ sözcüğünü ‘genel anlamda ‘beyaz’ şeklinde belirtmiştir (Clauson, 1972: Dis ARN). Sözcüğün en eski kullanımı Köktürk ve Eski Uygur metinlerinde

yürüñ biçiminde karşımıza çıkmakta ve bu biçimin başındaki y- sesi T. Tekin tarafından “Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi” adlı makalesinde türeme ses olarak belirterek Eski Uyurca *yürüñ* ~ *ürüñ* Ana Türkçede **hürüñ* olduğunu ve Halaççada *hirin* biçiminde (= Moğolcada *ür* ‘tan, şafak’, fakat bunun Halaççada *ūr* olduğunu belirtmiştir (Tekin, 2013: 257). T. Gülensoy *ürüñ* sözcüğünü “Ürün: ‘1. Doğadan elde edilen, üretilen yararlı şey, mahsul’ ET. (Uyg.) *yürüñ* (*yörüñ*) ‘beyaz ya da gümüş rengi’ ~*ürüñ* ~ OT. *yürüng* ‘beyaz’ (DLT) <(h+) *ūr*-/ö:r ‘yükselmek, büyümek’ + -(ü)n [**hürüñ* ‘beyaz’ (T. Tekin)] An. ağıl.: *ürün* ‘1. otlakta, dağda, yerinden koparılmadan kuruyup kalmış ot; 2. yazın biçilerek damlara doldurulup kışın hayvanlara yedirilen meşe yaprağı; 3. çürümüş ot; 4. süt ve süt ürünlerine verilen genel ad; 5. sağmal hayvan; 6. sık orman; 7. kelepir; 8. çokluk’ (DS XI, 4071) ~ *ürüñ* (Yak.) > Halh. *Hurun*, *hirun*, *hirin* = Moğ. *ür*, Halh. *ūr*” şeklinde belirtmiş ve Nişanyan’ın (SS, 462): “*ürün* YT (1935); semere, mahsul <ÜRE-” şeklindeki açıklamasını T. Tekin’in Tü. (Uyg) *ürün*, *yürün* ‘beyaz’ < **yürüñ* örneğini göstererek (Mak. I, 207) Nişanyan’ın *üre-* filinden türetiliş biçimi açık olmadığını belirtmiştir (Gülensoy, II, 996).

Ürün sözcüğünün ve ondan türeyen türeme sözcüklerin tarihsel ve çağdaş Türk dilindeki kullanım alanları, temel ve yan anlamlarını araştırdığımız ve idrak anlambilimi yöntemleriyle tahlil ettiğimizde *ürüñ* sözcüğünün kökeni, “beyazlık” anlamının, “mahsul, tohum” ve diğer anlamlarının kökenini tahmin etmek mümkün olacaktır.

Ürün kelimesinin “beyaz” anlamında günümüzde sadece Saha Türkçesinde korunduğunu görmekteyiz. Onun dışında *ürüñ* renk adını bildiren kelimenin Anadolu Türklerinin halk ağızlarında süt, ayran, yoğurt anlamında kullanıldığı gibi,

Çuvaşlarda “ayran” anlamında “uyran”, Kazak, Kırgız v. b. lehçelerinde *ürüñ* > *uyran* > *ayran* şeklinde gelişerek beyaz renkteki içecek adı olarak kullanılarak korunduğunu varsayabiliriz. “Ayran” kavramının etimolojik olarak *ürüñ* kelimesinden geldiği Orta Asya Türkleri süt ürünlerine ‘süt’, “ayran”, “kımız”, “kımıran” gibi hayvanlardan sağılan beyaz sıvı içecekler için genel bir ad olarak *aķ* ve *ağarğan* ‘ak, beyaz’, ‘ağaran, beyazlanan” biçiminde söylenmektedir. Bu *aķ* /*ağarğan* kavramları süt kavramının beyaz renkte olma özelliğiyle süt yerine kullanılarak metonimik bir anlatımla gelişmiştir. Buradan yola çıkarak VII-XI. yüzyılda *ürüñ* sözcüğünün de ‘beyazlığı’ bildiren kavram olma yanısıra, ‘süt’ kavramının beyazlık özelliğinin metonimik anlatımıyla ‘süt’ anlamında veya tıpkı *aķ* ve *ağarğan* kavramları gibi genel toplayıcı olarak süt ürünleri için kullanılması doğaldır. Ana Türkçeden çok erken zamanda ayrılan Saha Türkçesindeki bu *ürüñ* kavramı günümüzde ‘beyaz’ anlamı yanı sıra ‘süt, ayran, yoğurt, kaymak gibi sıvı süt ürünlerinin çeşitleri için de kullanılmaktadır. Ana Türkçeden çok erken zamanda ayrılan Çuvaş Türkçesinde ‘beyaz’ kavramı için *şura* sözcüğü kullanılmakta olmasına karşın, *uyran* sözcüğünün ‘ayran’ kavramı için kullanılmakta olduğunu görmekteyiz. Kutadgu Bilig’de *ürüñ* sözcüğüne *örüñ* biçiminde rastlamaktayız. Burada *ürüñ* > *örüñ* gelişmesinde söz başı ünlü genişlemesi söz konusudur. *Ürüñ* ve *uyran* sözcüklerinin aynı kökten gelişip gelişmediğini anlamamız için T. Tekin’in makalesindeki söz başı y- türemesine göz atarsak *ürüñ* sözcüğünün başına y- gelerek *yürüñ* biçiminde kullanıldığını Köktürkçe ve Eski Uygurca kaynaklardaki metinlerde görmekteyiz. Günümüzde Saha Türklerinde *ürüñ* biçimini koruyan bu renk işareti Türk coğrafyasında çok yaygın kullanılan “ayran” “beyaz renkteki süt ürünü olan içecek” biçiminde kendini koruyagelmıştır. *Ayran* kavramının tarihsel gelişimini şu

şekilde tahmin etmek mümkündür: **hūrūn* > *ürūn* > *yürūn* > *uyrun* / *örūn* > *uyran* / *öreñ* > *âyran* > *ayran*. Kutadgu Bilig’de beyaz kavramına *örūn* biçiminde görmekteyiz. Çuvaşçada ‘ayran’ anlamında *uyran*, Özbekçede o’ya yakın telaffuz edilen *âyran* biçimine rastlamaktayız.

Ürūn renk kavramı eski Türkçede metallerin, kuşların, hayvanların, bulutun, köpüğün, saray, saç, kitabın, dişin, giyim ışığın beyaz rengini bildirmek için kullanılmış olduğunu görmekteyiz. *Ürūn* sözcüğü sadece maddi nesnelere rengini bildirmemiş olup, aynı zamanda manevi boyutta da kullanıldığını kutsal kitap için *yürüng arığ edgü nomlar* şeklinde ve tanrıça için *yürüng kuşatri* “beyaz kuşatri” aslında kutsal ‘kuşatri’ şeklindeki kullanımlardan görmekteyiz.

2.1.1.2. aḳ

Proto-Tü. ***a:q** ****aḳaq**-? ‘beyaz’ (Tenişev 598); KökTü. viii. yy. (**a**)**k** (KT D35, KT D36, KT D40, KT K2, KT K3, KT K9, KT K5, KT K6), Mani.Tü. ç. ix. yy. **āḳ** ‘beyaz’: *ak at, āk bisi kulunlamış*; (IB 2); Bud.Tü.ç. ix.-x. yy. **aḳ** ‘ak, beyaz’ (TT I 13, 159, TS 29-EUTS), *aḳ bi* ‘kır at, beyaz at’ (TS 7-EUTS), **aḳ** ‘kır at’ (Alt.Gr 295-EUTS), **ak:** *ak turuşlug* (AY 14/3); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı: **aḳ:** 1. ‘Ak, herşeyin beyazı’ Oğuzca. Öbür Türkler alacalı olan ata ‘ak at’ derler, 2. **Aḳ:** *aḳ saḳal er* = ‘saçı, sakalı ağarmış olan adam’ Oğuzca, *Aḳ say:* Bir yerin adı, *Aḳ Terek:* Yağma ülkesinde “İla (İli) suyu üzerinde bulunan bir geçit, bir köprü (DLT I 81), **āq** ‘white’ (DLT-Dankoff-Kelly-Index 10); Harezmi: xii. yy. **aḳ** ‘beyaz’ (ME 4 (4, 5) 99 (7), *aḳ boz boldı at, aḳ boldı at* (ME 162/4, 5), 164/1, 5), *aḳlık* (ME 162/5, 163/5), *apḳaḳ* (ME 164/5), *aḳar-* (ME 163/5); xii-xiii. yy. **ak** ‘beyaz, ak; parlak, açık’ (AKT-Borovkov 138,17; 68b,14; 125b,8), *aḳlık* ‘aklık, beyazlık’ (AKT-Borovkov 67,8 RS I

114), **ak** ‘beyaz’ (MM 96); xiv. yy. **ak** ‘ak, beyaz, beyaz tenli kişi’ (KE-Ata, 3v15, 16v7, 49v1, 88r15, 21, 89r19, 142v5, 147r5, 147v8, 18 vs.), *aqar-* ‘ağarmak, aklaşmak, beyazlaşmak’ (KE-Ata, 188v18, 171r12, 165v15, 99r15, 111r10, 167r16, 171r14, 33r12, 13, 100r4, 6, 8, *aqart-* ‘ağartmak, temizlemek, aklaştırmak’ (KE-Ata 100v2; 171v4 Dizin14), *aqlıq* ‘aklık, beyazlık’ (KE-Ata 171v6 Dizin 15); **ak** ‘ak, beyaz’ (NF-Ata İndeks 38-12; 42-17; 53-4; 54-16; 55-1, 4; 56-7, 12, 15; 62-6; 66-2; 72-4, 5, 16; 73-1; 80-17; 82-12; 102-5; 108-14; 153-6; 162-14; 216-2; 317-3; 319-10; 334-14; 216-2; 317-3; 319-10;334-1; 341-1.), *ak bol-* (NF- Ata İndeks 55-2), *akrak* (NF- Ata İndeks 57-7), *akar-* ‘ağarmak, aklaşmak, beyazlaşmak’ (NF-Ata İndeks 285-17; 66-9; 282-8; 394-9), *aklık* ‘aklık, beyazlık’ (NF-Ata İndeks 389-13); **ak** ‘ak, beyaz’ (HŞ 6/1, 269/1, 9/1, 141/3, 153/5) *ak közlüg*, *ak saķak* (HŞ 4082, 3220), EKıp. ç. xiii.-xiv. yy. **aq, ax:** (CC weiss “albus” 92,26; 130,22 1, *aq qoryaşyn* Zihn “stagnum” 84,12. *axča* weisslich 119, 23. *boz-ax.* (CC-Gronbech 39), **ak** ‘beyaz, ak’: *ak gülleri* (GT 27b-4), *ak it-* ‘beyazlaştırmak, temizlemek’ (GT 75a-2), **ak** ‘beyaz’ (KK 3, 4, 74, 80); MKıp.: **aq:** *aq ajyyr* “Syriusz (Akyıldız)”, **aq bozať kök bozať** ‘küçük ayı takımıyıldızındaki iki yıldız’ (BM-Zajaczkowski 7, 22), **ag** (I) ‘ak, beyaz’ (BV-Toparlı ve diğerleri, 2007: 4), **ak** ‘ak, beyaz’ (BV, DM, İM, İN, KF, KFT, Kİ, MG, MS, RH, TA-Toparlı ve diğerleri, 2007: 4), *ak aş* ‘as denilen derisi makbul hayvanın ak renklisi, kakım’ (İH-Toparlı ve diğerleri, 2007: 5), *ak aygır* ‘Yemen taraflarında görülen bir yıldız’ (BM, Kİ, TZ-Toparlı ve diğerleri, 2007: 5), *ak az* ‘bacaklarında beyaz lekeler bulunan sarı at’ (Kİ-Toparlı ve diğerleri, 2007: 5) *ak bal* ‘arı balı’ (DM-Toparlı ve diğerleri, 2007: 5), *ak pars* ‘beyaz pars’ (Kİ-Toparlı ve diğerleri, 2007: 5); xv. yy. **ak** ‘beyaz’ (KK 80); *appaķ* (KK 3), *ağardı* (KK 4), *ak kişidir* ‘beyaz tenlidir’ (KK 74), *aklık* (MS 9); Doğu Tü.: xv-xvi. yy. **aq**

“white”: *aq öy* ‘felt tent’ (BN 91b, 220a, 330a Index), *apaq* ‘snow white’ BN 240b Index), *aqar-* “be white” (BN 142b Index), *aqart-* ‘whiten’ BN 340b Index), xviii. yy. **ağ:** *ağ örge*, *ağ öy*, *ağ baba*, *ağ bazargan*, *ağ başlığ*, *ağ buğka*, *ağ beyt*, **ak:** *ak örge*, *ak öy*, *ak baba*, *ak bazargan*, *ak başlığ*, *ak buğa*, *akça*, *akçıl*, *ak süñek*, *ak saray*, *ak sonkur* (Sang. Index 35); Batı Tü.: xvi. yy. **ağ** ‘beyaz’ (DK-Dizin 3), **ak:** ‘ak, beyaz’ (DK-Dizin 7); *ağar-* ‘ağarmak’ (DK-Dizin 3), **ak:** ‘ak, beyaz I 80^b ach biancho’ *ak katran* ‘ak katran, terebentin’, *ak neft* ‘petrol’, *ak saçlı* ‘ak saçlı’ (FFA-Adamović 128); xvii. yy. **ak** “beyaz, sipid, sifd, sifid, > albus’ (MT-XVII.İT); Çağdaş Tü.: xix. yy. Altay Aladağ Şivesi: **ak (ak)** ‘beyaz, inançlı, suçsuz; temiz’, *ak cer* ‘temiz yer’ (ormanlık olmayan), *ak palık*, *ak sarıg*, *ak çarlaak*; *ak kaylık* ‘martı’, *ak paştı*, *ak paştıg*, *ak pastıg* ‘beyaz saçlı’, *ak töş* ‘ördek’; *ag-arı* ‘kutsal’, *ak canđak* ‘ormansız yer’; *ak kur* “havlu”, *ak kinder* ‘tembellik’ *ag-aldı* ‘kakım’, *ak aksır* ‘erkek ördek türü’, *ak korgaçın* ‘kalay’; *ak tabak azıg* ‘3 yaşına kadarki ayı’, *ak küündü* ‘iyi yürekli, hayırhah’; *ak ködenek* ‘kuş’; *ak kıladı* ‘şahin’ (fare yakalayan); *ak şimçigiş* ‘iskete, baştankara’; *ak por* ‘beyaz kır’, *ak kozan* ‘beyaz tavşan’, *ag-oy* ‘beyaz kır’; *ak toktan* ‘sevgi, okşayış’, *ak pulut* ‘bulut’, *ak toy* ‘beyaz kil’; *ag coluçak* ‘havai, hoppa’; *ak kiik* ‘sayga, geyik’; *ak kır* ‘beyaz kır’; *ak sanan* ‘hayır gösteren’; *Ag-Ene* ‘Ülgen’e dünyayı nasıl yaratacağını öğreten ve bir daha ortaya çıkmayan tanrı’, *nurtka agı* ‘yumurtanın akı’, *kös agı* ‘gözün beyaz kısmı’, *ak cargı püdürdi* ‘işin gerçeğini ortaya çıkarmak’, *Ak talay* ‘Ak deniz’, *ak taşkil* ‘ak tepe’, *ak yep* ‘beyaz ev’, *ak örge* ‘beyaz saray’, *ak tuban* ‘beyaz sis’, *ak kazın* ‘beyaz kayın’, *ak kan* ‘ak han’, *ak yet* ‘beyaz ten’ (AAŞ 11); xx.-xxi. yy. Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **ak (ak)** 1. ‘beyazlık, ak, beyaz’: *ak çamça* ‘beyaz gömlek’, *ak sur* ‘mavimsi’, 2. ‘yumurta, gözün beyaz kısmı’; 3. mec. ‘haklılık, suçsuzluk’. 4. *ak bıyan* ‘bolluk,

iyilik'. 5. mec. 'at'; 6. *ak cer* 'ormansız yer' (AltTS 22), *ak çaazın* 'beyaz kağıt', *ak koyon* "beyaz tavşan" *ak kalaş* 'beyaz ekmek', *ak carıkta* 'bu dünyada' (RAltS 25), Hakas Tü.: **ax (ah)** I. 1. 'ak, beyaz', *ah plat* 'beyaz başörtü', *ah-arah* 'beyazımsı, beyaza çalan', *ah hamahtığ* 'ak alınlı, beyaz akıntılı (hayvan)', *ah pastığ* 'ak başlı, saç beyaz', *ah sur* 'açık gri, kül renginde', *ah sıh* 'süt gıda', *ah toy* 'sonbaharda kış için yeniden badanalanmış eve dönmeyi kutlama bayramı', *aktar* 'komünizm karşıtları, Çar yanlıları', 2. Folk. 'güzel, alımlı, gösterişli, göz alıcı', *ah hurçuh* 'kadın süs eşyası', *ah örge* 'göz alıcı saray', *ah mal* 'güzel hayvanlar', 3. 'ak, kır, beyazlamış', *ah harah* 'ak gözlüler (Hakas inanışlarına göre höyük evlerinde kendilerini diri diri gömen mitolojik bir halk): *ah harah çurtu* 'höyük (ak gözlüler evi)', *ah pahsar* 'ardıç kuşu', 4. 'kır, boz (at)', *ah at* (kır at), 5. mec. 'masumiyet, suçsuzluk'; *ah çayaan* 'Budizm'; *ah çayaanniğ* 'Budizm inancında olan', *ah sarığ* 'baba tarafından akraba kişi', *ah sığ* 'sütten gıda', 6. 'sarışın', 7. a) 'yumurta akı', b) 'albümin', c) 'göz akı', *harah ağı* 'göz akı', *nımırha ağı* 'yumurta akı', *ah-tik* 'şaşkınlık': *horıhhannañ ah-tik turça* 'korkudan dona kaldı' (HTS 31), *ah plat* 'beyaz başörtüsü' *ah hleb* 'beyaz ekmek', *ah it* 'beyaz et', *ağı* 'beyazlık', *harnıñ ağı* 'karın beyazlığı', *ah sır* 'beyaz boya / badana', *ah hozan* 'beyaz tavşan', *ah tastaanı* 'misafir' (RHakS 54), Şor Tü.: **ak** 'beyaz': *ak çakkıy* 'kardelen çiçeği', *ak kaylık* 'martı', *ak kiyik* 'ren geyiği, maral', *ak kiyiktiñ müüzü* 'Ren geyiğinin boynuzu', *ak kiyik palazı* 'ren geyiğinin yavrusu', *ak-kor* 'açık doru', *ak-kor at* 'açık doru at', *ak taştagan* 'göz bebeği', *ak palık* 'mersin balığı' (§S 4), Teleüt Tü.: **ak** 1. 'ak, beyaz', 2. 'açık renkli', *ak d'arık* 1. 'evren, âlem, dünya', 2. 'parlak ışık', *aktu* "temiz, masum, suçsuz, günahsız", *ak palkaş* 'beyaz kil, lüleci çamuru' (TelAS 3-4), Tuva Tü.: **ak (ak)** 'beyaz' *ak har* 'beyaz kar', *ak adıg* 'beyaz ayı', *ak hleb* 'beyaz ekmek',

ak hep ‘beyaz çamaşır’, *ak pös* ‘beyaz kumaş’, *ak dün* ‘beyaz gece’, *ak çayt* ‘kör edercesine beyaz’, *ak at* ‘kır at’ (TuvRS 49), *ak aldın* ‘beyaz altın’, *ak hömür* ‘beyaz kömür’, *ak buduk* ‘aklık, beyazlık’, *ak (öñ)*, *akkırı* ‘ağartı, beyazlık’ (RTuvS 37); Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **ак (ақ)** 1. ‘beyaz’ *aq ayıu* ‘beyaz ayı’, 2. *aq, yaqtı* ‘açık renkli’ *aq töndär* ‘beyaz geceler’, 3. *aqtar* ‘beyazlar’ *aqtar sigende* ‘beyazlar çekildiler’ (RBS 48), Karaçay-Malkar Tü.: **акъ (ақ)** 1. ‘beyaz, açık renkli’ / *Qarnı, sütnü neda melni türsünü kibik, antonimi: kara. Cuuundurğanlıqğa, kara it aq bolmaz* (Nart söz). 2. ‘Davranış bakımından temiz, suçsuz’ / *Taza niyetli, tersligi bolmağan.* 3. *Grajdan uruşnu birinçi cıllarında: Rosseyde zakonlu vlastnı cangıdan orununa salır üçün küreşgenleni yüsünden ayılgandı. Aq gvardiya. Aq ofitser.* 4. ‘Yüklem görevinde kullanılır: yüzünün rengi kaçmış, mat (yüzün rengi hakkında)’ *Qansız, saz* (KMTAS I 96), Karakalpak Tü.: **ак (ақ)** 1) ‘beyaz’ *aq şıt* ‘beyaz çit’, *aq tamaq* ‘beyaz boyunlu’, *aq sarğılt* ‘açık sarı’, 2) *Aq cürek* a) ‘temiz kalpli’, b) ‘şefkatli, merhametli’, *aq keuil* ‘içten, samimi, açık sözlü’, 3) ‘gözün, yumurtanın aki’, *közimnin ağı-қarası* ‘gözümün göz bebeği’, 4) ‘beyazlık’, *közimdi aq bastı* ‘gözümde beyazlık oluştu’, *aqlar* ‘Beyazlar (Çarlık askerleri)’, *aq ayak* ‘yalancı, sahtekar’, *aq ayaklık* ‘yalan, sahtekarlık’, *aq saray* ‘saray’ (KKalpRS 31), Karayım Tü.: **ак** ‘beyaz’ (KarT 226), Kazak Tü.: **ақ (ақ)** 1. *Qardıñ, süttin tüsindey appaq tüs.* 2. *Adal, kınäsiz, jazıqsız. // Şaş, saqal-murtın bozañ tartqan talşıqtarı. // Jumırqanın sarısın қорşap turğan uızı. // Közdin қараşıғın қорşap turğan bölігі. // Közge түскен şel. // Aқıret kebін // Ayran-süt. // Patşa үкіметін jaқтауşı әскер. // Doybının tası, şahmattın figurası.* (KTAS I 211), Kırgız Tü.: **ак (ақ)** I. 1. *Kardın, süttün tüsündöy түs. Ak bulut. Ak kagaz.* 2. *Taza, çın peyildüü, camandığı ce caman niyeti cok, aramzalığı cok. Ak emgek. Peyli ak.* 3. *Künöösüz, cazıqsız.* 4.

*Kontrevolyutsiyaçıl, sovet biyliğine karşı araket kılıuçu ce sovet biyliğine karşı bagıttalğan. Ak armiya. Ak gvardiyaçı. Aktar. 5. Şahmat, doybu oynundagı kara tüstögü figuralardın karşısında oynoluuçu figuralar. Ak menen oynoo. Ak korol'. 6. Ayran-süttün calpı atı. 7. Közdün karegin kaptap kalğan çel. Közün ak bastı. Közünö ak tüştü. (KırgTTS 33), Kumuk Tü.: **акъ (aқ)** aқ kömür 'beyaz kömür', aқ et 'beyaz et' (RKumS 29), Nogay Tü.: **ак (ak)** I. 1. 'beyaz' ak balşık 'beyaz kil', ak turp 'beyaz turp', ak yavlık 'beyaz yazma', ak yal 'ak yeleli (at hakkında), 2. 'kır renkli' ak şaşlı 'kır saçlı', 3. ak ayranday 'beyaz ayran gibi, bembeyaz', 4. 'beyazlık' ak tüşüv 'göze beyaz leke düşmek', 5. 'beyaz kısım' yumırtkadiñ ağı 'yumurtanın akı', 6. mec. 'temiz, lekesiz' ak köñili 'temiz kalpli', aklar 'Çar askerleri', ak süyek 'beyaz kemik: feodal üst düzey, aristokrasi, asiller', aktı karadan ayırıp bilmev 'akı karadan ayırmayı bilmemek' (bilgisiz, cahil olmak), II. 1. 'hak, gerçek, hakikat, doğru, hakiki' ak söz 'doğru söz, gerçek', 2. 'hak' seniñ ne akıñ bar dı? 'senin ne hakkın vardı?', III. 1. 'ödeme, ödenek' akın berüv 'ödemek', kıyın ak 'emek için ödenek, maaş', 2. 'fiyat, eder, değer' akı ne? 'ne kadar' akın arttırıv 'fiyatını arttırmak' (NogRS 32), ak yavlık 'beyaz başörtü', ak ötpek 'beyaz ekmek', aқ et 'beyaz et (kus eti)', aқ şaytankulaқ 'beyaz mantar' (RNogS 43), Tatar Tü.: **ак (ak)** I. 1. Kar, söt, akbur tösendäge, kirese, kara. // Ak materiya, 2. Kar, söt häm akbur tösenä yakın açık töş, 3. Çal. 4. Çista, kersez, // Eçkersez, saf, gönahsız, 5. Kontrevolyutsiyon, Sovet hökümätenä karşı bulğan, Ak armiya, Ak ofitser // Aklar: Kontrevolyutsiyonerlar, akgvardiyaçelär, revolyutsiya häm Sovet hökümäteney doşmannarı, 6. Yagımlı, cılı, Ak süz belan, açık yöz belan karşı alu, 7. Bähetle, rähät, kaygı-häsrätsez, 8. Aklar: Şaşka, şahmatnıñ ak yaki açık töstäge figuraları, 9. İke yaki öç süzdän torgan kayber zoologiya häm botanika atamalarınıñ berence*

kisäge: ak ärem, ak gömbä, ak borçak, ak çırışı, ak tıçkan, ak tölke, ak ayu, II. Küzney närsä belän dä bulsa zararlanunnan yaki avırudan soñ mögez katlavında bula torgan aksıl tap, 2. Ak arakı 3. Söt häm söt produktları (TTAS I 31-32); Güney-Doğu: Özbek Tü.: **oq (âq)** I. 1. Kâr, süt, pahta rangidagi: âq doka, âq kağaz, âq nân / Şu tusga mâyil, tiniğ (yüz, badan tusi haqıda): âq badan, âq tanli, âq yüzli, âq bilak: kolini sovuğ suvga urmaydigan, faqat öziga ârâ beradigan (ayâl haqıda) 2. Arâk. 3.. Pâdşâ tarafını âluvçu, kontrevolyutsion: âq amaldârlar, âq gvardiyaçılar, Âklar: âq gvardiyaçılar. 4. Âhirgi, tâza (koldan çikariş yâki pardâzlaş için qilingan âhirgi iş haqıda) // Âkka köçirmek 5. Günâhsız, şa'nigä dâğ tüşmagan kişi / Toğri, yahşi iş, haqikat: Âk-kârâni tanigan. Âkdan kârâni acratmâk yâman bilan yahşini, dost bilan düşmanni, fâyda bilan ziyânni farqlamâk, tüşünmâk 6. Âkargan tük, moy, saç va sâkâlning âkargan kısmi: sâçning âki, sâkâlning âki, Sâçiga (yaki sâkâliga) âk kirgan (yâki tüşgan, âralagan) sâçi yâki sâkâli âkara başlagan, 7. Közning kâraçiqni oragan tiniğ rangdagi kısmi: közning âki, 8. Ba'zi kasallik naticasida köz kâraçigida paydâ boladigân âkiş dâğ, parda. Uning köziga âk tüşibdi. 9. Tuhumning âksil mâddasi (ÖTİL I 557), Yeni Uygur Tü.: **ئاق ('âq)** 1. Pahta, qar yaki süt rândiki; qarınıñ äksi: âk häsä. Ak un. Ak kağaz. 2. Sirti, körünüşi ak renge mayil: ak yüzlük, ak bilek. Ak alma. 3. Het yezilmigân ziraät terilmigân; bikar, boş: ak bet. ak yâr. 4. Pak, gunahsız: oğri ölgüçe aqmân dep turar (UTİL I 124); Salar Tü. ax (ah) 'beyaz' (SY 16), Sarı Uygur Tü.: **ak (âk)** 'beyaz' ak tavar 'beyaz Çin kumaşı', ak at 'beyaz at'(YJU 13), Ak k`annıñ kızi "Ak Han'in kızi", Ak kaya bağıri "açık renkli kaya tarafı" (folklor) (YJU 36), Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **af (ağ)** I. 1. Gar, süd, tâbaşir rânkli (gara äksi). Ağ saç. Ağ köpük. 2. Tâmir, yazılmamış. Ağ kağız. Ağ dâftâr. 3. Közün buynuz tâbägäsindä âmälâ kälân ağımtıl lâkâ (hästâlik). Közünä ağ

kälmäk. 4. Kümüş, yahud ağ metaldan käsilmış (pul). Ağ pul. 5. Äksingilabçı, ağgvardiyacı mä'nasında. Ağ gvardiya. Ağ zabıt. Ağ goşunlar. // mä'nasında çäm şäklindä; Ağlar – ağgvardiyaçılar, äksingilabçılar. 6. İs. mä'nasında çäm şäklindä. Ağlar – garalardan färqli olarag, açıg ränkli damalar ya şahmat figurları. 7. İs. mä'nasında çäm şäklindä: Ağlar – ağ ırgä mänsüb olanlar, avropalılar. 8. İfrat, mübaliğäli, açıgdan-açığa mä'nasında. Ağ yalan. Ağ böhtan (ADİL I 34), Gagauz Tü.: **ak (ak)** I. 1. 1) 'beyaz' *ak sakal* a) 'beyaz sakal', b) 'tecrübeli, bilge', 2) 'temiz', 2. 1) 'gözün beyaz kısmı' 2) 'yumurtanın beyaz kısmı', 3) 'beyazlık' *ak benek* 'beyaz leke', *ak aaç* 'akçaağaç', *ak balık* 'perki, kalinos (balık türü), *ak kavak* 'beyaz kavak', *ak çil beegir* 'beyaz lekeli beygir', *ak şufa* 'cıva', II. 'gerçek, hakikat, doğru' *ak söz* 'doğru söz' (GRMS 35, GagTS 6), Türkiye Tü. **ak** 'Kar, su vb'nin rengi, beyaz, kara ve siyah karşıtı'. 2. 'Bu renkte olan', 3. 'Beyaz leke', 4. 'Bazı şeylerde beyaz bölüm': *yumurta akı, gözün akı*, 5. mec. 'Temiz', 6. mec. 'Dürüst', 7. mec. 'Sıkıntısız, rahat' (TüS 46); Türkmen Tü.: **ak (a:k)** I. 1. *Garıñ, meliñ reñki yalı reñk, garanıñ* antonimi. 'Karın, tebeşirin rengi, yalın renk, karanın karşıtı', 2. *Arasa, sap, päkize* "Arasa, saf, temiz", *Ak altın –Ak girmek – saç-sakgalıñ agarıp ugramak, saç a ak düşmek. Ak pata bermek –Ak tam bolmak –gati gorkmakdan ya-da utanmakdan yüzüñ reñki kaçmak. Yoluñ ak bolsun! – Ak II. Süyt-gatik, Ak III. Arpa-bugday* (TDS 33, TrkmRS 36).

2.1.1.2.1. Kullanım Alanı

KT D35, KT D36	(a)k (a)dg(ı)r(ı)g (Tekin, 2010: 34)
KT D40	(a)k (a)tin (Tekin, 2010: 34)
KT K2, KT K3, KT K9	(a)kin : bin(i)p (Tekin, 2010: 36, 38)
KT K5, KT K6	(a)k(i)g : bin(i)p (Tekin, 2010: 37)
AY 14(3)	ak turuşlug (4) ...[ta]k(ı)tınl(ı)glarıñg (5) ... tip monılayu bitig

- ETŞ 35. 22. (36b)108. kiçig igidmek ketli **aq** kışing az
kişi ara edgüluğ yolung alp (s. 298)
- IB 5 Beg er yuntingaru barmış: **Āk** bisi kulunlamış. Altun tuyuglug
adgırlık yaragay (s. 18)
- IB 19 **Ak** at karşısın üç bolugta talulapan agınka ötügke idmiş tir. 20 s.
TT VI 92. kün yoriyi ai ölütcü, ärklig, taisui, sarıy oruñuluy, irpiz qudruqi,
yumuzuyluy biş türlüğ topraq ärkligi, yir täñri qanıi soltun kök luu,
ofıdun **aq** bars, küntün qızıil sayızyan, kidin qara yılan, altı qap
yaraşmazı, iki yigirmi ärkligi, topraqtaqi qarı başları atliyi yüzliğı,
batiydaqi ayuluy luular, qamay yäklär, yilpiğlär adirtacı ärkliglär alqu
yaşarlar yoqadurlar (VI, 22)
- DLT I 81 **aq** sakal er
DLT I 258 **aq** bulit örlenüp
DLT III 39 Kerip tutar **aq** torın
ME 4(4) **aq** kızğıt boldı, qarışturıldı
ME4(5) **aq** kızıl-lıq-ga/ qarıldı könglinge anıñ seväüglüki, kivrüldi
ME 99(7-8) aña tezgindi /**aq** dıvāl-lıg bırd içküni süzük kıldı
ME 163(4-5) **aq** boz boldı at / **aq** boldı at / **aq** bozluq **aklık** / kök boldı
ME 163(4) **akı** **aq** qarası qara boldı
ME 163(5) egri boldı, **akardı** / **ak-lık** yıglındı bilig-sizlikdin
ME 164(1) **aq** boz boldı at
ME 164(5) egri boldı anıñ közi /**aq** boldı **appak** boldı
MM39 veli saç saqal **aq** belürtgen *karı taqı n'etge-mén téyür érseñ *barı
taqı bolmadı muqılıp tevbe rāst yunulsa* başıñdın yazuqlar arı (s. 96)
- AKT-Borovkov 138,17 kızıl taqı **aq** yaqutdın
AKT-Borovkov 68b,14 ta'am bolur qaradın **akraq**
AKT-Borovkov 125b,8 yüzläz ol kün **aq** bolub...
AKT-Borovkov 67,8 **aklığı** yincü kabi wä kızılıklı yaqut kabi
MM 39 veli saç saqal **aq** belürtgen *karı taqı n'etge-mén téyür érseñ *barı
taqı bolmadı muqılıp tevbe rāst yunulsa* başıñdın yazuqlar arı (s. 96)
- MS 14b/5 sol vaqt şafaq gāyib olğanda şafaq didügümüz 6) ol **aklık** dur kim
köküñ kırağında kızılılıqdan soñra. (s.9)
- MS 34a. 1) ni'metlerinden andan yuğay yüzüni aydağay yā ilāhī 2) **aq** kıl
yüzüni **aq** kılğan kün şālihlerüñ yüzüni qara kılma
- KE 36 (11) bınarlaruñ bir nicesine gök arkasından inse şubh **agarduğı** ol-durur
qaçan ol bınardan doğup gögüñ (12) bu yüzine çıksa gündüz
aydınlığı olur (s. 80)
- KE 37 (4) mağribe irse maşrıqdan şubh **agarur** andan kanadın direr ve ol
karañuluğı birbirine qatar iki avcına alur (s. 80)
- KE 42 (102) (11) pes Adem 'as zürriyeti ve oğlanları içinde sağ ve sayru ve görklü
(13) ve çirkin **aq** ve qara gördi eyitdi yā rabbi bunları niçün düz
yaratmaduñ (s. 83)
- KE 44 (104) (13) yir yüzünüñ yokağı katından çorağından balçığından (14) kızılından
karasından ve **agından** yazısından ve tağından bir avuç aldı (s. 84)
- KE 45 (105) (3) ol **aq** topraqdan kim yiriñ (s. 84)
- KE 110 (90) (4) toprağı silke duru (4) geldi sakalı **agarmışidi** Īsā eyitdi öldüğüñde
sakaluñ **aq** mıdı eyitdi yigidiken öldüm velikin (5) şimdi kim diri
oldum kıyāmet kopdı sandum anuñ korqusından **agardum** (s. 119)
- KE 120 (2) tanrı ta'ālā üç bulut viribidi biri **aq** biri kızıl ve biri qara andan ol
bulutdan bir kığırıcı (3) kığırdı kim yā Kīl işbu bulutlardan birisin
üyürtlegil algıl pes Kīl eyitdi şol qara buludı aldum (s. 124)
- KE 168 (9) iki şaru (10) ok Ka' beyičün eyleyelüm iki qara ok benümçün iki **aq** ok
Kureyş kabilesiyiçün (11) oklar (s. 168)
- KE 174 (13) aħşam namazın yatsu vaqtında kılup bile cem' eyledi andan
bularuñıla (14) giceledi tā irte doğınca irte namazın gey qarañuken
anda kıldı qaçan irte gey **agardı** buları (15) alup girü Mināya geldi (s.
151)

- KE (8) görmesün pes İbrāhīm im geydi ve ol **ağarup** koca olan oldu kaçan **aklığı** gendüde (9) gördi (s. 161)
- KE 222 (5) .. Yüsuf **ak** (6) beñizlü ve görklü yüzlü ve kıvırcık saçlı ve ala gözlüyidi
KE 396 ka-(5)-musın helak kılduğı irtte **ağarduğından** gün doğmaq arasındaydı (s. 280)
- KE 634 (3) iki yol dartılmışdur bir **ak** biri kara kaçan görsem kim ol **ak** artar bilürin kim irtedür kaçan görsem (4) kim kara artar bilürin kim gicedür pes Süleymān aña eyitdi hıç göñlüñde var mı kim bizümile bile olasin (s. 377)
- KE 723 (1) eşeğıne bakdı gördi kim süñükleri dağılmış şöyle **ağarmış** kim yıldurar pes gökden bir ün (2) işitdi (s. 421)
- KE 725 (718) (5) ol köye geldi saçı sakalı kara yiğit ve oğlanların ve oğlu oğlanların **ak** sakallu kocalar (6) buldı (s. 422)
- KE 750 (749) ol feriştenüñ öñinde bir tahta asılmışıdı anuñ üzere (15) bir **ak** satır ve bir kara satır yazılmışıdı ol ferişte eydür kaçan görsem kim ol kara satır (s. 434)
- KE 822 (11) **kāzurlarıdı** kim tonı ve bizleri yuyup **ağardularıdı** ve havārī (12) `arab dilince **ak** nesnelere olur habar virdi (s. 470)
- KE 823 (820) (1) er başına iki **ak** kirde çıkardı kaçan susasalar eydürleridi (s. 470)
KE 830 (827) Sām (15) gürından çıka geldi ve saçınıñ yarısı **ağarmış** pes eyitdi (s. 473)
- KE 831 (828) (2) kim dirildüñ ve ol vaktin saç ve sakal **ağarmazıdı** ve Sām (3) biş yüz yaşamışıdı dahı sakalı karayıdı (s. 473)
- KE 944 (935) (3) anı gördi pes Ka`beyi ululadı ve **ak** atlas (4) birle örtüdi (s. 526)
KE 55 (115) kim anuñ derisin sü[s]t eyledi (7) ve karañu eyledi evvel derisi dirmağdan idi ve **ak** nūr gibidi (s. 90)
- KE 36 (11) bñnarlaruñ bir nicesine gök arkaşından inse şubh **ağarduğı** olur (s. 80)
- KE 37 (4) mağribe irse maşrıqdan şubh **ağarur** andan kanadın direr ve ol karañuluğı birbirine katar ili avcına alur (s. 80)
- KE 34 (6) ol **ak** yol kim gökdedür aña bakuñ bir kez ol yaña (s. 79)
NF [38] (11) Kaçan kim (12) haceru'l-esved yeringe tegdiler erse, Cebre'il `as uşmağdın bir **aq** taş keltürdi taqı İbrāhīm `as`qa (13) aydı: Bu taşı Ka'be sengirinde qodğıl kim bu taş hürmetlig taş turur, munung içinde `ahdnāma bar turur tep aydı (s. 28)
- NF [38] (15) éliglerini sürtiler taqı öngin yazıqlıq kimerseler éliglerini sürtiler erse, ol **aq** taş qap-qaraboldı tēp (16) aydılar (s. 28)
- NF [42] (17) **Aq** quşlar turur, uluğluqı qarluğaç [43] (ı) endāzasınça. (s. 31)
NF [53] (4).. ve eger üstün barmaqqa qaşd qılsam, quş tēg havada uçar. Rengi **aq** turur. (s. 39)
- NF [54] (16) Baqar-men, bir şahş bar, meħāsini yarısı **aq** turur taqı yarısı qara turur. (s. 40)
- NF [55] (1) Andim soñ Hārūn qatında körer-men ħalāyıq bar, ba`zısı **aq** tonluğlar, ba`zısı ala tonluğlar. (s. 40)
- NF [55] (2) Kaçan kim bu ala tonluğlar bu arıqğa kirseler taqı ol suwqa çomsalar, tonları **aq** bolur. (s. 40)
- NF [55] Ol (4) **aq** tonluğlar anlar tururlar kim İmānlarını zulum birle qarışturmadılar, pāk tirildiler (s. 40)
- NF [56] (7) Baqar-men, bir uluğ yaşlıq abuşqa – saçı taqı meħāsini cümle **aq** ermiş erdi (s. 41)
- NF [56] (11) Andin soñ körer-men, êkki türlüğ ħalāyıq bolur; yarımınıñ tonları kâğıd mengizlig (12) **aq** turur taqı yarımınıñ tonları ala turur. (s. 41)
- NF [56] (15) Menim ümmetlerim kim **aq** tonluğlar turur, anlarqa taqı Cebre'il destur berdi (s. 41)
- NF [57] (7) Kevşer ħavzınga aqar, oqdın qatıraq aqar taqı suwı sütdin **aqraq** turur taqı `aseldin süçüg turur. (s. 42)
- NF [58] (6) taqı içindeki suw sütdin **aq** turur (s. 46)
NF [66] (1) Biriniñ idişleri (2) cümle **aq** kümüşdin bolğay. (s. 48)

NF [66] (8)	Miñg yıl tamuğqa ot yandurdılar, tamuğ qızardı; miñg yıl [taqı] yandurdılar, tamuğ (9) aqardı ; yana miñg yıl ot yandurdılar, tamuğ qarardı. (s. 49)
NF [72] (3)	Cümle çerigni taqıtımışdın soñg bir on kişi qaldı, (4) aralarında bir aq qatır müngen bar erdi. (s. 53)
NF [72] (4)	Nêçeme kim qaşd qılsaq anlarğa qarşu, bir kimerse (5) kelür erdi, aq tonluğ kişiler, yaşıl imāmaliğlar hêç Muḥammedke barmaqğa qoymas erdiler (s. 53)
NF [72] (1)	Qnı siziñ arañızdan ala atlıg aq tonluğ erenler? (s. 54)
NF [80] (17)	taqı tonlarını çıqardı, taqı aq tonlarını keydi (s. 59)
NF [82] (12)	Peyğambarqa bir aq qatır birle ıda bêrip turur erdi (s. 64)
NF [102] (5)	Tüşümde körür-men Peyğambar 'as'nı aq ton keğmiş, yüzi nür qumıyur. (s. 74)
NF [108]	Peyğambar 'as dünyanı (14) cem' qılmadı, aq etmekdin toya yemedi, sufrasında êkki türlüg ta'am yemedi (s. 78)
NF [152] (4)	Üç miñg (5) aqça bêrgil taqı bir qul bêrgil, taqı bir qaravaş bêrgil (s. 106)
NF [152] (8)	altı miñg aqça bêreyin taqı êkki qul taqı êkki qaravaş.. (s. 106)
NF [153] (5)	kim dünyâdın şehâdat birle (6) çıqsam, bu aq meḥâsinim qızıl qanğa boyansa.. (s. 106)
NF [162] (13)	taqı bu tewe üzerinde (14) biq aq qubba bar yinçüdin, zâhiridin bâtını körünür (s. 112)
NF [216] (1)	Baqar Cebre'îl 'as bir aq qoçqar, uluğ moynuzluğ semüz qoçqarnı alıp(3) İbrâhîm peyğambar 'as qatınğa êndi taqı aydı (s. 148)
NF [282]	Bir kün rûza (8) tuttu erse, kiprikinge tegi aqardı . Êkinçi kün rûza tuttu erse, tizinge tegi aqardı , üçinçi kün rûza tuttu erse, (9) cümle teni aqardı . Ol cihettin bu üz küngê eyyâmu'l-biyz têt aydılar. Arab tilinçe eyyâmu'l-biyz, aq künlê (10) temek bolur. Bu üç künnüñg kêçeleri yaruq bolğan üçün bu künlêrke eyyâmu'l-biyz têt aydılar, temişler (s. 195)
NF [285] (16)	Baqar bir abuşqa ermiş, arqası bükreemiş (17) saçı saqalı aqarmış , elgine aşâsını almış (s. 197)
NF [317] (3)	Ey Bâr Huđâyâ, Mâlikniñ aq saçını tamuğ otınğa ḥarâm (4) qılğıl tedi (s. 219)
NF [319] (10)	Ba'zıları aq mēveler turur taqı ba'zıları qızıl mēveler turur taqı ba'zıları sarıg mēveler (11) turur. (s. 221)
NF [334] (1)	Baqar, bir kimerse aq ton keğmiş, (2) saçım tarayur. (s. 231)
NF [340]	elîkin şahrâda otlağan inek turur taqı teninde [341] (1) aq tap bar taqı qara tap yoq turur (s. 237)
NF [394] (9)	Hêç tirig kimerse yoq, cümlesiniñ süñgükleri aqarip ba'zıları çürüp turur erdiler. (s. 274)
GT 27b-4	Aq ve kızıl gülleri ḥûblaruñ yañağı gibi-y-idi.
GT 75a-2	İy şol kimesne ki nâmûs-ıla ŋonuñ aq itmişsin ḥalk eyü şansun diyü ne-y-çün berâtuñı kara itmişsin?
GT 34b-12	Ṭa'âm-,çün nefse va'de virmek bana âsândur ki aqça -y-ıçun baqâla va'de virmekden.
HŞ 4082	yana yulduz tig aq közlüg tiveler
HŞ 3220	kümişdin alma yañlıg aq saqakı (s. 368)
HŞ 825	qara kiş tig saçu aq as tig endâm (s. 229)
HŞ 1425	toğurmuş munça türlüg gül bu toprak
HŞ 1830	Kızıl sarıg benefş u yaşıl u aq (s. 264)
HŞ 1930	gehi ol kümüş ḥâm tig aq saqakın
HŞ 2000	Tutup öpmek çiçek yañlıg yañgakın (s. 288)
HŞ 2665	eger bolmasa bir aqçang taqı hem
	aç ölmezsên yime bolmaçı köp ğam (s. 293)
	yigitler körklüsü bavurçılığda
	ederlep karıların aktaçılar (s. 299)
	ederlep aktaçı aṭ tarttı tizgin

HŞ 2965	yok irdi hazır ol sa'atde gülgün (s. 336) kümüş endamı aķındın uyalur
HŞ 3010	boğıdın hem serv hasretde qalır (s. 354) tini aķı soyulmuş mağz-ı bādām anıñ tig nāzūk irdi hoş endam (s. 357)
HŞ 3260	sarındı körklüg aķ hülle başıñğa (s. 371)
HŞ 4080	yana yulduz u aķ közlüg tiveler miñgi hem barça bir biringe oħşar (s. 420)
HŞ 4165	alur canlarını ol endamı aķı (s. 425)
HŞ 4170	kümüşdin alma yañlıgı aķ sakakı (s. 425)
HŞ 4220	kara saç ara kim aķ kiltürür baş (s. 429)
HŞ 4240	bavurçı hinduñ aygıl kim saķınsun tigirmen bar önginde aķ iter un (s. 429)
HŞ 4240	saçıñ mamuķ tig oķ aķ boldı uş çın taķı mamuķ çıkarmaz men kulaqđın (s. 209)
HŞ 4435	cefāçı dünyāning hıç yok uyatı yıraķ tur kim uyatsız bolsa aķı (s. 441)
HŞ 4665	aķıttım bitikte tapup bu qanı kümüş tig bu aķ yir öze tarıdım (s. 456)
KMES 14b.	1) evvel künde şol vaķt ikinci ırte çıkıdıkta daķı kıldı 2) öyleydi şol vaķt küneş keçkende na'lüñ tasmaı qadar 3) daķı kıldı ikindi şol vaķt her nesnenüñ kölegesı özi qadarınca 4) daķı kıldı mağrib şol vaķt küneş batqanda daķı kıldı yatsuyu 5) sol vaķt şafaķ gāyib olğanda şafaķ didüğümüz 6) ol aķlıķ dur kim köküñ kırağında kıızılığdan şoñra. (s.9)
KMES 34a.	1) ni'metlerinden andan yuğay yüzünü aydağay yā ilāhī 2) aķ kıl yüzümü aķ kılğan kün şālihlerüñ yüzünü qara kılma 3) yüzümü qara kılğan kün düşmānlaruñ yüzünü andan yuğay 4) sağ ilini aydağay yā ilāhī virgil baña kitābumı 5) sağ elüme hisābumı qolay eyle andan yuğay 6) sol elini aydağay yā ilāhī virme baña kitābumı. (s. 22)
KMES 22b.	1) ol yüz saç dibinden henāk altına degin 2) bir kulağ yumşaqından bir kulağ yumşaqına degin sakal-ıla kulağ ortasında aķın 3) kirürler yumağa Ebī Hanife katında daķı Muħammed katında 4) Tañrı raħmeti aña 5) kirmezler yumağa daķı 6) iki elin yumaķ iki diresek qadarınca daķı başa mesh eylemek daķı. (s. 15)"
BN I 20/5	'Umar-Şayx Mirzāning āxir zamānlarıda qızıl bilā aq mawjliğ taş oşbu tağda payda boldı. Bıçaq dastası va takband va ba'zı nemālār qılurlar. Xayli yaxşı taş dur.
BN I 5/7	aq keyik yavuq tapılır.
BN I 24/7	aq keyik buğ-maral qırğavul tavuşqanı köp tapılır.
BN I [3a] 21	'Umar-Şayx Mirzāning āxir zamānlarıda qızıl bilā aq mawjliğ taş oşbu tağda payda boldı.
BN I [12b] 8	Hari hākimı Aq Buqa Begning aqasinaslıdın dur.
BN I [10b] 8	Muğul töräsi bilā xannı va Esān Dawlat Begimni bir aq kiyiz üstigä olturğuzup xan kötärdilär.
BN I [13a] 14	Ol furşatta Sultān-Aħmad Mirzā Ura Tepāning Aq Qaçğay degān yaylağıda edi kim Samarqandın on sekiz yığaç şarq jānibi dur.
BN I [18a] 16	Ura Tepä navāhīsı Aq Suğa yetkändä Şavvāl ayıning avāsiğida tārīx- i sekiz yz toqşan toquzda qırq tört yaşıda 'ālam-i fānīni vidā' qıldı.
BN I [20a] 9	İkinçi qız Şālih Begim edi, Aq Begim derlär edi.
DK D7	Dulumından ağarsa baba görklü. Ağ südin toya emzürse ana görklü
DK D10	Oğlı olanı ağ otağa kıızı olanı kızıl otağa konduruñ
DK D16 V9	Dirse Hanuñ oğlançuğı kaçmadı, ağ meydanuñ ortasında baqđı turdı
DK D19 V11	ağ saķallu qocanuñ ağzın sögdi, ağ pürçeklü qarınuñ südin tardı.
DK D21V12	Aķlu qaralu seçilen çağda
DK D28	Berü gelgil aķ südin emdüğüm qadunum ana, Ağ pürçeklü İzzetlü canum ana

DK D29	Gelüñ Dirse Hani tütalum, ağ ellerin ardına bağlayalum, kıl sicim ağ boynına taşalum
DK D30	Dirse Hani tütüldür. Ağ ellerin ardına bağladılar, kıl sicim boynına taşadılar, ağ etinden kan çıkınca dögdiler
DK V17	ağ tozluca katı yayını eline aldı
DK D32	Ağ yüzlü ala gözlü gelinler gider-ise benüm gider
DK D33	Ağ şakallu kocalar gider-ise menüm gider
DK D35V20	Çapar-iken ağ boz atuñ büdrimesün
DK D37	ağ bidevisin çekdürdi
DK D43	gökden ıldırım ağ -ban ivüm üzerine şakır gördüm
DK D44	Ağ ban ivler dikilende yurdu kalmış
DK D45	Ağ koyunlar gelüp çevresinde yatduğı şu
DK D46	Ağça koyun gördüğünde kuyruk çarpup kamçılayan
DK D49	Ağ tozluca katı yayuñ virgil maña
DK D53	kıyma kıyma ağ etinden çeküñ
DK D53	ağ yüzüñi kara yire depe-y-idüm
DK D60	ağ boz atınuñ yilisi üzerinde qar turdıran
DK D63	Aru şudan abdest aldılar, ağ alınların yire kodılar
DK D66	ağ alnuñda biş kelime du ā kılduğ kabul olsun
DK D70	bir ağ tozlu katı yay aldılar
DK D 75	Ağ sancağ götürende müsülmanlar arhası olsun
DK V29	Meger sultānum, Delü Karçar dañı ağ ban ivini ağ otağını kara yirüñ üzerine kurdurmuş-idi
DK D89	Niçe saht olmayalum, sen kızıl kaftan geyersin biz ağ kaftan geyerüz didiler
DK D90V33	ağ pürçeklü anasu buldur buldur ağladı
DK D90V33	acı tırnak ağ yüzine aldı çaldı
DK D91	kızıl kına ağ eline yakmaz oldı
DK D91	Yidi kız kardaşı ağ çıkardılar, kara tonlar geydiler
DK D 110	Ağ ormana girmişsin, Ağ kavağın budağından yırğayuban kiçmişsin
DK D 134	Kil urgan ağ boynına taşadılar
DK D134	Ağ etinden kan çıkınca dögdiler
DK D136	Ağ ellerin karusından bağlatduñ-mı
DK D145V80	Ağ tonuma kir eklendi senüñ için
DK D 148V81	Ağ yıldırım olup şakıyayım
DK D160	Ağ göksinüñ üzerine 'Azrā'il başup kondı
DK D165	Ağça burçlu hişarlarda tütıla-y-idüñ oğul
DK D178	Ak çadır dikdiler
DK D 179	Ağ alını açdı, ağ bileklerini şıgadı
DK D181	Babañuñ ağ ban işiğinde
DK D184	Ağ yekeklü ötkün oğdan kayıkmayan
DK D206V88	ağ boz atlar çapdurur alplar gördüm, ağ ışıklı alpları yanuma şaldum, ağ şakallu Dede Korçutdan öğüt aldum
DK D280	Ağ akça getürdiler puldur didüm
DK D280	Ak kayanuñ kaplanınuñ irkeginde bir köküm var
DK D280	Ak sazuñ aşlanında bir köküm var
DK D280	Ağça yuñlu tümen koyunuñ gezdürmeye
DK D280	Ağ suñkur kuşu irkeginde bir köküm var
DK D285	ağ boz atlu ağ alemlü egni bek demür tonlu Oğuzuñ öñinçe geldi
DK D 286	Mere yiğit, öñinçe bu çerinüñ bir ak sancağlı alay çıkdı
AAŞ11	Anıñ agin kaydañ köröyin
AAŞ11	Palıçınıñ kolu ak , malçınıñ cüzü ak
AA 15	Aylu-kündü ak ayas Altay eezi Ak -Burkan
AA16	Ak carıktı körzin dep Bisti Burkan cayagan
AA16	Ak möñküniñ bajına Ak Burkanıs tujeten
AA 17	Cañalu bistiñ salımıs Cayap koygon ak biler
AA18	Altan eki ak topçı Sabagında çurguldu
AA18	Ak cañarlu Albatı

AA18	Ak bayrılı cayıgıs Ak Burkannıñ ülüzi
AA 19	Ak Cayıkka bu mürgüp Ak kayında tözölü Ak borodo kıyralu Ak ayastın tübineñ Aylanıp tüşken Ak -Burkan!
AA19	Aktu boyıs korugan! Ak kabaydı caykagan
AA19	Ak cayıgın kin kurçaar
AA20	Ak cibektin bajına Altın kabay caykalgan!
AA 22	Ak örgöönü kurçagan
AA22	Ak cebegi çöyilgen Ak soloñı sayılğan
AA23	Ak kubarda tünegen
AA23	Ak calbıštu kamçılı Ak cedeerdeñ oyınu
AA24	Ak malım amır turzın
AA24	Ak baytaldın ak üruş Aktın cigin aylanızın!
HTS 31	Ak noktozi bajında Ak cedeği kayında Ak ürüzi çanķırda!
HTS 31	ah sırayına tırıs tartılıbıshan ah tashılınıñ tözinde, ah çazınıñ İstinde, ah çahayağas arazında alaçih ib poltır 'folk.
HD4, 62-63/ 9-10	Çir pözıgı ax tasxıllardañ Ağın suğlar axçadadır.
HD4, 12	Ax talay suğnıñ uluğ salğacı.
HD4,14	At uliinca ax köbikternı.
HD4, 20	Ax çazınıñ ax odın ottap.
HD4, 28	İkı ax örge ib xosti turçadadır.
HD4, 39	Ax çal, kök çal tartıl turğandağ.
HD4, 43	Ax Xan adalığ, Ayazın Arığ İcelıg.
HD4, 50	Aran-çula ax sabdar at.
HD4, 95	Ax kiis ibdeñ taap kilgenner.
HD4, 129	Ax oy attın sağırızına tüşken.
HD4, 162	Ax sabdar adıma atlanıp.
HD4, 232	Toğıs xadıl ax xus xuyaan kizıbıskın.
HD4, 308	Anımçoğın pirıp, ax örgeden sıxxan.'
HD4, 320	Ax çazı xuba sölgı tüş parçadadır.
HD4, 338	Uluğ ax örge ibı turçadır.
HD4, 347	Üzıncızi – ax xamaxtığ xusxun xara at.
TuvRS 34	Şırgay İştinde kodan agaraş kındı.
TuvRS 49	bodı ak -daa bolza, sağıjı kara
SSM6	Ak ööñ eenzirec berdi. Bodap körem.
TuvD282	karış karış ak kadaan tudup
TuvD1170	Ak attıg, kara teve çetken
TuvD1191	aşaktıñ ak adı
TuvD1709	Doñgulçak ak örgeelig
TuvD 1714	Bir şarı deg ak
TuvD 2129	Çüktüg kara buura deg ak kövük şuurap
TuvD 6	Sümer Ak -Uula süür tey turar şagda
TuvD 284	Kulaş-kulaş ak kadaan tudup
TuvD545	Ak -Haan turgaş
TuvD1183	Ak at Mungan, kara teve çetken
TuvD1245	Mınaargaa ak at Mungan
TuvD2276	İyi ak kövük uştunup, tögölgeş
TuvD2427	Ak kövük şuurap, çaştap
TuvD 2455	Çüktüg kara buura işkaş ak kövük
TuvD 2912	Dokulçak ak örgeezin tip berip
ŞDİ 172	Ak taygaba til aalış 'Beyaz dağ ormanıyla konuşarak'
ŞDİ 172	Ak taygaga añnap şıksam 'Beyaz dağ ormanına avlanarak çıkarsam'
ŞDİ 174	Ak talay kajına çetre çayılarda 'Ak deniz sahillere kadar yayılırken'
KMTAS I 96	Hacını yüsünde kızıl abası, kara eltir borkünde ak sarhı, qolunda omaq tayağı boluuçu edi. "Oğurlu tañ", 66.
KMTAS I 96	Tilçi akğa qararı çağar. (Nart söz)

KMTAS I 96	[Safar:] Siz kesigizni carlı eligizni haterinden ak askerge boyun salmay bolmaysız Hoçulanı S., Haparla, 13.
KMTAS I 96	-Caşım, bugün seni betiñ bilay ak nekdi? – dep, tıngısız bolup sordu Baldan Huseyge. “Kommunizmge jol”, 1981, N114.
KMTAS I 96	Cuuundurğanlıqğa, qara it ak bolmaz (Nart söz).
KMTAS I 96	Ak ayıru bizni qongur ayıudan ese köp zatı bla başhalıdı. “Estestvoznaniye”, 71.
KMTAS I 97	Ak yötmekge caraşhan camağatnı budayı erteden da maşoklada, Gürbelede saqlanıpdı. Laypanlanı S., Gurgumlu, 158.
KMTAS I 97-98	Etdüm kıyın colda, tauda kezleuley, Çaçıma qonup başlağınçı ak . Zumaqullanı T., Köz jariğim.
KMTS 74	ak atha mindir
KMTS 74	akdan karadan cuk aytma
KMTS 74	akdan kara bolma
KKalpRS18	tañ ağarıudan cürip kettik
KATS I 30	Ortada üstı ak kenep matamen jabılğan ağaş stol, munıñ üstinde kök abajurlı may şam qoyılğan (“Sots. Kaz.”)
KATS I 36	“Bir kesek-mıñ qarağa” degen maqal El-jurtım ıqılas ber barıñ mağan. Köketay han atama duğay sälem, Ak sütin ölseñ keşsin abzal anam! (K. Äzirbayev, Tañd. Şıg.)
KATS I 48	Qay jaylauğa barsañız da ak şatırlı äsem päter
KATS I 74	Qız sağındı öz üyün, ak küşigün sağındı. Tauıstı da tözimün, Közden jası ağıldı (T. Moldağaliyev, Quralay)
KATS I 81	Ay appak qoy, Sizge köñilim ayday ak , Sizge degen jürekte joq jalğız tap. Adal niyet ak köñilimdı betke ustap, Aqılsımaq söz aytayın azıraç (M. Jumabayev, Şıg.)
KATS I 81	Meniñ sağan aytar tilegim adal süt yemgen ak jürek jigit jarıñ bolsın, basıñnan bağıñ taymasın (S. Omarov, Ömir)
KATS I 87	Jebireyl ak kögerşin bolıp köriñgen eken, Adamata men Huananı azğıruğa äzäzil ujmaqqa kelgende, jılan sügiretinde köriñgen eken degen siyaqtı (J. Aymaitov, Şıg.)
KATS I 91	Ak tösekte jatır qoy ak keliñsek gauhar tastay jaynatıp qara tündi (K. Saloqov, Jezkiyik)
KATS I 94	İyığına ak bİrdeme japsırıp alğan kazak-orıs adımdap üş adım jerdı ölşep, jerdı teuip, tağı bİrdeñe dep orıssaladı (M. Jumabayev, Şıg.)
KATS I 104	Enesinen ajırağan ak toray baj-buj şıñgırıp edı, kolhozşılar qarqıldasıp qaldı (G. Müsirepov, Tañd. Şıg.)
KATS I 139	Arıqtıñ ayğay-şui ağısı unar, Oyımniñ ağısında jarısı bar, Sakşıday sudi boylap jağalağan, Ansağay ak kayındar jalı şubar (K. Bekhojin, Üş Kezeñ)
KırgTTS 33	Aylangan toonun bürkütü Ak cerden togo çalındım (Toktogul).
KırgTTS 3	Caz çıgıp, ak köböydü.
KırgTTS 33-34	Ak töönün kardı carıluu
KırgTTS 34	Akti -karası açılıu
KırgTTS 34	Közdün agı menen tegerenüü
KırgTTS 35	Kudaynazar kak baştı Aksakal kılıp alğanbız (“Er Tabıldı”)
KırgTTS 35	Tartınbagan er bolso, Altıbaydı ardaktap, Aksakal kılıp koyoluk (“Er Tabıldı”)
KırgTTS 35	Aksakaldın bul küüsünün atı emne? (Aalı)
KırgTTS 35	Aksakal debey, caş debey, Aldıga koygon uraan bar (Togolok Moldo).
Kırg TTS35	Dramteatrdın aksakalı , Artistter Aşıke deşet anı (Şükürbekov)
KırgA253	Aş katığı ak bolot, El katığı bek bolot
KırgA 421	Ak samandı çöptöy kör, Körsüz da bolso tüzük kör
KırgA 425	Azamat bolsoñ ak işte, Azdır köptür mal bolot
KırgA 167	Alğanın cakşı bolso, cakañ ağarır , Alğanın caman bolso, sakalıñ ağarır (Aldıñın (karın) iyi olursa, yakan ağarır, Aldıñın (karın) kötü olursa, sakalın ağarır (Şavk, 2002:17)

- KırgA 195 **Appak** karda köp cürsön, közün bir kün karıgat (Apak karda çok yürürsen gözün bir gün kamaşır) (Şavk, 2002:21)
- KırgA619 Bir **agargan** sakalın, kaytadan çıgıp kararbas
- KırgA 654 Birinçi baylık den sooluk, Ekinçi baylık **ak** cooluk
- TTAS I 31-32 Sikerep tordı, tiz-tiz **ak** halatın kide. M. Cälil.
- TTAS I 31-32 Manjet algan un tiyengä, Biş tiyengä **ak** yaka. G. Tukay. Ak bulmasa da pak bulsın. Äytem.
- TTAS I 31-32 Başnı aska iyep ozak tordılar Östäl yanında; **Akka** törgän tabut yata kebek Alar aldında. F. Kärim.
- TTAS I 31-32 Änä kürenä kıybla yaklap Bik matur **ak** şäüläse. Ş. Babiç.
- TTAS I 31-32 Künjelemä huş kilmäde **Ak** yözen akbur itkäneñ. Därdmänd.
- TTAS I 31-32 Avılda ber **ak** sakallı karttan bu tuğrıda soraşa başlıy. G. Tukay.
- TTAS I 31-32 İke çigädä ara-tirä yaltıragan **ak** çäçlär. G. İbrahimov.
- TTAS I 31-32 –Kara äle, minem ayaulıgım karalğan ikan, kaya miña ber **ak** ayaulık bir äle. G. Kamal.
- TTAS I 31-32 –Anda uk bara tormıym inde min, idäneñ bik **ak** ikan, tıştan kergän ayaklarım belan pıçratırımın, ya açulana başlarsıñ. M. Gali.
- TTAS I 31-32 Yelatma **ak** canıñnı, vöcdanıñnı. M. Calil.
- TTAS I 31-32 [Almas:] Sezneñ kebek gakıllı, **ak** küñelle tatar kızlarıñnıñ ağası bulu miña nindi küñelle, nindi bähette ber eş bulır ide. Ş. Ähmädiyev.
- TTAS I 31-32 [M. Gafuri] interventsiyagä häm **ak** bandalar höcümänä karşı aç năfrät häm doşmanlık belan, alarnı faş itep yazgan äsärlären birde. M. Cälil.
- TTAS I 31-32 Äsärneñ bu urınnarı **aklar** kütäreleşe vakıtındağı tipik küreneşne biralar. G. Nigmäti. Tar-mar ittek **aklar** tokımın. M. Cälil.
- TTAS I 31-32 Hoday **ak** tormışlar birsen inde. M. Fäyzi
- TTAS I 31-32 Köçläremne min kara könnärgä saklıy almadım, Könnäremneñ hiçberen dä çönki **ak** di almadım. G. Tukay.
- TTAS I 31-32 [Kayum] kitaptan küzen alıp, küzlegeneñ pıyalasız yagınnan **ak** töşkän küzen yaltıratıp, tup-turı miña karadı. M. Gali
- TTAS I 31-32 -Sin **aknı** eçärgä yaratıñ yaratmıysıñ, şulay da otpuskanñ hörmätenä berärne töşererbez äle. A. Şamov
- TTAS I 31-32 [Äni:] Ös başı tağın ber häl, keçkenäräk bulsa da sıyer alıp kala alsak yahşı bulır, balalar **akka** tuyarlar, üzebez irkenläp kalır idek. M. Gafuri.
- ÖTİL I 577 **Äk** it, kăra it – bəri bir it. Măkal.
- ÖTİL I 557 -Salimbây .. uyğın güştard qollarını qardây **âk** surp töşälgän stolgä koydi. Aybek, Kutluğ qan.
- ÖTİL I 557 [Kumuşning] .. iljâyişidän yokuțdek lâbläri astidägi sädäf kâbi **âk** tişläri bir az körinib koydılar. A. Qadiri, Ötgän künlär.
- ÖTİL I 557 -Hatın öțirmaqçı bolğın edi, päränji içidän uning atlas köyläkläri vä näfis **âk** qolläri körinib ketdi. A. Qadiri, Ötgän künlär.
- ÖTİL I 557 Haqi pivo, haqi vino, haqi konyak, haqi **âk**. Nuş etib üygä kelürmän, erdä turmäydüra ayok. Habibiy.
- ÖTİL I 557 Răzзақ Kızıl Armiyagä köngilli bölüb yozilib, **âqlärgä** qarşı küräşämän deb qalibdi. H. Ğulam, Maş'al.
- ÖTİL I 557 1918 yıldä Kolesov vaqeäsida Çarjuydän Zirabulakqäçä temir yolni buzişgä raqbärlük qilğänlär häm rus **âk** injenerläri vä Angliya nämayandäläri edi. Ayniy, Qullär.
- ÖTİL I 557 -Muğämmäd engillänib ornidän turdi vä songgi şe'rini bir az tüzätib, **âkqa** köçiriş üçün üyigä barmağı keräkligini äytdi. Aybek, Nur kıdirib.
- ÖTİL I 557 **Äk** suvaq kăra suvaq üstidän berilädigän tekis suvaq, pärdaz suvaq.
- ÖTİL I 557 Tekşirämiz: akni **âkqa**, kăräni kărägä äcrätämiz. S. Aħmad. Hüküm.
- ÖTİL I 557 -Bizning mäxsädimiz kişilärgä ong, tüşünçä bermak, taki ħar bir kişiyahşilik vä yomanlıkni, **âku** qaräni özi acratä aladigän bolsin! – dedi Elmurad. P. Tursun., Oqıtuvcı.
- ÖTİL I 557 -“Atni eding” dedim içimdä. Başqasi bolsä, qämçin bilän salär edim, lekin saqalning **âkini** ħurmät kıldım. Aybek, Kutluğ qan.

ÖTİL I 557	U, kırk beş yaşlardä novçä, säkal, moylavlärigä äncäginä ak tüşgän edi. Aybek, Kutluğ kan.
ÖTİL I 557	[Eşikni] saçığa bittä-ikkitä ak arälägän hatin çikib açdı. A. Qahhar, Qayğular.
ÖTİL I 557	-Beçaräning cindek äybi bar ekän: yüzi çotir, ong közidä nohätdäkkinä aki bar ekän. P. Tursun, Okıtuvçu.
UTİL I 124	Ularını tamğa yölnipgezit körüp olturğan. Ak halatlık, çiraylık bir kız ittik ornidin turup kızgın qarşı aldı.
UTİL I 124	Nahiye idare organlarını iştin çüşüp çikқан bir türküm kadirlari içdin ottura boy, ak yüzluk kelgen bir kişi kolini arkiğa kılıp bazarıñ keçlik menzirisini tamaşa kılığınıçe aldırmaı öyige qarap mañıdı.
UTİL I 124	Andın keyin, yene birneççe bet ak taşlanğandın keyin mundaқ bir şeir uçrıdı.
UTİL I 124	Unıñ yeri terilmey ak qalsa äpleşmes, biz işlep koysaq deymen.
UTİL I 124	Oğrı ölgüçe akmän dep turar
UTİL I 124	Şundaқ! korsıqınıñ ağrıqı bolmısa, tavuz yeyiştin qorqıma digen gepimü bar.
ADİL I 34	-Sona külümsünüb, ağ älläri ilä Bahadırın äлиндän tutub çäkdı. Närimanov.
ADİL I 34	-Bir cibimdä äskinasım, bir ağ manat; Olsun, olsun goyçoh olsun böylä läzzätli häyat Sabir
ADİL I 34	Ağlar - garalardan färqli olarağ, açığ ränkli damalar ya şahmat figurları.
ADİL I 34	Cänubi Afrika İttifagında zäncilər tähsil almağ hüguğundan da mährumdurlar. Ağlar tähsil almış zäncilärdän ehtiyat edirlär. "Kommunist".
ADİL I 34	-[Ähmäd:] Ahırda birçä däfä dedim ki, gardaş, bu ağ yalanı nä üçün deyirsän? Hagverdiyev. Yalandır! Ağ yalan! Gara bir hiylädir. R. Rza.
TS 46	Ablak yüzlü, kısa kesilmiş aksakallı bir adamdı. (M.Ş. Esendal)
TS 46	Bir gözünde ak var.
TDS33	Ak kagıza keşde çekyäs, Kuvvat berip ellermize (N. Pomma, Saylanan eserler).
TDS33	Sud onu ak diyip tapdı.
TDS33	Er usatları bu yerıñ her gektarından 50 tsentner ak altın almaga çalışyarlar (A. Durdıyev, Saylanan eserler)..
TDS33	Senıñ sakğalıñdan ak girse-de, añ girmändir (A. Durdıyev, Saylanan eserler).
TDS33	Köp yola gidenson şa gızı, Gorkup ak tam boldı yüzi (A.S. Puşkin, Ertäkiler).
TDS33	Yoluñız ak bolsun, yoldaşlar! ("Mıdam tayar" gazeti). Yoluñ ak bolsun, yoldaşın –hak (nakıl)
TDS33	Biz yazına goynuğ agından garnımızı yazdıq.
TDS33	Men çaga vagtında-da ak ekilyän şoldı (A. Govşudov, Köpetdagın eteginde)

2.1.1.2.2. Anlam Açısından *aḳ*

Temel Anlam

Ak ‘Beyaz’

Ak kelimesi genel Türkçede ‘beyaz’ temel anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Buna tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış olan eserlerdeki örnekler tanıklık etmektedir. Örneğin:

VII.-VIII. yy.’da Kül Tigin Abidesinde *(a)k (a)dg(i)r(i)g* “ak aygırına” (KT D35, KT D36-Tekin, 2010: 34), *(a)k (a)tin* “kır atına” (KT D 40-Tekin, 2010: 34) ifadelerinde ak ‘beyaz’ anlamında ve *(a)kin: bin(i)p* “kır atına binip” (KT K2, KT K3, KT K9-Tekin, 2010: 36, 38), *(a)k(i)g: bin(i)p* “kır atına binip” (KT K5, KT K6-Tekin, 2010: 37) ifadelerinde ise atın yerine atın “beyaz” özelliği kullanılarak metonimik bir anlatımla kullanılmıştır.

XI. yy.’da Karahanlı Türkçesinde *aḳ* kelimesi karşımıza ‘beyaz’ anlamında çıkmaktadır. Örneğin: *aḳ sakal er* (DLT I 81), *aḳ at* (DLT I 81), *Ak bulıt örülenip* (DLT I 258).

XII. yy’da Harezmi Türk çevresinde *aḳ boldı at* (ME 163(4-5))

Egri boldı anıḡ közi /aḳ boldı appaḳ boldı (ME 164(5))

XII.-XIII. yy.’a ait tarihi eserlerden *aḳ* kelimesinin ‘beyaz’ anlamında kullanıldığını görmekteyiz:

*Velī saḳ sakal aḳ béliirtgen *karı taḳı n’etge-mén téyür érseñ *barı taḳı bolmadı muḳılıp tevbe rāst yunulsa* başıñdın yazuḳlar arı* (MM 39).

ta’am bolur ḳardın aḳraḳ (AKT-Borovkov 68b,14)

aḳlıḡı yincü käbi wä kızılıḳlı yaḳut käbi (AKT-Borovkov 67,8)

XIII-XIV. yy.'a ait Eski Kıpçak Türkçesi eserlerden de *aķ* kavramının temel 'beyaz' anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Baytaratu'l Vâzih'ta *aĝ* biçimine (I) 'ak, beyaz', İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn'de *aķlık* "beyazlık, aklık", Codex Cumanicus'ta *aĥ* 'ak, beyaz' *aĥça* (I) "akça, beyazca", *aĥlık* "beyazlık, aklık (CC) (Toparlı, 2010: 3-5) biçimine rastlamaktayız. Harezmi-Kıpçak sahasına ait Gülistan Tercümesi ve Hüsrev ü Şirin'de *aķ* kavramının 'beyaz' anlamında kullanıldığını görmekteyiz:

Aķ ve kıızıl gülleri ĥûblaruñ yañaĝı gibi-y-idi. (GT 27b-4)

ķara kiş tig saçu aķ as tig endām (HŞ 825)

toĝurmış munça türlüg gül bu toprak

ķızıl sarıĝ benefş u yaşıl u aķ (HŞ 1425)

XIV. yy.'da yazılmış olan eserlerden *aķ* kelimesinin 'beyaz' anlamda kullanıldığını görmekteyiz:

tanrı ta 'ālā üç bulut viribidi biri aķ biri kıızıl ve biri ķara andan ol bulutdan bir kıĝırıcı (3) kıĝırdı kim yā Ķîl işbu bulutlardan birisin üyürtlegil alĝıl pes Ķîl eyitdi şol ķara buludı aldum (KE 120 (2))

iki şaru (10) oķ Ka'beyiçün eyleyelüm iki ķara oķ benümçün iki aķ oķ Ķureyş ķabîlesiyiçün (11) oķlar (KE 168 (9))

(5) ol köye geldi saçı saķalı ķara yiĝit ve oĝlanların ve oĝlı oĝlanların aķ saķallu kocalar (6) buldı (KE 725 (718)) (s. 422)

ol feriştenüñ öñinde bir taĥta asılmışıdı anuñ üzere (15) bir aķ saķır ve bir ķara saķır yazılmışıdı ol ferişte eydür kaçan görsem kim ol ķara saķır (KE 750 (749))

éliglerini sürttiler taqı öngin yazuqluğ kimerseler éliglerini sürttiler erse, ol aq taş gap-qaraboldı tēp (16) aydılar (NF [38] (15)) (s. 28)

.. Aq quşlar turur, uluğluqı qarluğaç [43] (ı) endāzasınça. (NF [42] (17)) (s. 31)

Ve eger üstün barmaqqa qaşd qılsam, quş tēg havada uçar. Rengi aq turur. NF [53] (4).

taqı içindeki suw sütdin aq turur NF [58] (6).. (s. 46)

Cümle çerigni taqıtmuşdın sonğ bir on kişi qaldı, (4) aralarında bir aq qatır müngen bar erdi. NF [72] (3) (s. 53)

Peyğambar ‘as dünyanı (14) cem‘ qılmadı, aq etmekdin toya yèmedi, sufrasında èkki türlüg ta‘ām yèmedi NF [108] .. (s. 78)

Baqar Cebre‘ıl ‘as bir aq qoçqar, uluğ moynuzluğ semüz qoçqarnı alıp(3) İbrāhīm peyğāmbar ‘as qatınğa èndi taqı aydı NF [216] (1) .. (s. 148)

(13)..taqı bu tēwe üzerinde (14) biq aq qubba bar yinçüdin, zāhiridin bātıını körünür NF [162] (s. 112)

(3) Ey Bār Hudāyā, Mālikniñ aq saçını tamuğ otınğa harām (4) qılğıl tēdi NF [317] (s. 219)

(10) Ba‘zıları aq mēveler turur taqı ba‘zıları qızıl mēveler turur taqı ba‘zıları sarığ mēveler (11) turur. NF [319] (s. 221)

XV.-XVI. yy’da yazılan eserlerden aq kelimesinin ‘beyaz’ anlamında kullanıldığını görmekteyiz:

aq keyik buğu-maral qırğavul tavuşqanı köp tapılır. BN I 24/7

Muğul töräsi bilä xannı va Esän Dawlat Begimni bir aq kiyiz üstigä olturğuzup xan kötärdilär. (BN I [10b] 8)

XVI. yy. Batı Türkçesinde de *ak* kelimesinin ‘beyaz’ anlamında kullanıldığını görmekteyiz:

Dulumundan ağarsa baba görklü. Ağ südin toya emzürse ana görklü DK D7

Oğlı olanı ağ otağa kıızı olanı kızıl otağa konduruñ DK D10

Dirse Hanuñ oğlançuğı kaçmadı, ağ meydanuñ ortasında baqdı turdı DK D16 V9

ağ saqallu kocanuñ ağzın sögdi, ağ pürçeklü karınuñ südin tartdı. DK D19 V11

Berü gelgil ak südin emdügüm kadunum ana, Ağ pürçeklü izzetlü canum ana DK D28

Ağ suñkur kuşu irkeginde bir köküm var DK D280

Ağ yekeklü ötkün oğdan kayıkmayan DK D184

Gelüñ Dirse Hanı tıtalum, ağ ellerin ardına bağlayalum, kıl sicim ağ boynına taqalum DK D29

XVII. yy. İstanbul Türkçesinde *ak* ‘beyaz, sipīd, sifd, sifid, >albus’, *ak ağaç* ‘gülgen, gülgem, kayn ağacı >carpinus’(MT-XVII İT, 264).

Çağdaş Türk lehçelerinde *ak* kelimesinin lehçelerin ister anlatmalı sözlüğünden ister iki dilli sözlüklerden ve edebi eserlerinden görüldüğü gibi temel anlamda ‘beyaz’ rengin kastedildiğini görülmektedir.

XIX. yy’da Altay Aladağ Şivesinde **ak** ‘beyaz’ (AAŞ 11) şeklinde geçmektedir.

XX.-XXI. yy. *ak*’ın temel anlamı Altay Türkçesinde **ak** ‘beyazlık, ak, beyaz’ (AltTS 22):

Ak kayında tözölü Ak borodo kıyralu (AA 19)

Ak örgöünü kurçagan (AA 22)

Hakas Türkçesinde **ah** ‘ak, beyaz’ (HTS 31):

Ah kiis ibdeñ taap kilgenner (HD 4, 95)

At uliinca ah köbikterni (HD 4, 14)

Şor Türkçesinde **ak** ‘beyaz’ (§S 4):

ak kiyiktin müüzü (§S 4).

Tuva Türkçesinde **ak** ‘beyaz’ (TuvRS 49):

Ak attıg, kara teve çetken (TuvD1170)

Çüktüg kara buura deg ak kövük şuurap (TuvD 2129)

Karaçay-Malkar Türkçesinde **aķ** ‘Karın, sütün veya tebeşirin rengi gibi, karşıtı kara (siyah)’ (KMTAS 96):

Cuuundurğanlıķğa, ĳara it aķ bolmaz (Nart söz) (KMTAS I 96)

Aķ yötmekge caraşhan camağatnı budayı erteden da maşoklada, gürbelede saķlanıdı. Laypanlanı S., Gurgumlu, 158. (KMTAS I 97)

Kazak Türkçesinde **aķ** ‘Karın, sütün rengi gibi bembeyaz renk’ (KTAS I 211):

“Bir kesek-mıñ ĳarağa” degen maķal El-jurtım ıķılas ber barıñ mağan. Köketay han atama duğay sälem, Aķ sütin ölseñ keşsin abzal anam! (K. Äzırbayev, Tañd. Şıg.) (KATS I 36).

ĳız sağındı öz üyin, aķ küşigin sağındı. Tauıstı da tözimın, Közden jası ağıldı (T. Moldağaliyev, ĳuralay) (KATS I 74).

Kırğız Türkçesinde ‘Karın, sütün rengi gibi renk’ (KırğTTS 33):

Appak karda köp cürsöñ, közüñ bir kün (Şavk, 2002: 21) (KırgA 195)

Birinçi baylık den sooluk, Ekinçi baylık ak cooluk (KırgA 654)

Tatar Türkçesinde **ak** ‘Kar, süt, akımsı renkteki, tersi kara’ (TTAS I 31):

Sikerep tordı, tiz-tiz ak halatın kide. M. Cälil. (TTAS I 31-32)

Manjet alğan un tiyengä, Biş tiyengä ak yaka. G. Tukay. (TTAS I 31-32)

Özbek Türkçesinde **âk** ‘Kar, süt, pamuk rengindeki’ (ÖTİL I 557):

Âk it, kâra it – bəri bir it. Mäkal. (ÖTİL I 577)

[Kumuşning] .. iljâyişidän yoqutdek läbläri astidägi sädäf käbi âk tişläri bir az körinib qoydilär. A. Qadiri, Ötgän künlär. (ÖTİL I 557)

Yeni Uygur Türkçesinde **ak** ‘Pamuk, kar veya süt rengindeki’ (UTİL I 124):

Ularını tamğa yölnipgezit körüp olturğan. Ak halatlık, çiraylık bir kız ittik ornidin turup kızgın qarşı aldı (UTİL I 124).

Azerbaycan Türkçesi **ağ** ‘Kar, süt, tebeşir renkli’ (ADİL I 34):

Ağlar - garalardan färgli olarag, açıg ränkli damalar ya şahmat figurları. (ADİL I 34).

Türkiye Türkçesinde **ak** ‘Kar, su vb’nin rengi beyaz, kara ve siyah karşıtı’

(TüS 46):

Ablak yüzlü, kısa kesilmiş aksakallı bir adamdı. (M.Ş. Esendal) (TüS 46).

Bir gözünde ak var (TüS 46).

Türkmen Türkçesi **a:k** ‘Karın, tebeşirin rengi, yalın renk, karanın (siyahın) karşıtı’ (TDS 33, TrkmRS 36):

Ak kagıza keşde çekyäs, Kuvvat berip ellermize (N. Pomma, Saylanan eserler) (TDS 33).

Yan Anlamlar

‘Açık renk’

Ak kelimesinin temel anlamı ‘beyaz’ yanında ‘açık renkli’ anlamına sık rastlamaktayız. *Ak* rengi, renklerin en açık görünümüne sahip olduğundan dolayı Türkçede bir rengin açıklık derecesini göstermek için renklerin önüne gelerek kullanılmaktadır. XII-XIII. yy. eserlerinde *ak*’ın ‘açık’ renkli anlamı belirtilmektedir (AKT-Borovkov 138,17; 68b,14; 125b,8), XIX. yy.’da Altay Aladağ Şivesinde *ak por* ‘açık kır (gri)’, *ag-oy* ‘açık kır (gri)’, *ak kır* ‘açık kır’ (AAŞ 11) şeklindeki *gri* renginin çeşitli tonlarının açıklık derecesini bildiren kullanımıyla *ak*’ın ‘açık renk’ anlamına tanıklık etmekteyiz. XX. yy. çağdaş Kuzey-Doğu (Sibirya) Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde *ak sur* ‘mavimsi’ (AltTS 22) ‘açık gri’ kullanımında da *ak*’ın ‘açık renk’ anlamını görmekteyiz. Hakas Türkçesinde de *ah sur* ‘açık gri, kül renginde’ (HTS 31) örneğinden *ak*’ın ‘açık renk’ anlamı belirlemektedir. Şor Türkçesinde *ak-kor* ‘açık doru’, *ak-kor at* ‘açık doru at’ (ŞS 4) örneğinden *ak*’ın ‘açık renkli’ anlamına rastlamaktayız. Teleüt Türkçesi Sözlüğünde *ak*’ın ikinci anlamı ‘açık renkli’ (TelAS 3-4) şeklinde verilmektedir. Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk lehçelerinden Başkurt Türkçesinde *ak*’ın ikinci anlamı ‘açık renkli’ (RBS 48) olarak geçmektedir. Karaçay-Malkar Türkçesinde *ak*’ın ikinci anlamı ‘açık renkli’ (KMTAS 96) biçiminde açıklanmıştır. Karakalpak Türkçesinde *ak sarğılt* ‘açık sarımsı’

kullanım örneğinde *ak*'ın 'açık renkli' (KKalpRS 31) anlamını görmekteyiz. Tatar Türkçesinde *ak*'ın ikinci anlamı 'kar, süt ve beyazımsı renge yakın renk' şeklinde ve sekizinci anlamı 'aklar: dama, satrançta beyaz veya açık renkli figürler' (TTAS I 31-32) şeklinde açıklanmaktadır. Güney-Doğu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde *ak*'ın diğer bir anlamı 'bu renge eğilimli, sakın' (ÖTİL I 557) anlamı bulunmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde *ak*'ın ikinci anlamı 'dışı, görünüşü beyaz renge eğilimli' (UTİL I 124) şeklinde verilmiştir. Sarı Uygur Türkçesinde *aķ kaya bağırı* 'açık renkli kaya tarafı' (YJU 36) örneğinde *ak*'ın 'açık renkli' anlamında kullanıldığı görmekteyiz. Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde *ak*'ın altıncı anlamı 'beyazlar siyahlardan farklı olarak, açık renkli damalar veya satranç figürleri' (ADİL I 34) şeklinde izah edilmektedir.

Ak kelimesinin insan teni, saçı, at donu, gümüş v.s. gibi madenlerin renginin açıklığı için 'açık renkli' anlamında kullanıldığını görmekteyiz:

Ak boz 'açık boz':

aķ boz *boldı at, aķ boldı at* (ME 162/4, 5; 164/1, 5).

aq bozať kök bozať 'Küçük ayı takımyıldızındaki iki yıldız' (BM 7, 22).

aķ boz boldı at, aķ boldı at / aķ bozluķ aķlıķ / kök boldı (MK 163/4-5).

ak boz boldı at (MK 164/1).

ağ boz atnuñ yilisi üzerinde şar turdıran (DK D60).

Çapar-iken *ağ boz atnuñ büdrimesün* (DK D35V20).

ağ boz atlar çapdurur alplar gördüm, ağ ışuķlu alpları yanuma şaldım, ağ şaķllu Dede Qorķutdan ögüt aldım (DK D206V88).

ak por 'beyaz kır' (AAŞ 11).

ak-bora 'açık gri' (TuvRS 49).

Kelgenderden eşkim qolğa tüspedi, Ay-şay basıla Dalabay aķ boz at

kulağan jerge kelgen edi, şalkasınan ıñırsıp jatkan adamdı kördi (A. Lekerov, Tüz gülü) (KATS I 184).

Qara bla aqñı Birge qatışdırğanda boluuçu türsünü ağıraq türlüsü. Köksüldümge tartaraq aq türsün. Bir-birde ak-boz bulutla ustukku-ustukku bolup, jaz başı köçgünçü qanathılaça, elni başı bla yötödile. “Şuyohluk” N27, 38 (KMTAS I 99).

Samolyotnu ak-boz ızı uzundan uzun, saz bola, kökde bir auuqğa deri uçup turdu. “Şuyohluk” N55, 86 (KMTAS I 99).

Ögel, yabancı kültür tesirlerinin girmediği Türk destanlarından Dede Korkut’a kadar *ak-boz at* deyişinin Türk kültür ve düşüncesinin gereği olarak kök salmış ve tutunduğunu belirtmektedir. *Ak-boz* ikilemesi hakkında Kuzey Türk destanlarından Dede Korkut destanına kadar belirli bir renk olmaktan çok, eski inançların bir birikimi ve Türk diline yansımaları olduğunu ileri sürmektedir. “Yedi ak-boz atlar” Türk mitolojisinde yaygın olarak yıldız kümelerinden “Yedi Kardeşler” adlı burçlar için söylendiğini, bu yedi *ak-boz* atı bulup, binebilmek her yiğide göre bir iş olmadığını ve bu ikilemin kök ve manaları çok derinlerde olduğunu belirtirken, *ak-kır at* deyişinin Türk kültür çevrelerinde pek yaygın olmadığını yazmaktadır (Ögel, 2000: 399).

Ak oy ‘açık kula’:

ag-oy ‘beyaz kır’ (AAŞ 11).

Ax oy *attın sağırsına tüşken* ‘Açık kula atın sağırsına indi’ (HD 4, 129).

ak-oy ‘açık gri’ (atın rengi hakkında) (TuvRS 50).

Ak kır ‘açık gri’:

ak kır ‘açık kır’ (AAŞ 11).

akkır ‘açık kır’ (at rengi hakkında) (TuvRS, 50).

Ak kelimesi “beyaz” anlamını vermesi ve renklerin en açık renk olması bakımından ‘açık gri’ anlamını verem *kır*, *çal* renk bildiren kelimelerin yerine de kullanılmış olduğunu sözlüklerdeki kayıtlardan görmekteyiz. Eski Uygur Türkçesinde *aķ bi* ‘kır at, beyaz at’ (TS 7-EUTS), *aķ* ‘kır at’ (Alt.Gr 295-EUTS) şeklinde verilmiştir. Eski Sovyet sahasında bulunan Türk lehçelerinden herhangi bir Türk Lehçesi - Rusça Sözlüklerinde bu anlam *siviy veya çaly* şeklinde verilmiştir. Rusçada bu renk bildiren kelimeler Türkçede ‘kır, çal’ yani ‘açık renkli gri’ veya ‘çok açık renkli gri’ veya ‘kirli beyaz’ anlamlarına gelmektedir. Hakas Türkçesinde *ah*: 4. ‘kır, boz (at)’, *ah at* (kır at) (HTS 31), Tuva Türkçesinde *ak at* ‘kır at’ (TuvRS 49), Nogay Tü.: *ak* 2. Kır : *ak şaşlı* ‘kır saçlı’ (NogRS 32), Tatar Tü.: *ak [ak]*: 3. *çal* (TTAS I 31-32).

ak sur ‘açık gri’:

ah sur ‘açık gri, kül renginde’ (HTS 31).

ak sur ‘mavimsi’(AltTS 22).

İşterindegi yereseği Abdırrahman besinşi klasta oķidi. Dene turpatı uzın turalau, mīnezī aduundau aķ sur bala (B. Soķpaķbayev, Jekpe-jek) (KATS I 93).

ak-kor ‘açık doru’:

ak-kor at ‘açık doru at’ (§S 4)

Bir madenin açık rengini belirtme:

Aq qoryaşyn Zihn “stagnum” (CC-Gronbech 39).

Ak korgaçın ‘kalay’ (AAŞ 11).

Ak kıya bağırı ‘açık renkli kaya tarafı’ (folklor) (YJU 36).

Ak sarı ‘açık sarı’:

ak sarıg ‘açık sarı’ (TuvRS 50).

Bez beldi kıara bürkittetey, ayır saķal, kıılış murt, kıabaķtı, kıastı, murındı, aybındı, argımaķ aksarı kisi, kelbeti buringınıñ batırınday (J. Aymautov, Şıǵ.) (KATS I 137).

Ak sarǵılt (KKalpRS 31).

Ak kuba :

Burın aǵalap turatın taldırmaş, akkuba kömekşi kıız jaña körgendey Madiyarǵa oskıra kıaraydı (S. Omarov, Ömir) (KATS I 63).

Ak-kök:

ak-kök ‘açık mavi’ (TuvRS 50).

Ak-kuu:

ak-kuu ‘açık gri, beyaza kaçan gri’(TuvRS 50).

Ak-kızıl:

ak-kızıl ‘açık kırmızı, pembe’, *ak kızıl öñ* ‘açık kırmızı (pembe) renk’ (TuvRS 50).

Türk lehçelerindeki yukarıdaki kullanımlarından yola çıkarak kaynak alandaki ‘beyaz’ anlamına gelen *ak* kavramının hedef alandaki ‘açık’ kavramı üzerine şemalandığını görmekteyiz.

‘Solmak’

Ak kelimesinin “yüzün solgunlaşması, korkudan, şaşkınlıktan, hastalıktan beyaz olmak, beyazlaşmak, bembeyaz kesilmek” gibi anlamlarına rastlamaktayız:

toprağı silke duru (4) geldi sakalı ağarmıştı İ̄sā eyitdi öldüğüñde saçaluñ aq mıdı eyitdi yigidiken öldüm velīkin (5) şimdi kim diri oldum kıyāmet qopdı sandum anuñ qorqusından aǵardum (KE 110 (90)).

Hakas Türkçesinde *ah-tik* ‘şaşkınlık’ ve *horıhhannañ ah-tik turca* ‘korkudan bembeyaz kesildi’ (HTS 31), Karaçay-Malkar Türkçesinde *акъ [aқ]* 4. *Qansız, saz* ‘yüzünün rengi kaçmış, mat’ (KMTAS 96), Kazak Türkçesinde *aǵar-* ‘yüzü beyaz kesilmek’ (KATS I 63), Türkmen Türkçesinde *ак [a:k]* *Ak tam bolmak - gatu gorkmakdan y-da utanmakdan yüzüñ reñki qaçmak* (TDS 33, TrkmRS 36) *Köp yola gidensoñ şa gızı, Gorkup ak tam boldı yüzi* (A.S. Puşkin, Ertekiler) (TDS 33)

Bosağada turğan Jänibektü körgende, öñi ku şüberektey aǵarıp ketti de, qolındağı qasıqtar saldır yetip jerge tüsti. (K. Jumadilov, Kökeykesti) (KATS I 63)

‘Ayrıcalık’

1. ‘Asilzade olma ayrıcalığı’

Kazak Türkçesinde *aq süyek* ‘beyaz kemik’: ‘Han, sultan soyundan, soylular’ anlamını vermektedir. Örneğin:

Qazaqtar “tekti”, “bekzat”, “bek” lauazımın iyelengen kisilerdi aqsüyek dep qurmet tutqan QUE (KATS I 270).

*Kerek **aksüyek**, kerek kul bolsın bäre de bir täjirdiñ aldında teñ pende yekenin bilgen kësilerdiñ osı kuldıktı köröp turğanda jandarı jaralanıp, aqıldarınan adasuşı yedi* (M. Dulatov, Şıǵ.).

*Qara buqara işinen şıqtı, tumısında **aksüyek** yemes. Aqıl-oyıñ yeşkimnen kem yemes, biraq handıq kara basıñda, karadan tuıp han bolgansıñ, atañda handıq joq, deydi* (Qaz. Yertegi). (KATS I 270).

Kazak Türkçesinde *ağar-*: *süyegi ağarmak* ‘maddi durumu iyileşmek’ deyimini bulunmaktadır. *Süyegi bir ağarmadı*: *işer as, kiyer kiyige jarımadı* ‘Kemiği bir türlü ağarmadı: yiyecek aş, giyecek giyime sahip olamadı’ (KATS I 64). Burada *ak süyek* olmanın, maddi durumun iyi olmasından gelişmiş olduğunu görmekteyiz. Örneğin:

Süyegim bir ağarmay kele jatır, Körinip jek körinişti auldaska (Aytıs) (KATS I 64).

Nogay Türkçesinde *ak süyek* ‘beyaz kemik’: ‘feodal üst düzey, aristokrasi, asiller’ (NogRS 32) anlamında kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesinde *ak kul* ‘ak kol’, *ak söyäk* ‘ak kemik’ ‘asil, aristokrasi’ anlamında kullanılmaktadır. Örneğin:

*Ul inde häzär kızın kalağa, **ak kul** mirzaga birü, şulay itep, anı bu cähännämnän kotkaru hıyalı belän cenlänä ide.* G. İbrahimov (TTAS I 32).

Kırgız Türkçesinde *ak kol* sözcüğü ‘boş gezmeyi seven, emek sarfetmeyi sevmeyen, çalışmayan, ağır işe yanaşmayan insanlar’ olarak açıklanmaktadır (KırgTTS 34).

Kazak Türkçesinde *ak sausak* ‘ak parmak’ => ‘iş yapmayan’ anlamında deyim bulunmaktadır.

Tatar Türkçesinde *aksöyäk* sözcüğü birinci anlamı ‘Asil, üst düzey nesilden olan kişi, aristokrasi’ (TTAS I 36) şeklinde verilmektedir. Örneğin:

- *Yaşermi äyt, eget, sin barı kötüce genäme? Yaki şul kiyemnär astına yäşerengän ber aksöyäkme?* M. Fäyzi (TTAS I 36).

Tatar Türkçesinde *aksöyäk* sözcüğünün ikinci anlamı ‘Hiçbir şeyi beğenmeyen, temizliği, lezzeti, yumuşağı fazlasıyla seven nazlı kişi’ şeklinde verilmektedir. Örneğin:

- *Zöfär aksöyäk bit ul, anıj üzen kararga ber keşe kiräk.* Ä. Yeniki (TTAS I 36).

Türklerde asiller veya sosyo-ekonomik durumu yüksek olan üst düzey kişiler her zaman beyaz kavramıyla belirtilmiştir. Ögel, Cengiz Han devletinin etkileri altında kalan Türk bölgelerinde, ak kemik, kara kemik deyimleriyle, idare edenlerle edilenleri birbirinden ayıran bir geleneği çok yaygın olduğunu belirtmiştir (Ögel, 2000: 381). Ögel, “ruh ve özün soyluluğu” hakkında soyluluğun soydan çok, özden ve ruhtan gelmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ögel’ göre, soyun, özün ve ruhun aklığı “Ak Ata” Altaylardaki Türk yaratılış destanlarında da insanlığın ilk atası, belki de Âdem’in bir Türk karşılığı idi. Aklık onun üstün ve arı yaratılışının, bir sembolü gibiydi. Ak-Han ve Kara Hanlar da Türk mitolojisi ile efsane ve destanlarında büyük bir yer tutarlar. Ak Han “meşru bir han” demektir. Devlet ve milletin başına, milletin isteğiyle, hak ve kanun yoluyla gelmiş bir kimseydi. Kara Han ise, devlet ve milletin başına, zorbalık veya hile yoluyla geçmiş ve “meşrû olmayan” kanun ve töre ile tanınmayan bir kimsedir. “Ak Han”, “ana ve babanın aklığı”, “Ak Şaman” gibi adlardaki “ak” kavramının kişinin üstün ve arı yaratılışının bir sembolü olduğunu belirtmektedir (Ögel, 2000: 381-382).

2. ‘Çarlık Askeri Olma Ayrıcılığı’

1917 Kızılordu devrimi döneminde Rus Çarına hizmet eden askerlere Rus dilinde *beliye* ‘beyazlar’ denilirdi. Çarlık Rusya İmparatorluğu sınırlarında yaşayan tüm yerli halklarda bu kullanım kalıplaşmıştır. Türk lehçelerinin hepsinde bu kullanıma rastlamaktayız. Hakas Türkçesinde *aktar* ‘komünizm karşıtları, Çar yanlıları’ (HTS 31), *ahtar* ‘beyazlar’ (RHakS 54), Tuva Türkçesinde *ak* ‘beyaz asker’, *akgvardeyji* ‘beyaz asker’ *aktar* ‘beyazlar, beyaz askerler’ (RTuvS 37, 50), Başkurt Türkçesinde *ак [aḵ]* ‘beyaz’ *aḵtar* ‘beyazlar’, *aḵtar sigende* ‘beyazlar çekildiler’ (RBS 48), Nogay Türkçesinde *ak*, *aklar* ‘Çar askerleri’(NogRS 32), Karaçay-Malkar Türkçesinde *акъ [aḵ]*: ‘beyaz’ / *Grajdan uruşnu birinçi jıllarında: Rosseyde zakonlu vlastnı jangıdan orununa salır üçün küreşgenleni yüsünden ayılğandı. Aḵ gvardiya, aḵ ofitser, aḵ gvardiyaçı* ‘çar askeri’ / *grajdan uruşnu zamanında zakonlu vlast’nı orununa salır üçün küreşgen orus asker bölekleni – aḵ gvardiyanı çleni* (KMTAS I 97), Karakalpak Türkçesinde *aḵ [aḵ]* *aqlar* ‘beyazlar (çarlık askerleri)’ (KKalpRS 31), Kazak Türkçesinde *aḵ*: *Paḫşa ükümetin jaḵtauşı äsker* ‘Çarlık Rusya hükümetinin tarafını tutan asker’ (KATS I 211), Kırgız Türkçesinde *ак [aḵ]*: *Kontrevolyutsiyaçıl, sovet biyliğine karşı araket kılıuçu je sovet biyliğine karşı bagıttalğan. Ak armiya. Ak gvardiyaçı. Aktar* ‘Devrime karşı olan, Sovyet hükümetine karşı hareket eden veya Sovyet hükümetine karşı yönelen’ (KırgTTS 33), Tatar Türkçesinde *ак [aḵ]*: *Kontrrevolyutsiyon, Sovet hökümätenä karşı bulğan. Ak armiya. Ak ofitser// i. mäg. küpl. aklar. Kontrrevolyutsiyonerlar, akgvardiyaçelär, revolyutsiya häm Sovet hökümäteneñ doşmannarı* (TTAS I 31-32),

Özbek Türkçesinde *oq* [âk]: *Padşa täräfini aluvçu; kontrevolyutsion. Aq ämäldarlär. Aq gvardiyaçılar* (ÖTİL I 557), Azerbaycan Türkçesi *az* [ağ] *Äksingilabçı, ağgvardiyaçı mä'nasında. Ağ gvardiya. Ağ zabit. Ağ goşunlar. Ağlar – ağgvardiyaçılar, äksingilabçılar* (ADİL I 34) şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin Karaçay Malkar Türkçesinde:

Ak gvardiyaçı general Şkuro kornilovçula bla qazaqladan ming adamı bolğan asker kurağan edi. Gurtulanı B., Jangı talisman, 172 (KMTAS I 97).

Kazak Türkesinde:

Ulı töñkeristen keyingi ak pen kızıldıñ alma-kezek arpalısı kezinde kızıl otryadka miniske köp tıñ atar berip, komandirden alğıs hat aladı “Qaz. Ädeb.”(KTAS I 211).

Komissar Jangeldin - qazaktan şıkkın ej birinşi Bolşevik. Kızıldar men aktardıñ maydandaskan jerinen şıgıp özi sol maydanniñ juan ortasında bolğan kişi. S. Seyfullin, Tar jol. (KTAS I 211).

Özbek Türkçesinde:

Räzzaq Qizil Armiyagä köngilli bölib yozilib, aqlärgä qarşi küräşämän deb qalibdi. H. Ğulam, Maş'al. (ÖTİL I 557).

– *1918 yildä Kolesov vaqeäsida Çarjuydän Zirabulaqqäçä temir yolni buzişgä rahbärlük qilğänlär häm rus aq injenerläri vä Angliya nämayandäläri edi. Ayniy, Qullär.* (ÖTİL I 557).

Tatar Türkçesinde:

[M. Gafuri] interventsiyagä häm ak bandalar höcümenä karşı çı näfrät häm doşmanlık belan, alarnı faş itep yazgan äsärlären birde. M. Cälil. (TTAS I 31-32).

Äsärneñ bu urınnarı aklar kütäreleşe vaktındagı tipik küreneşne biralar. G. Nigmäti. Tar-mar ittek aklar tokımın. M. Cälil. (TTAS I 31-32).

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü gibi *ak*, *ak gvardiyaçi*, *aklar kütäreleşe* gibi ifadeler ile genel olarak ‘Çar’a hizmet eden kişiler’ kast edilmektedir. Türk mitolojisinde, destanlarında, masallarında ve tarihi eserlerde Ak Han karşımıza sık sık çıkar. Rus kültürü ve dilinde Çar, Knyaz’ler için böyle bir kullanıma 1917 devrimi öncesinde rastlanmamaktadır. Dolayısıyla Çar için “beyaz” kavramının kullanımının Altın Orda veya daha önceki tarihlerde çeşitli dil ve kültür etkileşimlerden kaynaklanarak Türkçeden Rusçaya geçtiği söylenebilir ve Türk kavram sisteminde hükümdarlar için *ak* ‘beyaz’ sıfatının kullanılması derin tarihî süreçlerle oluşmuş bir metafor olduğu ileri sürülebilir.

‘Kutsal, Üstün Olma Ayrıcalığı’

Türk lehçelerinde *ak* sözcüğü ‘kutsal, üstün, Tanrı /Tanrısıl’ anlamlarında kullanılmıştır. Kısas-ı Enbiya’da (3) *ol ak toprağdan kim yiriñ* (KE 45 (105)), Dede Korkut Hikâyeleri’nde *Ağ ormana girmişsin, Ağ kavağun budağından yırğayuban kiçmişsin* (DK D 110) cümlelerinde kutsal toprak, kutsal orman ve kutsal kavaktan bahsedilmiştir. XIX. yy’da Altay Aladağ Şivesinde *ag-aru* ‘kutsal’ (AAŞ 11), *Ag-Ene* ‘Ülgen’e dünyayı nasıl yaratacağını öğreten ve bir daha ortaya çıkmayan tanrı’ (AAŞ 11), yine XIX. yy.’da Radloff’un çok ciltli “Türk Şivelerinin Sözlük Denemesi’nde Kırgız Türkçesinde *ak* ‘Tanrı’ (OSTN 88, 95-96), Hakas Türkçesinde *ah çayaan* ‘Budizm’, *ah çayaanniğ* ‘Budizm inancında olan’ (HTS 31) anlamlarını görmekteyiz. Kazak Türkçesinde *ak mola* ‘beyaz kabir’, *ak meşit* ‘beyaz mescit, cami’ gibi kullanımlarda *ak* ‘kutsal’ anlamını vermektedir. Ögel, Dede Korkut’taki *ağ otağ*, *kırmızı otağ*, *ağban ev* gibi tabirlerdeki “ak” kavramının arılığın, temizliğin yanı sıra kutluluğun rengi olduğunu ve beyaz bir evden bahsederken insanın kendi

evine bağılılığı ve saygısını ifade ettiğini belirtmektedir (Ögel, 2000: 385). Ögel, ‘Ak’ kavramının ‘silah’ ve ‘savaş’ kavramları ile birlikte kullanıldığı zaman ‘kutluluk’ ‘kutsallık’ anlamını verdiğini belirtmiştir. Dede Korkut’tan ‘ağca tozlu katı yayım’, ‘ağ yelekli ötkün okum’, ‘ağ meydanda yumrı başı topça keselim’ örneklerini ve Kuzey Türk destanlarında ‘ak kılıç’, ‘ak süngüyü koluna alıp’ örneklerini, Kaşgarlı Mahmut’tan ‘kerip tutar ak torun’ örneğini vermektedir (Ögel, 2000: 389-390). Türklerin hayatının hayvancılığa dayandığını ve hayvanların her türlü sakıncalara karşı uğurlu, arı ve kutlu olduğunu belirtmektedir. Örnek olarak Kuzey Türk destanlarında ‘ak sürü’ tanıtmasının olduğu yanı sıra ‘ak koyun’ deyişinin Akkoyunlu ve Karakoyunlular çağında koyunların rengine göre söylendiğine işaret etmektedir. Türkler sürülerin birbirine karışmaması için, her boy veya ailenin hayvanlarının, ayrı renklerde olmalarına dikkat ettiğini belirtmektedir. Ögel, Türk mitolojisinde ak geyik, ak kuşlar, ak doğan, akbaba kuşu ve ak tavşan motiflerine de kısaca değinmiştir (Ögel, 2000: 390-393). Kuzeyde sonsuzluklara açılan Ak-deniz, Ak Han ile ak ruhların toplandıkları bir yer olduğunu ifade etmiştir (Ögel, 2000: 38-393).

Bu örneklerde *ak* ‘beyaz’ kavramı ‘kutlu, kutsal, mübarek, Tanrısal’ kavramının üzerine şemalanmıştır.

‘Süt ve Süt ürünleri’

Türk kültüründe süt ve süt ürünleri geleneksel temel besin kaynakları olarak kullanılmaktadır. Süt ve süttten yapılan mamuller *aklık* ‘beyazlık’ renk özelliğini alarak metonimik bir anlatımla *ak* ‘süt ve süt ürünleri’ anlamında kullanılmaktadır.

Sütün beyazlığı, doğallığı, besleyiciliği onu kutlu besin haline getirmiştir. Türkçede beyaz nesnelere için “süt gibi beyaz” benzetmesi sık rastlanmaktadır. XIV. yüzyılda Nehcü'l-Ferāis'te kevser suyundan bahsedilirken onun süt kadar beyaz olduğu belirtilmiştir.

Kevşer havzinga aqar, oqđın qatıgraq aqar taqı suwı sütdin aqraq turur taqı 'aseldin sücüg turur NF [57] (7) .. (s. 42)

taqı içindeki suw sütdin aq turur NF [58] (6).. (s. 46)

Bu benzetimden gelişen metonimik kullanımlar da bulunmaktadır. Sütün beyazlık özelliğinden süt yerine ‘beyaz’ kavramı kullanılarak metonimik yapıdan metaforların geliştiğini görmekteyiz.

Örneğin: Tuva Türkçesinde *ak hem* ‘sütlü besin’ (TuvRS 49), Kazak Türkçesinde *aķ* ‘ayran, süt’ (KATS I 211), Karaçay Malkar Türkçesinde *aķ* ‘süt ürünleri, sütlü’, ‘Küçük baş hayvanın sütü ve ondan yayılan ayran, bışlak gibi yenilen ürünler’ (KMTAS I 97), *ah sıǵ, ah sıh* ‘sütlü gıda’ (HTS 31), Kırgız Türkçesinde *aķ* ‘Ayran ve sütün genel adı’ (KırgTTS 33), Tatar Türkçesinde ‘Süt ve süt ürünleri’ (TTAS I 31-32), Türkmen Türkçesinde *a:k* ‘süt, katık’ (TDS 33, TrkmRS 36) anlamları bulunmaktadır.

Tuva Türklerinde süt kutsal bir içecektir. Süt ak renklidir ve Tuvalar onun kendisine en faydalı şeylerden biri olduğuna inanmıştır. “Süt gibi temiz insan” sözü kalbinde kötülüğü olmayan, insanlara faydası dokunan kimseler için kullanılır. “Sütlü dolu kova devrilmez, mutluluk kaybolur” sözüyle sütün hem kutsallığı vurgulanmakta, hem de sütün zenginliğin işareti olduğu belirtilmektedir. Yeryüzünde ak ile kara var olduğundan beri insanın hayatında iyilikler ve kötülükler ortaya çıkmıştır. Gökyüzünün öfkesini süt geçirir. Bu sebepten Tuva Türklerinin geleneğine

göre süt yere dökülmez (Bapayeva, 2013: 63). Bu gelenek Kazak ve Kırgız Türklerinde de görülmektedir. Kazak ve Kırgız Türklerinde süt yere dökülmez, dökülürse bereketin gideceğine inanılır. Kazak Türklerinde yılan ve zehirli böcekler evin etrafında görüldüğünde onları uzaklaştırmak için üzerlerine süt dökülür. Kazak Türklerinde *ak* kavramının ‘süt’ anlamında sık kullanıldığını görmekteyiz:

Ata-babam maldıñ aǵın satıp kün körgen joq (B. Maylin, Şıǵ.) (KATS I 211)

Däl janında ülken biyik şelege aǵıtıp koyǵan tüyenıñ kımızı bar edi. Uljannıñ küz uaqıtında Zere men balalarǵa äzirlep otıratın aǵı osı bolatın (M. Äuezov, Şıǵ.) (KATS I 211)

Qoy, eşki, siyır öriske ketkenimen, är üydıñ esigi aldındaǵı büyiri toq qozı, laq, buzaular auldıñ aqtan tarıqpay otırǵandığıñ belgisi siyaqtı (S. Erubayev, Şıǵ.) (KATS I 211)

Karaçay-Malkar Türklerinde de *ak* kavramının ‘süt’ anlamında temel gıda olarak kullanılmaktadır:

Azıq bla da kıynalmaydıla: aq bar, un, tuz kerekligiz da joqdu. (Gurtulanı B., Jangı talisman 331) (KMTAS I 97).

Kırgız Türkçesinde *ak* kavramı sık olarak ‘süt ve sütlü mamuller’ anlamında kullanılmaktadır:

Ak bar üydö bereke bar (KırgTTS 3).

Jaz çıǵıp, ak köböydü (KırgTTS 3).

Aş katıǵı ak bolot, El katıǵı bek bolot (KırgA 253).

Tatar Türkçesinde *ak* kavramı ‘süt ve süt mamulleri’ anlamında kullanılmaktadır:

[Äni:] *Ös başı tagın ber häl, keçkenäräk bulsa da sıyer alıp kala alsak yahşı bulır, balalar akka tıyarlar, üzebez irkenläp kalır idek.* M. Gafuri. (TTAS I 31-32).

Kazak Türklerinde *aq+ar* (isimden fiil yapma ekiyle) meydana gelen *ağar-* ‘beyazlaşmak’ fiilinin ‘süt ürünleri içip yemek, yemi çoğalmak, doymak’ anlamında kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra *auzın ağarttı* ‘ağzını ağarttı’ deyimi ‘süte, aka doydı’ (KATS I 65) anlamında kullanılmaktadır. Örneğin:

Bireudiñ auzın ağartıp otırğan tülīgi göy, obal bolar (O. Bökeyev, Ürker) (KATS I 65)

Ayran, süt işip, işegimniñ bir süyem ağarıp kalğanday boladı (B. Soqpaqbayev, Bastan) (KATS I 64).

Kazak Türkçesinde *ağarğan* ‘süt ve sütlü içecek ve yiyecekler’ anlamında sık kullanılmaktadır. *Ağarğan* kelimesi *aq+ -ar* isimden fiil yapan ek + *-ğan* fiilden sıfat yapan ekten oluşan sütlü olan her türlü gıda için söylenen addır. *Ağarğan* ‘ağaran’ => ‘beyaz’ Kazak Türkçesi sözlüğünde ‘Sağılan (büyük, küçük baş) hayvanın sütünden yapılan ayran, şubat², kımız gibi içecek ve yiyecekler’ (KATS I 65) şeklinde geçmektedir. Örneğin:

Şayzada zereñge kuyıp ağarğan äkeldi (Ä. Kekilbayev, Bir şökim) (KATS I 65).

Asıqqanmen uşpaysın yendi. Bir kудay jar boladı da. At yerttegenimşe ağarğanнан jutıp al (M. Kanaqov, Sonar) (KATS I 65).

² Devenin sütü

Jegeniň qazı-ğarta yet, jürgeniň taza aua, işkeniň kıımız, ağarğan (“Mädeniyet jäne turmıs”) (KATS I 65).

Altay Türkçesi Sözlüğünde *ak*’ın dördüncü anlamında *ak bıyan* “bolluk, iyilik” örneği verilmiştir (AltTS 22). Bu örnekte ‘süt ve süt ürünlerinin bolluğu’ kastedildiği düşünülmektedir.

Yukarıdaki örneklerden yola çıkarak kaynak alandaki ‘beyaz’ anlamına gelen *aķ* kavramının hedef alandaki ‘süt ve süt mamulleri’ kavramı üzerine şemalandığını görmekteyiz.

‘Rengi beyaz olan içecek maddeleri’

Özbek Türkçesinde *ak*’ın ikinci anlamında *āraq* ‘rakı’ anlamı verilmiştir (ÖTİL I 557), Tatar Türkçesinde ise *ak arakı* ‘beyaz rakı’ şeklinde kullanılmaktadır (TTAS I 31-32).

‘Güzel olma, iyi olma’

Aķ kavramı Türk lehçelerinde ‘güzel’ anlamında sık olarak kullanılmıştır. Buna Türk dilinin tarihi yazılı kaynakları da tanıklık etmektedir. XIV. yy.’da Harezmi çevresinde yazılmış Kısas-ı Enbiya’da *aķ* ‘güzellik’e benzetilmektedir. *Aķ* kavramı ‘güzel’ anlamında daha çok insan teni ile ilgili kullanılmaktadır:

(11) *pes Ādem ‘as zürriyeti ve oğlanları içinde sağ ve sayru ve görklü* (13) *ve çirkin aķ ve kara görđi eyitdi yā rabbi bunları niçün düz yaratmaduñ* (KE 42 (102) (s. 83).

XIII-XIV. yy.'da Eski Kıpçak çevresine ait Hüsrev ü Şirin'de bu *aķ şakakı*, *aķ yüz* gibi örneklerle tespit edilmektedir:

ķara kiş tig saçu aķ as tig endām (HŞ 825) (s. 229).

Gehi ol kümüş hām tig aķ şakakın, Tutup öpmek çiçek yaŋlıg yaŋgakın (HŞ 1830) (s. 288).

tini aķı soyulmuş mağz-ı bādām, anıŋ tig nāzük irdi hoş endam (HŞ 3010) (s. 357).

XV-XVI. yy.'da Batı Türkçesi çevresinde Dede Korkut Kitabı'nda *ağ yüzlü* ifadesine sık rastlanmaktadır:

Ağ yüzlü ala gözlü gelinler gider-ise benüm gider (DK D32).

acı tırnaķ ağ yüzine aldı çaldı (DK D90V33).

XVII. yy. İstanbul Türkçesinde *aķ yüzlü* ifadesinin kullanıldığı görülmektedir (XVII İT 267).

Çağdaş Türk lehçelerinde Kuzey Doğu (Sibirya) Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde *aķ* 2. folk. 'güzel, alımlı, gösterişli, göz alıcı', *ah hurçuḥ* 'kadın süs eşyası', *ah örge* 'göz alıcı saray'; *ah mal* 'güzel hayvanlar' (HTS 31) şeklinde kullanılmaktadır.

Karakalpak Türkçesinde *aķ tamaķ* 'beyaz boğazlı' => 'beyaz boyunlu' şeklinde bir güzellik ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır (KKalpRS 31). Kazak Türkçesinde *aķ kelinşek* 'beyaz gelincik' gelinin güzelliği, temizliği ifade edilen kullanımlar mevcuttur. Örneğin:

Aķ tösekte jatır goy aķ kelinşek gauhar tastay jaynatıp ķara tündi (K. Saloķov, Jezkiyik) (KATS I 91).

Tatar Türkçesinde *ak yöz* ‘ak, beyaz yüz’ yin ‘güzellik’ anlamındaki kullanımı karşımıza çıkmaktadır. Örneğin:

Küjelemä huş kilmäde Ak yözeñ akbur itkäneñ. Därdmänd (TTAS I 31-32).

Güney Doğu (Karluk) Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde *âq qollari* ‘ak kolları’ => ‘beyaz elleri’ şeklinde görülen ifadeye rastlanmaktadır:

- *Hatin ötirmaqçi bolgän edi, päränji içidän uning atlas köyläkläri vä näfis âq qolläri körinib ketdi.* A. Qadiri, Ötgän künlär (ÖTİL I 557).

Güney Batı (Oğuz) Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde *ağ allär* şeklindeki kullanım görülmektedir. Örneğin:

– *Sona külümsünüb, ağ alläri ilä Bahadırın äлиндän tutub çäkdä.* Nərimanov (ADİL I 34).

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü gibi *aq* kavramı insan teninin bölümleri olan yüz, yanak, boyun, kol, el gibi kavramlarla birlikte kullanıldığı zaman ‘güzel’ anlamını vermektedir. *Aq* kavramı ‘güzel’ kavramının üzerine şemalanmış olduğu görülmektedir. Kişinin teninin, yüzünün, elinin beyaz olması güzelliğin belirtisidir.

‘İyi’

Türk dilinde *aq* sözcüğünün ‘iyi, iyilik’ anlamlarında sık kullanıldığını görmekteyiz. Alatay Aladağ Şivesinde *ak küündü* ‘iyi yürekli, hayırhah’, *ak sanan* ‘hayır gösteren’, *ak toktan* ‘sevgi, okşayış’ (AAŞ 11), Altay Türkçesinde *aq* 4. *ak bıyan* ‘bolluk, iyilik’ (AltTS 22), Tuva Türkçesinde *ag-şeer* ‘açık sözlü, iyi niyetli’, *Ag-şeer çok çugaalaar* ‘çekinmeden (iyi niyetle) söylemek, açıkça söylemek’ (TuvRS34), Başkurt Türkçesinin ağızlarında *akbäyel*: (Haqmar, Irğız ağızları)

aqmäyel (Orta Ural ağzı) *huş küjellelek – blagoduşiye* ‘hoş gönüllü’ => ‘iyi niyetli’ anlamı kullanılmaktadır:

Ähmät has aqbäyel ine, üilde kiy bıtırın (Hakmar Ağzı) (BaşkDS 17).

Kazak Türkçesinde *aq* ‘iyi, açık, hayırlı’ anlamlarındaki kullanımlar mevcuttur. Örneğin:

Meniñ sağan aytar tilegim adal süüt yemgen aq jürek jigit jarıñ bolsın, basıñnan bağıñ taymasın (S. Omarov, Ömir) (KATS I 81).

Nadandıqtıñ belgisi eş aqılğa jarımas. Jaylıp jürgen ayuanday, Aq, qararı tanımas (KTAS I 184).

Kağaz jüzinde sauattı adam aq pen qararı qanday ayırsa, jan sırtına sauattı adam közge qarap, pydı sonday ayıradı (K. Tayşıkov, Okt. Uşkıñı) (KTAS I 195).

Bala minez oynışı burıñular, Añkau eken mazaktañ, sonı sınar. Artqa qarap, aq peyil şalğa külip, Abıyrsız, ataksız körge kular (Abay, Şıg.) (KATS I 37).

Ağanıñ aldı aq jaylau dep sizge kelip turmın (Auizeki) (KATS I 59).

Karaçay-Malkar Türkçesinde *акъ* [ak]: 2. *Taza niyetli, tersligi bolmağan* ‘temiz, iyi niyetli, ters davranışı olmayan’ (KMTAS 96) anlamında kullanılmaktadır:

Aq niyet iyi niyet/ tüz jürek, halal murat. – meni niyetim, bu yötmäk kibik, aq bolğanlayın qalsın. Kuliylanı K., Jangı kitap, 100. (KMTAS I 97).

Karaçay Malkar Türkçesinde *aq jin*: ‘iyi ruh’ *dinngge iynannganlanı iynanularına köre, adamğa hata etmeuçü, anga boluşuuçu jin* ‘Dine inananların inancına göre insana kötülük yapmayan cin’. Örneğin:

Ağaznı bilgiçi bardı dey esele, Hohalaynı ak jinleri bardı deydile. Batçalanı M. Elçilerim, 64 (KMTAS I 97).

Karakalpak Türkçesinde *ak [ak]* 2) temel ve mecaz anlamda *ak jürek* a) ‘temiz kalpli’, b) ‘şefkatli, merhametli’, *ak keuil* “içten, samimi, açık sözlü” (KKalpRS 31), Kırgız Türkçesinde *ak [ak]* 2. *Taza, çın peyildüü, jamandıgı je jaman niyeti jok, aramzalığı jok* ‘temiz, iyi niyetli, kötülüğü veya kötü niyeti olmayan, fesatlığı olmayan’ (KırgTTS 33), Nogay Türkçesinde *ak köñili* ‘temiz kalpli’ (NogRS 32), Tatar Türkçesinde *ak 6. Yagımlı, cılı* ‘Sevimli, ılımlı’: *Ak süz belan, açık yöz belan karşı alu* ‘Ak söz ile, açık yüz ile karşılamak’ (TTAS I 31-32) => ‘İyi söz, gülyüz ile karşılamak’ anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin:

Yelatma ak canıñnı, vöcdanıñnı. M. Calil (TTAS I 31).

[Almas:] Sezneñ kebek gakıllı, ak küñelle tatar kızlarınıñ ağası bulu miña nindi küñelle, nindi bähette ber eş bulır ide. Ş. Ähmädiyev (TTAS I 31).

–Hoday ak tormışlar birsen inde. M. Fäyzi (TTAS I 31).

Köçläremne min kara könnärgä saklıy almadım, Könnäremneñ hiçberen dä çönki ak di almadım. G. Tukay (TTAS I 31).

Azerbaycan Türkçesinde *ağ 8. sif. (müc.dan.) İfrat, mübaliğäli, açıgdan-açığa mä’nasında* (ADİL I 34) şeklinde açıklanmaktadır. Türkmen Türkçesinde *ak* ‘iyi’ anlamlarında kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin: *Ak pata bermek* (TDS 33)

‘iyi dilekte bulunmak’ => ‘hayırlı dua etmek’, *Yoluñ ak bolsun!* (TDS 33) ‘yolun ak olsun’ => ‘yolculuğun iyi geçsin’. Örnekler:

Yoluñız ak bolsun, yoldaşlar! (“Mıdam tayar” gazetisi) (TDS 33).

Yoluñ ak bolsun, yoldaşuñ-hak (Nakıl) (TDS 33).

Türkiye Türkçesinde *Ak koyunun kara kuzusu da olur* ‘İyi bir aileden kötü bir çocuk da çıkabilir’ atasözünden yola çıkarak *ak* ‘iyi’ anlamının kullanıldığını görmekteyiz.

Türklerde *ak* renk genellikle olumlu etki bırakan renktir. Güzel ve iyi olma da insanların üzerinde olumlu etki bırakır. Yukarıda verilen tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan örneklerden yola çıkarak *ak* kavramının ‘güzel, iyi’ kavramlarının üzerine şemalanmış olduğunu görmekteyiz.

‘Suçsuz, Günahsız, Masum, İyi Niyetli’

Türk lehçelerinde *ak* kavramının ‘suçsuz, günahsız, helal olmak’ anlamları sık kullanılmaktadır.

Harezmi-Kıpçak Türkçesi

XII-XIII. yy.’da *Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı* adlı eserde yüzün aklığından bahsedilmektedir.

yüzlär ol küñ ak bolub... (AKT-Borovkov 125b,8).

Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî adlı eserde de yüzün aklığundan bahsedildiği tespit edilmiştir:

- 1) *ni'metlerinden andan yuğay yüzünü aydağay yâ ilâhî* 2) *ak kıl yüzümü ak kılğan kün şâlihlerüñ yüzünü kara kılma* (MS 34a).

Çağdaş Türk Lehçeleri

XIX. yy.'da Kuzey Doğu (Sibirya) Türk lehçelerinden Altay Aladağ Şivesinde *ak* 'suçsuz' (AAŞ 11), *ak tabak azığ* '3 yaşına kadarki ayı' (AAŞ 11).

Altay (AltTS 22), Hakas (HTS 31) Türkçelerinde bu anlam görülmektedir.

Hakas Türkçesinde: *Anın ağun haydan körim?* 'Onun masum olduğunu nereden bileyim?' (HTS 31).

Karaçay-Malkar Türkçesinde *ak*'ın ikinci anlamı 'iyi niyetli' şeklinde tespit edilmiştir:

Tilçi akğa karanı çağar (Nart söz) (KMTAS I 96).

Kazak Türkçesinde *ak* [ak] 'temiz, günahsız, suçsuz' (KTAS I 211) şeklinde açıklanmaktadır:

Bilerdiñ jüzi körneu turğan kıyanattı arsızdıqқа jeñgizip, aramdı aqtıñ üstine ne aylamen bolsa da şığaramız dep jumula қарayıp алған (M. Äuezov, Қараş.) KATS I 211).

Bismilla, äueli akқа sana aytpaq, Onıñ üşin salauat Räsüilimiz akқа dos bolğan. Jümlädän burın jaratıp Halıqқа nuri päş bolğan (Kerderi Äbubäkir, Қazağım) (KTAS I 211).

Қараға jauap bergennen, Akқа bergen sert artıқ (Bazar Jırau, Şığ.) (KTAS I 211).

Kırgız Türkçesinde *ak* [ak] (KırgTTS 33) 'günahsız, suçsuz' şeklinde anlamı belirtilmektedir:

Aylangan toonun bürkütü Ak cerden togo çalındım (Toktogul) (KırgTTS 33).

Tatar Türkçesinde *ak* [ak] ‘günahsız’ şeklinde anlamı ifade edilmektedir. *Ak* yöz 1. *Namus, vöcdan* (TTAS I 31) ‘namus, vicdan’ <= ‘günahsız yüz’ anlamları bulunmaktadır:

Dönyadan ak yöz belän ütte (TTAS I 32).

Özbek Türkçesinde *oq* [âk] ‘günahsız, adına leke sürülmeyen kişi’ (ÖTİL I 557) şeklinde ifade edilmiştir:

Tekşiramiz: âkni âkka, qarani qaragä acratamiz. S. Ahmad, Hükm. (ÖTİL I 557).

Yeni Uygur Türkçesinde ئاق [ak]’ın dördüncü anlamı *Pak, günahsız* ‘pak, günahsız’ şeklinde anlamı belirtilmiştir:

Oğri ölgüçe akmân dep turar (UTİL I 124).

Türkmen Türkçesinde *ak* [a:k] 2. *Arassa, sap, päkize* şeklinde anlamı verilmektedir:

Sud onu ak diyip tapdı (TDS 33).

Teleüt Türkçesinde *ak* kelimesine *-tu (-lu)* ekinin eklenmesiyle meydana gelen *aktu* ‘masum, suçsuz, günahsız’ (TelAS 3-4) şeklinde geçer.

Tuva Türkçesinde *ak* kelimesine *-tı (-lı)* ekinin gelmesiyle oluşan *aktıg* ‘suçsuz, günahsız’, *aktıg töl* ‘günahsız çocuk’, *aktıg çerger buruudattırgan* ‘suçsuz yerde suçlanan’, *aktı* ‘gerçek’ (TuvRS50) şeklindeki anlamları belirtilmiştir.

Türk dilinde *ak* sözcüğüne isimden fiil yapma eklerinin eklenmesiyle aklanma, suçsuz çıkma eylemini gösteren ifadeler sık karşımıza çıkmaktadır. Şor Türkçesinde *akta-* ‘aklamak, haklı çıkarmak, suçsuz bulmak’ (§§ 4), *aktan-*

‘Aklanmak, beraat etmek, temize çıkarmak’ (ŞS 4), Teleüt Ağzında *akta-* ‘haklı göstermek, temize çıkartmak, aklamak’ (TelAS 4), *aktan-* ‘temize çıkmak, aklanmak, kendini mazur göstermek’ (TelAS 4), Tuva Türkçesinde *agarar* ‘suçsuz bulunmak’, *agartulgalıg* ‘suçsuz çıkartan’, *agartulgalıg işitkel* ‘suçsuz çıkartan hüküm’, *agartınar / agartın* 4) ‘kendini savunmak’, *agartuşkın (agartar)* ‘aklamak’, *agartır* ‘suçsuz bulmak’ (TuvRS 34) şeklinde Kuzey Doğu Türk lehçelerinde anlamlar tespit edilmektedir.

Kazak Türkçesinde *ağar-* fiilin ikinci anlamı ‘suçundan aklanmak, temizlenmek, günahından arınmak’ (KATS I 64) olarak karşımıza çıkmaktadır:

Yendi ağarıp kelip, ayıbımdı moyınğa alğalı turmın. (Ğ. Mustafin, Milliyoner) (KATS I 64).

Birağ jumıs sanı köp bolıp, tergeuden tergeu bolsa da, Abay bir de birine jıgılmay, ağarıp aman şıgadı. (M. Äuezov, Är jıl) (KATS I 64).

Nağ osı mına qazandağı murındı jarıp bara jatқан jas jılқınıñ yeti қaydan şıqtı?
Käne, yendi ağarıp көрші, - dedi Sälmen (M. Äuezov, Қараş) (KATS I 64).

Özbek Türkçesinde *âklamâk* ‘aklamak’ fiilinin beşinci anlamı *Birâr kişining günâhsiz ekânligini tasdiqlamâk, kimsäni aybdâr emas deb tâpmaq* ‘Bir kişinin günahsız olduğunu onaylamak, bir kimseyi suçsuz bulmak’ şeklinde ifade edilmektedir:

Sud günâhsizläрни âqladi (ÖTİL I 559).

-[Hamida:] *Men kızni âqlab, bütün günâhni uning hocayinigä, yaş kızni bu kadar berahm ekspluatatsiya qilgän kişigä qoymaqçıman.* A. Қahhâr, Adabiyât muallimi. (ÖTİL I 559).

Қадир Nabigulga ‘Hålinggä vây’ degändäy қilib қaradi. Buni Nabigul

fahmlab, üzini âkläşgä kirişdi. A. Qahhâr, Qanâtsiz çittäk (ÖTİL I 559).

Türkiye Türkçesinde *aklamak* fiili birinci anlamıyla ‘suçsuz veya borçsuz olduğu yargısına vararak birini temize çıkarmak, tebriye etmek, ibra etmek’ ve diğer yandan *aklanmak* fiili ikinci anlamıyla ‘hakkında dava açılan sanığın, yargılama sonunda suçsuz bulunması, temize çıkmak, beraat etmek’ (TüS 55) şeklinde bir hukuk terimleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda bahsedilen *ak* ve ondan türeyen fiillerin Türk lehçelerindeki örneklerinden *ak* ‘beyaz’ kavramı ‘suçsuz, günahsız, masum, helal’ kavramlarının üzerine şemalandığını görmekteyiz. Bu şekilde metafor ortaya çıktığını görmekteyiz.

‘Temiz, üzerinde bir şey olmayan’

Türk dilinde *aķ* ‘temiz, üzerinde bir şey olmayan’ anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Örneğin:

Eski Kıpçak Türkçesi

XIII-XIV. yy.’da Seyf-i Sarâyi’nin “Gülistan” tercümesinde *aķ it-* ‘beyazlaştırmak, temizlemek’ anlamının kullanıldığını görmekteyiz:

İy şol kimessne ki nâmûs-ıla aķ itmişsin halk eyü şansun diyü ne-y-çün berâtuñi qara itmişsin? (GT 75a-2).

Harezmi Türkçesi

XIV. yy.’da Kısası-ı Enbiya’da *aķ* sözcüğünün eylem biçimi olarak *ağart-* ‘temizletmek’ anlamı kullanılmıştır:

(11) ..*kāzurlarıdı kim tonı ve bizleri yuyup ağardularıdı ve havārī* (12) ‘arab dilince *aķ nesnelere olur habar viridi* (KE 822) (s. 470).

Çağdaş Türk Lehçeleri

XIX. yy.’da Altay Aladağ Şivesinde *aķ* ‘temiz’ (AAŞ 11), XX. yy.’da Altay Türkçesinde *ak cer* ‘ormansız yer’ (AltTS 22), Hakas Türkçesinde *ağartarğa* ‘doğal renginden temizlemek’; *kiden ağartarğa* ‘kumaş ağartma’ (RHakS 54), Teleüt Ağzında *aktu* ‘temiz’ (TelAS 3-4), Tuva Türkçesinde *agartır /agart/ => ak hepti agartır çuur* ‘çamaşırı bembeyaz olana kadar yıkamak’ (TuvRS 34), Karaçay-Malkar Türkçesinde *акъ [aķ]*: *Cuundurğanlıkğa, kara it aķ bolmaz* ‘Yıkamakla kara köpek ak olmaz’ (Nart söz) (KMTAS 96), Nogay Türkçesinde *ak*’ın altıncı anlamı ‘temiz, lekesiz’ (NogRS 32) olarak geçmektedir. Tatar Türkçesinde *ак [aķ]*: 4. *Çista, kersez* ‘temiz, kirsiz’ (TTAS I 31), Özbek Türkçesinde *оқ [âķ]*: 4. *sıf. Ahirgi, tâzâ (koldân çikâriş yâki pârdazlâş üçün kilingân âhirgi iş hâqidâ)* ‘Son, temiz (elden çıkarılan veya sunulmak üzere yapılan son iş hakkında) *Âķka köçirmek* (ÖTİL I 557) ‘temize geçirmek’:

- *Muħämmäd engillänib ornidän turdi vä songgi şe’rini bir az tüzätib, âqqa köçiriş üçün üyigä barmaġi kerâkligini äytdi. Aybek, Nur qidirib* (ÖTİL I 557).

Yeni Uygur Türkçesinde *ئاق [aķ]*’ın üçüncü anlamı *Het yezilmiġän ziraät terilmiġän; bikar, boş* ‘Yazı yazılmamış, ekinin toplanmadığı yer; bekar, boş’: *aķ bet* ‘temiz yüz’ (kağıt için), *aķ yâr* ‘bekar, temiz yar’ (UTİL I 124), Azerbaycan Türkçesinde *az [ağ]*’ın ikinci anlamı *tämiz, yazılmamış* ‘temiz, yazılmamış’: *ağ kaġız* ‘temiz kağıt’, *ağ dâftâr* ‘temiz defter’ (ADİL I 34), Gagauz Türkçesinde *ak*’ın ikinci anlamı ‘temiz’ (GRMS 35), Türkiye Türkçesinde *ak*’ın beşinci anlamı ‘temiz’

(TüS 46), Türkmen Türkçesinde *ak* [a:k]'ın ikinci anlamı *Arasa, sap, päkize* “Arasa, saf, temiz” (TDS 33) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü gibi *aķ* ‘beyaz’ kavramı ‘temiz, üzerinde bir şey olmayan’ kavramlarının üzerine şemalanmıştır. Maddenin *aķ* (beyaz) olması maddenin açık renkli olmasıdır. Maddenin açık renkli olması maddenin temiz olduğunun göstergesidir.

‘Işıklı, Nurlu, Parlak, Aydın’

Türk dilinde *aķ* sözcüğünün ‘ışıklı, parlak, aydın’ anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Teleüt Türkçesinde *ak d’arik* 2. ‘parlak ışık’ (TelAS3) şeklinde kullanılmaktadır.

Altay Türkçesinde ise *ak carık* ‘dünya’ (AltTS 22) örneğinde aydınlık dünya kastedilmektedir.

Ögel, tabiat varlıklarının aklığından bahsetmiş ve Kuzey Türklerinde ‘ak ay’, ‘ak güneş’, ‘ak yıldız’ gibi mitolojik anlayışların olduğunu ‘ak yıldız’ tabirinin Anadolu’da sadece yıldızın parlaklık ve rengine göre söylendiğini ‘ak bulut’un iyi, güneşli, parlak günün belirticisi sayıldığını ifade etmiştir (Ögel, 2000: 386-387). Kazak ninnilerinde *Äldi, äldi aķ böpem, aķ besikke jat böpem* ifadesinde *aķ böpem* ‘harfen: ak bebem’ => ‘nurlu, ışıklı, parlak, aydın bebeğim’ anlamına gelmektedir. Kazak Türkçesinde *aķ* sözcüğünün ayın ışığı için de kullanılmaktadır:

Ay **appaḳ** koy, Sizge köñilim ayday aḳ, Sizge degen jürekte joḳ jalğız tap. Adal niyet aḳ köñilimdi betke ustap, Aḳılsımaḳ söz aytayın azıraḳ (M. Jumabayev, Şıǵ.) (KATS I 81)

Tatar Türkçesinde *ak* sözcüğünün ışık ile onun parlaklığını anlatmak için kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin:

*Änä kürenä kıybla yaklap Bik matur **ak** şäüläse.* Ş. Babiç (TTAS I 31).

Türk dilinde *aḳ* sözcüğünün ‘etrafın aydın olması’ anlamında ve *aḳ* sözcüğüne isimden fiil yapan eklerin gelmesi ile *aḳar-* ‘etraf aydınlanmak’ anlamlarında kullanıldığını görmekteyiz. Harezmi ve Kıpçak Türk lehçelerinde bu anlamda kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin:

Harezmi Türkçesi

XIV. yy.’da Kısas-ı Enbiya’da *aḳar-* ‘aydınlanmak’ anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir:

(4) mağribe irse maşrıḳdan şubḥ **aḳarur** andan ḳanadın direr ve ol ḳarañuluǵı birbirine ḳatar ili avcına alur (KE 37) (s. 80).

(11) biñarlaruñ bir nicesine gök arkasından inse şubḥ **aḳarduǵı** ol-durur ḳaçan ol biñardan doǵup gögüñ (12) bu yüzine çıksa gündüz aydınlıǵı olur (KE 36) (s. 80).

(13) aḳşam namazın yatsu vaḳtında ḳılıp bile cem ‘eyledi andan bularuñıla (14) giceledi tā irte doǵınca irte namazın gey ḳarañuken anda ḳıldı ḳaçan irte gey **aḳardı** buları (15) alup girü Mināya geldi (KE 174) (s. 151).

ḳa-(5)-musın helak ḳıldıǵı irte **aḳarduǵından** gün doǵmaḳ arasındaydı (KE 396) (s. 280).

Aynı XIV. yy'da “Nehcü'l-Ferâdīs, Uştmahlarnıḡ Açuk Yolu” eserinde oruç tutan insanın ilk gün kirpiklerinin, ikinci gün dizlerinin, üçüncü gün teninin manevî açıdan aydınlandığını belirtmek için *aḡar-* fiili kullanıldığı ve bu üç gün için *aḡ günler* ‘aydınlatici günler’ dendiği tespit edilmiştir. Örneğin:

.. *Bir kün rûza (8) tuttu erse, kiprikinge tegi aḡardı. Êkinçi kün rûza tuttu erse, tizinge tegi aḡardı, üçinçi kün rûza tuttu erse, (9) cümle teni aḡardı. Ol cihettin bu üz küнге eyyāmu'l-biyz tēp aydılar. ‘Arab tilinge eyyāmu'l-biyz, aḡ künler (10) temek bolur. Bu üç künnüḡ kēçeleri yaruḡ bolḡan üçün bu künlerke eyyāmu'l-biyz tēp aydılar, tēmişler (NF [282]) (s. 195).*

Eski Kıpçak Türk eserlerinden XIV. yy'a ait “İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn”de *aḡar-* (II) “tan yeri açılıp aydınlanmak”, *aḡart-* “tan, şafak ağarmak” anlamlarıyla kullanılmıştır (İM) (KTS Toparlı, 2007: 5).

XV. yy'da yazıldığı tahmin edilen *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî* eserinde şafak aydınlığından *aḡlık* olarak bahsedilmiştir. Örneğin:

1) *evvel künde şol vaḡt ikinci irtē çıkdıḡta daḡı ḡıldı* 2) *öleydi şol vaḡt küneş keçkende na'lüñ tasması ḡadar* 3) *daḡı ḡıldı ikindi şol vaḡt her nesnenüñ kölegesini özi ḡadarınca* 4) *daḡı ḡıldı maḡrib şol vaḡt küneş batḡanda daḡı ḡıldı yatsuyu* 5) *sol vaḡt şafak ḡäyib olḡanda şafak didüḡümüz* 6) *ol aḡlık dur kim köküñ ḡıraḡında kızılıḡdan şoñra.* (MS 14b) (s.9).

Çaḡdaş Türk Lehçeleri

Tuva Türkçesinde *ak dün* ‘beyaz gece’ (TuvRS 49) => ‘aydınlık gece’ Başkurt Türkçesinde *aḡ töndär* ‘beyaz geceler’ => (RBS 48) ‘aydınlık geceler’ şeklinde kullanımlar mevcuttur.

Ak sözcüğüne fiil yapan -Ar ekinin eklenmesiyle *ağar*- ‘aydınlanmak, sabahın aydınlanması’ anlamları sık karşımıza çıkmaktadır. Kazak Türkçesinde *tañ ağardı: tañ bozğılt tartıp, jarıq tüsu* ‘tan ağardı, şafak vakti aydınlanıp, ışığın yayılması’ anlamı kullanılmaktadır (KATS I 64):

Ay ağarıp, jarığı alsirey batuğa aynalğan, juldızdar siregen (M. Äuezov, Qaraş) (KATS I 63).

Tamaqtanıp, şay işip, äl jidiq ta, Jılqını aydadıq tañ ağarganda (Batırlar jırı) (KATS I 64).

Keyde kündizdi bılay qoyıp, tünimen tañ ağarganşa otıramın. (J. Sain, Jol üsti) (KATS I 64).

Ay, juldız, ağargan tañ, Jarıq kün bar, jazğı qus, Japıraқта қандай мін бар? (Abay, Tol. Jin.) (KATS I 64).

Karakalpak Türkçesinde *ağar*- ‘aydınlanmak’ anlamı mevcuttur:

Tañ ağarıudan cürip kettik (KKalpRS18).

Özbek Türkçesinde 4. *âkar*- ‘aydınlanmak’ *yâruğ bolmâk, yârişmâk* ‘aydın olmak, ışıklı olmak’ anlamı kullanılmaktadır. Örneğin:

Keçasi sâat törtđanâk şarq tâmân âkara bâşladi. Ha demây tui âkaradi. (ÖTİL I 557).

-Adir tâmândan ufq, huddi parda ârқasidan çirâğ yâkқandek, âkarib kelyapti. S. Ahmad. Hükm. (ÖTİL I 557).

Ak (beyaz) renklerin en açık tonuna sahiptir. Çok açık renk olma aynı zamanda ışıklı, parlak olmayı da ifade emektedir. Bu durumda ak (beyaz) kavramı ‘ışıklı parlak, aydın’ kavramlarının üzerine şemalanmıştır.

‘Batı’

Çağdaş Türk lehçelerindeki eserlerde karşımıza çıkmasa da *ak* kelimesinin ‘batı’yı ifade eden yön bildiren bir anlamı olduğu 1962 yılında Alman Türkologu Annemarie Von Gabain tarafından “Renklerin Sembolik Anlamları” adlı makalesinde ileri sürülmüştür. Bu makale 1968’de S. Tezcan tarafından Türkçeye çevrilerek Türkoloji dergisinde yayınlanmıştır. Gabain, kendi makalesinde V. yüzyılda Horasan’daki bir Altay kavmini gösteren ‘Ak Hunlar’ ifadesinin herhalde doğudaki anavatanlarından haberdar olmalarından dolayı olduğunu, bu yüzden kendilerine ‘Batı Hunları’ demiş olduklarını belirtmiştir. Ayrıca Yalnız Türkler, Bulgarlar ve Yeni Yunanlıların batıdaki denize ‘Akdeniz’ adını verdiklerini söylemiştir. Gabain, Cengiz Han’ın ikinci oğlu Çağatay’ın batıya naip olarak tayin edildiği zaman ‘Ak’ yani ‘batıdaki hükümdar’ adını almış olduğunu ileri sürmüştür (Gabain, 1968: 110).

Türklerden, renklerin yön belirten sembolik anlamları konusunda ilk defa dikkatleri çeken Ziya Gökalp olmuştur. Ziya Gökalp’e göre Akdeniz (Ege Denizi) Türkiye’nin batısında olduğu için ona Akdeniz denmiştir ve bu eski Türk geleneğinin bir uzantısı olarak ortaya çıktığına işaret etmiştir (1991: 378). Ögel, Hunlar ile ilgili kaynaklardan batının renginin ‘beyaz’ olduğunu belirtmiştir. Mete’nin Çin imparatoru kuşatmasında beyaz atların hepsi batı yönünde yer aldığını yazmıştır (Ögel, 1991: 177). Reşat Genç ise A. Alfoldi’ye dayanarak Türklerde esas cihet olan Batı istikametinin sembolü beyaz renk olduğunu belirtmiştir (1997: 41). Mustafa Kafalı ‘Türk Kültüründe Renkler’ adlı bildirisinde Türklerin yönleri renk ile şekillendirdiğine değinmiş, *ak* rengin ‘batıyı’ ifade ettiğini ve Hun devletinin batıdaki bölümünün adının Ak-Hun biçiminde ve Altın Orda Hanlığı’nın batı kanadı

Ak-Orda olarak ifade edildiğini söylemiştir. Kafalı, Atatürk'ün Dumlupınar Savaşı'nda vermiş olduğu emir "Hedefiniz Akdeniz'dir" şeklinde olmuştur. Burada kastedilenin Antalya, Mersin veya Adana değil, İzmir olduğu gayet açık olduğunu, çünkü bu denizin adının Ak Deniz veya Ak-Deniz'in bir bölümü olarak Adalar Denizi diye yüzyıllar boyunca adlandırılmıştır. Ancak bugün hatalı olarak eski Yunancasının bozulmuş biçimi olan Ege kullanılmakta olduğunu belirtmiştir (Kafalı, 1996: 49).

Daha önce Ögel'in belirttiği gibi Nuraniye H. Ekrem, Shih-chi (Tarihî Hatıralar) kaynağına dayanarak M.Ö. 2000 yılında Hun hükümdarı Mete (Mo-Tu) kırk bin atlı askeriyle Han sülalesi hükümdarı Kao-ti'yi ve ordusunu kuşatma altına aldığı Hunların beyaz atlı askerleri batı yönünde Çinlileri kuşatmış olduğunu belirtmiştir (Ekrem, 1996: 88). Ekrem'e göre Proto-Türklerin M.Ö. VII. yüzyılda renklerle yönü sembolleştirdikleri bilinirken, Çinliler ise M.Ö. III. yüzyılda ancak renk ile yönü özdeşleştirmeye başlamışlardır. Bu durumda Türkler Çinlilerden 200 yıl önce yönleri renklerle belirtmeye başlamıştır. Ayrıca Eski Türkler, yönlerin her biri birer sembolik hayvan ile temsil edildiğini de belirtmiştir. Buna göre batı beyaz köpekle temsil edilmiştir (Ekrem, 1996: 89).

Celal Esad Arseven'e göre Eski Türklerde dört yönün dört hükümdar tarafından yönetildiğini, Orhun Kitabelerinden öğrenildiğini ve buna göre 'Yir Sug' adı verilen bu hükümdarlar dört tane olduğunu, Ak Han'ın (Beyaz Hükümdar) Batı'da olduğunu belirtmiştir (Arseven, 1987: 15).

Ak Hunlar, Ak Orda, Ak Deniz gibi adlandırmalarda bulunan ak 'beyaz' kelimesinin 'batı' anlamını verdiği yukarıdaki çalışmalardan bilinmektedir. Ancak bu

örnekler dışında tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri yazılı kaynaklarında *ak*'ın 'batı' anlamında kullanılmasına ilişkin bir örnek bulunmamıştır.

'Yaşlanmak, Yıpranmak'

Ak kavramı Türkçede saç ve sakal kavramları ile birlikte kullanıldığında 'yaşlanmak, yıpranmak' anlamlarında da kullanıldığı görülmektedir.

Türkiye Türkçesinde *ak* sözcüğünün 'yaşlı' anlamı bulunmaktadır:

Ablak yüzlü, kısa kesilmiş aksakallı bir adamdı."- M.Ş. Esendal (TüS 46),

Ak sakaldan yok sakala girmek 'Çok yaşlanıp iyice kuvvetten düşmek' (TüS 46).

Özbek Türkçesinde de *ak* 'yaşlı' anlamında kullanılan örnekler karşımıza çıkmaktadır:

- "Atni eding" dedim içimdä. Başqasi bolsä, qämçin bilän salär edim, lekin saqalning *âqini* hürmät qildim. Aybek, Qutluğ qan. (ÖTİL I 557).

Karaçay-Malkar Türkçesinde de *ak*'ın 'yaşlılık, yıpranmışlık' anlamını görmekteyiz:

Etdüm kıyın colda, tauda kezleuley, Çaçıma konup başlağınçı ak. (Zumağulları T. Köz jarığım) (KMTAS I 97).

Kazak Türkçesinde de *ak*'ın 'yaşlılık' anlamını aşağıdaki cümleden görmekteyiz:

"Äu" degende kelişi eñ, Ardaqtı elim kāsıma. At-şapanım tartayın, Abaysız şıqqan dausıma. Alısıp jaspın ne eteyin, **Ak** kürgen saqal-şasıma, O, dariğa jalğızdın Üni şıqpas osı ma? Osılay dep Akjelek, Ökpelep kayttı qosına, Üyimdegi konaktın Barayın dep kāsına, Altı taram saqaldan Sorğalap aqtı jası da (K. Äzırbayev, Tañd. Şığ) (KTAS I 211).

Tatar Türkçesinde *ak* sözcüğünün üçüncü anlamı *çal* ‘ihtiyar adam’ şeklinde verilmektedir. Örneğin:

Avılda ber ak sakallı karttan bu tuğrida soraşa başly. G. Tukay (TTAS I 31).

İke çigädä ara tirä yaltıragan ak çäçlär. G. İbrahimov (TTAS I 31).

Türkmen Türkçesinde ‘Sakalı ağarmış yaşlı adam’ (TDS, 1962: 34):

Günlerde bir gün bir aksakgal payda boldı (“Görogly” eposı). (TDS, 1962: 34)

Toba, toba, sakgalıñdan utan, aksakgal! (B. Pürliyev, İlkinci gün) (TDS, 1962: 34).

Azerbaycan Türkçesinde ‘Sakalı ağarmış, yaşlı’ olarak açıklanmaktadır (ADİL, 1966: 52):

[Bayramäli:] *Belä tärbiät sahibläridirlär ki, aǵsaggal ataları kälir otağa, ...heç biri yerindän tärpänmäk istämir.* N. Vəzirov. (ADİL, 1966: 52).

Baggal dükanı garşısında toplanıb söhbät edan aǵsaggallar, mähällä cavanları bir para sözlär danışdırlar. Nəzərli (ADİL, 1966: 52).

Türkçede *aķ* rengi ‘saç’, ‘saķal’, bıyık’ kavramlarıyla birlikte kullanıldığında ‘yaşlılık’ anlamını vermektedir. Yukarıdaki Türk lehçelerindeki cümlelerden görüldüğü gibi *ak* rengi doğrudan ‘yaşlılık’ kavramı üzerine şemalanmıştır. Maddenin (saç, sakal) renginin beyazlaşması zamanın geçme ölçüsüdür. Zaman geçtikçe yaş ilerledikçe saç sakal beyazlaşır. Buna dayanarak kaynak alan maddenin *ak* rengi’, hedef alan ise ‘yaşlılık’ kavramı olmaktadır.

Kazak Türkçesinde *ağar-* fiilinin beşinci anlamı *ķartayu, yegde tartu* ‘yaşlanmak, olgunlaşmak’ anlamında kullanılmaktadır:

Kimmen ķaraysam - sonımen aǵaramın deydi (Ä. Nuralşayıķov, Mahabb.) (KATS I 64) ‘Kiminle karardıysam onunla ağaracağım diyor’.

Kazak Türkçesinde *şası ağardı* ‘saçı ağardı’: *kartaydı, jası ulğaydı* ‘kartlaştı, yaşlandı’ anlamı yanı sıra *şarşadı, kajıdı, azap şegip, uayım bastı* ‘yoruldu, yıprandı, zorluklar çekti, kaygılandı’ anlamı da sık kullanılmaktadır (KATS I 64):

Bir kezde uljığan Jigüt yedi, -“janarıptı” Jas köñilİN kayğı başkan, Sakal şası ağarıptı. A. Jumagaliyev, Öşp. Jalın) (KATS I 64) ‘Bir zamanlar delikanlı yiğit idi, ‘yenilenmiş’ Genç gönlünü üzüntü sarmış, sakal saçı ağarmış’.

Sol jılı men säbi yedim- jetide yem, Jeti jasta şası ağarğan jetim yem (M. Älimbayev, Köñil Küyi) (KATS I 64) ‘O yıl ben çocuktum- yedide idim, Yedi yaşında sağı ağaran yetim idim’.

Mına şaşım senimen ağardı goy! Jolap ketkeniñdi jaypap tüsetin ört yediñ (B. Soqpaqbayev, Özim tur.) (KATS I 64) ‘Bu saçım seninle ağardı ya! Yaklaştığını yıkıp geçen ateş idin’.

Ağar- ‘beyazlaşmak’ fiilinin ‘yorulmak, yıpranmak, zorluklar çekmek, kaygılanmak’ gibi anlamı Kırgız Türkçesinde de görmekteyiz:

Alğanın cakşı bolso, cakañ ağarır, Alğanın caman bolso, sakalıñ agarır. (KırgA 167). “Aldığın (karın) iyi olursa, yakan ağarır, Aldığın (karın) kötü olursa, sakalın ağarır” (Şavk, 2002: 17).

Yukarıdaki örneklerden *ağar-* ‘beyazlaşmak’ fiilinin ‘yorulmak, yıpranmak, kaygılanmak, zorluk, azap çekmek’ anlamlarıyla tek kelimeyle ‘yıpranmak’ kavramının üzerine şemalanmış olduğu ve böylece metaforik yan anlam ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

‘Çok görmüş, Tecrübeli, Bilge, Saygın’

Ak sözü “sakal” kavramı ile birlikte kullanıldığında Türk lehçelerinde ‘çok görmüş, tecrübeli, bilge, saygın’ anlamları kazanmıştır.

XIX. yy.’da Radloff, *ak* ile birlikte kullanılan kelimelerden insanlar ve onların nitelikleri için Kazak Türkçesinde *ak sakal* ‘yaşlı adam’, ‘büyük kişi’, *ak sakal kişi* ‘saygın kişi’, Altay Türkçesinde *ak sakaldu*, Sagay Şivesinde *ak sağallıg*, Osmanlı’da *ak sakallı* örneklerini belirtmiştir (OSTN 1889: 88-89).

Gagauz Türkçesinde *ak* 1. *ak sakal* ‘tecrübeli, bilgili kişi’ (GagTS6, GRMS 35) şeklinde açıklanmaktadır.

Kırgız Türkçesinde *aksakal* sözcüğü 1. Tarihi anlam olarak ‘1. Köyü yöneten, köydeki her türlü işleri, iç meseleleri düzenleyen, idare eden, öneride bulnan genellikle yaşlı olan insan, patriarh. 2. Yaşlı adam, çok yaşayan saklallı kişi; diğerlerine göre büyük kişi. 3. Görevi bakımından yüksekte olan kişiler hakkında ve genel olarak saygı göstermek için söylenen söz’ şeklinde tasvir edilmektedir (KırgTTS 35). Örneğin:

Tartınbagan er bolso, Altıbaydı ardaktap, Aksakal kılıp koyoluk (“Er Tabıldı”) (KırgTTS 35).

Aksakaldın bul küüsünün atı emne? (Aalı) (KırgTTS 35).

Aksakal debey, caş debey, Aldıga koygon uraan bar (Togolok Moldo) (KırgTTS 35).

Dramteatrдын aksakalı, Artistter Aşıke deşet anı (Şükürbekov) (KırgTTS 35).

Tatar Türkçesinde *aksakal* sözcüğünün anlamı birinci anlamı tarihi kişilik olarak *Irug başlığı* ‘kavim başkanı’, ikinci anlamı ise *Avtoritethi, ihtiramga layek kart* ‘itibarlı, saygıya, hürmete layik kişi’, *Gomumän kart keşe, olı yaştäge keşe* ‘genellikle yaşlı kişi, olgun yaştaki kişi’ şeklinde belirtilmektedir. Örneğin:

*Arıslanbay avılınıñ bas, **aksakalı** Dirbisal kart belän üzeneñkaylarda bulu, sörgennän niçek kaytu turında söyläšte. G. İbrahimov.*

*Kırda eşläüçe sabançılar, kötü bulıp kilgän bu **aksakallarnı** kürgäç, başta bernärsä dä töşenmädelär. M. Cälil. (TTAS I 36).*

Türkmen Türkçesinde:

*Şol toya ähli obalarıñ **aksakgal**-kethudalarını, bayları çağırıp, olara emiriñ adından halat-serpay berdiler (“Sovet edebiyatı” jurnalı) (TDS, 1962: 34).*

*Govşut hanıñ Gılıç **aksakgal** diyen bir umumı geñeşdarı bolan (Ata Salıh, Saylanan eserler) (TDS, 1962: 34).*

Azerbaycan Türkçesinde ‘Bir ailenin, ilin, cemiyyetin en iyi ve hürmetli adamı, önderi’ (ADİL, 1966: 52) olarak açıklanmaktadır:

İkinci meclis vage olur Danabaş kändinin ağsaggal vä mötübäri Hacı Namazalının häyätindä. Mämmädguluzadä. (ADİL, 1966: 52).

Camaat bir neçä näfär ağsaggal intihab edib, mäslähät üçün haman bayın yanına köndärdilär. Hagverdiyev (ADİL, 1966: 52).

Kazak Türkçesinde *ağar-* fiilinin beşinci anlamı *kartayu, yegde tartu, kemeline kelu* ‘yaşlanmak, olgunlaşmak, kemale ermek’ anlamında kullanılmaktadır:

*Tüsinem, tüleydi ömür, jañaradı, Jaña öñirde jaña ottar, janar äli, Neler **urpaq** äli de **ağaradı**, Sekildenip öziniñ babaları (M. Maqatayev, Şıg.) (KATS I 64) ‘Anlıyorum, deri değiştirir hayat yenilenir, Yeni yerde yeni ateşler yanar daha, Ne nesiller daha ağaracak, tıpkı kendi ecdâtları gibi’.*

Türkçede *ağ* rengi ‘saç’, ‘saçal’, bıyık’ kavramlarıyla birlikte kullanıldığında ‘çok görmüş, tecrübeli, bilge, saygın’ anlamını vermektedir. Maddenin (saç, sakal) renginin beyazlaşması zamanın geçme ölçüsüdür. Zaman geçtikçe yaş ilerledikçe saç sakal beyazlaşır. Zamanın geçmesi tecrübenin artmasıdır. Saç, sakalın beyazlaşması

zamanın geçme göstergesidir. Yaşlanmanın beraberinde getirdiği saç, sakal bıyığın beyazlaşmasıyla yaşlılığın derecesi ve ihtiyar kişinin bilgeleşmesi insanların üzerinde olumlu bir etki bırakır.

Yukarıdaki Türk lehçelerindeki cümlelerden görüldüğü gibi *ak* rengi doğrudan ‘yaşlılık’ kavramı üzerine şemalanmıştır. Bu durumda kaynak alan maddenin *aķ* rengi’, hedef alan ise ‘yaşlılık’ kavramı olmaktadır.

Ögel, *ak sakal* deyişinin Kaşgarlı Mahmut’a göre Oğuzlar tarafından söylenen söz olduğunu belirtirken, diğer Türklerde “aksakallılar meclisi”nin önemli bir kurum olduğunu yazmaktadır. Kuzey Türk destanlarında “gök sakallı koca”nın birdenbire görünen, kayın ağacından inen ve yiğitlere yardım eden yarı ilâhî bir koca olduğunu söyler ve bunun Hızır veya Türklerin çoğu zaman Kızır dedikleri gök veya ak sakallı koca motifinin karşılaştırır. Dede Korkut’un da ak sakallı bir koca olduğunu belirterek “aklık ve ak sakallılığın” büyük kocalar ve velilerin sembolü olduğunu belirtmektedir (Ögel, 2000: 393-394).

2.2. “Siyah”

2.2.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde ‘Siyah’ Kavramı

2.2.1.1. *ķara*

Proto-Tü. ***ķa-** ‘herhangi bir nesnelere toplamını, birliğini elde etmeye yönelen hareket’, ***ķara** ‘siyah’ (Tenişev 592-597); viii. yy. KökTü. **k(a)r(a):** *türük: k(a)ra k(a)m(a)g: bodun* ‘Türk avam tabakası’, *k(a)ra k[işin]* ‘kara samurlarını’, *k(a)ra költe* ‘kara gölde’ (KT D8, KT D38, KT D39, KT D40, KT K, BK K11, BK D8, BK D41, BKT G12, BK D29); ix. yy. Mani.Tü. **ķara** ‘siyah’ *ķara kuş* (IB 3, 43, 51), *ķara bulıt* (IB 53), *ķara* ‘kara; avam, alt tabaka’: *ķara kamag süsi* (IB 63); viii-xiii

yy. **qara** (ETŞ 20, 24, 46, 47, 50), *köz-i qaram birle* ‘gözü karam ile’ (ETŞ 20-21), *qara boy emki* ‘kara memeli’, *qara tütün* ‘kara duman’ (ETŞ 24-25); Bud.Tü.ç. ix-x yy.: **qra** ‘siyah’ *qra budun, qrarmış köngül-lüg, qrariy nızwanî lari, qra kuş-i, qara bodun, qara yılan, qaraquş* (TT II 8, 10, III 12, 13), **q’r** (Maitri, Index 94), **qara:** qaram – ‘hendek (şehrin)’ (KPH 39-5, 43); **kara** (AY 28/18, 34f/2, 302/13, 304/16, 304/19, 304/21, 305/20, 347/1, 347/17, 361/17, 362/6, 434/20, 440c/2, 476/11, 477/11, 490/23, 599/16, 617/9, 631/16, 617/9, 631/16, 651/13, 682/22); **qārā** ‘siyah’, *qārā buliḍ* 325; *qārā yel-lār* 336; *talim qārā quş garudi* 1000; *töläk qar-a* 5, 6 (IS Gl 96); viii-xiii. yy. **qara** (ETŞ 76, 88, 94, 108, 114, 120, 180, 198), *qara budun* ‘halk’ (ETŞ 76-77), *qara yir-ke* ‘kara toprağa’ (ETŞ 114); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **qara** ‘kara’, ‘halk’, *qara baş* ‘hizmetçi’, *qara budun* ‘halk’, *qara kuş* ‘kartal’, ‘Jüpiter gezegeni’, *qarağu* ‘kör’, *kap qara* ‘kapkara’ (KB 22, 76, 77, 127, 395, 966, 1098, 1103, 1105, 1334, 1371, 1418, 1426, 1427, 1429, 1512, 1540, 1545, 2080, 2250, 2257, 2692, 2715, 2914, 3193, 3286, 3554, 3570, 3617, v.s. İndeks 222); **kara** ‘kara, karanlık’ (DLT-Atalay I, 7-9, 60-5, 338-6, 354-77, 382-16, II 163-21, 223-12, III 33-2, 34-18, 81-18, 147-16, 183-7, 219-15, 222-2, 11, 247-22, 359-8), *kara munğ* ‘kara kun, kara bela’ (DLT-Atalay III 33-2), *kara étmek* ‘bir çeşit ekmek’ (DLT III 222-20), *kara kuş yulduz* ‘müşteri yıldızı’ (DLT-Atalay, III 221-21), *kara kuş* ‘mizan yıldızı’ (DLT III 40-10), *kara kuş* ‘kara kuş, tavşancıl’ (DLT I 331-25, III 221-18), *kara kuş* ‘deve tabanının uçları’ (Oğuzca) (DLT I 332-4, III 221-22), *kara orun* ‘sin, mezar’ (DLT III 221-22, 222-2), *kara ot* ‘Hindistan’dan gelen ağılı bir bitki; baldıran otu, aconitum’ (DLT III, 222-16), *kara yağ* ‘petrol’ (DLT III 222-18), *kara er* ‘kararmak’ (DLT II 163-20), *karabaş* ‘gerdek gecesi gelinle birlikte gönderilen hizmetçi kadın, sağdıç kadın, köle ve cariyelere verilen adlardandır ‘kara baş’

anlamındadır (DLT I 150-24, 222-13), *karacı* ‘kapıları dolaşan dilenci’ (DLT I 445-8), *karagu* ‘zaç denilen kara boya’ (DLT I 446-7), *karagunu* ‘akşamleyin çocukların oynadıkları bir oyun’ (DLT III 243-3), *kara* ‘göz karası’ (DLT I 382-16), *karala-* ‘karalamak, pislemek’ (DLT III 324- 1, 3, 10, 12, 329-14), *karanğgu*, *karanğku* ‘karanı, karanlık’ (DLT III 388-8), *karar-* ‘kararmak’ II 77-1, 2, 4, 163-19), *karart-* karartmak (III 431-14), **qara** ‘black’(DLT-Dankoff-Kelly 542-3, 5G, 348G, 378, 508, 525, 541, 229, 478, 170, 42, 601, 40, 511, 520, 459, 458, 72, 47, 543, 192, 166, 167, 41, 543, 167, 586, 588, 224, 552, 244, 613, 571, 540, 225, 307 348, 630); **ḳara** ‘kara’: *ḳara közliḡ* ‘kara gözlü (cennet kızı), *ḳarabaş* ‘cariye’, *ḳaraḡu* ‘kör, âmâ’ (RKT-Ata, 35/12b3=39:60, 36/43a2=43:17, 36/87b1=44-54); Harezmi ç.: xii. yy. **ḳara** ‘siyah’ *ḳara boldı, ḳarardı, ḳara boldı anıḡ közi, aḳı aḳ, ḳarası ḳara boldı, ḳara boldı ḳaramtul boldı, ḳap ḳara boldı* (ME 163/3, 4, 164/4, 5, 174/8, 225/6), *ḳaraḡu* (ME 17/5, 31/6, 77/ 3, 4, 157/8, 228/6) *ḳarabaş* (ME 41/3, 4, 64/8, 72/8, 207/7, 218/3) *ḳarābet* (ME 60/5), *ḳaragu* (ME 61/3) *ḳarart-* (ME 98/3), *ḳaralık* (ME 163/4) ; **ḳara** ‘kara, siyah’: *ḳara tün, ḳara koy, ḳap-ḳara* (HŞ 548, 2337, 3491), xii-xiii. yy. **ḳara** ‘siyah, kara’, *ḳara rāñlü* ‘siyah renkli’, *ḳara balık* ‘balina’, *ḳarabaş* ‘köle kız, cariye’, *ḳaraḡu* ‘kör, gözü görmez’, *ḳaraḳul* ‘köle’, *ḳaralık, ḳarañḡu, ḳarañku* ‘karanlık’ (AKT-Borovkov 67,15; 36b,2); xiv. yy. **ḳara** ‘kara, siyah; siyah tenli; işe yaramaz; halk, ahali; gölge’ (KE-Ata, 6r1,3; 6v12; 9r18; 26v14; 30r9, 11, 13; 30v2; 31v1; 34v16; 44r1, 4; 47r6,7; 68r15; 88r16;124v4, 5;141v11; 148r20; 150v5;153v21; 165v3; 190r8; 215r12; 232r5,15); **ḳara** (1) ‘kara, siyah; karartı, gölge’, (2) ‘toprak’: *ḳara yer* ‘kara toprak’, (3) ‘yılık ile birlikte hayvan, hayvan sürüsü’, *ḳarabaş, ḳaravaş* ‘cariye, kadın köle’ (NF-Ata 71-13; 144-1; 148-16; 159-8; 229-13; 341-1; 439-4; 34-2; 23-4; 54-16;38-15; 378-11; 395-15 İndeks 201);

qarabaş ‘cariye’ (MM 72/2- 6a [182a]; s. 101; **karart-** (MM 197/3 (12b[188b]; s. 121); EKıp.: xiii-xiv. yy. **qara** ‘siyah’ ‘schwarz’ ‘niger’ (CC-Gronbech 92, 27; 127, 8 bis, 14, 24), *qararaq* ‘daha siyah’ schawärzer, “nigrior” (CC-Gronbech 127,14) *qara-quş* Adler, *qara küzen* Iltis, *qara tejin* graues Eichhörnchen, *qara-quş*, küzen, tejin. Tinte ‘atramentum’ (CC-Gronbech 80,15), *asru qara* “nigerrimum” (CC-Gronbech 127, 8 (s. 43); **qara** ‘siyah’, *qara it-* ‘lekelemek, karartmak’, *qara ol-* ‘kararmak’, *qarakulaq* ‘kulakları siyah, çakala benzer bir hayvan’, *qarañu*, *qarañulıq* ‘karanlık’, *qarar-* ‘siyahlaşmak; batmak, kaybolmak’: *göñli qarar-*; *karart-* ‘siyahlaştırmak, karartmak, morartmak’, (GT 53a-8, 75a-5,60a-6, 14b-11, 53b-1, 16b-7, 14a-9, 11b-5, 7b-2); xv. yy. **qara:** *qara yağız kişidir* ‘esmerdir’, *qara kişidir*, *qara köz*, *qara balı* ‘şeker kamışı balının bütün türleri’, *qarakuş* ‘kartal, tavşancıl kuşu’ (KK 3, 4, 25, 52, 75, 78, 80); MKıp.: **qara** ‘siyah’ *qarağa qaz* ‘bir kuş ismidir’, *qara jarmaq* ‘bakır akçe’, *qara qurut* ‘kuru peynir çeşidi’, *qara quş* ‘kartal’ (BM 38), **qara** (I) ‘kara, siyah’ (Toparlı ve diğerleri -BM, BV, DM, Gİ, GT, İH, İM, KF, KFT, KK, MG, MS, RH, TA, TZ - KTS 126); Doğu Tü.: xv-xvi. yy. **qara** ‘kara, siyah’, ‘köle’, ‘halk’; *qara su*, *qara yığaç*, *qarañu* (BN, 44a, 157a, 93b, 227b); xviii. yy. *kara* ‘siyah’, *kara ağaç*, *kara ağrıq*, *kara bataq*, *kara baş*, *kara bağ*, *kara boğaz* (Sang. Index 66-67); Batı Tü.: xiii-xvii yy. **qara:** ‘kara’, *Qara Deñiz* ‘Kara Deniz’, *qaralık* ‘karalık’, *qarangu*, *qarañku*, *qarañu* ‘karanlık’, *qaravaş* ‘hizmetçi, cariye’ (DK 3-2, 3-6, 3-10, 4-7, 7-1, 10-7, 10-8, 10-9, 11-9, 11-10, 11-10, 12-1, 12-9, 12-13, 13-2, 13-2, 13-6, 13-6, 13-11, 23-11, 24-4, 24-11, 25-4, 25-10, 27-4, 27-7, 27-13, 31-3, 34-13, 35-3, 35-6, 36-3, 36-5, 37-2, 38-3, 38-3, 38-9, 39-11, 42-11, 42-12, 43-1, 43-3, 43-7,, 44-10, 44-1, 44-12, 45-8, 45-13, 46-5, 46-7, 46-8, 46-12...v.s.); xvii. yy. **qara:** s. siyah, siyeh, esved, şeb-gün,> niger, color; *qarañlü*, > furvus;

boğday eñlü, *ķara yağız*, siyāhçe, esmer, siyah-çerde, gendüm-gün, > subniger; tumanlü, dumanlü, *ķara yağız yağız*, boğday eñlü, *ķáhve rengi*, esmer (ç. semrā), siyah-çerde, kendüm-gün, >fuscus; hábeşī, ‘ábeş, zengī, >Æthiopia; bayağı, oligelen, olagelen, me’lūf, > ordinarius; ‘āmm, me’nūs, zuķākī, >vulgaris; sol, şūm, > sinister; kem, yaramaz, kötü, yavuz, yauz, yemān, kötü, yatlü, fena, şerrlü, şerr, sū’, sūi, bed, be-şerr, şerīr, fesādlü, ehl-ī fesād, > malus; nā-kes, nāçīz, háķīrū’l-mıķtār (<mıķdār), > pretium; oğursız, ķutsız, ķádemsız, nā-mes’ūd, bed-báht, şūm, meyšūm, *günl*. Meyšim, meş’ūm, bī-se’ādet, rū-siyāh, siyeh-rüz, bī-behre, tīre-rūzigār, şūm-ķādem, ħīre-dest, nāsāzķār, > infaustus; yaslü, musībetlü, siyah, > lugubris; yaslü, siyah, > pulus; // is. mázrūbet, tūf, nişan, > vibex. (MT-XVII.İT 1095); xix. yy. AAŞ. **ķara** 1) ‘siyah’, ‘gece’, *ķar’at* ‘kara at’, *ķara çilen* ‘leylek’, *ķara gat* ‘kara frenk üzümü’, *ķara yol* ‘büyük yol’, ‘(kara) cadde, ana yol’ *ķara su* ‘pınar, çeşme, dere, *ķara yiilek* ‘yaban mersini’, *ķara tal* ‘kara söğüt’, *ķar’ bakı*, *ķar’bakçır*, *ķara barcık*, *ķara barlak* ‘sığırcık’, *ķara kürte* ‘dağ horozu, kara saban, kara tavuk’, *ķara bar*, *dağ faresi* ‘(Cricetus vulgaris)’, *ķara tan* (AA 307) *maça*, *ķara maça* (oyun kağıtları); *ķara balık* ‘yeşil sazan balığı’, *ķara baştıg öleng*, *ķara baştıg ot*, *ķarabaş otu* (Poterium), *ķara kuyruk*, *ķara kuzruk* ‘kakım’, *ķara yış* ‘karanlık, bakir orman’ *ķara guş* ‘kara kuş, kartal’, *ķara bos*, *ķara bora* ‘boz, gri’, *ķara sur* ‘koyu gri, boz’ (AAŞ 307-308), xx. yy. Modern Tü.: Çuvaş Tü.: **xypa (hura)** I. 1. ‘siyah’ *hura kīpe* ‘siyah elbise’, *hura kuć* ‘siyah göz’, 2. ‘koyu renk’, ‘karanlık’ 1) ‘karanlık orman’, 2) karanlık orman, dolgun, yapraklı orman’, 3. ‘yağız’ *hura ut* ‘kara yağız at’, 4. ‘esmer’ *hura sīnlī* ‘esmer yüzlü’, 5. ‘çamur, çamurlu, kirli’ *hura kīpe-yīm* ‘kirli çamaşır’, 6. ‘siyah, yere siyah iz bırakan’, *hura munça* ‘siyah hamam’, 7. mec. ‘kaygılı, üzüntülü, acısı olan’ *hura kućcul* ‘acı gözyaşları’, 8. mec. ‘siyah, zalim,

cani' *reaktsin hura vıyışem* 'reaksiyonun kara güçleri', 9. mec. 'siyah, karanlık' *hura şuhışsem* 'karanlık (kötü) düşünceler', II. ağız. 'ağırlık, otorite, saygınlık, etkinlik' (ÇRS 565), Halaç Tü. ɢara (ara) 'siyah' (Doerfer 51), Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü: kapa (kara) 'siyah' (RAltS 834), Hakas Tü.: xapa (hara) (RHakS 931), Saha Tü.: xapa (hara) 'siyah' (RYS 696-697), **hara** 1. 'kara, siyah' (*ürünğ*'ün zıddı), 'koyu esmer, koyu tüylü (av hayvanı hakkında); müsvedde (karalama)'. *Hara gın* 'siyah yapmak, karalamak'. *Kisi-hara buol* 'adam olmak, adamlar arasına girmek, yükselmek', *kisi-hara tördö buol* 'insanların cediti âlâsı olmak', *hara ağn* 'kara (arka) kapı, *hara at* 'kara yağız at', *hara barağn* 'esmer', *hara bilit* 'kara bulut', *hara külük kişi* 'kara gölge gibi ada', *hara sirdeğh* 'üçüncü', *hara tia* 'kara, karanlık orman, sık, balta girmemiş orman', 2) 'kara şey, karalık', 1. *Kırınağs kuturugunharata* 'kakım kuyruğunun kara ucu', 3) 'vazih surette görünmeyen şey, görünüşü dikkati çekecek derecede olmayan', 4) 'siyah, basit, bayağı' *hara kisi* 'kara adam, âdi (menşece asıl köke mensup olanın zıddı), *hara sıarğa* 'âdi kızak', *hara törgü* 'âdi ip, sicim, *hara samığr* 'kar karışmayan sade yağmur', *kara biar* 'karaciğer', 5) 'kara, kötü, şerir, betbaht, günah, kabahat, kötü huy, ahlak' *hara sanağ* 'kara, muzlim fikirler', *hara suol* 'kara iş, günah, kabahat', *hara suola suoh* 'teiz, kusursuz, kabahatsiz, engelsiz', suçla alâkası olmayan, suçsuz, *hara tığmmar* 'zavallı ruhuma', *hara suoh* 'günahtan uzak olan, fena tesirlere kapılmayan', 6) 'heybenin, eyerin, semerin, yükün, bunlardan ayrı ayrı her birinin ve mecmuunun yolculuktaki adı', 7) *Hatinğ arığ* obasında bir kabilenin adı' (YakTS 332), Şor Tü.: kara 'siyah' (ŞS 41), Teleüt Tü.: kara 'siyah' *kara d'añıs* 'yegâne, tek, yalnız', *kara kas* 'karabatak kuşu', *kara kula* 'aslan', *kara paka* 'kara kurbağa', *kara palık* 'bir cins sazan balığı', *kara sağıştu* 'cani, şerir, kötü yürekli', *kara suu* 'kaynak, pınar',

kara tobrak ‘humuslu toprak’, *kara torbos* ‘yaban mersini, keçi yemişi’ (TAS 47-48), Tuva Tü.: kapa (kara) ‘1. 1) ‘siyah, koyu renk’ *kara karaktar* ‘siyah gözler’, *kara hleb* ‘siyah, gri ekmek’, 2) *kara yağız* (atın tüyü hakkında), *kara a’t* ‘kara yağız at’, 3). ‘kalın’ (yazıda), 4) ‘karsız kış’ *kara kış*, *kara hovular* ‘karsız bozkırlar’, 5) ağız. ‘sıradan, ‘asilzade olmayan’ *kara kiji* ‘bayağı insan’, 2. 1) ‘gözbebeği’ *karaktıñ karazı*, 2) ‘tohumun kabuğu’ *taraa karazı* ‘darının kabuğu’, 3) ‘nişan, hedef, amaç’ *kara adar (boolar)* a) ‘eğitim atışını yapmak’, b) ‘hedefe ateş etmek’, 4) ‘şüphe’ *kara bodaar* ‘şüphelenmek’, *kara çokka* ‘şüphesiz’, 3. ‘çok, pek, tamamen’ *kara höktüg* ‘çok gülünç, komik’, *kara erten* ‘çok erken’ a) ‘yapayalnız, tek başına’, b) ‘çok benzeyen’ *kara çaaskaan* ‘çok yalnız, tamamen, yapayalnız’, *kara kaygamçık* ‘şaşırtıcı, hayret verici’ (TuvRS 226-227); Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: kapa (kara) 1. ‘siyah renk’; *qara buyau* ‘siyah boya’, 2. *qarañğı* (koyu renk), 3. *qara tänle keşe* ‘esmer tenli’, 4. *qaralar meneän uynau* ‘satrançta, dama oyununda siyahlarla oynamak’, 5. *bısraq* ‘çamurlu, kirli’, 6. ‘iş yerindeki arka kapı’, 7. *qara eş* ‘fiziksel olarak ağır olan, vasıfsız iş’, 8. *qara дәülät, halımlı, qara yerzär, дәülät yerzäre*, 9. *qara, qayğılı* ‘üzüntülü’, *qara köndär* ‘kara günler’, 10. *qara yaman, uçal* ‘zalim, cani’, *reaktsiyanıñ qara köstäre* ‘reaksiyonun kara güçleri’, 11. *qara keyem* ‘siyah elbise’ (RBaşkS 940), Kazak Tü.: kapa (kara) I. 1. *Däl ne yekenı aykın yemes, qarayıp köriñgen närse; qarayğan*, 2. *Aymaq, kölem, san, mölşe, şama*, 3. *Jobası, nobayı, poşımı, türi*, 4. *Yes, serik, türek, süyeu*, 5. *İri mal: Jılkı, tüye, siyır*; II. 1. *Küyenıñ, kömirdiñ tüsindey (tüs, boyau)*, 2. *Aram qaraniyet, zulım*, 3. *Ters, kısıq. İnsapsızğa ne kerek, istiñ aq pen qarası* (KATS IX 273-274); Karaçay-Malkar Tü.: къара (kara) 1. ‘siyah’: *Qurum, kömür betli; antonimi: aq. qara boyau, qara çaç. qara kölek*, 2. *Siyah (çay, diş insan teni hakkında). Muthuz, boluuçusundan ese*

muthuz (türsün). // Esmer (ırk belirtisi olarak). / Terisi buthuz (rasanın enciliği), // Karangı, çırtda çarığı bolmağan, 3. Şaşkalanı, şahmat figuraları aqsıldımından birsileri, buthuz türsünlüleri, 4. Kirli, kir bolğan, cuuulmağan, 5. Siyah (iş, emek hakkında) / Ustalıknı izlemegen, kıyın, aşlamışında auur (işni, yüsünden), 6. köç. Mraçny, gnetuşi, tyajyolıy, besprosvetny / Kayğılı, auur, mudah, 7. köç. Kirli, gnusny / 9. köç. Tyomnyy prostoy; eğıtimsiz, aydınlatılmayan / 8. Ağır, zor / Bek kıyın. Adep-kılık canı bla adamnı kölü çığarça, osal, kir niyetli (KMTAS 561);

Karakalpak Tü.: kapa (kara) 1) ‘siyah, koyu renk’, *kara boyau* ‘siyah boya’, *kara köz* a) ‘siyah göz’, b) ‘karagözlü’, *kara topıraq* ‘siyah toprak’, *kara küye* ‘siyah is’, *kara may* ‘katran’, *kara at* ‘kara at’, *kara kızıl* ‘kıpkırmızı, koyu kırmızı’, *kara kök* a) koyu mavi, b) lacivert, *kara-ala* ‘siyah ala’, *kara torı* ‘koyu doru’ a) ‘koyu doru’, b) ‘esmer’, *kara köleñke* ‘alacakaranlık’, 2) ‘biçim’; 3) ‘sıradan insan’: *kara halıq* ‘sıradan halk’, *karadan tuğan* ‘asil olmayan kara halk’, 4) mit. ‘kötü ruh, kötü güç’, 5) ‘yas’, *kara kıy* ‘kara giyinmek’, 6) *kara suuıq* ‘kuru ayaz’, *kara jel* ‘keskin, iliklere işleyen rüzgar’ mec. ‘bir şeyin olumsuzluğu’ *kara keuil* a) ‘dürüst olmayan’, b) ‘zalim’, *kara baur* ‘duyumsuz, taş yürekli’ (insan hakkında), 8) *kara mal* ‘büyük baş hayvan’, 9) ‘destek, direk’, 10) ‘suçlu’ (KKalpRS 375), **Karayım Tü. kara** ‘siyah’ (Gültekin, 2002: 223), **Kırgız Tü.: kapa (kara)** I. *İri mal, bodo mal (koy-eçkilerden başka mal)*, II. 1. *Tirek, cölök, meder, tayanıç*. 2. *Karaan*. III. 1. *Kömürgö, köögö okşoş tüs, aktın karama-karşısı*. 2. *Künöölüü, ayıptuu* (KırgTTS 284-285); **Kumuk Tü.: kbara (kara)** ‘siyah’ 1. 1) ‘siyah’ *kara opuraq* ‘siyah elbise’ *kara ekmek* ‘siyah ekmek’ 2) *avur, kıyınlı; avur iş* ‘fiziksel olarak ağır, ağır iş’, 2. *Şağmat oyununda qaralar* ‘satranç oyununda siyahlar’, *kara günler* ‘kaygılı günler, kıyınlı günler’ ‘kara günler (üzüntülü, zor günler), *kara altın* ‘siyah altın’, *kara metallar* ‘siyah metaller’, *kara*

oylar ‘kara düşünceler’(RKumS 651), Nogay Tü.: **kara** ‘siyah’ *kara boyak* ‘siyah boya’, *kara köz* ‘siyah, kara gözlü’, *kara üzüm* ‘kara üzüm’, 2) ‘koyu’ (renk hakkında), ‘kara yağız’ (atın tüyü hakkında), *kara-kök* ‘lacivert’, 2. 1) ‘yas’ *kara kiyüv* ‘yasta olmak’, 2) ‘siyah leke, karalama, gölge’ *bir kara körindi* ‘bir karaltı göründü’ (NogRS 147), Tatar Tü.: **kapa (kara)** ‘siyah’ 1. *Korım, kümer tösendäge; kirese: ak. Kara külmäk. Kara çaç, 2. Gadättäge yaki töp töskä karaganda kuyerak töstäge, karangırak töstäge, 3. Karanğı, yaktılık töşmi torgan, kuye (urman turında), 4. Koyaş yandırudan aklığın yugaltkan yaki gomumän ak bulmagan (keşedä bit, tän töse turında), 5.. Kara töstäge at turında, 6... karalar: Şahmat, şaşkada akka kapma-karşı yak figuralar, 7. Kerle, pıçrak, yuılmagan, 8. Kvalifikatsiyasez, ayerım ostalık soramıy torgan (avır, pıçrak, gadättä fizikeşkä karata kullanıla), 9. Revolyutsiyagä kadar: gadi halık arasınnan çıkkın, ukımagan, nadan, 10. Facigale, şatlıksız, avır (tormış, könnär h.b.), 12. Yavız, mäkerle, cinayat’çel., 11. Bik köçle. Kara kaygı. Kara yavım (TTAS II 48);* Güney-Doğu: Özbek Tü.: **kopa (qara)** 1. *Rang-tüsi mavcud ranglarning barçasidan toq; qazân küiya, kömir tüsidagi. Qara qazân. Qara saç. Qara köz. Qara siyah. / Şu tüsge mayıl toq rangli; qaramtir. Qara nân. Qara gilâs. Qara tupraq. Qara bulut. Qara tanlilar. / Qarânğı; tim qarânğı. Qara tün. İs, kurum başgan, qaraygan yâki aqlanmagan, pardâzlanmagan. Qara üy. 2. Şahmatda aqqa zid dânalalar va şu dânalalar bilan oynavçı tamân. Qara bilan oynamak. Qaralar yutdi, 3. Aq bolmagan, admi kiyim yâki mâta (mâtam belgisi), 4. Tünda, tumanda yâki uzâqdan ğira-şira köringan şarpa, kölanka, 5. Molcalga âlingan yâki âlinadigan narsa, nişân; molcal. Qaraga âlmâq, 6. Oqımagan, savâdsiz, avâm, 7. Dastlabki, hâmake. Qara çapıq, 8. Mahsus malaka, hüinar talab kılmaydigan, qol küçi bilan har kim kılaveradigan. Qara iş. Qara işçi, 9. Köngilsiz, nâhuş, maş’um, 10. Âğırçilik,*

vazminlik bilan bāğliq bolgan; maşakqatli, azāb-ukubatli, āğir, 11. Qorqinçli, dahşatli, vahimali, mudhiş. Qāra hayāllar, 12. Cüda ham yāmān, razil, kabih; Yāvuz; cināi. Qāra niyat, 13. Revolyutsion harakatga demokratiyaga qarşi harakat qiladigan, eskilikni himāya qiladigan; reaksiyon, 14. Nātuğri, yāmān, nāhaq iş, 15. Nāmiga, şa'niga dāğ tüşgan, aybli kişi; aybdār, günāhkār, 16. Qoşma sözlar va söz birikmalari tarkibiga kiradi, mas. qāra pul, qāra çaqa, 17. Qāra (erkaklar ismi) (ÖTİL I 599-600), Salar Tü.: **qara (qara)** 'siyah' (SY 12), Sarı Uygur Tü.: **kapra (qara)** 'siyah', 'güzel olmayan', *qara gız* 'güzel olmayan kız' (kara, esmer, koyu renk tenli), *qara vaş* 'alnındaki veya göz çevresindeki yünü siyah olan koyun' (YJU 53), Yeni Uygur Tü.: **قارا (qara)** 1. 'siyah, koyu' *tüm qara*, *kenik qara* 'çok siyah, doygun siyah', *kapqara* 'simsiyah', *qara kızil* 'koyu kırmızı', *qara çaçliq* 'siyah saçlı', *qara kaşliq* 'karakaşlı', 2. 'kara yağız': *qara at* 'kara yağız at', *qara toruq at* 'kara doru at', *karakaşka at* 'alnında beyazlık olan siyah at', 3) 'is', 4) 'biçim, çevre çizgisi', 5) 'yas': *qara tutmaq* 'yas tutmak, yasta olmak', 7) çift olarak *ulaq-qara*, *qara örük* 'siyah erik', *qara öy* 'çadır ev, otağ', *qara işçi* 'düz işçi', *qara boran* 'fırtına', *qara buğday* 'çavdar', *qara tahta* a) 'sınıf tahtası', b) siyah tahta', *qara tal* 'söğüt', *qara pitāncan* 'patlıcan', *qara çangal* 'bakir orman', *qara hāt* 'ölüm haberini veren mektup', *qara çeçäk* 'med. çiçek izi', *qara topa* 'kara toprak', *qara tär* 'yoğun ter', *qara dora* 'afyon', *qara sulu* 'pirey', *qara sona* 'çöğür, dikenli yabani ot', *qara qarığay* 'akçam, köknar', *qara yağaç* 'karaağaç', *qara qarax* 'göz bebeği', *qara kotaz* 'deve cinsi', *qara küç* a) kara güçler, reaksiyon, b) fiziksel güç', *qara mal* 'büyük baş hayvan', *qara soğaq* 'kuru soğuk', *qara niyät* 'kötü niyet', *içi qara* 'kötü niyetli', *bähti qara* 'mutsuz', *yüzi qara* 'namussuz, alçak', *cürigi qara* 'dürüst olmayan', *qara künlär* 'kötü günler', *qara sähärda* 'sabah erken' (UygRS

579); Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: rapa (gara) ‘siyah’ 1. *Bütün ränklärin än tündü, än tutgunu; his, kömür ränki (ağ ziddi). // Bu ränkdä olan: gara boya, gara sac, gara at, gara kostyum; Çoh tutgun (açıg ziddi). Gara çöräk. // Obrazlı täşbehlärdä; garanlıg, tutgunlug (adätän tärkiplärdä işlänir), // Garadärili, därisinin ränki gara olan. Gara irg, 2. cäm şäklindä: garalar – şahmat, dama oyunlarında gara ränkli figurlar, daşlar. Garalarla oynamaq, 3. Çirkli, kirli, tünd bir şeyä boyanmış yahud adi ränkinä nisbatän daha tünd, daha tutgun, 4. Yazı, hätt, härf. Gara tanımaq. Garaya bahmaq (ohumag), 5. Bir yazının garalaması, ilk mätni, layihäsi, 6. Ağır, mänhus, pis, kädär doğuran, gäm kätirän, gorhulu, 7. Cinayätkar, mäfur, mürtäçe, fitnäkar, 8. Yas, matäm mä’nasında, 9. Goşulduğu sözlärä mänfilik, mänhuslug mäş’umlug mä’nası verir. Gara gayğı. Gara därd, 10. Cämiyyätin yıharı siniflärinä mansub olmayan, istismar olunan; adi, avam, 11. Gädim Rusiyada: dövlätä mähsus olan, dövlätin ihtiyarında olan, öz hüsusü mülkiyyätini olmayan, 12. İhtisası olmayan, ihtisas tälüb etməyän, ağır işdä işläyän; adi, 13. Däyärsizlik, ähämmiyyätsizlik, heçlik mä’nasında, 14. Bä’z, bitki və heyvan adlarının tärkiib hissäsi kimi. Gara darı. Gara isti-ot. Gara kavalı. Gara garişgo. (ADİL 425-426), Gagauz Tü.: kara 1. Kara, kara er, kara yer, mezar, 2. Somurtkan, haşin_(GagTS 134), Türkmen Tü.: rapa (gara) 1. Kömrüñ reñkinde bolan, 2. Nämedigini saygarıp bolmayan zat, uzaklıkdan görünyän predmet ve ş. m., 3. Daş gabara, görnüş, 4. Gör-bak, seret äñet (TDS 144), Türkiye Tü. kara I. Ar. qarra: Yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak; II. 1. En koyu renk, siyah, ak, beyaz karşıtı. 2. Bu renkte olan. 3. Esmer. 4. Mec. Kötü, uğursuz, sıkıntılı. 5. Mec. Yüz kızartıcı durum, leke. 6. Mec. İftira; karaağaç, kara ağızlı, karaardıç, karaasma, karabacak, kara baht, karabakal, karabaldır, karabalık, karaballık, karabasan, karabaş, karabatak,*

karabiber, karaborsa, kara boya, karabuğday, karabulut, kara bulut, karaburçak, kara cahil, karaciğer, kara cümle... (TS 1074).

2.2.1.1.1. Kullanım Alanı

KT D8	<i>türük: k(a)ra k(a)m(a)g: bodun:</i> "Türk avam tabakası" (Tekin: 2010: 26);
KT D38, KT D39, KT D40	<i>k(a)ra türg(i)ş bod(u)n</i> "Türgiş avam halkı" (Tekin, 2010: 34);
KT K2	<i>k(a)ra költe</i> "Kara gölde" (Tekin, 2010: 36)
BK K11	<i>k(a)ra k[ışin]</i> "kara samurlarını" (Tekin, 2010: 48)
BK D8	<i>türük k(a)ra: k(a)m(a)g: bod(u)n:</i> "Türk avam halkı" (Tekin, 2010: 52)
BK D41	<i>k(a)ra bod(u)n</i> "Avam halkı" (Tekin, 2010: 64) [Teñri Kağan Yazıtı] (BKT G12) <i>k(a)ra: kişin:</i> "kara samurlarını" (Tekin, 2010: 68)
BK D29	<i>k(a)ra [.....] k(a)rluk :</i> <i>bod(u)n</i> "avam Karluk halkı" (Tekin, 2010: 60)
TT II 8	ymä bāgkā qra budunqa ädgü yrly yrliqadī inčaämti siz-lär /// q artuyraq dīndarlar Könglümüz amrtuyurup mini yana siz-ngä tutuz /// taqī (?) ymä mn kltn ornuma olurdum.
TT II 10	ol ö-dün qlti bögü xan tngri-kän bu yrly-yrliqaduqta ötrü öküş quwray qra budun tngri iligkā yūkünü ötündi-lär ymä ai-qirdilar.
TT III 12	qararmiş köngül-lüg monqul.... [.]
TT III 14	qarariy nızwanı ları özä. qal tilfālāg ärtilar.
TT III 23	qatıyī bādūmiş pad. q... täglükläri. qararmiş köñüllüg moñul..... qiwirqaq saranlar.
TT V 12	anta ötrü ärwişçi qra kuž-i alıp yiti qata tarnı ärwiş sözlämiş krgäk [.]
TT VI 16	qara bodun kántünün kántünüñ qutsuzı, ülügsüzi üçün yoq çiyai bolur.
TT VI 22	92: kün yoriyi ai ölütcü, ärklig, taisui, sarıy oruñuluy, irpiz qudrüqi, yumuzuyluy biş türlüq topraq ärkligi, yir täñri qanı soltun kök luu, oñdun aq bars, küntün qizil sayızyan, kidin qara yılan, altı qap yaraşmazı, iki yigirmi ärkligi, topraqtaqi qarı başları atliyi yüzlügi, batıydaqı ayuluy luular, qamay yäklär, yilpiqlär adırtaçı ärkliglär alqu yaşarlar yoadurlar.
TT VI 36	kün täñri ai täñri iki yaruq ordular içintäki täñrilär yaruqına arqa birip, yana yäkniñ içkäkniñ qarariy işinä kirmiškä sanur.
TT VI 39 314.	bayin barımlıyın qariyinča qawışıyli az arür.
TT VI 42 318.	bu yirtinçüdä üstün täñri yaruq titir, altın yayız , yir qarariy titir. kün täñri yaruq titir. ai täñri qarariy titir. ot yaruq titir, suw qarariy titir. är yaruq titir, tişi qarariy titir.
TT VI 44 353.	kántünüñ yaruq küçlüg bögülüg ärdämin, ädgü qilinçin qamay tınliylarnıñ qarariy ayiy qilinçina qatip, biltizmädin tuyuzmädin tınliylarqa asiy tusu qilu yoriyur ärtilar. (TT VI 50) 422. . yaruqi yaltrıyu qarariyiy alqu kitarti.
TT VI 52 432.	talim qaraquş qanları kinarilar maxcragilar, kişili kişi ärmäzli alqu nom közläri ariti açilti.
TT VII 22 11.	qara ordu-luğ bu ymä yavız ol.
TT VII 24	livi aş-i qara burç[aq] titir.
TT VII 25 11.	qara önglüg [..... garx-iy saqynmyş] krgäk.
TT VII 36-37 13.	qara ingäk-ning şutingä toqıp içip, bāg yutuz birlän bolz-un.
TT VII 40 43.	äv içindä yilqi qar-a , äd tavar ökli(-y)ür.

TT VII 41 29. T I 6046.	yilqı qara tǵār-ǵ körsār, yaman [...] [.....ol].
TT VII 43 18.	tonguz küñdä yiqı-sı qara-sı ölür.
AY 189	takı yme bodıs(a)t(a)vlar biş (8) törlüg nomlarka tayanıp onunç (9) bütmiş bişmiş bilge bilig p(a)ramıt- (10)-ıg tükel bütürürler:: kayular ol biş (11) tip tiser ..inçe k(a)ltı 'eng'ilki alku (12) nomlarning adgüsin ayıgın adırt- (13)-lamakka tayanıp :: ikinti kara nom- (14)-lartın ırak kitip yürüng nomlarıg tut -(15)-makka tayanıp :: 302 ¹ (IV.53b.)
AY 190 (16)	ikinti kara nomlartın ırak kitip (17) yürüng nomlarıg tutmakka tayanıp (18) bütmiş bişmiş bilge bilig p(a)ramı -(19)- tıg netegin bütürürler .. kara nomlar-(20)-tın ırak kitip yürüng nomlarıg tut-(21)-mak yme kayu erür tip tiser 304 (IV. 54b.)
AY 190 (20)	bo erür kara nomlartın ırak (21) kitip yürüng nomlarıg tutmakka (22)tayanıp bütmiş bişmiş bilge bilig (23) p(a)ramıtıg bütürmek :: 305 (IV. 55a.)
AY 266	kürküm karasu yürüng küji .. 476 ¹ (VII. 9b)
AY 247	üdsüz kezigsiz kün (20) ay tutungay .. kara yürüng yilü (21) kögen b(e)lgürgey 434(VI.16b)
ETŞ 20-21	küçlüg priştiler küç birz-ün, köz-i qaram birle külüşügin oluralım.
ETŞ 24-25	Kanlıg bukaç teg qaraqı tiyür / qaşguk teg qara boy emki tiyür. Burnıta boz bulıt önür tiyür /Tamgaqınta qara tütün taşıkar tiyür.
Maitri 205 12.	.. / t'mwd' twq'r l[']r . . q'r' t'q
Maitri 211 15.	ywrk'nwr l'r . . "nt'd' p's' q'r'
Maitri 226 15.	qwrwnlwq q'p qr twytwn twqymyş
Maitri 229 13.	r'ywr . .q'p q'r' t'k/// . . .
Maitri 237 7.	tyn 'wl 'wyrtnwr q'r' pwlyt
Maitri 248 20.	qwrn'q'y l'r 'rdy 'wl ym' q'r'nıq q'r'ryq
ETŞ L35 (11) 83-84	kadğuluğ-nung emgeklig-ning yarağı iyin. qara budun başlağuluğ törü yorıdıp. (s. 76)
ETŞ 114-115	qara yir-ke kirginçe küç bireli tip. kangımız suu-sınga tili.
ETŞ 120-121	Öng başlap adkanğu-larka bilig-ler qaçar. Öküş qara ayıg yol-luğ uruğ-uğ saçar. (s. 120)
KB 640 C384 (6492)	kamuğ tegşürüldi törü öngdiler qaralı örüngli bir ök boldılar
KB 652 A185 (6622)	köni sözde taştın sözüg söz time köni eğri farkı örüngli qara
DLT I 69	kara erük
DLT I 354	kara bulıtıg yel açar, urunç bile el açar
DLT II 77	tün karardı , ton karardı
DLT II 163	ton karardı , kara erdi
DLT II 223	Kara bulıt kökreşür
DLT III 33	kara munğ kelmeginçe Kara yalga keçme
DLT III 81	tonka kara yukuldi
DLT III 147	Kara bulıt kökreşür
DLT III 183	Toğdı kara toprak
DLT III 217	Kalın bulutuğ tüpi sürer karangku işıg urunç açar
DLT III 220	Kara kızıl böri kördüm
DLT III 222	Kalmış tawar adhınıg kirse kara orunka
DLT III 247	Kara tünüg keçürsedim
DLT III 290	Tenğri anı kargadı
DLT III 290	Ol karangkuda karwadı
DLT III 324	ol karaladı nenğni
DLT III 329	Er ton karaladı
DLT III 359	Menğliğ kara tuz kıya
DLT III 406	Anıg alpın kara bogdı
DLT III 431	ol anıg tonın kararttı
BN I [9a] 22	Qara Köz Begim (kadın ismi) (s.17)

BN I [10a] 21	Ol mahallda Tabriz pādišāhı Jahānšāh Bārānī Qaraqoyluğ edi. (s. 19)
BN I [16b] 9	Biri bu kim Qubāning batğaqlıǵ* qara suyu bar. Köprügidin özgä yerdin keçip bola almaş. Qalın çerig [17a] kelip köprügdä yığılıp qalın at va tevä bu qara suğa yığılıp dāyi' boldı (s.33)
BN I [23a] 1	Yana bir Sulţān Hısayn Arǵunedi, neçä maħall Qara Köl hıkūmatı anda üçün Sulţān-Hısayn Qaraköliğa maşhūr edi. (s. 45)
BN I [24b] 9	Beş-altı aydın song Hısan Ya'qūbning mizāji munħarif bolup mening yavuqumdağı kişi-qara bilä yaman ma'āş qıla kirişti. (s.49)
ÇAD 14	Vilnī hura ĩnen sıçı tutlı
ÇAD 17	İni hura ta, sıçı şurı
ÇAD 37	Kurak kalat': Hura ta pulin hamınnah
ÇAD 67	Sın iş-çikki, hura virman
ÇAD 90	Uhmah hurapa şurra pallaman
ÇAD 98	Huran tıtsan al huralat' , sīt-şu tıtsan al şullanat.
ÇAD 98	Huran hılıpı hura pulat'. 'Kazan kulpu kara olur'.
ÇAD 98	Hura tıpra ırılıhı, hura halıh purlıhı.
ÇAD 98	Hura hurlıha vırı kuşsul'pe şusa yaraymın.
ÇAD 98	Hura -şurı kurman sın purnıs titma pılmest.
ÇAD 107	Şurı yımpe kayakam hura yımpe tavrınat'.
SHEÖ 4	Bayağala buollağına, xara kömüs xayalaax, xarıańkı çaydaax, ağıra kumaxtaax, ürüń kömüs dolgunnaax, sıa xalğahalaax, kündü mas uruxallaax, kit balık kıllaax, soxxor kaambala bulıtaax, kömüs xatırıktaax eğın aattaax balıktaax.
SHEÖ 4	Xara tıata buollağına, xaxay kıllaax, uordaax eheleex, küöx bōrōlōöx, ulu kıllaax tańara tabalaax, kirgilleex kiisteex tolbonnoox üüsteex, ürüń üyenneex, xara tiiñneex, keremes sahıllaax.
SHEÖ 4	Ürüń xara sürüğe köñül üödüybüt üöskeebit elbeğitten, ayan kihite aahara ibit buollar, atın oyoğoho ırcaççı eleyieğe ete.
SHEÖ 5	Mutuguttan tuoraağıtın ciley dabırxay süren munfıstan ürüye buolan sırkırın turarın kırıcbıt aaspıt ırbit ürüń xara sürüğe kötör sürer kıla amsaydaxtarına, salaataxtarına, urukku eder tot töllörüger tüher xuolulaax buollaxtara.
SHEÖ 6	Er-soğotox bieter körüülür köğölçör atın minen ürüń xara sürügün körör.
SHEÖ 7	Tulayax beyebin torolupputıñ baara, kuççuguy beyebin ulaatınnarbıtıñ baara, ürüń sürükpün üödüten xara sürükpün xarayan kötörbün sürerbin küöyen xara dalayım balıgın xaayan olororuñ baara.
SHEÖ 8	Er-soğotox dietiger tönnümüne xonuutugar süren kiiren ayañña miiner arağas atın ürdüger eliyen tühen ürüń xara sürügütten xarıx sahalaax tutum saallaax sette bieni arara üüren ılan üstüü sı kurulaabit süöm tastaax tostor çoğočoloox sette oğuhu talan cietiger ağaltaatağa.
SHEÖ 9	Kergenin ihitten tuoxxa da xoluomuna taptır buolan Xotuuna dien aattaax kırıha kün sardańatın kurduk körüñneex, ürüń kömüs sıraydaax, kihil kömüs iñneex, xara kömüs xaastaax, sette bılas sıhıaxtaax, salgın ahılıktaax, siik utaxtaax.
SHEÖ 11	Er-soğotox doydutugar töñnön kelen ürüń xara sürüğe ikki xat elbeen kötör sürer kıla ikki oçço üüksüön turarın bullaga.
SHEÖ 11	Aray Buura-doxsun süreğın uhuga suor buolan eppitinen Er-soğotox ucuora cono ürüń xara sürüğe kötör sürer kıla xaaca cañnaan kem kem kıcığırın bieter mutukka ıyanan ardına maska atıllan anıaxa dieri ölör xuolulaax buollaxtara.
YRFS I 248	Biirde xaraña sis ortotugar alta uon attaax ürüñner tarbax kurduk seleleen kulunnuu uurdaran ihellerin uun utarı körsö bierde. N. Tügünüürep

YRFS II 215	Ol sıtaxsıt ürüñ- xara tüüleēger, kömühüger, kılaannaağar xarağa tuolbakka, oyuunnuur idelenen, nehiliēgin, uluuhun d'onun tutan siir ete. A. Neustroyeva
YRFS II 246	Tımmın tımnıtıma! E. Ppekarskiy. Ürüñ- xara süürükkütten tınnaağı tımnıta ilikpin. ONLYa II.
YRFS II 301	Ürüñ- xara süürük 'atlar ve boynuzlu hayvanlar' Silgi ükse – mañan, inax- xara , ol ihin saxa kihite bılır-bılırgıttanbu ikki – ürüñ- xara süürük tuhunan kepseeniger killerbit xohoonugar xolboobut ebit. XS.
YRFS II 301	Ürüñ- xara tılın etit.
YRFS II 352	Ürüñ it üöğüüte, erien it eleğe, xara it xaad'ıta, d'e, buolları gınna – bu üöheē doydu bahılıga Uluutuyar Uлуу Suorun toyon d'ono imsilara bert buolan baçça elbex kelbitter dien, bu orto doydu bahılıga Uлуу Kudañsa oburgu kihirgehe bert buolan elbex d'onu iñıran baran kıayan ahappata dien. P. Oyuunuskay.
YRFS II 396	Elbex ürüñü- xaranı kör (RYaS).
TuvaD 40	Kalçaa dalay kara şalbaa çıdar şagda,
TuvaD 40	Çiñge- Kara hemniñ aksın ejeley çurttap turar
TuvaD 40	Kara saar idiktig, Kara torğu tonnug, Kara dordum kurlug, Karaktig odagalıg, Kara kiş keji börttüg
TuvaD 40	Kara tenin kejin üspeyn, Kamnap eerip kirijeen, Kadıg kara çalıg çüveñ irgin am.
TuvaD 40	Çeden kara paştıñ demirin.
TuvaD 40	Kara kazılğan-bile.
TuvaD 42	Hol bolgan hólbeñ kara çonaktıg çüve-dir.
TuvaD 42	Kara teve munup algaş.
TuvaD 42	Ol Çiñge; - Kara -Hem bajı çurttuğ.
TuvaD 44	Kara tenin kejin üspeyn.
TuvaD 44	Kadıg kara çalıg kiji çüveñ irgin.
TuvaD 44	Kara kazılğanıñ kartı-bile.
TuvaD 44	Bolzun deēş çeden kara paştıñ demirin.
TuvaD 46	Kara bajı kajara bergen.
TuvaD 58	Kara saar idiin, But bajınga al salı-la.
TuvaD 58	Kara torğu tonun, Egin bajınga al salı-la.
TuvaD 58	Kadıñ- Kara , Ak-Haan iyi alışkı bis.
TuvaD 62	Kadıg kara çazın hoyunduruktaaş.
TuvaD 62	-Ool uurug bolza, Hannıg- karalıg Kara -Kögel dep adaar sen.
TuvaD 62	At kulaa közünbes, Karañgi turar evespe.
TuvaD 64	Kadıg kara çazının kirijin, Şişpip turgaş dıñızdıp algaş
TuvaD 64	Örü dize kara çürekten,
	Kudu dize kara baardan kıldır
	Şişpip-şişpip salır sen şüve-dep”
TuvaD 64	Kudu dize hannıg hinden, Örü dize kara baardan –dep,
	Çugaallap-çugaalap, Işkına çoruy salır orta,
	Ak-Haan, Kadın Kara alışkılar, Üjen kulaş hadıñ uruktun.
TuvaD 66	Kara baarından, Kara des uştuna çaştap, Her-hereksel-daa çok.
TuvaD 68	Kurug kara çer boop-tur. Kurug kara öñ köjürüp algaş
TuvaD 76	-Hannıg karalıg Kara -Kögel / Kara-kara bottug çüveler bar-dır
TuvaD 78	Kara teniñ kejin, Aytıp berip, dildirip turup...
TuvaD 80	-Hannıg karalıg Kara -Kögel
TuvaD 80	Biyeegi-le kara-kara çüveleri, Bo-la mañnajıp kelgileen.
HOTES 179	Çir harazın sürbin, naa çurtha kırbe.
HOTES 179	tağ harazı kizee urunca.
HOTES 179	añ harazı ahçaa paalıg, kızı harazı çurtha paalıg
HOTES 179	hara pasha hayıhpa, hadarğan malğa haraspa (ham sözi)
HOTES 179	hara paştıg hızıl hurt.
HD 78	Xara çirni çara tırbaş turadır
HD 132-133	xara çirniñ çağazında, Xara tigiñiñ tözinde

HD 207	Xara pastıǵ çonıña xan pol pılbediñ!
HD 346-347	Xuba xara at tur, Üziñçizi –ax xamaxtıǵ xusxun xara at.
HD	Ax xamaxtıǵ xusxun xara attıǵ, Xara Xan xızı Xara Ninci.
ES 8	Kara -kaltar at turar
ES 10	Kara cıška anđaytan turus.
ES 12	Kara albatızı kaymıkkın, Kara cıştıy curt körünet.
ES 13	Kara cışla ne teniydiñ, kara albatıñdı ne taştadıñ?
ES 18	Kaalğadañ cıǵıp kelele, Kara condı kıcırdı.
ES 24	Kara kıymırt mal emtir, Kara aǵaştıy con emtir.
ES 28	Ança catkan albatını, kara balkaşka tepsey bastılar.
ES 32	Cıldık cerdiñ uçında Bir kara tuu turat. Kara tayǵanı köstöp, Kapşagaylap celip iydi.
ES 34	Kara kodırlau emegen Kümüş-Tana kelin emtir.
ES 34	Kara -Bökö baatırıla Kara canıs ecem üçün
ES 35	Oduş kiji kara cerde Tört sanınañ keritken cadar.
ES 35	Kara tayǵanıñ bajına Kazalada celip cıktı. Kara közin kaday körüp
ES 35	Aǵın kara talay emtir. Kara talay tolkuızı bolzo
ES 35	Kara tayǵa koltıǵınañ Kara tuman burlap cadat.
BHM 106	Azaşmam tiǵan yegette qara toman azaştıra.
BHM 151	Aqqa qara tiz yoǵa.
BHM 151	Aq matur-saq matur, qara matur –bik matur.
BHM 152	Aq tiǵäneñ –alǵış, qara tiǵäneñ–qarǵış.
TAH 12	Harı büşer, harı büşer, Qara başlı harı büşer.
TAH 12	Sänke, sänke, sänke yılan, Sänke başlı qara yılan.
TAH 14	Qara erzeñ qäzerzären, Sıskan menän yomran beler.
TAH 18	Ästina menep alǵan qaragırze, Kilä, ti, dereldätep qara erze.
TAH 24	Ural kithä –kön bötör, Qara töndä ni bulır?
TAH 49	Boronǵo halıqtıñ qarışı buyınsa, deyeü mämeryalärzä, äzäm ayaǵı başmaǵan qara urmandarza, yer (hıu) astında, hiräkläp hatta kükten yetense qatında yaşay.
TAH 71	“ Kara yurǵa” – başkort halıq eposı, irtäk.
TAH 73	Qara yurǵa, hin haldıñ, Qara toman könömä.
TAH 90	Ä bina ikense yomaqta inde ul oskan aqkoş räueşendä küz aldına başa: “Aqkoş osa, unı kürgän boşa, teygäne qara qan qosa”.
TAH 116	Ozata la sıǵıp qarap qaldı, Qara küzkäyzären taldırıp.
TAH 150	Tıuǵan ilen, höyǵan kızın, Birerme batır yeget, Qara gü rzä yatmaha?!
TAH 163	Hine höyäm ülgänse, Rizik bötöp, tädir yetep, Qara gürgä kergänse.
TAH 172-174	Unıñ nigezendä halıqtıñ bik boronǵo mäcüsilek zamanındaǵı qara işanıuzarı yata, ä binday işanıuzarıñ barlıqqa kileüe häm formalasıuı boronǵo keşelärzeñ añ-belem kimäleneñ bik tübän osorona tura kilä.
TAH 208	Yurmıy buyqayında üşkän irzär, Yaşı yaurın bulır, kara qaş.
TAH 218	Qara erzeñ ülgäne- Qar astında qalǵanı.
TAH 231	Qarañǵı töndän dömöräk, hara töstän sömöräk.
TAH 250	“ Qara başkort kärkemäy, ul, - Tigän, - eşke häläthez”.
TAH 293	Şäcärä Maykı beyzän huñ un dürtense bıuın keşehe İsan han zamanında qara tabındarziñ Rus däülätenä kuşılıuın hikäyä iteü menän tamamlana.
KMTAS 561	Cuundurǵanlıqqa, qara at aq bolmaz. (Nart söz).
KMTAS 561	O Muzıkanı ariu tauuşunu tolkunlarında Zaynafnı qara burma çaçı, ullu qara közleri, ingilikleri, eki cayaǵını batıuçuqları, saqalını gitçe kezi, kün közüça, carıq işarǵanı közlerime körünedile. Şaualanı M., Keçerlemi?, 12.
KMTAS 561	[Mashut:] Alan, bu çay bılay qara nekdi? Qalın etsegiz, içalmauçumu bilmeymisiz?! “Şuyohluk”, N74,19.
KMTAS 561	Suu boyununda etleri künnge küygen qara caşçıqla top oynay tura edile. “Şuyohluk”, N48, 93.

KMTAS 561	YUAR-da tuberkulyozdan auruğanla akladan ese karala kırk kerege aslamdıla. "Leninni bayrağı", 1986, N162.
KMTAS 562	Afrika, küçlüdü kar a adamıng! Kara adam, kızıudu (561) karamıng. "Şuyohluk", N29,3.
KMTAS 562	Kara çegetça, kanlılar, yürülüp, Çaphanlarında bizni kullarğa, Halknı kobarıp, caunu öhtem sürü, Partiya tülümüdü eltgenhorlamğa. "Ciltinle", 14.
KKalpD 19	Qara qaslı, qoları şaşlı, jawdır közli şiyrin sözli.
KKalpD 135	Qarsı şığıp cigirması, Qara şaşın tüyedi.
KKalpD 158	Qara tasqa qayrap basıp tuyağın, Oqıranıp qaraydı oyaq-buyağın.
KKalp 262	Qayğı menen qara şekpencabılar.
KATS I 30	Jüktiñ bir şetinde, astına kırıp, kojalak, ıskabak, abajaday kar a kebeje tur eken. (J. Aymautov, Şıg.)
KATS I 30	Kırık jamaulı abajaday kar a üy bul kisige äkesi Jurımbaydan kalğan mura (B. Maylin, Tanđ. Şıg.)
KATS I 36	"Bir kesek-mıñ kar ağa" degen maqal El-jurtım ıqılas ber barıñ mağan. Köketay han atama duğay sälem, Aq sütin ölseñ keşsin abzal anam! (K. Äzirbayev, Tanđ. Şıg.)
KATS I 40	Jänibek batır bala kezinde kar a kerey Sokır abız degendi izdep kelgen eken. (I. Altınсарin, Şıg.)
KATS I 40	Sırtta kar a kazanda şımır-şımır kaynağan jilki yetiniñ isi abılayşa kostıñ işinde de añkıp tur. (G. Mustafin, Köz Körgen),
KATS I 58	Osi kolhozdıñ başkarma aғası Mahsut degen uzın boylı, tañkı murın kar a jigit (B. Şalabayev, Ömirde)
KATS I 61	Kara şal dünüye salğalı boyın aulak ustağan aғayın-jekjat Aqtileu institut bitirip kızmetke aralaskalı bul üyge kelgiştep, aralasa bastağan (Ä. Älişev, At Tuyağı).
KATS I 62	Qayğıda jürek araylım, Kara bir şaşım taraymın, Aғayın-tığan sende joq, Qayrılıp kayda qaraymın?.. (M. Maqatayev, Şıg.)
KATS I 66	Kunanbay kazak işinen kar adan han – aғasultan boldı (G. Mustafin, Köz körgen)
KATS I 70	Törgi yesikten kar a aғaştay, katıñkı, burıl şaş, kar a şubar jigit şığıp qol ustası (G. Mustafin, Jıyırma bes)
KırgTTS 284	Altoo saga altı kar a bersin, Menin bererim başka (Aalı).
KırgTTS 284	[Altınaydın].. kiygeni çolok ceñdüü kar a barkıt beşmant (Cantöşev).
KırgTTS 284	Ak cerden kar a boluu.
KırgTTS 284	Arıktın uğan an öto bererde kar a ker müdürülüp ketti (Kasimbekov).
KırgTTS 284	[Atabek].. aytkanınan kaytpagan kar a mürtöz kişi (Cantöşev).
KırgTTS 284	Anın emne maga kar a sanay turgan cönü bar (Baytemirov).
KırgTTS 284	Oyunda kılday kar a çok Düyşönkuldu kampaçı kılıp şaylaştı (Bökönbayev).
KırgTTS 284	Maksim cambaştın kar a kesek etin arıdan-beri kaysap ciberip... kolun çöpkö sürttü (Cantöşev).
KırgTTS 284	Kara başıbzдын kamin oylosok biyerde cüröt elek (Abdukarimov).
KırgTTS 284	Altınım elim, silerge kar a başım sadağa (Cantöşev).
KırgTTS 284	Kandı kar a başkanda Kalıstıktan adaşat (Cantöşev).
KırgTTS 284	Beti kar a şum kempir Bizge calaa capkanıñ (Cantöşev).
KırgTTS 285	Bizge karşı kar a niyet, Cüzü kar a cattardı Toso çıgıp caltanbastan, Dalay möröy alğanbiz (Osmonkul).
KırgTTS 285	Kara kiyip oltursam, Oşondo kursa bolo keñeşti! (Cantöşev).
KırgTTS 285	Kayran atam öldü dep, Kaygılanıp bakırıp, kalayıktın baarisin Kara aşına çakırıp ("Manas").
KırgTTS 285	Kara cumuştun kaysınısı bolso da, menden kutulçu emes (Abdukarimov).
NogE 19	Bir ak koşkar, bir kar a koşkar kelip em aşarlar. Sol zamanda ak koşkarga sekirip mine alsañ, ak duniyaga şıgarsıñ, amma kar a koşkarga minme. Ol munnan da kar aña yerge äketer.
NogE 19	Sol terekte kar agus uyası bolar, uyada balapanları bolar.

NogE 34	Karasa, yeti yüzge yuvik atlı yiğitler men kosılıp, kara argımakka minip, patşa da şavıp yüri, tek birevsi de atlı hatınga yetip bolmaydı.
NogE 47	Ol hattı bulay depo kıydı: “Kapı aldında eki tut terek bar, olardı aybalta man tüpten kesip avdararsıñ, eger aybalta kespese, kazan tübindegi kara bilevge bilevlersıñ, ol keser”.
NogE 50	Burın-burın zamanda, hannıñ kızı kadı zamanda, malı mıñlap körgende, kara halkı kan kakırğanda, yaşagan bolgan eken baylar da, yarlılar da.
NogE 64	-Men seniñ bir kara küniñe keregermen.
NogE 71	Karagerge de oltırıp, kılışın da beline tağıp, Alapran tavdağı bätirleге karap yol aladı.
NogE 72	Bätirler barıp karasalar, Alapran kara terge tüsip kanav kazıp turgan boladı.
NogE 78	Köbek bätir kaygılı habardı esitkende, yüreğın kara bulıt kursaydı, kabağına kar yavadı.
NogE 79	Olar kara bätir men kan tögisli sogıs etedi.
NogE 80	“Bu keleyatırğan kara yav”, - dep oylaydı Köten bätir.
NogE 80	Kärim bolgan bätirlik, Yanım bolgan kara halk.
NogE 81	Kara bätirdiñ bası kara kanga boyalıp yerge tımlaydı. Köten bätir nayzasınıñ uşına köterip, kara yav yeñilgenin bildirdi.
NogE 82	Sol toyda boza işken, tenleri men keñesken, mıyığın örge şıraytkan, tisin taska kayraktan, tilinnen bal tamdırgan, atkan kara ayırğan koñısı bolıp yaşagan Dosım değen bolıptı.
NogE 84	“ Kara kiyip seniñ üşin, Yan beremen özim üşin”
NogE 88	- Karala koyım kozılı, Kozım-yanım avuzlı.
NogE 106	Yerge iyttiñ ak em kara tügi tüsipti edi, iyti barak ekenin sonnan bildim, - deydi.
TTAS I 190	(Stalingradta) hämmäsi yandı, köydı, kara kümürgä äyländi. G. Bäşirov.
TTAS I 192	Saban artınnan kara biläü şikilli tigiz, şoma buraznalar sızılıp kaldı. G. Gobäy.
TTAS I 193	Kara reaktsiya añarda (yazuçıda) - tirä-yak burjuaz mönäsäbätlärgä, burjua cämgiyatı ählaklarına näfrät uyattı. M. Cälil.
TTAS I 193	Ul Tukaynı yalan baş östünä kazakımı, cöppämi kigän, ayagında iske kara burka bulgan häldä oçratkanın yaza. M. Gali
TTAS I 195	Kara sakallı butışnik ta, sıbızgısı bilän birgä (polk artınnan) iyardı. K. Tinçurin
TTAS 196	(Parohod) üzinin morcasınnan kuyı kara tötin çıgarıp buh-buh sularga totındı. G. Gali.
TTAS 199	Kara savıtı avıp kitti dä bötin östälni, eskätirni buyadı. G. İdelle
TTAS 205	Kara külmäk östinnän bilgä kayış bälägän huca iğit, kilip çıktı. G. İbrahimov
ÖTİL 599	Laganlar boşayazganda, eşikdan ser-savlat bir ğara adam kirib keldi. P. Tursun, Okituvçı.
ÖTİL 599	Ğarani ğara demanglar, Ğaraning äri keladi, Ğara mayiz yeganda Ƙanday şirin keladi.
ÖTİL 599	Keçaning tim ğarasida yulduzlar yârķin yânadi. Äybek, Ƙutluğ Ƙân.
ÖTİL 599	Dälânning öng tarafidagi kiçik ğara hücrada Pâlvânning âta-ânasi va bâbâları umr keçirgan. C. Şaripov, Horazm.
ÖTİL 599	Ğara kiyib hali yiğlab yürgendir, Bizlarni “öldi”, deb mâtam Ƙilgandır. “Şirin bilan Şakar”.
ÖTİL 599	Keng Ƙışlâķni partizanning mâtami Ƙâplab âldi: Ğara taķdi har bilak. A. Umariy.
ÖTİL 599	Uzâķdan bir Ƙişining ğarasi körinmay ketdi.
ADİL 425	-[Musanın nävəsi] gara papağının goydu, älinin pâncäsi ilä bir az gabağa basdı. Gantämir.
ADİL 425	Gara çöräk. – Hämin kecä köy üzünü gara buludlar tutub, şiddätli yağmur yağmağa başlayır. S. S. Ahundov.

ADİL 425	Salam .. gara torpagdan bir hışma kötürdü, bahdı. Mir Cälal.
ADİL 425	Kecä gara pãrdãsini kötürdük dã Cavad yuhudan ayıldı. Ä. Vãlijev.
ADİL 425	Angola- garalar ölkãsi, zãncilãrin gãdim toprağı; Odlar, alovlar içindã yanır. R. Rza.
ADİL 426	-Ağlın aparıb, bãs ki bahır kündã garayã . Sabir. [Molla:]
ADİL 426	Hã, hã, heç bilmirsiniz ki, onun üstündã mân nã zãhmãt çãkmiřãm, garaları bir-bir ona tanıtmiřãm. Sarabski.
ADİL 426	[Äbülhãsanbãy:] İndi mânã de körüm, Rusça yazdığın o intibahnamãnin garasını harada sahlayırsan? Ordubadi.
ADİL 426	Onlara köndãrilãcãk mãktubun garasını tøküb katibã verdikdãn sonra, acag Maral evã gayıtdı. Äbülhãsan.
ADİL 426	Fãrman bir yandan belã söylãyirdi, bir yandan da ürayinã gara fikirlãr kãlirdi. Hagverdiyev.
ADİL 426	[Mãhãrrãm] sayıg idi. Pristavin vã Sãlim bãyin öz haggında bãslãdiklãri nifrãt vã gara fikirlãri bilirdi. Nãzãrli.
ADİL 426	Nã bãladır bizã, ya rãb, nã gara kündür bu? Füzuli.
ADİL 426	[Pãrzad:] .. Bayram, mãmim dãhi bãhtavar olmağım ketdi; gara kün çoh yahınlaşıbdır. M. F. Ahundov.
ADİL 426	Sãbãb budur ki, oruclug söhbãti dũřãndã mãnim yadıma uşağlığımın gara künlãri dũřür. Mãmãdguluzadã.
ADİL 426	Nãhayãt, o gara gış çihmiş, yenã dã yaz kãlmiřdi. M. Änvãr.
GagT 76	Kara danaa gök demeer, gelende da yok demeer.
GagT 76	Kara mangır erẽ batmaz, sölãrsin o hiç ıldırmaz.
GagT 76	Kara sır dũř görüyor.
GagT 82	Öte ansı kara , beri ansı biaz.
GagT 100	Kara toprak içinde kırmızı (Morku)
GagT 100	Kara kopil yapalım.
GagT 104	Tekerlendi bir kara yumak yöldürdü bütün küyü (Gece).
GagT 104	Tatatay matatay ince belli kara tay (Karımca).
GagT 110	Hey, kara dalar, asker kalmadı.
TDS 144	Gara keçe ak bolmaz, köne dũřman –dost (nakıl).
TDS 144	şol vagt bularıñ gapdalında bađcılıđıñ içinde iki sanı gara salgım atdı (A. Govşudov, Mãhri-Vepa).
TDS 144	Gayrakı üzümçiliđiñ çetinde bir gara görüñdi.
TDS 144	Hümmeñ belentdir, garan kiçicik, Köyneđiñ yağşıca, donuñ mocucık (Molla-murt, Saylanan eserler).
TDS 144	Nebite “ gara altın” diyip, yöne yerden aytmandırlar (“Sovet edebiyatı” jurnalı).
TDS 144	Oı gara basan yalı bir hili ıřıñdan dũřdi (B. Kerbabayev, Aygıtılı ädim).
TDS 144	Bir adam çotunu şarkıldadı, gara başına gay bolup otırdı (B. Pürliyev, İlkinci gün).
TDS 144	Ene kimdir birine garaşyardı, emma hiç kim gara bermeyãrdi (M. Gor’ki, Ene).
TDS 144	Gulluhan, biziñ gara gaygımız ruslarıñ gvardiya guranı dãl (B. Kerbabayev, Aygıtılı ädim).
TDS 144	Gara görnüm gelenden soñ, atdan dũřti (“Göroglı” eposı).
Tüs 1074	Kara gözlüm efkãrlanma gül gayrı / İbibikler öter ötmãz ordayım (B. S. Erdoğan).
Tüs 1074	Gazeteler hep kara haber verirler (B. Felek).
Tüs 1074	Allah için güzel kaşışıyoruz, birbirimize kara çalmaktan üstümüze yok! (H. Taner).
Tüs 1074	Bu Vassaf Bey hususunda pek o kadar da kara kara dũřünmeyelim (H. R. Gürpınar).
Tüs 1074	Gericiliği, insanlara kara sürme suçlamalarını kabul etmedi (K. Tahir).
Tüs 1074	Olan olmuş, bizim teknenin bir yanı, pamuk şiltelere seriler gibi karaya oturmuş (B. R. Eyüboğlu).

2.2.1.1.2. Anlam Açısından *qara*

Temel Anlam

Qara ‘Siyah’

Kara kelimesi genel Türkçede ‘siyah’ temel anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Buna tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış olan eserlerdeki örnekler tanıklık etmektedir. *Kara* kelimesi geçmişte ve günümüzde bütün Türk lehçelerinde ‘siyah’ temel anlamda kullanılmaktadır. Örneğin:

Eski Türkçe yazılı kaynaklarda:

VII. –VIII. yy’da *k(a)ra*: *kişin*: (BKT G12-Tekin, 2010: 68).

IX.-X. yy’da *kidin qara yılan, altı qap yaraşmazı* (TT VI 22) 92.

talim qaraquş qanları kinarilar maxcragilar, kişili kişi ärmäzli alqu nom közläri ariti açilti (TT VI 52) 432.

ikinti kara nomlartın irak kitip (17) yürüng nomlarıg tutmakka tayanıp (AY 190) (16).

7. *tyn ’wl ’wyr’t’nwr q’r’ pwlyt* (Maitri 237).

XI. yy.da *Toğdı kara toprak* (DLT III 183).

Kara bulıt kökreşür (DLT III 147).

(4632) *özüng taḅ ’ını men ayayan yora*

kızılı sarıglı örüngli kara (KB 465 A132).

(1103) *örüng boldı erse kara saç saḳal*

Anunġu busuġçı ölümkä tükel (KB 127 B91).

XV-XVI. yy’da *Biri bu kim Qubāning batġaqlıġ* qara suyu bar. Köprügidin özgü*

yerdin keçip bola almaş. Qalın çerig [17a] kelip köprügdä yıġılıp qalın at va tevä bu qara suġa yıqılıp dāyi’ boldı (BN I [16b] 9) (s. 33).

XX-XXI. yy. Çağdaş Türk lehçelerinde:

Çuvaş Türkçesinde:

İni hura ta, sïçï şuri ‘İnek kara ama sütü beyaz’ (ÇAD 17).

Kurak kalat’: **Hura ta pulin haminnah** ‘Karga der ki: Kara da olsa benim (çocuğumdur) (ÇAD 37).

Saha Türkçesinde:

Xara tiata buollağına, xaxay kullaax, uordaax eheleex, küöx börölööx, ulu kullaax tañara tabalaax, kirgilleex kiisteex tolbonnoox üüsteex, ürüñ üyenneex, xara tiiñneex, keremes sahillaax (SHEÖ 4).

YRFS II 299 *Oloñxohut kurduk omunnaaxtıq ettexxe, xara iarğa duu dien körbütüñ – xara süürüğe buolla, ürüñ iarğa duu dien sanaabıtıñ – ürüñ süürüğe buolla.* P. Oyuunuskay (YRFS II 352).

Ürüñ it üöğüüite, erien it eleğe, xara it xaad’ita, d’e, buolları gınna – bu üöheey doymu bahılığa Uluutuyar Uluu Suorun toyon d’ono imsulara bert buolan baçça elbex kelbitter dien, bu orto doymu bahılığa Uluu Kudañsa oburgu kihirgehe bert buolan elbex d’onu ıñıran baran kıayan ahappata dien. P. Oyuunuskay (YRFS II 352).

Tuva Türkçesinde:

Kara saar idiktig, **Kara** torgu tonnug,

Kara dordum kurlug, **Karaktıg** odagalıg, **Kara** kiş keji börttüg (TuvaD 40).

Hakas Türkçesinde:

Xara çirnï çara tirbap turadır (HD 78).

Hara pastıg hızıl hurt (HOTES 179).

Altay Türkçesinde:

Kara tayganıñ bajına Kazalada celip çıktı. **Kara** közin kaday körüp (ES 35).

*Odus kiji **kara** cerde Tört sanınan keritken cadar (ES 35).*

Başkurt Türkçesinde:

*Azaşmam tigän yegette **kara** toman azaştıra (BHM 106).*

*Ak matur-sak matur, **kara** matur –bik matur (BHM 151).*

*Sänke, sänke, sänke yılan, Sänke başlı **kara** yılan (TAH 12).*

*Ural kithä –kön bötör, **Kara** töndä ni bulır? (TAH 24).*

Karaçay-Malkar Türkçesinde:

*Cuundurğanlıkğa, **kara** at ak bolmaz. (Nart söz) (KMTAS 561).*

*O Muzıkanı ariu tauuşunu tolkunlarında Zaynafnı **kara** burma çaçı, ullu **kara** közleri, ingilikleri, eki cayağını batučuqları, sahalını gitçe kezi, küin közüça, carık ışarğanı közlerime körünedile. Şaualanı M., Keçerlemi?, 12. (KMTAS 561).*

Karakalpak Türkçesinde:

***Qara** qaslı, qolan şaşlı, jawdır közli şiyrin sözli. (KKalpD 19).*

***Qara** tasqa qayrap basıp tuyağın, Oqıranıp qaraydı oyaq-buyağın. (KKalpD 158).*

Kazak Türkçesinde:

*Sırtta **kara** kazanda şımır-şımır kaynağan jülki etiniñ isı abılayşa kostıñ işinde de anķıp tur (Ġ.Mustafın, Köz Körgen) (KATS I 40).*

*Ķayğıda jürek araylım, **Kara** bir şaşım taraymın, Ağayın-tığan sende jok, Ķayrılıp kayda qaraymın?.. (M. Maķatayev, Şıg.) (KATS I 62).*

Kırgız Türkçesinde:

*[Altınaydın].. kiygeni çolok ceñdüü **kara** barkıt beşmant. Cantöşev (KırgTTS 284).*

***Kara** kiyip oltursam, Oşondo kursa bolo keñeşti! Cantöşev (KırgTTS 285).*

Nogay Türkçesinde:

*Bir ak koşkar, bir **kara** koşkar kelip em aşarlar. Sol zamanda ak koşkarga sekirip mine alsan, ak dünyaga şıgarsıñ, amma **kara** koşkarga minme. Ol munnan da **karaña** yerge äketer (NogE 19).*

*Karasa, yeti yüzge yuvık atlı yiğitler men kosılıp, **kara** argımakka minip, patşa da şavıp yüri, tek birevsi de atlı hatınga yetip bolmaydı* (NogE 34).

Tatar Türkçesinde:

*(Stalingradta) hämmäsi yandı, köydi, **kara** kümürgä äyländi.* G. Bäşirov (TTAS I 190).

***Kara** külmäk östännän bilgä kayış bälägän huca iğit, kilip çıktı.* G. İbrahimov (TTAS 205).

Özbek Türkçesinde:

***Ķârani Ķâra** demanglar, **Ķâraning** âri keladi, **Ķâra** mayiz yeganda Ķanday şirin keladi* (ÖTİL 599).

***Ķâra** kiyib hali yiğlab yürgandır, Bizlarni “öldi”, deb mâtam Ķilgandır. “Şirin bilan Şakar”* (ÖTİL 599).

Azerbaycan Türkçesinde:

- [Musanın nâvâsi] **gara** papağının goydu, âlinin pâncâsi ilâ bir az gabağa basdı. Gantâmir (ADİL 425).

*Kecâ **gara** pârdâsini kötürdük dâ Cavad yuhudan ayıldı.* Ä. Vâliyev. (ADİL 425).

Gagauz Türkçesinde:

*Tatatay matatay ince belli **kara** tay* (Karımca) (GagT 104).

***Kara** danaa gök demeer, gelende da yok demeer* (GagT 76).

Türkiye Türkçesinde:

***Kara** gözlüm efkârlanma gül gayri / İbibikler öter ötmez ordayım* (B. S. Erdoğan) (TS 1074).

Türkmen Türkçesinde:

***Gara** keçe ak bolmaz, köne düşman –dost* (nakıl) (TDS 144).

*Şol vagt bularıň gapdalında bagçılıgıň içinde iki sanı **gara** salgım atdı* (A. Govşudov, Mähri-Vepa) (TDS 144).

Yan Anlamlar

0. ‘Koyu Renk’

Kazak Türkçesinde:

Kara-kök ‘koyu mavi, lacivert’:

*Şımқay **қара-көк** майлы сирмен boyap, altınmen aymıştağan кең kabinet* (Ä. Satıbaldiyev, Aқmaral) (KATS I 160).

*Kümіспен aşıқтаған er-toқım erttegen sulu **қара көк** atқа мініп, Şabdanbektің özi de жүr* (S. Seyfullin, Таңд.) (KATS I 185).

Kara şubar ‘koyu çubar’:

*Törgi yesikten қара ағаштай, қатıңқа, бурıl шаş, **қара şubar** жігіт шıғıp қол ustastı* (Ğ. Mustafin, Jıyırma bes) (KATS I 70).

Kara-sur ‘koyu gri’:

*Üşinşisi jurт “Қулиya” деп ketken dombıraşı, **қара sur bala**. Azan шақırop қoyған атı Tarih* (N. Äbutaliyev, Қurdastar) (KATS I 113).

Kara-torı ‘koyu doru’:

***Қара torı** äyel-erkektin bir de biri, Bayjekeñnen bir jaқsılıқ көrmey қалмаған eken* (F. Müsirepov, Şıǵ.) (KATS I 87).

Yan Anlamlar

‘Suçlu, Günahkâr, Onursuz’

“34a. 1) *ni’metlerinden andan yuǵay yüzünü aydaǵay yā ilāhī* 2) *aқ қıl yüzümi aқ қılған күн şālihlerüñ yüzünü **қара** қılma* 3) *yüzümi **қара** қılған күн düşmānlaruñ*

yüzünü andan yuğay 4) sağ ilini aydağay yā ilāhī virgil baña kitābumi 5) sağ elüme hisābumı kolay eyle andan yuğay 6) sol elini aydağay yā ilāhī virme baña kitābumı (KMS 22).

‘Yanlış’

KB 640 C384 (6492) *ķamuğ tegşürüldi törü öngdiler*

ķaralı örünğli bir ök boldılar

KB 465 (6492) Nizâm ve kanunların hepsi değışti; ak ve kara birbirinden farksız oldu.

KB 652 A185 (6622) *köni sözde taştın sözüğ söz time*

*Köni eğri farkı örünğli **ķara***

KB 475 (6622) ‘Doğru sözden başkasına söz deme; doğru ile eğri arasındaki fark beyaz ile siyah arasındaki fark gibidir.

Oñın, durısın tekseru, İstİñ mæn-jayın anıқтаu, aķ-ķarasın bilu (KATS I 81)

Aķ-ķarasın ajıratı: İstİñ durısı men burısın, jönİN, mäselenİñ mæn-jayın durıs anıқтаp tüsine bildİ (KATS I 106).

*EkeumİZge tapsırmaķ ekensİZder jaraydı, aķ pen **ķaranı** özİmİZ ajırata jatarmız (A. Hangeldin, Tabıs. Tağdır) (KATS I 106).*

Ol kezde äli kılması, zañdar şıķpağan, sot kızımetkerleri İstİñ aķ-ķarası “töñkerİşİldİk arımen, sotsiyalistİK sana jolımen ğana” ayıratın şaķ (M. Dulatov, Şığ.) (KATS I 195).

Ƙara ŝıbn ƙujınap, üydñ işindeği ne aƙ, ne ƙarasın ayırtƙızbaydı (S. Şaripov, Şığ.)
(KATS I 198).

Saha Türkçesinde **ürün-xara tılın etit** deyimi bulunmaktadır. Bu deyim harfen ‘birine kendi beyaz, siyah kelimelerini söylemesine zorlamak’ şeklinde aktarılır ve ‘birine günahlarını itiraf ettirmek veya bir şey üzerine yemin ettirmek’ anlamı bulunmaktadır (YRFS II 301).

‘Kötü’

KB 426 A122 (4239) *ƙaraƙa yağuma ay ƙılƙı örüng*

örüngke ƙara terk yuƙar ol ƙörüng

KB 306 (4239) Ey ak-pâk tabiatlı insan, sen karaya yaklaşma; dikkat et, beyaza siyah çabuk bulaşır.’

Nadandıƙtñ belđisi eş aƙılđa jarımas. Jayılıp jürgen ayuanday, Aƙ, ƙaranı tanımas
(KTAS I 184)

Aƙ pen ƙaranı [aƙ-ƙarasın] ayırdı: Jaƙsı men jamandı tanıdı. (KATS I 195).

Aƙ, ƙaranı ayırđan Ƙađazđa jazđan hat bolar (Bazar Jırau, Şığ) (KATS I 195).

*Ƙađaz jüzinde sauattı adam aƙ pen ƙaranı ƙanday ayırsa, jan sırina sauattı adam
közge ƙarap, pydı sonday ayıradı* (Ƙ. Tayşıkov, Okt. Uşƙını) (KATS I 195).

YRFS II 352 *Ürün it üöğüüite, erien it eleğe, xara it xaad’ita, d’e, buolları gınna –
bu üöheee doydu bahılığa Uluutuyar Uлуу Suorun toyon d’ono imsulara bert buolan*

*baçça elbex kelbitter dien, bu orto doydu bahılığa Uлуу Kudaŋsa oburgu kihirgehe
bert buolan elbex d'onu ıjıran baran kıayan ahappata dien. P. Oyuunuskay.*

‘Bilmeyen, Anlamayan, Cahil, Eğitimsiz, Okumamış’

Ƙarađa jauap bergennen, AkƘa bergen sert artıƘ (Bazar Jırau, şığ.) (KTAS I, 211)

‘Sıradan’

Kül Tigin Doğu Yüzü (KT D8) *türük: k(a)ra k(a)m(a)g: bodun:* “Türk avam tabakası” (Tekin, 2010: 26).

Kül Tigin Doğu Yüzü (KT D38, KT D39, KT D40) *k(a)ra türg(i)ř bod(u)n* “Türgiş avam halkı” (Tekin, 2010: 34).

Bilge Kağan Doğu Yüzü (BK D8) *türük k(a)ra: k(a)m(a)g: bod(u)n:* “Türk avam halkı” (Tekin, 2010: 52).

Bilge Kağan Doğu Yüzü (BK D41) *k(a)ra bod(u)n* “Avam halkı” (Tekin, 2010: 64).

Bilge Kağan Doğu Yüzü (BK D29) *k(a)ra [.....] k(a)rluk : bod(u)n* “avam Karluk halkı” (Tekin, 2010: 60).

KB 224 C108 (2080) *Ƙara Ƙul Ƙarası bolur beg örüñg*

Ƙaralı örüñgli ağırttı körüñg.

KB 157 (2080) ‘Siyah-kul rengidir, bey-beyaz olur; siyah ve beyaz böyle ayırt edilmiştir’.

KB 422 B302 (4199) *kuġuċa atılmaz kr tu yuġaċ*

ara ku rng ku bile ke yarak.

KB 304 (4199) Dikkat edersen, yugak kuġuya katılmaz; ak-ku ile kara-ku birbirinden ok uzaktır.

‘Kle’

KB 224 C108 (2080) *ara ul aras bolur beg rng*

aral rngli aırttı krng.

KB 157 (2080) ‘Siyah-kul rengidir, bey-beyaz olur; siyah ve beyaz byle ayırt edilmitir’

KB 422 B302 (4199) *kuġuċa atılmaz kr tu yuġaċ*

ara ku rng ku bile ke yarak

KB 304 (4199) Dikkat edersen, yugak kuġuya katılmaz; ak-ku ile kara-ku birbirinden ok uzaktır.

‘Gen’

KB 127 B91 (1103) *rng bold erse ara sa saal*

Anunġu busuġ lmke tkel

KB 90 (1103) Kara sa ve sakal aġarınca pusuda yatan lme iyice hazırlanmak lzımdır.’

KB 128 C47 (1105) *ara sa rngi lmdin yumu*

klur ol tirigke tiriglik ks

KB 90 (1105) ‘Kara saçın ağarması ölümün işâretidir; o yaşayana hayatın kıymetini arttırır.

‘Güzel’

SHEÖ 9 *Kergenin ihitten tuoxxa da xoluomuna taptur buolan Xotuuna dien aattaax kuha kün sardañatın kurdük körüñneex, ürüñ kömüs sıraydaax, kihil kömüs iñneex, xara kömüs xaastaax, sette bilas sıhiaxtaax, salgın ahılıktaax, siik utaxtaax.*

‘Büyük baş hayvan’

YRFS II 301 *Ürüñ-xara süürük* ‘atlar ve boynuzlu hayvanlar’

Sılgı ükse – mañan, inax- xara, ol ihin saxa kihite bılır-bılırgıttanbu ikki – ürüñ-xara süürük tuhanan kepseeniger killerbit xohoonugar xolboobut ebit. XS.

2.3. “Mavi”

2.3.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Mavi” Kavramı

2.3.1.1. kök

Proto-Tü. ***kök** ‘yeşil, açık mavi, yeşil’ (Tenişev 604-605); viii. yy. KökTü. *üze kök: t(e)ñri:* “üstte mavi gök(yüzü)” (KT D1), *kök t(e)ñri:* “mavi gök (yüzü)” (BK D2), *kök: t(e)y(e)ñin* “gök sincaplarını” (BK K12), *kök türük:* “Gök Türkleri” (BK D4), [*.... kök*]: *öñ(ü)g:* “(Gök) Öng” (BK GD), *kök: t(e)y(e)ñin* “gök sincaplarını” (BKT G12); ix. yy. Mani.Tü. **kök:** *kök boymıl toğan kuş men* ‘ak boyunlu gri şahinim’ (IB 64); viii-xiii. yy. **kök** ‘gökyüzü’ *kök kalık-ıg* (ETŞ 52, 122, 124, 136, 156,168, 206), *kök ayaz-ning* ‘açık havanın’ (ETŞ 138), *kökerip turur körklüg tağta* ‘göğerip duran güzel dağlarda’(ETŞ 66); ix-x. yy. Bud.Tü.ç. **kwyk** *q’lyq d’qy ywlc’ ’wc’* (Maitri, 7.

I, 1=Nr.209); **kök** ‘mavi’ **köküdüki** TTT VII 48) *köküdü* (TTT VII 75) ‘gökyüzü’, *kök qalıy* (TTT II 7, III 24, V 5-6), *kög qalıy* (TTT III 16-17), *kök titigdin* (TTT V 26), *kök luu* (TTT VI 22, VII 41), *kök ordu* [*lu. bu ädgü ol*] (TTT VII 22); **kök** (1) ‘gökyüzü’ (AY 28/8, 33/5, 34d/15, 34d/26, 36/12, 50/19, 53/12, 53/15, 54/13, 62/8, 576/7, 684/15, 618/19, 447/11, 630/18), **kök** (2) ‘mavi’ (AY 6/2, 6/5, 7/16, 27/15, 27/20, 28/17, 28/21, 110/23, 292/13, 347/3, 347/8, 348/4, 450/7, 489/21, 495/12, 651/11, 658/1); **kök** ‘mavi’ : *kök linxua* ‘mavi lotus çiçeği’ (KPH XXXVIII), *kök t(ä)ngri* ‘gökyüzü, Gök Tanrı’ (KPH LXI, LVIII); **kök** ‘Himmel (gökyüzü): *kök qalıy* 249, 458), *koñül-lüg kök qalıy* 158, 332 (IS GI 90); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **kök** ‘gök rengi, gök renk, lâcivert’ (DLT III 132-25, 162-19), **kök** ‘şehrin dört yanını saran yeşil bölge’ (DLT III 132-28), *köm kök* ‘gömgök’ (Oğuzca) (I 328-20, 338-22), *köp kök* ‘gömgök’(Ö. Türklerce) (I 328-19), **kök** ‘gök, hava, sema’ (DLT I 64-25, 123-2, 139-18, 193-28, 244-23...), **kök** ‘sky’, ‘sky-blue, dark gray’ (DLT-Dankoff, Kelly-Index108), **kök** ‘mavi, yeşil’ (KB 67, 69, 5375, 5378, 6194 İndeks 275), *kök ayuq* ‘Kök Ayuk (Türkmen büyüklerine verilen ad) (KB 2644, 40067, 4142 İndeks 275), *kökçin* ‘gögümsü, kır’ (KB 376, 667, 1798, 2818, 3074, 4636 İndeks 275), **kök** ‘gök, gökyüzü’ (KB B3, 3, 22, 96, 127, 1763, 180, 2784, 2916, 3193, 3463, 3463, 3717, 3724, 5600, 6149 v.d. İndeks 274), **kök** 1. ‘gök’ (RKT-Ata 33/26b1=33:72, 35/78b1=41:12...), **kök** 2 ‘yeşil’ (RKT-Ata 30/21a1=15:26, 30/21b2=15:28, 30/23b1=15:33); Harezmi ç.: xii. yy. **kök** 1. ‘mavi, yeşil’ *kök boldı, kögerdi, köklük* ‘mavi oldu, mavileşti, mavilik’ (ME 162/5, 164/1), *köküş boldı* (ME 164/ 3), *köger-* ‘yeşermek’: *oğlan bıyığı kögerdi, sakalı çıktı* (ME 144/7, 168/2), *kögercin* ‘güvercin’ (ME 71/3); **kök** 2. ‘gökyüzü”: *kükredi qalığ, küldüredi kök* (ME 9/5, 19/7, 25/4, 39/3, 54/3, 55/5, 190/2), **kök** ‘mavi, yeşil’ *kök çimgen, kök beneşşe*

(HŞ 1036, 1418), xii-xiii. yy. **kök** 1. ‘gökyüzü’, kök 2. ‘kök, asıl’ (AKT-Borovkov 54b,6; 47b,14, 44,5); xiv. yy. **kök** 1 ‘gök, gökyüzü’ (KE-Ata 3v10, 12, 14, 16, 17, 19, 21; 6r1, 17...), **kök** 2. ‘yeşil, mavi, ot’ (KE-Ata 80v9; 95r14; 125r4; 151v20; 227r7, 8; 68r15; 92v16; 160r12; 170r14; 172r2; 90r18); *köker-* ‘göğermek, yeşermek, yeşillenmek’ (227r5, 67r14, 88r14, 160r3), *kökert-* ‘yeşillendirmek’ (KE-Ata, 157v4), **kök** ‘gök, gökyüzü’ (NF İndeks 56-5, 66-6, 191-1, 197-17, 229-12, 119-17, 368-4, 321-5...), EKıp.-MKıp.: xiii-xiv. yy. **kök** ‘gök, gökyüzü’ (CC-Gronbech 122,17 (s. 28); 123,26. (s. 34); 126, 29; 145,4 (s.41); 145.4 (s. 49); 122,17; 143,8; cf. 143,16. (s. 51); 143,18. (s. 51); (s. 64); (s. 82); 148,7. (s. 88); 144,10 (s. 102); 144, 12. (s. 115); 137, 16. (s. 115); 126,35. (s. 121); 137, 16; 143,8; 144,12; 148,1; 143,21. (s. 122); 123,29; cf. 124,4. (s. 126); 138,4 (s. 136), 126, 27; cf.145,1 (s. 144), 123,25. (s. 145), 126,29. (s. 147), 151,5. (s. 148), 42,15. (s. 150), 70,26; 143,19; 145,8,21; 144,12; 148,1; 125,3; 143,18; 122,16. (s. 154); 142, 5 (s. 157); 123, 28. (s. 169); 126, 28. (s.170); 123,29 cf. 124,4 (s. 171); 123,25 f.28f.; 123,29 (s. 176)); **kök** ‘yeşil’ *alabota tigenek dayy kükel biter* (CC-Gronbech 113,23 (s. 61), **kök** (I) “mavi” (Toparlı ve diğerleri- BV, CC, DM, İM, Kİ, KK, RH-KTS 156), **gök** ‘yeşil’ *ekine çün-ki biçin vaḳti gele gök ve yeḳi taḳıl gibi şalınmaz* (GT 60a-10), **gök** ‘sema, gök’ (GT 55b-14), *kökden* (KMS 21); xv. yy. **kök** ‘gökyüzü’, ‘mavi’ *kök köz* ‘mavi göz’, *kömkök* (KK 3, 52, 72, 75, 76, 78, 80); Doğu Tü.: xv-xvi. yy. **kök** ‘gökyüzü’, ‘mavi’, ‘yeşil’ (BN 23b), xviii. yy. **gög** *gög boz, gög karga, gög gömek* (San.Index I 73); Batı Tü.: xiii-xix. yy. **gök** ‘gök, gökyüzü’ (DK 10-2, 67-1, 109-13, 122-11, 162ü12, 164-5, 166-6, 168-, 202-2, 204-13, 235-7, 243-10 v.d., **gök** ‘yeşil, mavi, gök renginde’ (DK 37-8, 76-4, 126-11, 144-11, 149-1, 192-1, 200-11, 299-12, 303-5 v.d., xix. yy. **kök** ‘gök, mavi, yeşi, yeşil-ot’; (tel.) ‘gök’ , *kök puur* (tel.) ‘dalak’; *kök pos*

(tel. aş. Kond.), *kök pora* (ab.) *bozgök* ‘koyu gri’; ‘koyu gümüşü’; *kök pes* (yuk. kond. kuş); *kök talay* ‘gök deniz’; *kök taskıl* ‘yeşil dağ’, *tegri köyü* (kond.) ‘gök kubbesi’. *Kök yapşık* (tel. aş.b.) eşek arısı, büvelek. *Togus köktüng iştinneng* ‘göğün dokuzuncu katından’. *Üş köktüng sırtında* ‘üçüncü gök kubbesinin üstünde’, *Kögümdük* (kond.), (kond. ab.), *kögüldrüm* (mr. ab.) *kögülimdrik* (kond.) ‘gök renk, gök.’(AAŞ I 454), **kök** 1. Alt., Tel., Leb., Şor, Sag., Koyb., Ktsch., Küär., Tar. Kaz., Kırg, Kom.,Uig. AT., OT. 1. ‘mavi’, ‘açık mavi’, ‘gök mavisi’, ‘açık yeşil’, ‘yeni çıkmış olan bitki rengi’ (bu kelimenin anlam kapsamı bütün lehçelerde aynı değil) *kök tayin* (AT.) ‘mavi sincap’, *kök türk* ‘Gök Türkler’, *kök ot* (Alt.), *kök ölöñ* (Kırg.) ‘yeşil ot’, *kök böñbäk* (Kırg.) ‘mavi’, *kök taş* (Dsch.) ‘Semerkand’da Emr’in sarayında açık mavi damarlı beyaz mermerden bir taş’, *kök pūr* (Tel.) ‘mavi karaciğer’, dalak’, *kök oy at*, *kök para at* (Sag.) ‘açık mavi gri at’, *kök talay* (Sag.) ‘mavi deniz’, *kök taskıl* (Sag.), *kök ala* (Sag.) ‘mavi-ala’, *kök cal kaskır* (Kir.) ‘gri, boz yeşilli kurt’ (yani yaşlı kurt), *kök serkä* (Kir.) ‘yaşlı keçi’, *kök päş* (Schor.) ‘bir tür kuş’, *kök çapşık* (Schor.), ‘at sineği’, *kök karğa* (Kir.) ‘karga’, *kök şärkä* (Kir.) ‘sudak’, *kök cötül* (Kir.) ‘boğmaca öksürüğü’, *kök üyäk* (Tob.) (bir tür tilki), *kök saray* ‘Dsch. ‘mavi saray’ (Timur’un evinden mirzaların tutsak tutulduğu hapisanesi olan sarayın adı), 2. ‘gökyüzü’ (AT. ve birçok doğu şivelerinde ‘gökyüzü’ anlamında sadece *tänri* kelimesi kullanılmaktadır, ‘kök’ün ‘gökyüzü’ anlamında kullanıldığı şivelerde *tänri* (tanrı) kelimesi sadece ‘Tanrı’ anlamında kullanılır), *kök parça açılıp-tır* (Kom.) ‘gökyüzü tamamen açıldı’, *köktägi kanlıkta* (Kom.) ‘gökteki hanlıkta’, *köklär* ‘gökler’ (Kar. T.), 3. (Alt., Tel., Schor, Leb., Kir.) ‘ot’ (özellikle yeni bitmiş ot) *kök çıktı* (Alt). *kök şıktı* (Kir.) ‘ot çıktı’, **kök** II [Alt., Tel., Kir. Dsch.) 1 ‘dikiş’ *kök köktödü* (Alt.) ‘dikti’, 2.(Dsch.) ‘çivi’, III. [Krm., Uig., Osm. Ad.] ‘kök, temel,

çıkış yeri, kaynak' *bäyaz kök* (Osm.) 'meyankökü', *köknü koparmak* (Osm.) 'kökünü koparmak', *kökündän coymalı!* (Krm.) 'köküyle yok edilmeli!', *köklärin tälläri* (Osm.) 'köklerin telleri', *diş kökü* (Osm.) 'dişin kökü' (OSTN II 1218-1222); xx-xxi. yy. Modern Tü.: Çuvaş Tü.: кăбак [kǎvak] 1. 'mavi, açık mavi' *çakǎr kǎvak* 'peygamber çiçeği', *kǎvak kata* 'mavi mesafe', *kǎvak kǎpe* 'mavi gömlek', *kǎvak kuç* 'mavi göz' 1) 'açık mavi gökyüzü', 2) 'koyu mavi bulut', 2. 'gri' *kǎvak kaşkǎr* 'gri kurt', *kǎvak şinel* 'gri palto', 3. 'kır, kırılmış, ağarmış, beyazlaşmış' *kǎvak suhal* 'beyaz sakal', *kǎvak çýç* 'ağarmış saç' 4. 'kül rengi, gri' *kǎvak ut* 'siviy at', *timǎr-kǎvak ut* 'koyu gri tüylü at', 5. Sızıy 'gri' *kǎvak kǎvakarçǎn* 'gri güvercin', 6. konuşm. 'boya' *kǎvak ǎsti* 'boyacı', *kǎvak çutǎ* 'şafak' (ÇRS 156, RÇÇRS 368), Halaç Tü.: kök (kók) 'mavi' kǎk 'mavi' kǎk 'yukarı' (HM 50-51), kók '(grüne (Wiese' 212, 'Himmel' 271, '(hellblau-) grün' 560, 'himmelblau' 562) (LSC 298); Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: көк [kók] I. 'dikiş', 'dikme', II. 1. 'yeşillik', 'ot', 2. 'mavi', 'yeşil' *kök ölöň kögörip çıktı* 'ot yeşillendi', *kök teñeri* 1) 'mavi gök', 2) 'Tanrı', *kök teñeri!* 'Aman Tanrım!', '*kök caramas!* (şaşıрма bildiren ünlemler), *kök iyt* 'boz köpek', mec. 'kurt', *kök ookoy* 'kurt', *kök taay* 'kurt', *kök taygıl* 'kurt', *köktiñ suuzı* 'süt vodkası, ot suyu', *kök-taman* 'kardelen', *kökpögöş* 'mavi', *kökşin* Moğ. 'yaşlı' (AltTS 121, RAltS 110), Hakas Tü.: көк [kók] I. 1. 'yeşillik', 'ot', 'çayır', *kök (ot) sıǵıbıshan* 'ot çıkmış', 2. 'gök', 'mavi' *kök tigǎr* 'mavi gök', 3. 'yeşil' *kök ot* 'yeşil ot', *közeneǵı çoh kök tura (arbuz)* 'penceresiz yeşil ev' (bilmece), *ah kök* 'mavi', *kök arah* 'mavimsi' *kök pora* 'boz, gri', *kök hara* 'lacivert', *kök ala* 'ala gök', *kök noǵan* 'mavimsi yeşil', *kök at* 'kır at', *kök paar* 'mor çürük', *kök pas* 'iskete, baştankara', *kök salba* 'sidik içinde (çocuk)', II. 'çeşitli şeyleri bağlayarak veya dikerek birleştirmek için kullanılan deri şerit', III. 'kök, ata, cet', *tödǎr kök* 'anne tarafına

çekmiş çocuk', *ısker kök* 'baba tarafına çekmiş çocuk', *kökçin* 'yaşlı, ihtiyar', *köktig* 'mavimsi, maviye çalan' (HakTS 267, RHakS 161, 273), Saha Tü.: **күөх [küöh]** 1. 'mavi', 'açık mavi', 'mavilik', 'açık mavilik' *küöx xallaan* 'açık mavi gökyüzü', *xallaan küöge* a) 'gökyüzü mavisini', b) 'açık mavi renk', 'yeşil', 'yeşillik' *küöx ot* 'yeşil ot', *saaskı küöx* 'bahar yeşilliği', *küöxxe köttö, köñül barda* 'yeşile uçtu, özgürlüğe kavuştu', *küöx boronj at* 'koyu gri tüylü at', *küöx sürex* 'tembel', *küöxtünjü* '1. 'açık mavimsi', 'mavimsi', 2. 'yeşilimsi' (YakRS 200), **küöh** 'mavilik', *xallaan küöx* 'mavi' (TSahS 184), *küöx, ot küöge d'ühünneex* 'yeşil', *küöx çey* 'yeşil çay', *küöx olorduular* 'yeşil nasajdeniya', 2. *küöx, sinkey* 'olgunlaşmamış' *küöx yablokolar* 'yeşil elmalar', *küöx* 'yeşil lahana çorbası', *küöx goroh* 'yeşil bezelye' (RYakS 194), Şor Tü.: **kök** 'mavi', 'gök rengi', 'yeşile çalan mavi' *kök-parın* 'iskete, baştankara, serçegillerden gagaları dişli, zararlı böcek ve kurtlarla beslenen güzel sesi bir kuş (Lat. Paus ater), *köger-* 'gövmek', 'yeşermek, yeşillenmek' *öleñner kögerçalar* 'otlar göveriyor', *kögüldürüm* 'açık mavi, yeşile çalan mavi' (§§ 55), Teleüt Tü.: **kök** I. 'ot', 'çim', II. 'mavi', III. 1. 'dikim, dikme', 2. 'iğne ardı, iğnenin bıraktığı iz, dikiş izi'; *kök puur* 'dalak', *kökşin* 'ihtiyar adam' (TAS 63), Tuva Tü.: **көк [kök]** 1. 'mavi', 'mavilik', *kök dalay* 'mavi deniz', *deerniñ kögü* 'gökyüzü mavisini', 2. 'yeşil' (bitki hakkında), 'yeşillik', 'yeşil', 3. 'kır, beyaz', 'beyazlık, kırılık' *kök baş* 'kır saçlı', 4. 'gri, boz' *kök börü* 'boz kurt, gri kurt', *kök-bora* 'sivo-gri' (hayvan tüyü hakkında) (TuvRS 257); Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **күк [kük]** *kük töşöü (dim) kügäreü* 'mavileşmek, morarmak', *küz aştına kük töşkän* 'gözünün altında morluk oluşmuş'; *kükbaur* 'bağrı mavi, gri olan tilki', *kükbaş* 1 'ciğer otu', 2. 'çan çiçeği, çingirak', 3. '*kük umırzaya* 'mor kardelen', 4. 'menekşe', *kük borsak* 'fasulye', *kük jiläk, kük körtmäle* 'yabanmersini, keçiyemişi', *kük kanat* 'büyük

gölgebalığı', *kük it* 'et ile deri arasındaki et', *kük yarşık* 'zayıf (et hakkında)', *kükyütäl* 'kronik öksürük', *kük kömbäze* 'gökyüzü', *kük kügäüen* 'mavimsi yeşil renkli cızsineği türü' (BaşDS 161), 'mavi', 'açık mavi' (RBaşS 146, 777), Karaçay-Malkar Tü.: **këk [kök]** I. 1. 'gökyüzü' *Cerden yörgede körünüp turğan tögerek formalı haua kenglik: bulutsuz kök, çuaq kök*; 2. 'yükseklik' *Cerden biyikdegi kenglik*, II. 1. 'mavi' *Spektrni baş türsünlerinden biriniça türsünü bolğan – buz, miyala, tengiz suu betli*, 2. 'açık mavi' *Spektrni baş türsünlerinden biriniça türsünü bolğan-açık kök betli: kök kıatapa, kök ısharla*, 3. 'gri, gri-açık mavi' *Az kökge tarthan kıaraldım boz*, 4. 'gri, kül rengi' *Qara bla aqnu birge kıatıdırğanda boluuçusuça türsünlü, kül betli*, 5. 'yeşil, ot, yeşillik rengi' *Kırdık betli, caşıl*, III. *Kırdık; kök biçen* 'kuru ot', *kök tuzluq* 'tuzlu su', *kök çay* 'yeşil çay' (KMTAS II 265-266), Karakalpak Tü.: **kök** I. 1. 'gökyüzü', 2. 'mavi', *aqşıl kök* 'açık mavi', 3. 'yeşillik', 'yeşil' *kök şöpler* 'yeşil otlar', *kök kıaun* 'yeşil kavun', 4 'gri' *kök at* 'gri at', *kök kıarğa* 'gri karga', II. 'otağın ağaçtan iskele duvarlarını örten deriden yapılmış elışı' (KRS 332), Karay Tü.: **kök** (KPRS 12), Kazak Tü.: **kök** I. *Jer betine şığatın jasıl şöp* 'yer yüzüne çıkan yeşil ot', II. 1. *Äue, aspan* 'gökyüzü', III. *Jasıl şöp tüstes, totıyayın tärizdes* (KATS VIII 221), Kırgız Tü.: **kök [kök]** I. *Asman* 'gökyüzü', II. *Caşıl çöptör, caşılçalar* 'yeşil otlar, yeşillikler' III. *Maldın çılgy terisinen tilinip, bir nerseni (misalı, çokoydu, keregeni) köktöş, bekitiş üçün koldonuluuçu içke tasma*, IV. *Zattın bulutsuz açık asman sıyaktuu tüsü* 'nesnenin bulutsuz açık gökyüzü gibi rengi': *kök cooluk, kök boyok*, V. *Öcör, aytkanın, oylogonun berbege, aytkanınan kaytpagan* (KırgTTS 343); Kumuk Tü.: **rëk [gök]** 'mavi, yeşil' (RKumS 102), Nogay Tü.: **kök** 1. 'gökyüzü', 2. 'mavi, açık mavi', *kök boyak* 'mavi boya', 3. 'yeşillik', 'yeşil', 4. 'gri' (hayvanların tüyü hakkında), *kök at*

‘kır at, gri at’ (NogRS 177), *kögala* 1. ‘mavili ala’, 2. ‘morartı’, *kөгertüv* 1. ‘birinin bir yerini morartmak’, 2. ‘küflenmek’, *kögerüv* 1. ‘Mavileşmek’, ‘morarmak’, 2. ‘küflenmek, yosunlanmak’, *köglen* ‘ot, yeni çıkan ot’ (NogRS 176), *kök yötel* ‘boğmaca öksürüğü’, *kökem* ‘kuru erik’ (NogRS 177), *kökşetal* ‘salkım söğüt’ (NogRS1 178), Tatar Tü.: күк [kük] I. 1. *Cirdän yugarıga karaganda gömbüz siman bulıp kürenä torgan hava prostranstvosı, 2. Cirne çolgap alğan dönyä (galam) prostranstvosı, 3. Dini karaşlar buyença: alla, färeştälär h. b. ş. ruhlar yaşı torgan urın. 4. Bilegele kul'tura häm sotsiyal-tarihi üzençäleklär belän harakterlana torgan keşelek cämgiyate. 5. Astronomiyada kullanıla torgan, astronomik. Kük ekvatorı, kük meridianı, 6. Kükkä: Yugarıga, yugarıga taban. Kük II. 1. Spektrniñ iñ töp töslärenen berse: zängär belän şämähä arasındagı töş; şul töstä bulgan. Kük kügärçen. At töse turında: aksıl sorı töstäge (kayber diyalektlarda sorı t östäge timer kük atnı da kük at dip yörtälär)* (TTAS II 291-293), Güney-Doğu: Özbek Tü.: кык [kök] 1. *Tiniķ äsmän rängidägi; mävi, zängäri: kök köz, kök boyaq; Kül rängindägi, kül räng. Kök böri. Kök kaptär; yaşıl, säbzä Kök ot; 2. Yer üstidä gümbüz şäklidä körinib turadigän xävâ qatlämi; äsmän. 3. Ösäyätgän öt-ösimplik, ot-ölan; mäysä, kökät. 4. Kaşniç, canbil, ukrop käbi ävkatgä қоşиб yeyilädigän rezavâr ösimliklär, kökät* (ÖTİL I 412), Salar Tü.: k'o'h ‘mavi, boz’: *Señ ihilogine uruğu k'o'h vumusinige muñazi kemagı tuılagı!* ‘Sizin ikinizin akrabaları gök tibet sığırının boynuzu gibi yaşayacaklar (STÇM 264), Sarı Uygur Tü.: kök (YJU 8), Yeni Uygur Tü.: كوك [kök] I. 1. ‘mavi, açık mavi’, *toq kök* ‘koyu mavi’, 2. ‘gri, kır’ *kök at* ‘gri at’, *kök köz* ‘gri gözlü’, 3. ‘yeşil’ *kök piyaz* ‘yeşil soğan’, 4) ‘morluk’, 5. ‘gökyüzü’, 6. ‘yeşillik’, ‘sap’ *qizilçiniñ köki* ‘pancar sapı’, 7) ‘koyun etinden yapılmış olan yemek’, *kök ana* ‘büyük anne’, *kök beşi* ‘mirab (kırlarda suyu dağıtıcı)’, *kök süt* ‘kaynamış süt’, *kök*

yötäl ‘boğmaca öksürüğü’, *köki asmanğa uçtı* ‘mavi gökyüzüne uçtu’, *kökkä kötürüp mahtımaq* ‘göklere kadar heyecanlandı’(başı göğe erdi), **kök** II. ‘yeşillik, sebzeler’, *kök çıkarmak* ‘fidan vermek’, *kokat* ‘yeşillik, ot’, *loyla kök* ‘kuğu’ (UygRS 652); Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **köy I** is. 1. Yer üzünün üzərində mavi bir gübbä kimi körünän fäza, boşlug. **Köydä** buludlar üzür. **Köyä** bahmag. **Köydä** ulduzlar sayrıdır, *Yer üzünü ähatä edän kainat boşluğu*; änkınlık, hava; **köy II** 1. Sâma rânki, mavi. Köy rânk. // Bu rânkdä olan; 2. Zärbä, bärk bir şeyä tohunma vâ s. nâticäsində bädänin hâr hansı bir yerində ämälä kälän lākä; gançır. *Golunda köy var*;. **köy IV**. 1. *Yaşıl. Köy meşä. Köy çämän. Köy köyärçin*; **Köy 4**, Simiç, häsis. Köy adam; **Köy-dämır**, sif. *Tünd kül rânkindä olan, dârisi köy vâ üstündä ağ halları olan (at haggında)*. Köy-dämır madyan (ADİL 191), Gagauz Tü.: **gök** (GMRS 12), Türkiye Tü.: **gök** 1. ‘İçinde gök cisimlerinin hareket ettiği sonsuz boşluk, uzay, sema, asuman, feza’, 2. ‘Yeryüzü üzerine mavi bir kubbe gibi kapanan boşluk, sema’, 3. ‘Gökyüzünün, denizin rengi, mavi veya yeşile çalan mavi’, 4. ‘Bu renkte olan’, 5. ‘Olgunlaşmamış’, **gökçe**: 1. ‘Gök rengi, mavi’, 2. ‘Bu renkte olan’, 3. ‘Gökle ilgili, semavi’, 4. ‘Güzel, hoş a giden’, **gökçül** ‘1. ‘Bir maviye çalan renk’, 2. ‘Bu renkte olan’, 3. ‘Gökle ilgili semavi’, **gök kır** 1. ‘Gri, kurşuni ve bu renkteki at donu’. 2. ‘Bu renkte olan (at)’, **Gökşin** 1. ‘maviye yakın renk’, 2. ‘Bu renkte olan’, **gökyüzü mavisi** ‘Açık mavi’. 2. ‘Bu renkte olan’ (TüS 772-773), Türkmen Tü.: **gök** [gö:k] I. 1. *Asmanıñ goyı reñkine, deñiz reñkine meñzeş reñk: gök mavut, gök mata, gök deñiz, gök asman*; 2. *Dolı bişmedik, çig (ir-iymiş hakda): gök erik, gök alma, gök üzüm turşı bolyar*; 3. *Bakca ekini, ir-iymiş, mive*. II. *Gözyetimdäki xova giñişliğı, yerin yüzünden görünyän atmosfera, asman; gök-ak [gö:k-a:k]: dürli mive, ir-iymiş, ak önümleri; gök-ala [gö:k-a:la] : tende gan öymek zerarli emele gelyän menekler,*

pers-ala (TDS 194), I. 1. ‘mavi’, ‘açık mavi’: *gök deniz* ‘mavi deniz’, *gök mata* ‘mavi kumaş’, 2. ‘yeşil’, *gök ağaç* ‘yeşil ağaç’, *gök meydan* ‘yeşil alan’; *gök renk* a) ‘mavi’, ‘açık mavi’ renk, b) ‘yeşil’ renk (bitki): *gök çay* ‘yeşil çay’, *gök salmak* ‘yeşermek’ (yeşil alanlar, ağaçlar hakkında), 3. ‘yeşil, olgunlaşmamış’ (meyveler hakkında): *gök alma* ‘yeşil elma’, II. 1. ‘gökyüzü’, 2. ‘yeşillik’, ‘sebze’: *gök önümler* ‘yeşillik’, ‘sebze’, 3. ‘morluk’, 4. *Gök* ‘bir erkek adı’ (TrkmRS 199).

2.3.1.1.1. kök Kullanım Alanı

KT D8 *türük*: **k(a)ra** *k(a)m(a)g*: *bodun*: “Türk avam tabakası” (Tekin: 2010: 26);
 KT D1 üze **kök**: t(e)ñri:
 BK D2 **kök** t(e)ñri:
 BK K12 **kök**: t(e)y(e)ñin
 BK D4 **kök** türük:
 BK GD [... **kök**]: öñ(ü)g:
 BKT G12 **kök**: t(e)y(e)ñin
 KT D3 **köök**: türük:
 IB 64 **kök** boymıl toğan kuş men ‘ak boyunlu gri şahinim’
 TT I 723 **kök** qalıy-ta uçar quş uçu umadın turdī.
 TT III 16 D 260-5 bar ililig **kög** qalıy yüzintä baxşılıy burxan tngrii toytunguz
 TT III 24 84. (128) bar ililig **kök** qalıy yüzintä. Baxşılıy burxan täñri toytuñuz. (III 24)
 TT V 5-6 14. saç qıdıy töpingätägi **kök** qalıq uluy titir [...] xa uż-ak urmıñ krgäk. **kök** qalıq osuyluy bolmıñın saqınmıñ krgäk. (V 5-6)
 TT V 26-27 83 bu yörügüg blgölüg qıyalı anı üçün küşalun atly kuşawati şastrda söz-läyür tartıp tınly-larıy taşyaru öntürti sansar-liy **kök** titigdin tip.
 TT VI 22 92 kün yoriyi ai ölütcı, ärklig, taisui, sarıy oruñuluy, irpiz qudrüqi, yumuzuyluy biş türüg topraq ärkligi, yir täñri qanıi soltun **kök** luu, ofñdun aq bars, küntün qızıl sayızyan, kidin qara yılan, altı qap yaraşmazı, iki yigirmi ärkligi, topraqtaqi qarı başları atlıyi yüzlügi, batıydaqı ayuluy luular, qamay yäklär, yilpıglär adırtaçı ärkliglär alqu yaşarlar yoqadurlar.
 TT VII 22 15. **kök** ordu[luy. bu ädgü ol]
 TT VII 41 9. **kök** luu-ya kälsär, alqu-tin sığ[ar] ädgü ağing yadılıp tur[ur.]
 Maitri 7. I, 1=Nr.20 9. **kwyk ä’lyq** d’äy ywlc’ ‘wc’ (s. 40)
 Maitri 18. II, 19=Nr.16 18. lwk tñkryl’r **kwyk ä’lyq**’q ywzın (s. 58)
 Maitri (Rückseite) 2. yynk’q y’rwdy y’şwdy **kwyk ä’lyqd’** (s. 58)
 Maitri (Rückseite) 12. şm’q’wynkwk **kwyk ä’lyq** y’nkqwrdy
 Maitri (Rückseite) 13. **kwyk ä’lyqd’äy** tñkryl’r ‘wlwq’wynyn (s. 59)
 Maitri 135. IV,15=Nr. 34 2. **kwyk ’’Ityn y’qzd’äy** tynlq l’r (s. 84)
 Maitri 135. IV,15=Nr. 34 5. pwdysıt ‘wystwn **kwyk ä’lyqd’** (s. 84)
 Maitri (Rückseite) 4. r’dy **kwyk ä’lyq** d’ tyqmyş t’k (s. 85)
 Maitri 29.V = Nr. 72 11. t’krykl’p twrë’rw y’rtl’ywr **kwyk** (s. 91)
 Maitri 36. XI 13 = Nr. 214 7. l’r . . ‘wystwn – **kwykt’ ’’Ityn**
 Maitri 143. XI =Nr. 144 4. . . . (’)wystwn **kwykd’ky** ’’Ityn
 Maitri 144.XI =Nr. 126 6. y(’) qytwr . .kwyk q’lyqdyn ’nt’q (s. 109)
 Maitri 148. XV 1 =Nr. 2c 16. t[’]pr’ywr q’ms’ywr l’r **kwyk** tñkryd’ (s. 117)
 Maitri 148. XV 1 =Nr. 2c 1631. **kwyk t’ y’qyzd’** twlw t’wyzl(’)r (s. 117)
 Maitri (Rückseite ?) 12. . . . /r’ **kwyk ä’lyq** (s. 132)
 Maitri 165. XVIII, 4= Nr. 98 (Rückseite) 5. ’d’t’ qwtq’rd’cy prqm’ywlwq **kwyk** (s. 150)
 Maitri 55. XVIII. Ende und XIX, 1=18, 32, 510 (Rückseite) 15. **kwyk s’ryq qyzyl ywrwnk ywpwn**

Maitri 169. XIX (?), ? =Nr. 503, 507 11. . . . //y . . ym' pyr 'wqwrđ' **kwyk** (s.157)
Maitri 171. XX, 1= Nr. 21 16. tnkry y'lnkwā 'wystwn **kwykt'** 'ltyñ
Maitri 64. XXI. 1=Nr. 252 14. dyn yynk'ā **kwyk** ā(')lyq. . . (s. 173)
Maitri 187. = Nr. 1477 21. nc' 'ydyz **kwyk** q(')lyq. . . (s. 239)
Maitri 192. = 97 2. pwlty l'r . .k//kyny ywl **kwyk** lynqw' (s. 242)
Maitri 196. = Nr. s 12. kwyßr'sy **kwyk** ā'l'qd' twrwp k'ntw (s. 246)
Maitri Rückseite 3. nynk kwyßr(')sy **kwyk** ā'lyqd' twrwp p (s. 246)
Maitri 197. = Nr. 184 7. . . . swykwt twrāynt' 'ydyz **kwyk** (s. 247)
AY 6 (S.3b. [tutmiş .. törtünçij] bir **kök ton** (3)-[lug atlıg beg erti] (s. 62)
AY 6 (S.3b.) (5) ötrü ol **kök tonlug** (6) beg atdın kodı tüşüp mini okıdı .. (7) (s. 62)
AY 7¹ (S.4a) (16) ötrü ol **kök tonlug** beg [tuta] (17) teginingler tip kıkırtukda
(18) üç yekler manga yakın kelip bir<i>- (19)-si uruk üze boyunımın badı .. (s. 63)
AY 27 (S. 15a.) (15) **kök[k]** (16) **önglüg** bir [başlıg] iki koollug (17) ong iliginte (18) ang tutar
sakinıp yür[ek] (19) içinte lınhua kün tilgeni[ning] (20) otirasında **kök önglüg** [hung] (21) üjik
sakinıp ol hung üjik tegzinü (22) d(a)r(a)nılıg monçuk tegzinü turur sakınıp (23) d(a)r(a)nısın
teginçe yaraginça birger (s. 71)
AY 28 (S. 15b.) (8) ötrü öngdin **kök kalıkda** (9)[tört] m(a)harañ t(e)ngri lerig ... (s.71)
AY 33 (S. 18a.) burkanning nomlug et'özi (5) **kök kalıkka** oğşatı .. tın (6) köni kirtü yapdaçı
yadılaçı-(7)-ka yükünmekim üze (s. 73)
AY 34d¹ (I.?) (14) yir ag<i>|iki] (15) bodıs(a)t(a)v ..**kök** kalı[k ağılık] (s. 76)
AY 34d¹ (I.?) (26) bodıs(a)t(a)v ..**kök** kalı[k] (s. 76)
AY 50 (II. 8b) (19) inçe k(a)ltı **kök** kalık (20) kovukında bediz bedizep bodug tür-(21)- tüp
adruk adruk körk mengizler (22) üntürgeli usar :: (s. 88)
AY 53² (II, 10a.) (11) kün ay t(e) ngrilerning y(a)ruklarına (12) tayaklıgın **kök** kalıkning
kölige-(13)-si adruk adruk <adın> öng körk b(e) lğüler- (14)-i birle adırtılıg közünürler .. (15)
inçip bo <**kök**> kalık yine özi öngsüz (16) b(e) lğüsüz titir (s. 89)
AY 28 (S. 15b.) (14) **kök karıdı** (?) önglüg kuha (?) (22) ... VSD'N' erdinilig süngü tutar ::23 **yürüngil sa**
önglüg pañçıkı kırıgar (24) ev tutar :: **kızıl yürüng önglüg**. (s. 71-72)
AY 196 :: kim ol bo orunta (19) bodıs(a)t(a)vlar nomlug et'özlüg **kök** (20) kalıkıg bilge biliglig
yürüng bulıt (21) üze yapa öterler :: 318¹ (IV. 61b.)
ETŞ 25 (arka 17) 84 Bar ililig [**kök**] kalık yüzinte. Baqşılıg [burkan ten]gri togtunguz. (s. 52)
ETŞ 13 (4) **kökerip** turur körküg tağta (s. 66)
ETŞ 52. (12) 45 Üt-ki-e-te **kök** kalık-ıg king booş sıgurur. (s. 122)
ETŞ 53. (15) 62 Köp yangşamağ-lıg boduğ-ın **kök** kalık-ıg (s. 124)
ETŞ 13. 55 (12) 45 Amtı neteg bu **kök** kalık nız- | vanı kıılınç-lar (s. 136)
ETŞ 13 (C) 56. (17) 66 **Kök** ayağ-ning | kün ay-ı teg alınçsız yoriyu. (s. 138)
ETŞ 15. 65. (2) 6 **Kök** kalık teg yuklunmak-sız az-sız suğ-suz. (s. 156)
ETŞ 16 .10. (19) 65. E[rtm]jetin bu **kök** kalık tınlıg oğuş-ı (s. 168)
ETŞ 20 E. 18 (46) 178 Yaraşı oyun bölük-ler.Yalrıyu **kök** kalıkta (s. 206)
ETŞ 35. 3. [...] ken **kökde** qanati sınıp ada-qa ti..... (s. 281)
ETŞ 35. (14a) 17 **kök** kalıkta uçar kuş uçu umadın turdı. (s. 284)
KPH XXXVIII. **kök** lınhua körgäy-siz "mavi lotus göreceksiniz"
LVIII. içim **kök** t(ä)ngri-kä yoqlayay (ağabeyim mavi göklere yükselecek" LXI. bu sav işidip
kök t(ä)ngri tapa ulıdı. "bu sözü işidip gök tanrıya karşı sızladı"
KW **kök** barça açça açylup-tur 122,17 (s. 28)
KW **köktegi** xanlyqta baralmazbiz teñeri qattynda 123,26. (s. 34)
DLT I 139 İklaçım erik boldı, Erik bolgu yeri kördi, Bulıt örüp **kök** örtüldi
DLT I 186 Kar buz kamuğ erüşdi, Taglar suwı kışdı, **Kökşin** bulıt örüşdi, Kayguk bolup egrışür.
DLT I 361-362 **kök** temür kërü turmas
DLT I 361-362 bu **kök** kirsün kızıl çıksun
DLT II 81 **Kökge** sagursa yüzge tüşür
DLT II 287 İkki bogra igeşür, otra **kökgeün** yançılur
DLT III 132 "**kökge** sudhsa yüzge tüşür
DLT III 282 Tegirmende togmış sıçgan **kök** kökreginge korkmas
DLT III 300-301 Kögledi: yılki kögledi=hayvanlar yeşil yedi, ot yedi", kögler-köglemek
KB I 67 kurımış yığaçlar tonandı yaşıll / bezendi yipün al sarıg **kök kızıl** (s. 24)
KB I 69 yazı tağ kır oprı tōşendi yağıp / İtindi qolı qaşı **kök al** keçip (s. 24)
KB I 74 **kökış** turna **kökte** ünün yangqular / tizilmiş titir teg uçar yilkürer (s. 24)

KB I 2916 yaşıl **kök** sarıq al ağı ton keçip / Aşağı kötürse yaraşur yorip (s. 302)
KB II 2916 Onların yeşil, mâvi, sarı ve pembe ipek elbiseler giyip dolaşmaları ve yemek taşımaları hoş olur (s. 215).
KB II 4636 İmdi ak-sakal ne der, dinle; bunu anlamağa çalış ve ihtiyarlığında şaşırma (s. 335)
KB I 4636 negü tir eşit emdi **kökçin** sakal, uqa bar munı sen turu qalma qal (s. 465)
ME 9/5 'gökyüzü": *kükredi qalığ, küldüredi kök.*
ME 162/5 **kök boldı, kögerdi, köklük** 'mavi oldu, mavileşti, mavilik.
ME 164/ 3 *oqlan bıyığı kögerdi, saqalı çiqdı.*

RKT33/26b1=33:72 Biz^e arza qıldımız emānetni **kökler** üze hem yerler üze.
RKT 34/91a3=39:21 Ol Tanrı indürdi **kökdin** suwnı.
RKT 34/50a2=38:10 Ağsunlar **kök** qapuqlarına.
RKT 30/21a1=15:26 Bütünlükin törüttümüz kişini quruğ balçıqdın, **kök** tınçımış livadın.
AKT 174 **kök** taqı yer kün taqı tün (56b,6)
AKT 174 aslağa **kökkä** baqmaz köñülgä baqar (474b,14)
AKT 1744 ol äkin mähizlik çiqardı çiqanın qopardı anı yoğun boldı tüz oturdı **köki** üzä (44,5)
MM 3. sen-ök-sen yaratqan bu yer **kök** kün ay bu küz qış kerek yaz kerek bolsu yay bu yoqnı kılıp bar qamuğ barnı yok qılığı ganı sen qamuğ halk çığay (s. 91)
MM 52. biliñ **kökdin** ilk kâfir iblis taqı qabıl yer yüzinde me boldı şaqı bu ékkisini qıldı bed-baht hased 'akiller haseddin kerek muttaqtı (s. 99)
MM 174. oruç ayı içre bérilse revā fakirlerğa bérü ya ol bī-nevā oruç **kökge** asmas munı bérnese turur **kök** yer ara maqāmi hevā (s. 117)
MM 309. ta'allümsüz açlur biliñ ma'rifet adaq él qulaq köz tiliñ ma'rifet bu 'rifet adaq él qulaq köz tiliñ ma'rifet bu yer **kök** kün ay tağ tenizni körüp tefekkür kılıp haq biliñ ma'rifet (s. 137)
KE 36 (11) bñnarlaruñ bir nicesine **gök** arkasından inse şubh ağardığı ol-durur qaçan ol bñardan doğup **gögün** (12) bu yüzine çiksa gündüz aydınlığı olur (s. 80)
KE 723 (1) eşeğine baqdı gördi kim süñükleri dağılmış şöyle ağarmış kim yıldurar pes **gökden** bir ün (2) işitdi (s. 421)
KE 868 (863) (4) ..**gökden** bir qara qorqulu qatı dütnülü bulut indi hattā kim bularuñ şehrin (5) qapladı şöyle kim tamları içi qarardı (s. 490)
KE 924 (919) (7) pes **gök** yüzi doldı kara buludıla ve qarañulıq oldı ve **gök** güremek ve yıldırım oldı (s. 517)
KE 36 (11) bñnarlaruñ bir nicesine **gök** arkasından inse şubh ağardığı olur (s. 80)
KE 421 (15) tañrıdan dizar diledi pes tañrı ta'ālā derhāl tuman ve qarañuluq ve **gök** güremek (422 (1) ve yıldırım ve şā'ıqa viribidi (s. 273)
NF [56] (4) taqı yetinç **köknüñ** qapuğını açtılar taqı cümle ferişterler mañğa berekāt birle du'a qıldılar.
NF[56] (4) cümle **kök** (6) üzesi ferişte birle toluğ turur.
NF [322] tırnaqları (9) yinçüdin taqı **köksü** yaşıl zeberceddin. (s. 223)
CC-Gronbech 113,23 *alabota tigenek dayy kükel biter* (s. 61)
CC-Gronbech andan bizge sen javdyrdyñ **kök** ötmekin 140,2 (s. 119)
CC-Gronbech **kök** jer xany 143,21. (s. 122).
CC-Gronebch Neme jox jerde neçik teñeri söver **kökte** dayy barça arylar neçik sabyrluq-tur 124,4. (s. 126)
CC-Gronbech teñirniñ sövmekinden başqa ne kim jol bar **köktegi** xanlyqta baralmaz- biz teñeri qattynda 123,25. (s. 145)
CC-Gronbech bolsun Seniñ tilemegiñ neçik kim **kökte** aláj jerde 126, 29. (s. 147)
CC-Gronebch tuvurdaçy **qyz köksüne kökniñ** çyyt tüşüp kire tuvurmayanny tuvurdy 151,5. (s. 148)
CC-Gronbech ol ajtyr -idi joxary baxyp: körüñiz, men körer- men kim **kök** barça açylup-tur 122,16. (s. 154)
CC-Gronbech neme jox jerde neçik teñeri söver **kökte** dayy barça arylar neçik sabyrluq-tur 124,4 (s. 171)
CC-Gronbech **köktegi** xanlyq alarnyñ-dyr 123,29 (s. 176)
CC-Gronbech bolsun seniñ tilemegiñ neçik kim **kökte** aláj 126, 28. (s.170)

CC-Gronbech ne üçün alar alyyşly-dyr, anyñ üçün **köktegi** xanlyq alarnyñ-dyr 123, 28. (s. 169)

GT 60a-10 ekine çün-ki biçin vakti gele **gök** ve yenji tañıl gibi şalınmaz

GT 55b-14 ...meğer ki **gökde** melâyike ola, vegerni bu hüsni-ile yir yüzinde âdem olmaz.

HŞ 1036 konup **kök** çimgen özre güller ara (s. 67)

HŞ 1418 tamam kim **kök** benefşe yirde açlur (s. 67)

HŞ 55 körüngen **kökde** yirde barça cism ol (s. 184)

HŞ 64 bu **kökl**er naqşinga bakma hıyal ol (s. 185)

HŞ 134 felekke servi bu **kök** ton kiğürmiş (s. 189)

HŞ 200 niçe kim kün birle ay **kökde** bolsa (s. 193)

HŞ 470 yiteyin **kökke** övkede yayılmış (s. 208)

HŞ 600 töşenmiş **kök** zümürred nañ'ı yirge (s. 216)

BN I [23b] 4) Avval bu kim mazkür bolğan Malik-Muhammad Mırzānı kim [23b] abağasınıñ oğlı va özining küyāwi edi, yana dört mirzamı **Kök** Sarayğa çıqarıp edi. (s. 47)

DK V3 Yapa yapa karlar yağsa yaza qalmaz, yapağulu **gökçe** çemen güze qalmaz.

DK V4 Gitdükte yirüñ otlaqların geyik bilür. **Gögez** yirler çemenlerin qulan bilür.

DK D6 Yazılıp düzilüp **gökden** indi Tañrı 'ilmi Qur'an görklü.

DK V6 Ala şayvanı **gök** yüzine aşanmış-idi.

DK D20 Aydur: Qalkubanı Dirse Han senüñ oğluñ yirinden örü tırdı, **göksi** güzel qaba tağa ava çıqıdı, sen var iken av avladı kuş kuşladı anasınıñ yanına alup geldi.

DK D21V12 **Göksi** güzel qaba tağlara gün değende..

DK D36 Tokuz kara gözlü, hub yüzlü, saçı ardına örlü, **göksi** kızıl dügmelü, elleri bileğinden kınalı, parmakları niğarlı, maħbub kâfir kızları qalın Oğuz biglerine şağraq sürüp içerlerler-idi.

DK D76 Kova qov bir yire geldi, ne gördi: Sulţanum gördi **gök** çayıruñ üzerine bir kırmızı otağ dikilmiş.

DK D104 Qaralı **göklü** otağı sorar olsan, Ağam Beyregüñdür, Ağam Beyrek gideli köerüm yok.

DK D121 Kuşuñ ala qanını, kumaşuñ arusını, kızuñ **gökçeğini**, tokuzlama çırğap çuħa hanlar hanlar Bayındıra pencik çıkardılar.

DK V71 **Gök** alañ görklü çemene çadır tikdi.

DK D144 Anam menüm için **gök** geyüp kara şarinsun, Qalın Oğuz ilinde yasum tıtsun.

DK V80 Sen gideli ağlamağum **gökde** iken yire indi.

DK D148 Yanuñdağı **gök** poladuñı maña virgil yiğit.

DK D 158 Gözi **gökçek** kızlaruñ gelinleruñ canın çoğ almışam.

DK D159 Bir iki **gögerçin** öldürdi.

DK D161 Görklü Tañrı, Niçe cahiller seni **gökde** arar yirde ister.

DK D192 İcin kara tonlu **gök** demürlü altı yüz kâfir seçdi.

DK D 255 Andan Şirögüven uçından **Gökçe** Deñize değin il çarpdı.

DK D258 Qaba ağaçda tal budağuñ Qurımış -idi yeşerüp **gögerdi** ahır.

DK D299 Kırk elli yiğit kara geyüp **gök** şarındılar, Qazan Bige geldiler.

ÇA **Kıvak** küs-yasar kuş

ÇA **Kıvak** çappanpa kırık pıhmast', ıra arsınpa arim vatılmast'.

AltTS 121 **kök** ölöñ kögörip çıktı 'ot yeşillendi'

AA 7 **Kök** ayastıñ tübineñ Kuyulıp tüşken Ak-Jayık!

AA 15 Kündü-aylı **kök** çanqır, Kün kereeldü Ak-Burkan

AA 17 Özötönniñ salımın Öre turgan **kök** biler.

AA 18 Tört üyelü **kök** arçın Altaydıñ karu ağajı. **Kök** jañalı şabılar Burkannıñ karu uluzı.

AA 20 Bala çılup şokşogon, **Kök** kayında tözölü, **Kök** borodo kıyralı, Bajim bilgen Ak-Jayık, Baştap turgan jayalgalı!

AA 20 **Kök** ayastıñ tübineñ, Kuyulıp tüşken Ak-Jayık! **Kök** jibektıñ bajına

AA 23 **Kök** kubarlı Ot-Ene, Kömürin baspay baylaylı!

AA 24 **Kök** bayrını buulagan jerde, Kümüş küree salgan jerde.

AA 24 **Kök** töstöktıñ üstine Küree çümdep tudalık.

AA 24 **Kök** baytaldır **kök** üruş
Köktiñ jigini aylanızın!
Kök noktozi bajında
Kök jedegi kayında
Kök ürüzi çanırda!
AA 26 **Kök** talalu **kök** şirdek
Tör bajına jayılsın. Könökkö tolu **kök** üruş Künge -ayga şurguzın!
AA 29-30 **Kök** boronı minele, **Kök** Altayga bararıs.
Kök Burkan alkış bergejin **Kök** çeçekke jederis.
AA 30 **Köktö** turgan kök çolmon- **Kök** buluttır çolozi
Törtön eki **kök** çeçek – Altayıstır çolozi.
AA 31 **Kök** boro ardağ tujında **Kök** möñküle jel jürbey.
Kök-Burkan alkış bergejin **Kök** çeçekle oynoboy.
(AA 31 Tört üyelü **kök** arçın – Altaydır karu ağajı **Kök** jañalu albatı – Altaydır karu albatı.
AA 34 **Kök** çanırdañ tüjerde, **Kök** jalkınla tüjeten. **Kök** örgöni kurçaarda, Kün-soloñı kurçaytan.
AA 37 **Kök** ölöñ bajı **kök** çeçek At otozo tük sergeer.
AA 38 **Kök** tumandu taygalar – Köp malıstır odori. **Kök** çeçektü jalañdar - Kalık-jonñır kin-jurtı.
AA 38 Kündü-aylu tenjerim, **Kök**-Burkan kadayım, Kalık-jonım mürgüülde, Kadayım alkış beriger.
AA 38 **Kök** möñkülü taygaga Ot tücürgen **Kök**-Burkan.
HakEtno 50 pastağı **kökke** tun ayran itçeler
HakTüs közenegı çoh **kök** tura
HakT 12 Ah **kök** tüdüñner uğaa hoos çarır (İ. Kot.)
HakT 51 ...Mında **kök** talay hırı-çarı çoh (Se Man İr.)
HakT 60 **Kök** haya pazı – min çörgeñ orında, Küstig Baykaloh oshas, köl polar.
HakT 60 **Kögin** örtek, huu, hastar çüzerler.
Köp özen, tağ, **kök** çazıdañ izigde, Kolhoz malları suğa inerler. (İ. Kot.)
TDTS II 196 Köörümge, çeçekterniñ kandızısı çok deer: kızıl, sarıg, **kök**... (S. Toka).
TDST II 196 Ayımın **kök** haladı hanada astına bergen turgan (A. Temir).
TDTS II 196 ...Elikke **kök** sigen kaggaş, çanınga tazka sug salıp kaan bis (K. Kudajı).
TDST II 196 Dagların mees çarında... **kök** ünüp kelgen (O. Sagan-ool).
TDST II 196 Ulug **kök** börünün kırına olurupkan (Tooldan)
TDST II 196 **Kök** anayım oska sıry şaptırıpkan (S. Sarıg-ool).
TDST II 196-197 Meni çünü körbeen **kök** baştıg aşak deer siler... (L. Çadamba).
TDST II 197 ...Bejen har çıgay bergen, ak-kuu çıçı tonnug **kök** aşak olurup aldı (S. Toka)
TDST II 197 Agana **kök** eleer (M. Kenin-Lopsan).
TDST II 197 Çamdıkta **kök** hündüs bodunuñ hölegezin bezin körüp kaanda, sırbaş kınır (K. Kudajı).
TDST II 197 Karakta **kök** senmeende-le daartazında... (A. Darjay).
TDST II 197 **Kök** araatan, **kök** deerbeçi. Horalakçı börü. 'kurt'. Çanğıs ineevisti demgi konçug **kök** araatan çaza sop kaapkaş... (M. Ölçey-ool).
TDST II 197 ...Mal-magan şöleen, mendi o'ttazın dees, bo konçug **kök** deerbeçini kançap tıp ölüreer çoor (K. Aralçaa).
TDST II 197 Arını-bajı **kök** baar-la (S. Sürün-ool).
TDST II 197 -Aaşkın! – **Kök** deer bo! (S. Toka).
TDST II 197 **Kök** oktargayda artkan kıs Haan-Hereti... (Tooldan).
TDST II 197 Çüvür **kök** möön (M. Kenin-Lopsan). Hünzedir şapkan a'ttar **kök** möön (K. Kudajı). Deritkeni-daa hölçok, arını-bajı **kök** sug (S. Sürün-ool).
TDST II 197 **Kök** sülde bo. Aajok magadaanın ileredir. Er hey, ol-la bolgay! **Kök**-le sülde bo (V. Kök-ool).
TDST II 197 Çerle indig çüve, bir köörge, **kök** sınyı –çüdeen çıdar, a bir köörge, indig-daa eres kıs çok (S. Sarıg-ool).
TDST II 197 Adazı dep çünül, **kök** tulup! (S. Sarıg-ool).
ŞSMT 4 **Kök**-le bulut Köjegelig ooy-ooy.
ŞSMT 13 A"ttanıñar! Çemneniñer!
Ooy! **Kök**-le çerniñ kögün sökken.

Kök-le demir, kara demir.

Örşeezin, Hayrakan!

Ooy! Alas! Alas! Artjadım.

Oran Tañdım o"t, ıyajın!

Ooy! Ak deerim körüp tur. **Kök** deerim körüp tur.

Avırazın, Hayrakan!

SHEÖ 4 Xara triata buollağına, xaxay kıllaax, uordaax eheleex, **küöx** börölööx, ulu kıllaax tañara tabalaax, kirgilleex kiisteex tolbonnoox üüsteex, ürün üyenneex, xara tiifneex, keremes sahıllaax.

SHEÖ 14 O'nun zengin ormanı arslanlı, vahşi ayılı, mavi kurtlu, budaklı boynuzlu gergedanlı, ren geyikli, çizgili samurlu, benekli vaşaklı, kara sincaplı, kahverengi tilkilidir.

Ciete uota buollağına **küöx** unaar xonuutun ortotugar kihi xarağa saatar tüörd uon tünnükteex tüörd muñnuktaax kilbeğir kömüş balağannaax.

SHEÖ 5 İlin diekki ergillen turar kületin aanıttan körö tağıstağına **küöx** unaar xonuutun ortotugar üünen turar aaxsıta suox üyeleex aar mastaax.

SHEÖ Tañaha saba buollağına, kirgilleex kiis isteex sonnoox, **küöx** börö sañıyaxtaax, siegen buoculaax buobra bergeheleex, tüne sıalıyalaax, solkoloox suturuolaax, kömüsteex bileleex uhuordaax eterbesteex, sinneleex ketinçileex, kömüş kurdaax, solko kuhaxtaax, xaampa xappardaax, sukuna sapılayaax, ağırıalaax kılıktaax, soton ılar xatattaax, tıstaax battaxtaax tolbonnoox üüs tiriite tellexteex, xara sahil suorğannaax, kuba tüüte sıttıktaax.

SHEÖ ...**küöx** xonuutugar baran kıptıy kınattaağı kızıyan cietiger ıñırdan ağalan ahaan sien olordoğo, tuox da sanaanı onoonu bilimine, kuttanarı ırıtta körsümüne, uoluyyarı ırıtta bilsimine, kimten da törüübütün axtımına, tuoxtan da üöskeebitin taayımına.

SHEÖ **küöx** kir sıstıbita buoluğa dien, **küöx** dalayın uutunan köñüü oxsunan baran kere tañahın keten üste üölen kün diekki üñen baran xonuutun ortotugar üünen turar aar mahıgar toyon kihili tuttan berd kihili maygılanan bardağa.

TAH 49 Deyeu batırzar menän alışıırğa kilgändä, dauıl kuba, yaşen yaşnıp, **kük** kükräy, yer helkenep tora, köslö yeldän ağastar tamırzarı menän yergä aua, meñ yaşar qayalar yemerelä.

TAH 62 **Kük** tolparzan bizäyem, Hıu töbönä töşäyem.

TAH 91 Ay menän kildelär, **Kük** tirmägä indelär, Uynanılar, köldölär.

TAH 106 İrımbur za yulı, ay, taqırzır, **Kük** küğärsenkäyzär yügerä.

TAH 126 Mengän genä atım, ay, **kük** dünän,

Keygän genä keyemem **kük** yelän.

Kük yelänkäyemdä helkep keyep

Hezze hağınıp kildem küp yertzän.

TAH 174 Huja yurğahın añdıp bara, bınıñ säbäben belmäk bula. Añdıp torha, **kük** yurğanı şürälä şulay yafalay ikan. **Kük** yurğanıñ qoyroğona yäbeşep, höyrälep kilä lä, attı tirlätep, unıñ tiren esep läzzätlänä ikan.

TAH 175 Şunan bil keşe ber köndö **kük** yurğahın ısmalağa buyap yebärä. Şürälä kük yurğağa menep atlanğan da qabattan töşä almağan, yäylägüğe qaytқан.

TAH 217 Küğärep yatқан Uraltau.

TAH "**Küktä** torğan ay menän kön ülmäyzer" – tip yauaplağan.

TAH 232 **Kükkä** aşқан tauzarı bar, men başına,

Bolottarzan öşkä sıǵıp baş taşına.

TAH 269 **Kük** küğärsen tigäneñ – Ulıñ bulır, Küsäy han.

KMTAS II Z-R 265 Jel boranlap, öşün urup **Kök** tengizge, Jağasından töge edi Suuun tüzge. Hubıylanı O., Murat, 13. (mavi)

KMTAS II 265 Köp bolmay men Mingi taunu **kök** çıranlarına çıqқанma. "Şuyohluk", N30, 111. (mavi)

KMTAS II 265 **Kök** terezeden nir baş qaraydı. Ol süygenimi başıdı. Allay süygenden kalğandan ese, Tap ölüp ketgen aħşıdı. "Malqar halk jırla", 115. (mavi)

KMTAS II 265 Odoyevskiy mında Şımal köğüne uşaş Ol közlerin jumadı. Qulıylanı K., Saylama, I, 8. (açık mavi)

KMTAS II 265 **Kök** köğürçün jılaydı, oq tiyip, ölgen tengine, Biz bilmegen tilinde murulday. Otarları K. Jolla, 110. (grimsi mavi)

KMTAS II 265 Qaralıp **kök** bulutla, Jangur jauğandı qatı, Muthuzlanıp tau jurtla, Ketgendi künnü qıuatu. "Jiltinle", 406. (grimsi mavi)

KMTAS II 265 Kart kişiğe sol janından bir **kök** börü kelgendi. “Karaçay halk tauruhla”, 21. (gri)

KMTAS II **Kök** it, aram-çaram da etmey, börü koyğa milligin athança, jetip, öşün uruş etedi. Semenlanı A. Jazıu ayla, 68. (gri)

KMTAS II 265 [Elmirza] Ertten bla ayak yüsüne minngenley, Oğarı elge barır sıltau bla Osmannı üyüne allı bla ozar üçün, ol **kök** ajirni jerletgendi. Kobanlanı D., Taulada tauuş, 149. (gri)

KMTAS II 265 Ala bir zamanda şuuuldap turğan **kök** terekle edile, kuuandırğan Sabiyleni, jaş kızlanı, kartlanı, endi ua jandıradıla otlanı. Bayramuqlanı N., Nazmu bla jazsala, 10.

KMTAS II 265 Jilni kaysı çağına da boy bermey, naratla birça **kökley** turadıla. Hubiylanı O. Juksuz keçele, 152.

KMTAS II 265 Saqlap türabız seni; Bizni süygen ayıbız, Sau kel, juuuk bol, **Kök** kiyimli Mayıbz. Kuliylanı H. M., Julduzçuqla, 12.

KKalpD 284 Şabıtlanıp bärha **kökke** qarasa, Habarı bar Qalmaqların atınan

KATS I 144 Sağınğan keñ seruyen – **kök** aynasın, Bayğusın eñ äueli bir aynalsın, Sodan soñ şır aynalsın şırkau jaktı, Aymalap aydarımen jel oynasın (Ğ. Qayırbekov, Könsadağ)

KATS I 128 Zavodtıñ moyındarı **kökke** örlöp, **Kök** maqpal buyra tolkın kulaş sermep, Gudoktar azınasıpl **kök** jañğırta, Mekenı asıl kenniñ key jerde dep (Ğ. Maldıbayev, Jeldirme)

KATS I 127 Azurit mıs kentası retinde, sonday-aq **kök** boyau, **kök** däre (totiyayın) jasauga koldanıladı (HUE)

KATS I 127 Jauınnıñ jaua bergeninzen ziyan joq. **Kök** şöp qaulap ösedı, malımızga azıq mol boladı (A. Baytanaeyv, Asan)

KATS I 101 Maldarı kün şuaqta, **kök** şalgında, Ajarlanğan toyınğan Qıdır darıp, (S. Torayğırov, Alaş Uranı)

KATS I 101 Auruhananıñ tört kabırğası, tabıt töseğış, sasıq däreisi basırkap tastağan yeken, küni jarkırağan äuesi sañğırağan, kögergen **kök** aspandı körgende, boyı da keñip jadrap, reni şıraylanıp, ajarlanıp, oyi da köterilip, şarıktap yelge qaray bet koydı (J. Aymaıtov, Şıǵ.)

KATS I 92 **Kök** konverttiñ sırtındağı adresi iri jazumen jazılğan bolatın (A. Baytanayev, Bolat)

KATS I 95 **Kök** tamırı adırayğan, siñirli käre kol - ku arşanıñ butağında (H. Jumadılov, Kökeykesti)

KATS I 72 Hakim äkesiniñ sol jağınan kulpitaska qarap **kök** şöptiñ üstine jüginip otıra qaldı da, ağızını tarttı (H. Yesenjanov, Aq Jayıq)

KATS I 77 **Kök** at kömbeden ağındap ötip barıp, toktadı (H. Haysenov, Sol bir.)

KATS I 85 Adam körmegen alıp baraban dñkıldep, ondağan ottı kara dıngek **kökke** şaşıla atıldı (B. Momışulı, Moskva)

KırgTTS 343 At ayagan cer karayt, kuş ayagan **kök** karayt (makal). Uçkun aralaş tütün kökkö kötörülöt (“Ala-Too”)

Kırg TTS 343 Birdiktin küçü faşisttin Külün **kökkö** sapırdı (Osmonkul). El cegiçti cogotup, Külün **kökkö** sapırdı (Toktogul). Töböcü **kökkö** cetüü.

KırgTTS 343 Too **kögü** canıdan tişke ilinip kele catkan ubak (Abdumomunov). **Kök**-sök çıgıp, bazar körkünö kelip kalğan ubak ele (“Ala-Too”).

KırgTTS 343 Er bolsoñ **kök** bol, sözüñe bek bol (makal). Bir ıylasa basılbagan, taarınsa cazılbagan **kök** bala turbaybı (“Caş leniñçi”).

KırgTTS 344 Cutsañ köñül açılğan Cayloonun suusu **kök** kaşka (Osmonov).

KırgTTS 344 **Kök** başı Aktan ata köründü (Bejšenaliyev).

KırgTTS 344 **Kök** şilti bolup ölöyün dep cüröt.

KırgTTS 344 **Kök** muştum bolup koldoru kamtuuga kelbey kalıptır (Ubukeyev).

KırgTTS 344 Acardın bütkön boyu **kök** ala (Cantöşev).

NogE 31 **Köktegi** dunıyadı sama köremiz, -deydi.

Nog 31 **Kökke** deyim össin, -dep kamıstıñ tuvrasınnan üydiñ töbesin tesedi. Bir neşe künnen kart karasa, bu ne älemet! Nar kamış **kökke** de yetken!

NogE 36 **Kökti** ay yarık etedi.

NogE 46 **-Kökte** neşe yulduz barın kim biler)- dep soragan.

NogE 78 Ol eñkeyip, topıraktı kolına alıp, yüzün **kök** täñirge karatıp iygi tilek tileydi.

NogE 80 Kırk kulaş kılışın yıyıp beline tagadı, **kök** kübesin kiyedi, nayzasın kolına aladı.

NogE 116 Tura turıp Yav Bermes **kökte** uşıp barayatkan kögerşindi atıp öltirip, üyge kirgistişip oşak yanına saladı da, özi besikke kirip yatadı.

NogE 137 Ay mingen ala at, kün mingen **kök** at, paygambar mingen kızıl yiyren kaska at, biriniñ tügin biri aşagan yılkı, Almas-hannıñ bermes kızı hanga hatınlıkka yaraydı.

NogE 142 Soñ ay mingen ala at, kün mingen **kök** at şıgadılar. Olar da muni üş kere kökke, üş kere yerge uradılar.

NogE 143 “Avıldan şıkkınlay bek suvık bolar, yolda **kök** teletin üy bolar, oga kirmeniz”, deydi eñ kişkey inileri.

NogE 145 Adanası man karındaşı biri-biri körip, süyinip-kamalıp, töbeleri kökke yetkendey zavk boladılar.

NogE 153 Tek közleriniñ karaşığı aldırğıday bolıp kara bolmay, **kök** boladılar.

NogE 153 Üsti-bası yırtık, közi **kök** bolganga atası onı tanımaydı.

NogRSI 176 Suvıktan kollar **kögergen**

NogRSI 176 Yasıl **kögölenli** keñ togay

NogRSI 177 Töbesi **kökke** yetkendey boldı

TTAS II 292 Kül çitläri **kük** urman. Kütärelä **kük** toman. Ş. Mannur.

TTAS II 292 [Şäkertneñ] çäçe citü, yañak söyäkläre cıkkın, irennäre **kük**, küzläre açık köye häräkätsez yata, üze ciñel genä hamın sulıy ide. Ş. Kamal.

TTAS II 292 Ul arada Näfisäneñ **kük** atın cıkkın miyek Şämsetdin kilep tuktadı. G. Bäşirov.

TTAS II 292 Katnaş urmannarda koriçagaç (yasen’), **kük** ağaç (grab) üsä. Dönya kis. Geogr.

TTAS II 292 Gayşäneñ niçä yelgä ber kilgän änkäsen sıylarga katı arış ikmäge belan öste alingan **kük** söttän başka äybere dä yuk ide. G. İbrahimov.

TTAS II 292 Kız utırdı bezneñ karşıbızga, Ballap, sötläp **kük** çäy eçerde. M. Cälil.

TTAS II 292 **Kük** yutäl – bulıp-bulıp yutälläüdän gıybarät yogışlı avır (balalarda bula), buma yutäl;

TTAS II 292 Mük üskän cirlärdä **kük** ciläk, mük karlıgını küp bula. Fiz. Geogr.

TTAS II 292 Kük-ala: nindi dä bulsa tapları bulgan aksıl sorı töstäge (at töse turında). Minem atım **kük**-ala, Akrın basıp küp ala. Cır.

TTAS II 292 Canıñ bulsa, uyan, sikerep **kükbüz** atka men! M. Gafuri.

TTAS II 292 Akbüzat yoldız. **Kükbüzat** yoldız, Timerkazık ber yalgız. Mäkal’.

TTAS II 293 Häm ul ut çiksez matur: **kükle**, kızıllı, aklı, di. G. Tukay.

TTAS II 293 **Kükle** külmäk kigänseñ lä, Täräzägä kilgänseñ. F. Burnaş..

TTAS II 293 Samovar yanına yögerep kilgändä, ul inde utırğan cirennän ber yakka kıyşayep töşkän, sarı ciz nindider **kükle**-yaşelle töskä kergän ide. Ä. Fäyzi.

TTAS II 294 [Hälil] täräzäneñ **kükle**-yaşelle pıyalası aşu işek aldına karap utırdı. G. Gobäy.

TTAS II 294 Şarifcan, yodırkların kinät baş östenä kütärep, **kükle**-yaşelle tavış belan lıçkırıp cibärde. İ. Gazi.

TTAS II 294 Hätfä ucumnar östennän bezdägeçä **kükse** yaşel dulkınnar yögereşä. R. Töhfätullin

ÖTİL I 412 Kõlimizda tãvlaran cacci-cacci bayrãklar, Åsmãnda **kõk**, kizil şar yengil uçib oynãklar. İ. Muslim.

ÖTİL I 412 Kamçı **kõk** at bilan saman tãyni yetaklab daryo tãmãnga ketdi. H. Gülãm, Maş’al.

ÖTİL I 412 Enkayganga enkaygin, bãşing yerga tekkünça, kekkayganga kekkaygin bãşing **kõkka** yetgünça. Makãl.

ÖTİL I 412 **Kõk** üzida süzib yürgän bulut parçaları âftãbni bir zumda yüz küyga sãlayapti. A. Kaħhãr, Ming bir cãn.

ÖTİL I 412 Yãmğirlar yãğib, yerda ot-olanlar kõrina bãşladı, hayvãnlarning ağızi **kõkka** tegdi. M. Muhammadcãnov, Turmuş urinişlari.

ÖTİL I 412 Mening brigadamga kãraşli yerdän üç gektariga misr pahta ekdim. **Kõki** cüda yahşi. Ğ. Gülãm, Tirilgan murda.

ÖTİL I 412 **Kõk** samsa: içiga yangi ösib cıkķan cağ-cağ, yongička, yalpiz kabi ot-olanlar bargi sãlingan samsa.

ÖTİL I 412 **Kõk** sãlib katıķlangan mastavaning lazzatli hidi keldi. A. Muhtãr, Åpa-singillar.

STÇM 264 Seı ihilonige uruğu **k’o’h** vumusinige muñazi kemagı tuılaga’

UTİL V 659 **Kõkte** çolpandek yorüp, cevlan kılıp kel merhaba. Hemminişad äyliban seylan kılıp kel merhaba.

UTİL V 659 Mallar **kõkke** toydı.

UTİL V 659 Dala intayin yahşi yidi. Deryanıñ süyi tişip, yerler yumşap, **kõk** cıkķan cağ, kakkuk güli hemme yerde içilip ketken.

UTİL V 659 **Kõk** ğorini tola yep cışım kãmap ketkendi.

UTİL V 659Tayağ zerbisi yaki başka birer nersiniğ kattıq tegişidin bedende kalğan **kök** renlik iz: bedenge **kök** çışmak.

ADİL 190 **Köydä** buludlar üzür. Köyä bahmag. **Köydä** ulduzlar sayırışır.

ADİL 190 – Bu vahtlar **köydä** bulud körünändä elä bil kolhozçuların gälbindä gış olurdu. B. Bayramov

ADİL 190 Bu halda särayi-şahidän **köyä** bir fişänk burahdılar. M.F. Ahundov.

ADİL 190 Künäş batdı, **köylär** garaldı. M. İbrahimov.

ADİL 190 Süzülän nurunu toplayıb gämär; Kirdi buludlara, garaldı **köylär**. M. Rahim.

ADİL 190 Bir saat çäkmedi ki, çovğun şiddätländi, üfug tutuldu, **köy** garaldı. Mir Cälal.

ADİL 190 **Köy** vä sarı kiläbi ilä baş yuyardılar. H. Sarabski.

ADİL 190 Mähärrämliyin dördünçü künü **köy** çarığı, nabäläd bir ahund Nahcivan şähärinin Bazar küçäsində kázirdi. G. Gantämir.

ADİL 191 *Golunda köy var.*

ADİL 191 **Köy**-dämır madyan.

ADİL 191 – Güz il älinde çırag ahtarca, Polad kimi **köyü** tapılmaz. A. Şant.

ADİL 191 Elin kişisi nä gädär rähimdil idisä, arasdı bir o gädär gılıgsız vä **köy** idi. Ä. Väliyev.

GagTFE 191 Bën emişi **gökê** verdim, Gök da bana yaamur verdi

GagTFE 185 **Gök** üzünêdên uçmaa!

Tüs 772Süngülerini çelikten birer parmak gibi, **göge** kaldırmışlar.” R. E Ünaydın.

Tüs 772 Uzun süren bir kışın karları soğukları altından fıskıran **gök** ekinler... A. Kabaklı

Tüs 772 Kutlu Melek, yüzü güneş ersmeri, gözü menekşe moru, kumral saçı belikli **gökçe** gonca artık yoktur. T. Buğra.

Tüs 772 Gökçektin kız, gaha bir **gökçek** oldun. T. Buğra.

Tüs 772 İçeriye gamselelerini giymiş, **gök** gözlü bir adam giriyor. Sarı saçlı, gök gözlü bir civanmış. K. Bilbaşar.

Tüs 773 Kendi **gök** kubbemiz altında bu bayram saati. Y. K. Beyatlı.

Tüs 773 **Gökyüzünün** başka rengi de varmış, Geç fark ettim taşın sert olduğunu. C. S Tarancı.

TDS 194 **Gök** govaça parahat deniz övüşgin beryär (“Sovet edebiyatı” jurnalı).

TDS 194 İndi garıp-dayhan **gök** ekmek gerek (Mollamurt, Saylanan eserler).

TDS 194 Emma dodagını dişläp, **gök** dalak etmek bilen ol çıdadı (B. Seytâkov, Gız salgıdı).

TDS 194 **Gök** daş bolan Mırat bir yan yıkıldı, Çala eşidildi ondan hırkıldı (M. Seyidov, Gıceki mihman).

TDS 194**Gökde** kir-kimir yok. **Gök** aşagımıza övrüläydimikä? (B. Kerbabayev, Aysoltan).

TDS 194 **Göge** tükürseñ, yüzünge düşer (nakıl)

TDS 194 Mama onun endamını **gök**-ala edipdir, teninden temen çümdürüpdır (B. Kerbabayev, Aygıtlı ädim).

TDS 194 Alkımı **gök** haccık, ıssı vagtlarda çöplere çıkıyan haccık. Gökdamak I. Zool.

TDS 194 **Gök** biyaraniğ içinde gökmürürler dünđerilişip yatırlar (B. Kerbabayev, Aysoltan).

2.3.1.1.2. Anlam Açısından kök

Temel Anlam

Kök ‘Mavi’

Türkçede temel anlamda ‘mavi’ kavramı için *kök* kelimesinin kullanıldığı tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin yazılı eserlerinden anlaşılmaktadır. Örneğin:

VII.-VIII. yy.’da Kül Tigin Abidesinde *üze kök: t(e)ñri*: ‘üstte mavi gök(yüzü)’ (KT D1-Tekin, 2010: 24), *kök t(e)ñri*: ‘mavi gök(yüzü)’ (BK D2-Tekin, 2010: 50)

cümlelerinde *kök* ‘mavi’ anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bilge Kağan abidesinin güney-doğu yüzünde yer alan [... *kök*]: *öñ(ü)g*: “(Gök) Öng” ((BK GD-Tekin, 2010: 66) *Kök Öñ* “Mavi Öñ” ibaresinin nehir adı olduğu anlaşılmaktadır. Bu ibareyi Clauson “up the Kök Öñ River” yani “Kök Öñ nehrinden yukarı” diye çevirmiştir (Tekin, 2010: 114).

IX. yy’a ait Turfan metinlerinde ve “Altun Yaruk”ta *kök* kelimesinin ‘mavi’ temel anlamda kullanıldığı tanıklanmıştır:

15. *kök ordu* [*luγ. bu ädgü ol*] (TT VII 22).

:: *kim ol bo orunta* (19) *bodıs(a)t(a)ıvlar nomlug et’özlüg kök* (20) *kalığıg bilge biligliğ yürüing bulıt* (21) *üze yapa örterler* :: 318¹ (AY 196, IV. 61b).

(5) *..ötrü ol kök tonlug* (6) *beg atdın kodı tüşüp mini okadı ..* (AY) 6 (S.3b.) (7) (s. 62).

(15) ... *kö[k]* (16) *önglüg bir [başlıg] iki koollug* (17) *ong iliginte* (18) *ang tutar sakınıp yür[ek]* (19) *içinte lınhua kün tilgeni[ning]* (20) *otirasınta kök önglüg [hung]* (21) *üjık sakınıp ol hung üjık tegzinü* (22) *d(a)r(a)nılıg monçuk tegzinü turur sakınıp* (23) *d(a)r(a)nısın teginçe yaragınça birger* (AY) 27 (S. 15a.) (s. 71).

Maitrisimit’te:

15. *kwyk s’ryq qyzyl ywrwnk ywpwn* (Maitri 55. XVIII. Ende und XIX, 1=18, 32, 510 (Rückseite)) cümlesinde *kwyk* ‘mavi’ temel anlamıyla kullanılmaktadır.

“Prens Kalyanamkara ve Paparkara Hikâyesinin Uygurcası” metninde *kök* kelimesinin ‘mavi’ anlamında kullanıldığı görülmektedir:

XXXVIII. *kök lınxua körgäy-siz* “mavi lotus göreceksiniz” (KPH-Orkun, 1940: 42).

LVIII. *içim kök t(ä)ngri-kä yoqlayay* “ağabeyim mavi göklere yükselecek” (KPH-Orkun, 1940: 54).

LXI. *bu sav işidip kök t(ä)ngri tapa ulidi*. “bu sözü işidip gök tanrıya karşı sızladı” (KPH-Orkun, 1940: 57).

XI. yy.'da Karahanlı Türkçesinde “Divanü Lûgat-it-Türk”te *kök* ‘gök rengi’ *kök ton* ‘gök renkli elbise’ örneği verilerek göğün renginde olan her şeye de böyle dendiği belirtilmiştir (DLT III 132). Divan’da geçen bu anlamda *kökşin bulut örüşdi* ‘göğümsü bulut belirdi’ (DLT I 186) örneği de verilebilir. Koyu *gök* renginde olan nesneye Türkler “**köp kök**”, Oğuzlar “**köm kök**” dedikleri ve bunun ‘gömgök’ anlamına geldiği ifade edilmiştir (DLT I 328).

Kutadgu Bilig’de ise *kök* kelimesinin ‘mavi’ anlamında kullanıldığı görülmektedir:

C- (KB I 74) *kökşiş turna kökte ünün yangkular*
tizilmiş titir teg uçar yilkürer (s. 24).

A14 B18 (KB I 67) *kurumış yığaçlar tonandı yaşıl*
bezendi yipün al sarığ kök kızil (s. 24).

KB I 2916) *yaşıl kök sarığ al ağı ton keçip*
Aşağı kötürse yaraşur yorıp (s. 302).

XII. yy’da Harezmi Türk çevresinde *kök boldı, kögerdi, köklük* ‘mavi oldu, mavileşti, mavilik’ (ME 162/5, 164/1), *kökşiş boldı* (ME 164/ 3) şeklindeki kullanımlar bulunmaktadır.

XII.-XIII. yy.’a ait tarihi eserlerden *kök* kelimesinin ‘mavi’ anlamında kullanıldığını görmekteyiz:

(NF) [322] *turnaqları (9) yinçüdin taqı köksi yaşıl zeberceddin* (s. 223).

XIII.-XIV. yy.’a ait Eski Kıpçak Türkçesi eserlerde aşağıdaki gibi kullanımlara rastlamaktayız:

(HŞ 1036) *konup kök çimgen özre güller ara* (s. 67).

(HŞ 134) *feleкке servi bu kök ton kiğürmiş* (s. 189).

(HŞ 1418) *tamam kim kök benefşe yirde açlur* (s. 67).

Doğu Türkçesinde:

(BN I [23b] 4) *Avval bu kim mazkūr bolğan Malik-Muhammad Mīrzānı kim [23b] abağasining oğlu va özining küyāwi edi, yana tört mirzamı **Kök** Sarayğa çıkarıp edi.* (s. 47).

Örnekte görüldüğü gibi *Kök Saray* ‘Mavi saray’ hakkında Radloff kendisinin çok ciltli “Türk Şivelerinin Sözlük Denemesi”nde *kök saray* ‘mavi saray’ ibaresini “Timur’un evinden mirzaların tutsak tutulduğu hapishanesi olan saray”ın adı şeklinde açıklamıştır (OSTN II 1218).

XX-XXI. yy. Çağdaş Türk lehçelerinin hemen hepsinde *kök* kelimesinin “mavi” renk anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Çuvaş Türkçesinde *kıvak* ‘mavi, açık mavi’ *çakır kıvak* ‘peygamber çiçeği’, *kıvak kata* ‘mavi mesafe’, *kıvak kipe* ‘mavi gömlek’, *kıvak kuç* ‘mavi göz’ (ÇRS 156, RÇÇRS 368). Örneğin:

Kıvak kuś- yasar kuś.(ÇA).

Kıvak çappanpa kīrīk pīhmast’, ıra arśınpa arīm vatīlmast’ (ÇA).

Halaç Türkçesinde *kök* (*kök*) ‘mavi’, *kūök* ‘mavi’ (HM 50-51) biçimleri bulunmaktadır.

Kuzey-Doğu (Sibirya) Türk lehçelerinde:

Altay Türkçesinde *kök* ‘mavi’ *kök teñeri* ‘mavi gök’, *kökpögöş* (AltTS 121, RAltS 110) şeklinde belirtilmektedir.

Hakas Türkçesinde *kök* ‘mavi’ *kök tigır* ‘mavi gök’, *ah kök* ‘mavi’, *kök arah* ‘mavimsi’, *kök noğan* ‘mavimsi yeşil’, *köktığ* ‘mavimsi, maviye çalan’ (HakTS 267,

RHakS 161, 273), *kök ala* ‘ala gök’ (HakTS 267, RHakS 161, 273), *kök* I. 1. ‘mavi’
kök çalama ‘mavi bayrak’ (HOTES 49). Örneğin:

Kögin örtek, huu, hastar çüzerler.

...*Mında kök talay huri-çarı çoh.* (Se Man İr.) (HakT 51).

Saha Türkçesinde *küöx* ‘mavi’, ‘açık mavi’, ‘mavilik’, ‘açık mavilik’ *küöx xallaan* ‘açık mavi gökyüzü’, *xallaan küöğe* a) ‘gökyüzü mavisî’, b) ‘açık mavi renk’ (YakRS 200), *küöx* ‘mavilik’, *xallaan küöx* ‘mavi’ (TSahS 184), *küöxtüñü* ‘açık mavimsî’, ‘mavimsî’ (YakRS 200) şeklinde kullanımları mevcuttur. Örneğin:

...*küöx kir sıstıbita buoluğa dien, küöx dalayın uutunan köñüü oxsunan baran kere tañahın keten üste üölen kün diekki üñen baran xonuutun ortotugar üüinen turar aar mahıgar toyon kihili tuttan berd kihili maygılanan bardağa* (SHEÖ, 1996: 7).

Şor Türkçesinde *kök* ‘mavi’, ‘gök rengi’, *köger-* ‘gövmek’, *kögüldürüm* ‘açık mavi, yeşile çalan mavi’ (§S 55) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Teleüt Türkçesinde *kök* ‘mavi’ (TAS 63) şeklinde belirtilmiştir.

Tuva Türkçesinde *kök* ‘mavi’, ‘mavilik’, *kök dalay* ‘mavi deniz’, *deerniñ kögü* ‘gökyüzü mavisî’ (TuvRS 257); *Kök: Ayas deer öñü ıškaş öñnüg* ‘Kök: Havanın rengi gibi renk’ (TDTS II 196) şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

Köörümge, çeçekterniñ kanduzı çok deer: kızıl, sarıg, kök... (S. Toka) (TDTS II 196).

Ayurnıñ kök haladı hanada astına bergen turgan (A. Temir) (TDST II 196).

Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk Lehçelerinde:

Başkurt Türkçesinde *kük* ‘mavi’, ‘açık mavi’ (RBaşkS 146, 777), *kük kömbäze* ‘gökyüzü’, ‘gök kubbesi’ (BaşkDS 161) şeklinde verilmiştir.

Karaçay-Malkar Türkçesinde *kök* II. 1. ‘mavi’ *Spektrni baş türsünlerinden biriniça türsünü bolğan – buz, miyala, tengiz suu betli* ‘Renk tayfının başlıca renklerinden birkaç tonu olan – buz, deniz suyunun rengi’, 2. ‘açık mavi’ *Spektrni baş türsünlerinden biriniça türsünü bolğan-açık kök betli: kök katapa, kök ısharla* ‘Renk tayfının başlıca renklerinden birkaç tonu olan açık mavi renk’ (KMTAS II 265-266) şeklinde açıklanmıştır. Örneğin:

*Jel boranlap, öşün urup **Kök** tengizge, Jağasından töge edi Suuun tüzge.* Hubiyları O., Murat, 13. (KMTAS II 265).

*Köp bolmay men Mingi taunu **kök** çıranlarına çıkğanma.* “Şuyohluk”, N30, 111. (KMTAS II 265).

Karakalpak Türkçesinde *kök* ‘mavi’, *aqşıl kök* ‘açık mavi’ (KRS 332) şeklinde kullanılmaktadır.

Kazak Türkçesinde *kök* ‘mavi’ (KATS I 30) şeklinde temel anlamı verilmiştir. Örneğin:

*Ortada üsti aq kenep matamen jabılğan ağaş stol, munıñ üstinde **kök** abajurlı may şam koyılğan* (“Sots. Kaz.”) (KATS I 92).

***Kök** konverttiñ sırtındağı adresi iri jazumen jazılğan bolatın* (A. Baytanayev, Bolat) (KATS I 92).

*Auruhananıñ tört qabırğası, tabıt töseğış, sasıq dārısı basırqap tastağan yeken, küni jarqırağan äuesi sañğırağan, kögergen **kök** aspandı körgende, boyı da keñip jadırap, renji şıraylanıp, ajarlanıp, oyı da köterilip, şarıqtap yelge qaray bet koydı* (J. Aymautov, Şıǵ.) (KATS I 101).

Kırgız Türkçesinde *kök* IV. *Zattın bulutsuz açık asman sıyaktuu tüsü* ‘Nesnenin bulutsuz açık gökyüzü gibi rengi’: *kök cooluk, kök boyok* (KırgTTS 343) şeklinde temel anlamı belirtilmektedir.

Kumuk Türkçesinde *gök* ‘mavi’ (RKumS 102).

Nogay Türkçesinde *kök* 2. ‘mavi, açık mavi’, *kök boyak* ‘mavi boya’ (NogRS 177). Örneğin:

Tek közleriniñ karaşığı aldınğıday bolıp kara bolmay, kök boladılar (NogE 153).

Üsti-bası yırtık, közi kök bolganga atası onu tanımaydı (NogE 153).

Tatar Türkçesinde *kük* II. 1. *Spektrnıñ iñ töp tösläreneñ berse: zängär belän şamähä arasındagı tös; şul töstä bulgan. Kük kügärçen.* ‘Renk tayfının ana renklerinden biri: açık mavi ile mor arasındaki renk: bu renkte olan. Mavi güvercin. (TTAS II 291-293) şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

Häm ul ut çiksez matur: kükle, kızılı, aklı, di. G. Tukay (TTAS II 293).

Kükle külmäk kigänseñ lä, Tärägä kilgänseñ. F. Burnaş (TTAS II 293).

Güney-Doğu (Karluk) Türk lehçelerinde:

Özbek Türkçesinde *kök* 1. *Tiniğ åsmån rängidägi; måvi, zängäri: kök köz, kök boyâk* (ÖTİL I 412) ‘Açık gökyüzü rengindeki mavi, açık mavi: mavi göz, mavi boya’ şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

Qolimizda tåvlanar cacci-cacci bayraqlar, Åsmånda kök, kızil şar yengil uçib oynâklar. İ. Muslim (ÖTİL I 412).

Yeni Uygur Türkçesinde *kök* I. 1. ‘mavi, açık mavi’, *köki asmanğa uçti* ‘mavi gökyüzüne uçtu’ (UygRS 652); *kök*: 1. *söp, tiniğ asman, reñgidiki, tiniğ hava reñ, mavi: kök amfibol. Kök qaştışı. Kök köz. Kökyakut* (UTİL V 659).

Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinde:

Azerbaycan Türkçesinde *köy* II. 1. *Såma rånki, mavi. Köy rånk. // Bu rånkdä olan* (ADİL 191) şeklinde açıklanmıştır:

Köy vâ sarı kilâbı ilâ baş yuyardılar. H. Sarabski (ADİL 191).

Mähärrämliyin dördünçü küni köy çarıglı.. nabäläd bir ahund Nahcivan şähärinin Bazar küçäsindä kâzirdi. G. Gantämir. (ADİL 191).

Türkiye Türkçesinde *gök* 3. ‘Gökyüzünün, denizin rengi, mavi veya yeşile çalan mavi’, 4. ‘Bu renkte olan’, *gökçe*: 1. ‘Gök rengi, mavi’, 2. ‘Bu renkte olan’, *gökçül* ‘1. ‘Bir maviye çalan renk’, 2. ‘Bu renkte olan’, *Gökşin* 1. ‘maviye yakın renk’, 2. ‘Bu renkte olan’, *gökyüzü mavisî* ‘Açık mavi’. 2. ‘Bu renkte olan’ (TüS 772-773) şeklinde açıklanmaktadır.

Türkmen Türkçesinde *gö:k* I. 1. *Asmanıñ goyı reñkine, deñiz reñkine meñzeş reñk: gök mavut, gök mata, gök deñiz, gök asman* (TDS 194), I. 1. ‘mavi’, ‘açık mavi’: *gök deñiz* ‘mavi deniz’, *gök mata* ‘mavi kumaş’ (TrkmRS 199) şeklinde belirtilmektedir.

Yan Anlamlar

‘Gökyüzü’

Türkçede *kök* ‘mavi’ renk adı ‘gökyüzü’ gönderiminden ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bir bütünü temsil eden ‘gökyüzü’ kavramının mavilik özelliğinden dolayı ‘mavi’ gökyüzünün parçası olarak renk adı niteliğinde kullanılmaktadır. Bütün yerine parçanın kullanılmasıyla burada *kök* ‘mavi’ metonimi olmaktadır. Kök ‘mavi’ renk kavramının gönderimini oluşturan *kök* ‘gökyüzü’ kavramı Türkçenin en eski yazılı kaynaklarında geçmektedir. Örneğin:

VII.-VIII. yy. Köktürkçede *kök*:

üze kök: t(e)ñri: ‘üstte mavi gök(yüzü)’ (KT D1-Tekin, 2010: 24).

kök t(e)ñri: “mavi gök(yüzü)” (BK D2-Tekin, 2010: 50).

IX.-X. yy. Budist Türk çevresinde *kök*, *kög* ‘mavi’ ve ‘gökyüzü’ anlamında sık kullanılmaktadır.

23..*kök qaliy-ta uçar quş uçu umadin turdi*. (T I 7).

129. *bar ililig kög qaliy yüzintä baxşiliy burxan tngrii toytunguz*. (TT III 16-17).

bar ililig kök qaliy yüzintä. / *Baxşiliy burxan täñri toytuñuz*. (TT III 24).

14. *saç qidiy töpingätägi kök qaliq uluy titir* [...] *xa už-ak urmış krgäk. Kök qaliq osuylyy bolmişin saqinmiş krgäk*. (TT V 5-6).

11. *bu buyan küçintä üztün kökdäki ülgüsüz öküš. altin yayız-daqi alqinçsiz tälim qut vxşik tirti-lär-ning tngrim-lär-ning küç-l(ä)ri küsün-läri ašülz-un üšülz-ün*. (TT VII 48).

2. *kök luu* (z. 9) (TT VII 74).

Maitrismit'te:

9. *kwyk q'lyq d'qy ywlc' 'wc'* (Maitri s. 40).

18. *lwk tkryl'r kwyk q'lyq'q ywzwn* (Maitri s. 58).

2. *yynk'q y'rwdy y'swdy kwyk q'lyqd'* (Maitri s. 58)

13. *kwyk q'lyqd'qy tkryl'r 'wlwq 'wynyn* (Maitri s. 59)

2. *kwyk 'ltyn y'qzd'qy tynlq l'r* (Maitri s. 84)

5. *pwdysßt 'wystwn kwyk q'lyqd'* (Maitri s. 84)

11. *t'krykl'p twrq'rw y'rtl'ywr kwyk* (Maitri s. 91)

16. *t[']pr'ywr q'mš'ywr l'r kwyk tkryd'* (Maitri s. 117)

Altun Yaruk'ta:

(8) ...ötrü öngdin **kök kalıkda** (9)[tört] *m(a)haranç t(e)ngri lerig...* (AY) 28 (S. 15b.) (s. 71)

burkanning nomlug et'özi (5) **kök kalıkka** *ogşatı .. tınl(ı)glarta* (6) *köni kirtü yapdaçı yadıltaçı-(7)-ka yükünmekim üze* (AY) 33 (S. 18a.) (s. 73)

(19) :: *inçe k(a)ltı kök kalık* (20) *kovukınta bediz bedizep bodug tür-(21)-tüp adruk adruk körk mengizler* (22) *üntürgeli usar* :: (AY) 50 (II. 8b) (s. 88)

Eski Uyurca “Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi”nde:

Kök tängri mavi sema, gök tanrı (s.61-4), *kök tängrikä* (KPH, 57-2).

Maniheist Türk Çevresinde:

Üt-ki-e-te kök kalık-ıg king booş sıgurur. (ETŞ s. 122)

Küçücük deliğe gökyüzünü kolay ve rahatça sığdırır. (ETŞ s. 123)

E[rtm]etin bu kök kalık tınlıg oğuş-ı (ETŞ s. 168)

Bu gök yüzü ve bu canlılar âilesi ortadan kalkmadan. (ETŞ s. 169)

XI. yy. Karahanlı Türkçesinde:

Divanü Lûgat-it-Türk'te:

Ikılaçım erik boldı

Erik bolgu yeri kördi

Bulıt örüp kök örtüldi

Tuman türüp tolı yagdı

“Küheylanım yügrük oldu, yügrük olmayı yerinde gördü; bulıt çıkıp göğü örttü, duman türedi, dolu yağdı” (DLT I 139).

Kökge sagursa yüzge tüşür ‘Bir adam göğe tükürse, yüzüne düşer’ şeklinde belirtilmektedir (DLT II 81). Aynı atasözü **Kökge** sudhsa yüzge tüşür ‘Göğe tükürse yüze düşer’ (DLT III 132) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Tegirmende togmuş sıçgan kök kökreginge korkmas ‘Değirmende doğan sıçan gök gürlendiğinde korkmaz’ (DLT III 282).

Kutadgu Bilig’de:

kökiş turna kökte ünün yangkular

tizilmiş titir teg uçar yilkürer (C- (KB I 74 s. 24).

Ol Tanğrı indürdi kökdin suwnı. ((RKT 34/91a3=39:21-Türkçe Dizin 481).

Ağsunlar kök қапуғларınға. (RKT 34/50a2=38:10-Türkçe Dizin 481).

Bütünlükün törüttümüz kişini şuruğ balçıkđın, kök tınçımış livadın. (RKT 30/21a1=15:26-Türkçe Dizin 481).

Biz e arza kıldımız emānetni kökler üze hem yerler üze. Türkçe (RKT 33/26b1=33:72-Dizin 480).

Harezmi Türkçesinde:

XII. yy. yazılı eserlerde:

‘Gökyüzü’’: *kükredi kalık, küldüredi kök (ME 9/5, 19/7, 25/4, 39/3, 54/3, 55/5, 190/2).*

XII.-XIII. yy. yazılı eserlerde:

kök tağı yer küin tağı tün (56b,6) ‘gökyüzü ve yeryüzü gece ve gündüz’ (AKT 174).

3. *sen-ök-sén yaratğan bu yer kök küin ay bu küz kış kerek yaz kerek bolsu yay bu yoğnu kılp bar kamuğ barnı yok kılığlı ganī sén kamuğ halk çığay (MM s. 91).*

“Bu yeri, **göğü**, güneşi, ayı; güzü, kışı, baharı ve yazı yaratan sensin. Sen, yoktan var eden, yine bütün varlıkları yok edensin. Bütün halk fakirdir, onları zengin eden sensin. (MM s. 155).

52. *biliş kökdin ilk kâfir iblīs tağı kabīl yer yüzinde me boldı şaķī bu ékkisini kıldı bed-baht hased ‘aķiller haseddin kerek muttaķī (MM s. 99).*

“Bilin ki, ilk kâfir İblis, yeryüzündeki ilk eşkıya ise Kabil’dir. Bu ikisini kıskançlık bahtsız kıldı. Akıllı kişilerin kıskançlıktan sakınmaları gerekir. (MM s. 160).

XIV. yy. yazılı eserlerde:

(11) *biñarlaruñ bir nicesine gök arkasından inse şubh ağarduğı ol-durur kaçan ol biñardan doğup göğüñ (12) bu yüzine çıksa gündüz aydınlığı olur (KE 36 s. 80).*

(1) *eşegine bağıdı gördi kim süñükleri dağılmış şöyle ağarmış kim yıldurar pes gökden bir ün (2) işitdi (KE 723 s. 421).*

(4) *..gökden bir kara korqulu kıatı dütinlü bulut indi hattā kim bularuñ şehrin (5) kapladı şöyle kim tamları içi kararadı (KE 868 (863) s. 490).*

(4) *tağı yetinç köknüñ qapuğını açtılar tağı cümle feriştelere mañga berekāt birle du ‘a kıldılar. (NF) [56].*

(4) *cümle kök (6) üzesi ferişte birle toluğ turur (NF) [56].*

körüngeñ kökde yirde barça cism ol (HŞ 55 s. 184)
bu kökler naqşınğa bakma hayal ol (HŞ 64 s. 185)
yiteyin kökke övkede yayılmış (HŞ 470 s. 208)
niçe kim kün birle ay kökde bolsa (HŞ 200 s. 193)

Eski Kıpçak Türkçesinde:

XIII.-XIV. yy. yazılı eserlerde:

Neme jox jerde neçik teñeri söver kökte dağy barça arylar neçik sabyrluq (CC-Gronbech s. 126)

Teñirniñ sövmekinden başqa ne kim jol bar köktegi xanlyqta baralmaz - biz teñeri qattynda (CC-Gronbech s. 145).

Bolsun Seniñ tilemegiñ neçik kim kökte aláj jerde (CC-Gronbech s. 147)

Tuvurdaçy qyz köksüne kökniñ çyy tüşüp kire tuvurmayanny tuvurdy. (CC-Gronbech s. 148)

Ol ajtyr - idi joxary baxyp: körüñiz, men körer- men kim kök barça açylup-tur (CC-Gronbech s. 154)

ekine çün-ki biçin vaqti gele gök ve yeñi tañıl gibi şalınmaz (GT 60a-10)

...meğer ki gökde melâyike ola, vegerni bu hüsn-ile yir yüzinde âdem olmaz. (GT 55b-14)

XV. yy. yazılı eserlerde:

Kök ‘gökyüzü’ (KKZLT 72).

Memluk Kıpçak Türkçesi XIII.-XV. yy. yazılı eserlerinde:

Kök arı baq- “göge doğru bakmak” (TZ - KTS 11)

Kök V. “gökyüzü, sema” (BM, BV, CC, DM, Gİ, GT, İM, İN, KF, Ki, KK, MG, MS, TA, TZ - KTS 156), *kök* yolu “Samanyolu” (Kİ - KTS 156) şeklinde anlamı verilmektedir.

14b. 6) *ol aklıq dur kim köküñ kırağında kızılıqdan şoñra* (KMS s. 9).

33a. 3) *bir rivâyetde şükr Allah’a düşürdi kökden* 4) *arı şu dağı İslâm nür kıldı dağı delil kıldı* (KMS s. 21).

35b 2) *sevüglidür ol kişiye bağğay köke aydağay arılar men seni...* (KMS s. 23).

37b. *köñlini Tañrı'dan özgeden yirden kökden ikinci 2) arıtğay yüregini kirden Һasedden* (KMS s. 24).

40a. 5) *yaşıl kök altından dağı döşenmiş yir üstine 6) şerif dağı ulu bu kitābdan Tañrı kitābından özge* (KMS s. 25).

XVI. yy. Batı Türkçesinde:

Yazılup düzilüp **gökden** indi Tañrı 'ilmi Ҡur'an görklü (DK D6).

Ala şayvanı **gök** yüzine aşanmış-idi (DK V6).

Görklü Tañrı, Niçe cahiller seni **gökde** arar yirde ister (DK D161).

XIX. yy. Radloff, Türkçenin bazı doğu şivelerinde 'gökyüzü' anlamında sadece *täñri* kelimesi kullanılmakta olduğunu, 'kök'ün 'gökyüzü' anlamında kullanıldığı şivelerde *täñri* (tañrı) kelimesi sadece 'Tanrı' anlamında kullanıldığını belirtmiştir (OSTN II 1218-1222).

XX.-XXI. yy. Çağdaş Türk lehçelerinde:

Çuvaş Türkçesinde *kıvak* 1) 'açık mavi gökyüzü' (ÇRS 156, RÇÇRS 368) şeklinde geçmektedir.

Kuzey-Doğu Türk lehçelerinde:

Altay Türkçesinde:

Köktö *turgan kök çolmon- Kök buluttıñ çolozi* (AA 30).

Kök-Burkan *alkış bergejin Kök çeçekle oynoboy* (AA 31).

Hakas Türkçesinde *kök* 'gök' (HakTS 267, RHakS 161, 273), kök: I. 4. (mec.) 'gökyüzü' (HakEtno 50) şeklinde belirtilmektedir.

Tuva Türkçesinde:

Kök oktargayda artkan kıs Haan-Hereti... (Tooldan) (TDST II 197).

Başkurt Türkçesinde:

*Deyeu batırzar menän alışıırğa kilgändä, dauıl kuba, yäşen yäşnäp, **kük** kükräy, yer helkenep tora, köslö yeldän ağastar tamırzarı menän yergä aua, meñ yäşär qayalar yemerelä. (TAH 1999: 49).*

*Kükkä aşkan tauzarı bar, men başına,
Bolottarzan öškä sıǵıp baś taşına. (TAH 1999: 232).*

Karaçay-Malkar Türkçesinde kök I. 1. ‘gökyüzü’. Örneğin:

Cerden yörgede körüniip turğan tögerek formalı haua kenglik: bulutsuz kök, çuak kök (KMTAS II 265-266).

Karakalpak Türkçesinde kök I. 1. ‘gökyüzü’ (KRS 332). Örneğin:

Şabitlanıp bärha kökke qarasa, Habarı bar Qalmaqların atınan (KKalpD 284).

Kazak Türkçesinde kök II. 1. Äue, aspan ‘gökyüzü’ (KATS VIII 221). Örneğin:

*Jerde kızıl-jasıldı oqtar aqtı **kökten** juldız kuladı ot kanattı. Ölgenderen қоştасып жүре бердік, Күзетіне қойдық та автоматты (S. Mäulenov, Alıs ketip.) (KATS I 49).*

*“Jerdegi torǵay artıq äüedegi turnadan” degen sözi ras karttı. Az ömirден älinşe paydalanbay, **kökke** qarau isi eken aqımaqtı (S. Torayǵırov, Alaş Uranı) (KATS I 107).*

Kırgız Türkçesinde kök I. Asman ‘gökyüzü’ (KırgTTS 343). Örneğin:

*At ayagan cer karayt, kuş ayagan **kök** karayt (makal). Uçkun aralaş tütün kökkö kötörülöt (“Ala-Too”) (KırgTTS 343).*

*El cegiçti cogotup, Külün **kökkö** sapırdı (Toktogul) (Kırg TTS 343).*

Nogay Türkçesinde *kök* 1. ‘gökyüzü’ (NogRS 177). Örneğin:

***Kökke** deyim össin, - dep kamıstıñ tuvrasınnan üydiñ töbesin tesedi. Bir neşe künnen kart karasa, bu ne älemet! Nar kamış **kökke** de yetken!* (Nog 31)

*Ol eñkeyip, topıraqtı kolına alıp, yüzin **kök** täñjirge karatıp iygi tilek tileydi.* (NogE 78)

Tatar Türkçesinde *kük* I. 1. *Cirdän yugarıga karaganda gömbüz sıman bulıp kürenä torgan hava prostranstvosı* ‘Yerden yukarıya bakıldığında kubbe gibi görünen hava boşluğu’, 2. *Cirne çolgap alğan dönyä (galam) prostranstvosı* ‘Yerin etrafını saran dünya boşluğu’, 3. *Dini karaşlar buyença: alla, färeştälär h. b. ş. ruhlar yaşı torgan urın* ‘Dinî inançlara göre Allah, melekler ve ruhların yaşadığı yer’ (TTAS II 291-293) şeklinde açıklanmaktadır.

Güney-Doğu Türk lehçelerinde:

Özbek Türkçesinde *kök* 2. *Yer üstidä gümbüz şaklidä körinib turadigän xävâ katlämi; åsmån* (ÖTİL I 412) ‘Yeryüzünde kubbe şeklinde görünen hava katmanı, gökyüzü’ şeklinde anlamı verilmektedir. Örneğin:

*Enkayganga enkaygin, başing yerga tekkünça, kekkayganga kekkaygin başing **kökka** yetgünça.* Maqâl. (ÖTİL I 412)

***Kök** üzida süzib yürgan bulut parçaları âftâbni bir zumda yüz küyga sâlayapti. A. Kāhhār, Ming bir cān.* (ÖTİL I 412)

Salar Türkçesinde *k'o'h* ‘gök’ (STÇM 264).

Yeni Uygur Türkçesinde *kök* 5. ‘gökyüzü’(UygRS 652), 2. *Yer üstide gümbez şeklidle körünip turğan hava katlimi, asman: kökte uçmaq. Kökte pervaz kılamak. Kökke kötürülmek* (UTİL V 659). Örneğin:

Kökkä kötürüp mahtimaḵ ‘göklere kadar heyecanlandı’ (başı göğe erdi) (UygRS 652).

Kökte çolpandek yorüp, cevlan ḵilip kel merhaba. Hemminişad äyliban seylan ḵilip kel merhaba (UTİL V 659).

Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinde:

Azerbaycan Türkçesinde *köy* I. 1. *Yer üzünün üzärindä mavi bir gübbä kimi körünän fäza, boşlug* (ADİL 190). Örneğin:

– *Bu vahtlar köydä bulud körünändä elä bil kolhozçuların gälbindä gış olurdu.* B. Bayramov (ADİL 190).

Süzülän nurunu toplayıb gämär; Kirdi buludlara, garaldı köylär. M. Rahim. (ADİL 190).

Bu halda särayi-şahidän köyü bir fişänk burahdılar. M.F. Ahundov (ADİL 190).

Türkiye Türkçesinde *gök* 1. ‘İçinde gök cisimlerinin hareket ettiği sonsuz boşluk, uzay, sema, asuman, feza’, 2. ‘Yeryüzü üzerine mavi bir kubbe gibi kapanan boşluk, sema’ (TüS 772) şeklinde açıklanmaktadır.

Türkmen Türkçesinde *gö:k* II. 1. ‘gökyüzü’ (TrkmRS 199), *gö:k* II. *Gözyetimdäki xova giñişligi, yerin yüzünden görünyän atmosfere, asman* (TDS 194) şeklinde belirtilmektedir.

‘Yukarı’

Türkçede *kök* kelimesinin ‘yukarı’ anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. Halaç Türkçesinde *köök* (HM 50-51), Karaçay-Malkar Türkçesinde *kök*, *Cerden biyikdegi kenglik* (KMTAS II 265-266) ‘yerden yüksekteki genişlik’, Tatar Türkçesinde *kük Kükkä: Yugarıga, yugarıga taban* (TTAS II 291-293) şeklinde yer alan bu

kullanımda *kök* ‘gökyüzü’ kavramının ‘yukarıda olma’ niteliğinden yararlanarak “gökyüzü” bütünü yerine ‘yukarıda’ parçasının kullanılmasıyla metonimi geliştiğini görmekteyiz.

‘Tanrı’

Altay Türkçesinde *kök* ‘Tanrı’ (AltTS 121, RAltS 110), *kök tejeri!* (AltTS 121) ‘Gök Tanrı’ anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Bu kullanımda *kök* ‘gökyüzü’ kavramının ‘yukarıda, üstte olma’ niteliğinden kaynaklanarak ‘Tanrı’nın yukarıda, üstte olması’ özelliğinden dolayı metonimiden gelişen bir metaforik anlatım ortaya çıkmaktadır.

‘Ata, Ecdat, Büyük Anne’

Türkçede *kök* kelimesinin ‘ata, ecdat, büyük anne’ anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. XI. yüzyılda Divanü Lûgat-it-Türk’te *kökyük* ‘köylülere Türkmenlerin büyüklerine verilen ad’ (DLT III 133) şeklinde açıklanmıştır. *Kökşin* ‘göğümsü, gök renkte’ (DLT I 186, 437) şeklinde geçmektedir. Kutadgu Bilig’de ise *kökçin* kelimesinin ‘yaşı büyük, ihtiyar’ anlamını görmekteyiz. Örneğin:

negü tir eşit emdi kökçin sakal

uqa bar munı sen turu kalma kal (KB I 4636 - s. 465).

İmdi ak-sakal ne der, dinle; bunu anlamağa çalış ve ihtiyarlığında şaşırma. (KB II 4636 - s. 335).

Çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçesi sözlüklerinde *kök* ‘kök, ata, cet’, *kökçin* ‘yaşlı, ihtiyar’ (HakTS 267, RHakS 161, 273), Altay Türkçesi sözlüklerinde *kökşin* ‘yaşlı’ (AltTS 121, RAltS 110), Teleüt Türkçesi sözlüğünde *kökşin* ‘ihtiyar

adam' (TAS 63) şekillerinde anlamlandırılmıştır. Yeni Uygur Türkçesinde *kök ana* 'büyük anne' (UygRS 652) anlamı görülmektedir.

Bu kullanım Türklerde *kök* 'gökyüzü' ilahî, kutsal nitelik taşıdığından dolayı 'gökyüzü kutsal' bütünü yerine 'kutsal' parçasının kullanılmasıyla metonimi ortaya çıkmaktadır. 'gök' kavramının yerine 'ata, ecdat, büyük anne' kavramının kullanılmasıyla metafor ortaya çıkmaktadır. Atalara, büyükannelere saygı atfedilerek onlar 'kutsal' olarak görülmektedir. 'Ata, ecdat, büyük anne' bütünü yerine *gök* 'kutsal' parçasının kullanılmasıyla hem metonimik unsurdan faydalanarak metafor yapılmıştır. Bu metaforik kullanım dile yerleşmiştir.

'Cemiyet'

Tatar Türkçesinde *kük*: 4. *Bilegele kul'tura häm sotsiyal-tarihi üzençäleklär belän karakterlana torgan keşelek cämgiyate* (TTAS II 291-293) 'Tanınmış kültür ve sosyal-tarihî özellikleriyle nitelenen insanlar cemiyeti' şeklinde açıklanmaktadır. Bu kullanım *kök* 'gökyüzü' kavramının 'yukarıda, üstte olma' niteliğinden kaynaklanarak 'asilzadelerin üst sınıfı temsil etme' özelliğinden dolayı metonimiden gelişen bir metaforik anlatım ortaya çıkmaktadır.

'Hava'

Türkçede *kök* kelimesi havanın açık olduğunu ifade etmek için de kullanıldığı tanıklanmıştır. Örneğin:
Arat'ın Eski Türk Şiiri'nde:
kök ayæ-ning / kün ay-ı teg alınçsız yoriyu 'Açık **havadaki** güneş ve ay gibi, ilişiksiz dolaşıp' (Arat 1986: 138-139).

Divan-ü Lügati-t Türk'te *ayas kök* 'açık hava, açık gök' (DLT I 123).

Altay Türkçesinde:

Kök ayastıñ tübineñ Kuyulıp tüşken Ak-Jayık! (AA 7)

Kök ayastıñ tübineñ / Kuyulıp tüşken Ak-Jayık! / Kök jibektiñ bajına (AA 20)

Kök kelimesinin ‘hava’ anlamında kullanılması *kök* ‘mavi’ renk adının prototipini oluşturan ‘gökyüzü’ kavramının kendi içinde mavilik, açık mavi rengi içermesinden dolayı ve gökyüzü kavramı ‘yerin üzerinde bulunan hava boşluğu’ anlamından kaynaklanmaktadır. Bu durumda havanın yerine onun *kök* ‘mavi’ özelliği kullanılarak metonimi ortaya çıkmaktadır.

‘Doğu’

VII.-VIII. yüzyıl Türkçesinin önemli yazılı kaynağı Bilge Kağan abidesinin doğu yüzünde *kök türük*: ‘Gök Türkleri’ (BK D4-Tekin, 2010: 50) ve Kül Tigin abidesinin doğu yüzünde *köök: türük*: ‘Gök Türkleri’ (KT D3-Tekin, 2010: 25) ifadesi geçmektedir. A. Gabain, R. Genç, N. Ekrem makalelerinde *gök* kelimesinin ‘doğu’ anlamı olduğunu belirtmektedirler (Gabain 1962, Genç 1996, Ekrem 1996). Wierzbicka, makalesinde ‘mavi’ renginin anlamını idrak anlambilimi bakımından tartışırken birçok dilde ‘mavi’ renginin prototipinin ‘gökyüzü’ olduğunu belirtmekte ve bunun idrakî olarak kaynağını incelemekte ve tahlil ederek bazı önermeler sunmaktadır. Wierzbickaya’ya göre ‘gökyüzü’ güneşin varlığıyla yani aydınlıkta mavi olduğunu, karanlıkta ise mavi görünmediğini vurgulamaktadır (Wierzbicka, 1993: 12). Dolayısıyla gökyüzünün maviliği ‘güneş’ ile yakından ilgilidir. Güneş doğudan yükselmekte ve yavaş yavaş batıya doğru dünyanın etrafını aydınlatıp gökyüzünün mavi olarak görünmesini sağlamaktadır. *Kök* kelimesinin ‘doğu’ anlamının oluşmasının idrakî süreci bu anlayıştan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bu durumda Orhon abidelerinde geçen *kök* veya *köök türük* ifadesinin ‘Doğu Türkleri’ anlamını taşıdığını ileri sürebiliriz.

‘Şafak’

Çuvaş Türkçesinde *kiʻvak*: *kiʻvak ćuti* ‘şafak’ (ÇRS 156, RÇÇRS 368) anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. Bu kullanım yukarıda *kök* ‘doğu’ anlamıyla yakından ilişkilidir. Doğudan güneşin yükselmesiyle etrafın aydınlanıp gökyüzünün mavi görünmeye başladığı zaman şafak vakti anlamında *kiʻ vak* ‘mavi’ kavramının metaforik bir anlatımla ‘şafak’ kavramına şemalandığını söyleyebiliriz.

‘Yeşil’

Çağdaş Türk lehçelerinin hemen hepsinde *kök* kelimesinin ‘yeşil’ anlamı görülmektedir:

Budist Türk Çevresinde:

13 (4) **kökerip** turur körklüg tağta (ETŞ s. 66) ‘**Göğerip** duran güzel dağlarda’ (ETŞ s. 61).

Karahanlı Türkçesinde:

Divanü Lûgat-it-Türk’te *kögerdi* ‘kögerdi neng = nesne, göğerdi, gök rengini aldı’ (*kögerür-kögermek*) (DLT II 84), *kend köki* = ‘şehrin dört yanında bulunan bağları, bostanları şehrin karaltısı’ şeklinde verilmekte ve bununla ağaçların yeşilliği murad edildiği belirtilmektedir (DLT III 132-133). Bunun yanısıra *kögledi* ‘yılki **kögledi** = hayvanlar yeşil yedi, ot yedi’ (*kögler-köglemek*) (DLT III 300-301) anlamında kullanıldığı ifade edilmektedir.

Kutadgu Bilig’de:

yazı tağ kır oprı töşendi yağıp

İtindi kolu kaşı kök al kedip (KB I 69) (s. 24).

Mukaddimetü'l Edeb'de: *köger-* 'yeşermek': *oglan bıyığı kögerdi, sakalı çıktı* (ME 144/7, 168/2) şeklinde anlamı verilmektedir.

Harezmi Türkçesinde *Hüsrev ü Şirin*'de:

töşenmiş kök zümürrüd naç'ı yirge (HŞ 600) şeklinde geçmektedir.

XIX. yy.'da Radloff'un sözlüğünde *kök*'ün 3. anlamı *kök* Altay, Teleüt, Şor, ve Kırgızlarda 'yeşil-ot' (özellikle yeni bitmiş ot) şeklinde geçmektedir. Altay Türkçesinde *kök çıktı*, Kırgız Türkçesinde *kök şıktı* 'ot çıktı'(OSTN II 1218-1222) örnekleri verilmektedir.

XX.-XXI. yy. Çağdaş Türk lehçelerinde:

Kuzey-Doğu Türk lehçelerinde:

Altay Türkçesinde: **kök** 'yeşil' (AltTS 121) şeklinde anlamı verilmektedir.

Örneğin:

kök ölön kögörip çıktı 'yeşil ot yeşillenip çıktı' (AltTS 121).

Bala çılap şokşogon, Kök kayında tözölü, Kök borodo kıyralu, Bajım bilgen Ak-Jayık, Baştap turgan jayalgalu! (AA 20).

Kök ölön bajı kök çeçek At otozo tük sergeer (AA 37).

Kök çeçektü jalañdar - Kalık-jonnuñ kin-jurtı (AA 38).

Hakas Türkçesinde *kök* 'yeşil' (HakTS 267, RHakS 161, 273) şeklinde belirtilmektedir. Örneğin: *kök ot* 'yeşil ot', *közeneğ'i çoh kök tura* (arbuza) 'penceresiz yeşil ev' (Cevabı: karpuz) (Bilmece), *kök çay* 'yeşil çay' (HOTES 50).

Hakaslarda *kök*: ‘ilk yeşilliğe yapılan Tun ayran bayramı’ olarak da geçmektedir.
Örneğin: Pastağı kökke tun ayran itçeler (HOTES 50).

Saha Türkçesinde *küöx* ‘yeşil’, ‘yeşillik’: *küöx ot* ‘yeşil ot’, *saaskı küöx* ‘bahar yeşilliği’, *küöxxe köttö, köñül barda* ‘yeşile uçtu, özgürlüğe kavuştu’ *küöx çey* ‘yeşil çay’, *küöx olorduular* ‘yeşil bitkiler’, *küöx* ‘yeşil lahana çorbası’, *küöx goroh* ‘yeşil bezelye’ (RYakS 194), 2. ‘yeşilimsi’ (YakRS 200) anlamlarında kullanılmaktadır.

Örneğin:

İlin diekki ergillen turar kületin aanıttan körö tağıstağına küöx unaar xonuutun ortotugar üüinen turar aaxsuta suox üyeleex aar mastaax

‘Çadırın doğuda bulunan kapısından dışarıya bakmak için çıktığında geniş yeşil alanın ortasında tahmin edilemeyecek kadar yaşlı kutsal ağacı görür.’ (SHEÖ, 1996: 5).

...küöx xonuutugar baran kıptıy kınattaağı kızıyan cietiger iñırdan ağalan ahaan sien olordoğö, tuox da sanaanı onoonu bilimine, kuttanarı gıtta körsümüne, uoluyyarı gıtta bilsimine, kimten da törüöbütün axtımına, tuoxtan da üöskeebitin taayımına.

‘Yeşil otlaklarına giderek, makas kanatlı kuşlarından çokça öldürüp, heybesine koyup, evine getirerek iştahla yiyerek yaşıyordu. O, hiçbir kederi-üzüntüyü bilmeyerek, korku ile görüşmeyerek, ürküntü ile tanışmayarak, kimden doğduğunu, nereden geldiğini bilmeyerek yaşıyordu’ (SHEÖ, 1996: 14).

...küöx kir sıstıbita buoluğa dien, küöx dalayın uutunan köñüü oxsunan baran kere tañahın keten üste üölen kün diekki üñen baran xonuutun ortotugar üüinen turar aar mahıgar toyon kihili tuttan berd kihili maygılanan bardağa.

‘...yeşil hastalık bulaşmasın diye yeşil denizin suyuyla tümüyle temizlenerek güzel elbisesini giyip eğilerek güneşi üç defa selamlamış ve arazisinin ortasında bulunan kutsal ağacın yanına zengin, büyük bir insan tavrıyla gitmiş.’ (SHEÖ, 1996: 14).

Şor Türkçesinde *kök* ‘yeşile çalan mavi’, *köger-* ‘yeşermek, yeşillenmek’ *öleñner kögerçalar* ‘otlar göveriyor’ *kögüldürüm* yeşile çalan mavi’ (§S 55) örnekleriyle açıklanmaktadır.

Tuva Türkçesinde *kök* ‘yeşil’ (bitki hakkında), ‘yeşillik’, ‘yeşil’ *kök*: 2. *Çaa üngen sigen, bürü öñü ışkaş öñnüg, nogaan // Çaa üngen sigen.* ‘yeni çıkan ot, yaprağın rengi, yeşil’ (TDTS 196).

...*Elikke kök sigen kaggaş, çanınga tazka sug salıp kaan bis* (K. Kudajı) (TDTS II 196).

Daglarnıñ mees çarında... kök ünüp kelgen. (O. Sagan-ool) (TDST II 196)

A’ttanıñar! Çemneniñer!

Ooy! Kök-le çerniñ kögün sökken (§SMT 13).

Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk lehçelerinde:

Başkurt Türkçesinde *kük* ‘yeşil’: *kük borsaq* ‘fasulye’, *kük kügäüen* ‘mavimsi yeşil renkli cız sineği türü’ (BaşkDS 161), *kükbaş* ‘ciğer otu’ (BaşkDS 161). Örneğin: *Kügürep yatқан Uraltau* (TAH 217).

Karaçay-Malkar Türkçesinde *kök* III. *Kırdık*; *kök biçen* ‘kuru ot’, *kök çay* ‘yeşil çay’ (KMTAS II 265-266) şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

Ala bir zamanda şuuuldap turğan kök terekle edile, kuuandırğan Sabiyleni, jaş kızlanı, kartlanı, endi ua jandıradıla otlanı. Bayramuqlanı N., Nazmu bla jazsala, 10 (KMTAS II 265).

Kumuk Türkçesinde *gök* ‘yeşil’ (RKumS 102) şeklinde görülmektedir.

Nogay Türkçesinde *kök* ‘yeşil’, (NogRS 177) şeklinde verilmektedir.

Kazak Türkçesinde *kök* III. *Jasıl şöp tüstes, totiyayın tärizdes* (KATS VIII 221) şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

Jauınñıñ jaua bergeninen ziyan joķ. Kök şöp ħaulap ösedı, malımızga azıķ mol boladı (A. Baytanaeyv, Asan) (KATS I 127).

Maldarı kün şuaķta, kök şalgında, Ajarlangan toyınğan Ķıdır darıp, (S. Torayģırov, Alaş Uranı) (KATS I 101).

Jağalap jatķan kök jaylau, Künde duman ayķaylau (Ė. Ormanov, Sät Saparı) (KATS I 150).

Ayķıra ala asķarlar jatıp şögıp, Jer şańşıp, köktiñ kölbep tösın emıp. Oynaķı ħuba tarlan taģı ańdarın Tabetı tau-tasına koygan telıp (İ. Jansüģırov, Şıģ.) (KATS I 154).

Aymaģın kök-jasıl töbeler ħorşığan şaģın selo kün nurına şomılıp küreñdenedı (M. İmanjanov, Menıñ Mahabb.) (KATS I 158).

Tatar Türkçesinde *kük* ‘yeşil’: *kük çäy – yaşel çäy* (TTAS II 292) örnekleri verilmektedir:

Kız utırdı bezneñ ħarşıbizga, Ballap, sötläp kük çäy eçerde. M. Cälil (TTAS II 292).

Kük ağaç – *kayennar semyalıgınnan yafraklı katı ağaç yaki kuak. Katnaş urmannarda... ħoriçagaç (yasen’), kük ağaç (grab) üsä.* Dönya kis. Geogr. (TTAS II 292).

Güney-Doğu (Karluk) Türk lehçelerinde:

Özbek Türkçesinde *kök* ‘yaşil’: *kök ot* (ÖTİL I 412) şeklinde belirtilmektedir.

Örneğin:

Yâmģirlar yâģib, yerda ot-olanlar körına başladı, hayvânlarning aģzi kökka tegdi. M. Muhammadcânov, Turmuş urınışlari. (ÖTİL I 412).

Kök samsa: *içiga yangi ösib çıķķan cağ-cağ, yonģiçka, yalpiz kabi öt-olanlar bargi sâlingan samsa.* (ÖTİL I 412).

Kök sâlib *ķatiklangan mastavaning lazzatlı hidi keldi.* A. Muhtâr, Āpa-singillar. (ÖTİL I 412).

Mening brigadamga araşli yerdän üç gektariga misr pahta ekdim. Köki cüda yahşı.
Ğ. Ğulâm, Tirilgan murda. (ÖTİL I 412).

Yeni Uygur Türkçesinde *kök* 3. ‘yeşil’: *kök piyaz* ‘yeşil soğan’(UygRS 652) şeklinde verilmektedir.

Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinde:

Azerbaycan Türkçesinde *köy* IV. 1. *Yaşıl. Köy meşä* ‘yeşil meşe’, *köy çämän* ‘yeşil çimen’ (ADİL 191) şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

-Seyrä çıhar uşaglar; Köy çämändä oynaşar. A. Sähhät. (ADİL 191).

[Därviş:] ...Köy ot döşäyim, gara daş yastığım, yenli yarpağlar yorđanı idi! A. Divanbäyođlu. (ADİL 191).

Budur Azerbaycan - Şirvan, garabağ; Vätänin sevdalı köy yaylagları. M. Rahim. (ADİL 191).

Türkmen Türkçesinde *gö:k* 2. ‘yeşil’, *gök ağaç* ‘yeşil ağaç’, *gök meydan* ‘yeşil alan’ (TrkmRS 199), *gök çay* ‘yeşil çay’ (TDS 194) şeklinde belirtilmektedir.

‘Yeşillik, Ot, Bitki, Meyve, Sebze’

Yeşil bir nesnenin yeşillik özelliği nesne için tek başına ‘yeşil’ olarak kullanılması mitonimik anlatım ortaya çıkarır. Yukarıdaki örneklerden görüldüğü gibi genel Türkçede *kök* ‘yeşil’ anlamında etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Yeşil renginden dolayı yeşil otlar, bitkiler, meyve ve sebzeler ‘yeşillik’ anlamında *kök* denmesi metonimi olur. Örneğin:

Kuzey-Doğu (Sibirya) Türk Lehçelerinde:

Altay Türkçesinde *kök* ‘ot’: *köktiň suuzı* ‘otun suyu’(AltTS 121).

Hakas Türkçesinde *kök* I. 1. ‘yeşillik’, ‘ot’, ‘çayır’, *kök (ot) sığışhan* ‘ot çıkmış’(HakTS 267, RHakS 161, 273).

Teleüt Türkçesinde *kök* I. ‘ot’, ‘çim’ (TAS 63).

Tuva Türkçesinde *kök* ‘yeşil’ (bitki *hakkında*) (TuvRS 257).

Karaçay-Malkar Türkçesinde *kök* 5. ‘yeşil, ot, yeşillik rengi’ *Kırdık betli, caşil, kök çay* ‘Kırım (arazinin) yüzeyi, yeşil, yeşil çay’ (KMTAS II 265-266).

Karakalpak Türkçesinde *kök* 3. ‘yeşillik’, ‘yeşil’ *kök şöpler* ‘yeşil otlar’, *kök kaun* ‘yeşil kavun’ (KRS 332).

Kazak Türkçesinde *kök* I. *Jer betine şığatın jasıl şöp* ‘yeryüzüne çıkan yeşil ot’ (KATS VIII 221).

Tamırları kögerip bileulenip kele jatқан Meñdikaranı ajualasıp keledi (A. Toqmağanbetov, Äke) (KATS I 103).

Kırgız Türkçesinde *kök* II. *Caşıl çöptör, caşılçalar* ‘yeşil otlar, yeşillikler’ (KırgTTS 343).

Too kögü canıdan tişke ilinip kele catkan ubak (Abdumomunov) (KırgTTS 343).

Kök-sök çıgıp, bazar körkünö kelip kalgan ubak ele (“Ala-Too”) (KırgTTS 343).

Nogay Türkçesinde *kök* 3. ‘yeşillik’ (NogRS 177) şeklinde belirtilmektedir.

Güney-Doğu (Karluk) Türk lehçelerinde:

Özbek Türkçesinde *kök: säbzä. Kök ot; 3. Ösäyätgän ot-ösimplik, ot-ölan; mäysä, kökät* ‘Yetişen ot-bitki, yeşillik’ 4. *Kaşniç, canbil, ukrop kabi ävkatgä қоşиб yeyilädigän rezavär ösimliklär, kökät* ‘Kişniş, nane gibi yemeğe katılıp yenilen kokulu bitkiler, yeşillik’ (ÖTİL I 412).

Yeni Uygur Türkçesinde *kök* 6. ‘yeşillik’, ‘sap’ *ķizilçiniķ köki* ‘pancar sapı’, *kök* II. ‘yeşillik, sebzeler’, *kök çıkarmak* ‘fidan vermek’, *kokat* ‘yeşillik, ot’ (UygRS 652); *kök*: 3. *Yiņi çıkķan, ösüvatķan ot-çöp* ‘Yeni çıkan, yetişen ot, bitki’. Örneğin:

Mallar kökke toydı.

Dala intayin yahşı yidi. Deryaniņ süyi taşıp, yerler yumşap, kök çıkķan çağ, kakkuk güli hemme yerde açilip ketken (UTİL V 659).

4. *Köktan* ‘yeşillikten yapılan’: *kök çöçürisi* ‘yeşillikten yapılan suda pişirilen mantı’, *kök samsisi* ‘yeşillikten yapılan samsa’ (UTİL V 659).

Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinde:

Türkmen Türkçesinde II. 2. ‘yeşillik’, ‘sebze’: *gök önümler* ‘yeşillik’, ‘sebze’ (TrkmRS 199), *gö:k* 3. *Bakca ekini, ir-iymiş, mive. Gök-ak [gö:k-a:k]: dürli mive, ir-iymiş, ak önümleri* (TDS 194).

‘Olgunlaşmamış’

Meyve ve sebzelerin olgunlaşmamış halleri yeşil olmasından dolayı Türk lehçelerinde ‘olgunlaşmamış’ anlamında *kök* kelimesinin etkin kullanıldığı görülmektedir. Bu durumda ‘yeşil olgunlaşmamış meyve ve sebzeler” bütünü için ‘olgunlaşmamış’ özelliği parçası kullanarak metonimi ortaya çıkmaktadır. Örneğin:

Saha Türkçesinde 2. *küöx* ‘olgunlaşmamış’: *küöx yablokolar* ‘yeşil elmalar’ (RYakS 194).

Uygur Türkçesinde *kök*: 6. *pişmiğan, ham (mive-çive, yel-yimiş heķķide)* ‘olgunlaşmamış, çiğ (meyve, yemiş hakkında): *kök ğora, kök soyma*. Örneğin:

Kök ğorini tola yep çişim ķamap ketkendi. (UTİL V 659).

Azerbaycan Türkçesinde 2. *Yetişmamiş, dāymamiř, kal. Kōy nar. Kōy alça* (ADİL 191). Örneğin:

[Bahar vahtı] yetiřmāyā başlayan meyvālārā kāldikdā biz onların dāymāyini közlāmāzdik. Kōy (z.) olmağına bahmayarag... yeyārdik. S. S. Ahundov. (ADİL 191)
Künāř işığında... yetişmamiş köy meyvālār körünürdü. İ. Āfāndiyev. (ADİL 191)

Türkiye Türkçesinde *gök* 5. ‘Olgunlaşmamış’ (TüS 772-773) şeklinde belirtilmektedir. Örneğin:

Uzun süren bir kişin karları, soğukları altından fişkıran gök ekinler A. Kabaklı.

Türkmen Türkçesinde *gö:k* 3. ‘olgunlaşmamış’ (meyveler hakkında): *gök alma* ‘yeşil elma’ (TrkmRS 199), *gö:k* 2. *Dolı bişmedik, çiğ (ir-iymiş hakda): gök erik, gök alma, gök üzüm turşı bolyar* (TDS 194).

‘Çocuk’

Hakas Türkçesinde *kök* kelimesinin ‘çocuk’ anlamı bulunmaktadır. *Tödür kök* ‘anne tarafına çekmiş çocuk’, *işker kök* ‘baba tarafına çekmiş çocuk’ (HakTS 267, RHakS 161, 273). Bu kullanım bizim kanımızca yukarıda bahsedilen ‘yeşil olgunlaşmamış meyve ve sebzeler’ bütünü için kullanılan *kök*’ün ‘olgunlaşmamış’ parçasının kullanımından ortaya çıkan metonimik anlatımdan gelişmiş ‘‘olgunlaşmamış insan’ metaforu söz konusudur.

‘Organ adının rengi’

Türk lehçelerinde *kök* kelimesinin ‘dalak’, ‘damar’, ‘et’ gibi organ adlarının rengini ifade etmede kullanıldığı görölmektedir. Örneğin:

XIX. yy.'da Radloff Teleüt Türkçesinde *kök puur* 'dalak', 'mavi karaciğer', dalak 'kökü' (OSTN II 1218-1222) gibi anlamlarını vermektedir. Günümüzde de Teleüt Türkçesinde *kök puur* 'dalak' (TAS 63) şeklinde geçmektedir.

Tuva Türkçesinde *kök damır: çürek damçıtır han ergildirer damır* 'Kalbi çalıştıran kan taşıyan damar' (TDST II 197) şeklinde açıklanmaktadır.

Başkurt Türkçesinde *kük it* 'et ile deri arasındaki et' (BaşkDS 161) olarak belirtilmektedir.

Kazak Türkçesinde aşağıdaki örneklerden bu kullanımı görmekteyiz:

***Kök** tamırı adırayğan, sijnirli kəri kol - ku arşanıñ butağında* (H. Jumadilov, Kökeykesti) (I, 95)

*Қabaғы түйіліңкі сүйінбейді, Алла бөлек жаратқан түрін дейді. Жіырма сегіз жасында ајым түскен, **Kök** тамырда кан ойнап дiрiлдейдi* (Abay, Tol. Jin.) (I, 104)

'Böcek adı'

Türkçede daha çok at sineğinin yeşil görünümünden dolayı *kök* kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. 'Yeşil sinek' bütününün yerine parçası 'yeşil' anlamında kök => kökegün kelimesinin kullanılması metonimi ortaya çıkarır. Böceğin rengi onun ismi olmuştur.

Dīvān Luğāti't-Türk'te kökegün: 'gök sinek' olarak belirtilmektedir. Örneğin:

*İkki bogra igeşür, otra **kökegün** yançılur*

'İki boğa boğuşur, arada gök sinek, bögelek ezilir'.

Bu sav, iki beyin çarpışarak arada halkın ölmesi, ezilmesi hakkında söylendiği belirtilmiştir (DLT II 287). Günümüzde Teleüt Türkçesinde *kögüün* 'at sineği, üvez' (TAS 63) olarak kullanılmaktadır.

XIX. yy. Radloff, Teleüt Türkçesinde *kök yapşık* ‘eşek arısı, büvelek’, Şor Türkçesinde *kök çapşık* ‘at sineği’ (OSTN II 1218-1222) şeklinde örnekler vermiştir. Günümüzde Kazak Türkçesinde *kök şıbin* ‘yeşil sinek’ kullanımı mevcuttur.

‘Gri, boz’

Türkçede *kök* kelimesinin ‘gri’ anlamında etkin bir şekilde kullanıldığı tanıklanmaktadır. Örneklerden anlaşıldığı gibi *kök* ‘gri’nin açıktan koyuya uzanan çeşitli tonlarını kapsamakta ve çoğu zaman Türkçe ‘boz’ renk adının yerine de kullanılmaktadır.

VII.-VIII. yy. Göktürkçe yazılı kaynaklarda:

kök: *t(e)y(e)ñin* ‘gök sincaplarını’ (BK K12-Tekin, 2010: 48, BK T G12-Tekin, 2010: 68, BK K12-Tekin, 2010: 48) şeklinde üç ayrı yerde geçmektedir. Bu metinde görüldüğü gibi Tekin tarafından *kök* ‘gök’ şeklinde aktarılmıştır. Biz burada *kök* ifadesinin ‘boz’ anlamında kullanıldığı kanısındayız. Bunun kanıtı aşağıda tanıklanan birçok Türk lehçelerindeki kullanımlardan anlaşılacaktır.

IX. yy. Manihesit çevreye ait Türkçe yazılı eserlerden Irk Bitig’de:

kök boymıl toğan kuş men ‘ak boyunlu gri şahinim’ (IB 64) şeklinde geçmekte ve burada *kök* ‘ak’ olarak aktarılmıştır. Bizim kanımızca burada *kök* ‘boz’ anlamında kullanılmıştır.

XI. yy.’da Divan-ü Lügati-t Türk’te:

kök temür kërü turmas ‘gök demir boş durmaz’ atasözünün ‘demirin dokunduğu şeyi yaraladığı anlamına geldiği belirtilmekle birlikte, burada başka bir anlamın da olduğu ifade edilmiştir. Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı yemin ettiklerinde veya sözleştiklerinde, demiri ululamak için, kılıcı çıkararak yanlamasına

öne koydukları ve *bu kök kirsün kızıl çıksun* dediklerini ‘sözünde durmazsan kılıç kanına bulansın, demir, senden öcünü alsın’ anlamında söyledikleri, çünkü onların demiri büyük saydıkları yazılmıştır (DLT I 361-362). *Kök temür* ‘gök demir’ ifadesinde demirin rengi ‘gri’, fakat demiri ululamak, kutsamak için ‘gök’ kelimesinin metaforik anlatımla kullanıldığını görmekteyiz. Tuva Türkçesinde de *kök*’ün demirle kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin:

A’ttanıyar! Çemneniğer!

Ooy! Kök-le çerniğ kögün sökken.

Kök-le demir, kara demir.

Örşeezin, Hayrakan! (ŞSMT 13)

Bahaeddin Ögel, *gök* kelimesinin Türkler tarafından kutsal görülen şeyleri ululamak için kullandıklarını belirtmiştir (Ögel, 1996: 458-459). Divan’da *kök çetük* ‘erkek kedi’ (DLT I 388) ifadesindeki *kök* kelimesinin ‘boz’ anlamında kullanıldığını düşünmekteyiz.

XIX. yy. Radloff, “Türk Şivelerinin Sözlük Denemesi’nde *kök üyäk* (Tob.) ‘bir tür tilki’ (OSTN II 1218-1222) kaydını yapmıştır. Bu ifadede tilkinin renginin *kök* şeklinde ‘boz’ anlamında kullanıldığını düşünmekteyiz.

XX.-XXI. yy. Türk lehçelerinde:

Çuvaş Türkçesinde *kıvak* 2. ‘gri’ *kıvak kaşkır* ‘gri kurt’, *kıvak şinel* ‘gri palto’, 3. ‘kır, kırılmış, ağarmış, beyazlaşmış’, *kıvak suhal* ‘beyaz sakal’, *kıvak çyç* ‘ağarmış saç’ 4. ‘kül rengi, gri’ *kıvak ut* ‘siviy at’, *timür-kıvak ut* ‘koyu gri tüylü at’, 5. *Sızıy* ‘gri’ *kıvak kıvakarçin* ‘gri güvercin’ (ÇRS 156, RÇÇRS 368) gibi kullanım alanlarını görmekteyiz.

Altay Türkçesinde *kök* ‘boz’: *kök iyt* ‘boz köpek’ mec. ‘kurt’, *kök ookoy* ‘kurt’, *kök taay* ‘kurt’, *kök taygil* ‘kurt’ (AltTS 121, RAltS 110) şeklinde açıklanmaktadır.

Örneğin:

Kök boronı minele, Kök Altayga bararıs. (AA 29-30).

Kök buluttıñ çolozı (AA 30).

Kök boro ardak tujında Kök möñküle jel jürbey. (AA 31).

Kök tumandu taygalar – Köp malıstıñ odorı. (AA 38).

Hakas Türkçesinde *kök* I. *kök pora* ‘boz, gri’, *kök at* ‘kır at’, (HakTS 267, RHakS 161, 273), 3. Rusçası *siviy* ‘boz’, *kök puğa* ‘boz boğa; *kök at* ‘boz at’ (HakEtno 50), (HakT 60). Örneğin:

Kök haya pazı – min çörgen orında, Küstig Baykaloh oshas, köl polar (HakT 60).

Saha Türkçesinde *küöx* ‘gri, boz’: *küöx boronj at* ‘koyu boz at’ (YakRS 200) şeklinde belirtilmektedir. Örneğin:

Xara tiata buollağına, xaxay kullaax, uordaax eheleex, küöx börölöx, ulu kullaax tañara tabalaax, kirgilleex kiisteex tolbonnoox üüsteex, ürün üyenneex, xara tiinneex, keremes sahillaax (SHEÖ, 1996: 4).

O’nun zengin ormanı arslanlı, vahşi ayılı, mavi kurtlu, budaklı boynuzlu gergedanlı, ren geyikli, çizgili samurlu, benekli vaşaklı, kara sincaplı, kahverengi tilkilidir (SHEÖ, 1996: 14).

Tañaha saba buollağına, kirgilleex kiis isteex sonnoox, küöx börö sañıyaxtaax... (SHEÖ, 1996: 4).

Saha Türkçesindeki bu örneklerde *küöx börö* ifadesinde *küöx* ‘mavi’ diye aktarılmıştır. Ancak bizim kanımızca burada kastedilen anlam ‘boz kurt’tur. Türkler tarafından ululanmış ve kutsal olarak görülen bozkurt Kazak Türkçesinde *kök böri*,

Kırgız Türkçesinde *kök börü*, Tuva Türkçesinde *kök araatan*, *kök deerbeçi horalakçı börü* ‘avcı kurt’ (TDST II 197) anlamında kullanılmaktadır. Tuva Türkçesinde:

Çaŋgıs ineevisti demgi konçuğ kök araatan (boz avcı) çaza sop kaapkaş... (M. Ölçey-ool) (TDST II 197).

...Mal-magan şöleen, mendi o'ttazın deeş, bo konçuğ kök deerbeçini (boz avcı) kaŋçap tıp ölürer çoor (K. Aralçaa) (TDST II 197) şeklinde geçmektedir.

Saha Türkçesinde *küöh hobur* ‘buz üstündeki su gittikten sonra geride kalan baharlık tırtıllı buz’ (STTT 99) şeklinde anlamı verilmiştir. Burada ‘buz’un renginin açık maviden açık griye çalan tonuyla ilgili olduğunu düşünmekteyiz. *Küöx bılıt* ‘sürekli ufak taneli yağmur taşıyan bulut’ (STTT 99) ifadesinin anlamından *küöx* kelimesinin burada ‘gri’ anlamında kullanılmıştır.

Tuva Türkçesinde *kök* 3. ‘kır, beyaz’, ‘beyazlık, kırlık’: *kök baş* ‘kır saçlı’, 4. ‘gri, boz’ *kök börü* ‘boz kurt, gri kurt’, *kök-bora* ‘sivo-gri’ (hayvan tüyü hakkında) (TuvRS 257), *kök* 3. *Hül öñnüg, kuu, karaldır kuu*. ‘Kül renkli, gri, koyu gri’ (TDTS II 196) şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

Ulug kök börünüñ kırına olurupkan (Tooldan) (TDTS II 196).

Kök anayım oska sıry şaptırıpkan (S. Sarıg-ool) (TDTS II 196).

Tuva Türkçesinde *kök* 4. *Öñün çidirip, şala ak apargan* ‘rengini yitirip beyazlaşan, ağaran’ (TDTS II 196) şeklinde *kök* kelimesinin rengini yitiren, kırılan şey için de kullanıldığı belirtilmiştir. Örneğin:

Meni çünü körbeen kök baştıg aşak deer siler... (L. Çadamba) (TDST II 196-197).

Bu cümlede *kök baştıg* ifadesi ‘kır başlı <= kır saçlı’ anlamını verdiğini görmekteyiz.

Tuva Türkçesinde yine *kök* 5. *Ak arınnıg* (TDTS II 196) ‘yüzü beyaz kesilen, renksizleşen’ anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir. Örneğin:

...*Bejen har çıgay bergen, ak-kuu çıçu tonnug kök aşak olurup aldı* (S. Toka) (TDST II 197).

Tuva Türkçesinde *kök baar* ‘aajok ağarıp, öñün çidirgen (arın dugayında) ‘çok beyazlaşmış yüz, bembeyaz kesilen yüz’ anlamında da kullanılmaktadır. Örneğin: *Arni-bajı kök baar-la* (S. Sürüñ-ool) (TDST II 197).

Başkurt Türkçesinde *kük*: *kükbauır* ‘bağrı mavimsi, gri olan tilki’ (BaşkDS 161) şeklinde açıklanmıştır. Aşağıdaki örneklerde *kük* kelimesinin hayvan adlarıyla kullanılarak ‘boz’ anlamını verdiğini görmekteyiz:

Kük tolparzan bižäyem, Hu töbönä töşäyem. (TAH 62).

Mengän genä atım, ay, kük dünän (TAH 126).

Keygän genä keyemem kük yelän. (TAH 126).

Huja yurğahın aңdıp bara, bınıñ säbäben belmäk bula. Aңdıp torha, kük yurğanı şüräle şulay yafalay ikan (TAH 174).

Karaçay-Malkar Türkçesinde *kök* 3. ‘gri, gri-açık mavi’ *Az kökge tarthan qaraldım boz*, 4. ‘gri, kül rengi’ *Qara bla aqnu birge qatışdırğanda boluuçusuça türsünlü, kül betli* ‘siyah ile beyazı karıştırıldığında ortaya çıkan renk, kül renkli’ (KMTAS II 265-266) şeklinde açıklanmaktadır. Örnekler:

Qaralıp kök bulutla, Jangur jauğandı qatı, Muthuzlanıp tau jurtla, Ketgendi künnü kuuatı. “Jiltinle”, 406. (KMTAS II 265).

Qart kişige sol janından bir kök börü kelgendi. “Qaraçay halk tauruhla”, 21. (gri) (KMTAS II 265).

Kök it, aram-ķaram da etmey, börü ķoyķa millıgın athanķa, jetip, öşün uruş etedi.
Semenlanı A., Jazıu ayla, 68. (KMTAS II 265).

*[Elmirza] Ertten bla ayak yüsüne minngenley, Oĝarı elge barır sıltau bla Osmanı
üyüne allı bla ozar üçün, ol kök ajirni jerletgendi.* Ķobanlanı D., Taulada tauuş, 149.
(KMTAS II 265).

Kazak Türkçesinde *kök* kelimesinin ‘boz’ anlamda özellikle hayvan adlarıyla birlikte etkin bir şekilde kullanıldığı görölmektedir. Örneğin: *kök at* ‘boz at’, *kök yesek* ‘boz eşek’, *kök asır* ‘boz kurt’, *kökserek* ‘bozserek’ (kurt, köpek adı), *kökjal* ‘boz yele (bozkurt)’ v.s. gibi kullanımlar mevcuttur.

***Kök at** kömbeden aĝındap ötip barıp, toķtadı* (H. Haysenov, Sol bir.) (KATS I 77).

*Saĝınĝan keņ seruyen – kök aynasın, Bayĝusın eņ äueli bir aynalsın, Sodan soņ şır
aynalsın şırķau jaktı, Aymalap aydarımen jel oynasın* (Ĝ. Ķayırbekov, Könsadaķ)
(KATS I 144).

*Aķırıp-baķırıp kök esek, Söylepti düyüm jiyında. Mınanday pikir ayıptı, Tört tülük
mal jayında* (Ş. Smahanulı, Totiyayın) (KATS I 176).

*Molası jas şoķınıņ ķorımında, Bel asar jürĝinşiniņ jolı munda, Kök tasķa basındaĝı
ayşıķtalgan, Jetpeytin söz jazılĝan jolı onĝa* (B. Maylin, Şıĝ.) (KATS I 185).

*Baganaĝıday emes, kök ķaskır... ķulaĝı kalkıyıp jıtıp baradı. Takala bergende
jaltara bastadı, alĝaşķı betinen tayķıp, janaĝı ayıruşılar kelgen adırĝa ķaray burıldı*
(B. Şalabayev, Ömirde) (KATS I 199).

Tumsıĝın jerge salıp toķtalmay aĝızopi Kökserek ketip bara jattı (M. Äuezov, Şıĝ.)
(KATS I 73).

*Köşede kıptap jürgen halık anadaydan aybaraķ salģan **köksauit** pälelerdi körisimen koģaday japırılıp, jol berdi* (O. Särsenbayev, Saçım) (KATS I 135).

*Köp ayırtuyadıardan köterilgen řaņ basıla bergende, **köķjal** ķorķau balan eşkini bura tartıp, ķiraladıatıp jürgenin közim çaldı* (Ä. Köşimov, Kırt Aņşı) (KATS I 198).

Karakalpak Türkçesinde *kök* 4 ‘gri’: *kök at* ‘gri at’, *kök ķarģa* ‘gri karga’(KRS 332) şeklinde belirtilmektedir.

Karay Türkçesinde *kök* (KPRS 12), *kökçel* ‘kır, boz renkli’ (KKKM-Dizin 299).

Kırğız Türkçesinde *Kök cal. Kök ala-* 1) *köģü bar, ala-bula, kök menen ak aralaşkan tüs* ‘mavisi olan, ala, mavi ve beyazın karıştığı renk’ (KırğTTS 344).

Nogay Türkçesinde *kök* 4. ‘gri’ (hayvanların tüyü hakkında), *kök at* ‘kır at, gri at’ (NogRS 177) şeklinde belirtilmiştir. Örneğin:

*Kırk kulaş kılışın yıyıp beline tagadı, **kök** kübesin kiyedi, nayzasın kolına aladı* (NogE 80).

*Ay mingen ala at, kün mingen **kök** at, paygambar mingen kızıl yiyren kaska at, biriniņ tügin biri aşagan yıldı, Almas-hanniņ bermes kızı hanga hatınlıkka yaraydı* (NogE 137).

*Soņ ay mingen ala at, kün mingen **kök** at řıģadılar. Olar da munı üş kere kökke, üş kere yerge uradılar* (NogE 142).

Tatar Türkçesinde *kük*: *At töse turında: aksıl sorı töstäģe* (kayber diyalektlarda *sorı töstäģe timer kük atnı da kük at dip yörtälär*) ‘Atın rengi hakkında: açık gri

renkli (bazı şivelerde gri renkteki demir *kök ata* derler)’: *kük kügärçin* ‘gri güvercin’ (TTAS II 291-293) şeklinde ifade edilmektedir. Örneğin:

Kül çitläri kük urman. Kütärelä kük toman. Ş. Mannur. (TTAS II 292).

Ul arada Näfisäneñ kük atın cikkän miyek Şämsetdin kilep tuktadı. G. Başirov. (TTAS II 292).

Tatar Türkçesinde *kük-ala* ‘kök ala’: *nindi dä bulsa tapları bulgan aksıl sorı töstäge (at töse turında)* şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

Minem atım kük-ala, Akrın basıp küp ala. Cır. (TTAS II 292).

Kükbüz ‘Kök boz’: *Aksıl sorı töstäge (at töse turında). Canıñ bulsa, uyan, sikerep kükbüz atka men! M. Gafuri (TTAS II 292).*

Kükbüzat ‘Kök boz at’ (yıldız adı) *Timerkazık yanındagı ber yoldız. Akbüzat yoldız. Kükbüzat yoldız, Timerkazık ber yalgız. Mäkal’ (TTAS II 292).*

2.3.2.1. *çakır*

xi. yy. Karahanlı ç.: **çaqır** ‘blue (-eyed)’ (mavi gözlü) (DLT-Dankoff, Kelly-Index 87), xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçelerinde: Teleüt Tü.: **çañkır:** mavi, *çañkırı* göğün maviliği (TelAS 12), Türkiye Tü. çakır: I. 1. Açık mavi, harel ela (göz). (TüS 383). II. Çakır: şarap.

2.3.2.1.1. *çakır* Kullanım Alanı

(TüS 383) Soluk esmer renkli, **çakır** gözlü, ağır tavırlı, az konuşur bir delikanlıydı M. Ş. Esendal.

2.3.2.1.2. Anlam Açısından *çakır*

Türkçede XI. yy. Karahanlı Türkçesinde yazılmış Divan-ü Lügati-t Türk'te *çakır* 'mavi' anlamında özellikle 'göz' kavramı ile birlikte kullanıldığı belirtilmiştir. Teleüt Türkçesinde *çañkır* olarak geçen bu sözcük genel olarak mavi ve gökyüzü mavisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde *çakır* hem göz için hem de başka kavramlarla kullanıldığı tanıklanmıştır. Türkiye Türkçesinde bu sözcük diğer kavramlarla birlikte etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin: *Çakır ayaz, çakır çukur, çakırdiken, çakırdoğan, çakırkanat, çakır keyif, çakırpençe.* (TüS 383-384).

2.4. “Yeşil”

2.4.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Yeşil” Kavramı

2.4.1.1. *yaşıl*

Proto-Tü. *yaş, *yaşıl 'yeşil' (Tenişev 604); viii. yy. KökTü. *y(a)ş(t)l* 'yeşil': *y(a)ş(t)l (ü)güz* (BK D15); *y(a)ş(t)l üg(ü)z*: (KT D17); Man.Tü.ç. ix. yy. **yaşıl** 'yeşil': *yaşıl kaya yaylağım* 'yeşil kayalar yazlığım' (IB 51); Bud.Tü.ç. ix-x. yy. Maitri-; **yaşil** 'yeşil': *yaşil burçaq [titir..* (TT VII 24), *[yaş]il burçaq-liy* (TT VII 26, 35), *yaşil ordu-luy* ol. (TT VII 22), *yaşil orduluy* 'yeşil saray' (Şukra) Venüs gezegeni' (TT VII 64), **yaş** 'taze' *ögän-lär-däki sarıyan otı yaşı yaş* (TT V 28), *yayız yir yüzi yaşardı* (TT II 7), *bu söğüd yaşarıp amtü qurimüş* (TT VII 38); viii-xiii. yy. IS-; KPH-; yaşar- 'yeşermek': *yaşardı öklidü udaçı* 'yeşerterek çoğaltabilen' (ETS 86), *yağız yir yüzi yaşardı körkledi* 'kara toprağın yüzü yeşillendi, güzelleşti' (ETS 282); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: yaşıl 'yeşil' (DLT I 41-2, 330-24, 394-20, 395-4, III

19-3, 20-17, 143-1, 162-20), *yap yaşıl* ‘koyu yeşil’, *yaşıl-yuşul* ‘yeşil meşil’ (DLT III 19-3, 5), *yaşar-* ‘yeşermek’ (DLT III 68-11, 79-18, 68-9, 18-10), *yaşart-* ‘yeşertmek’ (III 436-20, 22), **yaşıl** ‘green’ (DLT-Dankoff-Kelly 156), **yaşıl** ‘yeşil’ (KB 3, 22, 44, 67, 68, 69, 120, 127, 210, 1002, 1003, 1124, 1518, 1800, 2250, 2385, 2916,3193, 3212, 3717, 3724, 3725, 3981, 4711, 4844, 6064, 6218 İndeks 530); **yaş** 2. ‘taze’ (RKT-Ata 30/36a3=16:14), Harezmi ç. xii. yy. **yaşıl** ‘yeşil’: *yaşıl kıldı; yaşıl boldı* (ME 72/7, 162/7), *yaşillık* (ME 162/7, 164/2), *yaş otlu yer; yapraklandı yaş yığaç* (ME 5/3, 6/5, 27/6, 43/3, 91/3), *yaşart-* ‘yeşertmek’ (ME 75/1); xii-xiii. yy. **yaşıl** ‘yeşil’, *yaşillık* ‘yeşillik’(AKT-Borovkov 142,9; 48b,8; *yaş* ‘taze, yeni’ (AKT-Borovkov 12b,8; 108b,19), *yaşar-* ‘canlanmak, yeşermek’ (AKT-Borovkov 18,12, 10b37), *yaşartdır-* ‘canlandırmak, yeşertmek’ (AKT-Borovkov 18,26), MM-; xiv. yy. **yaşıl** ‘yeşil, mavi’(KE-Ata 3v10; 6r1; 11r14; 43v4; 68r21; 80v90; 101v3; 119r17; 135r2; 147r4; 148v16; 151v20; 177r18; 194v2; 203v3; 248r14); *yaşar-* ‘yeşermek, yeşillendirmek’ (KE-Ata, 60r2, 3; 121v7, 169r11, 126r3, 160r2), *yaşart-* ‘yeşertmek’ (237r1), **yaşıl** ‘yeşil’ (NF-Ata 37-16; 72-5; 131-14; 156-6; 162-12; 179-8, 11, 14; 270-16; 271-10, 308-15; 319-13; 322-9; 179-12 İndeks 474), *yaşillık* ‘yeşilik’ (NF-Ata, İndeks 319-9), EKıp. xiii-xiv yy. **yaşıl** ‘yeşil’ (KK 3, 80), **jaşyl** ‘yeşil’ grün, “viride” (CC-Gronbech 93,1 (s. 118), **yaşıl** ‘yeşil’ *yaşıl varak* (GT 2a-9), **yaşıl** ‘yeşil’ (HŞ 555, 1445); MKıp.: **yaşıl** ‘yeşil’ (CC, Gİ, GT, İM, KF, Kİ, KK, MG, MS, TA, TZ-KTS 314;) **yaşillık** “yeşillik” (CC- KTS 314); **yaşar-** (I) “yeşermek, yeşillenmek” (GT, Kİ) (KTS 314); xv. yy. *yaşıl* ‘yeşil’ (KKZLT 80); Doğu Tü.: xv.-xvi. yy. **yaşıl** ‘yeşil’ *yaşıl* ‘green’ 103a (BN Index 857), (BN 103a), xviii. yy. **yaşıl** ‘yeşil’ *yaşıl baş, yaşımtil* (Sang-Index 77); Batı Tü.: xvi. yy. DK-; xx-xxi. yy. Çağdaş Tü.: Çuvaş Tü.-, Halaç Tü.: **yāşil** (tief) ‘grün’ 560 (LSC 317), **yā³ şul** ‘yeşil’ (KM

51), Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: caş 1. Genç; *caş uul* ‘genç delikanlı’; 2. ‘yaş, dönem’; 3. ‘yeşil, taze’ *Daş öle çajarıp çıktı* ‘otlar yeşillendi’; 4. ‘yaş, nemli, ıslak’(AltTS 55), **жжыл [cajıl]** ‘yeşil’ (RAltS 206); Hakas Tü.-, Saha Tü.-, Şor Tü.-, Teleut Tü.: d’ajıl ‘yeşil, olgunlaşmamış, ham (meyve)’ (TelAS 20), *d’ajar-yeşermek*’ (TelAS 19); Tuva Tü.- Kuzey-Batı (Kırçak): Başkurt Tü.: йәшел [yәşil] ‘yeşil’ (RBSI 250), 1. *yeşil ot*, *yәşel ülän* ‘yeşil ot’, 2. ‘Taze yeşilliklerden oluşan’, 3. ‘Olgunlaşmamış’ yeşil elmalar beşmägän almalar, 4. Mec. ‘Genç, tecrübesiz, olgunlaşmamış kişi’ (RBSI 250-251), Karaçay-Malkar Tü.: jaşil: sif. Yeşil, ot rengi / Kırdıknı betine uşağan türsün, bet, boyau (KMTAS 822), *jaş-jaşil* ‘çok yeşil, yemyeşil’ (KMTAS 860); Karakalpak Tü.: жасыл [jasıl] ‘yeşil’ (KKalpRS 235), Karayim Tü.: yеşil ‘yeşil’ (KKKM-Dizin 370), Kazak Tü.: jasıl: 1. Japıraqtıñ, jas şöptiñ tüsindey kök. 2. Şöptiñ, ösimdiktiñ quramağan, sarğaymağan kök balausa kezi (KATS VI 170), Kırgız Tü.: жашыл [caşıl] kögörüп турған çöp sıyaktuу түс ‘yeşermiş ot gibi renk’, caşılça: piyaz, sabiz, kapusta sıyaktuу ogorod ösümdktörünüñ calpı naamı ‘soğan, havuç, lahana gibi bahçe sebzelerinin genel adı’ (KırgTTS, 198); Kumuk Tü.: яшыл [yaşıl] (RKumS, 176), Nogay Tü.: ясыл [yasıl] ‘yeşil’ *yasıl ölen* ‘yeşil ot’, *yasıl yapırak* ‘yeşil yaprak’, *yasıl түс* ‘yeşil renk’, *yasılala* ‘yeşil rengin çok olduğu ala renk’ (NogRSI 471), Tatar Tü.: яшел [yaşil] Spektrda töp töslärneñ berse – zäñgär belan sarı arasındaki töс; ülän, üsemlek, yafrak töse. Yaşel tukıma. Yaşel buyau. Yaşel түbä. Yaşel buyau. 2. Ülän üskän, yaşellek kaplagan. Yaşel sukmak. Yaşel bolın. 3. Ülännän, yafraktan torgan. Yaşel azık. Yaşel aşlama. Aşarga yaraklı ülännärneñ (kuzgalak, kıçıtkan) yafragınnan häzerlängän. Yaşel şı. Yaşel borş. 4. Ciläk-cimeş, aşlık h.b. ş. turında: ölgermägän, citlekmägän. 5. Bik yaş häm täcribäsez. 6. Ber yelga soldattan kalgan rekrutlar. Yaşel

çäy –üzenä has huş ise, yaşkelt-sarı töse häm täme avızını böreşterä torganrak bulur belan ayerila torgan çäy töre. Yaşel taviş –kolakka yatışsız aç, normal bulmagan çäreldäk taviş. Yaşelgä kalu (kaldıru) – nindi dä bulsa säbäp belan ber yelga soldattan kalıp toru (kaldıru). Yaşelbaş-Kişerneñ ber sortı; zelenogolovka. *Yaşel-zäñgär* 1. Yaşel belan zäñgär töslär arasındagı töş; (tsvet morskoy volnı); 2. Meditsinada tändäge ülekläü, çabıru lebek avırularını dezinfeksiyaläü, zararsızlandıru çarası bularak faydalanıla torgan sıyeklik (zelyonka), 3. Bakır kurporosı (medny kuporos); Yaşelle: Yaşel töş küp bolgan, yaşel töş katnaşkan. *Yaşelle-zäñgärle* 1. Yaşel häm zäñgär tösläre bulgan, yaşel häm zäñgär töslär katnaşkan. 2. Aç, yamsez, normal bulmagan çäreldäk häm zähär (taviş turında). Anıñ yaşelle-zäñgärle taviş kolagımda äle dä yañgırap tora. Söyl. (TTAS III 660); Güney-Doğu: Yeni Uygur Tü.: Özbek Tü.: яшил [yaşil] 1. Sariğ kök räng ortaligidägi, barg yâki mäysä rängidägi; säbzä räng. Yaşil bärqli ösimliklär. Yaşil pãrdä. 1. Sariğ kök räng ortaligidägi, barg yâki mäysä rängidägi; säbzä räng. Yaşil bärqli ösimliklär. Yaşil pãrdä. Yaşil boyâk, 2. Yaşil rängli yâş mäysälär, ösimliklär bilän kãplãngãn (ÖTİL II 490), Salar Tü.: jañil “yeşil”; (SY 22), *yafimt’ux* “yeşilmiş” (SY 23), Sarı Uygur Tü. ya’sıl “yeşil” (YJU 16), Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: jashıl [yaşıl] ‘yeşil’ sif. 1. Yarpag, ot rãkindä olan. Yaşil yarpag. Yaşil mahud. Yaşil boya. 2. Kal, yetişmãmiş. Alma hãlä yaşıldır. 3. is. (köhn.) Yaşil rãnkli şey. Yaşılı sarısından çohdur. Yaşil-Mavi, sif. Yaşıla vã maviyã çalan rãnkã olan (ADİL 520), Türkmen Tü.: яшыл [ya:şıl] ‘yeşil’ Otun, yaprağın rëñkinde bolan (TDS 860), Türkiye Tü. yeşil 1. Sarı ile mavinin karışmasından ortaya çıkan, bitki yapraklarının çoğunda görülen renk, 2. Bu renkte olan, 3. Kurumamış, taze (sebze): yeşilfasulye, 4. Olmamış, ham (meyve): yeşil kayısı (TüS 2173).

2.4.1.1.1. yaşıl Kullanım Alanı

- (KT D17) **y(a)ş(i)l** (ü)güz “ Sarı ırmağa” (Tekin, 2010: 28)
- (BK D15) **y(a)ş(i)l** üg(ü)z: “Sarı ırmak” (Tekin, 2010: 54)
- (IB) 17. Özlük at öng yirde arıp ongup toru kalmış. Tengri küçinge tag üze yol sub körüpen, yiş üze **yaş ot** körüpen, yoriyu barıpan, sub içipen, **yaş yipen** ölümde ozmış tir. (20 s)
- (IB) 53. Boz bulit yorıdı, bodun üze yagdı. Kara bulit yorıdı, kamağ üze yagdı. Tarıg bişdi; **yaş ot** ündü; yilkıka kişike edgü boltı tir. (24 s.)
- (TT II) 4) yayız yir yuzi **yaşardı**.
- (TT V 28) 123. ögän-lär-däki saryan otı **yaşı yaş**. bularni alip qut vaxşik tngri-lär-kä ayır uluy uluy iliglär-kä qan-lar-qa ançulasar. (V, 28)
- (TT VI 42) 323. tinsiz ärsär, qamay i iyaç, **yaş** ot titir. (VI, 42)
11. **yaşıl** burşaq- (grüne Bohnen) (VII,35)
- (TT VII 38) 8. quruş sögüdkä kalsär, bu sögüd **yaşarıp** amtı qurımış.
- (TT VII 24) 14. T III M. 190 69. [livi] aş-i **yaşıl** burçaq [titir. (VII, 24)
- (TT VII 26) 10. anggarak garx-qa **yaşıl** burçaq öz-äki aş. (VII, 26)
- (TT VII 26) 13. şanişçar garx-qa **yaşıl** burçaq, qundu burçaq öz-äki aş. (VII, 26)
- (TT VII 26) 19. virudaki mýaraç-qa **yaşıl** burçaq öz-äki yoyrut-luy aş. (VII, 26)
- (ETŞ 86) 37. (4). Köp vayniki-ler kuşalamul-ın / köpirdü **yaşardı** öklidü udaçı.
- (ETŞ 282 35. 1. (2a) 3.kün tengri kaytsısı açıtılı yarudı /**yağız** yir yuzi **yaşardı** körkledi (s. 282)
- (DLT I 331) Yarattı **yaşıl** çeş
Sawurdı ürünğ kaş
Tizildi karakuş
Tün kün üze yürkenür
- (DLT II 80) Alın tüpü **yaşardı**
Urut? Otın **yaşurdı**
Kölning suwin küşerdi
Sıgır boka münğreşür.
- (DLT III 21) “kılnu bilse kızıl kedher, yaramı bilse **yaşıl**
- (DLT III 47) **Yaş** ot köymes, yalafai ölmes = yaş ot....)
- (DLT III 143) **Yaşıl** yerliğ barcın =yeşil yüzlü ipek kumaş” demektir. Yeşillik bu kumaşta asıl olup öbürleri az bulunur.
- A14 B18 (KB I 67) kurımış yığaçlar tonandı **yaşıl** / bezendi yipün al sarığ kök kızıl
- (KB I 68) yağız yir **yaşıl** torqu yüzke badı / hıyay arkışı yağtı tavğaç eği (s. 24)
- (KB I 2916) **yaşıl** kök sarığ al ağı ton keçip
- Aşağı kötürse yaraşur yorıp (s. 302)
- (AKT) **yaşıl** kuşlar wä sarığ burunluğ ärdi (142,9) ‘sarı gagalı yeşil kuşlar vardı’.
- (AKT) **yaşıl** zumurrud tağı kök yaşillığı andın turur nā kim zumurrud kim bar bular andın tüşär (48b,8) ‘zümürüt yeşik (olur), göğün yeşilliği ondandır ki, ne kadar zümürüt varsa hepsi oradan gelir’.
- (AKT) **yaş** II. ‘taze, yeni’: yaş hurma ewülmiş (12b,8) ‘olgun, taze hurmalar’ [XIX,25].
- (AKT) tağı ündürdi sizin üçün yerdin **yaş** otlar (108b,19) ‘ve sizin için topraktan taze otlar (bitkiler(bitirdi’ [LXXI,17].
- (AKT) yaşar- ‘canlanmak, yeşermek’: hurma yığaçı **yaşardı** çeçäkländi (18,12) ‘hurma ağacı yeşerdi, çiçeklendi’.
- (AKT) Ol taş üzä ot **yaşarmış** ärdi (10b37) ‘o taş (kaya) üzerinde ot yeşermiş idi’.
- (AKT) yaşartdır- ‘canlandırmak, yeşertmek’ bu hurma kurımış ärdi sängä **yaşartdıru** bärdim (18,26) ‘bu hurma kurumuş idi, onu senin için yeşerttim’.
- KE 97 (77) (2) gördi kim ayakları-(3)-ndan asılmış gözleri **yaşıl** ve yüzleri kara bularuñ diliyile su arasında dört barmağ kadar yir var (s. 112).
- (NF) [37] Bu äkki qapuğ (16) **yaşıl** zümürüddin erdi. (s. 28)

(NF) [72] (5) aq tonluğ kişiler, **yaşıl** 'imāmaliğlar hēç Muhammedke barmaqğa qoymas erdiler. (s. 53)

(NF) [131] (14) Bir **yaşıl** çimgen içinde bolur, ol çimgen içinde **yaşıl** ton (15) keçip Qur'an oqıyur (s. 93).

(NF) [156] (5) Harūne'r-Reşīd (6) ğāyat sewündi taqı ol turbat üze bir **yaşıl** qubba qopardı... (s. 108)

(NF) [162] (11) taqı boynını (12) **yaşıl** zeberceddin yaratıp turur (s. 110).

(NF) [179] (8) Biri **yaşıl** yāqūtdın erdi taqı biri qızıl yāqūtdın erdi. (s. 123)

(NF) [270] (16) Tüşümde körer-men: Kökdin êkki ferīşte nazil bolur, **yaşıl** tonluğlar, (17) biri taqı biringe aytur... (s. 187)

(NF) [319] (8) Ol darahtning uluğluqını taqı körkini (9) taqı **yaşılığını** hēç kimerse şifat qılı bilmegey. (s. 221)

(NF) [319] Ol (13) **yaşıl** yapurğaklar içinde ol mēveler ay menğizlig taqı kün menğizlig münevver bolup körnürler. (s. 221)

(GT 2a-9) Ve ağaçlara **yaşıl** varaqdan hil'at-ı nevrūzı geydürmişdür.

(HŞ) **yaşıl** çimgen öze hoş oltururlar 557

(HŞ) **yaşıl** çimgen öze hoş oltururlar (555) (s. 213)

(HŞ) servlerge **yaşıl** hil'at kidürmiş 1445 (s. 265)

(HŞ) ajun başlap **yaşarğan** bilge bigler (2960) (s. 354)

(BN) **yaşıl** green 103a (BN Index 857)

(AltTS 55) daş öle **cajarıp** çıktı 'otlar yeşillendi'

(AA 78) Aldında ağaştar kuugargan da bolzo, Artkan çagaldar **cajil** emtir.

(AA 82) **Cajil** bürlü kayındı uuldıñ jeenderi barıp, taldap, kezip ekeleten.

(AA 84) **Cajil** bürlü jaş kayın / Ayılga turar uçarlu.

(TAH 91) "Aq keyemen keygän, **yäşel** suğın elgän" (kayın)

(TAH 91) "Haz sitendä **yäşel** haqsı, harısa ethä harğaya" (kemiş)

(TAH 103) **Yäşel** mäset tayağındı, Almaştırıp kılışka.

(TAH 208) Asılıkay buyı-aşıl taş, Yurmıy buykayzarı –**yäşel** taş.

(TAH 299) Mäsälän, **yäşel** bolon, tulı ay h. B. Epitet predmetka ber qarauğa kürenmägän, hizelmägän yarı bizäk östäy, şuğa la poetik anıklausı rölen ütäy: hätfä bolon, moñlo, nurlı, kömöş ay.

(KMTAS I 860) Kırdık çığar, **jaşil** kırdık, Sabannga sebilir urluq. Quliylanı Q., Üyünge igilik!, 112

(KMTAS I 822) **Jap-jaşil** boladıla qum özenle, raketala kökge çığadıla. Gurtulanı B., Şuyohla arasında, 18.

(KMTAS I 822) Bu jerleni jılamuqça taza şaudanları, **jap-jaşil** kırdıkları bardı. Töppelanı S., Jaralı zurnuk, 3.

(KMTAS I 822) *Kızıl Oktyabr elni sırtları, tüzleri da adamnı közün aldarça **jap-jaşil** kiyinngendile. "Alçıla", 81.

(KMTAS I 860) **Jaşil** kırdık künlümleni jasay başlağandı. Gurtulanı B., Jangı talisman, 110. *Kış jetsei taşlar **jaşil** tokluğun. Otaranı K., Saylama, I, 4.

(KMTAS I 860) Allıbızda iynekle körgen hansların üze, çaynay, burunları hansdan **jaşil** bolup baradıla. Bayramuqlanı H., Jilla bla taula, 246.

(KMTAS I 860) Terekle da **jaşil** kusup, şaharçıla da solu kün oramlanı tolturup jürüydüle. Katsiylanı H., Alanla, sizde ua ne hapar?, 149.

(KMTAS I 860) Jaz başında jer **jaşil** kusup, terekle türlü-türlü çağıp, qurthakumurshağa da jan kirdi. Katsiylanı H., Tamata, 201.

(KMTAS I 860-861) Oramda barasa, may, sen **jaşil** etgen Terekle sanga baş urğança bola. Quliylanı Q., Üyünge iygilik!, 339.

(KATS I 49) Jerde kızıl-**jaşıldı** oqtar aqtı kökten juldız kuladı ot qanattı. Ölgenderen koştasıp jüre berdik, Küzetine koydık ta avtomattı (S. Mäulenov, Alıs ketip.)

(KATS I 70) Jaratılıstıñ kısığın qaytse tüzeuge bolar yedi, **jasıl** ağaşsız, **jasıl** ösimdiksiz jerdin ne sänı bolsın, - dep ondayda köñil jabırqap qaladı (S. Bayjanov, Sunqar köñil)

(KATS I 137) Temirli taudın qoyında jidek, neler ädemi tüz gülderi... kızgaldak, sargaldak, aygöl, miyua, keregöz siyaqtı kızıl da **jasıl** gülder jazğa salım tolıqsıp kaptap ketedi (Z. Şaşkin, Temirtau)

(KATS I 156) Aylantıt köbelegi sarğyş sur tüsti, qanatınıñ ortası qonır, şeti sarğış. Juldız qurtarı **jasıl**, uzındığı 65-70 mm. Aylant siren' ağaştarınıñ japırağımen korektenedi (KUE)

(KATS I 158) Aymağın kök-**jasıl** töbeler qorşağan şağın selo kün nurına şomılıp küreñdenedi (M. İmanjanov, Meniñ Mahabb.)

(KATS I 162) Aspan aynalıp jerge tuskendey sarşa tamız, aptap urıp, **jasıl** şüyğın sarğayıp ketken ("Kaz. Ädeb.")

(KATS I 163) Aynala-tönjerek zamatta neşe türlü tüske boyalıp, qulpırıp, birese kögildir, birese **jasıl** tartıp, özgere berdı (Z. Şaşkin, Senim)

(KATS I 185) Jer beyne bir aqsarı, kızıl güldermen ayşıqtalğan **jasıl rendı** ajarlı, alıp kilem (S. Dosjanov, Kıran)

(KATS I 202) Hrom qosılısı aralashkannıñ kökşil **jasılın** akvamarin dep ataydı (B. Biriñjanov, Jalpı Himiya)

(KATS I 202) Akvamarininiñ kristaldarı kögildir, kögildir **jasıl**, **jasıl** kök, surğılt kögildir bolıp keledi (KUE)

(KırgTTS 198) **Caşıl** gül **caşıl** cibek şay köynök (Toktogul).

(KırgTTS 198) **Caşıl** onot, caş çoñoyot (makal).

(KırgTTS 198) Erte bışuuçu **caşılçalar**. **Caşılça** ösümdüktörü.

(NogE 78) Betegeli şöliniñ orayı **yasıl** tenizdey tolkinlasadı.

(TTAS 190) İgit bir kül buena tuktagan da şunda **yaşıl** çiräm östinä yatıp yal itmäkçi bulgan. G. Gali.

(TTAS 196) Ul Buharadan **yaşıl** çapan kiyip, zur çalma çalıp kaytsa da, ---- yakın arada gına zur kalalarda buş mähällä barlığı kürinmädi. G. İbrahimov

(TTAS 199) Buyau: **yaşılğä** buyay.

(TTAS 199) **Yaşıl** buyaunı buyap bitirü

(TTAS 199). Bu yort koymaları, kapkaları bilän bir töskä kuyı **yaşıl** buyay bilän, täräzä, işik, kapka çitläri ak buyau bilän kupşı itip buyalğan idi. Ä. Fäyzi

(TTAS 203) Bábäk2: yaña çıkan yaş botak, sabak. Yazğı çäçäklär aktan, **Yaşıl** babäklär çıkan, Kiçläär matur tön tınıç, İrtan matur yazğı tan. M. Ukmasi

(TTAS III 660) Kuye urman, matur **yaşel** urman Häterlätä ütkän yelları. Ä. Yerikey. Koyaşka karşı sırtın çıgarıp kibä başlagan tau başında **yaşel** ucımnar kürengäli. A. Şamov. Yaşel buyau. Samolet **yaşelğä** buyalğan. A. Ähmät.

(TTAS III 660) Ülän belan kaplanıp ta siman zur yomşak urman yulınnan **yaşel** tonnel' siman zur yukälär külägäsenä kerep kitkändä, ağaçlarınıñ yomşak yafraqları Zinnätneñ biten, inbaşların sıypap kala. G. Bäşirov

(TTAS III 660) Basunı äyländek, arba tutırıp **yaşel** peçän töyädäk tä, in yerakka, borçak cirlärenä kilep çıktık. G. İbrahimov. [Häsän abıy] **yaşel** peçängä çumıp yattı da cirladı G. Gobäy;

(TTAS III 660) [Ätäç] peşmägän **yaşel** karlıgannarı çukıp aşamaga da kereşte. Därdmänd. Yaş almagaçınıñ botakları sarılıp üskän ere **yaşel** almalarını köçkä kütärep toralar. İ. Gazi. Ölgermägän kileş, citlekmägän kileş. Arış **yaşelräk** urılğanga töşmi, költädä kala. M. Gali;

(TTAS III 660) Yaña gına rabfak betergen, moñarçı äle ber cirdä dä eşlämägän **yaşel** yeget bulumını belgäç. [mehkombinata] beraz uyga kaldılar Ä. Yeniki;

(TTAS III 660) Beraz yaşräk häm **yaşelräk** bulsa da, Söläymanovniñ uylavınça, ikelänmişä alıp barırga yarıy torgan malay ide ul. İ. Gazi.

(TTAS III 660) **Yaşellär** karalıp ber un minut kına ütkän ide, kızıl öynerj koyma yak işegendä ber adäm kürende. G. İbrahimov

(TTAS III 660) Ul, **yaşel** sugan, bötnek, petruşka kebeklär belan aldaştırgalap, aş peşerep aşattı da ... balaların yoklatu yağın karadı. G. Gobäy.

(TTAS III 660) –Min, alla teläsä, öyda eçep totar öçen dä **yaşel** çäyne küplöp alıp kaytırmın. F. Ämirhan.

(TTAS II 660) **Yaşel** taviş –kolakka yatışsız aç, normal bulmagan çäredek taviş. Anıñ häläl cefeteneñ, nikahlı karçıgınıñ, **yaşel** tavişi böten öyne tutırdı, zähär süzläre yaşen taşı şikelle atıla başladı. A. Şamov.

(TTAS III 660) [Kızınıñ yegete] **yaşelgä** kala imeş, aldagı yelga tağı karalası imeş. G. İbrahimov.

(TTAS III 660) Bitlärenä çirtsän kan çıgarlık bu yegetlärne zängärgä dä, **yaşelgä** dä kaldırçaç, bezneñ belan ni eşlärlär ikan? M. Gali.

(TTAS III 660) [Bolar yanında] yaña çabata kigän vä kızılı külmäk östennän **yaşelle** alyapkıç yapkan kız [bara]. F. Ämirhan

(TTAS III 660) Gaynulla **yaşelle**-zängärle konvertlarga salıngan hatlarını alıp ukıy başladı A. Ähmät. Yaşelle-zängärle garus ceplären, yanıp torgan kice mamıkların säkegä cäyep saldılar. F. Hösnü.

(TTAS III 660) [Yözlebikä] körän şalen kaytarıp inbaşına salgan, başında **yaşelle**-zängärle yefäk yaulık. G. Bäşirov;

(ÖTİL II 490) –Çap tãmändä tağ etäkləri, öng tãmändä **yaşil** gähtäzär, ortada kişläk . İ. Rahim, Çin muhabbat.

(ÖTİL II 490) Bäşi dägi **yaşil** romalı kãraçadan kelgän yüzini boğıbräk koygän bolsa häm, özigä hop yaraşgän, ungä şulardan başka räng, başka kiyim yaraşmaydıgängä ohşar edi. A. Kãhãr, Koşçı-när.

(ÖTİL II 490) Erkin kuşlar darahlärning koyuk **yaşil** içidän cânli naylorını tinlikkã koyardı. Äybek, Navâyi.

(ÖTİL II 490) Ongrãkdä, **yaşiltepä** üstidä koylär, kozilär, eçkilär otláb yurıbdı. H. Gülâm, Mä'şäl.

(ÖTİL II 490) **Yaşil** hiyãbãnlarda Eski distla yuraman. Şayhzãda. (ÖTİL II 490);

(ADİL 520) Ahşam vahtları kãndin kãnarında durub **yaşil** çãmãnlärã tamaşa eläyändä körürsän ki, nahır üz goyub kãndä kãlmäyã. C. Mãmãdguluzadã.

(ADİL 520) [Orhan:] Ey mavi köylär! Ey **yaşil** ormanlar! Ey bacalardan yüksälän dumanlar! H. Cavid.

(ADİL 520) [Minayã] ..belini çoh zãif köstärän **yaşil** ipäk koftada, başına saldığı ağı torda çoh yaraşıglı körünürdü. Ä. Äbülhasan.

(ADİL 520) Tãrlan körüb **yaşilbaşı**; Sağıñ, gaynag çala, maral! Aşig Äläskär,

(ADİL 520) – Elã çöllär **yaşillanan** kimi, arvad sãhär yerindän durur vä ac yatmış uşaglarını oyadıb deyir.. C. Mãmãdguluzadã.

(ADİL 520) –İctimaiyyätin kömãyi ilã şãhär **yaşıllaşdırılmışdır**. “Kommunist”.

(ADİL 520) O, közäl çiçäklärdän, bulaglardan, **yaşillıglardan** doymaz, ayrılmazdım. A. Şaig.

(ADİL 520) Hãr tãräfdän **yaşillıglar** nãzãrləri ohşayırdı. H. Cavid. Batıglar, çuhurlar, keçäl täpälär; Burada yaşillıgdan körünmãz äsär. S. Vurğun.

(GagTFE 168) Oturdum **yeşil** çimende, **Yeşil** yipek bükirim

(GagTFE 170) Siyah yüzüm salkımda, **Yeşil** yaprak altında

(GagTFE 172) **Yeşil** ipek bükirim, Yare gömlek dikerim

(GagTFE 173) **Yeşil** taşta su durur, Komşu kızı kudurur

(GagTFE 161) Sırtı mor mintannısı, Başı **yeşil** şallısı

(GagTFE 152) **Yeşil** kurbalar göllerde öter, Kurbaların sesi cihana yeter.

(GagTFE 145) Sivastopol bir çadır, bir **yeşil** çadır, o çadırın altında uç civan yatır.

(GagTFE 94) Başı **yeşil yeşilbaş** dil, sırtı kara manda dil, içi akça penir dil (Trup)

(GagFE 89) **Yeşil** kabaktan tofum istemem

(TDS 860) Bayırlar **yaşıl** mahmal yapınan yalı göm-gök övüsyär (N. Pomma, Sebäbini soñ bildim)
(TDS 860) Ol bayak obanıñ ileri çetinden geçyän suva bir topar **yaşılbaş** gondı (A. Govşudov, Köpetdagıñ eteginde)
(TDS 860) Bilbiller sayraşıp, nagmalar düzyär, **Yaşılbaş** sonalar köllerde yüzyär (Nuri Annagılıç, Saylanan eserler).
(Tüs 2173) Memleket isterim / Gök mavi dal **yeşil** / Tarla sarı olsun /Kuşların çiçeklerin diyarı olsun. C. S. Tarancı.
(Tüs 2173) Önümüzde **yeşil** yamaçlar görününce biraz keyiflendik. H. E. Adivar.
(Tüs 2173) Bu anıt, onun kişiliğinin getirdiği bir dokunulmazlıkla daha sonra nice heykellere **yeşil** ışık yakıyordu. H. Taner.
(Tüs 2173) Hayat sanki yeniden doğar, ağaçlar **yeşillenir**. A. Ş. Hisar.
(Tüs 2174) Yanımızdaki kızlara **yeşillendik**. Y.K. Karaosmanoğlu.
(GagTFE 168) Oturdum **yeşil** çimende, **Yeşil** yipek bükerim
(GagTFE 170) Siyah yüzüm salkımda, **Yeşil** yaprak altında
(GagTFE 172) **Yeşil** ipek bükerim, Yare gömlek dikerim

2.4.1.1.2. Anlam Olayları Açısından *yeşil*

Temel Anlam

‘Yeşil’

Türkçede yeşil kelimesi en eski Türkçe yazılı kaynaklarda görülmektedir.

VII.-VIII. yy. Köktürkçede:

y(a)ş(i)l (ü)güz “ Sarı ırmağa” (Tekin, 2010: 28).

y(a)ş(i)l üg(ü)z: “Sarı ırmak” (Tekin, 2010: 54).

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü gibi Talat Tekin tarafından *y(a)ş(i)l* ‘sarı’ olarak aktarılmıştır. Tekin, metindeki geçen ırmağı günümüzde Çin’de bulunan *Huangho* ‘Sarı Irmak’ olduğunu varsaydığını düşünmekteyiz. Biz *y(a)ş(i)l (ü)güz* ‘yeşil ırmak’ şeklinde aktarmayı tercih etmekteyiz. Çünkü ‘sarı’ kavramını ifade etmek için en eski Türkçe metinlerde *sarığ* kelimesi bulunmaktadır.

IX.-X. yy. Türkçe Budhist-Maniheist yazılı metinlerde:

yaγız yir yūzi yaşardı (TT II) 4) (s. 7).

37. (4). *Köp vayniki-ler kuşalamul-in.*
köpirdü yaşardı öklidü udaçı.
Kür luu-lar erkligi ilig kan atlıg
Kükürt ün-lüg-ke yükünürmen. (ETŞ 86).

3. *kün tengri kaytsısı açıtılı yarudı*
yağız yir yüzi yaşardı körkledi (ETŞ 282).

XI. yy. Karahanlı Türkçesi yazılı eserlerde:

Dīvān Luġāti't-Türk'te *yaşıl*, *yap yaşıl* kelimelerinin kullanıldığı, *yuşul* kelimesiyle birlikte *yaşıl yuşul* ifadesinin de bulunduğu belirtilmiştir (DLT III 19). Bununla birlikte *yaşıl çüvüt* 'yeşil boya (DLT III 162), *ot yaşardı* 'ot yeşerdi' şeklindeki ifadeler de bulunmaktadır (DLT III 68).

Alın tüpü yaşardı

Urut? Otın yaşardı

Kölniğ suwın küşerdi

Sıgır boka münğreşür.

“Dağların tepeleri yeşerdi, kuru ot yerine yeni ot çıktı; gölün suyu doldu; sığır, boğa böğrür” (DLT II 80).

“Kılnu bilse kızıl kedher, yaramı bilse yaşıl kedher

“Nazlanmayı bilse kızıl giyer, yaranmayı bilse yeşil giyer” (DLT III 21).

kurmuş yıgaçlar tonandı yaşıl

bezendi yipün al sarıg kök kızıl (KB I 67 s. 24).

*yağız yir **yaşıl** torğu yüzke badı
hıtay arqısı yadı tavğaç eği* (KB I 68 s. 24).

***yaşıl** kök sarığ al ağı ton keçip
Aşağı kötürse yaraşur yorıp* (KB I 2916 s. 302).

XII.-XIII. yy. Harezmi Türkçesi yazılı eserlerde:

***yaşıl** kuşlar wä sarığ burunluğ ärdi* (AKT(142,9).

***yaşıl** zumurrud tağı kök yaşılıkı andın turur nā kim zumurrud kim bar bular andın
tüşär* (AKT 48b,8).

XIV. yy. Harezmi Türkçesi yazılı eserlerde:

*ajun başlap **yaşargan** bilge bigler* (HŞ 2960).

yaşıl çimgen öze hoş otururlar (HŞ 555).

servlerge yaşıl hil'at kiğürmiş (HŞ 1445).

*hurma yıgaçı **yaşardı** çeçäkländi* 'hurma ağacı yeşerdi, çiçeklendi' (AKT 18,12).

*Ol taş üzä ot **yaşarmış** ärdi* 'o taş (kaya) üzerinde ot yeşermiş idi' (AKT 10b37).

bu hurma kurmuş ärdi sängä yaşartdıru bärdim 'bu hurma kurmuş idi, onu senin için yeşerttim' (AKT 18,26).

(2) gördi kim ayakları-(3)-ndan asılmış gözleri **yaşıl** ve yüzleri **kara** bularuñ diliyile su arasında dört barmaq kadar yir var KE 97 (77)

*Bu ekki qapuğ (16) **yaşıl** zümürüddin erdi.* (NF [37])

(14) Bir **yaşıl** çimgen içinde bolur, ol çimgen içinde yaşıl ton (15) keçip Qur'ân oqıyur (NF [131]).

Ol (13) **yaşıl** yapurğaklar içinde ol mēveler ay menġizlig taqı kün menġizlig münevver bolup körnürler (NF) [319]).

XV.-XVI. yy. Doġu Türkçe yazılı eseri olarak Babürname'de *yaşıl* "green" 103a (BN Index 857) şeklinde belirtilmiştir.

XVIII. yy. *yaşıl* 'yeşil' *yaşıl baş*, *yaşımtıl* (Sang-Index 77) şeklinde tanımlanmıştır.

XX.-XXI. yy. Çağdaş Türk Lehçelerinde:

Altay Türkçesinde:

daş öle cajarıp çıktı 'otlar yeşillendi' (AltTS 55)

Aldında agaştar kuugargan da bolzo,
Artkan çagaldar cajil emtir. (AA 78)

Cajil bürlü kayıñdı uuldıñ jeenderi barıp, taldap, kezip ekeleten. (AA 82)

Cajil bürlü jaş kayıñ

Ayılga turar uçarlu. (AA 84)

Başkurt Türkçesinde:

"Aķ keyemen keygän, **yüşel** suġın elgän" (*kayın*) (TAH 91)

"Hız sitendä **yüşel** haksı, harısa ethä harġaya" (*kamış*) (TAH 91)

Karaçay Malkar Türkçesinde:

Kırdık çığar, caşil kıdrık, Sabannga sebilir urluķ. Ğuliyıanı Ğ., Üyünge igilik!, 112 (KMTAS I 860)

Cap-caşil boladıla şum özenle, raketala kökge çığadıla. Gurtulanı B., Şuyohla arasında, 18. (KMTAS I 822).

Kazak Türkçesinde:

*Jerde kızıl-**jasıldı** ohtar aqtı kökten juldız kuladı ot kanattı. Ölgenderen koştasıp jüre berdik, Küzetine koydık ta avtomattı* (S. Mäulenov, Alıs ketip.) (KATS I 49)

*Temirli taudıñ koyınında jidek, neler ädemı tüz gülderi... kızgaldak, sarğaldak, aygöl, miyua, keregöz siyaqtı kızıl da **jasıl** gülder jazğa salım tolıksıp kaptap ketedi* (Z. Şaşkin, Temirtau) (KATS I 137)

Kırgız Türkçesinde:

***Caşıl** gül **caşıl** cibek şay köynök* (Toktogul) (KırgTTS 198)

***Caşıl** oñot, caş çoñoyot* (makal) (KırgTTS 198)

Nogay Türkçesinde:

*Betegeli şöliniñ orayı **yasıl** teñizdey tolkınlasadı.* (NogE 78)

Tatar Türkçesinde:

Ul Buharadan yaşıñ çapan kiyip, zur çalma çalıp kaytsa da, ---- yakın arada gına zur kalalarda buş mähällä barlığı kürinmädi. G. İbrahimov (TTAS 196)

*Kuye urman, matur **yaşel** urman Häterlätä ütkän yellarnı.* Ä. Yerikey. (TTAS III 660).

Özbek Türkçesinde:

*Erkin kuşlar darahtlärning koyuk **yaşil** içidän cânli naylorini tinlikkä koyardi.*

Äybek, Navâyi. (ÖTİL II 490)

*Ongrâkdä, **yaşiltepü** üstidä koylär, kozilär, eçkilär otläb yuribdi. H. Ğulâm, Mä'säl.*

(ÖTİL II 490)

Yeni Uygur Türkçesinde:

Yezidiki yeşil tosaqlar (UygRS 315)

Azerbaycan Türkçesinde:

*[Minayä] ..belini çoh zäif köstärän **yaşil** ipäk koftada, başına saldığı ağ torda çoh yaraşıglı körünürdü. Ä. Äbülhasan. (ADİL 520)*

*Ahşam vahtları kändin kənarında durub **yaşil** çämänlärä tamaşa eläyändä körürsən ki, nahır üz goyub kändä kəlmäyä. C. Mämmädguluzadä. (ADİL 520)*

Türkmen Türkçesinde:

*Bayırlar **yaşil** mahmal yapınan yalı göm-gök övüsyär (N. Pomma, Sebäbini soň bildim) (TDS 860)*

*Ol bayak obanıñ ileri çetinden geçyän suva bir topar **yaşilbaş** gondı (A. Govşudov, Köpetdagıñ eteginde) (TDS 860)*

Türkiye Türkçesinde:

Memleket isterim

*Gök mavi dal **yeşil***

Tarla sarı olsun

Kuşların çiçeklerin diyarı olsun. C. S. Tarancı (TüS 2173).

Bu anıt, onun kişiliğinin getirdiği bir dokunulmazlıkla daha sonra nice heykellere yeşil ışık yakıyordu. H. Taner (TüS 2173).

Anlam Açısında yaşıl

Yan Anlamlar

‘Mavi, Turkuaz’

Türkçede *yeşil* kavramı için sık olarak *kök* ‘mavi’ kavramının kullanılmaktadır. Bununla birlikte *yeşil* kavramının *kök* ‘mavi’ kavramı için de kullanıldığı tanıklanmıştır.

XI. yy. Karahanlı Türkçesinde:

Yarattı yaşıl çeş

Sawurdi ürünğ kaş

Tizildi karakuş

Tün kün üze yürkenür

Besim Atalay bu dörtlüğü “Perüze gibi yeşil göğü yarattı, üzerine beyaz yüzük kaşları saçtı, karakuş yıldızı dizildi, gece, gündüz üzerine örtülür”. (Şöyle ki, baharı anlatarak, Ulu Tanrı yeşillikte perüze gibi olan göğü yarattı ve üzerine yeşim gibi yıldızlar saçtı – yeşim, beyaz bir taştır ki ondan yüzük kaşı yapılır – Mizan yıldızı dizildi – bu yıldızın adına Türkler Karakuş derler – gece ile gündüz birbiri üzerine örtülüyor)” (DLT I 331) şeklinde aktarmıştır. Burada *yaşıl çeş* “yeşil firüze” ifadesinden gökyüzünün güneş ışınlarından mavinin yeşile yakın turkuaz tonu kastedildiğini düşünmekteyiz, zira firüze taşının rengi turkuaz renktedir.

‘Taze, ot, yeşillik’

Türkçede *yaş* kelimesinin ‘yeşil’ anlamı yanı sıra ‘taze, ot, yeşillik’ anlamlarında da kullanıldığı tanıklanmıştır.

IX.-X. yy. Türkçe Budhist-Maniheist yazılı kaynaklarda:

Özlük at öng yirde arıp ongup toru kalmış. Tengri küçinge tag üze yol sub körüpen, yiş üze yaş ot körüpen, yoriyu barıpan, sub içipen, yaş yipen ölümde ozmiş tir. (20 s.)

(bi) binek at çölde yorgunluktan (ve susuzluktan) bitkin halde kalakalmış. (Sonra) Tanrının inayeti ile dağ üstünde yol (ve) su görerek, dağ çayırında (da) taze ot görerek yürüyüp gitmiş; su içip taze (ot) yiyerek ölümden kurtulmuş der. (s. 28) (IB 17).

Boz bulut yorıdı, bodun üze yağdı. Kara bulut yorıdı, kamağ üze yağdı. Tarıg bişdi; yaş ot ündü; yulkıka kişike edgü boltı tir. (24 s.)

Boz bulut yürüdü, halk üstüne yağmur bıraktı, kara bulut yürüdü her şeyin üstüne yağmur bıraktı. Ekinler olgunlaştı, taze otlar çıktı. Hayvanlar ve insanlar için iyi oldu, der. (s. 32) (IB 53).

123. ögän-lär-däki sarıyan otı yaşı yaş. bularni alip qut vaxşik tngri-lär-kä ayir uluy uluy iliglär-kä qan-lar-qa ançulasar. (TT V 28)

323. tinsiz ärsär, qamay i İyaç, yaş ot titir. (TT VI 42).

8. quruy sögüdkä kälösär, bu sögüd yaşarip amti qurimiş (TT VII 38).

13. šanišçar garx-qa yaşil burçaq, qundu burçaq öz-äki aš. (TT VII 26).

Dīvān Luġāti't-Türk'te *yaş soluşdı* 'herhangi yaş meyva veya sebze gibi şeyler tazlığını kaybettiğinde böyle söylendiği (DLT II 109) belirtilmiştir. Bunun yanı sıra *yaş yuş* şeklinde 'yeşillik' için söylendiği ve *yuş* kelimesinin yalnız kullanılmadığı ifade edilmiştir (DLT III 143). Aynı şekilde *yaş* 'sebze, zarzavat, yeşillik' anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Örneğin *yaş yedim* 'sebze yedim' (DLT III 159). Öte yandan *yaş* 'yaş, taze' anlamı verilmektedir. Örneğin: *yaş et* 'taze et' (DLT III 159).

Yaş ot köymes, yalafası ölmes (DLT III 47)

Dīvān Luġāti't-Türk'te *yaş*'ın -la isimden fiil yapma eki ile yapılmış *yaşla-* 'taze ot yemek' fiilini görmekteyiz. Örneğin: *at yaşladı* 'at yaş yedi, ot yedi'. (DLT III 308).

XII.-XIII. yy. Harezmi Türkçesi yazılı eserlerde:

Anonim Kur'an Tefsiri'nde *yaş* kelimesinin 'taze, yeni' anlamı bulunmaktadır. Örneğin:

yaş hurma ewülmiş (12b,8) 'olgun, taze hurmalar' (AKT [XIX, 25]).

taķı ündürdi sizin için yerdin yaş otlar (108b,19) 've sizin için topraktan taze otlar (bitkiler) bitirdi' (AKT [LXXI,17]).

XXI. yy. Çağdaş Türk lehçelerinde:

Başkurt Türkçesi *yaşel* kelimesinin 'taze yeşilliklerden oluşan'(RBSI 250-251) anlamı bulunmaktadır.

Kırgız Türkçesinde:

Caşılça kelimesinin *piyaz, sabiz, kapusta suyaktuu ogorod ösümdktörünüñ calpı naamı* ‘soğan, havuç, lahana gibi bahçe sebzelerinin genel adı’ (KırgTTS, 198) şeklinde ifade edilmektedir.

Türkiye Türkçesinde:

Yeşil kelimesinin ‘kurumamış, taze (sebze)’ şeklinde anlamı verilmektedir. Örneğin: yeşilfasulye (TüS 2173) ‘taze fasulye’.

Görüldüğü gibi yukarıdaki toplanan ve incelenen malzemelerden yeşil kavramının Türkler tarafından genellikle ‘yeşil’ anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. Tuva, Hakas, Saha Türk lehçelerinde yeşil kavramı için yeşil kelimesinin kullanılmadığı tanıklanmıştır. Örneğin: Tuva Türkçesinde *ногаан* [nogaan] Moğolcadan ödünç alınmış olup Tuva Türkçesinde yaşamın her alanında ‘yeşil’ anlamında kullanılmaktadır (TuvRSI 310). Hakas Türkçesinde ise *yeşil* kavramı için *кök* [kök] ‘yeşil’ ve *Moğolca kökenli ноған* [noğan] ‘yeşil’ kullanılmaktadır. Saha Türkçesinde de yeşil kavramı için *küöh* ‘yeşil’ kelimesi kullanılmaktadır (YRS 200). Örneğin: *ot küöx* ‘yeşil’, *kögör-* ‘yeşillenmek’, *küöx üüneeyi* ‘yeşillik’ (TSS 302). Çuvaş Türkçesinde ise *yeşil* kavramı için *сумĕс* [simĕs] ‘yeşil’ (ÇR 366) kelimesi kullanılmaktadır. Çuvaşçadaki simĕs kelimesinin diğer Türk lehçelerinde *yemiş, yemiş, cemiş, jemiş* şekillerinde ‘meyve’ anlamında kullanıldığı bilinmektedir.

2.5. “Kırmızı”

2.5.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Kırmızı” Kavramı

2.5.1.1. *kızıl*

Proto-Tü. ***qyzyl** ‘kırmızı’ (Tenişev 602-604); viii. yy. KökTü.-; ix. yy. **kızıl** ‘kızıl’: *kızıl kaya kışlagım ol* ‘kızıl kayalar kışlığım’ (IB 51); Bud.Tü.ç. **qüzil** ‘kırmızı’: *küntün qüzil sayızyan* (TT VI 22), *qüz-il ordu-luy. bu ymä yavüz [ol]* (TT VI 22), **qizil** orduluy ‘kırmızı saray = Jupiter’ (TT VII 64), **qüzqil** ‘kırmızı’ (TT VIII I.6), **qyzyl** ‘kırmızı’ (Maitri 80, 182, 184, 189, 191, 216); ix-x yy. **kızıl** ‘kızıl’ (AY 28/24, 34ğ/12, 81/6, 475/22, 476/4), *kızılı* (AY 348/20), *kızılığ* (AY e1/17); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **kızıl** ‘kızıl, kızıl renk, kırmızı’ (DLT I 40-16, 60-5, 362-10, 394-17, 19, 395-3, II 133-14, III 20-16, 162-17, 183-6, 219-15, 325-6, 363-22), *kızarmak* ‘kızarmak’ (DLT I 77-8, 9, 163-14), *kızart-* ‘kızartmak’ (DLT III 431-15, 17), *kızıl er-* ‘kızarmak’ (DLT II 163-15), **kıızıl** ‘kızıl, kırmızı’: *kızıl bol-*, *kızıl kıl-*, *kızılı sarığlı* (KB 67, 76, 120, 964, 966, 992, 2250, 2312, 2384, 2692, 2915, 4295, 4485, 4959, 5686, 6007, 6229, 6529, 4499, 954, 2398, 2483, 5804, 2385, 4632 İndeks 255), *kıp kızıl* ‘kıpkızıl’ *kıp kızıl bol-* (KB 2385 İndeks 252), *kız-* ‘kızarmak, gülmek’ (KB 3845, 5761,6223, 333, 453, 480, 1100, 2385, 2915, 3073, 4524, 4544, 4707, 4938, 4895), *kızarmak* ‘kızarmak’ 3283 İndeks 254), *kızart-* ‘kızartmak, mutlu etmek’ (KB 2384, 4868,1287, 4117, 5199, 6002, 2185, 3977, 892, 5779 İndeks 254); RKT-, Harezmi ç. xii. yy. **kıızıl** ‘kırmızı’ *kızıl yāngāk* (ME 95/1), *kızıl boldı* (ME 162/6, 164/2, 184/7), *kızılığ:* *ak kızılığğa karıldı* (ME 4/4, 5, 162/6), *kızarmak:* *kızardı yāngākı* (ME 162/6, 184/7) *kızart-* ‘kızartmak’ (ME 72/6), xii-xiii. yy. **kıızıl** ‘kızıl, kırmızı’, *kızılığ* ‘kızılık, kızartı’ (AKT-Borovkov 29b1; 136b,4; 67,8); MM-; xiv. yy. **kıızıl** ‘kızıl, kırmızı, altın para’(KE-Dizin 942); **kıızıl** ‘kızıl’ *kızıl altun, kızıl kan, kızıl*

mèveler, kızıl yâkût, kızıl bol- (NF 155-3; 171-7; 64-13; 97-7, 8, 12; 101-7; 162-10; 250-7; 254-3, 8; 258-7, 8; 341-4; 342-6, 8; 398-3, 4; 342-6; 179-4, 6, 8; 398-3, 4; 153-6; 179-4, 6, 11, 14; 319-10; 37-14, 15; 62-6; 162-11; 179-8; 179-13, 15 İndeks 241), *kızillık* (NF-Ata, 385-8), *kızır-* ‘kızarmak’ (NF-Ata 66-8), kızıl ‘kırmızı’ (HŞ 1425, 3275); EKıp.: xiii-xiv. yy. **kızıl** “kızıl, kırmızı” (BV, CC, DM, Gİ, GT, KF, KFT, Kİ, MG, RH, TA, TZ-KTS). *kızıl başlı çıpçuk* “puhu kuşu denilen küçük bir kuş” (İM-KTS 147); **kızıl** ‘kırmızı’ GT (27b-4), **kız-** ‘kızarmak, yanmak’ (GT 22b-13), **kızıl** (KK 3, 4, 80, 90); MKıp.: *kızillık* (KMS 9); xv. yy. **kızıl:** (KKİ 3, 4, 80, 90); Doğu Tü.: xv.-xvi. yy. **qızıl** ‘kırmızı’ (BN Index 853), *kızıl keyik =arqarığalça* 141b (BN Index 860), xviii. yy. **kızıl:** *kızıl alma, kızıl ayağ, kızıl palçığ kızıl bilge kızıl tal kızıl tüglü* (San.-Index 70); Batı Tü.: xvi. yy. **kızıl** ‘kırmızı, altın’ (DK 10-7, 10-11, 11-13, 12-13, 13-1, 18-2, 32-8, 33-8, 36-6, 38-7, 40-6, 45-6, 45-13, 48-2, 54-11, 59-4, 59-4, 89-10, 91-11, 115-2, 117-7, 139-6, 145-4, 189-11, 199-8, 280-3), Çağdaş Tü.: xix. yy. **kızıl** ‘kızıl, kırmızı, al, sarı (hayvan renkleri hakk)’, *kızıl çalkan* (Tel.) *kızıl şalkan* (Kond.) ‘pancar’, *kızıl kat* (Tel.), *kızılınğaat* (kond.), *kızılğat* (Ab.) ‘kırmızı frenk üzümü’; *yarık kızıl* (Tel.) ‘al’, *küreng kızıl* ‘mor, alkan rengi’, *kan kızıl* (Tel.), *çokum kızıl* (tel.) ‘kan kırmızı’, *kıp-kızıl* ‘kıp-kızıl, tamamilen kırmızı, kıp-kırmızı’, *kızıl şık yar* (kond.) ‘ayın onbeşi’, *kızılzıman* (Tel., Aş.b.), (Tel.), *kızındık* (Kond.), *kızılzıban* (kond.), *kızılğak* (Kond.), *kısgiltın* (Kond.), *kıskıltım, sala kızıl* (Ab.), ‘kırmızımsı, kırmızımtırak’, *kızır* ‘kızarmak, kırmızılaşmak’; *kongaraktı otka kızarttı* ‘çingırağı ateşte kızarttı; *kızır yatyang edi yogul* ‘vücudunda canı yoktur, ölmüştür’. *Kırık kulas yıdazı kızara iziçik* ‘kırk kulaçlık mızrak nar gibi kızardı’ (AAŞ 385-386), xx.-xxi. yy. Çuvaş Tü.: **xě’plě [hırlı]** 1. ‘kırmızılık, kırmızı, al renk’, *xě’plě anis* ‘al anason’, *xě’plě galstuk* ‘kırmızı kravat’, *xě’plě cãpã* ‘kırmızı

boya', *xě'rlě mǎnrǎ* 'kırmızı toprak', *xě'rlě ərəx* 'kırmızı şarap', 2) 'şarap', *йёпкён xě'rlě* 'morumsu kırmızı, erguvani', *тёксём xě'rlě* 'koyu kırmızı', 2. 'kırmızı' *Xě'rlě Çar* 'Kızıl Ordu', 3. 'allık' *xě'rlě нитçамарти* 'al yanaklar', 4. 'kızıl (pas rengi)', *xě'rlě ёне* 'kızıl inek', *xě'rlě çүçлө ача* 'kızıl saçlı çocuk', *xě'rlě тилө* 'kızıl tilki', 5. 'olgunlaşmış' (meyve), 6. 'parlak, güneşli' *xě'rlě кун* 'güneşli gün', 7. 'iyi, güzel, çok güzel' (ÇRS 555), *йәм-xěrlě, хән-xěrlě* kıpkırmızı' (RÇuvS 26), Halaç Tü.: **qizil** 'rot' 563, *qizil boğarsuq* 'Eingeweide' 53, *qizil gul* 'rote Blume oder Rose' 180, *qizil rōda* 'Eingeweide' 53 (LSC 306), **ğizil**: *ğizil-yurt* 'ein Blutsauger' 167 (LSC 289); Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **кызыл [kızıl]** (RAltS 263); kızıl 1. 'Kırmızı, kızıl; *kızıl maanı* 'kızıl bayrak'; *kıp-kızıl* 'kıp kızıl, kıpkırmızı'; *kızıl koñır* at 'kızıl at', 2. 'kırmızı, al'; *kızıl caaktu* 'al yanaklı' (AltTS 111-112); Hakas Tü.: **хызыл [hızıl]** (RHakS 335), *hızıl* 1. 'kızıl, kırmızı': *hıp-hızıl* 'kıp kızıl', *hızıl-arah* 'kızılımsı, kırmızımtırak, *hızıl stroka* 'paragraf, satır başı', 2. Al: *hızıl naahtiğ* 'al yanaklı'; 3. 'Kızıl sarı': *hızıl sastiğ* 'kızıl sarı saçlı'; 4. 'yanık renkte, kahverengimsi, esmer, al donlu (at); *hızıl ñek* 'kahverengimsi inek'; *hızıl haltar ñek* 'boz inek'; *hızıl sabdar at*; *hızıl çigreñ at*; *han-hızıl at* 'al donlu at'; *hızıl hoor at* 'açık doru at', *hızıl toriğ ay* 'kızıl doru at', *hızıl see* 'kan kırmızı' (HakTS 178); Saha Tü.: **кыһыл [kihil]** 'kırmızı, al, kırmızılık', *kihil bilaax* 'kırmızı bayrak', *uot kihil* 'ateş kırmızısı', *xaan kihil* 'al', *Kihil Armia* 'Kızıl Ordu', *kihil kömüs* 'altın', *kihil oğo* 'bebek, yenidoğan', *kihil oton* 'kırmızı yabanmersini', *kihil sahil* 'kızıl tilki', *kihil talax* 'krasnotal', *kihil tıl* 'lafazanlık', *kihil xaptağas* 'kırmızı frenküzümü', *kihil xarax*, *kihutay* (YakRS 213), Şor Tü.: kızıl 'kızıl, kırmızı, al: *kızıl çılan* 'kızıl yılan', *kızılğat* 'kırmızı frenk üzümü', *kızıl şalgan* 'pancar' (§S 51); Teleüt Tü.: **kızıl** 'kırmızı': *kan kızıl* 'kıp kırmızı', *kızıl töş* 'şakrak kuşu', *kızır-* 'kızarmak' (TelAS

58); Tuva Tü.: **кызыл [kızıl]** I. 1. ‘kırmızı’, *kızıl tuk* ‘kırmızı bayrak’, *kızıl dovurak* ‘kırmızı toprak’, *kızıl ög* ‘kırmızı otağ’, *kızıl gvardeyji* ‘kıızıl asker’, *Kızıl Şerig* ‘Kızıl Ordu’, *kızıl şerigji* ‘kıızıl asker’, 2) mec. ‘gayret eden, çaba gösteren kişi’, **kızıl hırın* ‘karın’, *kızıl tın* ‘hayat’, *kızıl dustaar* ‘ölmek’, *kızıl muıǵı* ‘kana bulanmış’, *kızıl haya* a) ‘kıızılık, kıızıltı’ b) ‘balk’; Kızıl II. ‘melez ağacının kabuğundaki işaret’, *kızılın çaspas boo* ‘isabetli tüfek’, *kızıl-adak*, *ala-buga*, *kızıl-hürenj* ‘bordo renk’ (TuvRS 274), Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **кызыл [kızıl]** 1. ‘kırmızı’; *kızıl bayrak*, 2. *kızıldar* ‘kıızıl ordu askerleri’ (RBaşKS 324), *kızıl bayrak*, *kızıl asker* ‘bolşevik askeri’, *kızıl tänlelär* ‘Kızılderilililer’, *kızılǵanat* (balık türü), *kızımık* ‘kıızımık’, *kızıl ağas* ‘kıızıl ağaç’ (değerli mobilyaların yapıldığı ağaç türü) (BTDH 325); Karaçay-Malkar Tü.: **кызыл [kızıl]** 1. ‘kırmızı, kan rengi’, *kanı terisine urup kızarǵan* ‘kanı derisine vurmuş’, 2. ‘al’ *kızıl türsünlü*, *kızarǵan (betni yüsünden)* ‘al renkli, kızarmış (cilt hakkında), 3. ‘Bolşevik yandaşı’ *Bolşevikleni kelecisi, alanı, revolyutsia diktaturanı jaqlaǵan Kıızıl Askerni kulluqçusu* ‘bolşevikler devrimini destekleyen, onların tarafını tutan, Kızıl ordu askeri taraftarı’; *kızıl ala: kıızıl-қolan, kıızılı bla aǵı katış ızlıqları, tamǵaları bolǵan* ‘kırmızı ala, kırmızı ve beyaz karışık çizgileri, benekleri olan’(KMTAS II 752), Karakalpak Tü.: **кызыл [kızıl]** 1. ‘kırmızı, kırmızılık’, *kızıl köylek* ‘kırmızı gömlek’, *aşık kızıl* ‘al, açık kırmızı’, *Kızıl Armiya* ‘Kızıl Ordu’, *Kızıl krest* ‘kırmızı haç’, *kızıl қараǵaylı тоǵay* ‘kıızıl çamlık, 2. ‘al’ *betine kıızıl juurdı* ‘yüzünde allık oluştu’, *kızıl juur-* ‘yanmak, kızarmak’, *betke kıızıl juurdı* ‘yanakları kırmızılaştı, yandı’, 3. ‘ufalanmış temiz tohum’, 4. ‘çöl’; *kızıl kanat* ‘kıızıl kanat balığı) (KKalpRS 421), Karayım Tü.: **qızıl** ‘kıızıl, parlak kırmızı’ (KKKM-Dizin 309), ‘kırmızı’, ‘kıızılımsı turuncu’ *kızıl ağats* ‘kıızıl ağaç’, *kızıl altın*, *kızıl as* ‘borş yemeği’, *kızıl tas* ‘yakut, lal taşı’ (KarRPS 383-384); Kazak Tü.:

КЫЗЫЛ [kızıl] II. ‘kırmızı’ 1. Ҷан түсти, қırmızı. / *Қızıl түс* ‘ kırmızı renk’, 2. Jılkı malında bolatın aқ aralas kökşil түs, 3. Siir, түye, қoy malında bolatın аşıқ қоңır түs. 4. Mec. Adam жүzіндеgi қан күрең рең, қıзарған шıray; / *Şaydıң al күрең түсти қоюу, шıғımı, / Қızıl әsker / Maldıң, аңнıң, қустıң yeti / Қıрмадағı ушırılған таза astıқ, / Jemis sölinen dayındalған şarap // Bürkitti babına keltiru üşin beriletin қан-söli boyında, жулмаған түyir-түyir kızıl yet // Äşekey, әşekey buyımdarı (monşaq, алқа sıyaқtı) / al kızıl ‘ natriy, şımқay kızıl’ (KATS X 499); Қırғız Тү.: **КЫЗЫЛ [kızıl]** 1. *Kandın ıraqındaıy түs, 2. Revolyutsiyalıқ kıymılga tiyiştüü, sovet ökmötünö, sovettik түzülüşkö baylanıştuu adamdar (köbünçö köptük sanda). 3. Köbünçö kögüş түstögü, ak түs aralaş cılığa karata ayılat. 4. Et. 5. Bastırılıp, bölünip alingan eğın, таза dan. *kızıl-tazıl ‘kızıl aralaş ar tüürdüü түs; kızıl çiykil- kızılduu ağış (öñ, түs cönündö) (KırğTTS 389), Кумук Тү.: **КЫЗЫЛ [kızıl]** (RKumS 226); Нogay Тү.: **кızıl** 1) ‘kırmızı’; kızıl bayraklı, kara-kök kızıl ‘koyu kırmızı, bordo’, 2) ‘al’ beti kızardı ‘yüzü kızardı’ (NogRSI 197), Tatar Тү.: **КЫЗЫЛ [kızıl]**: *Salavat küperendäge töp töslärneñ bersenä ohşagan, saf kan tösendäge: kızıl çäçäk, kızıl flag, 2. Kızılıт körän, kara kızıl (sıyer, bozau töse turında), kızıl sıyer, 3. Kannıñ tiregä kübräk kilüe arkasında kızıl töс alған, berkadär kan töse kergä, 4. Vinograd yaki başka törle cimeş sunnan açetep yasalған, 5. Revolyutsiyon köräşkä katnaşuçı, revolyutsiyon köräş yaqlı, sotsiyalistik revolyutsiyagä bäyläneşle: kızıl frontovıklär, 6. XX yöz başında cäditçelär häräkätendä katnaşuçı, cäditçelär yaqlı, 7. Hiç taypılmıyça bilgele ber karaşnı yaklauçı, ezlekle tarafdar bulған, ortodoks bulған, 8. Botanika, zoologya, mineralogiya h. b. ş. fännär buyença kayber tezmä terminnarnıñ berence süze bulıp kilä: kızıl klever, kızile elma, kızıl karlıған, kızıl yarkanat, kızıl bolan, kızıl büre, kızıl yakut, kızıl lala, kızıl mäk, kızıl solıça (TTAS II 211), Güney-Doğu: Özbek***

Tü.: қизил [қизил] 1. Қан рәнгидәги, қирмизи, әлвән. Қизил бәйрәқ, қизил galstuk, қизил көйләк, қизил қаләм, қизил әлмә, қизил vino. Қизил гүл: 1) қизил рәнгдә аңиләдигән һәр қандай гүл, 2) әтиргүлning қизил аңиләдигән әләһидә br түри, 3) шундәй гүлләр аңилгән пәйтдә өткәзиләдигән һалқ сәйили. Қизил ләвләги, қизилчә, 2. Yüzning, бәдәнning шу түсгә мәйл рәңги, қизиллик, 3. Revolyutsiyon һәрәкәтгә, sovet sotsiyalistik тизүмигә, Қизил Armiyagә әид: қизил әр, қизил сәқчи, қизил қошин (ӨТІЛ I 570), Sarı Uygur Tü.: **kızıl** ‘кырымзы’ *kızılraq* ‘daha kırmızı’ (YJU 36), Yeni Uygur Tü.: قريل [қизил] I. 1) ‘кырымзы, ал’ *toq қизил* ‘koyu kırmızı, bordo renk’, *қениқ қизил* ‘al, parlak kırmızı’, *қизил сақал* ‘kızıl sakal’, 2) ‘kızamıkcık’ *қизил буғдаш* ‘kırmızı pancar’, *қизил topa* ‘kırmızı toprak’, *қизил гүл* ‘kırmızı gül’ (UygRS 626), Salar Tü.: **qysyl, qyzyli** ‘kırmızı’, *qyp-qysyl* ‘kıpkırmızı’, *xutu qysyl* ‘çok kırmızı’ (SY 22, 23); Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **гызыл [gızıl]** 1. is. Ränki sarı, bahalı bәzäk şeylәri vә s. gayrılan vә дәyär vahidi kimi işlädilән giymätli metal. Halis gızıl. Gızıl mä’dәni. // Gızıldan gayrılmış. Gızıl üzük, gızıl golbag, gızıl diş, gızıl pul. // Gızıl çәрçiväyә salınmış, gızıla keydirilmiş, gızılla bәzenmiş. Gızıl közlük. Gızıl gaşlı һәнçәр. // Gızıldan gayrılmış şeylәр; gızıl pul; 2. Al, gırmızı. Şahin-şungar sürbәnizi dağidar; 3. İngilab, sotsiyalizm gurusu, sovet sotsyalist usuli-idarәsi ilә әlagәdar olan (bah. gırmızı 3-cü mä’nasında), Gızıl Moskva, gızıl paytaht, 4. Gızıl ränkindә olan, parlag sarı, gızıl kimi bәrg vuran, 5. Çoh giymätli, çoh дәyärli, çoh läyagätli, çoh közäl, çoh yahşı, 6. Bah. gırmızı 4.çü mä’nada. 7. Heç şeydән çәkinmäyән, boz sifät, utanmaz, gızıl adam; Gızıl...- bә’zi mürәkkәb bitki vә heyvan adlarının birinçi tärkib hissәsi, мәs.: gızılağaç, gızılkül, gızılbalıg, gızılguş; **gızılı**, Gızıl ränkindә olan, parlag sarıya çalan. Gızılı şal (ADİL 505-507), Gagauz Tü.: **kızıl** ‘kızıl’, *kızıl kanat* (GagTS 150), Türkmen Tü.: **гызыл [gızıl]** 1. ‘кырымзы, ал’ *gızıl baydak*, *gızıl galstuk*, *gızıl yüz* ‘al

yüzlü', 2. *Kızıl* (erkek adı), *gızıl toprak* 'kırmızı toprak', *Gızıl Goşun* 'Kızıl Ordu'; II
1. 'altın': *gızıl pul* a) altın para, altın, b) altın akçe, *gızıl sagat* 'altın saat', *gızıl
çayılan* 'altın kaplama', 2. mec. 'altından, çok iyi': *bu yiğit gızıldır* 'bu delikanlı
altındır', *gızıl gaplaymalı*, *gızıl yalı* 'altından', *gızıla gaplaymalı işgär* 'altın işçi', b)
çok değerli; *gızıl-ala* 'ala, kırmızı karışık renkli': *gızıl ala bolup görünmek* (TrkmRS
229), I. *Gan reŋkindäki reŋk*. II. 1. *Himiki element, lovurdap duran sarı reŋkli
gımmat baha metal, altın, tilla*. 2. *Örän govı, gımmatlı*. 3. *Atılıp alınan buğday
harmanı* TDS 222); Türkiye Tü.: **kızıl** 1. Parlak kırmızı renk. 2. Bu renkte olan, 3.
Mec. Aşırı derecede olan, 4. Mec. Komünist, 5. Genellikle küçük yaşlarda görülen,
bulaşıcı, yüksek ateşli, kırmızı renkte geniş lekeler döktüren, kuluçka dönemi üç dört
gün süren tehlikeli hastalık. 6. Altın (TüS 1176).

2.5.1.1.1. *kızıl* Kullanım Alanı

(IB) 51. Talım kara kuş men. Yaşıl kaya yaylagım, **kızıl** kaya kışlagım ol. Tagda
turupan mengileyür men. (s. 24)
(TT III 14) T III D. 260-5. Vorderseite
103-104. **qızıy** orun-taqılar barça öntilär (III 14)
(TT III 24) 53.(102) qin////y köñülüñüz özä.
qiltiñiz ädgü tüzükä
qılmış ädgüñüzñüñ tüşintä.
qızıy oruntaqılar barça öntilär. (III, 24)
(TT VII 22) 34. **qız-il** ordu-luy. bu ymä yavüz [ol].(VI, 22) (7. basamak)
Sein Palast ist rot. Diese (Schwelle) ist ebenfalls schlecht. (VII, 22)
(TT VI 22) 92. : kün yorıyï ai ölütcï, ärklig, taisui, sarıy oruñuluq, irpiz quduqï,
yumuzuyluy biş türlüg topraq ärkligi, yir täñri qanıi soltun kök luu, oñdun aq bars,
küntün **qızıil** sayızyan, kidin qara yılan, altı qap yaraşmazı, iki yigirmi ärkligi,
topraqtaqı qarı başları atlıyï yüzlügi, batıydaqı ayuluy luular, qamay yäklär, yilpiglär
adırtacı ärkliglär alqu yaşarlar yoqadurlar. (VI 22).
(AY) 34ğ' (I. 2b. [=R-M: 693]) (11) birök eşgek irinin neçede bımba (12) atl(ı)g yimiş
teg **kızıl** önglög (13) bultukup ked uz oynayu yırlayu.. (s.78)
(AY) 81 (II. 24a.) (4) olarka yiti erdiniler üze inçe (5) k(a)ltı altun kümüş yinçü vaydurı
(6) çeç kaş **kızıl** yinçü erdiniler üze (7) [itiglig] idiz astuplar turgurup .. (s. 99)
28 (S. 15b.) (14)
(AY) (24) ev tutar :: **kızıl** yürüng önglög. (s. 71-72)
(AY) 81 (II. 24a.) (4) olarka yiti erdiniler üze inçe (5) k(a)ltı altun kümüş yinçü vaydurı
(6) çeç kaş **kızıl** yinçü erdiniler üze (7) [itiglig] idiz astuplar turgurup .. (s. 99)

AY 72 (23) yürüngil sarıg önglüg pañcıkı kurıgar (24) ev tutar :: **kızıl** yürüng önglüg 28 (S.15b)

(Maitri I 80) syzqwrmyş **qyzyl** p'q'r 'ycmyşynkyn

(Maitri I 93) 'ykydyn synk – 'r **qyzyl** ywl (s. 93)

55. XVIII. Ende und XIX, 1=18, 32, 510

(Rückseite)

15. kwyk s'ryq **qyzyl** ywrwnk ywpwn

(Maitri I 182) 1. 'm'ry l'ry 'wyrwlk y'lynlyq **qyzyl**

5. **qyz'rtmyş**. . . /l'ryn pyr 'ykynty (s. 182)

(Maitri I 184) 12 'rtmyş **qyzyl** p'qyr lyq n'r'l'r 'ycyn (s. 184)

71. XXIII, 4=Nr. 15 (Vorderseite)

(Maitri I 189) 1. c'n'q l'ryn **qyz'rtmyş qyzyl** p'qyr swß (s. 189)

(Maitri I 190) 10. 'wyz' kwytwrwp syzqwrmyş **qyzyl**

(Maitri I 191) 19. syzqwrmyş **qyzyyl** p'qyr 'yc'r l'r. . (s. 191)

(Maitri I 216) 3. yrwq (')yrnyntyn **qyzyl** 'wynklk 't'wyz (s. 216)

(ETŞ 48) 21 (arka 11) (53) 210. **kızıg** oruntağlar barça öntiler.

KB 465 A132 (4632) özüng tab'ını men ayayan yora

kızılı sarıgı örüngli kara

KB 302 (2915) bili bolsa yılmık yana yarnı kınğ

örüng bolsa kırtış **kızıl** kızgu eng

(AH 43 25) Reşuller örüng yüz bu ol yüzke köz

Ya olar **kızıl** eng bu engke menge (25 satır, sayfa 43)

(DLT I 60) Bulnar mini ulaş köz

Kara mengiz **kızıl** yüz

Andın tamar tükel tüz

Bulnap yana ol kaçır.

(DLT I 80) "**Kızıl** öz =Kaşgar dağlarında bir kışlak".

(DLT I 394) kılnu bilse **kızıl** kedher, yaranu bilse **yaşıl** kedher

(DLT I 395) **Kızıl**: Kaşgarda bir dere adı:

Kızıl sarıg arkaşıp /Yipkin **yaşıl** yüzkeşip

Bir bir kerü yürkeşip /Yalñuk anı tanğlaşur

(DLT II 77) **kızardı** nenğ

(DLT II 133) Yügürdi kewel at /Çakıldı **kızıl** ot

Köyürdi arutot / Saçrap anın örtenür

(DLT II 163) Ton **kızardı**

(DLT III 21) kılnu bilse **kızıl** kedher, yaramı bilse yaşıl kedher

(DLT III 162) **Kızıl** çüvüt: kızıl boya, zincifre, sülegen.

(DLT III 183) Agdı **kızıl** bayrak / Toğdı kara toprak

Yetşü kelp Ograk /Tokşıp anın keçtimiz

"Er atıg kızlandı" "ol anı kızlandı" gibi ki, "adam atı pahalı buldu", "o, onu kendi kızları sırasında saydı, kendi kızları yerinde tuttu" demektir. (DLT III 198)

(DLT III 220) Kêçe turup yorır erdim / Kara **kızıl** böri kördüm

Katıg yanı kura kördüm / Kaya körüp baku agdı

(DLT III 325) Katun sini çoğladı / Tenğüt begin yağladı

Kanı akıp jagıladı/ Boyun suwın **kızıl** sağdı

(DLT III 363) **kızıl** menğizliğ

(DLT III 431) ol **kızarttı** nenğni

(DLT I 361-362) bu kök kirsün **kızıl** çıksun

MK 4(4) aq kızıt boldı, qarışturıldı

MK4(5) aq kızıl-lık-ğa/ qarıldı könglinge anıng seşüglüki, kivrıldı

A14 B18 (KB I 67) qurımış yığaçlar tonandı **yaşıl**

bezendi **yipün al sarıg kök kızıl** (s. 24)

(KB I 76) ünin ötti keklik küler katğura

qızıl ağzı qan teg kaşı **qap qara** (s. 25)
 (KB I 2915) bili bolsa yılmıx yana yarı kinq
 örüng bolsa kırtış **qızıl** kızgu eng (s. 302)
 (KB I 4632) özüng tab'ını men ayayın yora
qızılı sarıqlı örüngli qara (s. 465)
 (AKT) **qızıl** ot tæg yakut (29b,1) 'kırmızı aleve benzer yakut'
 (AKT) kırk miñ **qızıl** altun tutar ärdi (136b,4) 'kırk bin kızıl altını vardı'
 (AKT) aqlığı yincü kâbi wä **qızılıkı** yakut kâbi (67,8) 'beyazlığı inci gibi, kızılığı yakut gibiydi'.
 KE 770 (769) (11) biş biñ **qızıl** aña qan bahasın viridi (s. 444)
 KE 770 (769) kim iki tağ arası tã yoqarı-(3)-sına deġin dïvâr sanasın bürd-i muhayyer gibi bir yol qara ve bir yol **qızıl** demürüñ qaralıġından ve baqıruñ (4) **qızılıġından** pes bir uzun ve ulu ve muhkem sed oldı (s. 444)
 KE 770 (769) (7) anuñ şıfatın bize eydi vir eyitdi tamam bürd gibidür bir yol qara ve bir yol **qızıl** peygambar eyitdi haqıkat görmüşsin (s. 444)
 KE 120 (2) tanrı ta'älâ üç bulut viribidi biri aq biri **qızıl** ve biri qara andan ol bulutdan bir kığırıcı (3) kığırıcı kim yâ KİL işbu bulutlardan birisin üyürtlegil alğil pes KİL eyitdi şol **qara** buludı aldum (s. 124)
 (NF) [37](14) Beytül' -Ma'mür ew erdi, **qızıl** yâqütin erdi. (s. 28)
 (NF) [37] Haq te'älâ yaratmış erdi öz qudratı birle uştañning (15) **qızıl** yâqütin. (s. 28)
 (NF) [62] (6) taqı içindeki uşaq taşlar cümlesi **qızıl** yâqütin turur. (46)
 (NF) [64] (13) Körer-men, bir mu'azzam saray **qızıl** (14) altundın, ileginde çimgenleri, körklüg darahtları [bar]. (s. 47)
 (NF) [66] (Miñg yıl tamuğqa ot yandurdılar, tamuğ qızardı (s. 49).
 (NF) [97] Buçuq batman **qızıl** altun bergil! tedi. (s. 71)
 (NF) [101] (7) faqırğa bir durust **qızıl** altun bërdim. (s. 73)
 (NF) [153] (6) bu aq meħasinim **qızıl** qanğa boyansa, Haq te'älâ manğa şehidlik maqâmı rüzî qılsa, tęp arzular-men. (s. 106)
 (NF) [155] (3) taqı êkki yığaç barsangız, şahrâda 'izzî atlıġ **qızıl** tepe bar, ol töpeni qazısangız, anda (4) bir taşdın tahta çıqğay (s. 107).
 (NF) [171] (7) êkegü taqı **qızıl** könglek keymiş erdiler (s. 118).
 (NF) [179] (4) baqar-men **qızıl** qan renglig topraq (4) keltürdi taqı manga bërdi.(s. 123)
 (NF) [179] (6) açan kim bu topraq **qızıl** qanğa ewrülse, oġlum Hüseyn ol vaqtın şehid bolğay, tedi. (s. 123)
 (NF) [179] (Rizvân aydı: Yâ Muhammed, bu yaşıl (11) köşk oġluñ Ğasan köşki turur taqı bu **qızıl** köşk oġluñ Hüseynning köşki turur (s. 123)
 (NF) [179] (12) Yâ Rizvân, oġlum Ğasan köşki ne hikmetdin yaşıl boldı taqı oġlum Hüseynning köşki ne hikmetdin (13) **qızıl** boldı?
 (NF) [319] (10) Ba'zıları aq meveler turur taqı ba'zıları **qızıl** mēveler turur taqı ba'zıları sarıġ mēveler (11) turur. (s. 221)
 (GT 27b-4) Aq ve **qızıl** gülleri hûblaruñ yañaġı ve alnı gibiyidi...
 (HŞ 1425/6) toġurmuş munça türlüg gül bu toprak / **qızıl** sarıġ benefş u yaşıl u aq
 (HŞ 3275) la'l ü dürr yâküt saçtıñ / la'l yañlıġ **kızart[t]ung** bu yüzümni
 (BN I [3a] 21) 'Umar-Şayx Mîrzâning âxir zamânlarıda **qızıl** bilä **aq** mawjliġ taş oşbu tağda payda boldı.
 (BN I [5b] 1) (s. 11) Tobulġu bir yığaçî dur, posu **qızıl**.
 (BN I [18a] 23) (s. 35) Buland boyluġ, qonqar saqallıġ, **qızıl** yüzlüg, tambal kişi erdi.
 (DK D9 V6) Bir yire ağ otağ bir yire **qızıl** otağ bir yire qara otağ qurduymuş idi.
 (DK D9 V6) Oġlı olanı ağ otağa kıızı olanı **qızıl** otağa oġlı kıızı olmayanı Allah Ta'âla qarğayupdur, biz daħı qarğaruz bellü bilsün dimiş idi.
 (DK D18) Qaytabandan **qızıl** deve virgil bu oġlana Yüklet olsun hünêrlüdür.

(DK D36) Tokuz qara gözlü, hüb yüzlü, saçı ardına örülü, göksi **kızıl** dügmelü, elleri bileğinden kınalu, parmaqları nigarlu, maħbub kâfir kızları qalın Oğuz biglerine sağraq sürüp içerlerler-idi.

(DK D38) Qatar qatar **kızıl** develerini yetdiler.

(ÇAD) Yişra vilim te **hırlı** teşşı. (Dünyada ölüm bile güzel derler) (s. 24)

(ÇAD) Hırhenekene **hırlı** hır, tet.(s. 96) (Cimriye kızıl kız (rastlar), derler)

(ÇAD) Hırhennine **hırlı** yıtı şinı. (s. 96) (Merhametliyi kırmızı köpek yemiş)

(SÇuvY XVII-47) **Hırlı** şıran timisem emel şilen puşisem. N.

(SÇuvY XVII-47)Şurkuniye kunsem işitsa kilnipe, hille hura şinli kurınakan yivışsem te **hırlı** sıvli kurınsa hiysen kiçiksene hipartma puşlaşse. Orau.

(SÇuvY XVII-48) **Hırlı** hır 'rumyanaya devitsa';

(SÇuvY XVII-48) **Hırlı** şinim, kivak koş hoyihpa pişri savnişin. 'Al yüzüm ve mavi gözümsevgiliyi özlemekten kayboldu'Yatpa poşim pites sok, pitsen pitı hırlı şin.

(SÇuvY XVII-48) Karım şorlana tarın sırmama, tatrım şırlıne samiy **hırlıne**.

(SÇuvY XVII-48) Yişra vilim te **hırlı**, tet. 'na miru i smert' krasna' (atasözü).

(SÇuvY XVII-48) Hal' te ara şav-şavah hitı şansa tırat', **hırlı** pusa pitim viy şitni taran pihat', şiteret... 1b.11.

(SÇuvY XVII-48) Pır **hırlı** tilı taştan vilni surihin kayri urine tupni ta kışlasa vırat'.

Prozvişe mujçını 'erkek lakabı': İvilim! Tet Hırlı Çurakkoh. Ala 100.

(SÇuvY XVII-48) Yevdokim kunı **hırlı**, hıvel kun pulsan, şurkunne te avan pulat.

(AltTS 55) daş öle cajarıp çıktı 'otlar yeşillendi'

(AA 28) Kırmalıjında **kızıl** art / **Kızıl** tondu kis kıyaq / **Kızıl** jeeren kıyralu.

(AA 29) Alkap jetpes Buragan! / **Kızıl** bulut kıyadı

Kıl soloqı tiskindü! / **Kızıl** jalkın oyındı / Teñeriniñ Üç-bura!

(AA 42) **Kızıl** maral çıraylu,

Kılças etken köstörlü.

(AA 44) Ot **kızıl** jalbiştu, kostu. Jalbiji ermektener, kostori şımıranıjar.

(AA 44) **Kızıl** jalbiş körünze, taptagaldı salar la.

(AA 45) **Kızıl** ottu taş oçok!

(AA 46) **Kızıl** tınıma, Kıldu bajıma, Azıragan balama, Aydap jürgen malıma, Alkı boyıma, Bıyan beriger!

(AA 57) Kıdat etken **kızıl** çay, Kara kazan teejizi, Kaan etken kara çay!

(AA 72) **Kızıl** maral, kandık!

Kır jerden **kızıl** örttiy ös!

Ak jerden ak jalbiştiy büt.ı

(AA 76) **Kızıl** kırdıq kırınaq

Kıygılık tüşti jem surap. **Kızıl** tajuur kıyıldap, Kudalar tüşti jön surap.

(AA 76) **Kızıl** tajuur tudunıp, Kuda kelgen jakşızın.

(HD 107) İki xarağı **xızıl** çalınnañ köy turğandağ / tapsap turğan tabızınañ

(HD 157) Tos tuyğaxtığ **xızıl** saraattığ

(HD 295) **Xızıl** xır attığ alıp Xırçotay, Ööre-nancı andar kiler.

(HD 348) Törtincizi – **xızıl** xır at, Pizincizi – **xızıl** xoor at.

(HD 1658) "**Xızıl** xanın çayarbın, **Xızıl** tının üzerbın", -tıp.

(HD 2177) **Xızıl** talay xazında/ **Xızıl** tasxıl altında, **Xızıl** tayğa arazına / Xırax azır müüstig **xızıl** sını par.

(HD 2215) **Xızıl** çalın çili, xızarıp, / Uluğ **xızıl** sinnı aza xonğan

(HD 2223) **Xızıl** sinnı köre, xamcı sapxan. / **Xızıl** sinnıñ üstüne sığara oylan.

(SHEÖ 4) Nes tüörd ütügen doydulaaxpın, xara xaria sirdeexpın, **kıhıl** çox cieleexpın, uottağar itii sayınnaaxpın, kitarpit taas ahılıktaaxpın, uot tölönö utaxtaaxpın, ölböt tınnaaxpın, ubaybat ettexpın iliite atağa suox sıtı muostaax uhuktaax kuturuktaax bağarbit elbex timir connooxpun.

(SHEÖ 4-5) Balağana, dolguybatın dien, bies uon bağanalaax, otut ühüeleex, tüörd xat xolloğostoox; samır ilbatın dien, üst xat ürün kömüs ürütteex; siik ilbatın dien, tüörd xat **kihil** kömüs muostalaax.

(SHEÖ 5) ürün kömüs bilkeleex, **kihil** kömüs xamıyaxtaax, istal timir bıhaxtaax, toğus tomtor göloox toyon ayaxtaax, uon kurduulaax matarçax ihitteex, üs kurduulaax oğo çoroonnoox, sette oğus tiriititten tikpit siri ihitteex.

(SHEÖ 9) Kergenin ihitten tuoxxa da xoluomuna taptır buolan Xotuuna dien aattaax kiiha kün sardañatın kurduk körüñneex, ürün kömüs sıraydaax, **kihil** kömüs iñneex, xara kömüs xaastaax, sette bilas sıhıaxtaax, salgın ahılıktaax, siik utaxtaax.

(YRFS II 46) Ürünner künüs biirde **kihillar** onnulara oñoybutun köröñnör, xalaxayı xarbaatıla. İ. Danilov

(YRFS II 211) İhittiñ ini, istibetiñ ini, Djon... tuora topput ürün d'on... Suustaax-**kihillaax** tılların eleğın... (XS)

(TuvRS 42) Kaas todug çurttalga karak **kızıl** ajılda Atasözü 'iyi hayat çok çalışmaktan geçer'

(TuvRS 227) Karak **kızıl** demisel 'gayretli mücadele'

(TuvaD 104-105) **Kızıl** çuñgu ezeri, hümüş çügeni "Kızıl boyalı eyeri, gümüş dizgini"

(TuvaD 104-105) Dündügür **kızıl** şıraylıg

(TuvD 104-105) **Kızıl** çuñgu ezerin salgaş / **Kızıl** boyalı eyerini takıp"

(TuvaD 130-131) Muçugur **kızıl** şıraylıg,

(TuvaD 130-131) Muçugur **kızıl** şıraylıg "Yuvarlak kızıl benizli"

(TuvaD 130-131) Dündügür **kızıl** şıraylıg "Asık **kızıl** suratlı"

(TuvaD 42-43) **Kızıl** çuñgu ezerlig çüveñ irgin. "**Kızıl** renkli eyerliymiş"

(TAH 153) May ayında ul yañınan Ural artına yünälä, ämmä **Kızıl** yılağahı buyında batşa ğäskärzärenän yeñelgändän huñ қазақ dalalarına sıgıp kitä.

(TAH 162) Böğäsä min töş kürzem, Töşömdä kızıl ut kürzem.

(TAH 162) Töşöñdä **kızıl** ut kürhäh, Şöhräten artır, padişam.

(TAH 218) Қояш **қызарıp** байһа, kileneñ ul tapқандау күр, қояш **қызарıp** қалқһа, ilenä yau kilgändäy күр tigän mäkäldä, mäşälän, ber қарауға сағıştırıуу yuқ һıмақ, asılda ihä ul yäşerep birelgän: borоңolar қояştıñ **қызарıp** bayuın һär сақ yақşıға yurağandar һәм unı bil osraқта ğailälä ul tiuu şatlıғına sağıştırғandar һәм, kirehensä, қояştıñ **қызарıp** қалқıuı yamanға yuralған.

(TAH 226) Uğımdı **қızıl** қаңға buyarmın min.

(TAH 253) Unda sağıştıruı, metafora, epitet keüek tel saraları kiñ қullanıla. Mäşälän: **қızıl** қар yauған; almağan ayıuzıñ tirehen tunamayzar; alma beş-auızıma töş.

(TAH 295) Seyäneñ küplege, Ayğır taınıñ ber yağına menhäk, ikense yağı қıp-**қızıl** bulıp yatır ine.

(KMTAS II 752) Қız közü **қızılға** қарaydı (Nart söz).

(KMTAS II 752) O köp etajlı aybat üyleni қабırғaların **қızıl** қумаçһа ariu jazılған lozungla jasaydıла. "Jiltinle", 104. **Қızıl** naniқлада қық naқut nalmaşça jaltıraydı. "Şuyohluk", N76,104.

(KMTAS II 752) Biybert, **қızıl** şışlik bolup, juқ aytalмады, artı bla üyden çıғıp ketdi. Töppelanı A., Otluқ taşла, 213.

(KMTAS II 752) Yüsüpnü қалın қара қаşлары, **қızıl** ingilik töğüle, ariu körünedile. Şaualanı M., Murat, 29.

(KMTAS II 752) **Қızıl** uuurtла. Anı betini қızılıна қарap turur eding.

(KMTAS II 752-753) **Қızıl** askerçileni bölegi elni nemetslileden azat etdi. Kombat қızıl askerçileni horlamлары bla ałğışladı.

(STTP 2) Keldi bizge bir **Қızıl** қışı, Ol **Қızıl** қışını Başıна kiygen başlıғı da, Қолuna aлған қамçısı da, Қıppa-**қızıl** edile, Ol **Қızıl** қışını Atı da, at çügeni da, Қıppa-**қızıl** edile.

Keldi bizge bir, **Kızıl** Kişi bolub.

Oı **Kızıl** kişini, **Kızıl** taudan audurayık...

(STTP 2) Kolu **kızıl**, Aza talau, auzu-**kızıl** bau,

...Oı Aza keldi bizge **Kızıl** Karğa bolub,

Ƙulakların da **kızıl** koyanlay Ƙaltıratıb,

Ayakların da **Kızıl** Acamlay cıltıratıb,

Bar edi ol **Kızıl** Azanı

Kızıl b6rk6, **Kızıl** camcısı, Başıĝı, gebenegi,

Kızıl Ƙamiçsi, **Kızıl** çepkeni, **Kızıl** Ƙaptalı,

Anı içinden kiygen **Kızıl** kölegi, **Kızıl** iç kölegi, **Kızıl** köncegi,

Kızıl tartması, **Kızıl** çabır bauları.

(KKIpkD 271) **Qızıl** qannan d6rya bolar qara jer.

(KÄTS I 34) **Kızıl** üydi abattap köy (Ƙaz. Tili Aymak. S6zdigi)

(KÄTS I 49) Jerde **kızıl**-jasıldı oƘtar aƘtı kökten juldız Ƙuladı ot Ƙanattı. Ölgenderen Ƙoştasıp jüre berdik, Küzetine Ƙoydık ta avtomattı (S. Mäulenov, Alıs ketip.)

(KÄTS I 50) Turmistık Ƙızmet jasaytın maşınadan Ƙurılğan avtopoyız **kızıl** jalauı jelibrep, maşlı aulğa enteley keldi (“Ƙaz. Ädeb.”)

(KÄTS I 59) Şıngıstıñ bayƘağanı – “ağama jengem say” degendey, Tilemstıñ **kızıl** şıraylı, ädemı keskindi, semizşe, jinaƘı deneli äyeli - Ƙırmızı. (S. MuƘanov, AƘƘan juld.)

(KATS I 69) Ƙazaktıñ: “Söylep Ƙal tırşilikte, **kızıl** tilim, janı joƘ ağaşaƘta minbey turıp”, - degen mäteli osı saltan şıƘƘan (ƘUE)

(KATS I 73) Ƙaynağan mıs Ƙazannıñ şümeginen su ağızıp alıp jatƘan Täjennıñ Ƙatını Jämila degen **kızıl** kelınşek (S. Seyfullin, Şıĝ.)

(KATS I 74) Sol-aƘ yeken konvertor peşi bayau tönƘerilip, odan **kızıl** jalın atƘan bolat şoyın Ƙazandarğa ağıla bastadı (K. Minjanov, Şırdal.)

(KırgTTS 389) Aldıñkı **kızıl** celektüü maşınadagılar toonu cañırtıp ırdaştı (Sasıkbayev).

(KırgTTS 389) **Kızıldar** da Ƙarap turbay,.. düşmandın mizin kaytaruuga çamdaştı (Sasıkbayev).

(KırgTTS 389) Bir künü kulandan soo ketip baratıp,.. **kızıl** at şılık etip kulap tüştü (Elebayev).

(KırgTTS 389) Kayda çıksa **kızılga**, Kaykıp uçup sabalap, Kayran coru konuptur (Karalayev).

(KırgTTS 389) Kırmandın ortosundagı **kızıldın** canında Erkin oturat (Cantöşev).

(KırgTTS 389) Cutabay Ƙarıya.. **kızıldardı** celge sapıruuda (Bayalinov).

(KırgTTS 389) **Kızıl**-tazıl kiyinip, Kızdar ükü sayıngan (“Kurmanbek”).

(KırgTTS 389) [Aleksyevdin] kupkuu öñü **kızıl** çiykilge aylangan (Cantöşev).

(KırgTTS 389) Köçmö **kızıl** üyü bar (Üsönbayev).

(KırgTTS 389) **Kızıl** burçtarda agitatorlordun dejurstvosu koyulgan (“Kommunist”).

(KırgTTS 389) Rayonda, obastta, soyuzda **Kızıl** takta Ƙızmatıñdı cazbıdı (Nurkamal).

(KırgTTS 389) **Kızıl** kulak, sütkorgo Payda çıgar mal cakşı (Cantöşev).

(KırgA 354) Çaydın **kızılı** kızık, Suusundun tunugu kızık (Şavk, 2002: 38)

(NogE 61) AnƘıldak özi körgen **kızıl** tiyirmenge barıp, töbesine minip yatadı.

(NogE 63) – **Kızıl** tiyirmenge başsañ, nasip sonda,-deydi AnƘıldak.

(NogE 63) Süyingen Döñkildek **kızıl** tiyirmenge baradı, tabanına yatadı.

(NogE 110) Baktıñız aşılısın, aldınızga **kızıl** güller şaşılısın”, -dep tilep, yiğitti küyev etip, halkın yıyıp üyken toy etedi.

(NogE 112) Hatın, saparga ketip, keşigip kalğan eriniñ artınnan izlep keteyegin em ak äşirefe **kızıl** altın sandıgınıñ aşkışın kadı äpendige kaldırıp keteyegin söyleydi.

(NogE 137) Ay mingen ala at, kün mingen kök at, payğambar mingen **kızıl** yiyren kaska at, biriniñ tügin biri aşagan yıldı, Almas-hannıñ bermes kızı hanga hatınlıka yaraydı.

(NogE 140) –Endi sen altın kön şekek, altın kerşen, biriniñ tügin biri aşagan yıldı, ay mingen ala at, kün mingen kök at, payğambar mingen **kızıl** at, yiyren kaska attı tavıp äkelmesen bolmaydı, -deydi.

(TTAS II 211) Avılınıñ näq üzägenä urnaşıp yeräktan kürengän bu **kızıl** tübäle yortlarınıñ berse- uzgan yel salınıp betkän cideyellik mäktäp. M. Ämir.

(TTAS II 211) Vafa **kızıl** külmäk östennän kayeş bugan. M. Fäyzi.

(TTAS II 211) Koyma buyendagı külägädä küşäp yatkan zur **kızıl** bozau bezgä äylänep tä karamadı. M. Ämir.

(TTAS II 211) -**Kızıl** biya belän kük alaşanı tege zur çanağa cigärsen. İ. Gazi.

(TTAS II 211) -[Sitdiyknıñ] yözlärenä timgel-timgel bulıp **kızıl** taplar çıktı. Ä. Fäyzi.

(TTAS II 211) [Gayniya:] Zäyni abziy sıña **kızıl** belän ak arakınıñ ike butilkasın gına kuşarga äytkän ide iç, ä sin barısın da kuşkansıñ. F. Burnaş.

(TTAS II 211) Ul toygı anı Kazanga kilep kergän **kızıl** otryadlarınıñ bersenä iyartä. K. Näcmi.

(TTAS II 211) **Kızıl** sakçı argamağın Şul çışmädən sugara. M. Cälil.

(TTAS II 211) Revolyutsion, hak, döres. [Kaharman:] Üzemdä köç, küñeldä eş, tağın ütken kılıç kulda, Alırmın can, tügärmen kan şuşı izge **kızıl** yulda. M. Gafuri.

(TTAS II 211) **Kızıl** yaşlärneñ ber törkeme Gäräy Soltannıñ telenä, kickenlegenä iyärä başlıylar. G. İbrahimov.

(TTAS II 211) Älhasıyl', bigräk cete **kızıl** möemin bulıp kılana. G. Tukay.

(TTAS II 211) Bez här adımızda artık dәрәcädä **kızıl**, çäçrәp torgan Ortodoks bulıp..... kılantaladık. Ş. Mannur.

(TTAS II 211) [Şihapov:] Ägär yañadan tuıp bula torgan bulsa, häm bez yaş çaktagı öyermäle yellar tağı kabalana kalsa, min ... **kızıl** söyli dip uylamagız, min tağın [stroydan] ike adım alga çıgar idem. İ. Gazi.

(ÖTİL II 570) Pätisidä törttä külçä, ikki baş **kızıl** çilläki vä bir baş kuş çukıyegän kandıdır äk üzüm bär edi. Äybek, Kutluğ kân.

(ÖTİL II 570) Ustâhânä dәрvâzasidän beriräydä ularnı bilägigä **kızıl** bağlap älğan.. bir yiğit uzâqdan imâ kilib tohtatdı. A. Muhtâr, Äpa-singillar.

(ÖTİL II 570) Yâz gülşani **kızıl** gül, Hal-kim kılur nәмäyşi. S. Abdulla.

(ÖTİL II 570) Uning yüzidägi **kızılıgä** yana kızıl koşıldı. Äydin, Özidän körsin.

(ÖTİL II 570) Közlärimdä erkin umid oynaydı, **Kızıl** şarkıñing sönmäs umidi käbi. M. Alaviya.

(ÖTİL II 570) Ey, dostlarım, äftâb çikib, Bizing yollar boldi **kızıl**. Ergaş Şair.

(ÖTİL II 570) Boranbek bilän Kâmil Çirçikdän ötayâtgändä **kızillär** tosiğigä uçrәşibdi. H. Gulâm, Maş'äl.

(ADİL 505) **Gızıl** bahasına çoh baha giymätä.

(ADİL 505) **Gızıl** suyuna çäkmäk – **gızıl** olmayan metalın üstünä gızıl ränki vermäk.

(ADİL 505) **Gızıla** tutmag- **gızıl** ilä örtmäk, gızıl ilä bözämäk.

(ADİL 505) – [Onlar] **gızıl** avizälärlä bazenmiş böyük salona kirdilär. Ordubadi.

(ADİL 505) Şahin-şungar sürbänizi dağıdar; Boyanarsız **gızıl** gana, durnalar! Vidadi.

(ADİL 505) Bir **gızıl** bayrag ki, ränki lalädän; Onun kölkäsindä boy atıram män! S. Vurğun.

(ADİL 505) Uzun, enli vä düz küçädä **gızıl** bayraglar körünürdü. H. Mehdi.

(ADİL 505) **Gızıl** paytaht. – Bizimdir bu hyat, bu yer, bu hava; Bah, bu **gızıl** Bakı, gızıl Moskva. S. Vurğun

(ADİL 505) Hücum ämrini közläyän här bir **gızıl** äskär bütün diggätini toplayarag, täyyarä säsinä eşitmäyә çalışırdı. Ordubadi.

(ADİL 505) Künäş **gızıl** saçlarını dәрälärdän, meşälärdän yavaş-yavaş toplayarag gärbä.. doğru uzanmağa başlamışdı. A. Şaig.

(ADİL 505) Künüş sonra yavaş- yavaş galhıb, ..**gızıl** zärrälärini alämä dağıdıb, bütün yatmışları oyatdı. S.S. Ahundov.
(ADİL 505) [Näbi kişi:] Bu dünyada bizim bu kolhoz adamının misli-bärabäri hanı? – deyirdi. **Gızıl** kimi adamlardır, lap **gızıl** kimi! S. Rähimov.
(ADİL 505) ***Gızıl** sözlär – çoh ağıllı, faydalı sözlär, mäslähätlär vâ s. haggında.
(ADİL 505-506) **Gızıl** ällär – äлиндän här çür iş kälän, baçarıglı, mäharätli adam haggında. Bağlanıb halga mähabbätlä üräk telläriniz; Ağ gızıl yığdı mäharätlä gızıl älläriniz. S. Rüstäm.
(GagTFE 100) Kalkın kızlar yatalım / İnge **kızıl** yöretilim.
(GagTFE 166) **Kızılçıklar** oldu mu / Derelere doldu mu.
(TDS 222) Köşgün **gızıl** çayılan gapısı örän ulı (“Mıdam tayar” gazetisi).
(TDS 222) **Gızıl** görse, Hıdır azar (nakıl)
(TDS 222) Bu hasil duran bir **gızıldır**.
(TDS 222) Yakında atıp tayarlan **gızılıñız** bar bolsa, bar, atlara iymlik getir!-diydi (A. Govşudov, Mähri-Vepa).
(TDS 222) **Gızıl** tapan yalı bolmak – keypiñ kök bolmak, şatlanmak, beğenmek.
(TDS 222) Hocayın, kaşgar çayını bermeseñ bolcak däl, biz-ä gatı yadadık!-diyip, **gızıl** tapan yalı yılcıraklap, tirsegine gışardı (N. Pomma, Taylak hızzın).
(TDS 222) **Gızılın** gırındısı yalı- örän ovadan, görmegey, gımmat. Ol gızıl özi iş geyiminde bolsa-da, iş geyiminiñ içinde **gızılıñ** gırındısı yalı bolup görünyardı (A. Durdiyev, Saylanan eserler).
(TDS 222) **Gızılığa** bolmak- gülüp kese yıkılmak, köp gülmek, gülüp keypden çıkmak. Tomaşaçılar maskarabazıñ vâsi sözlere **gızılığın** gülüşdiler.
(TDS 223) Gızılmeniz- eti-ganı erinde, **gızıl** yüzli (adam hakda). Uzun boyılı, gızılmeniz bu agronom MYS’de dört günlöp gezdi (“Sovet edebiyatı” jurnalı).
(TDS 223) Gızıl-çızıl: Ayal maşgala (ayal maşgalanıñ geyyän geyimi **gızıl** bolanı sabäpli, şol manını añladyar).
(Tüs 1176) Sular sarardı... Yüzün perde perde solmakta / **Kızıl** havaları seyret ki akşam olmakta. A. Haşım.
(Tüs 1176) Softalar arasında **kızıl** bir kavga kopmuştu. F. R Atay.
(Tüs 1177) Bunlardan herhangi birisinin hizmetine girse **kızılca** kıyamet asıl o zaman kopar. Y.K. Beyatlı.
(Tüs 1177) Bir sabah **kızılığında** / Yola çıkarım Uzunköprüden. O. V. Kanık.
(Tüs 1177) Bilirsin ki ciğer hastalığı çeken insanların yüzü daima bir **kızıltı** içindedir. R. N. Güntekin.

2.5.1.1.1. Anlam Açısından *kızıl*

Temel Anlam

Kızıl ‘Kırmızı’

Türkçede *kızıl* renk adı temel anlamıyla ‘kırmızı’ kavramını karşılamakta olduğu tanıklanmıştır. *Kızıl* sözcüğü en eski Türkçe yazılı kaynaklarda temel ‘kırmızı’ anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Örneğin:

IX. yy. Eski Türkçe yazılı metinlerde

Irk Bitig'de:

51. *Talı́m kara kuş men. Yaşıl kaya yaylagım, **kızıl** kaya kışlagım ol. Tagda turupan mengileyür men* (IB 24).

'Yırtıcı kartalım. Yeşil kayalar yazlığım, kızıl kayalar kışlığım. Dağlarda kaldığım için mutluyum' (IB 32).

IX.-X. yy. Budhist-Maniheist Türk çevresine ait yazılı kaynaklarda:

Türk Turfan metinlerinde:

*küntün **qizil** sayizyan* (TT VI 22).

***qiz-il** ordu-luy. bu ymä yaviz [ol]* (TT VI 22),

***qiziy** orun-taqilar barča öntilär* (TT III 14).

*..**qizil** sayizyan, kidin **qara** yılan, altı qap yaraşmazı, iki yigirmi ärkligi, topraqtaqi qarı başları atlıyi yüzlügi, batıydaqi ayuluy luular, qamay yäklär, yilpiqlär adirtači ärkliglär alqu **yaşarlar** yoqadurlar.* TT (VI 22).

(11) *birök eşgek irinin neçede bimba* (12) *atl(i)g yimiş teg **kızıl** önglüg* (13) *bultukup ked uz oynayu yırlayu..* (s.78) (AY) 34ğ¹ (I. 2b. [=R-M: 693]).

4) *olarka yiti erdiniler üze inçe* (5) *k(a)ltı altun kümüş yinçü vaydurı* (6) *çeç kaş **kızıl** yinçü erdiniler üze* (7) *[itiglig] idiz astuplar turgurup ..* (s. 99) (AY) 81 (II. 24a).

yürüngil sarıg önglüg pançıkı kurıgar (24) *ev tutar :: **kızıl** yürüing önglüg* (AY) 72 (23).

25. *syzqwrmys **qyzyl** p'q' r'ycmysynkyn* (Maitri 80).

1. *'m'ry l'ry 'wrytlwk y'lynlyq **qyzyl*** (Maitri 182).

12 *'rtmys **qyzyl** p'qyr lyq n'r'l'r 'ycyn* (Maitri 184).

1. *c'n'q l'ryn qyz'rtmys **qyzyl** p'qyr swß* (Maitri 189).

19. *syzqwrmys **qyzyl** p'qyr 'yc'r l'r.* (Maitri 191).

XI. yy. İslâmî Türk çevresi yazılı metinlerinden Karahanlı Türkçesinde:

kızıl ‘kızıl, kızıl renk, kırmızı’ (DLT I 40-16, 60-5, 362-10, 394-17, 19, 395-3, II 133-14, III 20-16, 162-17, 183-6, 219-15, 325-6, 363-22),

kızarmak- ‘kızarmak’ (DLT I 77-8, 9, 163-14),

kızartmak- ‘kızartmak’ (DLT III 431-15, 17),

kızıl er- ‘kızarmak’ (DLT II 163-15),

kızıl ‘kızıl, kırmızı’: *kızıl bol-*, *kızıl kıl-*, *kızıllı sarıĝlı* (KB 67, 76, 120, 964, 966, 992, 2250, 2312, 2384, 2692, 2915, 4295, 4485, 4959, 5686, 6007, 6229, 6529, 4499, 954, 2398, 2483, 5804, 2385, 4632 İndeks 255),

kıp kızıl ‘kıpkızıl’ *kıp kızıl bol-* (KB 2385 İndeks 252),

kız- ‘kızarmak, gülmek’ (KB 3845, 5761,6223, 333, 453, 480, 1100, 2385, 2915, 3073, 4524, 4544, 4707, 4938, 4895),

kızarmak- ‘kızarmak’ 3283 İndeks 254),

kızartmak- ‘kızartmak, mutlu etmek’ (KB 2384, 4868,1287, 4117, 5199, 6002, 2185, 3977, 892, 5779 İndeks 254);

özünĝ tab ‘ını men ayayan yora

kızıllı sarıĝlı örünĝli kara KB 465 A132 (4632)

‘Ben senin tabiatini izah edeyim; bu ya kızıl, sarı, ak veya kara olur.’ KB 335 (4632)

KB 465 A132 (4632) *özünĝ tab* ‘ını men ayayan yora

kızıllı sarıĝlı örünĝli kara

KB 335 (4632) ‘Ben senin tabiatini izah edeyim; bu ya kızıl, sarı, ak veya kara olur.’

KB 302 (2915) *bili bolsa yılmık yana yarı kîng*

*örüng bolsa kırtış **kızıl** kızgu eñg*

KB 214 (2915) Belleri ince, omuzları geniş, teni beyaz ve yanakları al-kırmızı olmalıdır.

AH 43 25 *Resuller örüng yüz bu ol yüzke köz*

*Ya olar **kızıl** eñg bu eñgke menge* (25 satır, sayfa 43).

AH 83 25 *Resüller beyaz bir yüzdür; o ise, bu yüzün gözüdür;*

yahut onlar al yanaktır; o ise, bu yanağın benidir. (25 satır, 83 sayfa).

Divan-ü Lügati-t Türk'te **kızıl** *çivüt* 'kızıl boya, zincifre, sülegen' (DLT III 162) şeklinde temel 'kırmızı' renk anlamıyla karşımıza çıkmaktadır.

kızıl öz 'Kaşgar dağlarında bir kışlak' şeklinde açıklanmaktadır (DLT I 80).

Kızıl bir yer adı olarak yine 'Kızıl: Kaşgarda bir dere adı şeklinde geçmektedir.

Kızıl *sarığ arkaşıp*

Yipkin yaşıl yüzkeşip

Bir bir kerü yürkeşip

Yalñguk anı tanğlaşur

"Kızıl sarı çiçekler arka arkaya çıkar, yeşil menekşe yüze çıkar, birbiri üzerine sarılır, insan bunlara şaşar" (DLT I 395).

Kızıl sözcüğü ateşin rengi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin:

Yügürdi kewel at

*Çakıldı **kızıl** ot*

Köyürdi arutot

Saçrap anın örtenür

“Soylu at koştı, kızıl ateş çıktı, kuru ot yandı, sıçrayıp onunla yanar” (Soy at koştığı vakit tırnakları ateş çaktı, onunla kuru ot yandı) (DLT II 133).

Agdı kızıl bayrak

Toğdı kara toprak

Yetşü kelp Oğrak

Tokşıp anın keçtimiz

“Kızıl bayrak yükseldi, kara toprak havalandı, Oğraklar yetişip geldi, savaş yapıp onun için geciktik” (Müslümanların kırmızı bayrağı yükseldi. Kara toz göklere ağdı. Bize Oğrak binicileri de gelip katıştı, birlikte savaş yaptık. Onun için dönmekte geciktik) (DLT III 183).

Kêçe turup yorır erdim

Kara kızıl böri kördüm

Katığ yanı kura kördüm

Kaya körüp baku agdı

“Gece kalkıp yürür idim, kara, kızıl kurt gördüm, sert yayımı kurdum, beni görüp yokuşu ağdı”. (Geceleyin kalktım. Kara ve kırmızı kurtlar gördüm. Kuvvetli ve sert yayımı kurdum. Kurtlar bana doğru dönüp baktı. Beni görünce ardına bakarak yokuşu aştı) (DLT III 220). Bu dörtlükte *kara kızıl kurt* ‘kara, kızıl kurt’ şeklinde aktarılmış, ancak Türk lehçelerinde sık olarak *kara* renk adı ‘siyah’ anlamı yanı sıra ‘koyu’ yani ‘rengin koyuluk, doygunluk’ derecesini bildiren anlamı da vermektedir. Bu yüzden burada *kara kızıl kurt* Türkiye Türkçesine ‘koyu kırmızı kurt’ ya da mecazi anlam ile ‘yaman/ fena kızıl kurt’ şeklinde de aktarılabilir. Buradaki *kara* rengi bizim kanımızca pekiştirme işlevi görmektedir.

Divan'da kızıl sözcüğünün *kız-* köküne *-Ar* isimden fiil yapma ekiyle fiil halini de görmekteyiz: **kızardı** neğ 'nesne kızardı', **kızarur** 'kızarmak' (DLT II 77).
Örneğin: *ton kızardı* 'elbise kızardı' veya sıfatın doğrudan fiille birlikte kullanılması: **kızıl erdi** 'kızıl oldu' (DLT II 163), *ol kızarttı neğni* 'o, bir nesneyi kızarttı' (DLT III 431).

Kutadgu Bilig'de:

*kurımış yıgaçlar tonandı yaşıl
bezendi yipün al sarığ kök kızıl* (s. 24) A14 B18 (KB I 67).

*ünin ötti keklik küler katğura
kızıl ağız kan teg kaşı kap kara* (s. 25) (KB I 76).

*bili bolsa yılmık yana yarı kîng
örüng bolsa kırtış kızıl kızgu eng* (s. 302) (KB I 2915).

*özüng tab'ını men ayayın yora
kızılı sarıglı örüngli kara* (s. 465) (KB I 4632).

Ben senin tabiatini izah edeyim; bu ya kızıl, sarı, ak veya kara olur. (s. 335) (KB II 4632)

XII. yy. Harezmi çevresi yazılı Türkçe metinlerde:

kızıl 'kırmızı' *kızıl yaŋgak* (ME 95/1).

kızıl boldı (ME 162/6, 164/2, 184/7).

kızılık: ak kızılıkğa qarıldı (ME 4/4, 5, 162/6).

kızar-: kızardı yaŋgaktı (ME 162/6, 184/7).

kızart- 'kızartmak' (ME 72/6).

XII-XIII. yy. yazılı Türkçe metnlerde:

(AKT) *kızıl*: ‘kızıl, kırmızı’. *kızıl ot tæg yakut* (29b,1) ‘kırmızı aleve benzer yakut’

(AKT) *kırk miñ kızıl altun tutar ärdi* (136b,4) ‘kırk bin kızıl altını vardı’

(AKT) *aklığı yincü kâbi wä kızılıkı yakut kâbi* (67,8) ‘beyazlığı inci gibi, kızılıığı yakut gibiydi’.

XIV. yy. yazılı Türkçe metinlerde:

kızıl ‘kızıl, kırmızı, altın para’(KE-Dizin 942);

kızıl ‘kızıl’ *kızıl altun, kızıl kan, kızıl meveler, kızıl yākūt, kızıl bol-* (NF 155-3; 171-7; 64-13; 97-7, 8, 12; 101-7; 162-10; 250-7; 254-3, 8; 258-7, 8; 341-4; 342-6, 8; 398-3, 4; 342-6; 179-4, 6, 8; 398-3, 4; 153-6; 179-4, 6, 11, 14; 319-10; 37-14, 15; 62-6; 162-11;179-8; 179-13,15 İndeks 241),

kızılık (NF-Ata, 385-8),

kızır- ‘kızarmak’ (NF-Ata 66-8),

kızıl ‘kırmızı’ (HŞ 1425, 3275);

XIII.-XIV. yy. Eski Kıpçak yazılı kaynaklarında:

kızıl “kızıl, kırmızı” (BV, CC, DM, Gİ, GT, KF, KFT, Kİ, MG, RH, TA, TZ-KTS).

kızıl başlı çipçuk “puhu kuşu denilen küçük bir kuş” (İM-KTS 147);

kızıl ‘kırmızı’ GT (27b-4).

kız- ‘kızarmak, yanmak’ (GT 22b-13).

kızıl (KK 3, 4, 80, 90).

MKıp.: *kızılık* (KMS 9).

XV. yy. yazılı Türkçe kaynaklarda:

kızıl: (KKİ 3, 4, 80, 90).

XV-XVI. yy. Doğu Türkçesi yazılı kaynaklarında:

qızıl ‘kırmızı’ (BN Index 853).

kızıl keyik = *arqarığalça* 141b (BN Index 860).

XVIII. yy. Doğu Türkçesi yazılı kaynaklarında:

kızıl: *kızıl alma*, *kızıl ayağ*, *kızıl palçığ* *kızıl bilge kızıl tal kızıl tüglü* (San.-Index 70);

XVI. yy. Batı Türkçesi yazılı kaynaklarında:

kızıl ‘kırmızı, altın’ (DK 10-7, 10-11, 11-13, 12-13, 13-1, 18-2, 32-8, 33-8, 36-6, 38-7, 40-6, 45-6, 45-13, 48-2, 54-11, 59-4, 59-4, 89-10, 91-11, 115-2, 117-7, 139-6, 145-4, 189-11, 199-8, 280-3),

XIX. yy. Güney Sibirya Türk lehçelerinde:

kızıl ‘kızıl, kırmızı, al, sarı (hayvan renkleri hakk)’, *kızıl çalkan* (Tel.) *kızıl şalkan* (kond.) ‘pancar’, *kızıl kat* (Tel.), *kızılınğaat* (kond.), *kızılğat* (Ab.) ‘kırmızı frenk üzümü’; *yarık kızıl* (Tel.) ‘al’, *küreng kızıl* ‘mor, alkan rengi’, *kan kızıl* (Tel.), *çokum kızıl* (tel.) ‘kan kırmızı’, *kıp-kızıl* ‘kıp-kızıl, tamamile kırmızı, kıp-kırmızı’, *kızıl şık yar* (kond.) ‘ayın onbeşi’, *kızılzıman* (Tel., Aş.b.), (Tel.), *kızındık* (Kond.), *kızılzıban* (kond.), *kızılğak* (Kond.), *kısgıltın* (Kond.), *kıskıltım*, *sala kızıl* (Ab.), ‘kırmızımsı, kırmızımtırak’, *kızır* ‘kızarmak, kırmızılaşmak’; *kongaraktı otka kızarttı* ‘çingırağı

nar kesilinceye kadar kızarttı; *kızır yatyang edi yogul* ‘vücudunda canı yoktur, ölmüştür’. *Kırık kulas yıdazı kızara iziçik* ‘kırk kulaçlık mızrak nar gibi kızardı’ (AAŞ 385-386).

XX.-XXI. yy. Çağdaş Türk lehçelerinde:

Çuvaş Türkçesinde *hırli* 1. ‘kırmızılık, kırmızı, al renk’, *xě’plě anis* ‘al anason’, *xě’plě galstuk* ‘kırmızı kravat’, *xě’plě cǎpǎ* ‘kırmızı boya’, *xě’plě mǎnpǎ* ‘kırmızı toprak’, *xě’plě ɛpɛx* ‘kırmızı şarap’, 2) ‘şarap’, *йěпкён хě’рлě* ‘morumsu kırmızı, erguvani’, *měксём хě’рлě* ‘koyu kırmızı’, *йǎм-хěрлě, хěп-хěрлě* ‘kırkırmızı’ (RÇuvS 26).

Halaç Türkçesinde:

qizil ‘rot’ 563, *qizil boğarsuq* ‘Eingeweide’ 53, *qizil gul* ‘rote Blume oder Rose’ 180, *qizil rōda* ‘Eingeweide’53 (LSC 306), **gizil**: *gizil-yurt* ‘ein Blutsauger’ 167 (LSC 289);

Kuzey-Doğu (Sibirya) Türk Lehçelerinde:

Altay Türkçesinde:

kızıl (RAltS 263); *kızıl* 1. ‘Kırmızı, kızıl; *kızıl maanı* ‘kızıl bayrak’; *kıp-kızıl* ‘kırpkızıl, kıpkırmızı’; *kızıl koñır* at ‘kızıl at’, 2. ‘kırmızı, al’; *kızıl caaktu* ‘al yanaklı’ (AltTS 111-112);

Hakas Türkçesinde:

hızıl (RHakS 335), *hızıl* 1. ‘kızıl, kırmızı’: *hıp-hızıl* ‘kırkızıl’, *hızıl-arah* ‘kızılımsı, kırmızımtırak, *hızıl stroka* ‘paragraf, satır başı’, 2. Al: *hızıl naahtıǵ* ‘al yanaklı’ (HakTS 178).

Saha (Yakut) Türkçesinde:

İhittin ini, istibetin ini, Djon... tuora topput ürüñ d'on... Suustaax- kihullaax tilların eleǵin... (XS) YRFS II 211

Yan Anlamlar

‘Kızıl, pas rengi’

Türkçede *kızıl* renk adının ‘açık kırmızı’ rengini belirtmek üzere ‘kızıl, pas rengi’ anlamlarında kullanıldığı tanıklanmıştır. Örneğin:

Çuvaş Türkçesinde *hırlı* 4. ‘kızıl (pas rengi)’ *xě’płě ěne* ‘kızıl inek’, *xě’płě çyçłě aya* ‘kızıl saçlı çocuk’, *xě’płě mułě* ‘kızıl tilki’ (ÇRS 555), Hakas Türkçesinde *hızıl sastıǵ* ‘kızıl sarı saçlı’ (HakTS 178); Karayim Türkçesinde ‘kırmızı’, ‘kızılımsı turuncu’, *kızıl ağats* ‘kızıl ağaç’, *kızıl as* ‘borş yemeği’, *kızıl tas* ‘yakut, lal taşı’, *kızıl altın*, (KarRPS 383-384), Azerbaycan Türkçesinde *gızıl* 4. Gızıl ränkindä olan, parlag sarı, gızıl kimi bärğ vuran (ADİL 505-507) şeklinde geçmektedir.

‘Kahverengimsi’

Türkçede *kızıl* renk adının ‘koyu kırmızı’ kavramını belirtmek üzere ‘kahverengimsi’ anlamında da kullanıldığı tanıklanmıştır. Örneğin:

Hakas Türkçesinde *hızıl* 4. ‘yanık renkte, kahverengimsi, esmer, al donlu (at); *hızıl inek* ‘kahverengimsi inek’ (HakTS 178); Kazak Türkçesinde *kızıl* 3. Siir, tüye, koy malında bolatın aşık қоңыр түс (KATS X 499) ve mecazî anlamda ‘Adam yüzindeki kan küreň reň, kızarğan şıray’ (İnsan yüzündeki kan renginde kahverengi renk, kızarmış yüz); ‘Şaydın al küreň tüsti қоюу, şıǵımı’ (Çayın koyu kahverengimsi renkli koyu hali), *al kızıl* ‘natriy, şımқay kızıl’ (koyu kırmızı) (KATS X 499), Tatar Türkçesinde *kızıl*: 2. Kızgılt körän, kara kızıl (sıyer, bozau töse turında) (Kırmızımsı kahverengi, koyu kırmızı (inek, buzağı rengi hakkında). Örneğin: *kızıl sıyer* (TTAS II 211) anlamlarında kullanılmaktadır.

‘Boz’

Hakas Türkçesinde *kızıl* renginin kaltar sözcüğüyle birlikte kullanıldığında ‘boz’ anlamına geldiğini görmekteyiz. Örneğin: *hızıl haltar inek* ‘boz inek’ (HakTS 178).

‘Mavimsi’

Kazak Türkçesinde *kızıl* 2. Jılқы malında bolatın aқ aralas köқşil түс (Yılkı atında olan beyaz karışık mavimsi renk) (KATS X 499); Kırgız Türkçesinde de *kızıl* 3. Köbүнçө көгүş түстөгү, ak түс aralaş cılıқа karata aytilat (Çoğunlukla mavimsi renkteki beyaz karışık yılkı için söylenir) (KırgTTS 389) şeklinde açıklanmaktadır.

‘Et’

Kırgız Türkçesi sözlüğünde *kızıl* sözcüğünün dördüncü anlamı ‘et’ (KırgTTS 389) olarak ifade edilmektedir.

‘Kırmızı meyveden yapılmış içecek’

Tatar Türkçesinde *kızıl* 4. *Vinograd yaki başka törle cimeş suunnan äçetep yasalğan* (Üzüm veya başka türlü meyve suyundan ekşitilip yapılan içecek) (TTAS II 211) anlamında da kullanılmaktadır.

‘Altın, Değerli’

Saha Türkçesinde *kıhıl kömüs* ‘altın’ (YakRS 213) şeklinde kullanılmaktadır. Saha Türkçesinde gümüş değerli bir maden olarak geçer ve bu madenin ürün kömüs ‘gümüş’, *kıhıl kömüs* ise ‘altın’ için söylenir. Örneğin:

*Balağana, dolguybatın dien, bies uon bağanalaax, otut ühüeleex, tüörd xat xolloğostoox; samır ilbatın dien, üst xat ürüñ kömüs ürütteex; siik ilbatın dien, tüörd xat **kıhıl kömüs** muostalaax.* SHEÖ 4-5

*Ürüñ kömüs bilkeleex, **kıhıl** kömüs xamıyaxtaax, ıstal timir bıhaxtaax, toğus tomtor ğoloox toyon ayaxtaax, uon kurduulaax matarçax ihitteex, üs kurduulaax oğo çoroonnoox, sette oğus tiriititten tikpit siri ihitteex.* SHEÖ 5

Azerbaycan, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde *kızıl*, *gızıl* şeklinde geçmekte ve doğrudan ‘altın’ anlamında kullanılmaktadır. Örneğin:

Azerbaycan Türkçesinde *gızıl* 1. is. Ränki sarı, bahalı bázak şeyləri və s. gayrılan və dəyär vahidi kimi işlədilän giymätli metal. Halis gızıl. Gızıl mä'däni. Gızıldan gayrılmış. Gızıl üzük, gızıl golbag, gızıl diş, gızıl pul. // Gızıl çärçiväyä salınmış, gızıla keydirilmiş, gızıla bazenmiş. Gızıl közlük. Gızıl gaşlı hənçär. // Gızıldan gayrılmış şeylər; gızıl pul (ADİL 505-507).

Türkmen Türkçesinde *gızıl* II 1. ‘altın’: *gızıl pul* a) altın para, altın, b) altın akçe, *gızıl sagat* ‘altın saat’, *gızıl çayılan* ‘altın kaplama’, 2. mec. ‘altından, çok iyi’: *bu yiğit gızıldır* ‘bu delikanlı altındır’, *gızıl gaplaymalı*, *gızıl yalı* ‘altından’, *gızıla gaplaymalı işgär* ‘altın işçi’, b) çok değerli; (TrkmRS 229), II. 1. *Himiki element, lovurdap duran sarı reňkli gimmat baha metal, altın, tilla*. 2. *Örän govı, gimmatlı*. TDS 222) anlamlarında kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde *kızıl* 6. Altın (TüS 1176) anlamında da kullanılmakta olduğu tanıklanmıştır.

‘Güzel, güzellik’

Türkçede *kızıl* sözcüğünün ‘güzel, güzellik’ anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. Bunun ilk örneğini XI. yüzyılda şu dördlükten anlaşılmaktadır. *Kızıl* sözcüğü ‘yanak’ kavramıyla kullanıldığında ‘güzel’ anlamını vermektedir. Örneğin:

Bulnar mini ulaş köz

Kara mengiz kızıl yüz

Andın tamar tükel tüz

Bulnap yana ol kaçar.

Bu dördlük Divan’da “Baygın göz, esmer beniz, pembe yüz beni tutsak eder. O çehreden bütün güzellikler damlar, beni tutsak ettikten sonra kaçar”. (Üzerinde güzel ben bulunan yakışıklı çehre ve baygın gözler beni tutsak ediyor; sanki yanaklarından güzellik damlar, beni tutsak ettikten sonra kaçıp gider) şeklinde açıklanmıştır (DLT I 60).

Bunun yanı sıra Divan’da yine şu ifadelerden de anlaşılmaktadır: *Kızıl*: Her nesneden kızıl olan. Şu savda dahi gelmiştir: “*kılnu bilse kızıl kedher, yaranu bilse*

yaşıl kedher = kendini sevdirmeyi bilse kırmızı giyer, yaranmayı bilse yeşil giyer”.
(Kadın güzel görünmeyi, iyi geçinmeyi bilirse kırmızı ipekli kumaş giyer, naz
etmeyi, kırıtmayı bilirse yeşil giyer). Bu sav iyiliğe ermek için güzel geçinmekle
emrolunan kadına söylenir (DLT I 394).

Kutadgu Bilig’de:

bili bolsa yılmık yana yarı kîng

örüng bolsa kırtış kızul kızgu eñg KB 302 (2915)

‘Belleri ince, omuzları geniş, teni beyaz ve yanakları al-kırmızı olmalıdır’. KB 214
(2915)

Atabetü’l Hakayik’te:

Resuller örüng yüz bu ol yüzke köz

Ya olar kızul eñg bu eñgke meñge (AH 43 25) (25 satır, sayfa 43).

‘Resûller beyaz bir yüzdür; o ise, bu yüzün gözüdür;

yahut onlar al yanaktır; o ise, bu yanağın benidir’ AH 83 25 (25 satır, 83 sayfa)

Çuvaş Türkçesi sözlüğünde *hırlı* sözcüğünün yedinc, anlamı ‘iyi, güzel, çok
güzel’ (ÇRS 555) şeklinde geçmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde *gızıl* 5. çoh közäl, çoh yahşı (ADİL 505-507) anlamları
bulunmaktadır.

‘Olgunlaşmış’

Çuvaş Türkçesinde: *hırlı* ‘kırmızı’ sözcüğünün 5. ‘olgunlaşmış’ (meyve)

(ÇRS 555) anlamı bulunmaktadır.

‘Parlak, güneşli’

Çuvaş Türkçesinde *hırlı* ‘kırmızı’ sözcüğü 6. ‘parlak, güneşli’ *xě’płě кун* ‘güneşli gün’ (ÇRS 555) anlamında da kullanılmaktadır.

‘Yenidoğan’

Saha Türkçesinde *kıhıl oğo* ‘bebek, yenidoğan’(YakRS 213) anlamına gelmektedir.

‘Gayret eden, çabalayan’

Tuva Türkçesinde *kızıl* sözcüğünün 2) mec. ‘gayret eden, çaba gösteren kişi’ (TuvRS 274) anlamı bulunmaktadır.

‘Aşırı’

Kazak Türkçesinde *kıp-kızıl* sözcüğü ‘aşırı’ anlamında kullanılmaktadır.
Örneğin: *kıp-kızıl jındı* ‘zır deli’, *kıp-kızıl mas* ‘aşırı sarhoş’.

Türkiye Türkçesinde *kızıl* mecazî anlamda ‘aşırı derecede olan’ (TüS 1176) anlamına gelmektedir

Azerbaycan Türkçesinde *gızıl* 7. Heç şeydän çäkinmäyän, bozsifät, utanmaz, gızıl adam (ADİL 505-507) şeklinde geçmektedir.

‘Ufalanmış temiz tohum’

Karakalpak Türkçesinde *kızıl* 3. ‘ufalanmış temiz tohum’ (KKalpRS 421), Kırgız Türkçesinde *kızıl* 5. *Bastırılıp, bölünüp alıngan eğin, taza dan* ‘bastırılıp, ayırılıp alınan saf tohum’ (KırgTTS 389), Türkmen Türkçesinde *gızıl* 3. *Atılıp alınan buğday harmanı* (TDS 222) şeklinde geçmektedir.

‘Çöl’

Karakalpak Türkçesinde *kızıl* 4. ‘çöl’ (KKalpRS 421) anlamında da kullanılmaktadır.

‘Bolşevik Devrimci Asker’

Türkçede *kızıl* sözcüğünün Bolşevik devrimiyle birlikte ‘bolşevik devrimci asker’ anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bu özellikle eski Sovyet hakimiyeti alanında yaşayan Türkler tarafından kullanılmıştır. Örneğin:

Çuvaş Türkçesinde 2. ‘kırmızı’ *Xě'plě Çap* ‘Kızıl Ordu’ (ÇRS 555), Saha Türkçesinde *kıhul Kihul Armia* ‘Kızıl Ordu’ (YakRS 213), Tuva Türkçesinde *kızıl gvardeyji* ‘kızıl asker’, *Kızıl Şerig* ‘Kızıl Ordu’, *kızıl şerigji* ‘kızıl asker’ (TuvRS 274), Başkurt Türkçesinde 2. *kızıldar* ‘kızıl ordu askerleri’ (RBaşkS 324), *kızıl bayraq*, *kızıl asker* ‘bolşevik askeri’ (BTDH 325), Karaçay-Malkar Türkçesinde *kızıl* 3. ‘Bolşevik yandaşı’ *Bolşevikleni kelecisi, alanı, revolyutsia diktaturanı jaqlağan Kızıl Askerni kullukçusu* ‘bolşevikler devrimini destekleyen, onların tarafını tutan, Kızıl ordu askeri taraftarı’ (KMTAS II 752), Karakalpak Türkçesinde *kızıl: Kızıl Armıya* ‘Kızıl Ordu’, *Kızıl krest* ‘kırmızı haç’, *kızıl karağaylı toğay* ‘kızıl çamlık’ (KKalpRS 421), Tatar Türkçesinde *kızıl: 5. Revolyutsiyon köräşkä katnaşuçı,*

revolyutsiyon köräş yaklı, sotsiyalistik revolyutsiyagä bäyläneşe: kızıl frontoviklär, 6. XX yöz başında cäditçelär häräkätendä katnaşuçı, cäditçelär yaklı, 7. Hiç taypılmıyça bilgele ber karaşnı yaklauçı, ezlekle tarafdar bulgan, ortodoks bulgan (TTAS II 211), Özbek Türkçesinde *kızil* 3. *Revolyutsiyon häräkätgä, sovet sotsiyalistik tüzümigä, Kızil Armiyagä äid: kızil är, kızil sâkçi, kızil kôşin* (ÖTİL I 570), Azerbaycan Türkçesinde *gızıl* 3. *İngilab, sosiyalizm guruluşu, sovet sosyalist usuli-idaräsi ilä älagädar olan* (bah. gırmızı 3-cü mä'nasında), *Gızıl Moskva, gızıl paytaht*, (ADİL 505-507), Türkmen Türkçesinde *Gızıl Goşun* 'Kızıl Ordu' (TrkmRS 229), Türkiye Türçesinde *kızıl* 4. Mec. 'Komünist' (TüS 1176) anlamında kullanılmaktadır.

'Kan'

Divan-ü Lügati-t Türk'te Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı and içtiklerinde, yahut sözleştiklerinde, demiri ululamak için, kılıcı çıkararak yanlamasına öne korlar "*bu kök kirsün kızıl çıksun*" derler, "sözünde durmazsan kılıç kanına bulansın; demir, senden öcünü alsın" demektir. Çünkü onlar demiri büyük sayarlar (DLT I 361-362) açıklamasında *kızıl* 'kan' anlamında kullanılmaktadır. Yine Divan'ın bu dörtlüğünde *kızıl* 'kan' anlamında kullanılmıştır:

Katun sini çoğladı

Tenğüt begin yağladı

Kanı akıp jagıladı

Boyun suwın kızıl sağdı

"Katun sini bağırdı, çağırdı. Tenğüt Beyi ile düşmanlaştı. Kanı akıp çağladı. Boynunun suyunu kızıl sağdı" (Katun sini- burası bir yerin adıdır; Tenğütlerle Çin

arasındadır – halkı ile Tengüt halkı çarpıştılar. Katun sini halkı bağırdı, çağırdı, haykırdı. Tengütlerin Beyi ile düşmanlaştı. Su çağlar gibi kanları çağlıyarak aktı. Boyunlarından kırmızı su sağıldı. Bu, kan demektir (DLT III 325).

‘Hastalık’

Divan-ü Lügati-t Türk’te *kızlamuk* ‘kızamuk, kızamuğa benzer sivilceler’ (DLT I 528) anlamında kullanılmıştır. Bununla ilgili olarak günümüzde Türkiye Türkçesi sözlüğünde *kızıl* sözcüğünün beşinci anlamı “Genellikle küçük yaşlarda görülen, bulaşıcı, yüksek ateşli, kırmızı renkte geniş lekeler döktüren, kuluçka dönemi üç dört gün süren tehlikeli hastalık” (TüS 1176) şeklinde verilmektedir. Burada *kızıl* Divan’da geçen *ķızlamuķ* ‘kızamık’ sözcüğüyle aynı anlamda kullanılmıştır.

2.5.1.2. *al*

E.Tü. ix-x. yy. **al** sarıg (16) önglög (AY 28 (S. 15b), İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **al** ‘al renk’ (DLT III 162-18), **al** ‘hanlara bayrak, devlet adamlarının atlarına eğer örtüsü yapılan turuncu ipek kumaş’ (DLT I 81-16), **āl** ‘an orange-colored brocade; orange (nārancī), *Al čüvit* ‘vermilion’ (DLT-Dankoff-Kelly 53, 410-1, 622, 43, 167, 139, 237-8), **al** ‘al renk’ (KB 67, 69, 2916, 4893, 6009, 6229, 2356, 2630, 3709 İndeks 15), Harezmi ç.: xiv. yy. **al** 1. ‘al, kırmızı’ *al kıan, al yanak* (KE-Ata 182r1, 83r15), NF-; **al** ‘al, kırmızı’: *al yanğakım, al ton, al süsün* (HŞ 911, 4546, 546), **al** ‘hile, aldatmaca’ (HŞ 2120); EKıp.: xiii-xiv. yy. KK-; **al** (I) 1. “al renkli, kızıl, kırmızı” (İH, RH, TA-KTS 6) 2. ‘ala benekli (CC-KTS-6), **al** (II) ‘doru at’ (İH, Kİ-KTS 6), Doğu Tü.: xviii. yy. **al** ‘al, kırmızı’ *al tamğa* ‘al damga’ (Q, X; x 49r, 19;

1161v. 14. San.-Dizin); *al tut* (altun q. E, Y.; x247v, 8, San.-Dizin), *al yanağ* (S(mi) San. Dizin 36); Batı Tü.: xiii-xix. yy.: **al** : ‘al, kırmızı, pembe’ (DK-Dizin 12-11, 20-4, 31-7, 54-6, 60-9, 91-8, 92-2, 92-3, 94-5, 94-6,96-8, 115-10, 116-1, 123-3, 139-4, 136-, 138-7, 158-11, 160-8, 162-12, 164-5, 166-7, 178-8, 78-12, 198-5, 244-2, 245-10, 246-6, 246-10, 247-8, 248-7, 249-4, 250-2,253-1; alça: 13-13, 23-1, 25-8, 27-3, 64-5, 138-13, 139-4,143-3, 152-10, 183-11, 192-8, 196-8, 232-9, 243-7, 248-2, 282-13, 289-9); Çağdaş Türk Lehçeleri: xix. yy. **al** 8. ‘al’ (Kaz., Kırg., Uyg., Osm.); Kırg. *Al kızıl: yeki betin al kızıl; al tamğa* ‘kırmızı damga’, *al tamğalık yarlık* (Timur Kutluğ’un yarlığı) ‘al damgalı hanlık ferman’; *yüzüm kılğıl al* (Uyg.) ‘yüzümü kırmızı kıl’, *al yanaklar* (Osm.), ‘açık pembe’ (Krm): *al kızıl rāngi* (Osm), 3) *al at* (Osm); **al** 9. ‘Altın ordu hanlarının kırmızı damgası’, 2) ‘böyle damgalı evrak’ (OSTN 350); xx.-xxi. yy. Çuvaş Tü.-, Hlç.-; Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **al**: ‘yabanî; karanlık, iç karartıcı; *al tayga* ‘ulaşılmaz dağlar’, *al sanaa* ‘karanlık düşünceler’, *al sanaaga tūj-* ‘sıkıntılı düşüncelere dalmak’ (AltTS 23); Hakas Tü.: **al** I. s. ‘al, kızıl’, *alban* ‘I. is. ‘bir tür kırmızı çayır çiçeği’ (HakTS 34); **al** II. ‘al’; *al pis ayı* ‘Haziran’ (harfen: çiçek açan ‘kandık’ ayı); *al sip ayı* ‘Temmuz’ (harfen: çiçek açan ‘saran’ ayı); *al taş* ‘kırmızı olana kadar kızgın taş’; *al pozım* ‘güzel olan kendim (şiiir.); *Al: Al Hooray* ‘al (yani güzel) Hooray (Hakasya’nın şiiirsel adı) (HOTES 21); *arıbas parbas Al Hooray polzın!* ‘Kıtlık, yoksulluğun olmadığı Al Hooray olsun! *Al Hooraynıñ oolları* ‘Al Hooray’ın oğulları’; *Al Hoorayda nime çoh* ‘Güzel Al Hooray’da herşey sakın’ (HOTES 21); I. **алай [alay]** (RHakS, 35), Saha Tü.: **аалай** [aalay] ‘al, parlak kırmızı’; *aalay sarıal* ‘al şafak’, *aalay solko* ‘al ipek’ (TSS 7, RYS 18, YakRS 24); Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **ал [al]** sif. *al kızıl töş* ‘al kırmızı renk’ (RBS 25), 2. *al, alhuu* ‘pembe’, *al küldäk* ‘pembe elbise’; *bötö mämäne lä al da*

göl itep küreü ‘herşeyi alda gül şeklinde görmek (herşeyin sadece olumlu yönünü görmek, olumsuz yönlerini görememek’ (BTDH 745), Karaçay-Malkar Tü.-, Karakalpak Tü.-, Karayim Tü.: ‘**al** [a:l] ‘kırmızı, kızıl, al’ Dizin 219 Kıırım Karaycasının Katık Mecuması) *al yanaqlı* (KKKM 61), Kazak Tü.: **al** 1. sif. *Tüstij kanıktığın bildiretin, derbes kıldanılmaytın kömekşi söz.* ‘Rengin dolgunluğunu anlatan, tek başına kullanılmayan yardımcı kelime’; **al küreñ:** *kanıq kızıl çoñur, çoşkıltım tüs.* ‘dolgun kırmızı kahverengi, kahverengimsi renk’. **Al kara.** *Qoyu qara, qar-qara, şımqay qara tüs.* ‘Koyu siyah, siyah, dolgun siyah renk’. // *Jıltır, şımqay qara tüsti jılkı* ‘parlak, dolgun siyah renkli yıldı’; **Al kara kök.** *Qarası basım kök tüs* ‘Siyahı daha baskın olan koyu mavi renk, koyu lacivert’; **Al kızıl.** *Aşıq kızıl tüs* ‘açık kırmızı renk’. **Al kızıl bet** [şıray, tür, öñ, jüz]. *Uşına qan teüip, kızarğan, kızıl şıraylı jüz* ‘Ucuna kan yoğunlaşmış kızaran, pembe yüz’; **Al gül qaqtı.** *Beyn. Jaynadı, qulpırdı* ‘güzelleştirdi’; **Al** 2. sif. eski. *Ötirik, jalğan, aldamşı (aldau sözünün tübiri)* ‘yalan, aldatıcı (aldamak kelimesinin kökü)’ (KATS I 309); Kumuk Tü.: **al [al]** (RKumS ?), Nogay Tü.: **al [al]** ‘al, pembe’ *allı gülli* ‘rengarenk’ (NogRS 36, RNogS 22), Tatar Tü.: **al [al]** ‘al’ (RTatS 22), **al** I. s. 1. *Aksıl kızıl, sıyek kızıl, kızgılt ak tös.* ‘Beyazımsı kırmızı, açık kırmızı, kırmızımsı renk’ *Matur, güzel* ‘güzel’. *Al (da göl) itü – matur itü, maturlau, çibär itü* (TTAS I 41); Güney-Doğu: Özbek Tü.: **ol [âl]:** *kızıl, kırmızı* ‘kızıl, kırmızı’, *âl bayraq* ‘al bayrak’ (ÖTİL I 528), Salar Tü.-, Yeni Uygur Tü.- Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **al [al]** **Al-1.** 1. sif. *Gırmızı. Al bayraq. Al gam. Al şäfäg.* // is. *Gırmızı paltar, al parça.* * *Al keymäk (müc.) – bázänmäk, gızarmag.* 2. *Gızmar, yandırıcı,* 3. is. (köhn.) *Gadınlardıñ üzlärinä, dodaglarına sürdükläri gırmızı boya, änlük* (ADİL I 82), Gagauz Tü.: **al** ‘al, parlak kırmızı, pembe’, *al yanaklı; al duak* ‘al yazma’, *al beegir* ‘doru at’, *al top*

‘mineçiçeği’ (GRMS 38), Türkmen Tü.: **al** [a:l] ‘al, kırmızı’ (TrkmRS 38), **al** [a:l]
I. *Gızıldrak goņur renk, gızılımtıl* (TDS 36); Türkiye Tü.: **Al**: I: ‘Kanın rengi, kızıl, kırmızı’. 2. Sf. ‘Bu renkte olan’: *Al bayrak, al çuha*; 3. ‘Dorunun açığı, kızıla çalan at donu’. 4. Sf. ‘Bu renkte olan (at)’; 5. ‘Yüze sürülen pembe, düzgün, allık’. * *al elmaya taş atan çok olur* ‘değerli kimselere sataşan çok olur’, *al giymedim ki alınayım* ‘bu işle hiçbir ilgim olmadığı için söylenen sözleri kendi üzerime almadım’ anlamında kullanılan bir söz’, *al gömlek gizlenemez* ‘kanlı gömlek gizlenemez’, *al kanlara boyanmak* 1) yaralanmak’, 2) ‘vurularak ölmek’, 3) şehit olmak; *al kiraz üstüne kar yağmış* ‘düşünülmeyen, beklenilmeyen şeylerin de olabileceğini anlatan bir söz’; *alı al, moru mor* ‘telaş veya yorgunluktan yüzü kıpkırmızı kesilmiş (olarak)’; *al alına, mor moruna* ‘sağlıklı, canlı kanlı’ (TüS 62-63).

2.5.1.2.1. *al* Kullanım Alanı

(DLT I 81) **al**: hanlara bayrak, devlet adamlarının atlarına eyer örtüsü yapılır turuncu renkte bir kumaştır. Turuncu renge dahi “al” denir.
A14 B18 (KB I 67) kırılmış yıgaçlar tonandı yaşıl bezendi yipün **al** sarığ kök kızıl (s. 24)
(KB I 69) yazı tağ kır oprı töşendi yağıp İtindi kolu kaşı kök **al** keçip (s. 24)
(KB I 2916) yaşıl kök sarığ **al** ağı ton keçip Aşağı kötürse yaraşur yorıp (s. 302)
(KB II 2916) Onların yeşil, mâvi, sarı ve pembe ipek elbiseler giyip dolaşmaları ve yemek taşımaları hoş olur. (s. 215)
(HŞ) bu haşret birle soldı **al** yanğakım (911)
(HŞ) kiğip **al** ton çiçek tig tün taşınğa (4546)
(HŞ) kılurlar kök yaş özre **al** süsün nüş (546)
(HŞ) bular **al** kılmasun tip saknu turdı (1270) (s. 255)
(HŞ) benefşeler humar **al** gül başı hoş (1420) (s. 264)
(HŞ) içip serhoş bolup **al** ingli süsüm yana oynayu t
(HŞ) kılıç iliğe **al** haq yâri birgey 1720 (s. 281)
(HŞ) kolumğa konmuş irdi **al** laçın 1830 (s. 287)
(HŞ) közindin yaş yiringe aqtı **al** kan 1990 (s. 297)
(HŞ) sehl **al** birle ol ir könglin aldar (2120) (s. 304)
(HŞ) keğik tig **al** birle ilge kirsem (s. 310)
(HŞ) ikinci **al** çiçek yanglığ açıldı (2340) (s. 317)
(HŞ) anıng ol **al** çiçek ingegi soldı (2700) (s. 338)

(HŞ) tükülmüş **al** çiçekim uş butakdın (2725) (s. 340)
(HŞ) yangağı **al** çiçek tig lafzı şekker (2995) (s. 356)
(HŞ) bulutda izder irdim sini ay tig 3565 (s. 389)
(HŞ) kızardı **al** çiçek yanglığı açıldı (s. 404)
(HŞ) sarınıp bir sarıg hulle başınğa
Kidnip **al** ton çiçek tig tün taşınğa (4545) (s. 448)
(IH, RH, TA) **al** (I) 1. “al renkli, kızıl, kırmızı” 2. Ala benekli
(CC, İH, Kİ) **al** (II) “doru at” (Toparlı, 2007: 6)
(CC, GT, Kİ) **al** (III) “hile, dalavere, kurnazlık” (Toparlı, 2007: 6)
(DK D12 V7) Güz almasına beñzer **al** yañaqlum
(DK D20/4) **al** şarabuñ itisinden aldı içdi, anası-y-ile şöhet eyledi
(DK D60/9) **al** mañmüzî şalvarlu, atı bahri hotazlu
(DK D92V34) Vay **al** duvağum iyesi / vay alnum başum umudu
(DK D136/5) **al** kanatlu ‘Azrā’il ol yigidüñ canın aldı.
(HOTES 21) *alğayça postığbın, Al Hooray ünnıgbin (kekük)* ‘ben büyüklük bakımından tencere kadarım, fakat ses olarak bütün güzel Hooray kadar (guguk); (HOTES 21); *arıbas parbas Al Hooray polzin!* ‘Kıtlık, yoksulluğun olmadığı Al Hooray olsun!
(HOTES 21) *Al Hooraynıñ olları* ‘Al Hooray’ın oğulları’; *Al Hoorayda nime çoh* ‘Güzel Al Hooray’da herşey sakin’
(BTDH 745) bötö mämäne lä **al** da göl itep küreü.
(KATS I 309) Üzilmey, kataymay bir ƙalıppen jelpip soƙƙan ädemi salkın ƙoñır jel ƙanday raƙat. Osı jelman ƙalıpra tolƙıp su betindey jıbrı ƙağıp ƙalıp jatƙan **al** küreñ köde men seleu dalaları... dala yemes, tenjizderi ƙanday! (M. Äuezov, Abay).
(KATS I 309) Onıñ beti ƙuansa da, ƙorıƙsa da kızarıp, balbırağan **al** küreñge aynalatın (J. Aristanov, Jalındı.) Asa ƙara bolmasa, ƙoñır ala, **al** küreñ- üş ƙızıldın birı bolsın. Kelinim Mädinağa tapsıayın, Omaştıñ mirzalığı şını blsın (Ä. Naymanbayev, Şığ.).
(KATS I 309) Ƙos şelek beti üyirilip barıp tınğasın, Ƙubaƙan ƙulın müşeñdi beri burğasıñ. Kekildi türtip, **al** ƙara şaştı jöndep sap, Yendigi künim ne bolar dep te turğasıñ (J. Jaƙıpbayev, Läylä).
(KATS I 309) **Al** ƙarağa mindi de, Alğa şıktı Ƙoñırbay. Odan keyin Nesƙara Ol dağı şıktı obırday (Manas).
(KATS I 309) Aynala, bar dünıyenı **al** ƙara kök betege men şaşƙtanğan al küreñ köde basıptı (M. Äuezov, Abay).
(KATS I 309) **Al** ƙara kök aydınında Aƙƙu jüzgen, Aralım! Aydınıña ay nurında Aybattana ƙaradım (Ƙ. Amanjolov, Tañd.) Batis jaƙ **al** ƙara kök te, şığıs kökjiyek jukalañdap ağaañ tarta bastağan (O. Bökeyev, Bizdiñ jaƙta.).
(KATS I 309) Yekeui ƙol ustasıp jüğüre beredi, jüğüre beredi. Äbden şarşağanda **al** kızıl gülder arasına ƙulay ketedi /Ä. Kekilbayev, Şığ.).
(KATS I 309) Bayağıda batış kökjiyekti osı sekildi **al** kızıl şapaƙ şarbilasa, jurt tağı da soğıs boladı dep, jaman ırımğa joruşı yedi (O. Bökeyev, Bizdiñ jaƙta.).
(KATS I 309) **Al** kızıl körinedi ƙaşƙan tülki, Jigittiñ ƙayda ƙalmas jiğan mülki. Jigitter bul dünıyede oyna da kül, Joƙ deydi ol dünıyede oyun-külki (Ƙara öleñ).
(KATS I 309) Tenge ƙotır ƙızılşasınıñ tüsi alğaşkı kezde **al** kızıl boladı da, birden-birge kızarıp, baƙır (mıs) tüsti boladı (H. Dosmuhameduli, Şığ.).
(KATS I 309) Aƙşa jüz, **al** kızıl bet til bayladı Auzın aşsa köriner ƙirsiz tisı, Sıƙıldı ƙolmen tizgen iş ƙaynaydı (Abay, Tol. Jin.).
(KATS I 309) Körpe tasasındağı bal-bul janğan **al** kızıl jüz yendi körindi (Ä. Kekilbayev, Şığ.).
(KATS I 309) Tätesine ƙarasa äbden jüdegen, burıñğı almaday **al** kızıl beti bozarıp solğan, köp jılağandıƙtan isinip, möldir ƙara közderi istik jaska tolğan, ƙızıttan

tömen tüsetin usın, koy çolan şaş tarhatılğan, çaygılı tätesiniň baurına kire tüsedü (Kaz. yerteg.).

(KATS I 309) Sol kezde batsayı şımdık, düriya körpe, manat makpal tuskiyizdi kün säulesi kuanta bir **al** gül kačkızıp, jağalay säulelendirip, jaynatkan tärizdi (M. Äuezov, Şığ.).

(KATS I 309) Bul jaktan özgeler tügil tuğan baurım –senen de jakın dos taptım!-dep jazğan yedi Şıkan turalı. Bul –“**al** tili” yemes, jan sırı (S. Muğanov, Ačkkan juld.) (KATS I 309);

(TTAS I 41) Raziya, bögelep, berničä **al**, kızıl çäçäk özde dä minem külmägemä kadap kuydı. F. Ämirhan2. Küç.

(TTAS I 41) Härkaranğı tönneň **al** taňı bar, Härber kışnıň kaynar yazı bar M. Cälil.

(TTAS I 41) Maturım, güzälem ‘güzlim’. İ alım sin, alım sin, Alım tügel, gölem sin. Cır

(TTAS I 41) – Bu, kunak öye bulgannan gına tügel, kızılı öy bulganga bigräk tä pöxtä. Bezneň kızlar härnärsäne **al** da göl itäseläre kilä bit. G. Ibrahimov.

(TTAS I 41) Yabalaktay yaugan karlar Akliy mikan kırları, Traktorga saban cigeş, **Al** itärbez kırları H. Taktaş.

(TTAS I 41) Al da göl- bik yahşı, şäp. Ya, isänmesez, şäp yaşızme, **al** da gölme, ällä tügelme? G. Bäşirov

Al I s. 1. Aksıl kızıl, sıyek kızıl, kızılı ak tös. Raziya, bögelep, berničä **al**, kızıl, çäçäk özde dä minem külmägemä kadap kuydı. F. Ämirhan.

(ADİL I 82) – **Al** yanagların sanasan ki, kızıl kül härmäni; Täz zänähdäninä bahdıgça cünun eylär mäni. Vagif.

(ADİL I 82) Sänä **al** don yaraşır, niyä garä keymisän sän; Mäkär aşigin ölübdür, sänä bu äza neçindir? S. Äzim.

(ADİL I 82) Zümrüd köydä künäş yandı; **Al** şäfägä yer boyandı. S. Vurğun.

Sagğalı ağ olanın giymätidir bir gara pul; Kär kirsän bözänib kündä yaşıl, **al** içinä Vagif.

(ADİL I 82) Gärg olsun yaşıla, ala särasär; Naz ilä sallana-sallana kälsin! Zakir.

(ADİL I 82) [Gäribin anası:] Kälişin haradan, bazirkanbaşı? Sän alıb-satırsan **alı**, gumaşı. “Aşıg-Gärib”.

(ADİL I 82) Kädimiz bözänib süsän, sücbülä; Bağlar keyib al, başına döcdüyüm. (Goşma)

(ADİL I 82) Kecälär ayazda, kündüzlär **al** kün altında kämi muzdurunun zähmätü här bir zähmätdän fövgdür. Ganizadä.

(GagTFE 93) **Al** boya boyadım, ananın önüne dayadım (Röke)

(GagTFE 115-116) **Al** şeftali muştluk / Bilezimi alana/ Arzı kendi da muştluk.

(GagTFE 116) **Al** tayler doru tayler / İşidin alar beyler / Garib Kamberne söyler.

(Gag TFE 119) Ya bën pazara varayım/ **Al** fes başıma alayım.

(Gag TFE 125) Selam süyle nazlı yäre / **Al** üstüne giysin kare.

(Gag TFE 154) **Al** yemiş kara yemiş / Dalları suya inmiş.

(Gag TFE 154) Alçaklarda baa olmaz / Kara üzüm **al** olmaz.

(Gag TFE 154) Bir dalda iki kiraz / Biri **al** biri beyaz.

(Gag TFE 165) Aştım yorganı baktım /**Al** yanak kaymak gibice.

(Gag TFE 167) Yanacından **al** gülü / Birini bana versene.

(Gag TFE 198) Varın, bakın, kim uruldu / **Al** yanaklı kız uruldu.

(TDS 36) Seni kim yaradı beyle **al** yanak (“Sovet Türkmenistanının ayalları jurnalı).

(TDS 36) Cayıň depesinde bolsa, belli zat, **al** baydak pasırdayar (N. Cumayev, Ak derek.

(TDS 41) **Al**-elvan: Gızılala, gızılı köp bolan (geyim-gecim hakda).

(TDS 41) Mamağül **al**-elvan geynip, çırpı hem gızıl kürte atınıp, gelin yalı bezenyär (A. Govşudov, Köpetdagıñ eteginde).

(TDS 41) Al-yaşıl: Yaşıl, kızıl, gök ve ş.m. (renk hakda). Günsayın iş ösyär, nağış renk açyar, **Al**-yaşıl yumaklar tovsuşıp uçyar (“Sovet edebiyatı” jurnalı). Erikler gülledi ak çadır yalı, Yerlere düşeldi **al**-yaşıl halı (R. Seyidov, Eserler).

(TDS 41) **Al** [al] II. 1. Fantastik, mifologik düşüncä görä: arvah, cın, eye. 2. Hile, aldav, mekirlilik. Kakam türkanadır, alarlar daşın, Gorkyarın, al bilen aylarlar başın (“Sovet edebiyatı” jurnalı).

(TDS 41) ***Al** açmak- bedeniñi, saçını ak-ala edyän kesele duş bolmak.

(TDS 41) **Al** kakmak mif. –ser. **Al** çaçmak. **Al** petinde almak- biriniñ yüzünü almak, dalamak. Halnazar onuñ öz üstünden düşmeginden hovatır edip, **al** petinden aldı, herreldi (B. Kerbabayev, Agıtlı ädim). **Al** çalmak mif. – arvah, cın täsir etmek.

(TüS 62-63) **Al** elmaya taş atan çok

(TüS 62-63) **Al** giymedim ki alınayım

(TüS 62-63) **Al** gömlek gizlenemez

(TüS 62-63) **Al** kiraz üstüne kar yağmış

(TüS 62-63) “Şahsına bakarsan iri yarı, **alı alına**, moru moruna, dinç, ablak, bir insan...” R. N. Güntekin

2.5.1.2.2. Anlam Açısından *al*

Temel Anlam

Al ‘kızıl, kırmızı’

Al kelimesi genel Türkçede ‘kızıl, kırmızı’ temel anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Buna tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış olan eserlerdeki örnekler tanıklık etmektedir. Örneğin:

Eski Türkçede:

al sarıg (16) önglög (AY 28 (S. 15b)).

[sızgur]mış altun teg sarıg önglög (15) [kör]kle erdini tutar.: al sarıg (16)

önglög purnabadı[r]ı idiş tutar .. (AY) 28 (S. 15b.) (14).

XI. yy.’da Karahanlı Türkçesinde:

al ‘al renk’ (DLT III 162-18),

kurımış yıgaçlar tonandı yaşıl bezendi yipün al sarıg kök kızıl A14 B18 (KB I

67) (s. 24)

yazı tağ kır oprı töşendi yadıp

İtindi kolu kaşı kök al kedip (KB I 69) (s. 24)

yaşıl kök sarıĝ al aĝı ton kedip

Aşaĝu kötürse yaraşur yorıp (KB I 2916) (s. 302)

Harezmi Türkçesinde:

XII-XIII. yy. *al* 1. ‘al, kırmızı’ *al kan, al yanaĝ* (KE-Ata 182r1, 83r15)

XIV. yy. *al* ‘al, kırmızı’: *al yanĝaķım, al ton, al süsün* (HŞ 911, 4546, 546)

benefşeler humar al gül başı hoş (HŞ1420) (s. 264)

bu haşret birle soldı al yanĝaķım (HŞ 911)

kidip al ton çiçek tig tün taşınĝa (HŞ 4546)

kılurlar kök yaş özre al süsün nüş (HŞ 546)

XIII-XIV. yy. Eski Kıpçak Türkçesinde:

al (I) 1. ‘al renkli, kızıl, kırmızı’ (İH, RH, TA-KTS 6)

Doĝu Türkçesinde:

XVIII. yy. *al* ‘al, kırmızı’ *al tamĝa* ‘al damga’ (Q, X; x 49r, 19; 1161v. 14. San.-
Dizin); *al yanaĝ* (S(mi) San. Dizin 36);

Batı Türkçesinde:

XVI. yy.: *al*: ‘al, kırmızı, pembe’ (DK-Dizin 12-11, 20-4, 31-7, 54-6, 60-9, 91-8, 92-
2, 92-3, 94-5, 94-6,96-8, 115-10, 116-1, 123-3, 139-4, 136-, 138-7, 158-11, 160-8,
162-12, 164-5, 166-7, 178-8, 78-12, 198-5, 244-2, 245-10, 246-6, 246-10, 247-8,

248-7, 249-4, 250-2,253-1; *alça*: 13-13, 23-1, 25-8, 27-3, 64-5, 138-13, 139-4,143-3, 152-10, 183-11, 192-8, 196-8, 232-9, 243-7, 248-2, 282-13, 289-9);

XIX. yy. Radlof'un genel Türkçe sözlük denemesinde:

al 8. 'al' (Kaz, Kırg, Uyg., Osm); Kırg. *Al kızıl*: *yeki betin al kızıl*; *al tamğa* "kırmızı damga", *al tamğalık yarlık* (Timur Kutluğ'un yarlığı) 'al damgalı hanlık ferman'; *yüzüm kılğıl al* (Uyg.) 'yüzümü kırmızı kıl', *al yanaklar* (Osm.), 'açık pembe' (Krm): *al kızıl rāngi* (Osm), 3) *al at* (Osm); al 9. 'Altın ordu hanlarının kırmızı damgası', 2) 'böyle damgalı evrak' (OSTN 350);

Çağdaş Türk Lehçelerinde

Hakas Türkçesinde: *al* I. s. 'al, kızıl' *alban* 'I. 'Bir tür kırmızı çayır çiçeği' (HakTS 34), *al taş* 'kırmızı olana kadar kızgın taş' (HOTES 21).

Saha Türkçesinde *aalay* [aalay] 'al, parlak kırmızı' anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır: *aalay sarial* 'al şafak', *aalay solko* 'al ipek' (TSS 7, RYS 18, YakRS, 24).

Başkurt Türkçesinde: *al* [al] sıf. *al kızıl tōş* 'al kırmızı renk' (RBS 25); 'açık pembe' (Krm): *al kızıl rāngi* (Osm) (OSTN 350).

Karayim Türkçesinde 'al [a:l] 'kırmızı, kızıl, al' (KKKM-Dizin 219). Tatar Tü.: *al* [al] 'al' (RTatS 22), al I. s. 1. *Aksıl kızıl, sıyek kızıl, kızgult ak tōs*. 'Beyazımsı kırmızı, açık kırmızı, kırmızımsı renk' (TTAS I 41); Raziya, bögelep, berničä al, kızıl çäçäk özde dä minem külmägemä kadap kuydı. F. Ämirhan2. Küç. (TTAS I 41)

Özbek Türkçesinde: *ol* [ɑ̃]: *kızıl, kırmızı* ‘kızıl, kırmızı’, *âl bāyrāq* ‘al bayrak’ (ÖTİL I 528).

Azerbaycan Türkçesinde.: *al* [al] Al-1. *I. sif. Gırmızı. Al bayrag. Al gam. Al şäfäg.* – *Al yanagların sanasan ki, gızıl kül härmäni; Tär zänähdäninä bahdıgça cünun eylär mäni. Vagif. Sänä al don yaraşır, niyä garä keymisän sän; Mäkär aşigin ölübdür, sänä bu äza neçindir? S. Äzim. Zümrüd köydä künäş yandı; Al şäfägä yer boyandı. S. Vurğun. // is. Gırmızı paltar, al parça. Saggalı ağ olanın giymätidir bir gara pul; Kär kirsän bözänib kündä yaşıl, al içinä Vagif. Gärg olsun yaşıla, ala sârasâr; Naz ilä sallana-sallana kâlsin! Zakir. [Gäribin anası:] Kâlišin haradan, bazirkanbaşı? Sän alıb-satırsan alı, gumaşı. “Aşığ-Gärib”. (ADİL I 82)*

– *Al yanagların sanasan ki, gızıl kül härmäni; Tär zänähdäninä bahdıgça cünun eylär mäni. Vagif. (ADİL I 82)*

Sänä al don yaraşır, niyä garä keymisän sän; Mäkär aşigin ölübdür, sänä bu äza neçindir? S. Äzim. (ADİL I 82)

Zümrüd köydä künäş yandı; Al şäfägä yer boyandı. S. Vurğun. (ADİL I 82)

Kecälär ayazda, kündüzlär al kün altında kâmi muzdurunun zähmätî här bir zähmätdän fövgdür. Ganizadä. (ADİL I 82)

Gagauz Türkçesinde: *al* ‘al, parlak kırmızı’ *al duak* ‘al yazma’ (GRMS 38),

Türkmen Türkçesinde: *al* [a:l] ‘al, kırmızı’ (TrkmRS 38), ‘Gızıldrak goñur reñk, gızılımtıl’:

Seni kim yaratdı beyle al yanak (“Sovet Türkmenistanının ayalları jurnalı).

Cayıñ depesinde bolsa, belli zat, al baydak pasırdayar (N. Cumayev, Ak derek) (TDS 36).

Türkiye Türkçesinde *Al*: I. ‘Kanın rengi, kızıl, kırmızı’. 2. ‘Bu renkte olan’: *Al bayrak, al çuha* (TüS 62-63) şeklinde kullanılmaktadır. *Al* renk adı Türkiye Türkçesinde daha çok halk edebiyatında atasözlerinde, deyimlerde, halk şarkılarında geçmektedir:

Al giymedim ki alınayım ‘Bu işle hiçbir ilgim olmadığı için söylenen sözleri kendi üzerime almadım’ anlamında kullanılan bir söz. *Al gömlek gizlenemez* ‘kanlı gömlek gizlenemez’, *al kanlara boyanmak* 1) ‘yaralanmak’, 2) ‘vurularak ölmek’, 3) ‘şehit olmak; *al kiraz üstüne kar yağmış* ‘düşünülmeyen, beklenilmeyen şeylerin de olabileceğini anlatan bir söz’; *alı al, moru mor* ‘telaş veya yorgunluktan yüzü kıpkırmızı kesilmiş (olarak)’ (TüS 62-63).

Yan Anlamlar

Al renk adı Türk lehçelerinde kullanılan farklı anlamlarının içinde ‘kırmızı’ renk unsurunun olduğu ortaya çıkmaktadır:

‘Turuncu’

XII. yy. Karahanlı Türkçesinde:

Al: Hanlara bayrak, devlet adamlarının atlarına eyer örtüsü yapılır turuncu renkte bir kumaştır. Turuncu renge dahi ‘al’ denir (DLT I 81-16).

‘Pembe’

Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Türkçesinde:

Pembe 2. (renk hakkında): *al, alhuu; al küldäk* ‘pembe elbise’(BDH 745);

Bötö mämäne lä al da göl itep küreü.

Bötä nämägä al da göl itep qarau: eteşhezlektärze, qararğı yaqtarızı kürmäü (BDH 745). Başkurt Türkçesinde *al* ile yapılan *allanıp yäki alhuulanıp, kızarıp küreneü*

‘pembeleşmek’, ‘bir şeyin uzaktan pembe olarak görünmesi’, 2. *alhuulanuu, allanuu, kızarıu* ‘pembeleşmek’, *huıktan bit alhuulana* ‘ayazdan yüzün pembeleşmesi’ gibi kullanımlar mevcuttur.

Nogay Türkçesinde *al* [al] ‘al, pembe’ *allı gülli* ‘rengarenk’ (NogRS 36, RNogS 22) şeklinde kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesinde: *al* ‘al, kızıl, şafak’ anlamları bulunmaktadır:

Härkarağı tönneş al taşı bar, Härber kışınış kaynar yazı bar M. Cälil. (TTAS I 41).

Gagauz Türkçesinde: *al* ‘pembe’ *al yanaklı* (GRMS 38) şeklinde geçmektedir.

Türkiye Türkçesinde: *al* 5. ‘Yüze sürülen pembe, düzgün, allık’ (TüS 62-63) anlamıyla karşımıza çıkmaktadır.

‘Doru’

Al ‘renk adının ‘doru’ anlamında kullanıldığı aşağıdaki kaynaklar tanıklık etmektedir:

XIII-XIV. yy. Eski Kıpçak Türkçesinde *al* (II) ‘doru at’ (İH, Kİ-KTS 6).

Gagauz Türkçesinde *al*: *al beegir* ‘doru at’ (GRMS 38),

Türkiye Türkçesinde *al* 3. ‘Dorunun açığı, kızıla çalan at donu’. 4. Sf. ‘Bu renkte olan (at)’ (TüS 62-63).

‘Ala’

XIII-XIV. yy. Eski Kıpçak Türkçesinde *al* ‘ala benekli (CC-KTS-6) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

‘Koyu, Doygun Renk’

Kazak Türkçesinde: *al* 1. sif. *Tüstiñ kanıqtıñın bildiretin, derbes qoldanılmaytın kömekşi söz.* ‘Rengin doygunluğunu ifade eden, tek başına kullanılmayan yardımcı kelime’ (KATS I 309). Örneğin:

Al küreñ: *kanıq kızıl qoñır, qoşkıltım tüs.* ‘doygun kırmızı kahverengi, kahverengimsi renk’ (KATS I 309):

Üzilmey, kataymay bir qalıppen jelpip soqqan ädemi salkın qoñır jel qanday raqat. Osı jelmen qulpıra tolqıp su betindey jibir qağıp qalkıp jatқан al küreñ köde men seleu dalaları... dala yemes, teñizderi qanday! (M. Äuezov, Abay) (KATS I 309).

Onıñ beti kuansa da, qoriqsa da kızarıp, balbırağan al küreñge aynalatın (J. Arıstanov, Jalındı) (KATS I 309).

Asa qara bolmasa, qoñır ala, al küreñ- üş kızıldıñ biri bolsın. Kelinim Mädiñağa tapsıayın, Omaştıñ mirzalığı şını blsın (Ä. Naymanbayev, Şıǵ.) (KATS I 309).

Al kara: 1) *Qoyu qara, qap-qara, şımqay qara tüs.* ‘Koyu siyah, sımsiyah, doygun siyah renk’.

Qos şelex beti üyirilip barıp tıñgasın, Qubaqan qulın müşeñdi beri burğasıñ. Kekildi türtip, al qara şaştı jöndep sap, Yendigi küñim ne bolar dep te turğasıñ (J. Jaqıpbayev, Läylä) (KATS I 309).

2) *Jıltır, şımķay ķara tüstü jılķı* ‘Parlak, doygun siyah renkli yılķı’: **Al ķaraĝa** *mindü de, Alĝa şıķtı Ƙońırbay. Odan keyin Nesķara Ol daĝı şıķtı obırday* (Manas) (KATS I 309).

Al ķara ķök. *Ƙarası basım ķök tüs* ‘Siyahı daha baskın olan koyu mavi renk, koyu lacivert’ (KATS I 309):

Aynala, bar düniyenü al ķara ķök betege men şaşaktanĝan al küreń köde basıptı (M. Äuezov, Abay) (KATS I 309).

Al ķara ķök *aydınında Aķķu jüzgen, Aralım! Aydınıńa ay nurında Aybattana ķaradım* (Ƙ. Amanjolov, Tańd.) (KATS I 309).

Batıs jaķ al ķara ķök te, şıĝıs köķjiyek juķalańdap aĝaan tarta bastaĝan (O. Bökeyev, Bizdiń jaķta.) (KATS I 309).

‘Açık renk’

Kazak Türkçesinde *al* renk adının yukarıdaki ‘koyu’ rengin tersine ‘açık renk’ anlamıyla kaşılaşmaktayız. *Al kıızıl: aşıķ kıızıl tüs* ‘al kıızıl: açık kırmızı renk’.
Örneĝin:

Yekeüi ķol ustasıp jüĝire beredi, jüĝire beredi. Äbden şarşaĝanda al kıızıl gülder arasına ķulay ketedi /Ä. Kekilbayev, Şıĝ.) (KATS I 30).

Bayaĝıda batıs köķjiyektü osı sekildi al kıızıl şapaķ şarbilasa, jurıt taĝı da soĝıs boladı dep, jaman ırımĝa joruşı yedi (O. Bökeyev, Bizdiń jaķta) (KATS I 30).

Al kıızıl körinedi kaşkan tülki, Jigittin kayda kalmas jiğan mülki. Jigitter bul düniyede oyna da kül, Joq deydi ol düniyede oyun-külki (Kara öleñ) (KATS I 30).

Tenge kotır kızılşasınıñ tüsi alğaşkı keзде al kıızıl boladı da, birden-birge kızarıp, baqır (mis) tüsti boladı (H. Dosmuhameduli, Şıǵ.) (KATS I 30)

‘Güzel’

Hakas Türkçesinde *al* ‘renk adı ‘güzel’ kavramının üzerine şemalandığını görmekteyiz. Örneğin: *al pozım* ‘güzel olan kendim (şiir). *Al: Al Hooray* ‘al (yani güzel) Hooray (Hakasya’nın şiirsel adı); *Alğayça postıǵın, Al Hooray ünniǵın (kekük)* ‘Ben büyüklük bakımından tencere kadarım, fakat ses olarak bütün güzel Hooray kadar (guguk)’; *aribas parbas Al Hooray polzın!* ‘Kıtlık, yoksulluğun olmadığı Al Hooray olsun!’ *Al Hooraynıñ oolları* ‘Al Hooray’ın oğulları’; *Al Hoorayda nime çoh* ‘Güzel Al Hooray’da herşey sakın’ (HOTES 21);

Kazak Türkçesinde:

Al gül kaqtı deyimi *Jaynadı, kulpırdı* ‘güzelleşti’ anlamına gelmektedir:

Sol kezde batsayı şımıldık, düriya körpe, manat maqpal tuskiyızdi küin säulesi kuanta bir al gül kaqqızıp, jaǵalay säulelendirip, jaynatқан tärizdi (M. Äuezov, Şıǵ.).

Al kıızıl bet [şıray, tür, öñ, jüz] Uşına kan teüip, kızarǵan, kıızıl şıraylı jüz ‘Ucuna kan yoğunlaşıp kızaran, pembe yüz’:

Akşa jüz, al kızıl bet til baylaydı Auzın aşsa köriner kirsiz tisi, Sıkıldı qolmen tizgen iş kaynaydı (Abay, Tol. Jin.).

Körpe tadasındağı bal-bul janğan al kızıl jüz yendi körindi (Ä. Kekilbayulı, Şıǵ.).

Tätesine qarasa äbden jdegen, burınğı almaday al kızıl beti bozarıp solğan, köp jılağandıktan isinip, möldir kara közderi istik jaska tolğan, kıltadan tömen tüsetin usın, koy kolañ şası tarkatılğan, kayǵılı tätesiniñ baurına kire tüsedı (Kaz. yerteg.).

Tatar Türkçesinde:

Al : Matur, güzel ‘güzel’: Al (da göl) itü – matur itü, maturlau, çibär itü

(TTAS I 41) ‘güzel yapmak, güzelleştirmek’ anlamlarına gelmektedir:

Al da göl- bik yahşı, şap. Ya, isänmesez, şap yaşısızme, al da gölme, ällä tügelme? G. Bäşirov (TTAS I 41).

Maturım, güzälem ‘güzlim’. İ alım sin, alım sin, Alım tügel, gölem sin. Cır (TTAS I 41).

– *Bu, kunak öye bulgannan gına tügel, kızılı öy bulganga bigräk tä pöxtä.*

Bezney kızlar härnärsäne al da göl itäseläre kilä bit. G. İbrahimov (TTAS I 41).

Yabalaktay yaugan karlar Akly mikan kırlarnı, Traktorga saban cigep, Al itärbez kırlarnı. H. Taktaş (TTAS I 41).

Azerbaycan Türkçesinde de al renk adının ‘güzel’ anlamı kullanılmaktadır: *al [al]**

Al keymäk (müc.) – bäsänmäk, gızarmag. Örneğın:

Al keyib gızarır yenä üfüglär; Bu azdan közüni açacag sähär. S. Vurğun.
(ADİL I 82).

Kändimiz bözänib süsän, sücbülä; Bağlar keyib al, başına döcdüyüm.
(*Goşma*) (ADİL I 82).

Saggalı ağ olanın giymätidir bir gara pul; Kär kirsän bözänib kündä yaşıl, al
içinä. Vagif (ADİL I 82).

Gärg olsun yaşıla, ala särasär; Naz ilä sallana-sallana kälsin! Zakir. (ADİL
I 82).

[*Gäribin anası:*] *Kälişin haradan, bazirkanbaşı? Sän alıb-satırsan alı,*
gumaşı. “Aşığ-Gärib” (ADİL I 82)

‘Sıcak, yakıcı’

Azerbaycan Türkçesinde al renk adının ‘sıcak, yakıcı’ anlamlarını görmekteyiz.

Al: Gızmar, yandırıcı:

Kecälär ayazda, kündüzlär al kün altında kämi muzdurunun zähmätı här bir
zähmätän fövgdür. Ganizadä.

‘Allık’

Azerbaycan Türkçesinde *al:* *Gadınlardıñ üzlärinä, dodaglarına sürdükläri*
gırmızı boya, änlik (ADİL I 82) şeklinde anlamı bulunmaktadır.

2.6. ‘Sarı’

2.6.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Sarı” Kavramı

2.6.1.1. sarıg

Proto-Tü. *saryy ‘sarı’ (Tenişev 601-602); viii. yy. KökTü. s(a)r(t)g altunin “sarı altınlarını” (BK K11); ix. yy. sarıg ‘sarı’ sarıg atlıg sabçı ‘sarı atlı haberci’ (IB 11); Bud.Tü.ç. sarıy ‘sarı’ (PKP 43-1; 45), sarıy ‘sarı’: sarıy oruñuluy (TT VI 22), sarıy ordu-luy. Bu ädgü ol (TT VII 22), sarıy [önglüg (TT VII 25), [..... bulung] –ta al sarıy [saqynmyş krgäk] (TT VII 25), sarıy sas (TT VII 71), bir otuz....]qı iki tiş sarıy bolu[r (TT VII 71), sarıy orduluy – gelb (Āditya ‘Güneş’ (TT VII 64); sarıy- gelb ‘sarı’: Gale “fırtına” : sāræg (TT I 11, 23); ix-x yy. sarıg ‘sarı’ (AY 28/14, 28/15, 28/23, 29/2, 34f/1, 588/19, 591/8, 591/14, 592/7, 592/17, 592/23, 594/1, 594/12, 28/19, 588/14); sarıy, s’ryq ‘sarı’ Maitri 157); IS-; sarığ ‘sarı’: ...ım sarığ açarı ‘Sarığ Āçārya’ (ETS 222-223), sarıgar ‘sararmak’: sarıgaru turur köz-i ‘gözü gittikçe sararır’ (ETS 108-109); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: sarığ ‘sarı, sarı renk’ (DLT I 329-2, 374-18, 395-3, III 162-21, 224-25), sap sarığ ‘sap sarı’ (I 329-3, 374-19), sarılığ ‘sarılık hastalığı’ (DLTI 496-16, 500-15), sarı kezik ‘sarılık hastalığı’ (DLT I 391-14), sarığ suw ‘karında toplanan sarı su’ (DLT I 374-20), sarığ surığ ‘her hangi bir sarı renk’ (DLT I 374-23), sarığ turma ‘havuç’ (DLT I 431-14), sarılık ‘sarılık’ (DLT I 503-13), sarığla- ‘sarılamak, sarı yapmak’ (DLT III 336-8, 11), sargar- ‘sararmak’ (DLT I 69-11, 486-16, II 188-1, 2, 187-25), sarıy ‘yellow’, ‘yellow bile’ (DLT-Dankoff-Kelly-Index 155); sarığ ‘sarı’ (KB 67, 477, 498, 1164, 1288, 2916, 4485, 4672, 4959, 4960, 4963, 5971, 6009, 6276, 4544, 6010, 4632, 5686 İndeks 382); Harezmi ç. xii. yy. sarığ ‘sarı’ sarığ ot (ME 83/3), sarığ boldı (ME 162/7), sarığlık (ME 162/8), sargar- (ME 162/7), sargat- ‘sarart’ (ME 72/7),

xii-xiii. yy. **sarığ** ‘sarı’ (AKT-Borovkov 142b,9), **saru** ‘sarı, sarılık’ (AKT-Borovkov 137b,15); **saru** (*suw*) (MM 76/3 (s. 67)); **sarığ** ‘sarı’ *sarığ inğleri; sarığ hülle* (HŞ 3161, 4546), xiv. yy. **sarığ** ‘sarı’ (KE-Ata 3v19; 6r1, 3; 31v1; 35r14; 43v4; 80v9; 89r19; 128r11; 151v20; 153v20; 180v10; 165r4; 176v8), **sargar-** ‘sararmak’ (KE-Ata 36r16, 63v17, 63v12, 96v21, 102v17, 132v15, 148r2, 153v16, 159r5, 162v10, 174v2, 236v2, 237r16, 245v6, 35v21, 153v14, 58r4), *şaru* ‘sarı’ (KE-Demir, Küçük-Dizin 1058), **sarığ** ‘sarı’ (NF 233-5; 235-2; 240-14; 274-16; 319-10; 340-14; 267-13; 234-1; 148-16, İndeks 361), *sarığlık* ‘sarılık, sarı renk’ (NF-Ata, 340-14), *sargar-* ‘sararmak’, *sargart-* ‘sarartmak’ (NF-Ata İndeks 275-5, 6), **EKıp.:** xiii-xiv. yy. **şarı:** (KK, 78, 80); **saru** ‘sarı’ (GT 76/3, 79/2; s.102; s.103), *şarar-* ‘solmak, sararmak’ (GT 53a-2), xv. yy. *şarı* (KK 78, 80); MKıp.:- *sarı* (I) ‘sarı’ (BV, CC, DM, Gİ, GT, İM, KF, Kİ, KK, MG, RH, TZ-Toparlı ve diğerleri) krş. *şarı, sarığ, saru* (I), *şaru; sarı kuş* ‘sandal denilen kuş’ (İH Toparlı ve diğerleri), **sarığ** ‘sarı’ (BM, İM, MG - Toparlı ve diğerleri) krş. *sarı* (I), *şarı, saru* (I), *şaru* (KTS 227); *şaru* (KMS 4); **Doğu Tü.:** xv-xvi. yy. **sarığ** ‘sarı’ (BN 277a); xviii. yy. **sarığ** ‘sarı’ *sarığ ağık, sarığ kuş, sarı pustın, sarı kawak* (San. Index I 60); **Batı Tü.:** xiii-xix. yy.:- *şarar-* ‘sararmak’ (DK 215-10, 241-5), *şarart-* ‘sarartmak’ (DK 157-2); **Modern Tü.:** **Halaç Tü.:** **sāruy** ‘gelb, teilweise:orange’ 559 (LSC 308), **sā^aruḫ (sarox) sā^arx** (KM 51); **Çuvaş Tü.:** **capă [sarī]** 1. ‘sarılık, sarı renk’ *sarī kīrantaş* ‘sarı kurşun kalem’, *sarī kīrīk* ‘sarı dubkanın kürkü’, *sar purcīn kīpe* ‘sarı ipekli elbise’, *sarīrah şurī* ‘sarımsı, sarımsı beyaz’, *sarī hīmla sırlı* ‘böğürtlenin sarı cinsi’, 2. Doru (at tüyü ile ilgili) (RÇCRS 254), **Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.:** **сары [sarı]** (RAltS 158), 1. ‘sarı’, 2. ‘sarışın’, 3. ‘Kızıl’; *torko sarı* ‘sarıasma (kuşu)’, *sarı agaş* ‘açık renkli ağaç’, *sarı at* mec. ‘deve’, *sarı cayık* ‘aydınlık tanrısı’, *sarı mangıs* ‘sarı canavar’, *sarı may*

‘tereyağı’, *sarı seygek* ‘karınca’, *sargar-* 1. ‘sararmak, solmak’, 2. ‘solmak’ 3. Mec. ‘yaşlanmak’ (AltTS 150); Hakas Tü.: **сарыг [sarıg]** (RHakS 211), *sarıg* I. 1. ‘sarı, sarışın’, *sap-sarıg* ‘sapsarı’; *ah-sarıg* ‘açık sarı (at)’; *sarıg suğ a* ‘sütün tortusu ve kaymağı alınmış sıvı kısmı, süt suyu, serum, b) eriyen kar suyu, *sarıg palıh* ‘çiğa balığı’; *sarıg pür* ‘eylül (ay)’; 2. ‘kumral’, *hızıl sarıg* ‘al donlu (at)’; *sarıg* II. 1. ‘kuş ve hayvan dilinden anlayan kişi’, 2. ‘İnsanları yer altı mahkemesine götüren Erlik Han’ın hizmetkârı; *sarıgmay* ‘eritilmiş yağ’ *sarıymay*, *sarıgseek* ‘sivrisinek’ (HakTS 425); Saha (Yakut) Tü.: **араҕас [arağas]**, **саһархай [saharhay]** ‘sarı’ (RYS 157), *saharhay* 1) ‘sarı’, *saharhay kiraaska* ‘sarı boya’, krş. Arağas 1. ‘sarı’, 2) ‘çekik’ (gözler hakkında), *saharhay harahtardaah kus* ‘çekik gözlü kız’, 3) ‘kumral’ (saçlar hakkında) (YakRS 318); Şor Tü.: **сарыг** ‘sarı, sarı renk’, *sarıgaş* ‘sarıya çalan bir cins mantar’, *sarıg may* ‘tereyağı’, *sarıg ozu* ‘yumurta sarısı’ (ŞS 90); Teleüt Tü.: **sarı** 1. ‘sarı’, 2. ‘at donu; *sarı aaru* ‘yaban arısı, eşek arısı’, *sarı suu* ‘süt suyu’, *sarmay* ‘tereyağı’, *sargal-* ‘sararmak’, *sargay* ‘zambak çiçeğinin bir türü’, *saru* ‘yumurtanın sarısı’ (TelAS 95); Tuva Tü.: **сарыг [sarıg]** ‘sarı’ (TuvRSI 145), *capa* [sara]: 1. ‘saman rengi’ (atın tüyü hakkında); *sara a’t* ‘saman renkli at’ krş. Sarıg; *sara* II. *Sara ıyaş* ‘dağlık yapraklı orman’ (TuvRSI 368), *sarjag* ‘yağ, yağlı’, *ak sarjag* ‘tereyağı’ (TuvRSI 369), *сарыг* [sarıg]: I. 1. ‘sarı’, 2. ‘saman’ (atın rengi hakkında), krş. *Sara* 3. konuşma dilinde ‘beyaz’ (ten rengi hakkında), 4) konuşma dili ‘açık renk, aydın (saç hakkında); *sarıg hünnü badır* ‘tüm gün’; *sarıg şajın* ‘buddizm’ (harfen sarı inanç/din); *sarıg-arı* ‘sivrisinek’ (TuvRSI 369); Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **Һары [harı]** ‘sarı’ (RBSI 198), *akhl harğılt säsle* (RBaşS 48), *harı töşkä ineü*, *harğayuu*, *hargaya başlau* ‘sarı renge bürünmek, sararmak, saralmaya başlamak’, *harılık* ‘sarılık’ *yomortka harılı* ‘yumurta sarısı’

(BDH 198); Karaçay-Malkar Tü.: **сары [sarı]** ‘sarı’ *Altın neda gakkını sarısıça betli.*

2. ‘kumral’ /*Sarı şinli, çaçı, beti sarğıldım. Sarı adam. Sarı tişiriu. Sarı altın: taza altın ‘has altın’, Sarı auruu ‘sarılık’ karş. Sapıran. Sarı aş ‘sahur yemeği’ / din ahluları orazanı keziuyünde tang athınçı turup aşağan aş. Sarı jau ‘eritilmiş yağ’, 7 Kaynatılğan jau ‘kaynatılan yağ’. Sarı ot: ‘Yaraya konulan elden yapılan ilaç’ / jarağa jağıuçu darman. Sarı otha narat, çayır, balauuz, sarı jau, sapın, jumurthanı sarısın koşhandıla. Sarı suu ‘sarı su’/ Sanni iç küuşlarını auruğan, etni irinlengen jerlerinden (jaradan) kan bla katış çığıuçu sarğıldım suusun. Sarı tang: ‘şafak vakti’ / Tang sarıy başlağan zaman. Sarıçeçek hans ‘jeltuşnik / Ekijlilik julduz çapıraklı, sarı çeçekli hans. Jürek auruuğa bağarğa hayırlanıladı. Sarı çibin ‘sivrisinek’ / ulluluğu bal çibin çaklı bolğan uulu (oklu) sarı betli çibin. Sarı çığana: karaç. kasmaq terek. Sarı şinli: k. Sarıçaç. Sarı erik ‘alıça’ / balliden az ulluraq tögerek erik. (KMTAS III 74), Karakalpak Tü.: **сары [sarı]** ‘sarı’ (KKalpRS 566); Karayim Tü.: **сары** ‘sarı’ (KKKM-Dizin 338), *sarı boyav ‘okre’, sarı hastalık ‘sarılık’, sarısı yımırthanın ‘yumurta sarısı’, II. ‘mısır’ (KarRPS 467); Kazak Tü.: **сары [sarı]:** *Pisken limonnuñ türindey belgili bir tüs. Künniñ kızıl aray sarı altın şatırı- kün uyası; Sarı jurt: aqın bul jerde bireuden qalğan qaldıq değendi aytıp otır; Altın iyek sarı ala kız: Abaydan burınğı aqındardıñ sulu kız beynesin suretteude qoldanğan teñeu sözi; Sabır tübi-sarı altın: şıdamdılıq jaqsı (KATS 527); Kırgız Tü.: **сары [sarı]** ‘sarı’ Kün karamanın gülü, ışkın tüp, altın tüstöngön öñ, tüs: *sarı köynök, sarı koon, sabızdey sarı tüs. Uzun sarı-cazğı üzümçülük ubak. Uzun sarıga sakta. Sarı barpı-öñü sarı ala kuştun biri. Ak sarı- cırtkıç kuştun biri. Caman sarı-cırtkıç kuştun biri. Sarı suu - 1) çıla; 2) söktün aştaşkan cerindegi uyup kalgan sargıç nerse (KırgTTS 523); Kumuk Tü.: **сары [sarı]** ‘sarı’ (RKumS 141), Nogay Tü.: **сары [sarı]** 1. ‘sarı’, *akşıl*****

sarı ‘açık sarı’, *sarı küpelek* ‘sarı kelebek’, 2. *Yumurtkadın sarısı* ‘yumurtanın sarısı’; 2) ‘pas rengi, kızıl’, 3) ‘sarşın’ *sarı saçlı kız* ‘sarı saçlı kız’, *sarı may* ‘tereyağı’, *sarı biy* ‘akrep’, *sarıbas* (kuş adı), *sarıkotır* ‘piyodermiya (deri hastalığının adı)’, *sarıkulak* ‘dört yaşındaki kısır inek’, *sarılık* ‘sarılık hastalığı’, sarısu ‘sarı su’, *sarıtabak* ‘tabut’, *sarıtamız* ‘ağustos ayı’ *sarıtamızda yapraklar sargayar*, *sarı-tegenek* ‘yaramaz’ (NogRS 289), Tatar Tü.: сары [sarı] I. 1. Kom, äflisun, altın tösendäge; II. 1. *Sarı tös*. Sarıga buyau. 2. Tirene, tänne sargılt töskä kertä torgan bavır çire; (jeltuha). Sarı belän avırucu ya da anı kiçergän keşelärneñ tärätendä, sidegendä ya da anı kiçergän keşelärneñ tärätändä, sidegendä ya da tökeregendä küzgä kürenmi torgan vak kına viruslar bula; 3. Med. Küzneñ karasına sargılt tös birep tora torgan küz avırui; glaukoma; (jeltaya voda). 4. Kükäy agınıñ urtasındağı sarı kuye matdä. *Sarı may*- eretep turtası çıgarılğan sıyer maye. *Sarı su*- tänneñ avırui urınında cıyela torgan sargılt sıyekça (TTAS II 632); Güney-Doğu: Özbek Tü.: сариқ [sariq] 1. Sâman, zarçuva, âltin kabi narsalarning rangidagi. Sariq gilâs. Aç sariq gül. Tok sariq... 2. Malla räng, malla (sâç, tük, teri haqida) Sariq sâç. Mâylayeyi sariq yiğit. Sariq irq mongoloidlar irkiniñ eskirgän nâmi. 3. Tuhumning âksil mâddäsi ortasidägi sargıç kısmi. 4. Cigärni yaliğlantirib, köz vä yuqumli kâssäl. Sariq suv- nâzlä. (ÖTİL II 23); Sarı Uygur Tü.: sariğ ‘sarı’ *sariğ t(ş)ığ* ‘sarı çay’ (YJU 36, 42); Yeni Uygur Tü.: ساريغ [sariğ] ‘sarı’ (UygRS 495), سېرىق [serik] ‘sarı’ *serik may* ‘toplyonoye maslo’(UygRS 495); Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: сары [sarı] Narıncı ränkdä yaşıl arasında olan (ränk), limon ränki, gızıl ränki. // sif. Bu ränkdä olan. Sarı çit. Sarı parça. Sarı saç. Sarı kähräba. // İs. mä’nasında. Sarıları ağılardan ayırmag. 2. Mühtälif mürakkäb sözlärin vä ya terminlärin birinçi tärkib hişsäsä, äs.: sarı zanbag, sarı gızılgül, sarı açiotu, sarı bitrag vä s. 3. is. dan. Gızıl mä’nasında (ADİL 29);

Gagauz Tü.: **sarı:** 1. ‘sarı’, 2. ‘soluk benizli’, 3. Yumurta sarısı’, ‘sarısını yuutmamış’, ‘henüz ağız süt kokuyor’, ‘ağzının etrafındaki sarıları yutmamış’ (GagTS 209); Türkmen Tü.: **сары [sa:rı]** ‘sarı’ I. Altının, bürüncün, misin rengine menzeş renk. *Sarı getirmek*- hovalı bağır keseli bilen kesellap, endamın saralmak. *Sarı gaynamak*- aşgazan iç keselinin bir hili yakıp baryan, gaynayan yalı alamati (TDS 585), *sarımanız* [sa:rımanız] akıl-huş taydan dolı kemala gelmedik; *sarımeniz* [sa:rımeniz] ser. Sarıyagız. *Sarıyag:* eredilen mesge yagı; *Sarıyagız:* Yüz menzi sarı bolan, yüzünün reñki sarı, sarımeniz (TDS 586); Türkiye Tü.: **sarı** 1. Yeşil ile turuncu arasındaki bir renk, limon kabuğu rengi. 2. Bu renkte olan, 3. Soluk, solgun (TÜS 1703).

2.6.1.1.1. *sarıg* Kullanım Alanı

(BK K11) *s(a)r(i)g altunin* “sarı altınlarını” (Tekin, 2010: 48)
 (IB) 11. **Sarıg** atlıg sabçı, yazıg atlıg yalabaç edgü söz sab elti kelir tir. (19 s.) Sarı atlı haberci, yağız atlı elçi iyi haberler getirerek geliyor, der. (s. 28)
 AY 72 (23) yürüngil **sarıg** önglög pançıkı kurıgar (24) ev tutar :: kızıl yürüng önglög 28 (S.15b)
 KB 465 A132 (4632) özünġ tab‘ını men ayayan yora
 kızılı **sarıġlı** örünġli ġara
 (TT VI 22) 92. : kün yoriyi ai ölütcü, ärklig, taisui, **sarıy** oruñuluy, irpiz qudruqi, yumuzuyluy biş türlüġ topraq ärkligi, yir täñri qanii soltun kök luu, oñdun aq bars, küntün qizil sayızyan, kidin ġara yılan, altı ġap yaraşmazı, iki yigirmi ärkligi, topraqtaqi ġari başları atliyi yüzlügi, batıydaqi ayuluy luular, ġamay yäklär, yilpiġlär adirtacı ärkliglär alqu yaşarlar yoqadurlar. (VI, 22)
 (TT VII 9) T II. D. 522 bişinç **sarıy** ordu-luy. (VII, 9)
 (TT VII 22) 24. **sarıy** ordu-luy. Bu ädgü ol. (VII, 22)
 (TT VII 25)1. [.....] ġan yingaq-ınta **sarıy** [önglög.....] oyuşluy bud ġarx-iy [saqınmiş krgäk.)
 (TT VII 25) [..... bulung] –ta al **sarıy** [saqynmyş krgäk]
 (TT VII 71)16., kögüz-gä ädgü ol. **sarıy** sas/..... otun odyurur.
 (TT VII 71) II T. II Y. 18
 (TT VII 71)2. bir otuz....]qi iki tiş **sarıy** bolu[r. iki otuz..... iki ti]şi **sarıy** bolur.üç otuz iki tişi **sarıy** bolur. dört [otuz yaşasar ,iki tişi **sarıy** bolur]. biş otuz **yaş[asar,..... tiş[i sar]iy** bolur. altı otuz yaşasar, Bolur. yiti otuz **yaşasar**, altıngi otraq [i.....
 (AY) 34^{f2} (I.?) (1) **[sar]ıg** önglög kuşġaçk(a)yal[ar] ... (2) [kar]a kargalar teġşilip yumġı... (s. 77)

(AY) 28 (S. 15b.) (14) [sızgur]miş altun teg **sarıg** önglög (15) [kör]kle erdini tutar:: al **sarıg** (16) önglög purnabadi[r]ı idiş tutar .. (17) kök önglög M.....Y erdinilig (18) başın tutar :: kara önglög (19) kılıç tuta :: **sarıgda** (20) önglög sanbıraçana (?) bügde (21) [tuta]r :: kök karmdı (?) önglög kuha (?) (22) ... VSD'N' erdinilig süngü tutar ::23 yürüngil **sarıg** önglög pançıkı kurıgar (24) ev tutar :: kızıl yürüng önglög. (s. 71-72)

(AY) 29 (S. 16.) (2) **sarıg** önglög astup M..... (3) kapı tutar (s. 72)

(Maitri 55. XVIII. Ende und XIX, 1=18, 32, 510 (Rückseite)) 15. kwyk **s'ryq** qyzyl ywrwnk ywpwn

(ETŞ 108)Saranlanmaq kkir-ig saķındaçı-nıg.

Sarıgaru turur köz-i.

Hasislenme kirini düşünenin

Gözü gittikçe **sararır**. (s. 109)

(ETŞ) 22. 5.51

.....ım **sarıg** açarı (s. 222)

.....Sarıg *Açārya* (s. 223)

(KPH) XLIII. **sarıy** altun yip āngirār-lār “sarı altın ip bükür” (Orkun, 1940: 45)

(DLT I 69) Üdhik mini komıttı

Sakınç mmanğa yumıttı

Könglüm anğar emıttı

Yüzüm meniñ sargarur “Sevgi beni coşturdu, sıkıntı başıma toplandı; ona gönlüm aktı, yüzüm sararıyor”. (Sevgilime karşı olan aşkım beni heyecena getirdi; bende kaygı toplandı, gönlüm ona meyletti, onun için yüzüm sararır).

(DLT I 69) sarıg erük = kayısı, zerdali”

Üdhik: Aşk ve sevginin coşması. Şu parçada dahi gelmiştir:

Üdhik mini komıttı

Sakınç manğa yumıttı

Könglüm anğar emıttı

Yüzüm meniñ sargarur.

“Sevgi beni coşturdu, sıkıntı başıma tolandı; ona gönlüm aktı, yüzüm sararıyor”. (Sevgilime karşı olan aşkım beni heyecena getirdi; bende kaygı toplandı, gönlüm ona meyletti, onun için yüzüm sararır). (DLT I 69)

Erük: Şeftali, kaysı, erik gibi meyvalara verilen genel bir adıdır; araları bir sıfatla ayrılır:

“Tülüg erük = şeftali”

Sarıg erük=kaysı, zerdali”.

Kara erük =erik” (DLT I 69)

Sarı nesneye “sarıg”, koyu sarı nesneye” sapsarıg” denir. “Sarıg” kelimesinin “sin”i alınarak “be” ile birleştirilmiş, böylelikle abartma yapılmış, sonra da rengi bildiren kelime getirilmiştir. (DLT I 329)

Sarıg: Sarı, sarı olan her şey. Koyu sarıya “sap sarıg” denir. (DLT I 374)

Sarıg: “sarıg suw =sarı su”; bu, karında toplanan sarı sudur. Herhangi bir sarı renge de, birleşik olarak “sarıg surıg” denir. (DLT I 374)

Kızıl: Her nesneden kızıl olan. Şu savda dahi gelmiştir: “kılnu bilse kızıl kedher, yaranu bilse yeşil kedher = kendini sevdirmeyi bilse kırmızı giyer, yaranmayı bilse yeşil giyer”. (Kadın güzel görünmeyi, iyi geçinmeyi bilirse kırmızı ipekli kumaş giyer, naz etmeyi, kırıtmayı bilirse yeşil giyer). Bu sav iyiliğe ermek için güzel geçinmekle emrolunan kadına söylenir. (DLT I 394)

Kızıl: Kaşgarda bir dre adı. Şu parçada dahi gelmiştir:

Kızıl sarıg arkaşıp

Yipkin yeşil yüzkeşip

Bir bir kerü yürkeşip

Yalñuk anı tañğlaşur “Kızıl sarı çiçekler arka arkaya çıkar, yeşil menekşe yüze çıkar, birbiri üzerine sarılır, insan bunlara şaşar”. (DLT I 395)

Turma: Turp. Havuca “sarığ turma” denir, “sarı turp” demektir. (DLT I 431)

Üdhik mini komitti

Sakinç manğa yumıttı

Köñlüm anğar emitti

Yüzüm meniñ **sargarur**.

“Sevgi beni coşturdu, sıkıntı başıma tolandı; ona gönlüm aktı, yüzüm sararıyor”. (Sevgilime karşı olan aşkım beni heyecana getirdi; bende kaygı toplandı, günlüm ona meyletti, onun için yüzüm sararır). (DLT I 69)

Erük: Şeftali, kaysı, erik gibi meyvalara verilen genel bir adıdır; araları bir sıfatla ayrılır:

“Tülüğ erük = şeftali”

Sarığ erük=kaysı, zerdali”.

Kara erük =erik” (DLT I 69)

Sarı nesneye “**sarığ**”, koyu sarı nesneye” **sapsarığ**” denir. “Sarığ” kelimesinin “sin”i alınarak “be” ile birleştirilmiş, böylelikle abartma yapılmış, sonra da rengi bildiren kelime getirilmiştir. (DLT I 329)

Sarığ: Sarı, sarı olan her şey. Koyu sarıya “**sap sarığ**” denir. (DLT I 374)

Sarığ: “**sarığ suw** =sarı su”; bu, karında toplanan sarı sudur. Herhangi bir sarı renge de, birleşik olarak “**sarığ surığ**” denir. (DLT I 374)

Turma: Turp. Havuca “**sarığ turma**” denir, “sarı turp” demektir. (DLT I 431)

Sarığlığ: “**sarığlığ** er = kendisinde sarılık hastalığı bulunan kimse” (DLT I 496)

Sarığlık: sarılık (DLT I 503)

Sarmusak: Sarımsak (DLT I 527)

Samursak: Sarımsak. Yukarıdaki kelimedden çevrilmiştir (DLT I 527-528)

Sargardı: “**sargardı** nenğ =nesne sarardı” (sargarur – sargarmak) (DLT II 188)

Sarığ üvüt: sarı boya, zırnak. Yumşak vav ile “çüvüt” dahi denir. Çüvüt kelimesi bu renklerin hepsini toplayan bir kelimedir. Aralarını ayırmak için “çüvüt” kelimesine renk isimleri getirilerek söylenir. (DLT III 163)

Buga: Hindistandan getirilen bir ilaç. Bunun sarısına “**sarığ buga**”, bozuna “**boz buga**” denir. (DLT III 224)

Sarıgladı: “ol tonın sarıgladı = o, elbisesini sarıladı, sarı yaptı”. Başkası da böyledir. (sarıglar- sarıglamak). (DLT III 336)

A14 B18 (KB I 67) kurumuş yığaçlar tonandı **yaşıl**

bezendi **yipün al sarığ kök kızıl** (s. 24)

(KB I 2916) **yaşıl kök sarığ al ağı** ton keçip

Aşağı kötürse yaraşur yorıp (s. 302)

(KB II 2916) Onların yeşil, mâvi, sarı ve pembe ipek elbiseler giyip dolaşmaları ve yemek taşımaları hoş olur. (s. 215)

(KB I 4632) özünğ ıtab´ını men ayayın yora

kızılı sarığlı örünğli kara (s. 465)

(KB II 4632) Ben senin tabiatını izah edeyim; bu ya kızıl, sarı, ak veya kara olur. (s. 335)

KB 465 A132 (4632) özünğ ıtab´ını men ayayan yora

kızılı sarığlı **örünğli** kara

KB 335 (4632) ‘Ben senin tabiatını izah edeyim; bu ya kızıl, sarı, ak veya kara olur.’

(AKT) sarığ: (krş saru) ‘sarı’ yaşıl kuşlar wä sarığ burunluğ ärdi (142b,9) ‘yeşill renkli kuşlar, sarı gagalı idiler’

(AKT) saru ‘sarı, sarılık’ zäytun yığaçı miswäk üçün kim... tiş sarusın kedärür (137b,15) ‘misvak için kullanılan zeytin ağacı... diş sarılığını giderir’ meñzim sarusı ‘yüzümün sarılığı’. (s. 225)

(MM) **Saru** “**sarı**” 76/3, 79/2

76. yunuĝnı buzar neŋ bu on bés tedi suw tökmek yérlemek* menī hem vedī mezī bés kan aqmaq irin **saru** suw esrümek us* kétmek éşit on sadı (s.102)
 “Abdesti bozan şeyler on beş tanedi” buyurdu: Beşi su dökmek (işemek), büyük abdest yapmak, meni, vedi, mezidir; kan almak, irin, sarı su, sarhoş olmak, bayılmak; bunlarla on etti. (s. 162)

79. eger alsa oprak bile başda kan irin **saru** suw hem bilin yok ziyān saĝınĝa akıp çıqmaĝu bolsalar* néçe köp alinsa yunuĝ ābdān (s. 103)
 “Bilin ki elbise (veya sargı bezi) yarada birikmiş kan, irin, sarı suyu emiyorsa ve bunlar akıp dışarı çıkmıyorlarsa abdest bozulmaz. (s. 162)
 KE 65 (45) (11) andan cebra’īl Ādemi **kara** helīle ve **saru** helīle ağacına kulaĝuzladı eyitdi (s. 95)
 (NF) [148] (15) Baqar, yüzi mucāhide taqı riyāzat - (16)-dın sap sarıĝ bolmış (s. 103).
 (NF) [63] (9) yüzleri mücāhidedin sarĝarıp, başları (10) örperip... (s. 47)
 (NF) [234] Baqar ĥatun yüzi sarıĝ bolmış, teni aruq bolmış, hēç teninde et qalmamış (s. 161)
 (NF) [235] (1) taqı tamuĝ ‘azābındın (2) kerekinçe qorqar bolsa, her ayna anıĝ yüzi sarıĝ kerek taqı köĝli dünyādın fāriĝ kerek (s. 162)
 (NF) [267] (13) tamuĝ heybetidin yaĝıĝ (13) erigey erdi taqı közleriĝdin sarıĝ suw aqĝay erdi (s. 185)
 (NF) [340] Bu inekniĝ rengi sarıĝ turur, velikin qaramtul sarıĝ turur. Anıĝ sarıĝ – (15)-lıqınĝa baqĝan ta’accub qılır (s. 237).
 (HŞ) āşıklaıĝ sarıĝ inĝleri ĥakkı (3161)
 (HŞ) sarınıp bir sarıĝ ĥulle başınĝa (4546)
 (HŞ) alıp taşlar çiçekler yıdĝı rengi
 Biri sarıĝ biri al biri zengi (515) (s. 211)
 (HŞ) zamane tāc keydi sarıĝ altun
 Uş andın yıl menĝizlig ol periler (600) (s. 216)
 (HŞ) (760) bozup tün kufılını kün gencin açtı
 Sarıĝ altun tükel ālemka saçı (s. 225)
 (HŞ) 814 tamam kim sarıĝ gül yüzün açtı (s. 228)
 (HŞ) kılıp buĝday ingim arpaca sarıĝ
 Tüketti buĝdayımını boldı fariĝ (s. 251)
 (HŞ) ödükde kılma al menĝizingni sarıĝ 1900 (s. 292)
 (HŞ) ‘āşıklaıĝ sarıĝ inĝleri ĥakkı (3160) (s. 365)
 (HŞ) közi kök yüzi sarıĝ zış müdbir (4365) (s. 438)
 (BN) sapsarıĝ intensely yellow 245a (BN Index 854)
 sarĝar- >become yellow 249b (BN Index 854)
 sarı toward, direction 2a (BN Index 854)
 sarıĝ yellow 277a (BN Index 854)
 (DK D215/10) Çobanuñ içine qorĝu düşdi amma kızuñ derdinden benzi şarardı.
 (DK 241/5) Gördi beŋzi şararmış, dülbendi boĝazına kiçmiş.
 (DK 157/2) ... benzini şaratĝıl didi, canım ĥırlatĝıl alĝıl didi.
 (ÇA 6) Sar miyir ta şitikli pulat’
 (ÇA 6) Sarı ĥır şemşe, uri şiri.
 (ÇA 6) Sarı halih temeşe, hura halih teşşı
 (AltTS 55) daş öle cajarıp çıktı ‘otlar yeşillendi’
 (AA 28) Altın telekey Altay!
 Jer-terjis bütken
 Sarı-kerel Altay! (S. 28)
 (AA 49) Altay jakşı közün dep, ak malın kıyralaar. Kıyralaytan malı anılı bolor: sarı jaaktu, sarı kulaktu, kara köstü.
 (AA 49) Bir kiji üç kıyra buular, ejerlep: ak, kök, sarı.

(AA 52) Altın sarı çaçımın Arbinin algan Altayım!
(AA 52) Koñır-sarı çaçımın
Korbozın algan Altayım!
(AA74) Otti alkagan kiyninde, jarlık ak la sarı jayıktarga uulamjılap alkış aydar, süt ürüsteer.
(AA 75) Sarı taştı çagala, Ot salarım tüngey le.
(AA 79) Koñır sarı uuragın Emizip koygon enezi.
(AA 79) Añır sarı uuragın Emizip koygon enezi.
(AA 82) Köjögöni kelinder ak torkodoñ, ol emeze sarı kubakay torko böstön köktöör argalu.
(AA 85) Sarı baştu balalu bol,
Sarı aygırlu maldu bol.
(AA 93) Onı ulus ak-sarı çıraylu, ak-sarı çaçtu, ak kiyimdü kıs dep bodoştırat.
(AA 105) Kumandılardan öskö Şalıgtı çalkandular la tubalar baza baylap jat: olor onı Şalıg-Sarı emeze Sarı-kaan dep adap jat, neniñ uçun deze Şalıgtıñ sür-keberi – sarı tiyiñ sagaldu, kuuli köstü, agaştan jonıp etken kişiçek”.
(AA 269) Sarı bürlü sarı agaş. Salkın kelze- ijığın!
Sanaaktu sarı arba-
Çaktıñ çakka kursağım.
(AA 269) Bökön sindu sarı arba- Mönkülikke kursağım.
(AA 119) Sarı köziñle po n’anıskan jatkan meni körzön!
(AA 128) Ol kuu-sarı çıraylu, ondıy ok öñdü kiyimdü kiji.
(HD 1953) Altı sariğ xıstarına / Xayzına arğazın sıybadıp, çadır.
(HD 1988) Çiti sariğ xıstarıñnañ xada.
(HD 135) Tolbalığ saraattığ Tozay Hannıñ çirine pararda.
(HD 157) Tos tuyğaxtığ xızıl saraattığ / Tozi Möke tuñmazı andaxoğ uluğ alıp.
(HD 1038) Sarğalıp tañ atxanda / Sağılıp kün sığar alında.
Tuva
Idık sara attıg “Kutsal sarı atlı” (s. 42-43, 44-45)
Kaşka diji sargara bergen, “Bembeyaz dişleri sararmış” (s. 44-45, 46-47)
Boduñnuñ idık sara adıñnı tudar sen “Kendi kutsal sarı atını verirsin” (s. 48-49)
Ulug sarig tañdınıñ artında, “Büyük sarı dağın arkasında”
Ulug sarig hem batkan çıdar, “Büyük sarı nehir akıyor”
Ooñ aksında ulug sarig hovu bar. “Onun ağızında büyük sarı bozkır var.”
Ol hovunun ortuzunda “O bozkırın ortasında”
Ulug sarig koda-hüree turar evespe, “Büyük sarı tapınak duruyor olmalı” (s. 48-49)
Bodunuñ idık sara adın çetkeş “Kendisinin kutsal sarı atını yanına alıp” (s. 50-51)
Ulug sarig tandınıñ kırına “Büyük sarı dağın üstüne” (s. 50-51)
Hap ünüp kelgeş köörge, “Çıkıp gelip baktığında”
Ooñ aar iyinde uzun sarig hem batkaş, “Onun öbür tarafından uzun sarı nehir inip”
Ooñ aksında ulug sarig hovu ortuzunda “Onun ağızında, büyük sarı bozkır ortasında”
Ulug sarig koda-hooray turup turganın “Büyük sarı tapınağın durduğunu (s. 50-51)
Ulug sarig hemniñ unun kudu hap batkaş, “Büyük sarı nehirden aşağı inip”
Ulug sarig hovunuñ ortuzunda, “Büyük sarı bozkırın orasındaki”
Ulug sarig hoda-hooraynıñ haalgaçızına “Büyük sarı tapınak-şehrin kapıcısına”
(s. 50-51)
Çiñ sarig şayın kutturup “Güzel sarı çayını koydurup” (s. 52-53)
Idık sarig adın mundurğaş “Kutsal sarı atına bindirip” (s. 54-55)
Daş bajı sarig-şokar hire çorda “Taş başı yeni görünmeye başlarken” (s. 54-55)
Idık sara attıñ davanınıñ odu “Kutsal sarı atın ayaklarının ateşi” (s. 54-55)
Çiñ sarig şayın ijip “Güzel sarı çayını içip” (s. 60-61, 62-63)
Idık sara adımıñ “Kutsal sarı atımı” (s. 60-61)
Çağıs idık sara attı munup alğaş “Sadece kutsal sarı ata binip” (s. 60-61)

Bolat sarıg sıptıg kestiin “Çelik sarı saplı keskisini” (s. 68-69)
Kalbak sarıg-sarıg çüü çüveleril ol “İri sarı şeyler nedir” (s. 72-73)
Sarıg-sarıg tañnıg “Sarı sarı benekli” (s. 74-75)
Bolat sarıg sıptıg kestiin Tutturup algaş... “Çelik sarı keskin keskisini Ona verip...”(s. 78-79)
Dañ bajı şaara-here, Daş bajı sarıg-şokar bolgan “Tan başı alaca karanlık, Taş başı sarı imiş.” (s. 82-83)
Dözü üzük ulug sarala tayga, Köstüp turar mindig boop-tur. “Kökü kopuk bğyğk sarı ala orman, Görünüyormuş” (s. 82-83)
Demgi sarala taygazı, Şimçeş deen işkaş bolgan. “Deminki sarı ala ormanı, Kımıldamış gibi olmuş” (s. 82-83)
Demgi sarala taygazı kurup kılaştaza-la, Tınnıg çüve bolgan bolgaş “Deminki sarı ala ormanı kalkıp yürüyünce, Canlı bir şey olduğu anlaşılmış” (s. 82-83)
Ol sarala taygazınıñ çige murnunda, Ulug boş dagnıñ kırınga, “O sarı ala ormanının tam karşısında, Büyük boş dağın üstünde” (s. 84-85)
Sarala tayganı atkan
Demgi sarala taygazı
Sarı ala ormana atış yaptığı
Deminki sarı ala ormanı
.” (s. 86-87)
Karak çetpes sarıg hovunu örttendir atkaş,
“Göz almaz sarı bozkırı yakıp,
(s. 92-93)
Bir sarıg, bir bora, bir şilgi üş attı
Biri sarı, biri kır, biri kızıl sarı üç atı
(s.116-117)
Hajıızında turgan sarıg dıtçıktıñ dözünge
Kadalıp çorda
Gözün ulaşamadığı sarı ovayı vurup yakarak,
Yanda duran sarı melez ağacının köküne
Saplanmak üzereyken” (s. 120-121)
Daş bajı sarıg-şokar turda
İyi een edi iyi sarıg oorga eg,
“İki yanının eti iki sarı omurga gibi,
(s. 132-133)
Daş bajı sarıg-şokar hire turda
Taş başı sarı iken
(s. 144-145)
İyi sarıg oorga deg
İki sarı omurga gibi,
(s. 146-147)
Hoyug sarıg düñzezin tikkeş
Yumuşak sarı tütününü koyup
(s. 150-151)
Daş bajı sarıg-şokar turda
Taş başı sarı iken,
s. 154-155)
Dañ bajı sarıg-şokar hire turda,
Daş bajı sarıg-şokar hire turda,
Tan başı sarı iken,
Taş başı sarı iken,
?” (s. 158-159)
İyi eenedi sarıg oorga deg apargan,

(s. 158-159)

Çiñ sarıg şayın kudup,
İyi sarı çayını koyup,
s. 162-163)

(TuvRS 55) aldın-sarıg bürüler, aldın-sarıg küs.

Başkurt

(TAH 8) Harat aldım, Hazzar kistem, **Harı** atım halkınalın, tip.

(TAH 12) **Harı** büşer, harı büşer, Kara başlı harı büşer.

(KMTAS III 74) Burunngulu **sarı** kayalanı tüplerinde aqsıldım jarlanı içlerin jırıp, suu keng özenni da zığırdan bla uuaq taşdan toltura, aşıkmay baradı. Zaliyhanlanı J., Tau kuşla, 5.

(KMTAS III 74) Oy sarı dariy meni kiygenim, Da sarğıl otda bileğim. Seni da jaşlay bir bek süygenime, Jarılıp kaladı jüregim. "Malkar halk jırla", 168.

(KMTAS III 74) Sabır tübü- sarı altın (Nart söz).

(KMTAS III 74) Tüşümde bla tünümde bolğanın bilmeyme, sarı aşnı tang alasında aşap, şkolğa bardık. Bayramuklanı H., Jilla bla taula, 70.

(KMTAS III 74) Ramazan ayda men konaqdama, Konaqbaylarım sarı aş aşaydıla. "Şuyohluk", N21,8.

(KMTAS III 74) Sarı jau içinde balauuz kibik (Nart söz).

(KMTAS III 74) Kengden karağanğa ua çalkı kesi allına auurluk jetmegenley, issi bıçak sarı jaudan yötgença körünedi. Korqmazlanı K., Gorda bıçak, I, 152

(KMTAS III 74) Biz bazmannı bir janına Mingi taunu, Bir janına mirzeu bla sarı jaunu Salsak, teng tohtasa eki janı, Jeribizni jibitmesi adam kanı. Bayramuklanı N., Nazmu bla jazsala, 123.

(KMTAS III 74) Hızır Nuhnu jarasına tıngılı qarap, sarı ot jakdı. Etezlanı O., Kayala unutmağandıla, 87.

(KMTAS III 74) Jaşnı butunu jarsından sarı suu çığadı.

(KMTAS III 74) Atlanama jolğa sarı tang bla, Moskvağa terk jeter üçün, İşimi tolu bitdirip, Tambla ızıma terk keter üçün. Gurtulanı B., Şuyohla arasında, 43.

(KMTAS III 74) Çukay, sarı tang bla kartlanı allarında duru alıp, çalğısın, jaş zamanın esine tüşürüp, taukel sildeydi. Şaualanı M., Keçerlemi?, 125.

(KMTAS III 74) Sarı çibin kabıp, kolumu köpdürgendi. Çardağda sarı çibinle uya salğandıla.

(KMTAS III 74) Sarı çığananı ulla hayırı bolğanı üçün, köp eterge, saklarğa kerekbiz. "Leninni bayrağı", 1978, N143.

(KMTAS III 74) Mihail alaşa süyekli, sarı şinli, arık adamçık, işçileni arasından kıynalıp çığıp, Petroviç bergen kağıtha segiz adamnı jazdı. Kobanlanı D., Taulada tauuş, 264.

(KMTAS III 74) Bir bölekden sarı şinli uzun kız aşlaunu tolturup, alıp keldi da, stolğa jaraşdırdı. Zaliyhanlanı J., Janngan jürekle, 193.

(KMTAS III 74) Çüyerdı uudan kelirge [katını bla emegen] onou, kengeş bolup, sarı erikleni ağaçdan jıyıp kelip, bir ulla kazanğa kuyğandıla. "Nartla", 239 (KMTAS III 74)

(KarRPS468) Sarılıh üçün bişirmä ol korenni vinada Sarılık için suda kökü pişirmek'

(KATS I 29) A vitaminı – säbız, sarı may, maldıñ bauırında köbirek bolatın, ağzağa asa kajettı dărümenniñ bir türı. (S. Subhanberdin, Däri-daua).

(KATS I 38) Abrikotin – sarı örikten jasalğan liker. (Kazakistan kauın.)

(KATS I 49) Ögızdey bir sarı nemis qolımdağı avtomatımdı kağıp tüşirip, tamağımnan ala tüstı (B. Momışulı, Ofitser)

(KATS I 62) Agayın-tuis degende janı jok, jalbaqtağan jigit ağası jasınan ötip bara jatқан şokşa sakaldı sarı kişi (N. Seraliyev, Kañtar)

(KATS I 74) Urttı tastülek qanattarın qomdap alıp ağıla kuyılğan boyında kızarañdağan añnıñ üstine sarı kistan burın jettı (Ä. Köşimov, Yekı bürkıt)

(KATS I 78) Men de oydu ağıtımın qalamıma, Arkanıñ köz jibersem alabına: Sariarka - sarı dariya kıyırı joq, Köz bolsın qanday kıran taladı da (M. Jumabayev, Şıǵ.)

(KATS I 96) Altın kiris, sarı sadax, adıranası möñirep (S. Begalin, Tañd. Şıǵ.)

(KATS I 96) Adıraspan – tüyetabandar tuqımdasına jatatın köbinese şöl, şöleyt, sortañ jerlerde ösetin aq, sarı tüsti köpjıldıq ösimdik

(KırgTTS 527) Uzun sarı- cazǵı üzümçülük ubak. Uzun sarıǵa sakta.

(KırgTTS 527) Muundu sarı suu alıp, Burulup kızıl öñ azgan (Toktogul)

(NogE 49) Bir Nogay ermeli tükenine kelip, ondaǵı sarı maydı körip:
-Ah, yanım **sarı** may!-dep, bir barmaklap kapkan.

(NogE 49) –Koktı tavıq şokıydı, tavıktı tükenşi aşaydı, Nogay bolsa **sarı** may aşaydı,-degen.

(NogE 67) –Balam, sen sabır et, “sabırduñ tübi **sarı** altın” deydi.

(NogE 67) –Balam, mine soga aytar “sabır tübi **sarı** altın” dep.

(NogE 82) Kedege as ta barmadı, onnan uyku da kaştı, kün sayın ol **sarı** altınday bozardı, kayǵı bastı.

(NogE 83-84) Anası men atası, yanı avırıp, oga dep elşilerdi şakırtıp karattı, ama Mejnun kün sayın kar kimik iridi, şeşekeydey solidı, **sargaydı**, ölim älge keldi-onıñ yüreginde Layla edi.

(NogE 84) Suv yetpegende yüldey Layla solıydı, sargayadı, onıñ oyınnan yarakıl Mejnun taymaydı.

(TTAS II 632) Pak itep yulgan sarı idängä busagadan uk çuar palas suzilgan. G. Başırov.

(TTAS II 632) Gäräbädäy sarı bal Tora tabın balkıtıp. A. Ähmät.

(TTAS II 632) Sarı tös –kayǵı-häsrät töse bit ul. Y. Äminov;

(TTAS II 632) Sarıǵa buyau. Galimäneñ kalfagında börçek-börçek sarı bar. M. Gafuri.

(TTAS II 632) Yözläremä çıktı inde Sagınularım sarısı. H. Tufan.

(TTAS II 632) [Hädiçäneñ] yözenä totaş sarı yögergän, yabıkkın. M. Häsänov.

(TTAS II 632) ---Avıru kayvakıt ciñel genä, sarı töşmiçä dä uzarga mömkin. (Sots. Tat.);

(TTAS II 632) [Saniya Cantahırgä:] Sin böten sugış buyena yomırka eçendäge sarı kebek kenä yaşäden. Siña cil dä, yanǵır da timäde. Ä. Kamal.

(ÖTİL II 23) Darahlardägi sarıq barglar tökilib tügälgän, yer yüzi üzining kışkı sarş kıyımni kıyǵak edi. A. Kädıriy, ötgän külär.

(ÖTİL II 23) Oçoqka yaqınraq yerdä, kigiz üstigä sälingän körpäçädä, kıçkinä bir sarıq bucur adam kök piyaladan çay hopläp oltiribdi. P. Tursun, Uqıtıvçı.

(ÖTİL II 23) Tuhum paçaslangan edi. Uning sarıǵı oşa aralaşib, çakkamdän sizib, yüzimgä äkmäkdä edi. G. Guloâm, Şum bala.

(ÖTİL II 23) Yilki bazarı, toy bazarı, Kurt bilän sarı may bazarı. Kağazdägi çay. Bazarı. Kalpak bazarı kaydadır? “Ravşan”

(YJU 42) **Sarıǵ** t(ş)ıǵ şuktıǵın, Zöna-y.
K'im satkaq ir, Zöna-y.

(ADİL 29) Kicik süfranin gıraǵında goyulmuş sarı samovar buǵlana-buǵlana zümzümä edirdi. S. Gädırzadä.

(ADİL 29) Sarı kähräba. – Döyülän sarı köynäkli känç bir gadın idi. S. Hüseyin.

(ADİL 29) – Köy vä sarı kilabı ilä baş yuyardılar. H. Sarabski.

(ADİL 29) Tämiz vicdanı heç bir sarı läkäläyä bilmäz! S. Rähimov.

(ADİL 29) [Danışanlardan biri:] Sarı yaman şeydir. Kökü käsilsin yer üzündän sarı gızılın. Mir Cälal. (ADİL, 29)

(ADİL 29) Bu söz üräyimä sarı yağ kimi yayıldı. – İsti adamın bädäninä sarı yağ kimi yayılırdı. Ä. Väliyev.

(ADİL 29) Sarı simä vurmag, sarı simda çatdırmag – bir sözü, işi, mätläbi çoh incä bir yolla çatdırmag, nazikanä demäk.
(ADİL 29) Älikram Sänuvärin me'marlıgıdan çoh yer fizikası ilä mäşğul olduğunu sarı simlärdä [Hidayätä] çatdırır. B. Bayramov.
(ADİL 191) Köy vä **sarı** kiläbi ilä baş yuyardılar. H. Sarabski
(GagTFE 96) Çalı kökünde sarı mumcas yunar (Sarı çiydem)
(GagTFE 100) İki öküz sarı, aydaycısı karı (Gözleme)
(GagTFE 101) Karşıdan gelir arapçık ayaklarında sarı çorapçık (Kuan)
(Gag TFE 102) Mısırlık içinde sarı fistan savruluyor (Kaun)
(Gag TFE 103) Sarı kız sancaynan yedi bin enceynen (Kaun, çekirdekler)
(GagTFE 104) Sarı sandal su içinde.
(GagTFE 104) Sarı tauk dalda yatır dal kırılır yerde yatır. (Hayva)
(GagTFE 106) Yer altında sarı bakircik. (Altın)
(TDS 585) Gapdallarında hem sarı semavar lakırdap gaynayırdı (A. Durdıyev, Saylan eserler).
(TDS 585) Emma onun yalañaç kellesini boynı götermän sapasının ısgını gaçan sarı kadi yalı sallandı (B. Kerbabayev, Aygıtlı ädim).
(TDS 586) Ulı adam hökmünde yüz tutulyan on iki yaşlı sarımanız çağa hiçbir zadın manısına düşünmän, gorkulı gözleri bilen bakcaklap seretdi (B. Kerbabayev, Aygıtlı ädim);
(TDS 586) Näzik ece bir cam sarıyag bilen bir tabak govurma getirip goydı (A. Govşudov, Köpetdagın eteğinde).
(TDS 586) Ol sarıyagız, mavı gözli bir adamdı (A. Durdıyev, Saylanan eserler).
(TDS 586) Sona gucurlı, yigrimi baş yaşına gadam uran sarıyagız gızdı ("Sovet Türkmenistanının ayalları" jurnalı).
(Tüs 1703) Sarı çizmeli Mehmet Ağa kim olduğu, nerede oturduğu bilinmeyen kimse.
(Tüs 1705) Bakın şu sarı sıcağa, bir çökmüş ki, insanın kemiklerini kavuruyor, eritiyor. Y. Kemal.
(Tüs 1705) Sarışın bir kış güneşi maviyi billurlaştırıyor, bulutları pamuk yığınlarına çeviriyordu. T. Buğra.

2.6.1.1.2. Anlam Açısından *sarığ*

Temel Anlam

Sarığ 'Sarı'

E. Tenişev'e göre Proto-Türkçe döneminden beri Türkler tarafından 'sarı' kavramı için *saryğ 'sarı' (Tenişev 601-602) sözcüğü kullanılmaktadır. VII.-VII. yüzyıl Köktürkçe yazıtlarda *s(a)r(i)g altunin* "sarı altınlarını" (BK K11); IX. yüzyılda Budhist-Maniheist Türkçe yazılı kaynaklarda *sarığ* 'sarı' *sarığ atlıg sabçı* 'sarı atlı haberci' (IB 11); Bud.Tü.ç. sarığ 'sarı' (PKP 43-1; 45), sarığ 'sarı': *sarığ oruñuluğ* (TT VI 22) şeklinde, İslâmî çevre XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *sarığ* 'sarı, sarı

renk' (DLT I 329-2, 374-18, 395-3, III 162-21, 224-25) şeklinde geçen 'sarı' kavramı Türkçenin en eski yazılı kaynaklarından günümüze kadar etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinden Saha (Yakut) Türkçesi hariç hemen bütün Türk lehçelerinde Çuvaş, Altay, Hakas, Şor, Teleüt, Tuva, Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Karayim, Kazak, Kırgız, Kumuk, Tatar, Özbek, Sarı Uygur, Yeni Uygur, Azerbaycan, Gagauz, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde 'sarı' kavramının temel anlamı 'sarı' olarak geçmektedir.

Yan Anlamlar

'Hastalık'

Türkçede *sarı* sözcüğünün hastalık adlarında kullanıldığı tanıklanmıştır.

Örneğin:

İslâmî çevre xi. yy. Karahanlı Türkçesinde *sarılığ* 'sarılık hastalığı' (DLTI 496-16, 500-15), *sarı kezik* 'sarılık hastalığı' (DLT I 391-14), *sarığ suw* 'karında toplanan sarı su' (DLT I 374-20) şeklinde *sarı* sözcüğüyle türemiş hastalık bildiren kavramlar bulunmaktadır.

Günümüzde Karayim Türkçesinde *sarı hastalık* 'sarılık', *sarısı yımırthanın* 'yumurta sarısı', II. 'mısır' (KarRPS 467); Kazak Türkçesinde *sarı auru* 'sarılık', sarı su 'vücutta toplanan su', Nogay Türkçesinde *sarıkotır* 'piyodermiya (deri hastalığının adı)', *sarılık* 'sarılık hastalığı', sarısuv 'sarı su'(NogRS 289), Tatar Türkçesinde *sarı su-* tannen avıru urınında cıyela torgan sargılt sıyekça (TTAS II 632); Özbek Türkçesinde 4. Cigärni yalığlantırıp, köz vä yuqumli kässäl. Sarıq suv-näzlä. (ÖTİL II 23) şeklinde ifade edilmektedir.

2.7. “Gri”

2.7.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Gri” Kavramı

2.7.1.1. *boz*

Proto-Tü. ***bo:z** ‘gri, grimsi kahverengi’ (Tenişev 605-606); viii. yy. KökTü. *boz (a)t(i)g* ‘boz atına’ (KT D32 KT D33), *b(a)şgu boz (a)t* ‘alını akıtmalı boz at’ (KT D37); Bud.Tü.ç., Maitri-; ix-x yy. **boz**: *üztä bozta ulatü* (TT II 8); AY-; **böz** ‘gri’: *böz buryıra bulid-lari* 159 (IS-GI 86); Man.Tü.ç. ix. yy. **boz** ‘gri’: *boz bulit yorıdı* ‘boz bulut yürüdü’ (IB 53); viii-xiii. yy. **boz** ‘gri’ *boz bulit* 21 (ETŞ 24); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: boz ‘boz renk’ *boz bol-* (KB 1996 İndeks 105); **boz** ‘boz renk’ (DLT II 12-9, III 122-20, 122-23, 224-26), **böz** ‘gray (horse), chestnut (sheep)’ (DLT-Dankoff-Kelly-Index 78), RKT-, Harezmi ç. xii. yy. **boz**: *ağ boz boldı at, ağ bozluğ* (ME 162/4, 164/1); xii-xiii. yy. AKT-, xiv. yy. **boz** ‘açık toprak rengi’ (KE-Ata, 148r20); **boz**: *timur-boz* (HŞ 4081), NF-, EKıp.ç. xiii-xiv. yy. **boz** ‘gri’ *boz-ax – grau* “gamelinus” (CC-Gronbech 93,2), GT-, MKıp.: xv. yy. *buz* ‘at, katır ve eşeğin beyaz olanı da böyledir. (müellif boz ile buz kelimesini birbirine karıştırmış’ (KK 72), **boz** “boz, beyaz (KFT, KK, RH, TA, TZ-KTS), *boz at* “boz renkli at, kırat (DM-KTS 35); Doğu Tü.: xv.-xvi. yy. **boz** ‘boz’ (BN 190a), xviii. yy. **boz**, *bozçın*, *boz doğan* (Sang-Index 46), Batı Tü.: xvi. yy. *boz* ‘boz, kurşuni renk, gri (DK-26-11, 28-11, 35-5, 37-11, 60-13, 61-6,66-3, 70-1, 72-5, 72-9, 73-10, 75-11, 76-1, 99-3, 99-4, 116-7, 151-1, 154-7, 180-2, 200-8, 206-10, 234-4, 249-13, 257-11, 258-8, 268-5, 285-13, 286-4, 298-4, 299-11, Dizin -56), *bozaç* ‘boza çalan renk’ (DK 11-3, 21-5 Dizin-57), *Boz Ok* ‘Boz Ok, Oğuzların Ok kolu, Taş (Dış) Oğuz 291-9, 293-5, 301-13); **boz** ‘boz, açık renkli hayvan’ I 80b *bos biancho animale*, I 209b *bos palido*; *boz boğa* ‘ardıç kuşu’ I 293b *bos bogha* (tordo) *boz et-* ‘bozartmak’, *boz ol-* ‘bozarmak’,

bozarmış ‘bozarmış yüz’(xvi Tü. 145); xvii. yy. **boz** ‘māvī, māvī, açuk māvī, buz, ābgün, aquaticus’ *boz at* ‘ağ at, kır at’, *Bozça ada* ‘Bozca adası’ (MT XVII İT 452), Modern Tü.: xx.-xxi. yy. Çuvaş Tü.: *pur, por, pura* ‘tebeşir’ *por- şură çul* (ESCŸ I 444), Halaç Tü.-; Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **boro** [boro] ‘gri’ *boro, börü;* (RAltS, 688), **boro** (Moğ.) ‘gri, kır renkli’ *boro at* ‘kır at’, *boro aň* ‘gri hayvan’, mec. ‘karaca’; *boro çıçkan* ‘gri fare’, mec. ‘gri köstebek’; *boro iyt* ‘gri köpek’, mec. ‘kurt’; *boro kuş* ‘serçe kuşu’, *boro momon* ‘gri köstebek’ (AltTS 43); Hakas Tü.: **nopa** [pora] ‘gri’ (RHakS 780), 1. ‘Kır, boz (at)’: *pora at* ‘kır at’; *ah pora* ‘ak boz’ (at); *hara pora* ‘koyu boz’; *pora kürkü* ‘yaban tavuğu yaban horozu, çalı horozu’, 2. ‘gri’, pora II. *pora söök* ‘avam, alelade insan’, pora III. *Pora-hara* ‘yağsız yiyecek, yavan yiyecek’ (HTS 386), Saha Tü.: **boron** [boron] ‘gri’ (TSS 40, 101, RYS 573, YakRS 75); Teleut Tü.: **pos** ‘boz, gri’, **poro** ‘at donunun kır rengi’ (TelAS 89); Tuva Tü.: **boro** [bora] ‘gri’; *bora büdüin* ‘önemli olmayan’, *bora-kodan* ‘boz tavşan’, *bora-tal* ‘boz söğüt’, *bora-hirilee* ‘boz serçe’ (TuvRSI 113-114), *kara-bora* ‘koyu gri’(TuvRS 226), *kök-bora* ‘mavimsi gri’ (TuvRS 257), Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **byz** [buz] ‘gri’ (RBSI 773), 1. ‘gri’, *buzaru* ‘grileşmek’, 2. ‘havanın kapalı durumu, bulutlu’, 3. urtasa, kürenekhez ‘orta görünen, sıradan’; 4. Mec. *kul’turahız, kara* ‘eğitimsiz, kültürsüz, kara’ (BTDH 773), Karaçay- Malkar Tü.: **boz** [boz] ‘gri, kül rengi, boz’ (KMTS 127), **boz** [boz] ‘kül rengi’ ‘*Kara bla ağ boyaulanı birge çatışdırğanda bolğan boyauunu türsünü; kül betli.* 2. *Kök, köksül (januarlanı, hayuanlanı, kanatlılanı türsünlerini yüsünden).* 3. *Çaçı, tüğü ağara başlağan. Boz bet al-* ‘bozarmak’, *boz irkine boşlan-* ‘kişini aythanın etme, kişiğe tıngılama’ (KMTAS I 458); Karakalpak Tü.: **boz** [boz] ‘boz, beyazımsı gri, açık gri (atın rengi hakkında)’, *boz at*, *boz* ‘işlenmemiş toprak’, ‘ekilmemiş toprak’, *boz cerdi sür-*, 2.

Mec. 'gençlik' *boz balalar* ergen çocuklar', *bozamık* 'gri' (KKalpRS 111); Karayim Tü.: *boz* (bo:z EDPT 388b) 'boz, kül rengi, gri' (KKKM: 128/17, 128/19, 129/10, 129/12, 129/17, 130/1,130/5, 130/13, 133/3, 136/16, 137/11, 142/6, 143/12, 144/17, 145/2, 145/23, 146/5 Dizin-239), Kazak Tü.: **боз [boz]** 'açık gri' *Aqşıl kılañ tüsti*, 2. *Şımqay aqşıl yemes, aqşıl kök tüsti (malğa baylanıstı)*, 3. *Kurğaq, sor (jer)* 'kuru (toprak)', 4. Mec. *Jasöspirim, bozbala* 'ergen çocuk' (KATS III 402), Kırgız Tü.: **боз [boz]** I. *Buurul, ağış tartkan tıs.Boz bala. Boz ala boluu- uyaluu, ıza bolup kaluu. Boz kiroo-* 1. *Keç küzdö tüşüüçü bubak.* 2. *Keç küz. Boz tüşüü- munarıktağan tuman tüşüü* (KırgTTS 104), Nogay Tü.: **боз [boz]** I. 'kuğu', 2. 'açık gri, kır', *boz at* 'kır at', *boz torgay* 'çayır kuşu', *boza* (RNogSl 83), Tatar Tü.: **быз [büz]** 'gri' II. 1. *Sorgult, aksıl sorı töstäge.* 2. *Üsmer, yeget. Büz bala. Büzäri: Agarıp tössezlänü* (TTAS I 219); Güney-Doğu: Özbek Tü.: **бўз [boz]** II. *Kökkä moyil oq räng (asosan ot tusi haqıda) Boz at* (ÖTİL I 157), Yeni Uygur Tü.: **بوز [boz]** 'boz' (UygRS 208); Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **боз [boz]** 1. *Kül ränkli, gara ränklä ağ ränkin garişmasından ämälä kälän (ränk). Boz torpag, Boz at, Boz gurd.* 2. *Tutgun, dumanlı, çiskin.* 3. *Bitkisiz, çılpag.* 4. *Mäc. Utanmaz, nüzakätsiz, häyasız, çäkinmäyän, särt, ğaba danıšan. Boz adam. Boz II. 'Gırgovulun dişisi', boz III. Dämrova ohşar däri hästäliyi, keçällik.* (ADİL I 298-299), Gagauz Tü.: **booz** (GTS 38), **boz** 'boz' (GTS 40), Türkiye Tü.: **boz** 'açık toprak rengi', 2. 'kül rengi, gri', 3. 'bu renklerde olan', 4. 'açılmamış, sürülmemiş (toprak)', *bozayı, bozakkal, boz bulanık, bozdoğan, bozgeven, boz madde, boz ördek, boz yel, bozyürük* (TüS 309); Türkmen Tü.: **боз [boz]** *Çalımtıl (reñk). Boz at. Boz meydan: heniz ekilmedik, özleşdirilmedik meydan.* (TrkmRSI. 108, TDS 102).

2.7.1.1.1. *boz* Kullanım Alanı

(KT D32, KT D33) **boz** (a)t(i)g “boz atına” (Tekin, 2010: 32);
(KT D37) b(a)şgu **boz** (a)t “alını akıtmalı boz at” (Tekin, 2010: 34),
(IB 53) Boz bulit yorıdı, bodun üze yagdı. Kara bulit yorıdı, kamag üze yagdı. Tarıg bişdi; yaş ot ündü; yilkıka kişike edgü boltı tir. (24 s.)
(ETŞ) Burnınta **boz** bulit önür tiyür. (s. 24) Burnundan **boz** bulut yükselir derler (s. 25)
(DLT II 12) Buşmasar **boz** kuş tutar, ewmeser ürüng kuş tutar “avcı, sıkılmazsa boz kuş tutar acele etmezse beyaz kuş tutar” (Adam işinde sıkılmazsa, av avlandığında beyaz doğan avlar, acele etmezse doğanların en güzelini avlar). Bu sav, dileğine ermek için işinde ivmemekle emrolunan kişi için söylenir.

T III D260-3. Rückseite: tört

33. üztä bozta ulatıı. (TT II, s.8)

(Haß und andre. Zahlreiche Leiden schaftten.)

(EKT) Boz “boz, beyaz (KFT, KK, RH, TA, TZ) boz-ağ “gri (CC) boz at “boz renkli at, kırat (DM) (Toparlı, 2007: 35)

Boza “darı, buğday veya arpadan yapılan bir içki (DM, KFT, Kİ, KK, TA) (Toparlı, 2007: 35)

(HŞ 4080/3) yana ming at timür **boz** tüsi yir hem

(DK D11) Şakallu **bozaç** turgay sayradukda...

(DK Oğlan anda yıkıldukda **boz** atlu Hızır oğlana hazır oldu...

(DK D35V20) Çapar-iken ağ **boz** atıñ büdrimesün...

(DK D 37) Paraşaruñ Bayburd Hışarından parlayup uçan Beyrek **boz** aygırına bindi.

(DK D 61) Kazan Bigün inağı, **boz** aygırlu Beyrek çapar yetdi.

(DK D73) **Boz** oğlan babasınıñ ivine geldi.

(HD 344 Tibet Xanniñ timür tüktig / Kök pora adı purçadır

‘Tibet Han’ın demir tüylü / gök kır atı durmakta’

(HD 2091) Üzincizi-tigir öñniğ kök pora at ‘Üçüncüsü, gök renkli gök kır at’

(HD 2261) Alnında pariğan kök pora atnañ / Xara xaltar attı süre çidip.

‘Önünde gitmekte olan gök kır at ile / Kara sarı lekeli doru atı yakalayıp’

(HD 2842) Üs xulaxtıg kök pora attıg / Kögey Köş tuñmaları andox ‘Üç kulaklı gök kır atlı / Kögey köş kardeşleri de orada’

(YRFS, I, 138) **Boroñ uraaxay kör bosxo bastaax**, < bokuyar sühüöxteex> *boroñ uraaxay*.

(YRFS, I, 138) **Boroñ uraaxay biirde da körsübeta toğo kırılaağay?** Teplouhov-Timofeyev.

(TuvD 44-45) Bora küdük aşak kiji boop Kır, kambur ihtiyar olup (s. 44-45)

(TuvD İdik Bora-Teyniñ bajınga “Kutsal Bora-Tey’in tepesine (s. 58-59)

(TuvD 108-109)Bo-la iyi bora şiijekterniñ şöleenin aar!

“Bu iki boz kanaryanın keyfi ne böyle!”

(TuvD.116-117) Bir sarıg, bir bora, bir şilgi üş attı

Demmir baglaaşta baglap kaan turgan.

Biri sarı, biri kır, biri kızıl sarı üç atı

Demir at direğinde bağlanmış duruyor imiş

(TuvD 136-137) Boş dag deg Bora- Teyni

Dözünden tura tırtıp ekelgeş

“Boş dağ gibi Bora-Tey’i

Kökünden koparıp getirerek”

(TuvD 162-163)Bogdanıñ bora irtin boop, bıjırıp,

Hündülep turup, turgan çüveñ irgin.

Tanrının boz koçunu öldürüp, pişirip,

Ağırlayıp duruyormuş.” (s. 162-163)

(TAH 17) Zayatüläkterñ hıu batşalığınan yer östönä sıqqanın kötöp, Aqbuız tolpar yabıǵıp, harǵayıp bötä.

(TAH 17) Mänge yaşar Aqbuızat –Uarl batır menän Häübän batırızñ da ayırılmaş yuldaşı.

(TAH 140) ... Yetegändä Buızat menän Horat tigän ike yondoız bar. Ular elek Samrauızñ Homay menän Ayhılıu isemle kızzarınıñ yaratқан қанатlı tolparzarı bulǵan, ti, batırzarı ülgäs, ular yondoız bulıp qalqqan ike büre, imeş.

(TAH 163) “Buzyeget”- başkort eposınıñ kışsa törkömönä qarağan taǵı ber äşäre.

(TAH 253) Bina oşonday Aqbuız ul, / Küz kürmäğän yat buız ul.

(KMTAS I 458) Boz: sıf. 1. Açık-kül, gri / Qara bla aq boyaulanı birge qatışdırğanda bolǵan boyauunu türsünü; kül betli.

(KMTAS I 458).Boz bulutla körüngeñ kölümse, Aq qanqaz jüze turǵan kölüm. Babalanı İ, Jetegeyle, 41.

Jaz başı qara çırpa borkü, yüsünde boz süzük çepkeni bla üyden eşikge tartındı. Katsıylanı H., Alanla sizde ua ne hapar?, 7.

2. Seriy, siviy (o masti). / Kök, köksül (canıuarlanı, hayıuanlanı, Kanatlılanı türsünlerini yüsünden). Qoynu igisi boz bolur, erni igisi tözümlü bolur. (Nart söz). (KMTAS I 458).

*Oy alaşa – boz alaşa, oy-oy-oy, Çarişge çapsang, o alaşa,oy-oy-oy. “Malqar halk cırla”, 193. * Entda boran oğursuzdu. Qar quyulğandan boz börü entda ulydu, ongsuzdu, Janngan kömürler – közleri. Moqalanı M., Juğutur müyüz, 60. (KMTAS I 458)

3. Sedoy, sedeyuşiy (o volosah) / Çaçı, tügü ağara başlağan. Anı ullu közleri tozurap alğa salınngan boz çaçını içinden oğursuz qaraydıla: ol [Anna] jüregini tereninden qıstau soluu aldı. Ahmatlanı İ., Boranda, 7. (KMTAS I 458).

Çeçek taplı Şahiy, çaçaqlı qara çohnu túbünden tozurağan boz çaçı eslene, bugün atıp boşarğa kerekdi dep, şapa qatınlanı aşıkdırdı. Özdenlanı A., Saniyat, 67. (KMTAS I 458).

Boz bet al q. bozar. At ayak túbünden çıqğan buqula, Boz bet alıp kırdıklağa jatadıla, Tumanlanıp, jol hanslanı maltaydıla. Etezlanı O., Nart qalanı haparları. (KMTAS I 458)

*Bahsan suu gürüldedi, boz bet aldı. “Kommunizmge jol”, 1976, N34. (KMTAS I 458)

*Boz irkine boşlan: qaraç. Nikogo ne sluşat’ / kişini aythanın etme, kişiğe tıngılama. Jaş boz irkine boşlandı. (KMTAS I 458)

Bozar: bledneť, seret’ stanovitsya zemlisto-serim. / Aǵar, boz beli, bozuraq bol. İnji, marjan taşlaça, Türtülerim kızarıp, Çapıraǵım aǵadı, Sarı bolup, bozarıp. Şahmırzalanı S., Kötetle, 13. (KMTAS I 459)

*Sausuznu beti qarça aǵarıp edi, eki erini bozarğandıla. Toqumalanı J., Ifçık, 92. (KMTAS I 459).

Bolsa da quturğan suu tarqaya başlağandı. Anı qaraldım sıfatı da bozara tebiregendı. Gurtulanı B., Jangı talisman, 37. (KMTAS I 459).

(KATS III 402) Uädeleri boyınşa muğalimi hämän Särsenbaydıñ üyinde turatın bolıp, Särsenbaymen birge yerip kelip, bir ülken **boz** üyge kirdi (M. Dulatov, Şıǵ.)

(KATS III 402) Jeliden äri- dala. Ayaqtı küydiretin qum. Toqımday bulıtı joq **boz** aspan (M. Jumabayev, Şıǵ.)

(KATS III 402) Yedilden uşқан yeki qaz, Jayıqtan uşқан jañǵız qaz. Biri Şanqay, **biri** boz. Sandıǵın tolǵan sarı **boz**... (S. Seyfullin, Şıǵ.)

(KATS III 402) Ümit keyde **boz** töbede joǵalğan bir jez ine, Jigit otır sol töbeniñ mañındaǵı boz üyde (M. Şahanov, Ğasırlar). (aqşıl)

(KATS III 402) İtelgi tuıp suñkardan, Jabı tuıp tulpardan, Toptan toray bermeytin, Tün aşkan sayın örleytin Tört ayaktan aqsadı Tomağa közdi **boz** tarlan (Dulat Babatayulı, zamana.) (akşıl kök tüsti)

(KATS III 402) Osı jatar-turar dep, Toğız kara bir aldı **Boz** jüyrık at bas kılıp. Onı alıp bolğan soñ, Jeti jilkı, bir tüye, Alpıs teñge aqşa aldı, Onı bizge qas kılıp (Kerderi Äbubäkir, Qazağım)

(KATS III 402) Qudaya, qudiretiñmen saqtağaysıñ, Haq degen penden bolsa tastamaysıñ, Su quysa tögilmeytin **boz** jorğaniñ Ayağın anđausızda qakpağaysıñ (Şal aqın, Öleñd.)

(KATS III 402) –Bos kalğan jüz şaqırım ölke mülde, Boskan jurıt bozğa şığıp mal izdep jür. Auıl joq şubalañniñ örterinde (Ğ. Kayırbekov, Bolşevik) (kurğak boz jer)

(KATS III 402) Abzal atam, anam meniñ öz halkım! Ayaktaldı bayağı jas boz qalpım. Körgen künim- bastan keşken öz küniñ, Ötken tünim- öz basınan ozğan tün (H. Yerğaliyev, Kün kümbez). (jasöspirim bala)

(KATS III 402) Olardıñ körip otırğan qay sulu kız yeldegi özi birge ösip, bite qaynaşkan boz tumsıq balanı mensine qoyadı? (J. Näjimedenov, Aq şağıl.)

(KırgTS 104) Bir maalda boz çepkenin celbegey camınıp, kepiçti calañ kiyip biröo çıktı (Bökönbayev).

Kögörgön çöpsüz boz talanın boz topuradı belden burayt (Cantöşev).

Boz bala.

Boz ala boluu- uyaluu, ıza bolup kaluu.

Boz kıroo- 1) keç küzdö tüşüüçü bubak. Boz kıroo cañı tüşkön (Bektenov); 2) keç küz. Boz kıroo çende kapisinan (talga) eçkinin tişi tiyip, kelerkide önör-önböstüğüne şek tuudurgan (beyşenaliyev).

Boz tüşüü- munarıktan tuman turdu (Bökönbayev). Alaydın tooloruna da boz tüşkön (Cantöşev).

Boz. II. etiş. Kaçuu, cogoluu, bezip ketüü. Aylasın tappay bozup ketüü Azıp-bozup cürüü.

Bozo: Buuday, taruu, cügörü siaktuu eginderdin şağınan kaynatılıp, ugut koşup açıtılğan cana ciluu suu kuyup süzülgön açkıl tamak, suusun.

Bozoy: Caş cigit, er cigit, azamat.

Bozokor: bozo salıp satuuçu, bozoçu.

Bozomtuk, bozomuk: birdey.

Bozoñ: 1. Munarık, açık emes. 2. Çöbü kuurap, bozorup kalğan cer. Mal kışkışın uşul bozoñdo bolot (“Ala Too”).

Bozor- etiş. 1. Kubaruu, boz tartuu, öñü öçüü. Çöp kuurabas bolsoçu, Köz tunarbas bolsoçu (Toktogul). Bir kubarıp, bir bozorup. 2. Iza boluu, öküttö kaluu. Bozoruñku: Kubarıñkı, kızıl ketiñki, kumsarıñkı.

Bozoruñku körüngen- Aştıgım aydar cer oşol (“Manas”).(KırgTTS 104)

(NE 82) Kedege as ta barmadı, onnan uyku da kaştı, kün sayın ol sarı altınday bozardı, kayğı bastı.

(NE 82) Yürekleri kabınnan şıkkanday boldılar, közleriniñ nurları tañ bozarıp atkanday, turgan turısları yazlıktığı eki üldey, köz yasları tañğı şıktay, oylayaksıñ eki inji dep.

(TTAS I 219) Gacäplänäm büz turgayga, basıp sayrıy kurayga. G. Tukay

(TTAS I 219) –Büz yurgasın yurgalatıp kilsen dä, koçağına alıp, teläsä, donyanıñ çitenä alıp kitsen. M. Fäyzi.

(TTAS I 219) Büz yegetlä, silu kızlar, at iyarlöp, yuk yomişni bar itep, cäyläüdän cäyläügä çaptılar. G. İbrahimov. [Bakıy:] Kuş yomişini, büz mirza. M. Fäyzi.

(TTAS I 219) Ber kızardım, ber büzärdem... Ni tanıym?... tanalmadım! Därdmänd.

Akbüz 1. s. Sizeler-sizelme kenä kük tösmere bulğan ak tö.

2. i. Ak töstäge yuka kice-mamık tukıma. Poyezddan, berse akbüz ilä uñ kulın muyenına askan, ikençese kultık tayadı ilä tayanıp, ike möselman soldadı çıktı. Ş.

Möhämmädev. // s. mäg. Şundiý tukımadan tegelgän, eşlängän. Akbüz pärdä arkılı çatırlardan Därtle cır häm şayan çatkılar. M. Cälil.

Akbüz at – ak büz tösendäge at. Bügen tönlä ber töş kürdem, Akbüz atka atlandım. Cır. (I, 33)

(ÖTİL I 157) бӱз [boz] II. kökkä mäyil âk rang (asâsan ât tüsi haqıda). Boz ât. Äla hokiz, boz torıq. Bu kuşdan qalmas kuruq. Ğ. Ğulâm.

(ÖTİL I 157) Rangi boz bolib ketdi yâki bozday âqardi: rangi äppâk bolib ketdi, rangi kuv oçdi.

(ÖTİL I 157) Nazâkatning yuzi bozdek âqardi. A. Muhtâr. Äpa-singillar.

(ÖTİL I 157) Mol aççıĝi- cân aççıĝi degan gap rast ekan. Sinamâk uçun indamay tursam, ranginsiz boz bolib ketdi ya! Ş. Rizâ. Kâr yoĝdi, izlar basildi.

(ÖTİL I 157) Boz III. Boz yer: ekilmay yâtgân yer. Äyqiz şu baharda özlaştırlayâtgan korıq va boz yerlarga yaqınlaşdı. Ş. Raşidov, Borândan küçli.

(ÖTİL I 158) Boz toprâq- subtropik rayonlarning çöl va yârim çöl yerlariga hâs toprâq.

(ÖTİL I 158) Boz IV. Boz bola (yâki yiĝit) turmuş aççıq-çüçügini tâtımagan, turmuş tacribasiga ega bolımagan, hâm bala; ösmir. [Yâdgar Mamatga:] Toĝri hamma gaping. Biz hali boz bâlamiz. Hamza, Hâlishân. Yolçı kaçân kelar ekan? Kelganda ham nima kıladı, boz bâla, kambaĝal. Oybek, Kutluĝ kân. –Şu kıçkinagina boz yiĝit dilida songsiz umıdlar bâr ekan. Taaccubki, mening niyatlarımni tüşünbdi, intılışlarımni bilibdi, - dedi E’zâzhân. H. Ğulâm, Maş’al.

(ÖTİL I 158) Boz V. Otsimân çöl ösimligi; çalâv.

(ADİL 299) – Parça-parça düşäräk guşbaşı köydän yerä gar; Sarılır aĝ mitilä boz dârä, çöllär, daĝlar. A. Şaig.

(ADİL 299) Buruĝlarım haygırarag, nä’rä salır boz çöllära. S. Vurĝun.

(ADİL 299) [Hacı Murad:] Sabah, Allah goysa, gurtarrıg, hava da bozdur; bu dâhi yahşıdır. N. Vâzirov.

(ADİL 299) Sâhärä mähsus ruskar, yaşıl täpälärin üzärinä çâkilän dumanların boz yorĝanını [atdı]. Ordubadi.

(ADİL 299) – Häyät däki sarı diräyä ombaları çıhmış bir boz at bağlanmışdı. S. Râhimov. ... Boz gangallar da çiçäk açmışdır. İ. Äfândiyev.

(ADİL 299) [Mahmud:] Kändimizin, onun boz çınarlarının, sârin bulaglarının äväzi varmı? Z. Hâlıl.

(GTDFH 97) Dermandan geler boz yamurluklan (Fareler).

(TDS 102) Boz, çalımtıl (reñk) Boz at. Ak iner çökmese, boz maya gaymaz (nakıl).

(TDS 102) Boz meydan- heniz ekilmedik heniz ekilmedik, özleşdirilmedik meydan.

(TDS 102) Boz meydanda hasıl kân biter (“Kolhoz günleri”)

(TDS 102) Suvdan ganıp, taba gelen boz yere, Kolhozçınıñ pâk zahmeti nur saçdı. (R. Alıyev, Kommünizm yolunda)

(TDS 102) Sürlen yerleriñ 140 gektarı tarp ve boz yerlerden özleşdirildi. (“Sovet Türkmenistanı” gazetı).

(TDS 102) Hayda öñe, polat atım, boz çölleri bag eylâli! (G. Muhtarov, G. Seyitliyev, Bagbanıñ gızı).

(TDS 102) Gövhäre tay boz yermiziñ, Paĝta, buĝday, arpası kân (N. Pomma, Saylanan eserler)

(TDS 103) bozarmak, çalımtıl reñk almak, boz reñke övrülme.

(TDS 103) Guvancıñ yüzi bir gızaryar, bir bozaryar, ol näme diycegini hem bilmeydi (A. Govşudov, Mähri-Vepa).

(TDS 103) Sarı, şal geynen bir gız, dokuz yaşlı geynüvli oĝlanıñ elinden tutup, maşından çıkdı, şâheriñ sökülen, bozaran öylerine üns bilen garadı (M. İbrahimov, Ol gün geler).

(TDS 103) Boz-yaz: boz-yaz bolmak- utanmak, yüzün gızarmak.

(TDS 103) Muhammediñ yüzi boz-yaz boldı (N. Pomma, Sebâbini soñ bildim).

(TDS 103) Bu gelişiksiz yağdaya yüzleri, boz-yaz bolan Nurcahan, heniz özünü rastlap bilmändi (B. Pürliyev, İlkinci gün).
(Tüs 309) Eski bozarmış çarşaf yatağın ortasında toplanmıştı. A. Kutlu.

2.7.1.1.2. Anlam Açısından *boz*

Temel Anlam

Boz ‘Gri’

Türkçede *boz* kavramının temel ‘gri’ anlamının kullanımını VII- VIII. yüzyılda Orhon Yazıtları’nda görmekteyiz:

boz (a)t(i)g “boz atına” (KT D32, KT D33-Tekin, 2010: 32).

b(a)şgu boz (a)t “alın akıtmalı boz at” (KT D37-Tekin, 2010: 34).

IX-X. yüzyıl Budhist-Maniheizt Türk çevresinde yazılmış kaynaklarda:

Boz bulut yorıdı, bodun üze yağdı. Kara bulut yorıdı, kamağ üze yağdı. Tarıg bişdi; yaş ot ündü; ylıkıa kişike edgü boltı tir (IB 53).

‘Boz bulut yürüdü, halk üstüne yağmur bıraktı, kara bulut yürüdü her şeyin üstüne yağmur bıraktı. Ekinler olgunlaştı, taze otlar çıktı. Hayvanlar ve insanlar için iyi oldu, der’ (IB-32).

Burnınta boz bulut önür tiyür (ETŞ 24).

‘Burnundan boz bulut yükselir derler’ (ETŞ 25).

33. *üztä bozta ulatü* (T III D260-3. Rückseite: tört- TT II s.8)

Harezmi Türkçesinde:

yana minġ aṭ timür boz tüsi yir hem (HŞ 4080/3)

Boz renk adının Eski Kıpçak Türkçesinde ‘boz, beyaz’ anlamlarında (CC, KFT, KK, RH, TA, TZ) ve at rengi olarak da “boz renkli at, kır at (DM) kullanıldığı tanıklanmıştır (Toparlı, 2007: 35).

XIV.-XV. yüzyıl Doğru Türkçesi eserlerinden Babürname'de *boz* 'gray' (190a) (BN Index 848) şeklinde geçmektedir.

XVI. yüzyıl Dede Korkut'ta:

Şaķallu bozaç turgay sayraduķda... (DK D11)

Çapar-iken ağ boz atuñ büdrimesün... (DK D35V20)

Paraşaruñ Bayburd Hişarından parlayup uçan Beyrek boz ayđırına bindi. (DK D 37)

XX.-XXI. yüzyıl çağdaş Türk lehçelerinde:

Saha (Yakut) Türkçesinde:

Boroņ uraayxay biirde da körsübeta toğo kihulaağay? Teplouhov-Timofeyev. (YRFS I 138).

Tuva Türkçesinde:

Bora küdük aşak kiji boop Kır, kambur ihtiyar olup (TuvD 44-45).

İdik Bora-Teyniñ bajunga "Kutsal Bora-Tey'in tepesine (TuvD 58-59).

Bo-la iyi bora şijekterniñ şöleenin aar! (TuvD 108-109).

Bogdaniñ bora irtin boop, bijırıp,

Hündülep turup, turgan çüveñ irgin. (TuvD 162-163).

Karaçay-Malkar Türkçesinde:

Boz bulutla körüngeñ kölümse, Aķ kanķaz jüze turđan kölüm. Babalanı İ., Jetegeyle, 41 (KMTAS I 458).

Jaz başı kara çırpa borkü, yüsünde boz süzük çepkeni bla üyden eşikge tartındı.

Katsiylanı H., Alanla sizde ua ne hapar? (KMTAS I 458).

Kazak Türkçesinde:

Yedilden uşkan yeki kaz, Jayıktan uşkan jaŋgız kaz. Biri Şaŋqay, biri boz. Sandıǵıŋ tolǵan sarı boz... (S. Seyfullin, Şıǵ.) (KATS III 402).

Osı jatar-turar dep, Toǵız kara bir aldı Boz jüyrik at bas kılıp. Onı alıp bolǵan soŋ, Jeti julkı, bir tüye, Alpıs teŋge aqşa aldı, Onı bizge qas kılıp (Kerderi Äbubäkir, Qazaǵım) (KATS III 402).

Qudaya, qudiretiñmen saqtaǵaysıŋ, Haq deǵen pendeŋ bolsa tastamaysıŋ, Su qıysa tögilmeytin boz jorǵanıŋ Ayaǵın andausızda qaqpıǵaysıŋ (Şal aqın, Öleŋd.) (KATS III 402).

Kırgız Türkçesinde:

Bir maalda boz çepkenin celbegey camınıp, kepiçti calaŋ kiyip biröö çıqtı (Bökönbayev) (KırqTS 104).

Tatar Türkçesinde:

Gacäplänäm büz turgayga, basıp sayrıy kurayga. G. Tukay (TTAS I 219).

-Büz yurgasın yurgalatıp kilsen dä, koçaǵına alıp, teläsä, donyanıŋ çitenä alıp kitsen. M. Fäyzi (TTAS I 219).

Azerbaycan Türkçesinde:

– Häyät däki sarı diräy ä ombaları çıhmış bir boz at bağlanmışdı. S. Rähimov.

...Boz gangallar da çiçäk açmışdır. İ. Äfändiyev.

[Mahmud:] Kändimizin, onun boz çinarlarının, särin bulaglarının äväzi varmı? Z.

Hälil.

Türkmen Türkçesinde:

Boz, çalımtıl (reňk) Boz at. Ak iner çökmese, boz maya gaymaz (nakıl) (TDS 102).

Yan Anlamlar

‘Açık mavi’

Türkçede *boz* ‘gri’ renk adının ‘açık mavi’ anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır.

Karaçay-Malkar Türkçesi anlatmalı sözlüğünde *boz* ‘kök, köksül’ anlamı belirtilmiştir. Örneğin:

Çoynu igisi boz bolur, erni igisi tözümlü bolur (Nart söz) (KMTAS I 458).

Oy alaşa – boz alaşa, oy-oy-oy, Çarişge çapsang, o alaşa, oy-oy-oy. “Malkar halk cırla”, 193.

Entda boran oğursuzdu. Çar kıyulğandan boz börü entda ulydu, ongsuzdu, Janngan kömürler – közleri. Moğalanı M., Juğutur müyüz, 60. (KMTAS I 458).

Kazak Türkçesinde de *boz* renk adının ‘açık mavi’ anlamını görmekteyiz:

Jeliden äri- dala. Ayaktı küydiretin kum. Tokımday bultı joğ boz aspan (M. Jumabayev, Şığ.) (KATS III 402).

İtelgi tuıp suñkardan, Jabı tuıp tulpardan, Toptan toray bermeytin, Tün aşkan sayın örleytin Tört ayaktan aqsadı Tomağa közdi boz tarlan (Dulat Babatayulı, zamana.) (akşıl kök tüsti) (KATS III 402).

Özbek Türkçesi anlatmalı sözlüğünde *õýz* ikinci anlamında *kökkä mâyil âk rang* (*asâsan ât tüsi haqida*) ‘maviye çalan beyaz renk’ olarak tasvir edilmiştir.

Örneğin:

Âla hokiz, boz torik. Bu kuşdan qâlmas kuruk. Ğ. Ğulâm (ÖTİL I 157).

‘Sıradan’

Türkçede *boz* renk adının ‘sıradan’ anlamı tespit edilmiştir. Bu anlam açık bir şekilde Kaşgarlı Mahmud’un Divan’ında Besim Atalay’ın yorumlarından da görmekteyiz: *Buşmasar boz kuş tutar, ewmeser ürünğ kuş tutar* “avcı, sıkılmazsa boz kuş tutar acele etmezse beyaz kuş tutar” (Adam işinde sıkılmazsa, av avlandığında beyaz doğan avlar, acele etmezse doğanların en güzelini avlar). Bu sav, dileğine ermek için işinde ivmemekle emrolunan kişi için söylenir (DLT II 12).

Çağdaş kuzey-batı Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde:

Uädeleri boyınşa muğalimi hämän Särsenbaydıñ üyinde turatın bolıp, Särsenbaymen birge yerip kelip, bir ülken boz üyge kirdi (M. Dulatov, Şıǵ.) (KATS III 402).

‘Kuru, kurak yer’

Türkçede *boz* ‘gri’ renk adının ‘kuru, kurak’ anlamları tanıklanmıştır. Bu anlamın esasen *boz yer* ‘kuru yer’ ifadesinin metonimik bir anlatımla bütün yerine parça kullanılarak *boz* ‘kuru yer’ anlamı ortaya çıkmıştır. Örneğin:

Kazak Türkçesinde aşağıdaki cümlede *bozğa şıǵıp* ‘bozkıra çıkıp’ anlamında kullanılan *boz* ‘kuru yer’ anlamını vermektedir:

–Bos kalğan jüz şaқırım ölke mülde, Bosқан jurt bozğa şıǵıp mal izdep jür. Aul joқ şubalañnuñ örteñinde (Ğ. Қайыrbekov, Bolşevik) (kurğak boz jer) (KATS III 402).

*Armısıñ, Atrauım, **bozaj** dalam! ayda ketken sađımıñ kz aldağan?! Armanmenen elespen ajarlanđan? Amansıñ ba ot dalam! Tye ornına bul knde a alalar, Munaralar moyının sozar mağan (M. Mađatayev, ığ.) (KTAS I 101).*

Kırgız Trkesinde:

*Kgrgn psz **boz** talanın **boz** topuradı belden burayt (Cantsev). Ayrıca bozoñ: b kuurap, bozorup kalgan cer ‘otu kuruyup, boz (gri) duran yer’ şeklinde de kullanılmaktadır. rneđin:*

Mal kıkşın uşul bozoñdo bolot (“Ala Too”).

zbek Trkesinde *boz*’un beşinci anlamı *otsimn l simligi* ‘ota benzer l bitkisi’ şeklinde belirtilmektedir (TIL I 158).

Azerbaycan Trkesi szlğinde *boz* szcğinin nc anlamı *bitkisiz, ılpag. Boz llr* (ADİL 299).

***Boz** yerd ot bitmz* (ADİL 299).

*-Parça-parça dşrk guşbaşı kydn yer gar; Sarılır ağ mitil **boz** dr, llr, dağlar. A. aig (ADİL 299).*

Buruglarım haygırarag, n’r salır boz llra. S. Vurđun (ADİL 299).

Trkmen Trkesinde *boz* meydan- *heniz ekilmedik, zleşdirilmedik meydan* (TDS 102) şeklinde belirtilmiştir. rneğin:

***Boz** meydanda hasıl kn biter* (“Kolhoz gnleri”) (TDS 102).

Suvdan ganıp, taba gelen boz yere, Kolhozçınıñ päk zahmeti nur saçdı (R. Alıyev, Kommunizm yolunda) (TDS 102).

Sürülen yerlerin 140 hektarı tarp ve boz yerlerden özleşdirildi (“Sovet Türkmenistanı” gazetesi) (TDS 102).

Hayda öňe, polat atım, boz çölleri bag eyeläli! (G. Muhtarov, G. Seyitliyev, Bagbanıñ gızı) (TDS 102).

Gövhere tay boz yermiziñ, Pagta, buğday, arpası kän (N. Pomma, Saylanan eserler) (TDS 102).

‘Beyazımsı, beyaz kesilme, rengi solma’

Türkçede *boz* sözcüğünün ‘beyaz, beyazımsı’ ve ‘utanmaktan veya hastalıktan beyaz kesilme’ anlamlarında kullanıldığı aşağıdaki örneklerden anlaşılmaktadır.

Karaçay-Malkar Türkçesinde *boz* sözcüğünün saç ve sakalın beyazlaşması ile ilgili olarak Türkiye Türkçesindeki ‘beyaz’ sözcüğünün yerine kullanılmaktadır.

Örneğin:

Çeçek taplı Şahiy, çaçaklı kara çohnu tübünden tozurağan boz çaçı eslene, bugün atıp boşarğa kerekdi dep, şapa katınlanı aşıkırdı. Özdenlanı A., Saniyat, 67. (KMTAS I 458).

Çaçı, tüğü ağara başlağan. Anı ullu közleri tozurap alğa salınngan boz çaçını içinden oğursuz karaydıla: ol [Anna] jüregini tereninden kıstau soluu aldı. Ahmatlanı İ., Boranda, 7 (KMTAS I 458).

Kazak Türkçesinde *boz* ‘aқsıl қıлаң түсті’ (beyazımsı açık grimsi renkli) (KATS II 402) anlamına gelmektedir. Örneğin:

Ümit keyde boz töbede joғalған bir jez ine, Jigit otr sol töbeniң maңındaғı boz üyde (M. Şahanov, *Ğasırlar*). (akşıl) (KATS III 402)

Boz sözcüğüne –*Ar* isimden fiil yapma eki eklenerek ‘grileşmek’, ‘beyazlaşmak’ anlamları bulunmaktadır. Örneğin:

Karaçay-Malkar Türkçesinde *bozar-* fiilinin *ağar*, *boz beli*, *bozuraқ bol* ‘beyazlaşmak, ağarmak’ anlamları bulunmaktadır. Örneğin:

İnji, marjan taşlaça, Türtülerim kızarıp, Çapıraғım ağadı, Sarı bolup, bozarıp. Şahmırzalanı S., Kötetle, 13 (KMTAS I 459).

Sausuznu beti қарча ағарıp edi, eki erini bozarғandıla. Toқumalanı J., Ifçık, 92. (KMTAS I 459).

Bolsa da қутurған suu tarқaya başлағandı. Anı қарaldım sıfatı da bozara teбіregendi. Gurtulanı B., Jangı talisman, 37. (KMTAS I 459).

Kazak Türkçesinde: bozgılttanu, **bozatıp** körinu ‘beyazlaşmak, boz görünmek’ (KATS I 65).

Aқ1 // Şaş, сақал-murttıң bozaң tartқан talşıқтары. Anasınıñ jastıқtı jaup jatқан қара шастарınıñ arasında Marat қазір bir tal aқtı da uşırattı (J. Jumahanov, *Jazılm. Kіtap*) (KTAS I 211).

Soldattar sap-sarı ala kırtşa kaynap, Attırdı zeñbirekpen tüye baylap, Anıkau jurt auzın aşıp turdı añırıp, Kempir-şal boz kaska ayttı “a, kadaylap”. (B. Adambayev, Akböbek) (KATS I 30).

Balağa (adamğa) şeşek şıkkın kezde bozkaska (at), akşarbas (koy) atap kadayğa jalbarınadı (Bazar Jırau, Şıg.) (KTAS I 175).

Kırgız Türkçesinde: **boz ala boluu- uyaluu, iza bolup kaluu** ‘boz ala olmak- utanmak, kızmak’ anlamına gelmektedir. Ayrıca **bozor-** 1. *Kubaruu, boz tartuu, öñü öçüü* ‘bozar- 1. Beyazlaşmak, rengi açılmak’. Örneğin: *Bir kubarıp, bir bozorup.* 2. *Iza boluu, öküttö kaluu* ‘kızmak’ (KırgTTS 104).

Nogay Türkçesinde:

Kedege as ta barmadı, onnan uyku da kaştı, kün sayın ol sarı altınday bozardı, kaygı bastı (NE 82).

Tatar Türkçesinde:

Ber kızardım, ber büzürdem... Ni tanıym?... tanalmadım! Därdmänd (TTAS I 219).

Özbek Türkçesinde *rangi boz bolib ketdi yâki bozday âkardi*: ‘rangi âppâk bolib ketdi, rangi kuv oçdi’ (Rengi bembeyaz oldu, rengi bembeyaz kesildi’ (ÖTİL I 157). Örneğin:

Nazâkatning yuzi bozdek âkardi. A. Muhtâr. Âpa-singillar (ÖTİL I 157).

Mol aççıği- cân aççıği degan gap rast ekan. Sinamâk uçun indamay tursam, ranginsiz boz bolib ketdi ya! Ş. Rizâ. Kâr yoğdi, izlar basildi. (ÖTİL I 157)

Azerbaycan Türkçesinde *bozarışmag* fiili şu şekilde açıklanmıştır: *Bir-bir bozarmag, yavaş-yavaş bozarmag, solub boz ränk almag*. Örneğin: *Tahıllar bozarışmağa başlamışdır. Bozarmış: 'boz hala kälmiş, ränki dönmüş, boz olmuş'* şeklinde belirtilmektedir. Örneğin:

Soyugdan bozarmış ällär. Kündän bozarmış yarpaglar (ADİL 299).

– *[Räfizadänin] .. sürtükünün bozarmış mahudu ilä şävä kimi parlayan atlaz yahalıg bir-birinä uymurdu*. Ordubadi. (ADİL 299).

[Kor kişinin] yıpranmış vücudu, bozarmış saç-sagğalı yaşının ällidän artıglığını.. bildirirdi. S. Hüseyin. (ADİL 299).

Azerbaycan Türkçesinde *bozart-* ‘utandırmag’ (ADİL, 299-300) anlamı olduğu da görülmektedir.

Yukarıdaki gibi Azerbaycan Türkçesinde *bozartı* ‘Bozarmış ränk’, *bozartma* ‘*Soldurmag. Paltarını künün altında bozartmag*’ ve ayrıca *sifätini (üzünü) bozartmag* – ‘üzünün ifadesini sãrtlãldirmãk, ciddilãşdirmãk, gaşgabağını sallamag’ şeklinde açıklanmaktadır (ADİL 299). Örneğin:

Nãbi üzünü bozardıb dedi: - Sãn bizdän n istäyirsãn? “Gaçag Nãbi”. ..*yasavul adamlarla körüşdükdä, gabagcadan sifätini bozardır, “büyük iş adamı” kimi sifät alır, adamları gabaglayırdı*. S. Rãhimov (ADİL, 300).

Azerbaycan Türkçesinde *bozaran* ‘tez solan, bozaran parça’ anlamına geldiği görülmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde *boz sifät köstärmãk* ‘üzã bozarmag, nãzakãtsizlik etmãk, özünü gaba, ädãbsiz aparmag’(ADİL 299) (yüzü beyazlaşmak, nezaketsizlik göstermek, kaba, edepsiz davranmak’ anlamında da kullanılmaktadır.

Türkmen Türkçesinde *bozar-* ‘bozarmak, çalımtıl renk almak, boz renge övrülmek’ (TDS 103), ayrıca *boz-yaz bolmak - utanmak, yüzün kızarmak* ‘utanmak, yüzü kızarmak’ (TDS 103) anlamına gelmektedir. Örneğin:

*Guvancıñ yüzi bir gızaryar, bir **bozaryar**, ol näme diyceğini hem bilmeydi* (A. Govşudov, Mähri-Vepa) (TDS 103).

*Muhammediñ yüzi **boz-yaz** boldı* (N. Pomma, Sebäbini soň bildim) (TDS 103).

*Bu gelişiksiz yagdaya yüzleri, **boz-yaz** bolan Nurcahan, heniz özünü rastlap bilmändi* (B. Pürliýev, İlkinci gün) (TDS 103).

*Sarı, şal geynen bir gız, dokuz yaşlı geynüvli oğlanıñ elinden tutup, maşından çıkdı, şäheriñ sökülen, **bozaran** öylerine üns bilen garadı* (M. İbrahimov, Ol gün geler). (TDS 103)

Türkiye Türkçesinde:

*Eski **bozarmış** çarşaf yatağın ortasında toplanmıştı.* A. Kutlu (TüS 309).

‘Aydın, ışıklı’

Kazak Türkçesinde *bozarıp tan at-* ‘ağarıp (aydınlanıp) şafak vaktinin olması’ anlamına gelmektedir. Örneğin:

*-Joq, joq äne, tañ **bozara** bastadı. Özim de kıziğın körgeli ölip otırmın, äyda, jür! –dep Zılıkanı jeteley jöneldi* (Ş. Kудayberdiyev, Şığ.) (KATS III 405).

*Kökte kölbey jüzgen kümis ay. **Bozara** bilingen tañ* (İ. Yesenberlin, Katerli.) (KATS III 405).

Nogay Türkçesinde:

Yürekleri kabınnan şıkkanday boldılar, közlerinin nurları tañ bozarıp atkanday, turgan turısları yazlıktayı eki üldey, köz yasları tañğı şıktay, oylayaksıñ eki inji dep.
(NE 82).

‘Olgunlaşmak, olmak’

Azerbaycan Türkçesinde *bozarmag* ‘yetişmâyä başlamag, biçilmäk (därilmäk) vahtı çatmag’ (yetişmeye, olgunlaşmaya başlamak) şeklinde geçmektedir.

Örneğin: *Arpalar bozarmışdır. Garpızlar yavaş-yavaş bozarır.*

Ayrıca *bozarmag* fiilinin ‘bişmâyä, govruılmağa başlamag’ anlamına da gelmektedir. Örneğin:

Āt lap bozarıb, indicä höräk hazır olacag (ADİL 299).

Azerbaycan Türkçesinde *boz* sözcüğünden türemiş olan birçok kelime mevcuttur. Örneğin: *Bozartma*: ‘yağlı ätdän bişirilän sulu govurma; bozgovurma’ anlamına gelmektedir. *Bozartma* bir yemek adı olduğu gibi et ve etin pişirilmesi veya hazırlanmasıyla iliği *bozartma, bozbaş, bozdar, bozlamaç* gibi *boz*’dan türemiş sözcükler de bulunmaktadır (ADİL 299-300).

‘Genç’

Türk lehçelerinde *boz* sözcüğünün ‘ergenlik yaşındaki çocuk’ anlamında sık kullanıldığı görülmektedir. Örneğin:

XVI. yüzyılda Dede Korkut’ta:

Boz oğlan babasınıñ ivine geldi. (DK D73)

XX.-XXI. yüzyıl çağdaş Türk lehçelerinde:

Kazak Türkçesinde:

*Abzal atam, anam meniň öz halkım! Ayaktaldı bayağı jas **boz** kalpım. Körgen künim-
bastan keşken öz küniň, Ötken tünim- öz basıñnan ozğan tün* (H. Yerğaliyev, Kün
kümbez) (KATS III 402).

*Olardıñ körüp otırğan kay sulu kız yeldegi özi birge ösip, bite kaynaskañ **boz** tumsık
balanı mensine koyadı?* (J. Näjimedenov, Aq şağıl.) (KATS III 402).

*Biraq auldıñ keybir sotanaq **bozbalalarına** kılatın abay-şokayın da istemepti.* (Ä.
Kekilbayev, Bir Şökim) (KATS I 31).

Kırgız Türkçesinde *bozoy*: *caş cigit, er cigit, azamat* ‘genç, delikanlı kişi’
Boz bala ‘ergenlik yaştaki çocuk’ anlamında kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesinde:

***Büz** yegetlär, silu kızlar, at iyarläp, yuk yomişni bar itep, cäyläüdän cäyläügä
çaptılar.* G. İbrahimov (TTAS I 219).

[*Bakıy:*] *Kuş yomişniñni, **büz** mirza.* M. Fäyzi. (TTAS I 219)

Özbek Türkçesinde *boz bola* (*yâki yiğit*): *turmuş aççik-çüçüginini tâtmağan,
turmuş tacribasiga ega bolmağan, hâm bala; ösmir* (ÖTİL I 158) ‘boz çocuk (veya
genç): hayatın acısını tatlısını tatmamış, hayat tecrübesini sahip olmayan çocuk,
ergenlik çağındaki çocuk’ şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

[*Yâdgar Mamatga:*] *Toğri hamma gaping. Biz hali **boz** balamiz.* Hamza, Hâlishân.

Yolçi kaçân kelar ekan? Kelganda ham nima kıladı, boz bala, kambağal. Oybek, Kutluğ kân.

–Şu kiçkinagina boz yiğit dilida songsiz umidlar bâr ekan. Taaccubki, mening niyatlarimni tüşünibdi, intilişlarimni bilibdi, - dedi E'zâzhân. H. Ğulâm, Maş'al. (ÖTİL I 158)

'Bulanık'

Kırgız Türkçesinde *bozoŋ*: *Munarık, açık emes* 'Şeffaf, açık değil' anlamına gelmektedir.

Boz tüşüü - *munarıktagan tuman turdu* 'boz düşmek- bulanık olan sis oluştu' (Bökönbayev). Örneğin:

Alaydın tooloruna da boz tüşkôn (Cantöşev).

Azerbaycan Türkçesinde boz sözcüğün 'tutgun, dumanlı, çiskin' (ADİL 299) anlamlarını görmekteyiz. Örneğin:

[Hacı Murad:] Sabah, Allah goysa, gurtarrıg, hava da bozdur; bu dâhi yahşıdır. N. Vâzirov.

Sähärä mähsus ruskar, yaşıl täpälärin üzärinä çäkilän dumanların boz yorğanını [atdı]. Ordubadi.

Azerbaycan Türkçesinde *boz, bozag* sözcüklerinin 'gri, bulanık, açık olmayan' anlamları bulunmaktadır. *Bozarantı* 'Havanın sähärä yakın alagaranlık halı' (ADİL 299), *bozarmag* 'çiskinləşmāk, tutgunlaşmag; soyuglaşmağa başlamag, duman vä soyug olmag' şeklindeki boz sözcüğünden türemiş olan sözcüklerin 'bulanık, soğuk, gri, alacakaranlık' anlamlarını görmekteyiz. Örneğin:

*Gızıl gayanın üstündä olan silsilä dağları **bozag** duman basırdı. S. Rähimov (ADİL 299).*

Havalar bozarmışdır; Ağ saggalı gış kälir. S. Rüstäm. (ADİL 299).

Payız fäsli olduğu için hava yaman bozarmışdı. Makulu (ADİL 299)

Payız bozarır, dağüstü şähärinin özündä vä ätrafında meşälärdä ağaclar lütläşir. S. Rähimov. (ADİL 299).

‘Hayvan dişisi’

Azerbaycan Türkçesinde *boz* ‘gırgovulun dişisi’ anlamı da bulunmaktadır (ADİL 299). Bu türdeki kullanım hayvanların ve kuşların *boz* ‘açık gri’ renginin belirtilmesinden kaynaklanarak metonimik bir anlatımla ifade edilmiştir.

‘Hastalık adı’

Azerbaycan Türkçesinde *boz* ‘dämrova ohşar däri hästälili, keçällik’ şeklinde bir tür deri hastalığı olarak geçmektedir (ADİL 199).

‘Kök boz - Ak boz’

Türk lehçelerinde *boz* sözcüğünün önüne *kök* ve *ak* sözcüklerinin gelmesiyle özellikle halk ağızlarında ve sözlü edebiyat ürünlerinde at donu olarak *kök boz* ve *ak boz* renk adları karşımız sıklıkla çıkmaktadır. Aşağıdaki örneklerden *kök boz* ifadesi daha çok maviye çalan bir griden ve *ak boz* tabiriyle de beyaza çalan açık gri renginden bahsedildiği anlaşılmaktadır. Bu kullanım birçok Türk lehçelerinin

masallarında, destanlarında sık karşılaşmak mümkündür. Örneğin Hakas Destanında aşağıdaki gibi geçmektedir.

Kök boz:

*Tibet Xanniñ timır tüktig / **Kök pora** adı purçadır* (HD 344).

*Üzincizi-tigir önnig **kök pora** at* (HD 2091).

*Alında pariğan **kök pora** atnañ / Xara xaltar attı süre çidip* (HD 2261).

*Üs xulaxtıg **kök pora** attıg / Kögey Kös tuñmaları andox* (HD 2842).

Ak boz:

Başkurt Türkçesinde:

Zayatülakten huu batşalıgınan yer östönä sıqqanın kötöp, Aqbuız tolpar yabıgıp, harğayıp bötä (TAH 17).

Mänge yaşär Aqbuızat - Ural batır menän Häübän baturzıñ da ayırılmaş yuldaşı (TAH 17).

Bına oşonday Aqbuız ul, / Küz kürmägän yat buız ul (TAH 253).

Tatar Türkçesinde *akbüz* ‘beyaz renkli ince küçün yumşak kumaş’ anlamında kullanılmakla birlikte *akbüz at - ak büz tösendäge at* ‘ak boz rengindeki at’ şeklinde açıklanmaktadır. Örnekler:

Poyezddan, berse akbüz ilä uñ kulın muyenına askan, ikençese kultık tayagı ilä tayanıp, ike möselman soldatı çıktı. Ş. Möhämmädev (TTAS I 33).

*Bügen tönlä ber töş kürdem, **Akbüz** atka atlandım.* Cır. (TTAS I 33).

2.7.1.2. sur

İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç. suriy ‘yellow’ (DLT-Dankoff-Kelly-Index 270),
xx.xxi. yy. Modern Tü.: Çuvaş Tü.: **căpă [sîrî]** ‘gri, boz’ (RÇÇRS 367), *sîrî kaşkîr*
‘boz kurt’ (RÇS 702), Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **sur** I. açık gri (at donu),
sur borodoņ sur boro ‘çok açık gri’, sur II. ‘parıltı’ (AltTS 158), Hakas Tü.:

sur II. 1. ‘kır, boz’, 2. ‘gri’ (HakTS 469), Saha (Yakut) Tü.:

сүр [sur] I. серый, бурый ‘gri, burul (hayvanın donu hakkında)’, *sur at* ‘gri at’, *sur bōrō* ‘gri kurt’, *sur küüdeeh* ‘gri sıçan’, *sur kırınaas* ‘gri kakım’ (YakRS 344); Teleüt Tü.: **sur** 1. ‘Kula donlu (at)’, 2. ‘Saydam, şeffaf’ (TelAS 102), Tuva Tü.: **сара [sara]** ‘soloviy’ (saman rengi) (atın donu hakkında) *sara a’t* ‘soloviy’ (saman rengi) at sarı ile karş. II. *sara: sara ıyaş* ‘dağlık yapraklı orman’ (TuvRS 368), Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **horo [horo]** ‘gri’ *horo ayu* ‘gri ayı’ (RBaşkS 69), *horğoltlanu* 2. ‘bir şeyin gri olarak görünmesi’ *horğoltlanıp (yäki horğolt bulıp) küreneü: kük yözö horğoltlana başlanı* ‘gökyüzü grileşmeye başladı’ (BTDH 773), Karakalpak Tü.: **сүр [sur]** (KKalpRS, 589), 1. ‘gri’ *sur gezleme* ‘gri kumaş’, *sur bet* ‘boz yüz’, *sur Kayuan* (kaskır, koyan, at) ‘boz hayvan (kurt, tavşan, at)’ (RKalpS 922); Karayim Tü.: **сүр [sur]** ‘kızılımsı (atın donu hakkında) (KarRP 485), Karaçay-Malkar Tü.: **сүр [sur]** II. ‘değerli cinsteki açık kahverengi minder’ / Jangı tuuğan bek bağıalı tuqumlu qozunu terisinden etilgen körpe: *Kişini başında surdan etilgen bōrkü bardı*; I. ‘soğuk, sert görünümlü, gaddar’ / *Oğursuz, küysüz. Jaşaunu sur onouçusudu zaman. Otarlanı K., Sınla, 110. Köpürdü anı [jaşaunu] tolkunları, Kimi juuaşdı, kimi-sur, Jıkdırma sen surlarına, Ayak tirep, bek katı tur. Quliylanı H. –M., Jırnı zamanı, 78. (KMTAS III 224); Kazak Tü.: **сүр [sur]** II. Zattıñ, nārseniñ bozğılt tüsi ‘nesnenin grimsi rengi’: *aq sur* ‘açık gri’, *kara sur* ‘koyu gri’, *sur ayu* ‘gri ayı’, *sur bult* ‘gri bulut’, *sur jebe:**

‘eskiden bahadırların keskin yay oku’, *sur zaman* ‘gaddar dönem, zor vakitler’, *sur şolan* ‘küçük mavimsi sıçan’ (KATS XIII 375), *surjılan* ‘gri renkli yılanın bir çeşidi’ (KATS XIII 381), *surapıl* ‘güçlü, coşkulu, silip süpüren’ (KATS XIII 379), *surkiya* ‘zalim, gaddar’ (KATS XIII 382), *sur-mur* ‘şeyler, şu bu, falan filan’, *surtopırağ* ‘çölümsü yerde oluşan toprak çeşidi’ (KATS XIII 383), **сүр [sur]** I. Sıyık, tür-turpat, südin ‘yüz, çehres, görünüm’ (KATS XIII 374), Kırgız Tü.: **сүр [sur]** II. Kara tüs menen ak tüstü aralaştırıudan alınıuçu tüs, toluk küygön otundun külü ce çopoluu kumdak cerdin topuragı tüstüü öñ ‘Siyah renk ilse beyaz rengin karıştırılmasından elde edilen renk, tam yanmış odunun külü ve kurak yerin toprağının rengi’, 2. Kataal, köñülsüz ‘Sert yüzlü, sert karakterli, morali olmayan’, *surgult:* Çangılt sur, sur sımal ‘grimsi’, *surdan-* tüsün üyrüü, açuusu kelip kumsaruu ‘yüzünün rengini kaçırmak, kızmaktan yüzü beyaz kesilmek’ (KırgTTS 547), Tatar Tü.: **соры [sori]** Sarıdan karanğırak (tös turında) ‘sarıdan daha koyu olan (renk hakkında)’. *Sorkort* 1. Umartada: eş eşlämäüçe, äzerne aşap kına yauçı ata kort ‘çalışmayan, hazırı yiyen erkek kurt’. 2. Bütännär hezmätennän faydalanıp, keşe isäbenä yaşäüçe ‘başkalarının hizmetinden faydalanıp, kişisel hesap yapan insan’. *Sorılanu:* Sorı töskä kerü, sorıga äylänü. ‘Gri renk almak, griye dönüşmek’ (TTAS II 662); Güney-Doğu: Özbek Tü.: **сүр [sur]** III. 1. Surrang қаракөл. Lolalarning unar cayı қир болур, қаракөлning көркәм тури sur болур. Y. Қурбан. 2. Тоқ күл rang түсдаги; surrang ‘Koyu күл rengindeki, gri renk’, *Sur қаракөл тери* (ÖTİL II 85), Türkmen Tü.: **сүр [sur]** Goñur, altın renk övüsyän gımmat bahalı bağana ve şol görnüsdäki renk (TDS 613).

2.7.1.2.1. *sur* Kullanım Alanı

- (BTDH 773) Kük yözö **horğoltlana** başlanı 'gökyüzü grileşmeye başladı'
(KMTAS III 224) Jaşaunu **sur** onouçusudu zaman. Otarlanı K., Sınla, 110. (KMTAS III 224) Köpürdü anı [jaşaunu] tolkunları, Kimi juuaşdı, kimi-**sur**, Jıkdırma sen surlarına, Ayak tirep, bek katı tur. Quliyıanı H. –M., Jırnı zamanı, 78.
(KATS XIII 375) Tışkan terisindey **sur** şinelđi ölikter ana jerden de, mına jerden de körinedi, qarbalaskan nemister tizbegi (B. Momışulı, Moskva).
(KATS XIII 375) Bayannıñ Sarıarkada boyı biyik, Aq bet tur munarlanıp bultqa tiyip, **Sur** tası aqşa bultpen äzildesip, Turadı bir-biriniñ betin süyip (K. Japsarbayev, Söyle).
(KATS XIII 375) Üstine aq halat kigen uzun boylı, taldırmaş deneli ak **sur** orıs kıızı bas zootehnikpen söyleşip tur edi (Ä. Nurşayıqov, Jomart Öлке).
(KATS XIII 375) Kündizgi kürkiregen **sur** bulttan, Söyledi küngir dausı jerdi jarıp. Añdısaqan arıstaşa köz ayırmay, Köristi yeki batır qoldı alıp (K. Äzirbayevi Tañđ. Şıǵ.).
(KırgTTS 547) Ay, **sur** atçan sugatçı, Unutpa sugat ubaktı (Osmonov).
(KırgTTS 547) **Sur** buluttar arı-beri köçüp, alda kayda ketip cattı (Cantöşev).
(KırgTTS 547) **Sur** şinelçen.. soldat.. tribunanı közdöy kele cattı (Sasıkbayev).
(KırgTTS 547) Ötüp ketken **sur** zaman Kayrılıp emi kelbesin (Turusbekov).
(KırgTTS 547) Ötkördük dalay **sur** kündü, Öñü cok bopboz kur kündü (Elebayev).
(KırgTTS 547) **Surgult** buluttar Arslanbabdın asman tiregen ala askasın közdöy agılıp turat (Bökönbayev)
(KırgTTS 547) Asalhan kaarına alganday **surdanıp** ordunan tura kaldı(Cantöşev).
(KırgTTS 547)Kaşıña kelgen kişige Kabagıñ tüyüp **surdanba** (Osmonkul)
(TTAS II 662) Balavız töсле **sorı**, ozınça gäüdäle, kıska kanatlı - ana kort kärez küzänäge sayenyomırka salıp yöri. A. Aliş.
(TTAS II 662) [Malaynıñ] başındağı aktan **soriga** äylängän zur kiyez eşläpä, mögayen, ätisennän kalgan. M. Ämir, Sorıkort, sorı kort
(TTAS II 662) Kulak belän karçık küzdän yugalgaç, karavıl öye, gör kilep, bu **sorı** kortnı kargap kaldı. G. Bakirov.
(TTAS II 662) **Sorı** kortnıñ, talauçınıñ Barın seberep tügärmen. M. Maksud.
(TTAS II 662) Bu- Zöbärcät küzläre bit. Ä nigä soñ alar **sorılandılar**, sargaydılar? G. Ahunov.
(TTAS I 47) İyul'dä kayennıñ alkaları **sorı** töskä kerä, ä ber aydan inde orlığı ölgerä. Sots. Tat.
(ÖTİL II 85) Lolalarning unar çayı kır bolur, qarakölning körkam turi **sur** bolur. Y. Qurbân.

2.7.1.2.2 Anlam Açısından *sur*

Temel Anlam

Sur 'Gri'

Türkçede *sur* sözcüğünün temel anlamı 'gri' olduğu tanıklanmıştır. Sur renk adı günümüzdeki Türk lehçelerinde etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin:

Çuvaş Türkçesinde *sîrî* ‘gri, boz’ (RÇÇRS 367), *sîrî kaşkîr* ‘boz kurt’ (RÇS 702) eşkinde geçmektedir.

Altay Türkçesinde *sur* ‘açık gri (at donu)’, *sur borodoŋ sur boro* ‘çok açık gri’ (AltTS 158) şeklinde kullanılmaktadır.

Hakas Türkçesinde *sur* II. 1. ‘kır, boz’, 2. ‘gri’ (HakTS 469) anlamı mevcuttur.

Saha (Yakut) Türkçesinde *sur* I. серый, бурый ‘gri, boz’ (hayvanın donu hakkında), *sur at* ‘gri at’, *sur böro* ‘gri kurt’, *sur küüdeeh* ‘gri sıçan’, *sur kırınaas* ‘gri kakım’ (YakRS 344) şeklinde anlamları bulunmaktadır.

Başkurt Türkçesinde *horo* ‘gri’: *horo ayu* ‘gri ayı’ (RBaşkS 69), *horğoltlanu* ‘bir şeyin gri olarak görünmesi’ *horğoltlanıp (yâki horğolt bulıp) küreneü* ‘gri görünmek’. Örneğin:

Kük yözö horğoltlana başlanı ‘gökyüzü grileşmeye başladı’ (BTDH 773)

Karakalpak Türkçesinde *sur* 1. ‘gri’ (KKalpRS, 589), *sur gezleme* ‘gri kumaş’, *sur bet* ‘boz yüz’, *sur kayuan* (kaşkır, koyan, at) ‘boz hayvan (kurt, tavşan, at)’ (RKKalpS 922) şeklinde geçmektedir.

Kazak Türkçesinde *sur* II. Zattıñ, nârseniñ bozğılt tüsi ‘nesnenin grimsi rengi’: *aķ sur* ‘açık gri’, *ķara sur* ‘koyu gri’, *sur ayu* ‘gri ayı’, *sur bult* ‘gri bulut’(KATS XIII 375) şeklinde kullanılmaktadır. Örneğin:

Tıŋķan terisindey sur ūineldi ölikter ana jerden de, mına jerden de körinedi, ķarbalasķan nemister tizbegi (B. Momıūalı, Moskva) (KATS XIII 375).

Bayannıñ Sariarçada boyı biyik, Aq bet tur munarlanıp bultka tiyip, Sur tası aqşa bultpen äzildesip, Turadı bir-biriniñ betin süyip (K. Japsarbayev, Söyle). (KATS XIII 375).

Kırgız Türkçesinde *sur* II. Kara üs menen ak tüstü aralaştırıruudan alınuuçu tüs, toluk küygön otundun külü ce çopoluu kumdak cerdin topuragı tüstüü öñ (KırgTTS 547) ‘Siyah renk ilse beyaz rengin karıştırılmasından elde edilen renk, tam yanmış odunun külü ve kurak yerin toprağının rengi’ şeklinde geçmektedir. Örneğin:

Ay, sur atçan sugatçı, Unutpa sugat ubaktı (Osmonov) (KırgTTS 547),.

Sur buluttar arı-beri köçüp, alda kayda ketip cattu (Cantöşev) (KırgTTS 547).

Sur şinelçen.. soldat.. tribunanı közdöy kele cattu (Sasıkbayev) (KırgTTS 547).

Özbek Türkçesinde *sur* III. 2. Toq kül rang tüşdagi (ÖTİL II 85) ‘koyu kül renkli’ şeklinde kullanılmaktadır. Örneğin:

Sur kâraköl teri (ÖTİL II 85).

Lolalarning unar câyi qir bolur, kârakölning körkam turi sur bolur. Y. Kurbân (ÖTİL II 85).

Yan Anlamlar

‘Sarı, koyu sarı, kızılımsı, açık kahverengi’

Türkçede *sur* sözcüğünün ‘sarı, koyu sarı, kızılımsı, açık kahverengi’ anlamları tanıklanmıştır. XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *suriy* ‘yellow’ (DLT-Dankoff-Kelly-Index 270) şeklinde ‘sarı’ anlamı geçmektedir. Günümüz çağdaş

Türk lehçelerinde *sur* sözcüğünün ‘sarı’dan ‘koyu sarı, kızılımsı, açık kahverengi’ye uzanan anlamlarını görmekteyiz. Örneğin:

Teleüt Türkçesinde *sur* 1. ‘Kula donlu (at)’ (TelAS 102), Tuva Türkçesinde *sara* ‘saman rengi’ (atın tüyü hakkında) *sara a’t* ‘saman rengi; at II. *sara: sara ıyaş* ‘dağlık yapraklı orman’ (TuvRS 368), Karayim Türkçesinde *sur* ‘kızılımsı (atın tüyü hakkında) (KarRP 485), Karaçay-Malkar Türkçesinde *sur* II. ‘değerli cinsteki açık kahverengi minder’ / Jangı tuuğan bek bağalı tuğumlu kızunu terisinden etilgen körpe: Kişini başında surdan etilgen borkü bardı (KMTAS III 224); Kazakçada *sur* daha çok ‘gri’ anlamında kullanılmakla birlikte ‘koyu sarı’ renk için de kullanılmaktadır. Tatar Türkçesinde *sorı* Sarıdan karağırak (tös turında) ‘sarıdan koyu (renk hakkında) (TTAS II 662), Türkmen Türkçesinde *sur*: goşur, altın renk övüsyän gımmat bahalı bağana ve şol görnüştäki renk (TDS 613) anlamlarıyla kullanılmaktadır.

Her ne kadar Divan-ü Lügati’t Türk ile ilgili çalışmalarında Dankoff ve Kelly *sarıg ve surıg* sözlerinin her ikisini de ‘yellow’ şeklinde anlamlandırmalarına rağmen bu iki sözün XI. yüzyıl itibarıyla farklı renk tonlarını ifade ettiği görüşündeyiz.

‘Soğuk yüzlü, kötü, zor, gaddar’

Türkçede *sur* sözcüğünün ‘soğuk yüzlü, kötü, zor, gaddar’ anlamları tanıklanmıştır. Bu anlamın *sur* ‘gri’ rengin sıcak olmayan, soğuk bir renk olmasıyla ortaya çıktığının kanısındayız. Örneğin:

Karaçay-Malkar Türkçesinde *sur* I. ‘soğuk, sert görünümlü, gaddar’ anlamı yanı sıra *oğursuz, küysüz* ‘canı sıkkın, morali bozuk’, *jaşaunu sur onouçusudu zaman*

‘hayatın zor zamanları’ (KMTAS III 224) anlamlarında da kullanılmaktadır.
Örneğin:

Jaşaunu sur onouçusudu zaman. Otarlanı K., Sınla, 110. (KMTAS III 224).

Köpürdü anı [jaşaunu] tolğunları, Kimi juuaşdı, kimi-sur, Jıkdırma sen surlarına, Ayak tirep, bek katı tur. Kuliylanı H. –M., Jırnı zamanı, 78. (KMTAS III 224).

Kazak Türkçesinde *sur zaman* ‘gaddar dönem, zor vakitler’ (KATS XIII 375), *surjılan* ‘gri renkli yılanın bir çeşidi’ (KATS XIII 381) temel anlamı yanı sıra mecazî olarak ‘sinsi, kötü niyetli’ kişi için de etkin kullanılmaktadır. *Surapıl* sözcüğü ise olumsuz anlamda ‘güçlü, coşkulu, silip süpüren’ (KATS XIII 379) anlamlarıyla ‘savaş’, ‘şiddet’ kavramlarıyla daha çok yıkıcı güç için kullanılmaktadır. *Surkıya* ‘zalim, gaddar’ (KATS XIII 382) anlamına gelmektedir. Örneğin:

Küy sol ma ol kündegi buldaytuğın, sazi ma sur zamannıj tıjdaytuğın. Basıp pa ed Alataudı aur bult, Uayımı orındı ma ed ualytuğın (İ. Jansügirov, Öleñd.) (KATS XIII 375).

Bäriniñ tartıp aldı mal men mülkin, Tutkındadı yerlerdi – yeldiñ körkin. Sur jılan sultan otır kanın tartıp, Qara bet, kara jürek azğan şirkin! (K. Äzirbayev, Tañd. Şığ.) (KATS XIII 381).

Üş kündik surapıl urıstan keyin bizdiñ deqatarımız seldiregen, köp joldastarköz aldımızda joq (J. Sayn, Jol üstinde) (KATS XIII 379).

Saldın jara keudege surkıya jau, Ketpes yesten kan kırğın, talau-tonau: Seniñ aram süyegin şirigenşe, Bizdiñ aur jaramız jazılar-au (K. Amanjolov, Şığ. Jinağı) (KATS XIII 382).

Kırgız Türkçesinde *sur* 2. Kataal, köñülsüz ‘sert yüzlü, sert karakterli, morali kötü’ anlamlarında kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra Kırgızcada *surdan-*: tüşün üyrüü, açuusu kelip kumsaruu (KırgTTS 547) ‘yüzünün rengini kaçırmak, kızmaktan yüzü beyaz kesilmek’, *sur zaman* ‘zor zaman’, *sur kün* ‘kötü gün’ anlamları bulunmaktadır. Örneğin:

Ötüp ketken sur zaman Kayrılıp emi kelbesin (Turusbekov).

Ötkördük dalay sur kündü, Öñü çok bopboz kur kündü (Elebayev).

Asalhan kaarina alganday surdanıp ordunan tura kaldı (Cantöşev).

Bu durumda sözcüğün Karaçay-Malkar, Kazak ve Kırgız Türk lehçelerinde metaforik bir yan anlama da sahip olduğu anlaşılmaktadır.

2.7.1.3. *kır*

İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **ķırğıl** ‘kırçıl’ (KB İndeks 251), **ķır:** ‘kır rengi’; *kır at* ‘kır renkli at’; **qır, qırıl** (DLT-Dankoff-Kelly-Index 138), Harezmi ç.: xiv. yy. **ķırğıl** ‘saçı sakalı ağarmış’ (KE 126/13, 856/2, 323/11, 323/14, 324/7), **ķırğılıķ** ‘saçı sakalı ağarmış olma durumu’ (KE 856/1, 856/3); Şor Tü.: **kır** I. ‘kır saç, ağarmış saç, 2. Ağarmış, kırılmış, ak saçlı, 3. ‘Boz, gri, kır, kul rengi’ (§S 49), Tuva Tü.: **ķыр** [**ķır**] ‘kır, gri’ (LTPTK 57), Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **ķыр** [**ķır**] Gır1. 3-cü anlamında: 3. Kül ränkinä çalar ağ, çal. / Tünd boz ränk. (ADİL 515), Gagauz Tü.: **ķır** (GTDFH 110, 140), Türkiye Tü.: **ķır** 1. Beyazla az miktarda siyah karışmasından oluşan renk, 2. Bu renkte olan: *kır sakal, kır at* (TüS1156-1157), Türkmen Tü.: **ķыр** [**ķır**] 2. **ķыр** [**ķır**] Çalımtıl at reņki (TDS 227).

2.7.1.3.1. *kır* Kullanım Alanı

(ADİL 515) Çal gış! Buyur, uğur olsun! **Gır** saçını cinlär yolsun. Ä. Cavad.
(GTDFH 110) **Kır** atımı pineyim, çıkayım talime / Süngüynen tufemi alayım yelime.
(GTDFH 140) Pinmiş **kır** atına indiremedim / Çatmış kaşlerini güldüremedim.
(TDS 227) Aybı yok, gara at ölen bolsa, **gır** at ölmändir (Mıralı),
(TDS 227) Yıldırım dek yüvrük **gır** at astında, Dövrün kesgir, sırma gılıç destinje
(Nuri Annagılıç, Saylanan eserler).
(TüS 1156) Gözlerinden, **kırları** artan sakalına bir iki damla yaş düştü. F. R. Atay.
(TüS 1156) **Kır** atın yanında duran ya huyundan ya suyundan (almak) kişi arkadaşlık ettiği kimseden etkilenir.
(TüS 1156-1157) Saçına veya sakalına **kır** düşmek- göze çarpar derecede beyaz kılları bulunmak, kırlaşmak.
(TüS 1157) Düşük siyah bıyıklarına, sakalına pek az **kır** düşmüş olan Selim Paşa, karısından çok genç görünüyordu. H. E. Adıvar.

2.7.1.3.2. Anlam Açısından *kır*

Temel Anlam

Kır ‘beyaza yakın çok açık gri’

Türkçede *kır* sözcüğü genelde ‘beyaza yakın çok açık gri’ anlamına gelmektedir. Bu sözcüğü XI. yüzyıl yazılı kaynaklarından at rengi veya saç rengi olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin: *kır* ‘kır rengi’; *kır at* ‘kır renkli at’ (DLT I 324), *kır* sözcüğünün yine renk adı olarak kullanılan *kırğıl* türevi, Kutadgu Bilig’de (KB İndeks 251) ve Divan-ü Lügati-t Türk’te (DLT-Dankoff-Kelly-Index 138) de geçmektedir. XII.-XIII. yüzyılda ise *kırğıl* sözcüğünün Kısas-ı Enbiya’da ‘saçı sakalı ağarmış’ anlamıyla karşımıza çıkmaktadır.

‘Beyaza yakın çok açık gri’ anlamını veren *kır* çağdaş Türk lehçelerinden Şor, Tuva, Azerbaycan, Gagauz, Türkmen ve Türkiye Türkçesinde kullanımı tespit edilmiştir. Bu lehçelerde de *kır* sözcüğü ya at rengi ya da saç rengi için kullanılmaktadır. Örneğin: Şor Türkçesinde *kır* 1. ‘kır saç, ağarmış saç’, 2. ‘ağarmış, kırılmış, ak saçlı’ 3. ‘boz, gri, kır, kul rengi’ (§S 49) şeklinde geçmektedir. Tuva

Türkçesinde *кыр* ‘kır, gri’ (LTPTK 57) şeklinde renk bildirmektedir. Azerbaycan Türkçesinde *gır* 3. *Kül ränkinä çalar ağ, çal. Çal gış! Buyur, uğur olsun! Gır saçını cinlär yolsun.* Ä. Cavad. // *Tünd boz ränk* ‘açık gri renk’ (ADİL 515), Gagauz Türkçesinde *kır* ‘kır’ (GTDFH 110 140), Türkmen Türkçesinde 2. *Gı:r: Çalımtıl at renki. Gırav düşen yalı bolmak- ağarmak. Saç-sakgalıña gırav düşen yalı bolupdır* (B. Pürliyev, İlkinci gün) (TDS 227);

Yan Anlamlar

‘Açık alan, bozkır, tepe’

İslâmî Türk çevresi XI. yy. Karahanlı Türkçesinde *kır* ‘kır, sahra; mezar’ (KB İndeks 251), Harezmi çevresi XIV. yüzyıl Kısas-ı Enbiya’da *kır* ‘açık alan’ *kırda* (KE-404/11) anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. XVI. yüzyıl doğu Türkçesinde yazılmış olan Babürname’de *kır* ‘peak’ (BN 196b Index 853) ‘tepe’ anlamı kullanılmıştır. Başkurt Türkçesinde *kır* I. 1. ‘bozkır’, 2. ‘kırsal’: *kır eştäre* ‘kır işleri’, *kır atı* ‘yabani at’, *kır säskähe* ‘kır çiçeği’ (BaşkRS 258), Karayim Türkçesinde *kır* ‘kır, bozkır’ (KarRPS 387), Kazak Türkçesinde *kır: Alasa taulardıñ, üstirttiñ uzına boyına sozılıp jatқан биік jeri* ‘Alçak dağların, düz yerin uzunlamasına uzanan yüksek yeri’ (KATS X 578), Kırgız Türkçesinde *kır* I. 1. *Toonun kırka tartıp, condonup çıgıp turgan bölüğü, toonun kötörülüp çıgıp turgan conu* (KırgTTS 401), Nogay Türkçesinde *kır* 1. ‘bozkır’, ‘arazi’: *kır şeşekeyleri* ‘kır çiçekleri’, *kır ayvanları* ‘kır (yabani) hayvanları’ (NogRSI 201), Tatar Türkçesinde *kır* I. 1. (*Urmannan, avıl häm şähär utırgan cirdän yermalı bularak*) *urmansız tigezlek, zur tigez açık mäydan* (TTAS II 223), Yeni Uygur Türkçesinde *kır* ‘kır, tepe’ (UygRS, 623), Özbek Türkçesinde *kır: Yemiriliş naticasında acralib kälgan yassi çozik tepalik*

‘tepe’, 2. *Baland tekislik, yer, dašt* ‘düzlük, bozkır’ (ÖTİL II 581), Azerbaycan Türkçesinde *gır* 2. İ. (köhn.) *Düzän, çöl. Cännät gohan gırlar, änkin obalar; Bir atlazdır, yaşıl ucu körünmüz.* A. Şaig. (ADİL 515). Türkiye Türkçesinde *kır* II: şehir ve kasabaların dışında kalan çoğu boş ve geniş yer (TüS 1157), Türkmen Türkçesinde *gır* 1. *Kä yeri takır ve köp yeri hem depelik bolup gidyän daşlık yer* (TDS 226) şeklinde açıklanmaktadır.

Türk lehçelerindeki *kır* sözcüğünün ‘açık alan, bozkır, tepe’ anlamları çoğunlukla kuraklıktan veya üzerine yeşillik, ağaçlandırma olmadığı veya nadir olduğu için solgun bir renk halinde görünmesinden kaynaklanarak açık ve boş arazilere *kır* dendiğini düşünmekteyiz. Bu da tepenin, açık arazinin *kır* ‘açık gri’ renginin özelliği kullanıldığı için metonimik anlam olayı ortaya çıkmaktadır.

‘Kırağı’

XIII-XIV. yüzyıl Hüsrev-ü Şirin’de *kırağı çalsa buğday mağı bolmaz* (HŞ 4230/5); Eski Kıpçak Türkçesinde *kırav* ‘kırağı’ (TZ-KTS), *kıravu* ‘kırağı’ (BM-KTS), *kırav, kırov* ‘kırağı’ (KTS 144) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Halaç Türkçesinde *qirāy* ‘neben, Rand’ 599 (LSC 306); Tuva Türkçesinde *hıraa* ‘kırağı’ *hıraa düjüpken* ‘kırağı düşmüş’, *hıraa eriy bergen* ‘kırağı erimiş’ (TuvRS 500), Başkurt Türkçesinde *kırau* ‘kırağı’ *kırau töşöü* ‘kırağı düşmek’ (BaşRS 258), Karayay-Malkar Türkçesinde *kırau* 1. ‘kırağı’ (KMTAS II 782), Karayim Türkçesinde *kırav, kırov, kırav* ‘kırağı’ (KarRPS 387), Kazak Türkçesinde *kırau* ‘kırağı’: *Suıq küzde nemese kısta toñazıp, dımkııl auanıñ zattıñ betine qar tarizdi bolıp aǵarıp katқан muz mamılǵısı* ‘Soğuk güzün veya kışın donup, nemli havanın nesnenin yüzeyine kar gibi beyazlaşıp katılan buz serpintisi’ (KATS X 578).

Örneğin: *boz kırau: aqşıl surğult bolıp tüsken juğa kırau* ‘Beyazımsı gri olup düşen ince kırağı’ (KATS X 588) bu kullanım biçimi Kırgız Türkçesinde de vardır *boz kıroo* (KırgTTS 403), Kırgız Türkçesinde *kıroo* ‘kırağı’ 1. *Kün suuktaganda zattu (mis. Çöptü) kaptap kaluuçu kar sıyatuu cuka katmar. Boz kıroo* (KırgTTS 403), Nogay Türkçesinde *kırav* ‘kırağı’ *kırav tüsti* ‘kırağı düştü’ (NogRSI 201), Tatar Türkçesi *kırau* ‘kırağı’: *Gadättä, yazın häm közen tönlä yaki irtängä taban temperatura 0°tan tübängä töşep, cir öztendä barlıkka kilgän bäs, sıkı* (TTAS II 225); *gırov 1, is. Payızın ahırlarında goyuglar düşändä kecälär yerä, yarpaglar vä üzärinä kiçik kristallar şäklindä gonan gar kütläsi, şehin donmuş zärräläri* (ADİL 521), Türkmen Türkçesinde *gırav: Hovaniş sovuklıgından yere düşyän ovnucak çığlı örtük, atmosfära çığı, gar sepindisi yalı nem* (TDS 227) şeklinde kullanımlar mevcuttur.

Türk lehçelerinde geçen bu *kırağı* sözcüğü *kır* ‘açık gri’ renk özelliğinden ortaya çıkan metonimik bir kullanım olmaktadır.

‘Beyaz, beyazlaşma’

Kır veya kırağı sözcüğünün ‘açık gri’ anlamının Kırgız ve Türkmen Türkçelerinde ‘beyaz, beyazlaşma’ anlamına da geliştiği görülmektedir:

Kırgız Türkçesinde *kıroo 2. Agaruu, ak tüşüü (çaç, sakal, murut cönündö)* ‘Beyazlaşma, beyaz düşmek (saç, sakal, bıyık hakkında). Örneğin: *Kap kara murut sakalım Kıroo tüşüp kubardı* (Osmonkul), *kıroolonuu 2. Öt. Ak kirüü, ağara baştoo* (sakal-murutka) ‘beyaz girmek, beyazlaşmaya başlamak (sakal, bıyığa) (KırgTTS 403), Türkmen Türkçesinde *gırav düşen yalı bolmak* deyimini ‘ağarmak’ anlamına gelmektedir. Örneğin: *Saç-sakgalıña gırav düşen yalı bolupdır* (B. Pürliyev, İlkinci

gün), *gıravlamak* 2. *Sakgal-saçı ağarıp uğramak, çalarmak* ‘Sakal-saçı beyazlaşmak’. Örneğin: *Toylıj buyra gara saçı Gıravlan yalı bolupdır* (Çarı Aşır Poemalar) (TDS 227).

‘Gözü görmeyen’

Türkçede *kır* => *kırağı* şeklinde geliştiğini varsaydığımız *kırağı* sözcüğünün ‘açık grilik’ veya ‘beyazlık’ özelliğinin kullanılmasıyla ortaya çıkan ‘beyaz’ anlamı tıpkı *gözünü beyaz kaplamış, közinde ak leke* gibi ifadelerde kullanıldığı gibi gözünde beyaz leke oluşmasından veya gözünü beyaz leke kaplamasından görme yeteneğini yitirmeye başlayan kişiler için ‘gözleri az gören, iyi görmeyen’ anlamında kullanılmakta olduğu şeklinde metonimik bir kullanım tespit edilmiştir. Örneğin: Karaçay Malkar Türkçesinde *kırau* 2. ‘az gören, gözleri iyi görmeyen’ (KMTAS II 782), Azerbaycan Türkçesinde *gırov* 2. ‘İnsan ve heyvanın közündä ämälä kälän cüz’i körmämäzlik; köz nögsanı (ADİL 521) şeklinde geçmektedir.

2.7.1.4. *çal*

ix.-x. yy. čălpăň Dreck ‘kir’ (IS-Gloss 87), İslâmî ç. xi. yy. Karahanlı ç. çal ‘alaca, kır’ (DLT III 156-26), čäl “mixed white and black (sheep)” (DLT-Dankoff-Kelly-Index 85); KB-, RKT-, Harezmi ç.: xii. yy. ME-, xii-xiii. yy. AKT-, xiv. yy. KE-, NF-, HŞ-, EKıp. ç. xiii-xiv. yy. çal “ala renkli, çil” (TA-KTS 45); şal (I) “boz renkli at” (DM-KTS), şal (II) “kakım, as denen hayvan” (TZ-KTS 45), xvi. yy. çal: (DK 60, 61), çal-kara ‘kuş kartal’ (DK 70), xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Teleut Tü.: çal ‘kır saçlı, ak saçlı, saçı ağarmış’, çaldar: ‘beyaz yeledi, al donlu (at)’ (TelAS 11), Karaçay-Malkar Tü.: çal ‘1. ‘beyazlık’ / Çaçada, saşalda, mıyıklada ağarğan tükle. 2.

a) beyazlaşmış / çacı, sakalı-mıyığı ağarğan. b) ‘gri, çal’, ‘kök, boz, kül betli’. *Çal boldu* (kağdı, kirdi, urdu) ‘beyaz kaplamak, beyazlaşmak’ / çacı, sakalı ağardı (KMTAS III 866), Karakalpak Tü.: **шал [şal]** ‘I. ‘ağarmış’, ‘ihtiyar adam’ (KKalpRS 722); Karayim Tü.: **чал [çal]** ‘1. ‘gri’ *çal tüs* ‘gri renk’, 2. ‘ağarmış’ *seçi sakalı çal* ‘saçı sakalı çal’, *çallı* ‘gri olan’ *salpradlar çallı da kurğah tozahta* ‘gri ve kuru tozda harap oldular’ (KarRPS 622), Kazak Tü.: **шал [şal]** III. *Boz, aq* ‘gri, beyaz’, *şal kuyırık:* ‘kuyruğunda beyaz olan at’, *şal* II. 1. Öz üy-işi şaruasimen aynalısatın, äleumet isinen sırttay jüretin, bala-şağa kamında özimen-özi bolğan kart kişi. 2. Kariya, kart. (KATS XV 212). Kırgız Tü.: **чал [çal]** I. Abıška, kariya, karıp kalgan adam. *Karabek İpıldagan şayır çalga karadı* (Kaimov). *Sakaldın körkü çalda bar, Suluunun körkü kalda bar* (Toktogul), Çal-çabır- karı-kartañ. [*Çalkalmak*] *çal-çabırın ciberip, tandap alıp kalıp Tabıldı menen karmaşayın dedi* (“Er Tabıldı”); II. sıf. **Buurul.** Çal-sakal. Çal kuyruk; Ak çalğan, kök çalğan-çaçına ce sakalına ak kirgen, kök ala sakal bolgon. *Al abıška ak çalğan çaçtarın ciltildatıp topuçan* (Sıdıkbekov). *Ortonçusu bulardın kök ala sakal çalıptır* (“Er Töştük”). **Çala:** 1. Toluk emes, ayağına çeyin emes, cetile elek, analık emes. *Kay birin turgansıymın taanıp çala* (Ümötaliyev). *Çala açıgan bozodon, Açımал cакşı un çalğan* (Osmonkul).2. Iras boluptu, “bu da azdık kılát” degen maanide tabaloo iretinde koldonulat. *Mırzabaydın üyü örttöngöndö: “zap gana boldu! Alarga bul da çala..!”* dep köp kişinin aytkanın uktum (Abdukarimov). Çala-bula, çala-çarpı, çala-çarpıt, çala-monjol ce çala-buçuk- toluk emes, anca-mınça, ayağına çeyin emes, üstürtön. *Men.. çala-bula şam-şum etip, mektepke çurkadım* (“Ala-Too”). *Çala-can- arañ ele canı, ötü alsız, çala ölük. Alımkuldı ayabay saba çala can bolgon kezde koroosunan süyrötüp barıp taştadı* (Abdukarimov). Çala kayım, çalagayım: İştı ayağına şeyin

atkara albagan, üstürtön mamile kılğan (KırgTTS 677-678), Nogay Tü.: шал [şal] ‘çal’, ‘gri’ ‘saçın beyazlığı’, *şal at* ‘çal at’, *şala* ‘aceleden sonucunda bitirilmemiş, tamamlanmamış olan’, *şalagay* ‘işi sonuna kadar yapmayan’, *şalaruv* ‘süt olgunluğuna geçiş (ekmek hakkında), *şalbal* 1. Pahlı yeşil ot’, 2. ‘yeşil yem’ (NogRS1 402), Tatar Tü.: чал [çal] 1. Üz tösen yugaltu sâbâple, akka äylängän, kömeş töse (mäsälän, çäç). Çal çäçle, karçıga borınlı, böten häräkätännän energiya taşıp tora torgan çın mäğnäsendä härbi keşe Söläymanovnı [Gluşenko] östäl yanına çakırdı. İ. Gazi. – Sin garmon’ uynaganda, uraqçı cingilär, tırmaçı malaylar, çal sakallı babaylar kiläçäkneñ yaktı könnäre turında, üzläreneñ ätiläre, irläre, ulları belän isän-sau küreşäçäk bähette könnäre turında uylasınnar. G. Başırov. Üz tösen yugaltu sâbâple, ak töskä äylängän çäçle, agargan çäçle. Sud aldında çäçe kömeşlängän Çal ber karçık, yaş küzlären Sörtä-sörtä, zalnıñ yörägenä Kannar belän yaza süzlären. H. Taktaş. Stalingrad tufragına Basa çal ana. G. Huciyev. 2. Burlı: Gaynulla yamşıkniñ söyär atı Berse genä turı, berse çal. Bâyet. 3. Töse üzgärüdän çäçtä, sakalda barlıkka kilä torgan ak töse; şulay ak töskä kergän çäç, sakal. Çal töşä başlagan kuye koñgırt çäçle bu keşe kön yaktısında bötenläy başka ide. G. Äpsälämov. Alarnıñ ikävese yegerme biş yaşlar tiräsendä, berse şaktıy ölkän, sakallarına çal kergän, yaşkelt çıraylı, kap-kara zur küzle keşe ide. Ş. Kamal. 4. Kart, ölkän, yaş zur bulgan keşe. Çalniñ tapkırlı kinayäse mäclesneñ huşına kitte. G. İbrahımov. Akıl avılınnan Kormangucaga häm başka çallarga tiran ihtiram belderep, rähmät äytäm. İ. Salahov. 5. Kart, boringı, bik küptänge, ozın tarihli. Çal Uralda uynıy yaş kan, Kükri yaşlek cırları. Z. Mansur. Çal Nevanıñ yarlarında Kaynıy dulkınnar. G. Huciyev. Çala: aralaş. Bolıt ala bulsa, yañgır çala bulır. Äytem. Çalaru: Öleşçä yaki tulısınça çal töskä kerü, çalga Äylänü (çäç, sakal turında).

Mansurov çalara başlagan kika çäçen tiz-tiz genä taraştırdı. G. Bäşirov. Şulay da ul, çalargan kaşların sikertep, miña karap yelmaydı. S. Sabirov (TTAS III 403), Özbek Tü.: **чол [çol]:** қари er kişi; қариya,kekса, moysafid (ÖTİL II 377), Azerbaycan Tü.: **çal:** 1. Başka bir renkle karışık gri renk, açık veya koyu gri renk, 2. Kırılmış, beyazlaşmış (saç), çal düşmek: beyazlamağa başlamak, ak düşmek (saç). 3. Bitkisi az veya hiç olmayan yer, bozkır (AzTS 189), Türkiye Tü.: **çal:** hlk. Taşlık yer, çıplak tepe (TüS 384), Türkmen Tü.: **чал [ça:l]** I., 1. Ak ve gara gatişikli, kül reŋkine meŋzeş reŋk. Aman aga mähri ıssılık bilen uzun çal murtunı agtıgınıŋ nazik yaŋagına natırdı (N. Sarihanov, Saylanan eserler). Çal papagını çıkarıp, gapdalında goydı (N. Pomma, Taylak hızzın). 2. Saçı, sakgalı ağarıp başlan gartaŋ adam, yaşı könelişen adam. Öyde süydi turşadılıp ya-da süzmä, çekizä suv garılıp tayarlıyan önüm, turşı içgi. Sapar, bu gün hova-da ıssırak boldı, belki sen suvsansıŋ, düe çalı getirdeyin?! (A. Govşudov, Köpetdagıŋ eteginde). Habar alıp gayınımiŋ halından, İçip gaytcak onuŋ düe çalından (“Sovet edebiyatı” jurnalı) (TDS 735).

2.7.1.4.1. çal Kullanım Alanı

(DK D 60) **Çal** kılıcuñ kardaş Kazan yetdüm didi.

(DK D61) **Çal** kılıcuñ ağam Kazan yetdüm didi.

(DK D70) Çaya baksa çalımlı **çal**-kara kuş erdemlü bir güzel yağşı yiğit oldı.

(KKalpRS 722) **Şalap** işken jarlı bar, çayhorıdan kem emes ‘Şalap içen yoksullar çay tiryakilerinden az değiller’.

(KarRPS 622) Salpradlar **çallı** da kurğah tozahta ‘gri ve kuru tozda harap oldular’

(KATS XV 212-213) **Şal** burıl kırau başkan karađanıŋ arasınan ären tanılıp, baysız tapkan balasın kuşaktap, mülayim qarap Mariam ana tur (Ğ. Müsirepov, oyanğan ölke).

(KATS XV 212-213) Astına mingen **şal** kuyriş kök dönen kara suğa tüsipti (S. Omarov, Dala)

(KATS XV 212-213) Küşigen jüdi **şal** jebe jauına karday boray ma? (Mahambet, Öleŋd.),

(TTAS III 403) **Çal** çäçle, karçıga borınlı, böten häräkätennän enerjiya taşıp tora torgan çin mäğnäsendä härbi keşe Söläymanovnı [Gluşenko] östäl yanına çakırdı. İ. Gazi.

(TTAS III 403) – Sin garmon’ uynaganda, urakçı cingilär, tırmaçı malaylar, **çal** sakallı babaylar kiläçäkneñ yaktı könnäre turında, üzläreneñ ätiläre, irläre, ulları belän isän-sau küreşäçäk bähette könnäre turında uylasınar. G. Bäşirov.

(TTAS III 403) **Çal** töşä başlagan kuye koñgırt çäçle bu keşe kön yaktısında bötenläy başka ide. G. Äpsälämov.

(TTAS III 403) Alarnıñ ikävese yegerme biş yaşlar tiräsendä, berse şaktıy ölkän, sakallarına **çal** kergän, yaşkelt çıraylı, kap-kara zur küzle keşe ide. Ş. Kamal.

(TTAS III 403) Mansurov **çalara** başlagan kıka çäçen tiz-tiz genä taraştırdı. G. Bäşirov.

Şulay da ul, **çalargan** kaşların sikertep, miña karap yelmaydı. S. Sabirov (TTAS III 403).

(TTAS I 48) Ya alla, nindi gönahlarım öçen **çal** çäçle başıma bala bulıp kildenj ikän! A. Şamov.

(TDS 735) Aman aga mähri ıssılık bilen uzın **çal** murtunu ağıtınıñ nazik yañağına natırdı (N. Sarihanov, Saylanan eserler).

(TDS 735) **Çal** papasını çıkarıp, gapdalında goydı (N. Pomma, Taylak hızzın).

(TDS 735) Öyde süydi turşadılıp ya-da süzmä, çekizä suv garılıp tayarlıyan önüm, turşu içgi. Sapar, bu gün hova-da ıssırak boldı, belki sen suvsansın, düe **çalı** getirdeyin?! (A. Govşudov, Köpetdagıñ eteginde).

(TDS 735) Habar alıp gayınıñ halından, İçip gaytcak onun düe **çalından** (“Sovet edebiyatı” jurnalı).

2.7.1.4.2. Anlam Açısından çal

Temel Anlam

Çal ‘Beyaza Yakın Olan Çok Açık Gri’

Türkçede *çal* sözcüğünün ‘beyaza yakın olan çok açık gri, kirli beyaz’ anlamını vermektedir. XI. yüzyılda Karahanlı Türkçesinde *çal* ‘kır’ (DLT III 156-26), XIII. - XIV. yüzyıl Eski Kıpçak Türkçesinde *şal* (I) “boz renkli at” (DM-KTS), XVI. yüzyılda Dede Korkut’ta ise *çal* ‘açık gri’ (DK 60, 61), günümüzde Teleüt Türkçesinde *çal* ‘kır saçlı, ak saçlı, saçı ağarmış’, *çaldar* ‘beyaz yeleli, al donlu (at)’ (TAS 11), Karaçay-Malkar Türkçesinde *çal* ‘1. ‘beyazlık’ / 2. çaçada, saşalda, mıyıklada ağarğan tükle, 2. a) beyazlaşmış / çaçı, saşalı-mıyığı ağarğan. b) ‘gri, çal’, ‘kök, boz, kül betli’. *Çal boldu* (kaşdı, kirdi, urdu) ‘beyaz kaplamak, beyazlaşmak’ / çaçı, saşalı ağardı (KMTAS III 866), Karayim Türkçesinde *çal* ‘1. ‘gri’ *çal tüs* ‘gri renk’, 2. ‘ağarmış’ *seçi saşalı çal* ‘saçı sakalı çal’, *çallı* ‘gri olan’ *salpradlar çallı da*

kurğah tozahta ‘gri ve kuru tozda harap oldular’ (KarRPS 622), Kazak Türkçesinde *şal* III. *Boz, aq* ‘gri, beyaz’, *şal kuyrık* ‘kuyruğunda beyaz olan at’ (KATS XV 212), Nogay Türkçesinde *şal* ‘çal’, ‘gri’ ‘saçın beyazlığı’, *şal at* ‘çal at’ (NogRSI 402), Tatar Türkçesinde *çal* 1. Üz tösen yugaltu säbäple, akka äylängän, kömeş töse (mäsälän, çäç), 3. Töse üzgärüdän çäçtä, sakalda barlıkka kilä torgan ak töş; şulay ak töskä kergän çäç, sakal. Çal töşä başlagan kuye koŋırt çäçle bu keşe kön yaktısında bötenläy başka ide. G. Äpsälämov. *Alarnıñ ikävese yegerme biş yaşlar tiräsendä, berse şaktıy ölkän, sakallarına çal kergän, yaşkelt çıraylı, kap-kara zur küzle keşe ide.* Ş. Kamal (TTAS III 403), Azerbaycan Türkçesinde *çal* 1. Başka bir renkle karışık gri renk, açık veya koyu gri renk, 2. Kırılmış, beyazlaşmış (saç), çal düşmek: beyazlamağa başlamak, ak düşmek (saç) (AzTS 189), Türkmen Türkçesinde *ça:l* I. 1. Ak ve gara gatişikli, kül reŋkine meŋzeş reŋk. *Aman aga mähri ıssılık bilen uzun çal murtunu agtıgınıñ nazik yaŋagına natırdı* (N. Sarıhanov, Saylanan eserler). *Çal papagını çıkarıp, gapdalında goydı* (N. Pomma, Taylak hızzın) (TDS 735) şeklinde geçmektedir.

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı gibi çal ‘beyaza yakın olan çok açık gri, kirli beyaz’ anlamını yansıtmaktadır. Ayrıca kullanım alanında görüldüğü gibi *çal* sözcüğü daha çok saç, sakal ile ilgili sık kullanılmaktadır.

Yan Anlamlar

‘Alaca’

Türkçede ‘beyaza yakın çok açık gri, kirli beyaz’ temel anlamı olan *çal* rengi beyaza çok az siyahın katışmasından meydana gelmesiyle ‘ala, alaca’ anlamında kullanıldığını varsaymaktayız. *Çal*’ın ‘ala, alaca’ anlamları tarihi Türkçe yazılı

kaynaklarda tanıklanmıştır. Örneğin: XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *çal* ‘alaca’ (DLT III 156-26), *čāl* “mixed white and black (sheep)” (DLT-Dankoff-Kelly-Index 85), XIII-XIV. yüzyıl Eski Kıpçak Türkçesinde *çal* ‘ala renkli, çil’ (TA-KTS 45) şeklinde geçmektedir. IX.-X. yüzyılda *čālpāñ* Dreck ‘kir’ (IS-Gloss 87) anlamı geçmektedir. Bizim kanımızca beyaza koyu bir rengin bulaşmasından oluşan ‘kir’ kavramını karşılayan *čālpāñ* aslı *çal* ‘beyaza yakın çok açık gri, kirli beyaz’ sözcüğüne dayanmaktadır. Tatar Türkçesinde *çala*: aralaş ‘karışık’ anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *Bolit ala bulsa, yañgır çala bulır. Äytem* (TTAS III 403).

‘Yaşlı’

Türkçede *çal* sözcüğünün ‘beyaza yakın olan çok açık gri, kirli beyaz’ temel anlamı günümüz birçok Türk lehçesinde saç ve sakalın beyazlaşması durumu için kullanıldığı tespit edilmiştir. Saç ve sakalın beyazlığı veya beyaza yakın gri tonundan dolayı saçın beyazlık veya açık grilik özelliği kullanılarak *çal* sözcüğü metonimik anlatımla doğrudan saç ve sakalı beyazlayan yaşlı kişi için kullanılmaktadır.

Örneğin:

Karakalpak Türkçesinde *şal* ‘I. ‘ağarmış’, ‘ihtiyar adam’ (KKalpRS 722);

Kazak Türkçesinde *şal* II. 1. Öz üy-işi şaruasimen aynalısatın, äleumet isinen sırttay jüretin, bala-şağa қамında özимен-өzi болған қарт киши ‘Kendi evi-ailesinin işleriyle uğraşan, sosyal işlerden uzak olan, çoluk-çocuk işleriyle kendi halinde olan yaşlı kişi’, 2. Қариya, қарт ‘yaşlı adam’ (KATS XV 212). Örneğin:

Yeludegi şalğa қатın üstине барıp, solған гүлdey болıp отирмин (M. Dulatov, Şıǵ.) (KATS XV 212).

Osinşama aqıldı kimnen, balam, ürendiñ?- İşindegi şaldardan anau qaraşa üylerdiñ. Birin töre, birin bi yetsem değen oyım bar. Babam qoldap bir kezde mağan bilik tigen kün (M. Maqatayev, Şıǵ.) (KATS XV 212).

Kırız Türkçesinde *çal* I. Abıška, kariya, karıp kalgan adam. ‘ Yaşlı, ihtiyar, yaşlanmış adam’, *Çal-çabır- karı-kartañ* ‘Genel olarak ihtiyar, yaşlı kişiler’ (KırzTTS 677-678) şeklinde kullanılmaktadır. Örneğın:

Karabek lıpıldagan şayır çalga karadı (Kaimov) (KırzTTS 677-678).

Sakaldın körkü çalda bar, Suluunun körkü kalda bar (Toktogul) (KırzTTS 677),

[Çalkalmak] çal-çabırın ciberip, tandap alıp kalıp Tabıldı menen karmaşayın dedi (“Er Tabıldı”) (KırzTTS 677)

Tatar Türkçesinde *çal* 4. Kart, ölkän, yaş zür bulgan keşe ‘Yaşlı, büyük, yaşlı büyük olan kişi’ anlamında kullanılmaktadır (TTAS III 403). Örneğın:

Çalnuñ tapkırlı kinayäse mäclesneñ huşına kitte. G. İbrahimov (TTAS III 403).

Akıl avılınnan Kormangucaga häm başka çallarga tiran ihtiram belderep, rähmät äytäm. İ. Salahov (TTAS III 403).

Sud aldında çäçe kömeşlängän Çal ber karçık, yaşlı küzlären Sörtä-sörtä, zalnuñ yörägenä Kannar belän yaza süzlären. H. Taktaş (TTAS III 403).

Stalingrad tufragına Basa çal ana. G. Huciyev (TTAS III 403).

Tatar Türkçesinde çal'ın 'yaşlı' anlamından 'eski, eskiden beri var olan, uzun tarihli' anlamı gelişmiş olduğunu görmekteyiz. *Çal* 5. Kart, boringı, bik küptänge, ozın tarihli 'Yaşlı, eski, çok eskiden beri var olan, uzun tarihli' (TTAS III 403).

Örneğin:

Çal Uralda uynıy yaş kan, Kükri yaşlek cırları. Z. Mansur. (TTAS III 403).

Çal Nevanıñ yarlarında Kaynıy dulkınnar. G. Huciyev (TTAS III 403).

Özbek Türkçesinde *çol*: kəri er kişi; kəriya, keksa, moysafid 'yaşlı erkek kişi; ihtiyar' (ÖTİL II 377) şeklinde kullanılmaktadır.

Türkmen Türkçesi Sözlüğünde *çal* 2. 'Saçı, sakgalı ağarıp başlan gartañ adam, yaşı könelişen adam' (TDS 735) şeklinde anlamları ifade edilmektedir.

'Ayrandan yapılan içecek'

Türkçede *çal* sözcüğünün temel anlamı olan 'beyaza yakın çok açık gri, kirli beyaz' anlamının ayranın beyazlık özelliğinin kullanılmasıyla metonimik bir anlatımla doğrudan *çal*'ın 'ayrana su katılarak yapılan içecek' anlamında kullanılmaktadır.

Türkmen Türkçesinde yalın haliyle *ça:l Öyde süydi turşadılıp ya-da süzmä, çekizä suv garılıp tayarlanyan önüm, turşı içgi* 'Evde sütü ekşitip veya süzme, yoğurda su katılıp hazırlanan ürün, ekşi içecek' şeklinde anlamları kullanılmaktadır.

Örneğin:

Sapar, bu gün hova-da ıssırak boldı, belki sen suvsansıñ, düe çalı getirdeyin?! (A. Govşudov, Köpetdagıñ eteginde).

Habar alıp gayınımuñ halından, İçip gaytcak onuñ düe çalından (“Sovet edebiyatı” jurnalı) (TDS 735).

Bu anlamın tespit edildiği diğer Türk lehçelerinde *çal* sözcüğüne Farsça *ab* ‘su’ anlamına gelen sözcüğün eklenmesiyle ortaya çıkan *çalap*, *şalap* biçimiyle karşımıza çıkmaktadır. Örneğin:

Karakalpak Türkçesinde *şalap* ‘su karıştırılmış ayran’ (KKalpRS 722) anlamına gelmektedir. Örneğin:

Şalap işken jarlı bar, çayhorıdan kem emes ‘Şalap içen yoksullar çay tiryakilerinden az değiller’ (KKalpRS 722).

Kazak Türkçesinde *şalap*: Ayranğa su kozıp jasağan suyık susın (KATS XV 215) ‘Ayranı su ekleyip yapılan sıvı içecek’ anlamında kullanılmaktadır. Örneğin:

Ƙımızğa Ƙanıp, Ƙızarıp janıp, Bay uyıqtaydı mastıƘpen. Şalap işken kedey mas, Mina jurttıñ türi oñbas! (A. Baytursınov, Şıǵ.).

Şalap uyıǵan ayrannıñ irmetinen äyeli yerine şalap istep jatır yedi (H. Yesenjanov, Aq Jayıq) (KATS XV 215).

Kırgız Türkçesinde *çalap*: Suu koşup suyultulgan ayran, süzmö (KırgTTS 677-678) ‘su ekleyip sıvılaştırılan ayran, süzme yoğurt’. Örneğin:

Mınaiç, en saga çalap dayardap koygom Aalı (KırgTTS 677-678).

Keçinde barıp içelik Artkan muzdak çalaptı (Osmonkul) (KırgTTS 677-678).

‘Çiğ, olgunlaşmamış, sonuna kadar yapılmayan iş, az, zayıf’

Türkçenin bazı lehçelerinde *çala* sözcüğü ‘çiğ, olgunlaşmamış, sonuna kadar yapılmayan iş, az, zayıf’ anlamlarında kullanılmaktadır. Çala sözcüğünün ‘beyaza yakın çok açık gri, kirli beyaz’ anlamına gelen *çal* sözcüğünden geldiğini varsaymaktayız. Bilindiği gibi beyaz en açık renk olmakla en koyu renk olan siyaha karşıttır. Siyah renk ‘dolgunluğu, yoğunluğu, pişkinliği, olgunluğu’ ifade ederken buna karşıt olarak beyaz renk ‘solgunluğu, çiğliği, olmamışlığı, pişmemişliği’ de ifade etmektedir. Bu anlamdan hareketle *çala* sözcüğünün *çal* renk adından geliştiğini varsaymaktayız.

Kazak Türkçesinde *şala*: 1. Ottıj tolıq janıp bitpegen qaldıǵı (KATS XV 213) ‘ateşin tamamen yanıp bitmediği kalıntısı’, *şala* 2. Tolıq yemes, jartılay, şalaǵay, ‘tam değil, yarım, yarım-yamalak’. Örneğin: *şala kazak*: başka ultpen aralas nekeli nemese öz ana tilinde şala söyleytin, mädeniyetinen qol üze bastaǵan, üzip ketken qazak ‘başka milliyetle karışık evlilik yapan veya kendi ana dilinde tam konuşamayan, kültüründen kopmaya başlayan veya kopan Kazak’, *şala qaldı*: tolıq ayaqtaladı, bitpedi ‘tamamen sonlanmadı, bitmedi’, *şala mas*: asa qattı masaymaǵan, yes-tusın biletin mas ‘çok sarhoş olmayan, kendini, bilinci yerinde olan sarhoş’, *şala molda*: dümbilez molda ‘bilgili olmayan din molla’ (KATS XV 214) şeklinde kullanılmaktadır.

Kırgız Türkçesinde *çala* 1. Toluk emes, ayaǵına çeyin emes, cetile elek, analık emes ‘Tam değil, sonuna kadar olmayan, olgunlaşmayan’. Örneğin: *Kay birin turgansıymın taanıp çala (Ümötaliyev)*. *Çala açıǵan bozodon, Açımal cakşı un çalǵan (Osmonkul)*. 2. Iras boluptu, “bu da azdıq kılát” degen maanide tabaloo iretinde koldonulat ‘İyi olmuş, ‘az bile’ anlamında da kullanılmaktadır. Örneğin:

Mirzabaydın üyü örttöngöndö: “zap gana boldu! Alarga bul da çala..!” dep köp kişinin aytkanın uktum (Abdukarimov). Çala-bula, çala-çarpy, çala-çarpyt, çala-monjol ce çala-buçuk- toluk emes, anca-mınça, ayağına çeyin emes, üstürtön ‘yarım-yamalak’, ‘az buçuk’, ‘tam olmayan’, ‘yüzeysel’ anlamlarında da kullanılmaktadır. Örneğin: *Men.. çala-bula şam-şum etip, mektepke çurkadım (“Ala-Too”). Çala-can arañ ele canı, ötü alsız, çala ölük. Alımkuldı ayabay saba çala can bolgon kezde koroosunan süyrötüp barıp taştadı (Abdukarimov). Çala kayım, çalagayım: İşti ayağına şeyin atkara albagan, üstürtön mamile kılğan ‘yarım yamalak: İşi sonuna kadar yerine getiremeyen, yüzeysel davranan’ (KırgTTS 677-678) anlamları bulunmaktadır.*

Türkmen Türkçesinde *çala* 1. Yuvaşca, sähelçe. *Onuñ mızleşen gözleri Mavını tanan yalı, çala gııldadı* (B. Kerbabayev, Aygıtlı ädim). 2. Az. *Ol ayal Nurcahanıñ agtıgına göbek ene bolanına çala beğenmedi* (B. Kerbabayev, Aygıtlı ädim). 4. Örän yuvaş hareket edyän, hayal yöreyän. Çala yöremek. Çala işlemek (TDS 735) şeklindeki kullanımlardan *çala*’nın ‘azlık, yavaşlık’ anlamları belirmektedir.

2.7.1.5. burul

İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç. **bögrül** ‘bögrü ak olan hayvan’ *bögrül at* ‘böğürleri ak olan at’ (DLT I 481-17), xx.-xxi. Çağdaş Türk Lehçeleri: Kuzey-Doğu (Sibirya): Teleut: **puurul** ‘Atın demir kırı tüyü’ (TelAS 92); Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **бурзат [burzat]** (RBSI 62), Kazak Tü.: **бурыл [burıl]** 1. Aq pen kök, azdap kara aralaşkan. Baytastıñ mingeni Қunanbaydıñ Қарajal burıl atı (M. Äuezov, tañd.) Auıldı bir aynalıp, Yeşbir jaққа burılmay, Jıқpay meni keldi alıp, Astımdağı burıl tay

(K. İdrisov, Arşında). // Burıl tüsti jilkı - Kara jorğa burıldı şarına da ilestirmeydi, - dedi Kârim mağan (S. Muğanov, Sayahat). Osı kezde men Şalıkbek üyiniñ sırtında ülken mamağaşa baylaulı, tünnen suıp turğan boz burılıma qaray jügirdim (U. Dospanbetov, Kâri kóbız). Azdan soñ sayın burıl bardı şauıp, İyesin talıp jatқан aldı tauıp. Kamağan qalıñ kolğa ustapastan, Monşaktap üsti-basın teri jauıp (Ä. Naymanbayev, Şıǵ.), 2. Aq kire bastağan, ağara bastağan (şaş, saqalğa qatıstı). Közi yejireyip, uyısқан jabaǵı sekildengen kürektey burıl saqalı damılsız jelkildep, därmensiz janğa aybın körsetip otır (S. Omarov, Dala kıızı). Uzun burıl murtı kulaǵına jetetin, közildirikti şalğa bas izep amandastı da, orın suradı (K. Jumadilov, Kazdar.) Bulardıñ bari oqılğan bolsa da, aq aralaskan burıl şaşın sipap koyıp, olarğa taǵı kızıǵa köz tastap otır (“Kazakst. Muǵ.”) (KATS III 609-610), Kırgız Tü.: буурул [buurul] 1. Boz, sur, kök cana başka tüstögü cündördn aralaşmasınan turgan attın tüsü. Aldıdagı buurul atқан murap bir ayıldın elindey bacıldayt (Sıdıkbekov). 2. Ak kire baştağan çaç, sakal murut. Eşikti orto çaşap kalgan, çaçtarı buurul, nuskaluu ayal açtı (Şimeev) (KırgTTS 125); Tatar Tü.: burlanu: Burlı yaki şunğa yakın töskä kerü; köränsu kızılga yaki kızılta äylänü. Kulımdaǵı kulyaulıgım yañır tigäç burlana. Bâyet. Anıñ häzer ozak yörüdän bite burlanıp, sipkelläre yugalıp betkän. N. İsanbät. Râşä şuşı dürt-biş kân eçendä arıslarnı agarttı, karabodaylarnı kızarttı, solıarnı burlandırdı. Bu – urakka töşü aldı könnäre ide. G. Galiyev. *Burlat*: 1. Kuye kızıl töş. 2. Kuye kızıl töstäge tukıma. 3. Burlattan tegelgän, şunnan eşlängän. Burlat külmäk. Burlat bilbau. Burlat çarşau äüläse [kıznıñ] bitenä töä. K. Näcmi. Burlı: Kara yaki kızıl östendä börtäk-börtäk ak yonnarı bulgan (gadattaa at turında). Burlı biyä. Turı burlı bulıp tungan kayber kolınnarıñ sabıylık yni berzdan soñ täñkä-täñkä

bulıp çuarlana başlıy ikan. G. İbrahimov. Ür kuyanı cäyen burılı töstäräk bula. N. İsanbät. (TTAS I 193).

2.7.1.5.1.burul Kullanım Alanı

(KATS I 70) Törgi yesikten qara aqaştay, qatınqı, burıl şaş, qara şubar jigit şıgıp kol ustası (G. Mustafin, Jiyırma bes)

(KATS I 104) Ajımdı surğılt jüzdı, burıl sakal imek şal... jalğız jatqan jerinen şoşıp oyandı (M. Äuezov, Ängimeler)

KATS I 140) Beti ayğızdanıp burıl tartqan uzın sakalına qan juqtı (T. Älimkulov, Tugan Aul)

(KATS I 175) Endi jigitektir burıl şalı Kelden ünsüz, dağdarısta qalğan topqa bir-aq qana baylau ayttı (M. Äuezov, Abay Joli)

(KATS III 609-610) Baytastır mingeni Qunanbaydır Qarajal burıl atı (M. Äuezov, tañd.)

(KATS III 609-610) Auldı bir aynalıp, Yeşbir jaqqa burılmay, Jıqpay meni keldi alıp, Astımdağı burıl tay (K. İdrisov, Arşında).

(KATS III 609-610) -Qara jorğa burıldı şaınına da ilestirmeydi, -dedi Kärım mağan (S. Muqanov, Sayahat).

(KATS III 609-610) Osı kezde men Şalıqbek üyiniñ sırtında ülken mamağaşa baylaulı, tünnen suıp turğan boz burılıma qaray jügirdim (U. Dospanbetov, Kəri kobız).

(KATS III 609-610) Azdan soñ sayın burıl bardı şauıp, İyesin talıp jatqan aldı tauıp. Qamağan qalıñ qolğa ustatapstan, Monşaktap üsti-basın teri jauıp (Ä. Naymanbayev, Şığ.)

(KATS III 609-610) Közi yeyireyip, uyışkan jabağı sekildengen kürektey burıl saqalı damılsız jelkildep, därmensiz jañğa aybın körsetip otır (S. Omarov, Dala kıızı).

(KATS III 609-610) Uzun burıl murtı qulağına jetetin, közildirikti şalğa bas izep amandastı da, orın suradı (K. Jumadilov, Qazdar.)

(KATS III 609-610) Bulardıñ bəri oqılğan bolsa da, aq aralaskan burıl şaşın sipap koyıp, olarğa tağı kıızığa köz tastap otır ("Qazaqst. Muğ.) (KATS III 609-610),

Tatar

(TTAS I 193) Kulımdağı kulyaulıgım yañır tigaç burlana. Bäyet.

(TTAS I 193) Anıñ häzer ozak yörüdän bite burlanıp, sipkelläre yugalıp betkän. N. İsanbät.

(TTAS I 193) Rüşä şuşı dürt-biş kän eçendä arıqları agarttı, karabodayları kızarttı, solıları burlandırdı. Bu – urakka töşü aldı könnäre ide. G. Galiyev.

(TTAS I 193) Burılı: Kara yaki kıızıl östendä börtök-börtök ak yonnarı bulgan (gadattaa at turında).

(TTAS I 193) Burılı biyä. Turı burılı bulıp tugan kayber kolınnarıñ sabıylık yını berzdan soñ täñkä-täñkä bulıp çuarlana başlıy ikan. G. İbrahimov.

(TTAS I 193) Ür kuyanı cäyen burılı töstäräk bula. N. İsanbät. (TTAS I 193).

2.7.1.5.2. Anlam Açısından *burul*

Temel Anlam

Burul ‘Mavimsi açık gri’

Türkçede *burul* sözcüğü ‘mavimsi açık gri anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. Bu renk daha çok insan saç, sakalı veya hayvan tüyü için kullanıldığı saptanmıştır. *Burul* sözcüğünün bu anlamı Teleüt, Başkurt, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde tespit edilmiştir.

Yan Anlam

‘Beyaz’

Kazak Türkçesinde *burul* 2. Aқ kire bastaған, ağara bastaған (şaş, saқalға қатıstı) ‘Beyazlaşmaya başlayan (saç, sakal ile ilgili)’ anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *Közi yejireyip, uyısқан jabağı sekildengen kürektey burul saқalı damılsız jelkildep, därmensiz janға aybın körsetip otır* (S. Omarov, Dala kıızı) (KATS III 609).

‘Bordo’

Burul sözcüğünün bu anlamı Tatar Türkçesinde geçmektedir. Tatar Türkçesinde *burlanu*: Burlı yaki şunja yakın töskä kerü; köränsu kızılga yaki kızılтка äylänü ‘burul veya buna yakın renge dönüşmek’, kahverengimsi kırmızıya veya kırmızımsıya dönüşmek’(TTAS I 193) şeklinde geçmektedir.

2.7.1.6. *kovu*

EKıp.: xiii-xiv. yy. *kovu* “toprak, toz rengi” (Kİ-KTS 155); Teleüt Tü.: *kuu*:

1. Kuğu, 2. Solgun, benzi solmuş (TelAS 68), *kuagar* beyazımsı, *kuakay* kızıl ‘al kırmızı’, *kuar-* ‘benzi uçmak, rengi kaçmak, *Kuar-kalğan* ‘benzi uçmuş, beti benzi atmış. (TelAS 65), Tuva Tü.: *kuu* ‘gri’: *Biçii kuu doozun-na çorup olur* “Küçük gri toz görünüp geliyor” (TuvD 98-99).

2.7.1.6.1. *kovu* Kullanım Alanı

(TuvD 98-99) *Biçii kuu doozun-na çorup olur* “Küçük gri toz görünüp geliyor”

2.7.1.6.2. Anlam Açısından *kovu*

Temel Anlam

kovu ‘kahverengimsi açık gri’

Türkçede *kovu* sözcüğünün zamanla *kuu* şeklinde –v- sesinin düşerek uzun –uu ünlüsüne dönüşmüştür. Eski Kıpaç Türkçesinde *kovu* ‘toprak, toz rengi’ şeklinde geçmektedir. Günümüzde Tuva Türkçesinde *kuu* ‘gri’ anlamında kullanılmaktadır (TuvD 98-99).

Yan Anlam

Günümüzde Teleüt Türkçesinde *kuu* açık gri olması özelliğiyle metonimik anlatımla ‘kuğu’ anlamında kullanılmakla beraber, ‘benzi solmuş’ anlamında da kullanılmaktadır. Örneğin: *kuagar* beyazımsı, *kuakay* kızıl ‘al kırmızı’, *kuar-* ‘benzi uçmak, rengi kaçmak, *Kuar-kalğan* ‘benzi uçmuş, beti benzi atmış’ (TelAS 68).

2.8. “Kahverengi”

2.8.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Kahverengi” Kavramı

2.8.1.1. *koñur*

İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç. konğur ‘kestane rengi’ (DLT III 363-3), *konğra-* ‘kestane rengi olmak’, ‘ses kalınlaşmak’ (DLT II 358-7, 387-10, 402-9), **qoñur** ‘hoarse (voice); chestnut (sheep color)’ (DLT-Dankoff-Kelly-Index142), EKıp.: xiii-xiv. yy. *konğur* (I) “koyun gözlü” (TZ-KTS 153); *konğur* (II) “üstü kırmızı altı beyaz” (TA-KTS 153); *konur* “kumral, krem rengi” (İH-KTS 153); Doğu Tü.: xv-xvi. yy. qonqar light Brown (BN Index 853), Batı Tü.: xvi. yy. **koñur** ‘kestane rengi, koyu kızıl, yağız al’ koñur at (DK 35-13, 37-6, 37-11, 43-11, 44-2, 44-12, 48-12, 110-5, 126-7, 127-12, 130-9, 125-3, 142-5, 143-2, 143-6, 145-13, 147-10, 301-9 İndeks 189), **Koñur** (kişi adı) *Koñur Koca Saru Çoban* (DK 214-11-İndeks 189), xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Çuvaş Tü.: hımır: hurarah hırlı (tıs) ‘kahverengi: siyahımsı kırmızı (renk)’ (ÇRS 296), Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: konğır ‘(at donu) konur’: *konğır at* ‘konur at’, **konğır** ‘konur’ (AltTS 116), Teleüt Tü.: konğır ‘açık doru at’ (TelAS 61), Saha Tü.: хоңор [hoñor] (YakRS 498, RYS 224) ‘kahverengi’ (TüSahaS 139), *D’on tıla xonor* kör. *kıhi tıla xonor* ‘kişinin dili kahverengi’ (YRFS I 169); Kuzey-Batı (Kırçak): Başkurt Tü.: куңыр [kuñır] (RBSI 69), *kuñır buğa* ‘kahverengi boğa’ (TAH 61); Karaçay-Malkar Tü.: кьонгур [kõngur] Burıy (atın donu hakkında) / *Qızıldım-mor* (KMTAS II 660), *konğurjayak* ‘buroşyokiy’ ‘bordo yanaklı’ (al yanaklı)/ *Jayakları konğur bolğan, konğurlan* ‘konurlanmak’ *konğur bol* (KMTAS II 660), *konğurmıyık: mıyıkları konğur bolğan* ‘kızıl, açık kahverengi bıyıklı’ (KMTAS II 661), *konğurçan, konğururak* ‘kahverengimsi, bordomsu’ (KMTAS II 661); Karakalpak Tü.: коңыр [koñır]

‘kahverengi’ (KKalpRS 400); *koñır ayı* ‘kahverengi ayı’, *koñır ruda* ‘kahverengi maden’, *koñır tas kömir* ‘kahverengi kömür taşı’ (RKKalpS 69), Kazak Tü.: **коңыр [koñır]** 1. Kara men kızıldıñ aralığındağı koyu küreñ tüs ‘Siyah ile kırmızının arasındaki koyu kahverengi renk’: *Jeroşaq bası: koñıralaқ bala, koñırsıқ kuyқа, қандıқıl қатın, ішек-қарın, tezek, sılp-сіlp it, tikesinen шаңсылған mayda koñır түтін* (J. Aymautov, Şıǵ.) *Қара balada mal deǵende torı at, sınıқ müyiz koñır siyr, қара баспақ бар* (B. Maylin, Қара bala). *Қоңыр şunaқ тоқтımın Men түсемін қıylǵа Neşik ayla boladı Көзімнің jasın tiyarǵа* (Batırlar jırı). *Senderge batpaydı onıñ қayǵı, nazi, Bop жүрсін aydın köldіñ koñır қазı Tausılıp azdan keyin azıqtarı, Şıǵар деп зарlap жүрмін қаşан jazı* (Şäkärim, Öleñd.). 2. Mec. Onşa mäz yemes, jutañ (turmis-tirşilik). *Ol uaqıttarı koñır ğana tirşiligi бар bizderdey kişiler şaydı қurt, irimşik, sarısumen іşedi* (Ö. Қанahin, jer bas.). *Otan soǵısınıñ soñǵı jılдаındağı bir күн bolatın. Yel turmisiniñ koñır jaydaқ тақır kezi* (“Қаз. әdeb.”). 3. Mec. Janǵa jaylı, jaǵımdı. *Қоңır қазday bolsa-daǵı, Қоңır sol шақ өмирleri. Bolsa irimşik, bolsa aǵı, Қараша üyer көñildi yedi* (S. Mäulenov, Alıs ket.). *Halıqtıñ koñır tiliniñ işinen tamaşa söz tulǵaların jasauǵа bolatındın Abay ayqın körsetti* (Ğ. Mustafin, Oy äuen.). *Jıtır қара şaşın şaşıratpay, yerekşe uqıptap, sulata taraǵан minezdi adanıñ arǵı sırına üñiledi* Ä. Äziyev, Şuǵıl. 4. Me. Iqılassız, köñilsiz, salқın (peyil, minez). *Alǵaşkı kelgendegidey yemes, Kädirbek Ätikeni koñır қарsı aldı* (B. Nurjekeyev, Kütumen öt.). *Қарu-jaraқtı, әскери kiyimdi yeki adamdı көргende Tausoǵар sır bermgensip, koñır amandastı* (S. Begalin, Zamana). *Aǵayındı koñır қаз: Ünemi jubın jazbaytın yeki adam, tatu қurbı; Қара koñır tarttı: Tüsü қарaya bastadı, күңгirt tarttı, қара қоşқıldандı.; Қойдан koñır: juas, momın; Қоңır ala: Қоңır jäне ақ түстердің аралasıp келu.; Қоңır ая: а) (mit.) Halıқ uǵımında арқар, буǵı, tau yeşki, yelk siyaқtı kiyeli*

sanalatın aň [Ƙoňır aňdı, äsirese, bastauşısın sol mekenniň kiyesi atadı, mergenniň miltığı kırsıdağı nemese jazatayım mertigedi dep atpaytın bolğan.]; b) Arqar, buğı, yelik, kulja, yau yeşki siyaqtı şöp jjeytin jirtkış yemes aňdar. ; *Ƙoňır ayu* (zool): Köbine qalıñ ormandı jerdi mekendeytin sütkorekti jirtkış; ayudıñ bir türi; *Ƙoňır äñ* [Äuen]. Bayau, qoňır dauıspen salınatın äñ, äuen; *Ƙoňır ängime*: Jayı, tartımdı ängime. *Ƙoňır buyra şay*: dämdi qoyu şay; *Ƙoňır dauıs* [ün] Birqalıptı ırğaqpen ayılğan, jaylı ün, dauıs. ; *Ƙoňır mayda jel*. Janğa jaylı salkın jel; *Ƙoňır keş*: Janğa jaylı salkın keş (KATS X 49-50), *Ƙoňır kömir*: geol. Qazba kömirlerdiñ kömirleñü därejesi turğısınan üyelengen tizbeginiñ yeñ bastapkı, yağni şimtezek pen taskömir aralığındağı müşesi.; *Ƙoňır kördi*: Unatpadı, jaqtımadı, kem tuttı. *Ƙoňır küz*: Küzdiñ aua rayı jılı jäne qurğaq kezi. *Ƙoňır [ala qoňır] küy*. Qarapayım, ortaşa tirşilik. *Ƙoňır küreñ*: Qoňır men küreñ aralaskan tüs atauı. *Ƙoňır qabaq*: Salkın qabaq; keyis., *Ƙoňır qaz*. Özen-sularda jüretin qoňır tüsti jabayı qaz. *Ƙoňır qozım*: ekspr. Kişkentay yer balağa ayıtılattın yerkeletu işaratı. *Ƙoňır qoşqıl*. küñgirtteu qoňır tüs. *Ƙoňır rauşan*: Boyı öte biyik ösetin btanıñ bir türi (KATS X 50); *Ƙoňır saz*: Birqalıptı yestiletin äuen; ün; *Ƙoňır samal*: Birqalıppen soqqan jaylı lep; *Ƙoňır tarttı*: Qaraydı, küñgittendi. *Ƙoňır topıraqtı*: Qoňır bolıp keletin topırağı bar. *Ƙoňır töbel*: Mañdayında teñbili bar qoňır tüsti (mal). *Ƙoňır tirlik*: Birqalıptı qarapayım tirşilik (turmıs). *Ƙoňır uyıq*: Qoňır tüsti, totıqqan terrigendik uyıq. *Ƙızıl qoňır*: Qızılı basım qoňır tüs. Qızğılt qoňır tarttı. Qoñırqaylandı, qoşkıldandı. Mayda qoňır: Janğa jaylı, jağımdı. Tyan’-Şan’ qoňır ayuı: zool. Tyan’-Şan’ jäne Joñğar Alatauında, ormandı jäne butası qalıñ taulardıñ Al’pi şalgımına deyin mekendeytin ayudıñ türi. *Ƙoňırayu*: 1. Qoňır tüske yenu, qoňır tartu. 2. Küñge küyip, totığu. 3. Mec. Jabırqau, jüdeu. (KATS X 51), Kırgız Tü.: **кoңур [qoñur] 1.** Kara küröñ tüs ‘Koyu kahverengi renk’

Koyçunun koņur küröñün Tokutup Cakıp miniptir (“Manas”). 2. Salkın, muzdak. *Aba koņur tarttı* (Bayalinov). *Koņur küzdö. Kerimkul da keçkurun ayılga tüştü* (“Ala Too”). 3. Cooş, salmaktuu, bir münöz. *Düyşönkul caş kezinen ele koņur, cooş, biröögö camandık oylobogon cigit ele* (Bökönbayev). *Koņur ün- içke emes, coon emes orto ün. Satardın koņur ünü birde kötörünkü, birde başıñkı çıǵıp, al bir nerseni tüşündürüp catkansıdı* (Taştemirov). *Koņur kurgak* – kiçine imdalışkan, suulangan, çala kurgak. *Suuga koņur kurgak kılıp umaçtalğan şaktan Sagın ar koygo bir çınıdan saldı* (Cantöşev). *Koņur mırza* – bürküttün bir türü. *Koņur çeçen* – ugumduu, cakşı süylögön çeçen. *Koņursu. Sasık, kuykum, küyük cıttanuu, kaņırsuu. Iras ele murduma koņursuganbir cıt kelet* (Bayalinov). *Bomba carılǵansıp darının kuykum cıtu koņursup, murdumdu cardı* (Sasıkayev) (KırgTTS 331); Kumuk Tü.: **кѡнгуp** [kongur] ‘kahverengi’ (RKumS 222), Nogay Tü.: **кѡнъыр** [koņır] 1. ‘koyu kula’ nesnenin reng hakkında’, 2. ‘kumral’, *koņur şaş* ‘kumral saç’ (NogRSI 173), Tatar Tü.: **кѡнгырт** [koņgırt] **кѡнгыp** [koņgır] karasukörän töstäge ‘koyu kahverengi’ (TTAS II 174, RTS 226); Güney-Doğu: Özbek Tü.: **кѡнғир** [koņgır] ‘kahverengi’ (ÖTİL I 638), Yeni Uygur Tü.: **قوڭۇر** [koņur] ‘kahverengi’ (UygRS 606); Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **гонур** [gonur] Şabalıd ränkli, açığı gähväyi ‘Şeftali renkli, açığı kahverengi’: *gonur at, gonur torpag.* – *Söylä köräk, Beyräk adlı boylu-buhunlu, gara, gıvırcıg saçlı, gonur, şähla közli.. bir ikid körmädinmi?* Rzaguluzadä (ADİL 545), *gonurköz(lü)*, isf. Közläri gonur (şabalıdı) olan. *Bunların [äsirlärin] içindä buğdayısifät, gonurközli, uzun kirpikli bir gız vardı.* Çämänzäminli. İdris.. gonurközli bu gızı tanımışdı. M. Änvär. (ADİL, 545-546), *gonurlug, gonurumtul, gonurlaşma, gonurlaşmag* ‘gonur ränk almag, şabalıdı ränkä çevrilmäk’ (ADİL 546), Türkiye Tü.: **konur**: Esmer, açığı kestane rengine olan (Tüs 1212), Türkmen Tü.:

гоңур [goñur] Gilzgilt mele, garamtil gızıl (reñk) *Aysoltanıñ güne yanan goñur yañagını yalap geçyän şemalda salkınlık duyulardı* (B. Kerbabayev, Aysoltan). *Goy, tanasın ol düşman, Kim ekeni düşmanı, Gelenne etsin puşman, Goy, aksın goñur ganı!* (A. Nıyazov, Şıgırlar). *İlki bilen rogovitsada ovnucak ayrı-ayrı nokat görnüşde sarımtıl ya-da çalrak gonur reñkdäki bulaşıklık peyda bolyar* (S. K. Karanov, Beterlän irinli göz agırı). *Goñrılmak*: goñur reñke övrülme, goñur reñke geçmek, goñur bolmak *Aysoltanıñ gne goñralan yüzüniñ aşagındakı akcık alkımı Begenci gozgalaña saldı* (B. Kerbabayev, Aysoltan). *Goñras*, Goñra yakın, goñur övüsyän, çala goñur. *Begenciñ güne yanan yüzi gilzgilt goñras bolup görünyär* (B.Kerbabayev, Aysoltan). *Anha möcekleriñ goñras derisi bulaşıp yatır* (“Sovet edebiyatı” jurnalı); *Goñrumtil= goñras*; *Goñursa-* yanık ıs gelmek, goñursı ıs gelmek. *Bir zadıñ ısı goñursayar* (L. N. Tolstoy, Saylanan eserler). *Goñursatmak*: Rezin yakıp goñursatmak, *Goñursı I. Goñursap çıkıyan yanık ıs. Caydan bir hili goñursı ıs gelyärdi. Goñursı II. Goñra yakın reñk. Goñursı mele reñkli skulpturalar yoluñ gıralarını beseyärdiler* (“Sovet edebiyatı” jurnalı) (TDS 179);

2.8.1.1.1. **ğoñur** Kullanım Alanı

(YRFS I 169) *D'on tıla xonor, kihi tıla xonor.*

(TAH 71) “**ğunır** buğa”- başkört halkınıñ kiñ taralğan eposı, äle lä yänle başkarılışta yaşäy.

(KMTAS II 660) **ğongur** miyıklı, koy közlü, Ötürüksüz, kesi taman bir sözlü – Öüzme, degening nart yözde, Ol köp kıynılıklağa tözgendi. “Nartla”, 23.

(KMTAS II 660) **ğongur** iynek, gılja müyüzlerine mahtanğança, başın biyik kötürüp, arbazğa kirdi. Töppelanı A., Otluk taşla, 66.

(KMTAS II 660) Kimi qara lobançık, kimi **ğongurjayaqçık** [buzoula]. “Jürek jırlaydı”, 136.

(KMTAS II 660) [Jaş], issiden qongurlanğan erinlerin jalay, aytdı. “Şuyohluk”, N82, 52.

(KMTAS II 661) Juuaş közlü, sabır sözlü **ğongurmıyık** Qarabaş elde oğurlu adamlardan biridi. Gurtulanı B., Adilgeriy, 166.

(KMTAS II 661) -Bek ahşı, -didi detdomnu zaveduyuşisi Aleksandra İvanovna, uzun sanlı, kişi matallı, tolu betli, **ğongurçan** qatın. Gurtulanı B., Jangı talisman, 416.

(KATS I 60) Jazdın ekınşı jartısında kartop japıraqtarının üstingı jağında **koñır** tüstı ilğaldı daqtar, al astıngı jağında juğa ağayrañ qabat payda boldı. (B. Şağırov, Kartop)

(KÄTS I 61) Bileyıkşı kızdar! Kelşı, ağayındı **koñır** qaz bop, bir jortaktap köreyik, dedı Bike. (M. İmanjanov, Jastık)

(KÄTS I 61) Yekeuımızdıñ de salmağımız birdeyi jarıs bola qalsa, ağayındı **koñır** qaz beldesıp jatqanımız (“Jas Alaş”).

(KATS I 97) **koñır** topıraq aymağı jazık bolıp keledı de, oñtüstiktegi belendı dalağa adır-budırlı dönesterge aynalıp ketedı (K. Bayandin, Topıraq)

(KATS I 108) Jau äkelgen aza men qazanı, qasiret şekken sovet adamdarın köz aldına keltirmek bolsañ, sol **koñır** üydıñ iyeseñ bil (M. İmanjanov, Adam Tur.)

(KATS I 126) Sadaktıñ oğı san ret jüregın jirtқан **koñır** jel, Azuın ayğa san bilep erler jortқан sarı bel (S. Begalin, Tañd. Öleñd.)

(KATS I 141) **koñır** ayğırdıñ ayğırlıgınan ğana aman qalğanğa uqsaydı (K. Qazıbayev, Izğar)

(KATS I 154) Qız qattı jüdegen eken. Aqşıl jüzı qıqıldanıp, **koñır** közi ülkeye tükendey, alası aykırıraq bayqaladı (J. Moldağaliyev, Torğay)

(KATS I 156) Aylantıt köbelegı sarğyş sur tüstı, qanatının ortası **koñır**, şeti sarğış. Juldız qırttarı jasıl, uzındığı 65-70 mm. Aylant siren’ ağaqtarının japırağımın körektenedı (KUE)

(KırgTTS 331) Koyçunun **koñır** küröñün Tokutıp Cakıp miniptir (“Manas”).

(KırgTTS 331) Aba **koñır** tarttı (Bayalinov). Koñır küzdö. Kerimkul da keçkurun aylğa tüştü (“Ala Too”).

(KırgTTS 331) Caş kezinen ele **koñır**, cooş, biröögö camandık oylobogon cigit ele (Bökönbayev).

(KırgTTS 331) **koñır** ün- içke emes, coon emes orto ün. Satardın koñır ünü birde kötörünkü, birde basınkı çıgıp, al bir nerseni tüşündürüp catkansıdı (Taştemirow).

(KırgTTS 331) Suuga **koñır** kurgak kılıp umaqtalğan şaktan Sagın ar koygo bir çınıdan saldı (Cantöşev).

(KırgTTS 331) İras ele murduma **koñursugan** bir cit kelet (Bayalinov).

(KırgTTS 331) Bomba carılğansıp darının kuykum citi **koñursup**, murdumdu cardı (Sasıkayev).

(TTAS II 174) Mihailnın **koñır** küzläre hamam oçkın çäçep toralar. F. Ämmirhan.

(TTAS II 174) [Gallämetdinnen] **koñır** sakalına baytak çal kergän Ş. Kamal.

(TTAS II 174-175) Kük yözendä kayandır borın yaulığı hätle genä ak bolıt kürende. Anıñ yanına tağın berse kilep kuşılıp **koñırlandı**. F. Säyfi-Kazanlı.

(TTAS II 175) S. Mayakovskiy tora algı safta, kuye **koñırt** çäçen tuzdırıp. S. Häkim.

(TTAS II 175) Kara çäçle, **koñırt** kara küzle Ul, Mokamay bäğ’rem, sin ideñ. H. Taktaş.

(TTAS II 175) Bu söykemle keşeneñ isä **koñırt** yaşel küzläre sine keşe bularak sanga alıp, hatta yakın itep yelmaya. G. Bäşirov.

(TTAS II 175) Köz köne Musa Kırımnan kaytıp kilde. Tağı da **koñırtlana**-karaya töşkän. M. Maksud.

(ÖTİL II 638) Dala-tüzni suv älsa, **koñır** ğazning töşidan. Maqâl.

(ÖTİL II 638) -Mirsaid **koñır** koverkot pidjagini yeçib stolning suyançığıga taşladı. P. Kodirov, Uç ildiz.

(ÖTİL II 638) -Buniyam arzi bär ekan, -Nuriddin aka yânida iymañibgina otırgan **koñır** moylávli, äq-sarıq yigitga işara qıldı. S. Anarbäyev, Äqsây.

(ÖTİL II 638) 2. Toq kül rang, qaramtır. Traktorlar bir hafta keça-kunduz tohtavsiz işlab turdi, pahta dalalarining hammasi **koñır** túsğa kirdi. S. Mahkamov. Katta rulda.

(ÖTİL II 638) **koñır** II Pati cigar rang ördak. **koñırlar** may aylarida tuhum açib, cöcalarini iyundayaq uçırma kılışadi. C. Abdullahanov, Tofân.

(ÖTİL II 638) **Ƙonğirbâş**: ƘurğâƘçiliƘka çidamli, seruruğ, serdân köp yillik yâvvâyî ot.

(ADİL 545) *Söylä köräk, Beyrâk adlı boylu-buhunlu, gara, gıvırcıg saçlı, **gonur**, şâhla közlü.. bir ikid körmädinmi?* Rzaguluzadä.

(ADİL 545-546) Bunların [äsirlärin] içindä buğdayısifät, **gonurközlü**, uzun kirpikli bir gız vardı.

(ADİL 546) Çämänzäminli İdris.. **gonurközlü** bu gızı tanımışdı. M. Änvär.

(ADİL 545) – *Söylä köräk, Beyrâk adlı boylu-buhunlu, gara, gıvırcıg saçlı, **gonur**, şâhla közlü.. bir ikid körmädinmi?* Rzaguluzadä

(ADİL 545-546) Bunların [äsirlärin] içindä buğdayı sıfät, **gonurközlü**, uzun kirpikli bir gız vardı. Çämänzäminli. İdris..

(ADİL 545-546) **Gonurközlü** bu gızı tanımışdı. M. Änvär

(TDS 179) Aysoltanıñ güne yanan **gonur** yanğasını yalap geçyän şemalda salkınlık duyulardı (B. Kerbabayev, Aysoltan).

(TDS 179) Goy, tanasın ol düşman, Kim ekeni düşmanı, Gelenne etsin puşman, Goy, aksın **gonur** ganı! (A. Nıyazov, Şıgırlar).

(TDS 179) İlki bilen rogovitsada ovnucak ayrı-ayrı nokat görnüşde sarımtıl ya-da çalrak **gonur** renkdäki bulaşıklık peyda bolyar (S. K. Karanov, Beterlän irinli göz agırı).

(TDS 179) Aysoltanıñ güne **gonralan** yüzüniñ aşagındakı akcık alkımı Begenci gozgalanğa saldı (B. Kerbabayev, Aysoltan).

(TDS 179) Begenciñ güne yanan yüzi gılzgılt **gonras** bolup görünyär (B. Kerbabayev, Aysoltan).

(TDS 179) Anha möcekleriñ **gonras** derisi bulaşıp yatır (“Sovet edebiyatı” jurnalı);

(TDS 179) Bir zadıñ ısı **gonursayar** (L. N. Tolstoy, Saylanan eserler).

(TDS 179) Caydan bir hili **gonursı** ısı gelyardı.

(TDS 179) **Gonursı** mele renkli skulpturalar yolunğırılarını beseyärdiler (“Sovet edebiyatı” jurnalı).

2.8.1.1.2. Anlam Açısından *koñur*

Temel Anlam

Ƙoñur ‘Kahverengi’

Türkçede *koñur* sözcüğü ‘kahverengi’ anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. *Ƙoñur* sözcüğü ‘kahverengi’ nin çeşitli tonlarını ifade eden geniş bir yelpazeye sahip olduğunu görmekteyiz.

XI. yüzyılda Karahanlı Türkçesinde *konğur* ‘kestane rengi’ (DLT III 363-3), *konğra-* (DLT II 358-7, 387-10, 402-9) ‘kestane rengi olmak’, chestnut (sheep color)’ (DLT-Dankoff-Kelly-Index142) anlamında kullanılmıştır. XIII.-XIV. yüzyıl

Eski Kıpçak Türkçesinde *konur* “kumral, krem rengi” (İH-KTS 153); XV.-XVI. yüzyıl Doğu Türkçesinde *qonqar* ‘light Brown’ (açık kahverengi) (BN Index 853), XVI. yüzyılda Dede Korkut Kitabı’nda *koñur* ‘kestane rengi, koyu kızıl, yağız al’, *koñur at* (DK 35-13, 37-6, 37-11, 43-11, 44-2, 44-12, 48-12, 110-5, 126-7, 127-12, 130-9, 125-3, 142-5, 143-2, 143-6, 145-13, 147-10, 301-9 İndeks 189), *Koñur Koca Saru Çoban* (DK 214-11-İndeks 189) ifadesinde *Koñur* kişi adı olarak kaşımıza çıkmaktadır.

XX.-XXI. yüzyıl çağdaş Türk lehçelerinde *koñur* sözcüğünün ‘kahverengi’ anlamında kullanılmaya etkin bir şekilde devam etmektedir. Örneğin:

Çuvaş Türkçesinde *hımır: hurarah hırlı (tış)* ‘kahverengi: siyahımsı kırmızı (renk)’ (ÇRS 296), Altay Türkçesinde *koñır* ‘(at donu) konur’: *koñır at* ‘konur at’, *koñır* ‘konur’ (AltTS 116), Teleüt Türkçesinde *koñır* ‘açık doru at’ (TelAS 61), Saha Türkçesinde *hoñor* (YakRS 498, RYS 224) ‘kahverengi’ (TüSahaS 139) şeklinde geçmektedir. Örneğin:

D’on tıla xonor, kihi tıla xonor ‘kişinin dili kahverengi’ (YRFS I 169).

Başkurt Türkçesinde *kuñır* ‘kahverengi’ (RBSI 69), *kuñır buğa* ‘kahverengi boğa’ (TAH 61), Karaçay-Malkar Türkçesinde *koñur*: kızıldım-mor ‘kırmızımsı mor’, *koñurjayaq* ‘bordo yanaklı’ (al yanaklı), *koñurlan* ‘konurlanmak’ *koñur bol* ‘kahverengi olmak’ (KMTAS II 660), *koñurmıyık* ‘açık kahve renkli, kızıl bıyık’ (KMTAS II 661), *koñurçan*, *koñururak* ‘kahverengimsi, bordomsu’ (KMTAS II 661); Karakalpak Türkçesinde *koñır* ‘kahverengi’ (KKalpRS 400) *koñır ayu* ‘kahverengi ayı’, *koñır ruda* ‘kahverengi maden’, *koñır tas kömir* ‘kahverengi kömür taşı’ (RKKalpS 69), Kazak Türkçesinde *koñır* 1. Qara men kızıldın

aralığındaki koyu küreň tös ‘Siyah ile kırmızının arasındaki koyu kahverengi renk’ şeklinde geçmektedir. Örneğin:

Jeroşak bası: kojalak bala, koñırsık kuyka, kandıkıl katın, işek-ğarın, tezek, silp-silp it, tikesinen şaşılgan mayda koñır tütün (J. Aymautov, Şıǵ.) (KATS X 49-50).

Qara balada mal deǵende torı at, sınık müyiz koñır siyır, qara baspaq bar (B. Maylin, Qara bala) (KATS X 49-50).

Koñır şunaq toqtıñmın Men tüsemin kıylǵa Neşik ayla boladı Közimniñ jasın tiyarǵa (Batırlar jırı) (KATS X 49-50).

Senderge batpaydı onıñ kayǵı, nazı, Bop jürsin aydın köldiñ koñır qazı Tausılıp azdan keyin azıqtarı, Şıǵar dep zarlap jürmin qaşan jazı (Şäkärim, Öleñd.) (KATS X 49-50).

Kazak Türkçesinde genel olarak ‘kahverengi’ kavramı için *koñır* sözcüğü etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Kahverenginin çeşitli tonlarının belirtilmesi için *koñır* sözcüğüne baskın görünen renk bildiren sözcüğün eklenmesiyle ifade edilmektedir. Örneğin: *koñır küreñ* ‘açık kahverengi baskın olan renk’, *kızıl koñır* ‘kırmızısı baskın olan kahverengi’, *kızgılt koñır tarttı* ‘bordolalaştı’ (kahverenginde kırmızının baskın olduğu renge girdi), *Qoñırayu* ‘kahverengi rengine büründü’ v.s. (KATS X 51), Kırgız Türkçesinde *koñır* 1. Kara küreň tös ‘Koyu kahverengi renk’ şeklinde geçmektedir. Örneğin:

Koyçunun koñır küreñün Tokutup Cakıp miniptir (“Manas”) (KırgTTS 331).

Kumuk Türkçesinde *kongur* ‘kahverengi’ (RKumS 222), Nogay Türkçesinde *koñır* 1. ‘koyu kula’ nesnenin renk hakkında’, 2. ‘kumral’, *koñır şaş* ‘kumral saç’ (NogRSI 173), Tatar Türkçesinde *koñırt*, *koñır*: karasukörän töstäge ‘koyu

kahverengi' (TTAS II 174, RTS 226); Özbek Türkçesinde *ķongir* 'kahverengi' (ÖTİL I 638), Yeni Uygur Türkçesinde *ķoņur* 'kahverengi' (UygRS 606), Azerbaycan Türkçesinde *gonur*: Şabalıd rānkli, aķıg gāhvāyi 'Şeftali renkli, aķık kahverengi': *gonur at, gonur torpag*. Örneğin:

– *Söylā körāk, Beyrāk adlı boylu-buhunlu, gara, gıvırcıg saķlı, gonur, şāhla közli.. bir ikid körmādinmi?* Rzaguluzadā (ADİL 545).

Azerbaycan Türkçesinde *gonur* 'aķık kahverengi anlamında etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin: *gonurlug, gonurumtul, gonurlaşma, gonurlaşmag gonurköz(lü)* (ADİL 546).Örneğin:

Bunların [āsirlārin] içindā buędayısıfāt, gonurközli, uzun kirpikli bir gız vardı. Çāmānzāminli. İdris.. gonurközli bu gızı tanımışdı. M. Ānvār. (ADİL 545-546).

Türkiye Türkçesinde *konur* 'Esmer, aķık kestane rengine olan' (TüS 1212) anlamında kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesinde *goņur*: Gızgılt mele, garamtıll gızıl (reņk) şeklinde geçmektedir. Örneğin:

Aysoltanığ güne yanan goņur yaņagını yalap geçyān şemalda salkınlık duyulardı (B. Kerbabayev, Aysoltan).

Goy, tanasın ol düşman, Kim ekeni düşmanı, Gelenne etsin puşman, Goy, aksın goņur ganı! (A. Nıyazov, Şıgırlar).

İlki bilen rogovitsada ovnucak ayrı-ayrı nokat görmüşde sarımtıl ya-da çalrak goņur reņkdāki bulaşıklık peyda bolyar (S. K. Karanov, Beterlān iriņli göz agırı).

Türkmen Türkçesinde *goņur* 'kahverengi' anlamıyla etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin: *goņralmak*: 'goņur reņke övrülmek, goņur reņke geçmek, goņur bolmak', *goņras* 'goņra yakın, goņur övüsyān, çala goņur', *Goņrumtıll*=

goñras, goñursa- ‘yanık ısı gelmek, goñursı ısı gelmek’, *goñursatmak*: ‘Rezin yakıp goñursatmak’, *goñursı*: I. ‘Goñursap çıkıyan yanık ısı’, *goñursı* II. ‘Goñra yakın renk’ anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin:

Aysoltanıñ gne goñralan yüzüniñ aşağındakı akcık alkımı Begenci gozgalanıñ saldı (B. Kerbabayev, Aysoltan).

Begenciñ güne yanan yüzi gızgılt goñras bolup görünyär (B.Kerbabayev, Aysoltan).

Anha möcekleriñ goñras derisi bulaşıp yatır (“Sovet edebiyatı” jurnalı); *Bir zadıñ ısı goñursayar* (L. N. Tolstoy, Saylanan eserler).

Caydan bir hili goñursı ısı gelyärdi. Goñursı mele renkli skulpturalar yolıñ gıralarını beseyärdiler (“Sovet edebiyatı” jurnalı) (TDS 179).

Yan Anlamlar

‘Hoş, iyi etkisi olan, huzur veren, sakin’

Türkçede *koñur* sözcüğünün ‘kahverengi’ anlamında kullanılmasına birlikte kulağa hoş gelen ses için, ne sıcak ne de soğuk olan hoş bir hava için, istikrarlı hoş bir durum için, huzurlu bir hayat için de kullanıldığı tanıklanmıştır.

XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *koñgra-* ‘ses kalınlaşmak’ (DLT II 358-7, 387-10, 402-9), *qoñur* ‘hoarse (voice) (DLT-Dankoff-Kelly-Index142) anlamlarında da kullanılmıştır. Günümüzdeki çağdaş Kazak Türkçesinde *koñır* sesin ‘kulağa hoş gelen ses’ anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *koñır dauıs [ün]*: Birkalıptı ırğakpen ayılğan, jaylı ün, dauıs ‘sabit tempoyla söylenen, hoş ses’, *koñır än [äuen]* ‘bayau, koñır dauıspen salınatın än, äuen’ (yavaş, hoş sesle söylenen, icra edilen şarkı, ezgi), *koñır saz* ‘birkalıptı yestiletin äuen; ün’ (sabit duyulan ezgi, ses). Bunun yanı sıra

koñır sözcüğünün üçüncü mecazî anlamı *Janğa jaylı, jağımdı* ‘cana yakın, hoş’ anlamı da bulunmaktadır. *Ağayındı koñır kaz* deyimini ‘Ünemi jubın jazbaytın yeki adam, tatu qurbi’ (Hiç ayrılmayan iki kişi, uyum içindeki arkadaşlar) anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *Koñır kazday bolsa-dağı, Koñır sol şaқ ömirleri. Bolsa irimşik, bolsa ağı, Karaşa üyler köñildi yedi* (S. Mäulenov, Alıs ket.) ‘Uyum içinde olsa dahi, Huzurlu o dönemki hayatları, Olsa peynir, olsa akı (süt, ayran), Karaca (mütevazi) evleri neşeli idi.’ *Halıktıñ koñır tiliniñ işinen tamaşa söz tulğaların jasauğa bolatındıñın Abay ayqın körsetti* (Ğ. Mustafin, Oy äuen.) ‘Halkın kahverengi (hoş) diliniñ içinden harika söz şahsiyetlerinin yapıldığını Abay açıkça gösterdi’.

Kazak Türkçesinde *koñır* sözcüğü vahşi olmayan sakın hayvan adlarıyla birlikte kullanıldığında ‘sakın, huzurlu’ anlamları olan bazı deyimler vardır. Örneğin: *koydan koñır* ‘koyundan kahverengi’ => ‘juas, momın’ (sakın, mütevazi) ‘koyundan daha sakın, daha mütevazi’ anlamlarında kullanılır. *Koñır añ* ‘kahverenkli hayvan’ a) (mit.) Halık uğımında arқar, buğı, tau yeşki, yelik siyaқtı kiyeli sanalatın añ [Koñır añdı, äsirese, bastauşısın sol mekenniñ kiyesi dep aytadı, mergenniñ mılıтığı kırsıғadı nemese jazatayım mertigedi dep atpaytın bolған.] ‘Halk inanışında maral, geyik, dağ keçisi gibi kutsal sayılan hayvan [Kahverengi hayvanı, özellikle, liderini o mekânın kutu olarak sayılır, biri onu vurmaya çalışırsa silahı tutukluk yapar ya da ummadığı bir şekilde ölür diye vurmazlardı], *koñır añ* b) Arқar, buğı, yelik, құлja, tau yeşki siyaқtı şöp jeytin jırtқış yemes aңdar ‘maral, geyik, dağ keçisi gibi ot yiyen vahşi olmayan hayvanlar’ anlamına gelmektedir. Ayrıca Kazaklarda çocukları severken *koñır kozım* ‘mütevazi kuzum’ diye de söylenir (KATS X 50).

Kazak Türkçesinde *koñır ängime*: ‘Jaylı, tartımdı ängime’ (Huzur verici, çekici sohbet’, *koñır buyra şay*: ‘dämdi қoyu şay’ (lezzetli demli çay), *koñır mayda*

jel ‘Janğa jaylı salkın jel’ (rahatlatıcı serin rüzgar), *koñur keş*: ‘Janğa jaylı salkın keş’ (Rahatlatıcı serin akşam), *koñur samal* ‘Bir alıppen soқан jaylı lep’ (Sabit bir şekilde esen rahatlatıcı rüzgar), *koñur tirlik* ‘Biraalıptı arapayım tirşilik (turmıs)’ (Sabit bir şekilde sürdürölen mütevazi yaşam) anlamlarında kullanılmaktadır (KATS X 49-51).

Kırgız Türkçesinde *koñur* ‘iyi, hoş’ anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğın: *koñur çeçen* ‘ugumduu, cakşı süylögön çeçen’ (anlaşılır bir şekilde iyi söyleyen belagatlı kişi), *koñur* 3. ‘Cooş, salmaktuu, bir münöz’ (Mütevazi, ağırbaşı, karakterli) anlamında kullanılmaktadır. Örneğın: *Düyşönkul caş kezinen ele koñur, cooş, biröögö camandık oylobogon cigit ele* (Bökönbayev). *Konur ün* ‘içke emes, coon emes orto ün’ (ince değıl, kalın değıl, orta ses’ anlamları bulunmaktadır. Örneğın: *Satardın koñur ünü birde kötörünkü, birde basını çığıp, al bir nerseni tüşündürüp catkansıdı* (Taştemirov) (KırgTTS 331).

Bu şekilde bu anlamlarıyla sözcüğün Kazak ve Kırgız Türkçelerinde metonimlerle kurulmuş metaforik kullanımları dikkati çekmektedir.

‘Yokluk İçinde’

Türkçede *koñur* ‘yokluk içinde’ anlamı tanıklanmıştır. Örneğın: Kazak Türkçesinde *koñur* sözcüğünün ikinci mecazî anlamı ‘onşa máz yemes, jutañ (turmıs-tirşilik)’ (maddi durumu pekiyi olmayan, yokluk içinde (hayat) şeklinde ortaya çıkmaktadır. Örneğın: *Ol uaqıttarı koñur ğana tirşiligi bar bizderdey kişiler şaydı kırt, irimşik, sarısumen işedi* (Ö. anahın, jer bas.). ‘O zamanlar kahverengi (yokluk içinde) yaşamı olan bizim gibi kişiler çayı kuru peynir, peynir saru su ile içer.’ *Otan soğısınıñ soñğı jıldarındağı bir kün bolatın. Yel turmısınıñ koñur jaydağ taır kezi*

(“Қаз. әдеб.”) ‘Vatan (II. Dünya) savaşının son yıllarındaki bir gün gün idi. Halk yaşamının kahverengi (yokluk içinde) düzlük zamanıydı’.

‘İlgisiz, Beğenmeyerek’

Kazak Türkçesinde *қоңыр* ‘İkılıssız, köñilsiz, salқın (peyil, minez)’ (ilgisiz, isteksiz, soğuk (niyet, karakter)’ anlamına da gelmektedir. Örneğin: *Alğашқı kelgendegidey yemes, Kädirebek Ätikeni қоңыр қарсы aldı* (B. Nurjekeyev, Kütümen öt.). ‘İlk geldiği gibi değil, Kadirbek Atike’yi kahverengi (soğuk) karşıladı’. *Қару-жарақты, әскери кийимди yeki adamdı көргенде Tausoғар сыр bermgensip, қоңыр amandastı.* (S. Begalin, Zamana) ‘Silahları, askeri kıyafeti iki kişiyi gördüğünde Tausoғar belli etmeden, kahverengi (soğuk) selamlaştı’ (KATS X 49-50).

Kazak Türkçesinde *қоңыр көрди* deyimini ‘Unatpadı, jaқtırmadı, kem tutti’ (Beğenmedi, hoş karşılamadı, küçük gördü’ anlamlarında kullanılmaktadır. *Қоңыр қабақ* deyimini ise ‘Salқın қабақ; keyis’ (Soğuk, kaşları çatık) anlamında kullanılmaktadır (KATS X 50). Bunun yanı sıra *қоңырау* ‘Jabırқau, jüdeu’ (Üzgün, zayıf) ifade etmektedir (KATS X 51).

2.8.1.2. күрең

Çuvaş Tü.: кёрен [kiren] ‘pembe’ (RÇuvS 678), Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: күрен [küreң] ‘Kahverengi, esmer’, күрең öң ‘kahverengi renk’, Küreң kamzal kebin kiyet folk. Kahverengi kamzalıni giyer. 2. ‘(At donu) koyu sarı’, Ercinelü күрең at çakızına cetken turdı folk. Değerli esmer at bağlandığı yere yöneldi. 3. (Sonbaharı tarif ederken sıkça kullanılan bir sıfat), күрең күs ‘altın sonbahar’, күрең kat ‘siyah frenk üzümü’ (AltTS 129, RAltS 258), Hakas Tü.: күрен [küreң] (RHakS

330), küren 1. Kahverengi, küreñ öñ ‘kahverengi renk’, hara küreñ ‘koyu kahverengi’, 2. Esmer, yağız, 3. Koyu sarı; yanık; hara küreñ tülğü ‘koyu sarı tilki’, küreñ at ‘yağız at’, küreñ ñnek ‘koyu sarı inek’, küren hızıl ‘koyu kırmızı, bordo’ (HakTS282), Saha Tü.: күрөн [küreñ], күрүһ [kürüñ] ‘kahverengi’ (YakRS 201, TSahaS 139), Şor Tü.: күрең (ŞS 59); Teleut Tü.: күрең, күрүң ‘kahverengi’ (TelAS 70); Tuva Tü.: хүрен [hüreñ] 1. “kahve rengi” *hüreñ öñ* ‘kahverengi rengi’, 2. *burıy* ‘kula’; *hüreñ adıg* ‘kahverengi ayı’, *hüreñ hömür* ‘kula kömür’, *hürerer* ‘kahverengileşmek’ (TuvRSI 498), *kara-hüreñ* ‘koyu kahverengi’ (TuvRS 229), *kızıl-hüreñ* ‘bordo renk’ (TuvRS 274), *hüreñ-kızıl* ‘koyu kırmızı’ (TuvRS 498); Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: көрән [körän] ‘kahverengi’ (RBaşkS 318) *aķhıl körän* ‘bej’ (RBaşkS 43) *körän at*; *körän kümer* (RBaşk 69), *körän kostyum* ‘kahverengi ceket’, *kara körän tölkö* (RBaşk 640), Karaçay-Malkar Tü.: күрөн [küren] ‘kahverengi, koyu renk’ *küren tart-* ‘rengi koyulaşmak’ (KMTS 287); Karakalpak Tü.: гүрен [güreñ] (RKKalpS 69, 363); Kazak Tü.: күрөн [küreñ] 1. *Қızıl қоңыр, қошқылтым. Үydi aynala salınған jemisti бақшادا сырғадая салбырап күрең шiyeler өsip tur* (Ğ. Müsirepov, Kezdesp. Ket.). *Yeki közimiz aldımızdağı шаңı шıққан ayğız-ayğız күрең topıraқта* (S. Berdikulov, Yegeuli Nayza). *Jandı oy oraydı. Jürekti şer şertedi. Küreñ қum bizdiñ kelgen izimizdi kübirlep süyip kömip tastaydı* (M. Jumabayev, Şıǵ.). // *Қızıl қоңыр, қошқылтым түs. Juқарıp künniñ de reñi, Mülgidi қabırsız jas tal da. Boyaudıñ kızılı, күreñi, Şaşırıp jayıldı aspanға* (S. Smatayev, Astana). 2. *Tüginde kızğılt-қоңыр қılışıǵı basım (jılқы). Шıққır közim шıқпаса мен tanıdım. Deytuǵın bar atıñ bar күreñ beşti* (Batırlar jırı.). *Yeski päueskege қos күreñ jegip, күreñderdi oñ jaǵına şujıqtay kara baytaldı bos baylaған bireu aulası keñ, yeñsesi biyik bir қabat aǵaş üyge burıldı* (Ğ. Mustafin, Daul.).// *Tüginde kızğılt-*

koñır kılışığı basım jilkı. *Ƙoy ördi tañ säriden üderile, Ƙara ottı, tüye moynak tübegine. Keledi koy soñında Ƙıstaubay şal, Akırnın Ƙamşı sipap küreñine* (S. Mäulenov, Tañd. Öleñd.). *Küreñdi talğa baylap mingen Ƙanday? Ƙalkamen külip-oynap jürgen Ƙanday? Auluña osı joli barmaq yedim, Ƙayteyin bara almadım, jeriñ şalğay!* (Ƙaz. Änderi.) 3. Aus. Jabıǵıñkı, Ƙuañ, tunjır. *Burılıtpay oñğa, solğa da, Üyirip joldı oq demi. Ot bolıp Ƙondı ormanğa, Soǵıstıñ küreñ köktemi* (S. Mäulenov, Tañd. Öleñd.) *Män-jayın, mundaǵısın Ƙaydan bilem, Bayqasam küyeudiñ de tüsi küreñ. Üyine Ƙarındastıñ on kün Ƙondım, işinde ıǵılas joq aşık ireñ* (Aytıs). Al küreñ a) Aşık küreñ, Ƙızǵıltım. *Üzilmey, kataymay birkalıppen jelpip soǵқан ädemi salkın koñır jel Ƙanday rahat. Osı jelmen Ƙulpıra tolqıp, su betindey jibir Ƙaǵıp şaǵıp jatқан al küreñ köde men seleu dalaları... dala yemes, tenizderi Ƙanday!* (M. Äuezov, Abay jolı). *Onıñ beti Ƙuansa da, Ƙorıksa da Ƙızarıp, balbıraǵan al küreñge aynalatın* (J. Arıstanov, Jalındı.) ä) Jarqın, Ƙızıqtı: *Burın birigip ün şıǵarıp körmegen aul balaları, yendi sappen jürip, äsker öleñin şırqaymız. Öñimiz solǵın, ömirimiz al küreñ* (J. Arıstanov, Yesten ketpes), *küreñ küz ‘jabıǵıñkı, Ƙuañ, tunjır küzgi uaqıt’, küreñ kabaq ‘köñilsiz, renişti, tunjır, tünergen’, küreñ kabaq [Ƙabaqtau] boldı ‘urıstı, renjisti’, küreñ kabaqtandı ‘tunjıradı, renjidi, nalıdı’, küreñ Ƙoşqıl ‘Ƙoşqıldanǵan Ƙoyu Ƙızıl (tü) İgiliktiñ şoyınday küreñ Ƙoşqıl betinen yeş närseniñ yelesi bayqalmaydı* (Ğ. Müsirepov, Oyanǵan Ölke), *küreñ Ƙızıl ‘küreñdegen Ƙızıl tüs’, Murnı, yeki betiniñ uşı küreñ Ƙızıl bop börtip ketken* (Ä. Tarazi, Asu). *Öte pisken şiyedey küreñ Ƙızıl yerini bülkildep turǵan siyaqtı* (Ş. Murtaza, Mıltıqsız). *Küreñ muñ ‘reniş, jabırqanǵı köñil küy. Ƙoş yendi, Ƙoş bol, küreñ kün! Küreñ muñ saǵan jiberdim. Külermin dep yem, tünerdiñ, Bilermin, Ƙalay bilermin?!* (M. Maqatayev, Şıǵ.). *Küreñ sarı. Küreñ tartқан Ƙoyu sarı tüs* (KATS VIII 550), *küreñ tarttı:*

küreñdedi, küreñitti’, küreñ tau: kızğıltım tüsti, çoñırqay tartқан tau’, *Küreñ jertozğan kilemder. Küreñ tau, anau küreñ bel* (M. Maqatayev, Şıǵ.). *Küreñ töbel* ‘mañdayında töbeli bar küreñ jılkı’, *Küreñ töbeldendi* ‘küreñ tartıp özgerdi, qubıldı’, *Küreñ [kozi küreñ] şay* ‘qaymaq süt qatқан (quyǵan) qoyu şay’. *Qara küreñ* ‘Qara қоşқıl tartқан, çoñırqay’, *çoñırqay küreñ* ‘Solǵın, küñgirt küreñ’, *kızǵılt küreñ* ‘Qızıldau tüsti küreñ’, *kızıl küreñ* ‘kızılı basım küreñ tös’, *sarı küreñ* ‘sarǵış tartқан küreñ tös’, *tobılǵı küreñ* ‘Tobılǵı tüstes, kızǵılt’, *küreñde-* ‘küreñ töske yenu, küreñitu. *Kün kızarıp, küreñdep, alaulap batsa yerteñinde jılı boladı* (H. Nukeulı, Ultıq miras) (KTAS VIII 551); Kırız Tü.: **күрөн [kürön]** Kofenin öñünö okşogon, koñurga cakın tös. *Çoñ enenin üstündö uulu.. alıp kelip bergen kürön cibek köynögü* (Sıdıkbekov). *Kösöl kürön uydu badaga koştı* (Kaimov) (KırzTTS 379); Nogay Tü.: **күрен [küren]** тёмно-рыжий ‘koyu kızılımsı, koyu turuncu’ (atın donu hakkında) (NogRS1 194), Tatar Tü.: **көрән [körän]** Darçın yaqı kızdırılğan kofe tösendäge; koñgirt töstäge. Körän çikmän. Körän şäl. *Cihangir kart alıp kaytkan ul körän at başqa hikmätlär dä eşläp taşladı.* Ş. Kamal. // i. mäg. Körän tös; körän buyau. *Alyapkiç mandım körängä, Körän matur kergängä.* Cır.; *körän kümer* – sıyfatı yağınnan torfka yaqın torgan tübän sortlı taşkümer, sorı kümer; *köränläni*: Körän töskä kerü, töse körängä äylänü. *Tırmaçı malaylar, --- tınıç adım belän cir ülçäp yörüçe kartlar, yazğı cildä köränläni başlagan alsu bitle taza kızlar... Menä kemnär [Näfisäneñ] sugışçıları!* G. Bäşirov. // Körän bulıp kürenü. *Tik urtada Simetbaş yulınıñ köränlänep torgan yul sızıǵı yarılıp kala.* Ä. Fäyzi. *Köränsu s. Sıyek körän, berkadär körän. Köränsu tös. Änisennän [balasına] bik az närsä küçkän: küzläre zäñgär tügel köränsu, çäçläre sıyek sarı, cirän.* G. Gobäy (TTAS II 271), Güney-Doǵu: Yeni Uygur Tü.: **كۆرەڭ [kürän]** ‘açık kahverenkli’, *kürän at* ‘açık

kahverenkli at' (UygRS 661); Güney-Batı: Azerbaycan Tü.: **kürän:** sif. 'saçı, tükü parıltılı sarı-gırmızı rānkda olan'; 'bu rānkda saç, tükü olan at, adam vā s.' *Kürāni minmāk. Kürāni çapmag.- Ügüglärdä künäş; Alov yallı bir kürän.* R. Rza.; **küränvarı,** sif. "kürän rānkında, küränä bānzār; sarı-gırmızı" (ADİL, cild?, 130) AzTü.: **Kürän,** sif. Saçı, tükü parıltılı sarı-gırmızı rānkda olan. *Kürän oğlan- Kürän at, keriyä dön! – dedikdä, kürän at dārhal keriyä sıçradı.* M. S. Ordubadi. *Bir yahşı kürän at minib Sämäd [Nadirin] yanına kälidi. B. Talıblı. O, 40-45 yaşlarında kürä, ortaboylu bir adam idi.* S. Vāliyev. // is. mǎ'nasında. Bu rānkda saç, tükü olan at, adam vā s. Kürāni minmāk. Kürāni çapmag. -Ügüglärdä künäş; Alov yallı bir kürän. R. Rza. (ADİL 130). **Küränvarı,** sif. Kürän rānkında, küränä bānzār; sarı-gırmızı. (ADİL 130). Kürän, sif. Saçı, tükü parıltılı sarı-gırmızı rānkda olan. Kürän oğlan. – *Kürän at, keriyä dön! – dedikdä, kürän at dārhal keriyä sıçradı.* M. S. Ordubadi. *Bir yahşı kürän at minib şämäd [Nadirin] yanına kälidi. B. Talıblı. O, 40-45 yaşlarında kürän, ortaboylu bir adam idi.* S. Vāliyev. // is. mǎ'nasında. Bu rānkda saç, tükü olan at, adam vā s. Kürāni minmāk. Kürāni çapmag. – üfuglärda künäş; *Alov yallı bir kürän.* R. Rza. (ADİL 130). **Sarı-kürän,** sif. Gonur, açığ şabalıdı rānkli (at rānki). (ADİL, 30).

2.8.1.2.1. küreñ Kullanım Alanı

(HD 441) "Xamnos tüktig xara küreñ at"
(HD 1321) Xamnos tüktig xara küren tay atxa müngen.
(HD 2086) Alıp Küreldeyniñ küren adına xosti.
(KTAS VIII 550) Üydi aynala salınğan jemisti baqşada sırgaday salbırap küreñ şiyeler ösip tur (Ğ. Müsirepov, Kezdesp. Ket.).
(KTAS VIII 550) Yeki közimiz aldımızdağı şarı şıqqan ayğız-ayğız küreñ topıraқта (S. Berdikulov, Yegeuli Nayza).
(KTAS VIII 550) Jandı oy oraydı. Jürekti şer şertedi. Küreñ kum bizdiñ kelgen izimizdi kübirlep süyip kömip tastaydı (M. Jumabayev, Şığ.).
(KTAS VIII 550) Juqarıp künniñ de reñi, Mülgidi kıbırsız jas tal da. Boyaudıñ kızılı, küreñi, Şaşırıp jayıldı aspanğa (S. Smatayev, Astana).

(KTAS VIII 550) Şıkkır közim şıkpasa men tanıdım. Deytuğın bar atın bar küreñ beşti (Batırlar jırı.).

(KTAS VIII 550) Yeski püeskege qos küreñ jegip, küreñderdi oñ jağına şujıktay kara baytaldı bos baylağan bireu aulası keñ, yeñsesi biyik bir qabat aqaş üyge burıldı (Ğ. Mustafin, Dauıl.).

(KTAS VIII 550) Qoy ördi tañ säriden üderile, Qara ottı, tüye moynaq tübegine. Keledi qoy soñında Qıstaubay şal, Aqırın qamşı sipap küreñine (S. Mäulenov, Tañd. Öleñd.).

(KTAS VIII 550) Küreñdi talğa baylap mingen qanday? Qalkamen külip-oynap jürgen qanday? Aulıña osı jolı barmaq yedim, Qayteyin bara almadım, jeriñ şalğay! (Qaz. Änderi.)

(KTAS VIII 550) Burıltpay oñğa, solğa da, Üyirip joldı oq demi. Ot bolıp qondı ormanğa, Soğıstın küreñ köktemi (S. Mäulenov, Tañd. Öleñd.).

(TTAS II 52) Bögelmä suları tiran. Töpläre kara-**körän**. Cır.

(TTAS II 271) Cihangir kart alıp kaytkan ul **körän** at başqa hikmätlär dä eşläp taşladı. Ş. Kamal. // i. mäğ. **Körän** tös; körän buyau. Alyapkıç mandım körängä, Körän matur kergängä. Cır.

(TTAS II 271) **Körän** kümer – sıyfatı yağınnan torfka yakın torgan tübän sortlı taşkümer, sorı kümer.

(TTAS II 271) Tırmaçı malaylar, --- tınıç adım belän cir ülçäp yörüçe kartlar, yazgı cildä **köränlänä** başlağan alsu bitle taza kızlar... Menä kemnär [Näfisänen] sugışçılar! G. Bäşirov. //

(TTAS II 271). Tik urtada Simetbaş yolınıñ **köränlänep** torgan yul sızıgı yarılıp kala. Ä. Fäyzi.

(TTAS II 271) Änisennän [balasına] bik az närsä küçkän: küzläre zäñgär tügel **köränsu**, çäçläre sıyek sarı, cirän. G. Gobäy

2.8.1.2.2 Anlam Açısından *küreñ*

Temel Anlam

Küreñ ‘Kahverengi’

Küreñ sözcüğü konur sözcüğüyle benzer bir şekilde genel olarak Türk lehçelerinde kahverenginin farklı renk tonlarını ifade etmek üzere ve daha çok temel anlam itibarıyla hayvanlarla ilgili olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Yan Anlam

‘Esmer’

Azerbaycan Türkçesinde *kürän* ‘esmer’ anlamında kullanılmaktadır. Örneğin:

O, 40-45 yaşlarında kürän, ortaboylu bir adam idi. S. Vəliyev. (ADİL 130).

2.8.1.3. *koçkıl*

xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Başkurt Tü.: **ғускыл [gusqıl]** (RBS1 88); *kara gusqıl* (RBS 640) *karaguzqıl körän töştäge küldäk* ‘vişne rengindeki elbise’ (RBS 88), Kazak Tü.: **қошқыл [qoşqıl]**: Kara қоңыр, күреңдеу (tüs). Қошқыл қойу түтин әли де булықтырп тур (S. Муқанов, Аққан жұлдыз). Ақбилек не дерин бilmey, биресе дуананың шошаңдаған бес тал сақалына, биресе күнге күйген қошқыл омирауына қарар қойады (J. Aymautov, Шғ.). Деди де, қошқыл көзinen Муңды бир сәуле төгилди. Кәдимги қазақ сөзinen Айырмасы жоқ көринди (Ğ. Қайыrbekov, Көnsadaқ). Қара топырақты бир ыдысқа салып, су қуып шаықасаң қошқыл лай болады. Сол қошқыл су yeginge жаşıмды (A. Baytursınұлы, Оқу қуралы). Күрең қошқыл. Қошқылданған қойу қызıl түс. Қара қошқыл: Шымқай қара yemes, қоңырқай, қоныр түс араласқан, қара мен қоңыр түстің yekeui де байқалатын, қарасы басым түс. Қара қошқыл тартты: Қара қошқыл тартты: Қара қошқылданды. Қоңыр қошқыл: Қарасы басым қоңыр түс. Қошқыл бактериялар: биол. Қурамында түрli tsti (қызıl, күлgin, қоңыр) бояулары бар бактерiohlofилди және қарatenoidти pigmentтерibar бактерияар. Қошқыл қызıl: Қошқыллы басым қызıl түс. Қошқыл темirtas: geol. Бирқатар минералдадың қоспаларынан, негизinen темir гидроксидтерinen (getit, гидроgetit, гидрогоmatit), балшықты минералдардан туратын темir rudaları. Қошқыл теңгiш: zool. Австралия суқоымаларында тирилик yetetin, табғатта дene турқы 20 сантиметрге дейин jetetin зәңгibas тұқымдас балықтардың biri. Қошқылдан: Қошқыл тарту, күреңдену, қарауыту. (KATS X 160-161), Кыргыз Tü.: **коçкул**: Karamык тарткан қызıl, коyуу қызıl. Lenиндин коçкул туусун биринци Bizдин çerге көтөрүшкөн азамат (Aalı). [Күмүшayдын] beti өтө бiшкан алçaday коçкул боло калды (Aalı). Han Bakayдан ал кетти, Башынан коçкул кан кетти (“Manas”) (KыргTTS 338); Tatar Tü.: **kuçkıl** ‘karasu,

karalcım. Kuçkıl tötännärneñ bödrä tolımın Koyaş nurı kilep söyader. Ş. Mannur.
Bodaylar kuye bulıp, kuçkıl yaşel bulıp, yegetlär miyegıday sızılıp kına çıgıp kilä. Ä.
Yeniki. Yegetneñ yözenä ber törle söykemle kuçkıl yögergän. F. Hösni. Kuçkılınan:
Kuçkıl töskä kerü. Kuçkılınıp kara bolıt yöri, Kük kelteri, kıya tau tetri. Ş. Mannur.
Kuçkılı: Az gına karalcımlanıp kürengän. Kuçkılı nurlar. Kuçkılı yöz. (TTAS II
197).

2.8.1.3.1. *koçkıl* Kullanım Alanı

(KATS X 160) Aqbilek ne derin bilmey, birese duananıñ şoşandağan bes tal saqalına, birese künge küygen koçkıl omırauına qarap koyadı (J. Aymaitov, Şiğ.).
(KATS X 160) Dedi de, koçkıl közinen Muñdı bir säule tögildi. Kädimgi qazaq sözinen Ayırması joq körindi (Ğ. Kayırbekov, Könsadaq).
(KATS X 160) Kara topıraqtı bir ıdışka salıp, su kuyıp şayqasan koçkıl lay boladı. Sol koçkıl su yeginge jaşımdı (A. Baytursınulı, Oqu kuralı).
(KırgTTS 338) Lenindin koçkul tuusun birinci Bizdin çerге көтөрүшкөн azamat (Aalı).
(KırgTTS 338) [Kümüşaydın] beti öto bışkan alçaday koçkul bolo kaldı (Aalı).
(KırgTTS 338) Han Bakaydan al ketti, Başınan koçkul kan ketti ("Manas") (KırgTTS 338)
(TTAS II 197) Kuçkıl tötännärneñ bödrä tolımın Koyaş nurı kilep söyader. Ş. Mannur.
(TTAS II 197) Bodaylar kuye bulıp, kuçkıl yaşel bulıp, yegetlär miyegıday sızılıp kına çıgıp kilä. Ä. Yeniki.
(TTAS II 197) Yegetneñ yözenä ber törle söykemle kuçkıl yögergän. F. Hösni.
(TTAS II 197) Kuçkılınıp kara bolıt yöri, Kük kelteri, kıya tau tetri. Ş. Mannur.

2.8.1.3.2. Anlam Açısından *koçkıl*

Temel Anlam

***Koçkıl* ‘Kahverengi’**

Türkçede *koçkıl* sözcüğü Başkurt, Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek Türkçelerinde ‘kahverengi’ anlamında kullanılmaktadır.

Yan Anlam

Türkçede *koçkıl* sözcüğünün ‘koyu’ (koyulaşma) anlamında da kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin: Kazak Türkçesinde *koşkıldan*: koşkıl tartu, küreñdenü, qarauitu (kahverengiye dönüşmek, koyulaşmak) (KATS X 160-161), Tatar Türkçesinde *kuçkıl* ‘karasu, karalcım’ (karamsı, koyu renk) anlamında kullanılmaktadır (TTAS II 197).

2.8.1.4. *kuba*

İslâmî ç. xi. yy. Karahanlı ç. **kuba** at ‘rengi kumral, konur al ile sarı arasında olan at (DLT 217-11), **quba** ‘between chestnut and yellow (horse)’(DLT-Dankoff-Kelly 262); xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Kuzey -Doğu (Sibirya): Altay: **кубакай** [**kubakay**] (RAltS, rozoviy: *kubakay kızıl* 667), Saha: **кубархай** [**kubarhay**], **кубаһай** [**kubahay**] (YakRS, 184); Şor: **kuba, kubakkay** (ŞS, 57), Teleut: **kuba**: *kuba sarı*: “sararmış, solgun, benzi solmuş” (TelAS, 65), Kuzey-Batı (Kırçak): Başk.: **коба** [**qoba**] (BTDH 195), **куба** [**quba**] (BTDH 201); Kar.-Malk.: **күба** [**quba**] ‘bledno-burıy’ (atın donu hakkında), pleviy (koyu renkleriyle’ / Kül betli; aq-sıldımğa tarthan qongur (KMTAS II 682); KKalp: **куба** [**quba**] (KKalpRS, 406); Karayim Tü.: **kubar** ‘bledniy ‘soluk, solgun, donuk’ Kalam kubar yarığı katın bigingi horoslu tsıraknın ‘kalyorum solgun ışığında bu önemsiz mumun’, *kubar-*, *kuvar-*, *qubar-*, *quvar-* ‘1. defolmak’, 2. ‘solgunlaşmak, donuklaşmak’, ‘utanmak’ ‘kararmak’ yüzlärim kubardılar ‘yüzüm solgunlaştı’; kubarlık ‘sağlıklı olmayan görünüm’ nege bu kerer oşol yizlerinizni kuvarğanlarını betterek ol olanlardan? niye sizin solgunlaşmış yüzünüzü görsün, bu çocuklar varken?’ (KarRPS 342, 372), Kazak. **күба** [**quba**] (KATS, X, 221); Kırgız Tü.: **куба** [**quba**] Ağış, bozomuk.

Sıypalap ker murutun oygo çöktü, Özgörüp kuba cüzü münöt sayın (Abdıramanov). Kubakay, kubalcın: Kubarıñkı, boz, kuba. Arık kubakay bala üçüncü polkadan tüşüp kelip oturdu (Cantöşev) (KırgTTS 354); Nogay Tü.: **kuba** 1. ‘koyu kırmızı’, 2. ‘kula (bagrovıy) (inek donu); kuba torı ‘каурый’, kubat tal ‘çalı, çırı’, kubaruv ‘koyu kırmızılaştırmak’, kubarıp keti ‘hemek koyu kırmızılaşırverdi’ (NogRSI 183), Tatar Tü.: **коба [koba]** s. Aksıl, sıyek körän (hayvan töse turında). [Bulat:] Mulla, sineñ koba sıyeriñ minem ala sıyerimni sözep ütergän. T. Gıyzzät. Koba kızıl – cirän kızıl. Koba kızıl at. Koba turı – burlı at. (TTAS II 124), Güney-Batı (Oğuz): AzTü., TTü. Türkmen Tü.: **ryba [guba]** Gılzgılt-goñur reñk (düyäniñ, gazıñ reñki hakda). Köşekli düye bilen guba duluç arkayın gävüşep otırdılar (B. Kerbabayev, Aygıtlı ädim). Gävüşep oturan guba erkek Gandıma ävmezlik bilen sın etdi (“Piyoner” jurnalı). Dünyäni sil alsa, guba gazıñ döşünden (nakıl) (TDS 200).

2.8.1.4.1. *kuba* Kullanım Alanı

Aykıra ala askarlar jatıp şögip, Jer şaşıp, köktiñ kölbep tösin emip. Oynağı kuba tarlan tağı añdarın Täbeti tau-tasına koygan telip (İ. Jansügirov, Şıg.) (I, 154 (TAH 133) Kóbayı- koba häm yır hüzzärenän alıñan, maқтаu, danlau yırı tigän mäğänä anlatıusı termin.

(TAH 134) Kóbayı- başkort eposınıñ milli atamañı.

(TAH 225) Kobağos – XV biuattıñ azaktarında - XVI biuattıñ täüge yartısında Dim buyında yaşağän iriu başlığı- bey, meñ başı, yäğni men batırğa yäki meñle ğäskärgä baş keşe, tanılğan sään.

Karaçay-Malkar

[Kubadiyları:] Biz bu auruudan kırılmayın, sau kalsaq, oy-oy, Bu etgen amanlıklarıbızni koyar edik, Qurmanlıqğa da kuba ögüzle soyar edik, oy-oy. “Malkar halk jırla”, 57 (KMTAS II 682);,

(KarRPS 342) Kalam kubar yarığı katın bigingi horoslu tsıraknıñ ‘kalıyorum solgun işiğında bu önemsiz mumun’,

(KarRPS 342) Nege bu kerer oşol yizlerinizni kuvarğanlarını beterreğ ol olanlardan? niye sizin solgunlaşmış yüzünüzü görsün, bu çocuklar varken?’

Tatar

Koba s. Aksıl, sıyek körän (hayvan töse turında). [Bulat:] Mulla, sineñ koba sıyeriñ minem ala sıyerimni sözep ütergän. T. Gıyzzät.

Koba kızıl – cirän kızıl. Koba kızıl at. Koba turı – burlı at. (II, 124)

Burın ağalap turatın taldırmaş, akkuba kömekşi kız jaña körgendey Madiyarğa oskıra qaraydı (S. Omarov, Ömir) (KÄTS, I, 63)

Sakıp ajar jağınan bİrsıpıra kızdıñ tãuİrİ yedİ, orta boylı ağkuba kelgen, taldırmaş kana (B. Maylin, Şığ.) (I, 100)

Ağ kuba jüzİN äjİm ayğızdap, kırtıstanıp kalğan (Ĝ. Slanov, Dombıra) (I, 140)

Aykıra ala askarlar jatıp şögİp, Jer şańşıp, köktİñ kölbep tösİN emİp. Oynağı kuba tarlan tağı ańdarın Tãbetİ tau-tasına qoygan telİp (İ. Jansügirov, Şığ.) (I, 154)

2.8.1.4.2. Anlam Açısından *kuba*

Temel Anlam

Kuba ‘Açık Kahverengi’

Türkçede *kuba* sözcüğünün genel olarak ‘açık kahverengi’ anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. *Kuba* sözcüğü Türkçede kesin bir rengi temsil etmeyip, Türk lehçelerinde kahverenginin çeşitli tonlarından kızılımsı kahverengiden sarımsı ve grimsi kahverengi tonlarının geniş yelpazesine hitap etmektedir. *Kuba* sözcüğü Türkçede genelde insanın yüzü ve hayvanın tüyü ile ilgili kullanıldığı tespit edilmiştir.

Yan Anlam

‘Solgun’

Karayim Türkçesinde *kuvar-*, *kubar-*, *kuvar-* ‘solgunlaşmak, donuklaşmak’, ‘utanmak’ ‘kararmak’ yüzlärİM kubardılar ‘yüzüm solgunlaştı’; kubarlık ‘sağlıklı olmayan görünüm’ anlamında da kullanılmaktadır. Örneğin: *nege bu kerer oşol yizlerinizni kuvarğanlarını beterek ol olanlardan?* ‘Niye sizin solgunlaşmış yüzünüzü görsün, bu çocuklar varken?’ (KarRPS 342, 372).

2.8.1.5. *kula*

İslâmî ç. xi. yy. Karahanlı ç. **kula** ‘kula renk’ (DLT III 233-9), **qola** ‘russet (horse color)’ (DLT-Dankoff-Kelly-Index 141), Harezmi ç. xiv. yy. **kula** ‘kula, gri renkli at’

(KE-Ata 148r20), EKıp.: xiii.-xiv. yy. **ķula** (I) “koyu kahverengi, siyahla karışık sarı” (İH, TA) krş. **ķola** (KTS 162), **ķola** “açık kahverengi” (İH) krş. **ķula** (I) (KTS 152); xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Kuzey-Doğu (Sibirya): Teleut Tü.: **kula** ‘kula at donu’ (TelAS 66), *kara kula* ‘aslan’ (TelAS 47); Tuva Tü.: **kula** ‘savrasıy’ kula (TuvRS 263), Kuzey-Batı (Kıpçak): Karakalpak Tü.: **ķyла [ķula]** (KKalpRS, 408); Karaçay-Malkar Tü.: **ķyла [ķula]** 1. Rıjıy ‘kızılımsı sarı’ ‘hayvanların tüyü hakkında) / jalı, kıyruğu ķara, ķalęanı jarıķ toru. Ķula at. 2. ‘Krasno-jyoltıy ‘Kızılımsı sarı’ (çöl hakkında) / kızgıldım sarı (tüzleni yüsünden); hazna juk ösmeuçü jer (KMTAS II 689); Kazak Tü.: **ķula**, Kırgız Tü.: **ķyла [ķula]** 1. Sargıç bozomuk tús (cılıkınım túsü cönündö). Tülkübeğin mingni kula corgo (Cantöşev). Kula baytal. Kula bee (KırgTTS., 358); Nogay Tü.: **ķyла [ķula]** 1. ‘саврасый’ (donu atın donu hakkında) (NogTSI 186), Tatar Tü.: **ķола [ķола]** (TTAS II 130) Kola s. Kara koyırlı hām kara yallı aksıl cirān (at töse turında). Zur arbaga bezneņ kola at cigelgān. G. İbrahimov. Attan ala da tua, kola da tua. Mākal’ (TTAS II 130), ola yalan (sahra)- açık, buş urım, tigez cir. Eşçelār, ...oçlı kāylālāre belān öukıy-çukıy, bez eşli torgan şahtanı da bir-ike ay eçendā kola yalanga äylānderdelār. M. Gafuri. Äle kiçā genā ārem sabakları tirbālgān kola yalanda--- müklā yort kütārālār. A. Gıylācev. (TTAS II130). Güney-Doğu: Özbek Tü.: **ķyла [ķula]** (kula tüz) (ÖTİL-I, 615); Yeni Uygur Tü. قولا **[ķula]** (UygRS, 616); Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: Gula, is. (māh.). Açıg-sarı rānkli at. Gula madyan. (ADİL 567) **гyла [gula]** (AzDİL 567), Türkiye Tü.: **kula**: Gövdesi sarı veya kirli sarı renkte yele, kıyruk ve bacağın alt kısmındaki kılların koyu renkte olduğu at donu. 2. Bu renkte olan (at): “Yanına dizgini boynuna bırakılmış bir kula at vardı” R. N. Güntekin.

2.8.1.5.1. *ķula* Kullanım Alanı

(KMTAS II 689) Atağa ahşı ulan tuusa, Ol **ķula** tüzde bau eter, Anı için tolu mal eter. “Karaçay halk jırla”, 40.

(KMTAS II 689) **ķula** tüzde saban etsem, Anga sığır sebermi jel? Sanga tirlik jıymaz esem, Manga nege kerekdi jer? Moķanlanı M., Duniya jariğı, 17.

Aynaldıra sebu: Tuķım sebu kezinde ala-**ķula** jer ķalmau üşin dān-uriķtı egistiktı aynaldıra şaşu ādisi (KATS I, 163).

ķula jiren sāurik ayęir eki baytaldı aldına sala ķııp ala jōneldi (I, 140)

Mamırbay aķsaķal “noğay” dese aza boyı, ķaza turuşı edi, öytkeni bayağıda Nāsirden degen bir bakalşı noğay **ķula** atınıń aķşasın jep ketken ğoy (J. Aymaitov, Şığ.) (I, 108-109).

Dām buyırıp solardıń birine iliğip ķalamın ba degen oymenüzeken **ķula** biyege er salıp, auldan ayķulaktanıp-aķ attanęan (K. Jumadılov, Songı Köş) (I, 152)

(NE 131) Sonda bolęan eki gaları birevi ala şoşka, birevi kula şoşka boladılar.

(ÖTİL I 529) Āla-kula: Besarancām ālayęan, katta āçilib oynab ketęan (köz haķıda). Bedana egalari va ularga pul tikkan tarafkaşlarning közlari āla-kula, yuraklari takapuka bolib, nafasları içiga tüşib ketdi. M. Muhammadcānov, Turmuş urinişlari.

(ÖTİL II 614) Kula: diyal. Sayhān, keng, çeksiz. Kiyikning yuragi kula çölmidi? “Göröğli”.

(ÖTİL II 614) Kula tüz: Keng daa, dala tüz, daşt. Yol yurgandr köp kula-tüz. Ye keça tinmaydi kündüz.

Kola s. Kara koyırlıkı hām kara yallı aksıl cirān (at töse turında). Zur arbaga bezneğ kola at cigelęan. G. İbrahimov. Attan ala da tua, kola da tua. Mākal’. (II,130)

2.8.1.5.2. Anlam Açısından *ķula*

Temel Anlam

ķula ‘Açıktan Koyuya Kahverengi’

Türkçede *ķula* sözcüğü kahverengi kavramının açıktan koyuya doğru geniş yelpazesini kapsar. *ķula* sözcüğü *ķuba* sözcüğünden farklı olarak insan için kullanımına rastlanmamıştır. *ķula* rengi daha çok düzlük arazi ve atın, geyiğin, koyunun tüyünün rengi için kullanıldığı tespit edilmiştir.

Yan Anlam

Türkçede *ķula* rengi sadece hayvanın ve düzlük arazinin rengi için kullanıldığından Türk lehçeleri sözlüklerinde yan anlamlarının kaydına rastlanmamıştır.

2.8.1.6. torug

viii. yy. KökTü. **torug ‘doru’**: *tor(u)g at* (KT D33), ix. yy. **torug**: *toruk at semritti* ‘zayıf at semirdi’ (IB 16), İslâmî ç. xi. yy. Karahanlı ç. KB-, **toruğ** ‘at rengi, doru renk’ (DLT-Atalay I 373 25, 26), *toriğ at* ‘doru renkli at’ (DLT I 374-2), *toruy* ‘horse; bay (horse color)’ (DLT-Dankoff-Kelly-Index 196), Harezmi ç.: xii. yy. **dor**: *dor boldı at, dorluk* (ME 162/5, 6, 164/2, 225/2); xii-xiii. yy. AKT-, xiv. yy. KE-, NF-, RKT-; EKİp.: xiii.-xiv. yy. **doru** (I) ‘koyu kahverengi, hurma rengi’ (İH KTS 281) krş. *toğru, tori, toru* (I), *toru* (KTS 64); **toğru** ‘doru renk’ (TZ-KTS), *tori, toru, toru* (KTS 279); **tori** ‘koyu kahverengi, hurma rengi’ (DM) krş. *doru* (I), *toğru, toru, toru* (KTS 281); **toru** ‘koyu kahverengi, hurma rengi’ (Kİ, TZ-KTS 281) krş. *doru* (I), *toğru, tori, toru* (KTS 281); **toru** ‘koyu kahverengi, hurma rengi’ (TA-KTS 281) krş. *doru* (I), *toğru, tori, toru* (KTS 281); **tori** ‘doru, kızıl kahve rengi (at rengi)’ (DK 37-12, 82-7, 84-4), xx.-xxi. Çağdaş Türk Lehçeleri: Kuzey-Doğu (Sibirya): Şor: **tor** (ŞS, 116), Tuva: доруг [dorug] ‘doru’, *dorala* ‘doru ala (atın donu hakkında) (TuvRS 174), *kara-dorug* ‘koyu doru’ (TuvRS 227); Güney-Doğu: Özb. тўриқ [torıq] *Қара қизил, тоқ қиырân (ât tüsi haқida). Torıқ ât. – Âtabek torıқ yorğani çıқarıb қutidârğa tutdı. A. Қадирiy, Ötgan күnlar. / Şunday түстағи ât. – Nigâra?!-Şerbek қизиб ketgan torıқning тизгинидан tartar ekan, öz köзига işânmagandek tikilardi. - Қaysi şamâl uçирди? S. Anârbayeв, Âқsay. (ÖTİL, II, 253); YUyg.: تورۇق [toruq] (UygRS 314); Güney-Batı (Oğuz): Trkm.: дор [do:r], *Gızgılt-mele* (atın reңki hakda). Mıhman dor atın hiçbir yerinde kemçiligini tapıp bilmân pikie gitdi (A. Durdıyev, Saylanan eserler). Dor alaşa baş çekdirmemek bolup, agızdırıgını şakırdadıп çeyneyârdi (“Sovet edebiyatı” jurnalı). Sıranda dor tayın sağrısın, gövsün, Silkinip, oynaklap, ol atyar ovsun (N. Pomma, Saylanan eserler), Dordepel: Maңlayı*

sakar dor at; (TDS 265); Kuzey-Batı (Kıpçak): Karç.:Malk **top [tor]** ‘gnedoy’ ‘kumral, doru’ (atın donu hakkında’ / Қуыруғу bla jalqası qara, qalğanı ua kızıldım-mor (atnı türsününü yüsünden). Tor tayçık, başhalanı sadak oq atımğa ozup, Sozarğa jetdi, gemhotun jügenge saldı. “Nartla”, 232. Ertten bla jaş, qaray kelip, aqtuyaq tor baytalnı körmedi. “Şuyohluk”, N13, 40, **тоpy [toru]** tor. Atlı, jaş adamçık, qamıçını jetdirse, toru alaşa, jürüşün türlendirmegenley, art ayağı bla sermeydi. Hubıylanı O., Juqusuz keçele, 72. Qoşdan uzaq bolmay, kişeni bla toru atnı otlay turğanın körgenley, [tengleri] Harunnu kelgenin bildile. Bayramuqlanı H., Қарçanı üydegisi, 99 (KMTAS III 561); KKalp: **торы [tori]** (KKalpRS, 650); Kazak.: **торы [tori]** 1. Köbinese jılqıda bolatın qonırqqay küreñ tüs. Qara torı: biday öñdiden görı qonırqqay lau tüs. (KTTS IX 214), *tobilğı torı*: ädemi küreñ kızıl tüs. *Tori töbel*: Mañdayında döñgelek ağı bar torı (at) (KTTS IX 215); Kırgız Tü.: **тоpy [toru]** Kızgilt küröñ tüstögü, kuyruğu menen calı kara (cılkınnın öñünö karata). Teyenem meni balpaygan çoñ kursak toru beege uçqaştırıp alıp, üyünö keç kire keldi (Elebayev). Kara toru- öto ele kara emes, kuba töböl (kişinin öñü cönündö). Kara toru cigit kirdi (Abdukarimov). [Begayım] kara torunun suluusu (Cantöşev) (KırgTTS 609); Nogay Tü.: **торы [tori]** гнедой ‘doru’ (NogRS 358), Tatar Tü.: **туры [turi]** II. Kara koyrıklı häm kara yallı kızılsu cirän (at töse turında). Turı alaşa. Sızılıp kitkän kara sırtlı, yanıp torgan kızgilt yonlı turı at --- laçın kebe kütken [buldı]. K. Basiyrov. Üzem hamam taynıñ nindi bulı turında gına uylım: karamı, alamı, sarımı, turımı? Ş. Ähmädiyev. Şundıy töstäge at. Kara turı. Aysılı, dilbegäne üz kulına alıp, kkaşka turını tuktattı. G. Başırov. *Turi burılı*- sorgılt yon katnaşkan turı (at turında); Rusçası: gnedoçalıy. Turı burılı bulıp tugañ kayber kolınnarıñ sabıylık

yonu berazdan soň täňkä-täňkä bulıp çuarlana başly ıkan. G. İbrahimov. (TTAS III 174-175).

2.8.1.6.1. *torug* Kullanım Alanı

(KT D33) **tor(u)g** at “doru at” (Tekin, 2010: 32).

(Turcica VII 1975) *James Hamilton'un “Le colophon de l'Irk Bitig” eserinde geçen renk adları: 16. **Toruk** at semiriti yirin öpen yögürü barmış. “Bir zayıf at semizleşince, yerini hatırlayıp koşarak gitmiş.”(Ercilasun 2008: 233-237).

(DLT I 338) Tüm: At renklerinden düz renk. “tüm kara at =düz kara at”, “tüm **toruğ** at = düz-tamamen-doru at”.

(DK D37) Koñur atlu Kazana keşiş diyen Big Yigenek **torı** aygırına bindi.

(DK D D82) ..bir kiçi başlu kiçer aygırı bir toklı başlu **torı** aygırı nāgāh kaçma kovma olur-ise birisini binem, birisini yedem didi.

(DK D84) Toklı başlu **torı** aygır yorıldı, Dede Korkut kiçi başlu kiçer aygıra sıçradı bindi.

(KATS I 107) Azdan soň saurınan akırın urıp qalğanda, **torı** at örge qaray sekire basıp, örley berdī (M. Äuezov, Ängim.)

(KATS I 212) Şaymerdendī kuıp jiberdī de, Sultanmahmut jerde jatқан қара jılanday қара bauğa tağıлған aқ, sarı, қара, kök, kızıl, şubar, aқ ala, **torı** ala, қара ala şübereкpen tıstalğan tumardı janıp jatқан ottıñ işine “kün fayakün” dep tastap jiberdī (D. Ädilev, Aқın Armanı)

(KATS I 87) Kara **torı** äyel-erkektin bir de birī, Bayjekenñen bir jaқsılıқ körmey қалмаған eken (F. Müsirepov, Şıǵ.)

(KATS I 212) Şaymerdendī kuıp jiberdī de, Sultanmahmut jerde jatқан қара jılanday қара bauğa tağıлған aқ, sarı, қара, kök, kızıl, şubar, aқ ala, **torı** ala, қара ala şübereкpen tıstalğan tumardı janıp jatқан ottıñ işine “kün fayakün” dep tastap jiberdī (D. Ädilev, Aқın Armanı)

(KATS I 107) Azdan soň saurınan akırın urıp qalğanda, **torı** at örge qaray sekire basıp, örley berdī (M. Äuezov, Ängim.)

(KTTS IX 214) Yeki tazını yertip Jaқsımbet keşegi Sağadat mingen **torı** atқа minip, tüki қарап ketti(M. Äuezov, Ösken örken).

(KTTS IX 215) Yerkebulan yesengirep qalğan jayda jer tarpıp turğan **torı** atқа minedi (Ğ. Müsirepov, Kezdesip. Ket.)

(KTTSI IX 215) Äkesinin şaşı kömirdey қара, özi қара **torı** bolğan (Semya tärbiyesi)

(KTTS IX 215) Malsaq şaldır birı namazınan burın tarñ aşқан tobılıǵı **torı** aygırın arқındaуға baradı (Ğ. Mustafin, Dauıl.)

2.8.1.6.2. Anlam Açısından *toruğ*

Temel Anlam

Toruğ ‘doru’

Türkçede toruğ sözcüğü daha çok at tüyünün rengini bildiren sözcük olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkçedeki en eski sözcüklerinden biri olan *toruğ* Orhon Yazıtları'nda, Irk Bitig'de, Dede Korkut'ta ve günümüzde çağdaş Türk lehçelerinde at rengi olarak kullanılmaktadır.

Yan Anlam

‘Esmer’

Toruğ sözcüğü Kazak Türkçesinde kişi teninin rengi için ‘esmer’ anlamında kullanılmaktadır.

2.8.1.7. *cirey*

xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Kuzey-Doğu (Sibirya): Teleut Tü.: **d’eerin** (al donlu (at) (TelAS, 26); Kuzey-Batı (Kıpçak): Kazak Tü.: **жирен [jireñ]** Kızgılt sarı (köbinese jılkı tüsine baylanıstı ayıladı) (KATS VI 424), Nogay Tü.: **жийрен [jiyren]** (NogRSI 108), **йийрен [iyiren]** ‘kızıl’, *yyiren at* ‘kızıl at’ (NogRSI 123), *Yiyrenşi-Şeşen* (NE 46), Tatar Tü.: **жирән [cirän]** 1. Kızgılt-sarı (tös). [Küzlekle keşe], cirän kün sakvoyajın köymä utırğıçı astına kıştırıp, yugararak ürläde. K. Näcmi. Talip, namazga oyegan möselman şikelle, kulların kendege östenä kuyep, cirän kerfeklärän cirkä teräp, tik kenä tora. Ä. Yeniki. Şundıy çäçle (keşe). Cirän malaynıñ karmagın ber çabak äyländerä. A. Ähmät. Ahırında cirän keşe räşätkägä menep bastı. Ä. Fäyzi., 2. Kızgılt-körän (at, sıyer, töse). Cirän biyäneñ ayakları tözäleп citmäde. Ş. Kamal. Cirän aygır, başın kıñgıraytıp, kolakların şomartıp, bu nindi äkämät mal ikan digän sıman, ügezgä karap tora. Ä. Aydar. “Kük sıyernı” babay küptän suygan, Kayçan alınır, belmim, ciräne. S. Hâkim. Cirän gmbä: koyaş nurına bay ılıslı urmannarda üsä torgan, üzäktän taralgan dulkın sıman kızgılt-cirän eşläpäle, tozlağaç aşara bik tämle, kuye cirän sötçel gömbä; Rusçası: rıjık. Cirän gömbä çırışı tiräsensä üsä. Botanika. Cirän kaşka- mañgayeda ak tabı bulgan cirän at. – Äydä, kızım, üz küzeñ belän kür äle cirän kaşkanı. R. İşmorat. Ciränkel: ciränsu. Karasu-körän çäçen nindider ämällär belän ciränkel töskä kertä alğan çibär kız

Asiyagä küz ata-ata köleşkän eşçelär yanınnan [brigadir] äylänep kilde. E. Kasıymov. Ciränlänü: Cirän töskä kerü. Ciränlätü. Cirän töskä kertü, cirän tös birü, cirän itep kürsätü. Abızı, tämäke tötene ciränlätkän mıyek oçların çäynäştergäläp, hatnı yöz dä berence märtäbä ukıp kaldı. B. Kamalov. Ciränsu. Az gına ciränräk, cirängä tartım (nindi dä bulsa ber töstä cirän tösmere bulu turında). Turı gına atnı, ay, yalları Cillär iskânda läy ciränsu. Cır. Ciränçä1. İränsu. Ciränçä atım cikkängä, Yegılıp kaldım çanadan. Bäyet. Ciränçäkäy atnı, ay, yallların Kıyblalardan iskân cil tarıy. Cır. Ciränçä 2. Diyal. Tiredä ciñelçä genä kızarıp, çabırtkılar hasil buludan gıybarät tiz ütä torgan avır; büre uı; Rusçası: krapivnitsa (TTAS III 781-782), Güney-Doğu. Özbek Tü.: жийрон [ciyrân] Kızğış malla (ât tüsi). Ciyrân ât. / Şu tüşdagi ât. Samanni san min.. Men ciyrânni egarlataman. A. Qadiri, Âbid ketmân. Ciyrân qarqara ayn. Ciyrân-kuş. Ciyrânkuş: Uzun âyâklı kuşlar turkumining qarqaralar âilasiga mansub, âyâqlari, boyni va tumşuğı uzun kuş (ÖTİL I 278).

2.7.1.7.1. cireñ Kullanım Alanı

(KATS I 35) Urttaydı ol qolın tosıp aqқан қаннан, **Jirendi** yel jaman köröp abılannan, Raqımsız Naurızbaydıñ bul qılığı, Soraqı soqır, mılkau jrtkış aqnan. (H. Ahmetbekov, Jasauıl)

(KATS I 127) Qulınına burılğan **jiren biyenı** artına qarapay, azulı aygır belesten asıra quıp äketti (S. Begalin, Tañd. Ängim.)

(KATS I 164) Sol küngi şapqanı-ay januardıñ. Aynalma bäyge boldı, **Jiren at** şapqannan alda edı, 32 şaqırmdıq bäygede [...] eş jüyrikti qaptalina keltirmey ozıp keldı (“Juldız”)

(KATS I 140) **Qula jiren** säurik aygır eki baytaldı aldına sala quıp ala jöneldı

(KATS I 35) Urttaydı ol qolın tosıp aqқан қаннан, **Jirendi** yel jaman köröp abılannan, Raqımsız Naurızbaydıñ bul qılığı, Soraqı soqır, mılkau jrtkış aqnan. (H. Ahmetbekov, Jasauıl)

(KATS I 127) Qulınına burılğan **jiren biyenı** artına qarapay, azulı aygır belesten asıra quıp äketti (S. Begalin, Tañd. Ängim.)

(KATS I 164) Sol küngi şapqanı-ay januardıñ. Aynalma bäyge boldı, **Jiren at** şapqannan alda edı, 32 şaqırmdıq bäygede [...] eş jüyrikti qaptalina keltirmey ozıp keldı (“Juldız”)

(NE 46) Yiyrenşi-Şeşen, bu kızdıñ akılına kızıp, özine hatın etip alğan.

(NE 66) Sonda bir namartksi keleşte baylangan äruv ala ayak, uzın yallı yiyren attı köredi.

(NE 137) Ay mingen ala at, kün mingen kök at, paygambar mingen kızıl yiyren kaska at, biriniñ tügin biri aşagan yılkı, Almas-hannıñ bermes kızı hanga hatınlıka yaraydı.

(NE 66) Bala kırkına toldı dep, besikke salıp, at tagıp, süyinip turganda, namart sol bayağı yiyrendi tilep keledi.

(NE 66) Yılkışı: “Yılkıdan saylap başka bir at bereyim, biyim, tek benim yiyrenime tiymetagi, kişkeyden sakap, özime üyretkenmen”, -dep tileydi.

Anlam Açısından

Temel Anlam

Cireñ ‘Kızıl, Açık kızıl’

Cireñ sözcüğünün temel anlamı ‘kızıl, açık kızıl’ anlamı görülmektedir.

Örneğin: Teleut Türkçesinde *d’eerin* ‘al donlu (at)’ (TelAS, 26); Kazak Türkçesinde *jireñ* Kıvgılt sarı (köbinese jılkı tüsine baylanıstı ayıladı) (KATS VI 424), Nogay Türkçesinde *jiyren* (NogRSI 108), *yiyren* ‘kızıl’, *yiyren at* ‘kızıl at’ (NogRSI 123), *Yiyrenşi-Şeşen* (NE 46), Tatar Türkçesinde *cirän* 1. ‘Kıvgılt-sarı (tös)’ 2. Kıvgılt-körän (at, sıyer, töse) (TTAS III 781-782), Özbek Türkçesinde *ciyrän* Kıvgılt malla (ât tüsi) (ÖTİL I 278) şeklinde kullanılmaktadır.

Yan Anlam

Tatar Türkçesi ağızlarında *cirän* sözcüğü ‘Tiredä ciñelça genä kızarıp, çabırtkılar hasil buludan gıybarät tiz ütä torgan avır; büre uı; Rusçası: krapivnitsa’ Deride hafif kızarmış bir şekilde çıkan kabarcıklardan okluşan çabul iyileşen hastalık’ (TTAS III 781-782) olarak geçmektedir.

2.8.1.8. *yağız*

viii. yy. KökTü. *y(a)g(t)z*: *y(a)g(t)z*: *yer* “yağız yer” (KT D1); *y(a)g(t)z*: *yer* “yağız yer” (BK D2), (a)z *y(a)g(t)z(i)n binip* “Az yağızına binip” (KT K5, KT K8,); ix. yy.

yağız ‘yağız’: *yağız at* (IB 50); Bud.Tü.ç.(Maitr...); ix-x yy. **yağız** ‘yağız’: *yağız yir* (TT I 7, 10); **yağız** (AY 113/7, 113/20, 206/25, 313/7, 350/7, 351/7, 412/2, 447/10, 491/18, 492/24, 528/21, 530/1, 546/12, 571/5, 578/15, 583/4, 584b/5, 584b/6, 617/1, 618/16, 621/4, 630/15, 644/3, 665/8, y.+ka 403/26, 684/23, 686/15, y. 4lı 630/19); **yağız** 1. ‘dunkelbraun (koyu kahverengi)’ *tünsüz ayır uluy yağız yer* 547, **yağız** 2. ‘Erde (yer)’ *yağıztin ünmiş* 221, *yağızta* 245 (IS Gl 105); **yağız**: *yağız yir* ‘kara toprak’ (ETŞ 196, 204), *yağız-ka tayağ-lığ* ‘yere dayanan’ (ETŞ 220); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **yağız** ‘yağız, kızıl ile kara arası renk’ (KB 3, 44, 64, 68, 120, 210, 213, 302, 883, 1002, 1144, 1800, 2384, 3081, 3212, 3570, 3717, 3725, 4721, 5363, 5365, 6007, 6069, 6139, 6403, 6404 İndeks 514); **yağız** ‘yağız, kızıl ile kara arası renk’ (DLT III 10-9, 10-11, 10-12), **yağız** ‘dark brown; dust-colored (horse)’ (DLT-Dankoff-Kelly 151), Harezmi ç.: xii. yy. **yağız** ‘yağız, kara’ *yağız yer* (KE-Ata 46v1, 68r14, 68v6, 76r6, 86r5, 181r13, 247v6, 248r14), EKıp.: XIII-XIV. yy. **yağız** kişidir (esmerdir) (EKK); **yağır** (I) “bakır” (BM) (KTS 306); **yağız** 1. “kahverengi, esmer (GT, İH, TA) krş. yavuz 2. “Dört ayağı da sekili at” (MA, TA) 3. Atlarda meşhur bir renk (GT, Kİ) (KTS 306); **yovuz** “yağız, kahverengi, esmer (TZ) krş. *yağız* 1 (KTS 327); Çağdaş Türk Lehçeleri: Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü. Sarıyağız, sarıyanız, sif. Üzünün rânki vâ saçları sarıya çalan; sarıbäniz, sarışın. Feldşer yanındaki sarıyağız kök oğlana köz vurdu.. H. Mehdi. Sarıyağız, ucaboy, şığ keyimli bir kişi közucu salam verib, [Vahid ilâ Rübabänin] yanından ötdü. Mir Cälal. [Lyuba] iyirmi dörd-iyirmi beş yaşlarında, ucaboyle, dolubädänli, sarıyanız, yaraşıglı bir ruas gızı idi. V. Şıhlı. (ADİL 30), Türkiye Tü. yağız: 1. Esmer: “Yağız ve kuvvetli, analarının ardı sıra dokuzar onar gürbüz çocuk koşar” Halikarnas Balıkcısı., 2. Siyah: “Yağız atlar kişnedi, meşin

kırbaç şakladı / Bir dakika araba yerinde durakladı” F. N. Çamlıbel., 3. Halk. Yiğit:
“ Bunu o ilk zamanlardaki yağız savaşı havasıyla dedi.” A. İlhan., yağız doru, kara
yağız, sarı yağız. Yağız doru: Kızıla çalan siyah tüyleri olan (at) (TüS 2106), kara
yağız: Esmere (erkek): Elli yaşlarında göbeksiz, kara yağız bir adamdı. S. F.
Abasıyanık (TüS 1083), sarı yağız: Kula cinsi at (TüS 1706).

2.8.1.8.1. yağız Kullanım Alanı

(KT D1) **y(a)g(i)z**: yer “yağız yer” (Tekin: 2010: 24
(BK D2) **y(a)g(i)z**: yer “yağız yer” (Tekin: 2010: 50)
(KT K5, KT K8,) (a)z **y(a)g(i)z(i)n binip** “Az yağızına binip” (Tekin: 2010: 37, 38)
(IB 32) Irk Bitig 50. Tığ at kudrukın tügüp tıgret, **yazıg** kodı yadrat. (s. 24) Demir kırık
atın kuyruğunu düğümle ve onu osurtuncaya kadar son süratle sür; yağız atı (da)
yıkılıp yere yayılincaya kadar koştur.
(TT II 7) 4) **yağız** yir yüzi yaşardı. (Das Antlitz der braunen Erde wurde grün und
schön)
(TT II 10) 90. **yağız** yirdä tiki önti. (Aus der (braunen) Erde kam ein Geräusch.)
(TT VI 42) 318. . bu yirtinçüde üstün tãñri yaruq titir, altın **yağız**, yir qarariy titir. kün
tãñri yaruq titir. ai tãñri qarariy titir. ot yaruq titir, suw qarariy titir. är yaruq titir, tişi
qarariy titir. (VI 42)
(TT VII 48) 11. bu buyan küçintä üzün kökdäki ülgüsüz öküş. altın **yağız**-dağı
alqinçsüz tãlim qut vxşik tirti-lär-ning tngim-lär-ning küç-l(ä)ri küsün-läri aşılz-un
üşülz-ün. (VII, 48)
(ETŞ 196) Ödvi vayturi-lıg **yağız** yir.
Öz-in ök bütmiş-in sakınıp.
Sert vaiğürya'nın kara toprağının
Kendiliğinden meydana çıktığını düşünüp.
(ETŞ 204) 20 E. 17. (43) 165
Altınç kamağ erdinilig
Adırtılıg som-lıg çısuk-l[uğ]
Altın **yağız** yir yir-inte
Artukraq körgeli seviglig (s. 204)
(ETŞ 220) adın-lar-ka yumkı ülemiş
ağır buyan-lar-ımız küçinte
ayaz-ka **yağız**-ka tayağ-lıg
arç-a kamağ kut vakşik
arığ nom aş-lıg rengri-ler-ning
aşılz-un nomluğ küç-ler-i.
(ETŞ 282) 35. 1. (2a)
3.kün tengri kaytsısı açıtılı yaradı
yağız yir yüzi yaşardı körkledi
(ETŞ 293) 66. **yağız** yirde tiki önti
Kara yerden bir gürültü geldi.

2.8.1.8.2. Anlam Açısından yağız

Temel Anlam

Yağız ‘kahverengi’

Türkçede yağız sözcüğü toprağın rengi olarak ‘kahverengi’ anlamında kullanılmaktadır. Türkçenin renk bildiren en eski sözcüklerinden olan yağız ‘toprak, yer’ rengi olarak geçmişte etkin bir şekilde kullanıldığı tarihi yazılı kaynaklardan tanıklanmıştır.

Günümüzde daha çok Türkçenin Oğuz dil grubuna dahil olan lehçelerde kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde sarıyağız, sarıyağız (ADİL 30) şeklinde kullanılmaktadır. Yağız sözcüğü Türkiye Türkçesinde tarihi yazılı kaynaklardaki anlamını korumuş olup, günümüzde temel ve yan anlamlarıyla etkin bir şekilde kullanılmaktadır (TüS 1706). Türkiye Türkçesinde yağız sözcüğü diğer renklerle birlikte kahverenginin farklı tonlarını belirtmek üzere kullanılmaktadır. Örneğin: *yağız doru, kara yağız, sarı yağız. Yağız doru: Kızıla çalan siyah tüyleri olan (at) (TüS 2106), sarı yağız: Kula cinsi at (TüS 1706).*

Yan Anlam

‘Esmer’

Yağız sözcüğü Türkiye Türkçesinde ‘esmer’ anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *Yağız ve kuvvetli, analarının ardı sıra dokuzar onar gürbüz çocuk koşar.* Halikarnas Balıkcısı.. *kara yağız: Esmer (erkek): Elli yaşlarında göbeksiz, kara yağız bir adamdı. S. F. Abasıyanık (TüS 1083).*

‘Siyah’

Türkiye Türkçesinde *yağız* sözcüğü ‘siyah’ anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *Yağız atlar kişnedi, meşin kırbaç şakladı / Bir dakika araba yerinde durakladı* F. N. Çamlıbel.,

‘Yiğit’

Türkiye Türkçesi halk azgılarında *yağız* ‘yiğit’ anlamında etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin: *Bunu o ilk zamanlardaki yağız savaştı havasıyla dedi.* A. İlhan.,

2.8.1.9. Tarğıl

EKıp. **Darğıl** “Koyu krem rengi” (İH) (Toparlı, 2007: 56); **tarğıl**: of cattle or other animals, ‘striped’ (Clauson, 1972: 539), Karakalpak Tü.: **тарғыл [tarğıl]** (KKalpRS, 622); Kazak Tü.: **tarğıl** tenbil, şubar (tüs), *tarğıldan*: 1. Tarğıl tatu, tañdaqtanu. 2. Mec. Dauıstıñ barqırıp, kırıldap şıǵuı, qarlıǵu. Kırgız Tü.: **тарғыл [tarğıl]** Kürön menen boz tüstün biri-birinen açık acıratılbağan temgil-temgil, çaar ala türü. Nogay Tü.: **тарғыл [tarğıl]** ‘kaplan derisi rengi’ (boynuzlu hayvanlarda) (NogRS1 336), Tatar Tü.: **тарғыл [tarğıl]** Karasu-kızıl.

2.8.1.9.1. tarğıl Kullanım alanı

(KTTS IX 23) Saķaya baştaǵanı bolmasa, betiniñ tarğılı demese, Ɔoramsaķ ta jaķsı jigit (J. Tilekov, Ot keşu).

(KTTS IX 23) Ɔalima keşegidey yemes, äl jiyip Ɔaptı, keşegi Ɔorasan daqtarınıñ tarğılı joǵalıp, salbıraǵan yerilerine külki izderi orala baştaǵan (R. Toķtarov, Yertis).

(KTTS IX 23) Tenkigen-tenkien sarı ala, tarğıl Ɔauın-Ɔarbızdar talaydı tandandırǵan (Bal dāuren).

(KTTS IX 23) Onıñ äjim başkan beti tarğıldanıp, Ɔızǵan jalınıñ kögildirindey Ɔubılıp otır yeken (Mıñ bir tün).

(KTTS IX 23) Küni beti de terlep tepşgendey aķ tañdaķ tartıp, tarğıldanıp, ketedi (S. Baķbergenov, Men.).

(KTTS IX 23) Auldan uzap şıkkan soñ, Bijamaldıñ äñ aytkısı keldi, dausı tarğıldanıp, qarlığıp kalıptı (B. Toğısbayev, Aldıñğı).
(KTTS IX 23) Kaqañ jan-jağına üñile, oyılı köz tastadı. Kenet dausı tarğıldana, kattı ışkına şıktı ("Kaz. ädeb.").
(KTTS IX 23) Arıstanbektiñ dausı tarğıldana şıktı (M. Kúmarbekov, Asau).
(KırgTTTS 579) Murattın mingeni targıl ögüz (Bayalınov).
(KırgTTTS 579) Tarğıl mışık terezeden sekiriptüştü (Sıdıkbekov).
(TTAS III 42) Sıyer alsañ- tanıp al, tanımasañ- targılın al. Mäkal.

2.8.1.9.2. Anlam Açısından *tarğıl*

Temel Anlam 'Koyu krem rengi'

Türkçede tarğıl sözcüğü Eski Kıpçak Türkçesinde darğıl şekliyle 'koyu krem rengi' anlamında kullanılmıştır (Toparlı, 2007: 56). Günümüzde çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinin temsilcileri olan Karakalpak, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar Türkçelerinde tağıl şeklinde geçmekte ve genel olarak da, kaplan tüyünün rengi için kullanılmaktadır.

Yan Anlam

Kazak Türkçesinde tarğıl sözcüğünden türemiş olan *tarğıldan-* fiili 2. Mec. *Daustıñ barқыrap, kırıldap şıǵu, qarlıǵu*.sesin hırıltılı çıkması anlamına gelmektedir.

2.8.1.10. *tarlan*

Kuzey-Batı (Kıpçak): Karakalpak Tü.: тарлан [tarlan] (KKalpRS, 623), Kazak Tü.:

Tarlan: 1. Tarğıl, şubar sekildi aralas tüs. 2. Mec. Tajiribeli, maytalman, öz isiniñ şeberi. *Tarlan boz* 1. Tarğıl şubar aralaskañ boz. 2. Mec. Köpti körgen täjiribeli, maytalman (KTTS IX 27).Tatar Tü.: тарлан [tarlan] I. targıl. Tarlan at. II. diyal. Sörelgän, aşkärtelegän cir (TTAS III 44).

2.8.1.10.1 *tarlan* Kullanım Alanı

(KTTS IX 27) **Tarlan**, tarlan tarlan tas, Tarıkça, közden şığar jas, Tar kıyada torıktı, Toksandağı bul qu bas (K. Bekhojin, Qayran jas)

(KTTS IX 27) İtelginiñ ölkendigi laşınday boladı, türi kara **tarlan**, qonır jüندی, köbinese laşınğa uqsaydı (“Sport”).

(KTTS IX 27) Maydänger käre **tarlannın** sözine yeriksiz ilanasıñ. Söziñiñ jjanı bar siyaqtı (T. Berdiyarov, Soldat).

(KTTS IX 27) Bul şanjırak talay **tarlandardı** baulıp şığardı (“Sport”).

(KTTS IX 27) Jırlaydı, -dep aqın jaña dastandı, Jinaldı jurı, umıtpa sen bastadı; Al kәнеki, dombırañdı qolğa alşı, **Tarlan** aqın tolğañşı bir, tolğañşı! (Ä. Täjibayev, Jastar).

(KTTS IX 27) Astında jalğız , ayak artar kölik **tarlanboz** ğana qaldı (Z.. Şükırov, Qıyın tüyin).

(KTTS IX 27) Talaydı körgen, **tarlanboz** jurnalist tamsana jazdı (“Las”)

(KATS I 154) Ayqıra ala askarlar jatıp şögip, Jer şaşıp, köktiñ kölbep tösin emip. Oynağı quba **tarlan** tağı añdarın Täbeti tau-tasına qoyğan telip (İ. Jansügirov, Şığ.)

(TTAS III 44) Tarlandığı tartay, kırdığı kyan. Äytem. Tarlan cirne saz yotmas Mäkal

2.8.1.10.2 *tarlan* Anlam Açısından

Temel Anlam

Tarlan ‘kahverengi’

Türkçede *tarlan* sözcüğü ‘kahverengi’ anlamında kullanılmaktadır. *Tarlan*

Türkçede daha çok yaşlı ve güçlü hayvanın tüyü için ‘kahverengi’ anlamında kullanılmaktadır.

Yan Anlam

Tarlan ‘güçlü, tecrübeli’

Kazak Türkçesinde *tarlan* 2. Mec. Tajiribeli, maytalman, öz isiniñ şeberi.’

Tecrübeli, usta’ anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin: *Tarlan boz* 2. Mec. Köpti körgen täjiribeli, maytalman ‘çok görmüş yaşamış, güçlü’ (KTTS IX 27) anlamlarında kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesinde *tarlan*: Sörelgän, äşkärtelgän cir (TTAS III 44).

2.8.1.11. *qaltar*

Hakas Tü. haltar ‘doru’ (HaktS 142), Teleüt Tü. kaltar : koyu kahverengi at donu (TelAS 45).

2.8.1.11.1. *qaltar* Kullanım Alanı

Hakas ve Teleüt Türkçesi sözlüklerinde tespit edilne *qaltar* sözcüğünün kullanım alanını belirtmek için malzeme tespit edilememiştir.

2.8.1.11.2. Anlam Açısından *qaltar*

Temel Anlam

***Qaltar* ‘kahverengi’**

Hakas ve Teleüt Türkçesinde tespit edilen *qaltar* sözcüğünün genel olarak ‘kahverenegi’ anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır.

Yan Anlam

Hakas ve Teleüt Türkçesinde *qaltar* sözcüğünün kahverenginin tonları olan doru, koyu kahverengi’ anlamlarında kullanılmaktadır.

2.8.1.12. *or*

İslami ç. xi. yy. Karahanlı Tü. **ör** ‘between sorrel and bay’ (DLT Dankoff-Kelly-Index 251). xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Kuzey-batı (Kıpçak): Kazak Tü.: **op**

[or] Kızgıltım, qonır tös ‘Kırmızımsı kahverengi renk’: Or at: Qulanmen sağılışkan jılkı tuqımı. *Or köz*: Döngelekşe bitken, sarğış köz; koy köz. Or 3. Aq tüsti bor tarizdi jetilgen, iri, ülken. *Or koyanday orğıdı*: Zauladı, zımıradı: *Or tekedey pıskırdı*: seskendi, sekendirdi mağmasında (KATS XI 713)

2.8.1.12.1. *or* Kullanım Alanı

(KATS XI 713) Tek yeşkide kezdesetin börte, şubar, or; iri qara men yeşkidetarğıl tüster jiyi kezdesedi (H. Arınbayev, Qaz. etnogr.).

(KATS XI 713) Körşi üydegi apa öniñ or yeşkisin or lağın äkelip berdi (M. Tiyesov, Dala).

(KATS XI 713) Qaysibir kezde Qaraqatınıñ yeki or lağı topırlap jügirisedi (Ä. Nurpeyisov, Qan men ter);

(KATS XI 713) Or attıñ tanauı aqtau, tüsi qulager teri men tuyaqtıñ astaşkan jeri sarğıştau keledi Qazaq tili. Aymaq. Sözdigi).

(KATS XI 713) Atı aq mamıñın qandamay-aq tuzaqpen ustap, üpildek sağağınan sipap koyıp, ana or közine ölgenşe qarap qana otıratın bir perizat yeken (H. Yesenjanov, Aq Jayıq).

(KATS XI 713) Şegir közimen Şakiläni, or közimen Azusarını aıp tur (Q. Jumaliyev, Jaysañ jan).

(KATS XI 713) Birese ot sıkıldı apanğa aşkan, Joq älde or koyan ba orğıp qaşkan?! Birese kürsingendey, küñirengendey, Janday-aq qap-qarañğı qayğı başkan (M. Jumabayev, Şıǵ.)

(KATS XI 713) Patşa kelip qarasa, oq jılanday ıskırıp, or tekedey pıskırıp, jigterdi butına kısıp-kısıp tıştırıp (Muñdıq-Zardıq),

(KATS XI 713) Or koyanday orğığan sur gazik sovhoz direktoriniki yeken. M. (Hasenov, Berlin).

(KATS XI 713) Or koyan- koyanardıñ işindegi yeñ irisi, onıñ tiridey salmağı jeti kilogramğa deyin jetedi (H. Qıdırbayev, Daa).

(KATS XI 713) Olar osında or marqanıñ yetin jeu üşin yemes, Darhannıñ dauın qızıқтаuğa kelgen (Ä. Kekilbayev, Dala ballada.).

(KATS XI 713) Or kiyiktey [tekedey] orğıdı. Sekirdi, asır saldı, oynaqtıdı. Bala or kiyiktey orğıp şıǵıp, yek-üş qurttı jıpıra ketti (S. Berdikulov, Aspan).

(KATS XI 713) Qastarına jetip barsa, qızdar şaşbaları sıñğırlap, or tekedey orğıp jöneledi(Ä. Böriyev, Aq biday).

2.8.1.12.2. Anlam Açısından *or*

Temel Anlam

Or ‘kırmızımsı kahverengi’

XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde ‘between sorrel and bay’ (DLT Dankoff-Kelly-Index 251) ‘kahverengimsi’ anlamında geçen *or* ‘kırmızımsı kahverengi’

anlamında kullanılmıştır. Günümüzde çağdaş Türk lehçeleri sözlüklerinden sadece Kazak Türkçesinde or ‘kırmızımsı kahverengi’ anlamında kullanılmıştır.

2.8.1.13. oy

İslami ç. xi. yy. Karahanlı: **ōy** ‘ash-colored (horse)’ (DLT-Dankoff-Kelly-Index 44), EKıp. oy (II) “kül rengi” (TA) (Toparlı, 2007: 207), xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Hakas Tü. oy I. ‘kula’ (HakTS 329), Tuva Tü.: **oy:** gnedaya, krasnovatayarıjaya, bulanaya (Tsengel diyalketi) (LJTDTY 15).

2.8.1.13.1. oy Kullanım Alanı

Karahanlı Türkçesinde yazılmış olan Divan-ü Lügati-t Türk’te geçen oy Eski Kıpçak Türkçesinde de kullanıldığı tanıklanmıştır. Oy sözcüğü Hakas ve Tuva Türkçesinde tespit edilmiştir. Ancak cümle örneklerine ulaşamamıştır.

2.8.1.13.2. Anlam Açısından oy

Oy ‘kahverengi’

Karahanlı Türkçesinde **ōy** ‘ash-colored (horse)’ (DLT-Dankoff-Kelly-Index 44), EKıp. oy (II) “kül rengi” (TA) (Toparlı, 2007: 207), xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Hakas Tü. oy I. ‘kula’ (HakTS 329), Tuva Tü.: **oy:** gnedaya, krasnovatayarıjaya, bulanaya (Tsengel diyalketi) (LJTDTY 15).

2.8.1.14. ker

Saha Tü.: ker ‘beyaz’: Kölötö buollağına, xaamılaax xara attaax, sielliileex sierattaax, coruoluur çuoğur attaax, suruk kere attaax; Teleüt Tü.: ker: Gövdesi kızıl,

ayakları ve yelesi kara olan at, doru at, ker palık ‘balina’ (TelAS 54). Kazak Tü: kep [ker] ula men torını aralıındaı maldı tüsi. ‘Kula ve doru renginin arasındaki hayvan tüyü rengi’, – Yendeşe, Akbillekke ker joramdı yerttep, özim aparıp salıp aytayın, - dep Birmaan tıka jöneldi (J. Aymautov, ı.). Ömirde önşen ögey bar. Ömirdi işken u suıyın, Ker şolaktı, ken kiyim, Keuregen köp kedey bar (M. Jumabayev, ı.). arlı boran suıta Akdalaman uldırap, Ker bulaqpen buldırap, Ker ulındı ulan dep, Urınıp aldı, araım (. Japsarbayev, Söyle.). Taıyama takanım tal-tal monşaq, jarasar ker biyege ker ulınşaq. Ker ulınşaq oynadı at boldım dep, Uzatan ız jılaydı jat boldım dep (Aytıs). Bulan ıyırıkpen kele jatan ker dönen kilt burılanda yelgezek jigit o jaktadır oypaa uşıp tüse jazdadı (Ak biday). Mu da alıp jayına, jr da alıp, Otıramın kalamdı ıa malıp... Kezip ketkim keledi ke ölkeni, Ker bestisin bireudi urlap alıp (M. Maatayev, ı.). // Ker at, tulpar. Uzay berdi Mäniker Tulparlıı malim ker. Töketay Yer Töstikke Burıldı da “oş” dedi, “Bolma dep yem äbiger” “osaylap uran şakırdı” (K. Äzirbayev, Tad. ı.). Ker jaal: akşıldau jaası bar ker (a): Onı art jaınan ker jaal bir a zu yetip öte şıtı (S. Begalin, Uaqıt). Ker jaylau: Adam ayaı köp basa bermeytin, alıstaı şöbi şuygin jaylau. Ker ula: Jılını ker men ula aralas tüsi: Yertede ötker ker ula attı Kendebay batır turalı yertegi yestigenimiz bar (“az. Ädeb.”). Tösin bir kez dübirletken ker ula at, Mınav dala aza uşın ke tura (S. Orazayev, Dala). ara ker: Jılını arası basım ker tüsi: Özen boyımen orta jastan asıp ketken bir adam ara ker atpen jele jortıp keledi (“az. Ädeb.”) (KATS VII 636-637), Sarı Uygur Tü.: **ker** ‘koyu sarı’, ker boa “koyu sarı boa” (YJU 36).

2.8.1.14.1. *ker* Kullanım Alanı

(KATS VII 636) – Yendeşe, Aqbilekke ker jorğamdı yerttep, özim aparıp salıp kaytayın, - dep (KATS VII 636) Birmağan tısqa jöneldi (J. Aymaitov, Şiğ.).
(KATS VII 636) Ömirde öñşeñ ögey bar. Ömirdiñ işken u suıyın, Ker şolaqtı, ken kiyim, Keuregen köp kedey bar (M. Jumabayev, Şiğ.).
(KATS VII 636) Qarlı boran suıqta Aqdalamen küldirap, Ker bulakpen buldırıp, Ker qulındı kulan dep, Urınıp qaldıñ, qarağım (Q. Japsarbayev, Söyle.).
(KATS VII 636) Taqiyama takqanım tal-tal monşaq, jarasar ker biyege ker qulınşaq. Ker qulınşaq oynadı at boldım dep, Uzatqan qız jılaydı jat boldım dep (Aytıs).
(KATS VII 636) Bulan qıyırıqpen kele jatqan ker dönen kilt burılığanda yelgezek jigit oñ jaқтаğı oypañğa uşıp tüse jazdadı (Aq biday).

2.8.1.14.2. Anlam Açısından *ker*

Ker ‘kahverengi

Saha, Teletüt, Kazak ve Sarı Uygur Türkçesinde ker sözcüğü ‘kahverengi’ anlamında kahverenginin çeşitli kırmızıdan griye kadar uzanan geniş yelpazeyi kapsayan renk olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.8.1.15. *tıǵ*

ix.-x. yy. **tıǵ** (IB 32) 50. *Tıǵ at kudrukın tüǵüp tigret, yazıǵ kodı yadrat.* (s. 24)
‘Demir kır atın kuyruǵunu düǵümle ve onu osurtuncaya kadar son süratle sür; yağız atı (da) yıkılıp yere yayılınca kadar koştur’ (IB 24), xi. yy. **Karahanlı ç. tıǵ**
‘between sorrel and bay (horse) (DLT-Dankoff, Kelly-Index 189).

2.8.1.15.1. *tıǵ* Kullanım Alanı

Tıǵ sözcüğü Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde tanıklanmıştır. Ancak kullanım alanı için cümle örneği kaydına ulaşamamıştır.

2.8.1.15.2 Anlam Açısından *tıĝ*

Tıĝ sözcüğü İrk Bitig’de ‘demir kırığı’ (IB 24) anlamında at rengi olarak kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ise ‘between sorrel and bay (horse) (DLT-Dankoff, Kelly-Index 189) *tıĝ*’ ‘kahverengimsi gri’ anlamında kullanılmıştır.

2.9. “Mor”

2.9.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Mor” Kavramı

2.9.1.1. *yipkin*

ix. yy. Bud.Tü.ç. *yipkin ordu-luy* (TT VII 22); IX-X .yy. *yipün* (AY y. 347/10, 499/18, 658/13, y. +i 651/1.), İslâmî ç.: XI. yy. Karahanlı ç.: *yipün* ‘koyu kırmızı, mor, menekçe rengi’ (KB 67, İndeks 546), *yepün*, *yepgil~yepgin* ‘purple’, *yepgin* ‘dark green or deep purple’, *yepün* (DLT-Dankoff-Kelly-Index 223); xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk Lehçeleri: Kuzey-Batı (Kıpçak): Karayim Tü.: *yipkin*, *ipkin*, *ipkin*’ 1. ‘mor (boya ve renk), 2. ‘Erguvani’, ‘renkli kumaş’, *yipkinli* ‘mor olan’ *yipkinli uprak* ‘mor elbise’ (KarRPS 245).

2.9.1.1.1. *yipkin* Kullanım Alanı

(TT VII 22) 45. *yipkin* ordu-luy. bu işik yavız ol. (VII, 22) Sein palast ist violett. Diese (Schwelle) ist Schlecht. (s. VII. 22)

45. *yipkin* ordu-luy. bu işik yavız ol. (VII, 22)

Sein palast ist violett. Diese (Schwelle) ist Schlecht. (s. VII. 22)

13.T II Y. 29

Notlarda/ Anmerkungen:

Ordular hakkında (VII, 64):

1. *yipkin* orduluy –violett (Ketu).

(AY) Yipün y. 347/10, 499/18, 658/13, y. +i 651/1.

(AY) 338 (1) *altun önglög yaltrıki .. yipüni yürüngi uz adırtılg .. yime k(a)ltı(3) altunlug tag .. 651¹ (X. 27a.)*

Yipün y. 347/10, 499/18, 658/13, y. +i 651/1. (AY)

(DLT I 395) Kızıl sarıĝ arkaşıp /*Yipkin* yaşıll yüzkeşıp

Bir bir kerü yürkeşıp /Yalñuk anı tanĝlaşur

2.9.1.1.2. Anlam Açısından *yipkin*

Eski Türkçe döneminde *yipkin*, *yipün* biçimlerinde ‘mor’ anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır.

2.10. “Karışık renk”

2.10.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde “Karışık Renk” Kavramı

2.10.1.1. *ala*

Proto-Tü. ***ala** ‘ala, lekeli, çizgili’ (Tenişev 607-608); viii. yy. KökTü.:-; ix. yy. āla ‘ala, alaca, karışık renkli’, *āla atlıg yol tengri men* ‘alaca atlı yol tanrısıyım’ (IB 2); Bud.Tü.ç. Maitr.-, **ala** ‘cüzam hastalığı’, ‘cüzam hastası kişi’, *qavqin qilip, ala kişi-gä sürtsär ala-si kiđär* (TT VII 34); ix-x. yy. AY-; IS-; ala: *alasız bir teg mengilig bolz-un-lar* ‘istisnâsız hepsi birden huzûra kavuşsunlar’ (ETŞ 234-235); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **ala** ‘ala, alaca’ *ala bol-* (KB 6579 İndeks 16); **ala** ‘ala, alaca’ ‘ala tenli, alaca tenli kişi ki bir çeşit deri hastalığından vücudunda alacalar olur, apraşlık (DLT I 81-28, 91-20), *ala at* ‘ alaca renkli ala kır at (DLT I 81-28), *ala* ‘insanın içinde olan gizli şeyler’ *alasin* (DLT I 425-12), *alaçu* ‘alaçuk, çadır’ (DLT I 136-12), *alaçulan* ‘alaçuk edinmek’, *alaçukdı* (DLT III 205-16), *alar-* ‘kamaşmak (göz), kızarmak, al olmak, ala olmak, alacalaşmak’ (DLT I 179-6, 8, 9, 11), *alart-* ‘belertmek, yan bakmak’ (DLT III 428-11, 13), **ala** ‘spotted black and white (horse)’ (DLT-Dankoff, Kelly-Index 7), RKT-, Harezmi ç.: xii. yy. ala ‘ala’ *ala boldı at* (ME 163/2); xii-xiii. yy. ala ‘cüzam, cüzamlı’, *alalık, alaluk* ‘cüzam hastası, cüzamlı’ (AKT-Borovkov 18b,22; 18b,17; 138,4), xiv. yy. ala ‘ala renkli; bir çeşit deri hastalığı, cüzam hastalığı: *ala monçuk, ala bol-, alası* (KE-Ata 249v13, 232r79,

225r5, 120r5), **ala** ‘karışık renk’, *ala tur-* (NF 55-1, 2, 5; 56-16; 72-16; 73-1; 56-12, İndeks 13), **ala** ‘ala’ (HŞ 1945/10); EKıp.: xiii-xiv. yy. **ala** [ala] ‘schekig, gehalbirt’ (CC 114,24 r. (s. 34), **alaboğa-** ‘irgend ein grosses Seetier’, ‘cetus’ (CC 160,11 r. (s. 34), **alabota-** Gänsefuss (CC 113, 23 (s. 34), **alača-** scheckig, ‘gestrift’ (CC 114,25 r. (s. 34), **alaçuq-** ‘Hütte’, ‘cabana’ (CC 79,14 (s. 34); **ala** (I) ‘benekli, alaca’ (CC GT, İM, KK, TZ-KTS 6), **alaça** (I) KTS 6), **ala** (II) ‘alaca at’ (KI-KTS 6), GT-, MKıp.: BM-, **ala** 1. ‘benekli, alaca’ (GT, İM, KK, TZ-KTS 6), ala 2. ‘alaca at (Kİ- KTS 6), *alabula* (TZ-KTS), *alaça* 1 ‘ala renkli, alaca’ (DM, TA, RH-KTS), *alaça* 2. ‘ala renkli at’ (Kİ-KTS), *ala kidiş* ‘melez at’ (TA-KTS), *ala yapışkan* ‘balıkçıl’ (BM-KTS), *alçal* ‘ala renkli, çil’ (TA-KTS), *alağan* ‘değişken’ (BV-KTS), Doğu Tü.: xv-xvi. yy. **ala** ‘ala’ (BN 281a), xviii. yy. **ala** ‘ala’ *ala bula ala böke, ala tağ, ala toğan, ala toğanak, alaca, alaca serce* (San.-Index 49r, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29), *ala çapğun, alaçuk; alaxan wa alaman, alar, ala faxta, ala karak, ala karga, ala kurgan, alak bulak, ala kulang alaman, alamancı, alamancılığ, alankawa, alanc, alaņ, alaw, ala yontlu* (San. 49v,1, 3, 6, 7, 8, 9, 12, 14, 16, 17, 19, 22), Batı Tü. xvi. yy.: **ala** ‘elâ, ala, karışık renk, alaca’ (DK 7-1, 10-2, 14-4, 19-7, 20-6, 25-1, 32-12, 33-11, 35-7, 36-4, 37-13, 39-13, 41-1, 41-6, 60-3, 63-10, 66-5, 67-1, 69-12, 71-2, 73-12, 76-2, 76-6, 121-11, 126-9, 129-5, 131-7...), **alaca** ‘alaca, alaca bulaca, karışık renk’ (DK 38-3,411,244-6, 244-9,280-10), *ap ala* (DK48-13, 61-4, 90-6, 94-8, 96-13, 150-13), *alar / alan* ‘ala, aydınlık, ilk aydınlık, sabah aydınlığı’ (DK 11-7, 21-10, 109-12, 145-12, 287-13), Modern Tü. xix. yy. **ala:** ‘ala, alaca; *al’ at* ‘ala at’, *ala dag* (k.) ‘alaca dağlar’; *ala kaak* ‘bir nevi ağaç’, *ala tarkat* (çol.), *ala talbak* (t.) ördek ‘Anas olangula’(AAŞ 37), ala 4. ‘ala’ *ala kāk* (Tel.) ‘bir ağacın adı’, *ala talbak* (Tel.), *ala tarkat* (Şor), ‘gürlü kuşu’; *ala çığircık* (Osm.) ‘ala sığircık, çekirge kuşu’; *ala kuş*

(Alt.) ‘ala saksığan’, *ala karğa* (Tel.) ‘gri karga’; *ala baş* (Osm.) ‘ördek türü’, *ala tū* (Alt.), *ala tau* (Kir.), *ala tağ* (Sag.), Alatau ‘Ala dağlar’, *ala balık* (Kazan şivesi) ‘alabalık’, *ala bota* (Kazan şivesi) ‘karapazı, kazayağı’ (bitki türü); *ala cekre* (Osm.) ‘bitki adı’, *al’ at*, *ala yar* (Alt.) ‘yarısı ormanlık yarısı düzlük yer’, *kılınçın alası* (Osm.); *al öpkö* (Kir.) ‘boynuzlu hayvanın genel hastalığı’; *ala köñül* (Kir.) ‘sinsilik, hilekarlık’; *ala kar* (Kazan) ‘baharın eriyen kar’; *ala tenli* (Osm.) ‘cüzamlı’, *ala tenlik* (Osm.) ‘cüzam’; *ala şakşak* (Doğu Türkistan) ‘saksığan’; *Ala dağ* ‘bölge, mahalle adı’, *Ala-şahar* ‘şehir adı’; *Ala-çam* (Osm.) ‘mahalle adı’, *gözler ala görmek* (Osm.) ‘göz önünde yanıp sönme’; **ala** 5. 1) *ala çapkun* ‘kar ile yağmur karışık rüzgar’, *Ala Kurğan* ‘Herat’ta bir kale’; *ala köla* (Kazan), *ala ğula* (Kir.) ‘ala, karışık renkli’, *ala bula* (Doğu Türkistan) (OSTN 351-353); xx.-xxi. yy. Çuvaş Tü.: **ула [ula]** ‘ala, çizgili, benekli’ *ula yıta* ‘benekli köpek’, *ula laşa* ‘ala at’, *ula kurak* ‘karga’ (ÇRRÇS 149); Kuzey Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **ала** I. ‘ala, alaca’ *ala at* (AltTS 23), **ölö** ‘alaca’ (AltTS 143), Tuva Tü.: **ала [ala]** ‘ala’ *ala at*, *ala arjul* ‘ala yazma’ (TuvRSI 51), Şor Tü.: **ала** ‘ala’(ŞS 4), Hakas Tü.: **ала** ‘ala, alaca’ *ala inek* ‘alaca inek’, *ala at*, *hara ala at* ‘alaca, karayağız at’, *ala çohur* ‘alacalı, lekeli, benekli’, *ala pula* ‘alacalı, bulacalı’, *ala hula* ‘alaca doru’, *ala saraa* ‘iki tutamaçlı içki kabı’, *ala paris* ‘kaplan’, *ala puğa* ‘tatlı su levreği’ (HTS 34), IV. ‘koruyucu melek’ (HTS 34), Teleut Tü.: **ала** ‘alaca, karışık renkli’ (TelAS 4); Saha Tü.: **ала [ala]** ‘ala’ (RYakS 404); *ala turuya* ‘ala turna’ (STTT 38); Kuzey-Batı (Kırçak): Başkurt Tü.: *ala, sıbar* ‘ala’ (RBS 532), Karaçay-Malkar Tü.: **ала [ala]** ‘ala, karışık renkli, benekli’ *ala kiyiz* ‘ala keçe’, *ala çabağ* ‘forel’, *ala çıpçık* ‘şegol’, *alabaş* ‘saçının çoğu ağamış olan’ (KMTAS I 113), Karakalpak Tü.: **ала [ala]** 1. ‘ala’ *ala köylek* ‘ala gömlek’, 2. *ala* (atın rengi hakkında) *kızıl-ala*, *ğara-ala*, 3. ‘benekli’ *ala*

mäkiyen ‘benekli tavuk’, 4. mec. ‘kavga, anlaşmazlık; *alabacaq* ‘karışık renkli’ *ala satin* ‘alacalı saten’, *alabota* ‘kuğu’, *alabuğa* ‘tatlı su levreği’, *alageügim* ‘şafak vakti’ (KKalpRS 35), Karayim Tü.: **ала [ala]** ‘ala’, *alacamak* ‘alacalamak’ (RKarS 162), 1. ‘ur, mazı’, 2. ‘lekeli, çizgili, alacalı’ (KarRPS 61), Kazak Tü.: **ала [ala]** I. 1. Aq tüstün özge bir tüstermen aralasıp kelgen türü. 2. Mal, hayuanat-kus denesinin bir bölüginin aqşıl tüsine başka da tüsterdin aralasıp kelgendeği türü. 3. Auis. Birtegis, birkalıptı yemes, ärtürlü. // köz almasının aq tüsti qabığı. *Aq ala* ‘siyah veya başka renklerin beyaz renkle karışık olan çeşit’, *ala ayran* ‘bulanık, çamurlaşmış’, *ala arkan* ‘beyaz, siyah kıldan karıştırılıp yapılan sağlam ip’, *ala bas* ‘düz olmayan, beyaz, siyahı karışık’, *ala beren* ‘Avrupa’dan getirilen değerli kumaştan dikilen gömlek’, *ala bult* ‘değişken, yağmurla sonuçlanan bulut’, *ala doyr* ‘kalın kamçı’, *ala jazday* ‘ala yaz boyunca’, *ala jaulı a* ‘alaca bulaca, çeşitli, düz olmayan’, ä) arası bozuk, düşmanlı’, *ala köz* ‘beyaz kısmı daha çok olan göz’, *ala kölej* ‘ala gölge, karışık durumun yaşandığı zaman’, *ala körmedi* ‘dışlamadı’ v.s. (KTAS I 333-383), Kırgız Tü.: **ала [ala]** I. 1. ak menen başka tüstördün aralaş kelgen tüsü. 2. İntımaksız, öz ara fikir kelişpegen. 3. Tekşi emes, birdey emes, çala. 4. Aramzalık, mitaamdık, caman oy. 5. Birdey emes, ar türdüü. (KırgTTS 40), Kumuk Tü.: **ала [ala]** ‘ala’ *çubar-ala* ‘ala, alaca’ *çubar-ala at* (RKumS 380), Nogay Tü.: **ала [ala]** I. 1. ‘ala, lekeli’, *kök-ala* ‘mavili ala’, 2. ‘ala’, II. konuşm. ‘çeşitlilik’, *ala-gola*, *ala-kula* ‘çeşitli renkli, çeşitli lekeli, çizgili’ (RNogSl 36), Tatar Tü.: **ала [ala]** *Ak häm kara yaki açık häm tonık töslärdän torgan. Çuar. Ak, kük, kızıl h.b. töslär aralaştırılıp yalganıp yasalğan tegelgän* (TTAS I 43), Güney-Doğu: Özbek Tü.: **ола [âla]** *âk qâra, âk-malla vä ş. k. qârişik tüsli (hayvânlar tüsi haqida). Âla ât, âla hâqiz, âla tâvuq, âk âla: asâsan âk tüsi bilan acralib turadigan âla-bula. Qâra âla: asâsan*

*qara tūsi bilan acralib turadigan āla-bula. 2. Tūrlī hil rangli, yālli yāki gūlli; çipār. Āla (yālli) beqasam. Āla alak. 3. Kelişmāvçilik, nişâq, nizâ (ÖTİL I 528), Sarı Uygur Tū.: ala ‘ala’ “Ala Kuqaş” yır “Ala serçe” şarkısı’ (YJU 36), Yeni Uygur Tū.: لالا [ala] ‘ala’ (UygRS 44), Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tū.: ала [ala] 1. Garışığ rānkli, tūkünün bir hissəsi aǵ, o biri hissəsi başga rānkda olan. Ala at, ala inak, ala öküz. Ala-bula. Ala közlär ‘şahla közlär, açıq-mavi közlär. 2. Tahıl zāmisi vā ya şum suvarıldıǵda, su basmayıb guru galan yer, lākä, alaca. **Ala II.** Ganın pozulması nāticäsindä däridä ämälä kälän aǵ lākä (däri hästāliyi). // Hal, lākä. Ala düşmāk – hal düşmāk, aǵ lākä düşmāk. **Ala III.** 1. Alag 2. Yemäli köyärti. Ala: Bir sıra müräkkäb sözlärin ävvälindä sözün ifada etdiyi şeydä alalug, rānkbārānklik, alabulalıǵ, aǵ rān ilä garışıǵlıǵ, yahud yarımçılıǵ, geyri-müäyyänlik, daǵınıǵlıǵ, addabuddalıǵ, natamamlıǵ vā s. bu kimi hässälär olduǵunu bildirir (ADİL I 82-83); Gagauz Tū.: **alaca** 1) ‘ala, karışık renkli’, 2) ‘benekli, lekeli’ *alaca karannık* ‘alacakaranlık’, *alaca kuş* ‘aladoğan’, *alaca görmää* ‘göz önünde yanıp sönmek’, **alaca II** ‘nakış’ *alaca dikmää* ‘nakış dikmek’ (GRMS 38), Türkmen Tū.: **ала [a:la]** I. 1. Dürli reñklerden zolaklardan ibarat bolan. 2. Bir sıdırgın bolmadık. II. **ala** ‘Bir giden takır, düz yer’ (TDS 36), Türkiye Tū. **ala** sıf. 1. ‘karışık renkli, çok renkli alaca’, 2. is. ‘alabalık’, hlk. ‘açık kestane renginde olan, ela (göz)’. 4. is. hlk. ‘kekliğin boynundaki siyah halka’, *alabacak* ‘hlk. 1. Ayağı sekili (at) 2. ‘Ara bozucu, döneke, uğursuz kimse’, *alabalık* ‘alabalıkgillerden soğuk ve duru sularda yaşayan, eti turuncu ve lezzeti, 250 g’dan 2 kg’a kadar gelen bir tatlı su balığı’, *alabaş* ‘turpgillerden, alaçam ‘rengi kızıla yakın bir çam türü’, *ala gün* hlk ‘yazın güneş bulut arkasında kaldığında oluşan gölgeli durum’, *ala karga* ‘kargagillerden, iri gövdeli, ötücü, tüyleri alacalı bir kuş türü, kestane kargası’ 2. hlk ‘saksağan’, *ala**

sulu ‘yeni olgunlaşmaya başlamış (yemiş), 2. ‘iyi pişmemiş, suluca (yemek)’, *alata* ‘hık ‘az tavlı, yarı yaş, yarı kuru olan toprak’, *denizalası* ‘kemikli balıklar takımının alabalıkgiller familyasından denizlerde yaşayan bir balık türü’, *gölalası* ‘Avrupa ve Anadolu göllerinde yaşayan bir tür alabalık’ (TüS 63, 499, 773).

2.10.1.1.1. *ala* Kullanım Alanı

Irk Bitig 2. **Āla atlıg** yol tengri men. (s. 18) Alaca atlı yol tanrısıym. (27 s.)

Raghamati R., Eberhard W., (1936), Türkische Turfan Texte, VII Berlin,
23. T III M. 295

4. qavqin qilip, **ala** kişi-gä sürtsär **ala-si** kiđär(.) (VII, 34)

(Wenn man (daraus) Kleie macht und damit den aussätzigen Menschen einreibt, so wird sein Aussatz verschwinden. (VII, 34)

(TT VII) 23. T III M. 295

4. qavqin qilip, **ala** kişi-gä sürtsär **ala-si** kiđär(.) (VII, 34)

(Wenn man (daraus) Kleie macht und damit den aussätzigen Menschen einreibt, so wird sein Aussatz verschwinden. (VII, 34)

Budist Türk Çevresi

(ETŞ) 25. 1.5

Ark-a kamağ | biş aj-un tınlıg-lar oğuş-ı.

Alasız bir teg mengi-lig bolz-un-lar. (s. 234)

Diğer beş âlemdeki mahlûklar da,

İstisnâsız hepsi birden huzûra kavuşsunlar. (s. 235)

(CC) *qačan boydáj saçar-sen aar qovra biter; alabota tigenek dayy kükel biter*-wenn du Weizen säst, wächst an seiner Stelle Stroh (Unkraut) auf; Gänsefuss, Dornengestrüpp und Schlehdorn wachsen auf 113,23. (s. 61)

Ala: Ala tenli kişi: “ala at= kır at”. Beg Xanka ala boldı =Bey Hanın sözünü dinlemedi, karşı koydu, düşmanlarına uydu”. (DLT I 81-82)

Ala: Ferganaya yakın bir yaylak adı. (DLT I 82)

Ala Yığaç: Sınıra yakın bir yer adı. (DLT I 82)

Ala: Teninde alalık bulunan kişi. Şu savda da gelmiştir: kişi alası içtin. Yılkı alası taştın =insanın alası içinde, hayvanın alası dışında”. Bu sav, yaltaklanarak muhalefetini ve hıyanetini gizlemek isteyen kimse için söylenir. (Bu sav, bugün Anadolu da “İnsan alası içinde, hayvan alası dışında” şeklinde söylenilmektedir. B.A.) (DLT I 91)

Ala: Bir edattir; ivme, acele etme demektir. “ala ala =yavaş yavaş”. Bu kelimeye kef ve lam harfleri eklenerek alagil” de denir. (DLT I 92)

Ula: Kırdada belge, alâmet. Şu savda da gelmiştir: ula bolsa yol azmas. Bilig bolsa söz yazmas =alâmet olsa yol azmaz, bilgi bulunsa söz şaşmaz”. (Kırdada yolu gösteren alâmet olursa yol şaşmaz; bir kişide akıl bulunursa sözünde yanılmaz) (DLT I 92) (Anlaşıyor ki vaktiyle Türkler kırdada yolu göstermek için bir takım alâmetler, belgeler kordarmış. İşte eski Türk medeniyetinin yüksekliğine bir örnek daha. B. A.)

Karga: Karga. Şu savda dahi gelmiştir: “karga karısının kim bilir, kişi alasının kim tapar = karganın yaşlısını kim bilir, İnsanın içindekini kim anlar, kim sezer?”. (DLT I 425)

- Ala (I) “benekli, alaca” (CC, GT, İM, KK, TZ) krş. alaça (I) (Toparlı, 2007: 6)
Ala (II) “alaca at” (KI) krş. alaça (II) (Toparlı, 2007: 6)
Ala- “değiştirmek” (TZ) (Toparlı, 2007: 6)
Alaboğa “büyük deniz hayvanı” (CC) (Toparlı, 2007: 6)
Alabota “kaz ayağı” (CC) (Toparlı, 2007: 6)
Alabula “alaca bulaca” (TZ) (Toparlı, 2007: 6)
Alaça (I) “ala renkli alaca” (CC, DM, TA, RH) krş. ala (I) (Toparlı, 2007: 6)
Alaçu “çörden çöpten yapılan küçük adı çadır, kulübe, baraka, evcik (İH) krş. alaçuk (Toparlı, 2007: 6)
Alaçuk “çörden çöpten yapılan küçük adı çadır, kulübe, baraka, evcik (CC) krş. alaçu (Toparlı, 2007: 6)
Alağan “değişken” (BV) (Toparlı, 2007: 6)
Alağ (I) “fikir ayrılığı” (KI) (Toparlı, 2007: 6)
Alağ (II) “sarnıç, havuz (BM) (Toparlı, 2007: 6)
Alağ (III) “pekiştirme edatı” (TZ) (Toparlı, 2007: 6)
Alağ- “fikirleri ayrılmak” (KI) (Toparlı, 2007: 6)
Ala kidiş “melez at” (TA) (Toparlı, 2007: 6)
Ala yapışkan “balıkçıl” (BM) (Toparlı, 2007: 6)
Alçal “ala renkli, çil (TA) (Toparlı, 2007: 7)
Alçu (I) alçı (KFT) (Toparlı, 2007: 7)
Alçu (II) bir tür yemiş (KI) (Toparlı, 2007: 7)
Altuzla- “aldırmak, kaptırmak” (KI) (Toparlı, 2007: 8)
Alu (I) “alış” (TZ) (Toparlı, 2007: 8)
Aluç “alış, yabanî elma” (BV) (Toparlı, 2007: 8)
Aluşdur- “alıştırmak” (KF) krş. alışdur- (Toparlı, 2007: 8)
Ala mottled 281a (BN Ind 847)
Alaçuğ trellis tent 120a (BN Ind 847)
Alaış- at in hesitation (dudila şudan) 310b; Alahan va alaman in confusion 99b (BN Ind 847)
(NF55/2) Qaçan kim bu ala tonluğlar bu arıqğa kirseler taqı ol suwqa çomsalar, tonları aq bolur.
(NF 55/ 5) Taqı ala tonluğlar ol kimerse[ler] tururlar...
(NF 56/11) ..yarımınıñ tonları kâğıd menğizlig (12) aq turur taqı yarımınıñ tonları ala turur.
(NF 72/16) Cebre’il ‘as nazil boldı bēş miñg ferīşte bīrle, ala atlıg, aq tonluğlar (17) ādamī şūtarıñğa keldiler..
(NF 73/1) Qanı siziñ arañızda ala atlıg aq tonluğ erenler?
(HŞ 1945/10) bu tün kün **ala** at tig yügrür talmaz
(DK D7/2) Yañal ala iv yanında dikilse gerdek görklü, uzunca tenefi görklü.
(DK D10/V6) Ala şayvanı gök yüzine aşanmış-idi.
(DK D14V8) ala çaduruñ yir yüzine dikdürgil, atdan aygır, deveden buğra koyundan koç öldürgil.
(DK D20/5) arkurı yatan ala tağdan haber kiçe, hanlar hanı Bayındır’a haber vara
(DK D33V19) Ağ yüzlü ala gözlü gelin senüñ gider-ise
(DK D36/4) Toğsan yirde ala kalı ipek döşemiş-idi.
(DK D38) Ala Tağa ala leşker ava çıkdı.
(DK D38/4) Yidi biñ kaftanınıñ ardı yırtuflu yarımından kara saçlu sası dinlü din düşmeni alaca atlu kâfir bindi.
(AltTS 143) Ölö adına minip aldı onof

arı köndügi bardı. Folk. 'Alaca atına bindi ve ilerledi.'

KTAS I 66 **Ala** kıstay adam turmay, äbden şar tutkan kabırğalar, bugün ayak astı asıgıs aydağ-saydağ ağırtılğanı birden körinip tur (S. Muratbekov, Dos.)

KTAS I 148 Sırındı ayt mağan şöberem, Sulu süygün kele me? Surşar şüyün kele me? Aydındı **ala** tu alıp, Jauğa tigün kele me? (Dulat Babatayulı, Zamana)

KTAS I 154 Aykıra **ala** askarlar jatıp şögip, Jer şaşıp, köktün kölbep tösün emip. Oynağı kuba tarlan tağı aňdarın Täbeti tau-tasına koygan telip (İ. Jansügirov, Şıg.)

KTAS I 154 Kız kattı jüdegen eken. Aqşıl jüzi kuıldanıp, qonır közi ülkeye tuskendey, **alası** aykınırağ baykaladı (J. Moldağaliyev, Torğay)

KTAS I 160 Aspandı **ala** bulttar beldeulegen, Ağılıp tizbek-tizbek keruyenmene. Antalap anasıday Aq Edilge Aymalap aq mamasın seruyendegen (S. Mäulenov, Alıs ketip.)

KTAS I 161 **Alası** az, qara közi aynadayın, Jürekke ıstıq tiyip salğan sayın. Ülbiregen aq etti, aşık jüzdü, Tisi ädemi körüp pe eñ kızdın jayın? (Abay, Tol. Jin.)

KTAS I 196 **Ala** jorğaday jaysar jolqınırın tuqım-tegi belgisiz kök qaurınsınbalapanga ayırbastalı Nurmaqtın ağıyındarına unamağan-dı (Ä. Köşimov, Ek Bürkit)

KTAS I 107 **Alabuta**, ajırıq, Qarabulağ karamıq, Tüyekarın şırmauıq, Mal azıgın jırlayık (K. Äzirbayev, Tañd. Şıg.)

KTAS I 120 Adamzattı qorgay jürüp qan bastıq, Adamzattın azğınimen arbastıq. **Alasapıran** arpalıstan aman kap, Adamzattın ömirimen jalğastıq (M. Makatayev, Şıg.)

KTAS I 148 Dala ay-jay bolıp aqarıp kalğanimen, üy işi Äli **alakölenke** edi (A. Hangeldin, Tabıs Tağd.)

KTAS I 150 At tulap **alamannıñ** ayqasimen, Aq boran azan-qazan, aykay-süren, Tınıştıq kuşağına oraldı aulı (S. Omarov, Säuken)

KTAS I 166 Aynala stol ornatqan, Üydün işi tamaşa. Aynalı aq divan, Joq burıngı **alasa** (S. Mäulenov, Öleñd.)

KTAS I 188 Dala jatır. Dala –sal, Dala –kerim, Keşkurım beyuaqıt **alakeuim**. Qosşı jigit ağıtıp at ayılıp, Otkı koydı Şoqannıñ Qaragerin (M. Maqatayev, Şıg.)

KTAS I 126 Azuın şaynadı: alasurdı, jantalastı

KTAS I 144 Bul künde Kökiyık ta - bir tömpeşik, Aydarı **alasarıp**, ketken öşip. Köriñgen kölik penen maşınalar. Basına şığıp jatır entelesip (Ğ. Qayırbekov, Könsadağ)

KTAS I 161 **Alasurğan** şaldın sarnauı keyde şekten şığıp, ayağı sandıraqqa aynalıp ketti (S. Muqanov, Baqtaş)

KTAS I 163 Aynaldıra sebu: Tuqım sebu kezinde **ala-qula** jer qalmaq üşin dän-urıqtı egistiktı aynaldıra şaşu ädisi.

Azıq degende qara ala dorbamen bir dobra gına biday kalğan (B. Tursınbayev, Auılda.) (I, 127)

Köldi aynala qorığan qara ala qanattı, ädemi aydarlı, şarşamaytın sağ qulağ kızdıqstar (S. Seyfullin, Şıg.) (I, 145)

Aydarlı qarala üyrek: zool. (Lat. Tadorna cristata) Üyrek tuqımdasına jatatın, basında aydarı bar qara ala qus. Aydarlı qara ala üyrekün qoregi (I, 145)

Abakonır = Äbekonır: Atağı şıkkan zergerdin aldınamal tüşpeydi emes, birağ sol bayağı dört kanat şapta, **kökala** tütün, abakonır künköris (E. Kekilbayev, Ürker) (KATS, I, 32)

Altınay jimın kağıp, **kökala** abdıranın auzın köbirek aşa beretin küyge uşıradı. (J. Aymaitov, Şıg.) (KATS, I, 34)

Alista ayır taudın **kögala** bastarı aq bökendey mañkıgan jumır saurılı biyikter, aqquların tizbegindeu irkes-tirkes jon-jotalar körinedi (S. Köşimov, Kart Anşı) (I, 194)

Tazım, tazım, taqqan taz, Tazdı Quday qaqqan taz. Bes yeşkisın baqqan taz, Üy aynala qaşkan taz, Tuırlıqqa tışkan taz, Äuelki jındı kökek, **qonır ala qaz**...- dep ajualap iza kılışı yedi (J. Aymaitov, Şıg.) (I, 103)

Soldattar **sap-sarı ala** qurtşa qaynap, Attırdı zenbirekpen tüye baylap, Ankau jurt auzın aşıp turdı anırıp, Kempir-şal boz qaska ayttı "a, qudaylap". (B. Adambayev, Akböbek). (KATS, I, 30)

Bireu kökke borkin laqtırsa-aq bolganı, onın artınan **sarı ala** taqiyalar, bürikitay senşen tumaktar, **akquday** ayır qalpaqtar aspanga uşadı (J. Aristanov, Jalındı) (I, 194)

Şaymerdendi qıup jiberdi de, Sultanmahmut jerde jatqan qara jılanday qara bauğa tağılğan aq, sarı, qara, kök, kızıl, şubar, aq ala, torı ala, qara ala şüberekpen tıstalğan tumardı janıp jatqan ottın işine "kün fayakün" dep tastap jiberdi (D. Ädilev, Aqın Armanı) (I, 212)

Ala I. 1. 'ala' (atın tüyü hakkında); ala a't 'ala at' 2. 'Çizgili, ala' ala arjıl 'çizgili yazma', II. 'ala şoru 'zor, hiçbir şekilde olmayan'; çüve aytırarga, ala şoru kiji 'bir şey söylemesi zor kişi (sorsan cevap vermez) (TuvRS 51),

Ala-bula ' çeşitli tüylü, çeşitli renkli', ala bula çılgı 'çeşitli tüylü sürü', ala-bula çakpalıg, aldın uruk södürgelig (Bilmece) Cevabı: saaskan 'saksağan' (TuvRS 51).

Dözü üzük ulug **sarala** tayga, Köstüp turar mindig boop-tur. "Kökü kopuk bgyğk sarı ala orman, Görünüyormuş" (TuvD s. 82-83)

Demgi **sarala** taygazı, Şimçeş deen işkaş bolgan. "Deminki sarı ala ormanı, Kııldamış gibi olmuş" (TuvD s. 82-83)

Demgi **sarala** taygazı kurup kılaştaza-la, Tınnıg çüve bolgan bolgaş "Deminki sarı ala ormanı kalkıp yürüyünce, Canlı bir şey olduğu anlaşılmış" (TuvDs. 82-83)

Aldın ala sıınnıñ çanınga çedip kelgeş "Altın ala geyiğın yanına gelip" (TuvDs. 86-87)

(TAH 109) Hır yılğahı, ağa, ay, tauzarzan / Hıın ala ikan qarzarzan.

(TAH 295) Ala tauzar tulı ağaslıq, yemeşlek: seyä, yeläk, böldörgän, qarağat, muyıl, balan.

(TAH 295) ..alabuğa balıqtarı itek qunısı keüek bula ine.

Karaçay-Malkar

Ala: 1. Sıf. 1. Pyostrıy, çok renkli, lekeli. Pyatnistıy / Qolan, çubar. (KMTAS I 113)

Tonguznu alası, qarası bolmaydı (Nart söz). (KMTAS I 113)

*Sırtını yüsüne mazallı ala küyüz cayılğança, kızıl, sarı, aq gokka hansla tobuğa cetgen cap-çaşıl kırdıknı türlü oyuula bla seyirlik casağandıla. Hubıylanı O., Amanat, III, 122) (KMTAS I 113)

2. Svetliy, Carıq. Baldaşdan cuq da qalmağandı: ulla ala közleri terenden qarapdıla. (Bayramuqlanı H., Cilla bla taula, 411). (KMTAS I 113)

Oy qaçırağda eki qaz, Biri ala, biri boz. "Qaraçay halk cırla", 40. (KMTAS I 113)

Ala kıyız: etn. Voylok so vkatannım uzorom / Türlü-türlü tüşünlü cünleden oyuula salınıp, urulup etilgen kıyız. Qaraçayda bla Malkarda ala kıyız etiuçü tişirula köpdüle. (KMTAS I 113)

Ala kıtay: qaraç. Basma. [Hoca], ala kıtay, çerkesim degença uçuz qumaçlıdan qatınına da, kesine da kıyimliklege ahçadan ne çığarın tergep, tükençiğe bergendi. Yörtenlanı A., Nasra Hocanı hıparları, 21. 2. (KMTAS I 113).

Ala-çola I sıf. Poverhnostniy, neglubokiy / Tıngılı, teren bolmağan; Ol mahtansa da, anı bilimi ala-çola edi. (KMTAS I 118)

*Ala-çola hapaarlağa iyanmay turup, endi [Giji] teren bilirge dıgalas etedi. Hubiylanı O., Dert, 127. (KMTAS I 118).

Ala-çola II hal. Söz. Poverhnostno, koye-kak, tyap-lyap, çerez pen' kolodu / Küçden –butdan, hılı-mılı, çegine cetdirmey. İşni ala-çola tamamlau. (KMTAS I 118).

Ala çabaq: forel / Yüsünde kızıl em qara tamğaları bla, eti tatiulu giçerek çabaq. [Kız:] Ol seni eltgen suunu túbünde Men ala çabaq bolğa edim. "Malqar halk cırla", 211. (KMTAS I 114).

Ala çıpçıq. Şegol / Çorbat çıpçıqlanı qauumundan carıq qolan tükü, cırlauçu qanatlıçıq. Ala çıpçıq qanatlılanı bek ariularındandı. (KMTAS I 114)

Alabaş: sıf. Belogoloviy / Qalğan cerleri başha türsünlü, başı ua aq bolğan. Alabaş qozuçuqla kögerip kelgen üy başlada qırdışçıqğa tişçiklerin ilindirip küreşedile. Bayramuqlanı H., Çolpan, 143. (KMTAS I 114).

Cangı tuuğan alabaş buzouçuq anasını emçegin eme turğanlay, cerni tepindirip, topla atıldıla. Qobanlanı D., Taulada tauuş, 285. (KMTAS I 114).

(KKalpRS 35) Mal alası sırtında, adam alası işinde.

(KKalpRS 35) İyttiñ auzı ala bolsa da, böri körgende biriger.

Karayim

Kazak

(KATS I 333) Ala qurdıñ bir şetin kürmep, ilmek kılıp, şandırlap turıp tarttı (J. Aymautov, Şıǵ.).

(KATS I 333) Kebejenıñ tör jaǵındaǵı tırsıǵan ala qapqa burıla bere, dombıranıñ ünin estip, tabaǵın bılay qoya saldı (A. Kekilbayulı, Şıǵ.)

(KATS I 333) Ala kiyimdi, dırau qamşılı atarman, şabarmandar yeken (M. Äuezov, Şıǵ.)

(KATS I 333) İyigında qorjını, qolında aq tayaǵı, ala şapandı kök küldärimen yeki-üş orap alıptı (Ş. Murtaza, Juldız).

(KATS I 333) –Ket-ey! Şıq!- deşip, ala moynaq itti şıǵarıp jiberdi (S. Seyfullin, Ängim.).

(KATS I 333) Körgen soñ Qodar munı boldı dertti, Ala bedeu baytalmen kelip jetti (Batırlar jırı).

(KATS I 333) Anau betkeyde köterem ala siyir tura almay, soqtıǵıp ölip yedi (J. Aymautov, Şıǵ.)

(KATS I 333) Küreñ at ala biyeni qutqarmay, qarnın şermenjetip qııp jetti (B. Şalabayev, Ömirde.) (hayvan donu)

(KATS I 333) [Uäyhan] Jer ala, bult tola, osı öñirge jañbir tegis jaudı ma dep, barlaǵalı attandı (N. Ğabdullin, Ömir küyi). (düz, sabit olmayan, çeşitli)

(KATS I 333) ...Öñdeu zattarı ala tögilse, yeǵın de ala şıǵadı (Ğ. Mustafin, Jıyırma bes)

(KATS I 333) Alası ayqın ülken közderi burınǵıdan da ülkeyip, ötkirlenip ketken (S. Şaymerdenov, Bolaşak). (köz almasının aq tüsti qabıǵı)

(KATS I 333) Şay quyǵan keliñsek aldına tüsken jaulıǵınıñ uşın keyin seripken bolıp, alası mol nurlı janarımen küyşiniñ jüzin bir şarpıp ötti (A. Kekilbayulı, Şıǵ.)

Kırgız

(KırgTS) Menin ala topu, özbeke çapan kiyip oturganı abamdın közünä körünä kaldı (Barpı). Jerge ala şalca caya salıǵan (Abdukarimov).

(KırgTS) Altooñ ala bolsoñ-aldındıǵını aldırasıñ (makal).

(KırgTS) Akşındabay cakşı aydaǵın, Ala taştap cürböǵün (Bökönbayev).

(KırgTS) Adam alası –içinde, mal alası-tışında (makal)

(KırgTS 40) Ala çukul-tekşi emes, ala-bula, tegiz emes, birdey emes. Ala-kula kıluu-ırkın ketirüü. Ala-kula körüü- birdey körböö birdey dep esepseböö. Ala şalbirt- jaz

aldında kar erip, batkak bolgon mezgil. Ala kiyiz. Ala cipti attabagan böröönün bir neresini albagan, biröögö kara sanabagan camandık işke barbagan. Böksönün alası- Bürküttün bir türü. Ala cazdan- erte cazdan. Ala caydan-erte caydan, cay baştalgandan. Kara ala- Bürküttün balası. Kök ala kılıu, kök ala koydoy soyu – etin kögörtö uruu, ayabay katuu saboo, tepkilep saluu. Kızıl ala kılıu- oozumurdun kancalatı uruu, saboo. Ala döñ-suusun katarında cutup ciberü üçün suu koşulgan sorpo. Ala küü. Ala kol- adiletsiz, bardığına birdey, teñ karabagan. Ala köödön.
(KırgTS)

Ataga balanın alalığı cok (313)

“Baba için çocukların (birbirinden)farkı yoktur” (Şavk, 2002: 34)

Ala kargada alasañ bolsun (151)

“Ala kargada alacağın olsun” (şavk, 2002, 16)

“Ala kargada alacağım olsun,(alamazsam gözümü oysun)”

Ala karganı altı cılı baylasa da, tezek çokuganın koyboyt. (152)

“Ala karga altı yıl bağı kalsa da, tezek gagalamayı bırakmaz” (Şaavk, 2002: 16)

Albagan kuştan , ala moyun çımçık artık. (155)

“Avlamayan avcı kuştan, ak boyunlu kuşçağız yeğdir.” (Şavk, 2002: 16)

(NE 131) Sonda bolgan eki gaları birevi ala şoşka, birevi kula şoşka boladılar.

(NE 137) Ay mingen ala at, kün mingen kök at, paygambar mingen kızıl yiyren kaska at, biriniñ tügin biri aşagan yılkı, Almas-hannıñ bermes kızı hanga hatınlıkka yaraydı.

Ala s. Ak hām kara yaki açık hām tonik töslärdän torgan. Attan ala da tua, kola da tua. Mäkal'. Ala kaz işek töbennän kitmiçä bu öç soldatnı centekläp küzätä başladı. Ä. Yeniki. // Çuar. Ak, kük, kızıl h.b. töslär aralaştırılıp yalganıp yasalğan, tegelgän. Romanovlarınıñ tugañ, käläş alğan könnärendä härber kapka başına elenep, cırgä salınıp töşkän ala flaglarını kürep öyrängän keşeler öçen bu kızıl flag bik sayer toyeldi. M. Gafuri. (I, 43)

Ala balık - söläyman balığı semyalıgınnan tau yelgalarında, küllärdä ürçi torgan, kızıl hām kara timgelle balık; Rusçası: forel'. – Sevan külenä ala balıklar totarga menärbez. G. Äpsälämov. *Ala karga* – kozgınnar semyalıgınnan aralaş kara hām sorı yonlı koş. Ber ala karga taş östendä balık çukıy. İ. Gazi. *Ala miläüşä* bot. – miläüşäneñ ber töre, bakçada üsä, harbe çäçäge öç töstän tora. *Ala kar* - yazın kırlarınıñ açıla başlagan, cirneñ alalangan vakıtı. Yaş balalar çanğı şua ala karda. M. Cälil. *Ala kardan* – irtä yazdan. *Ala küz* – k. akay küz. Yaş yelkı dereldi, anıñ zur ala küzlärendä kurkulu doşmanlık utı yana ide. G. İbrahimov.(I, 43)

Alabuga i. zool. Çäneçe kanatlılar törkemennän kızgılıt yözgeçle, buy-buy tapları bulğan yertkiç balık; Rusçası: okun'. Küz aldımında kızıl kanatların kabartkan, avızın açkan alabuga torsa da, süzem ikençe buldı. A. Ähmät. (I, 43)

Alabuta bot. 1. Yafrakları onçıl kunik belän kaplangan üsemlek, çüp üläne. İptäšem, çitan buyenda üskän alabutalar arasına posıp, tış yakta kaldı. M. Ämir.

2. Şul ülänneñ orlığı, börtege. // s. mäg. Şul orlıknı tartıp häzerlängän (on turında). Yabığıp, tirese söyagenä yabışıp betkän timerkükne pot yarım alabuta onına almaştırdılar. G. İbrahmov. // s. mäg'. Şul onnan peşerelgän. Olauçı abıy [Gabdullaga] öydän alıp çıkkan keçkenä alabuta kümäçeneñ ber çiten sındırıp birde. Ä. Fäyzi. (I, 43)

*** Allay disäñ, şöpşäneñ küzläre kara bulmıy bugay. F. Hösnı. (I, 43)

Alakay i. diyal. Akay küzle keşe. – Ya, bu tikle yalagay bulır ikan, ceñem söymmi şul alakaynı. Ä. Kamal. (I, 43)

Alakanat i. gadi. S. isk. Avıldan şähärgä kilep, proizvodstvoda vakıtlı eşläüçelärneñ küpçelege-alakanatlar. Yaz citep, cir kibü belän, alar üz avıllarına, kır eşenä kaytıp kitälär. K. Tinçurin. (I, 43)

Alakayuf. Diyal. K. akayu. Alarnıñ da şul sezneke şikelle küze-başı alakaygan ber asrauları bar. G. Kamal. (I, 43)

Ala-kola s. Ak häm kara töslärdän torgan, ala. Ä bit tau başları açılığa inde kayçan, hatta äramäleklär häm tugaylar da küptän ala-kola bulıp kalgannar. M. Şabay // Törle tösele, çuar. Ala-kola, kara-çuar barı betep, Kızıl bayrak kına kalır Cir şarında. M. Gafuri. [Säyfi] töse uñgan ala-kola külmägenen itägen tartkalap, söylänä-söylänä tāmāke törergä totındı. G. Bäşirov. (I, 43-44)

Ala-kolalanu f. Ala-kola töskä kerü.

Ala-kolalık i. Ala- kola bulu. Bik baylık, ---pöhtäle belän eşlängänlege kürenep tora torgan bu yortnıñ häzerge kıyafäte, ala-kolalıgı, kupkalap, cimergälägänlege --- künelemne karalta, moñlandıra, ällä nişlätä ide. F. Ämirhan.

Alak-şalak s. diyal. Cilbäzäk, ciñel genä uylauçı. Ber dä alak-şalak keşegä ohşamıy. // räv. Mäg. Cilbäzäklänep. Alak-şolak yörü.

Alak-yalak räv. K. alan-yolan. [Fäyzerahman:] Närsä alak-yalak karanasıñ? Ul bit monda yuk inde häzer. A. Ähmät.

Alalanu f Ala, ala-kola töskä kerü, ala-kolalanu. Hatın üzenen vahşi küzlären dähşättän alalangan izge ugılın küzlärenä tekägän ide. F. Säyfi-Kazanlı.

Alalı-tiläle s. k. ala-tilä. Kalkulık häm ızannar kübesençä alalı-tiläle bulıp yatalar. S. Rafikov. (I, 44)

(ÖTİL I 528) Äla 1. Äk-ğara, äk-malla va ş. k. karişik tüsli (hhayvânlar tüsi haqıda). Äla ät. Äla hökiz. Äla tāvuk sāmân saçar, öz aybini özi açar. Mağâl. Äk äla asāsan äk tüsi bilan acralib turadigan äla-bula. Ğara äla asāsan Ğara tüsi bilan acralib turadigan äla-bula.

(ÖTİL I 528) Äla (yolli) bekasam. Äla alak. İlän çaqqan äla arğandan qorqar. Mağâl.

(ÖTİL I 528) Hānaning töridagi püstak üstida äppak sākāli köksiga tüşgan katta sallali, äla çāpānli damla otirardi. P. Tursun, Oqıtuvçı.

(ÖTİL I 528) (anlaşmazlık) Mol ālasi taşda, ādam ālasi içda. Mağâl.

(ÖTİL I 528) Ältāvlan äla bolsa, āğızdağini āldirar. Mağâl.

(ÖTİL I 528) –Tācibay.. Yok, mening fuqarām içida ālasiyoq, dedi. P. Tursun. Oqıtuvçı.

(ÖTİL I 528) Ävul iti äla bolsa, böri kelsa birikar. Mağâl.

(ÖTİL I 528) Äla çıqdi: ittifaqi, ārasi bozildi. Äk pāşşāning askarlari ortasidan äla çıqib, .. “Uruşmaymiz, uruşsa pāşşā bilan vazirlar uruşa bersin”, deb turgan emiş. Ğ. Ğulām, Şum bola.

(ÖTİL I 528) 4. Tūgal emas, hakkam-dukkam, bir tekis unib çıqmagan; çala. Çigit sifatsiz ekilib, köçat äla çıksa, kimga fayda-yu, kimga zarar? M. Nazarov, Cilvân cilvalari.

(ÖTİL I 528-529) Äla küz 1) çaqqaygan katta köz; 2) şunday közli kişi. Elmurad atrāfiga qaragan edi, ..äla köz zavhoz ham sahna āldida tāmāşa qilib turganini kördi-yu, özining bār-yoqligini unutdi. P. Tursun, Oqıtuvçı.

(ÖTİL I 529) Äla qaramāq 1)Közlerini ālaytirib, oqrayib qaramāq, 2) Yāman niyat, yaman köz bilan qaramāq, köz ālaytirmāq.

Ala-1. 1. sif. garişig rānkli, tükünün bir hissāsi ağı, o biri hissāsi başga rānkda olan. Ala at Ala ināk Ala öküz. – Bu kün onlar [Alı vā Safo] haldar yabiya vā ala cōnkāyā dārz çatib daşıyirdılar. S. Rāhimov. // Ala-bula. İlän vuran ala çatıdan gorhar. (At. sözü) * Ala közlär – şāhla közlär, açig-mavi közlär. Humar- humar bahan ala közlärin; Karākdir verāsān can gabağında. Vağif. Of Māni titrātdi sānin közlärin; Köz yaşı körmāsin ala közlarin. S. Vurğun. [Māryāmin] dā közlari iridir, bunun da; onun da közlari aladır. Talıbalı.

2. is. Tahıl zāmisi vā ya şum suvarıldıgda, su basmayib guru galan yer, läkä; alaca. (ADİL, 82)

Ala-2, is. (dan). Ganın pozulması nāticāsında dārindā āmālā kälän ağı läkä (dāri kāstāliyi) // Hal, läkä. * Ala düşmāk – hal düşmāk, ağı läkä düşmāk. (ADİL, 82-83)

Ala-3. is. (mäh.) 1. Bah. alag. 2. Jemäli köyarti. Ala... Bir sıra müräkkäb sözlärin ävvälindä sözüñ ifadə etdiyi şeydä alalıg, ränkbäränklik, ala- bulalıg, ağ ränk ilä garişıglıg, yahud yarımçılıg, jeyri-müyyänlik, dağınıglıg, adda- buddalıg, natamamlıg və s. bu kimi hassälär olduğunu bildirir. (ADİL, 83)

Alababat. Sif. və zärf (dan.). Nä yahşı, nä pis; orta, babat, bir tähär. Alababat palto. Çäpäri alababat düzältmäk // Başdansovma. Alababat iş. – [Taldıg] şakilläri dä alababat çäkib gurtardı. Ä. Väliyev.

***Ala kargada alaçağıñ bulsın. Mäkal' (I, 44)

(I, 44)

Ala-çola s. 1. Ala-kola, ala-tilä. 2. Räv. Mäg'. Sir. Az-maz, annan-monnan gına [Märyam] üze ala-çola anlagan törek romannarınnan könnär, tönnär başın ala almıy utıra. G. İbrahimov. (I, 44)

Ala-tilä s. Taplı; ala-kola, çuar. Ber kar yavıp, ber eretep torganga, cir östenä allatälä yamaulıklar salındı. S. Rafikov.

Gagauz

Türkmen

(TDS 41) Ondan soñ galıñ gabaklarını galdırıp, ala gözlerini Ayna bakan ayladı (B. Kerbabayev, Aygıtlı ädim)

(TDS 41) Gurbantäciñ süytli ala sığır bar. 2. Bir sıdırgın bolmadık. Yer- ala, yurt –ala (nakıl). Ala tutmak- hemme kişini bir gözde görmezlik.

(TDS 41) II. Bir gden takır, düz yer. Goşumuz dagadı gumda-alada, Tapılsa, odunmız çör eden kanun (N. Pomma, Saylanan eerler). Yeñseki alada keyik bar.

2.10.1.1.2. Anlam Açısından *ala*

Ala sözcüğü Türkçede tarihten günümüze 'karışık' renk anlamında kullanılmıştır.

2.10.1.2 *çıpar*

İslâmî ç.: xi. yy. Harezmi ç. xii. yy. **çıpar** 'çapar' : *ala boldı at, çıpar boldı* (ME

163/2); EKıp.: xiii.-xiv. yy. **çeber** (II) "Beyaz benekli" (TA) (KTS, 2007: 47); **çeper**

(I) "Gözü iyi görmeyen" (KI) (KTS, 2007: 48); **çeper** (II) "beyaz benekli" (TA)

(KTS, 2007: 48); xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk Lehçeleri. Kuzey-Batı (Kıpçak): Kar.-

Malk.Tü.: **чыбар [çubar]** bak. қолан. *Çubar-ala* 'ala, lekeli' (atın tüyü hakkında) /

Aksıldım tamğalı қолан (көбүсүндө атны үсүндөн). Çubarlık: қоланlık. KKalp Tü.:

чыбар [subar] (KKalpRS 742); Kazak Tü.: **шыбар [subar]** 1. Bir maldıñ, jan-

januarlardan bir öñkey tús pen teñbil-teñbil başka bir tús ralasқан türi, tüsi (KTTS X 278), 2. Şeşek auruınan kalğan denedegi daq , bujır. (KTTS X 278).

2.10.1.2.1 çıpar Kullanım Alanı

(KMTAS III 927) [Çıpçıkla] talğır, қонғур, қара. Көксül, ақсыл, мор, çubar Қайдан sanayım barısın, allayla dağıda bar. Otarlanı S., Nazmulla, 31.

(KMTAS III 927) Er kişileni başlarında köksül, çubar, nanıқ betli jauluқla bardıla. Laypanlanı R., Jolouçulukda, 64;

Atnı çubarlığı anı ariu etedi (KMTAS III 927)

(KMTAS III 927) Kökden kelir kök ala, Boyunu bolur çubar-ala. (Folk.)

(KMTAS III 927) [Jumaruқ:] Talğır johar kiyinip, Semiz tatlı etlime, Süydümlüme har zatdan, Çubar-ala betlime. Şahmırzalanı S., Nazmulla, 191;

(KATS I 212) Şaymerdendı quıp jiberdı de, Sultanmahmut jerde jatқан қара jılanday қара bauға tağıлған ақ, sarı, қара, kök, kızıl, şubar, ақ ala, torı ala, қара ala şübereкpen tıstalğan tumardı janıp jatқан ottıñ işine “kün fayakün” dep tastap jiberdı (D. Ädilev, Aқın Armanı)

(KATS I 70) Törgi yesikten қара aғаштай, қатınқы, burıl şaş, қара şubar jigit şığıp қол ustastı (Ğ. Mustafın, Jıyırma bes)

(KATS I 212) Şaymerdendı quıp jiberdı de, Sultanmahmut jerde jatқан қара jılanday қара bauға tağıлған ақ, sarı, қара, kök, kızıl, şubar, ақ ala, torı ala, қара ala şübereкpen tıstalğan tumardı janıp jatқан ottıñ işine “kün fayakün” dep tastap jiberdı (D. Ädilev, Aқın Armanı)

(TTAS II 57) Kara-çuar s. kara katış çuar. Ala-kola, kara-çuar barı betep. Kızıl bayrak kına kalır cir şarında. M. Gafuri.

2.10.1.2.2 Anlam Açısından *çubar*

Temel Anlam

***Çıpar* ‘karışık renkli, benekli, çizgili’**

Türkçede *çıpar* sözcüğü temel anlamda ‘‘karışık renkli, benekli, çizgili’’ anlamda kullanılmaktadır. Örneğin:

Harezmi Türkçesinde xii. yy. **çıp̄ar ‘çapar’** : *ala boldı at, çıp̄ar boldı* (ME 163/2); Eski Kıpçak Türkçesinde xiii.-xiv. yy. **çeber** (II) ‘‘Beyaz benekli’’ (TA) (KTS, 2007: 47); **çeper** (I) ‘‘Gözü iyi görmeyen’’ (KI) (KTS, 2007: 48); **çeper** (II) ‘‘beyaz benekli’’ (TA) (KTS, 2007: 48) şeklinde geçmektedir.

Günümüzde Karaçay-Malkar Türkçesinde *çubar* ‘ala’: *Çubar-ala* ‘ala, lekeli’ (atın tüyü hakkında) / *Aqsıldım tamğalı ıolan* (kübüsünde atnı yüsünden), Karakalpak Türkçesinde *şubar* (KKalpRS 742); Kazak Türkçesinde *şubar* 1. Bir maldıı, jan-januarlardn bir öñkey tıs pen teıbil-teıbil başka bir tıs ralaşkan türi, tüsi (KTTS X 278) şeklinde geçmektedir.

Yan Anlam

‘Yaradan kalan iz’

Kazak Türkçesinde *şubar* sözcüğünün 2. Şeşek aurıman kalğın denedegi dağ, bujır ‘Çiçek hastalığında kalan vücuttaki iz, leke’ (KTTS X 278).

3. Bölüm: Değerlendirme ve Sonuç

3.1 ‘Beyaz’

Türkçede ‘beyaz’ kavramı için tarihten günümüze *ürüñ* ve *aķ* sözcükleri kullanılmaktadır. Saha (Yakut) ve Halaç Türkçesinde *ürüñ* sözcüğü korunmuş olup, Altay, Hakas, Tuva, Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Karayim, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Özbek, Sarı Uygur, Yeni Uygur, Azerbaycan, Türkmen Türkçelerinde *aķ* sözcüğü ‘beyaz’ kavramını karşılayarak, etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Gagauz ve Türkiye Türkçesinde ‘beyaz’ kavramı için hayatın her alanında Arapça kökenli *beyaz* kullanılmakla birlikte, *ak* sözcüğü *beyaz* sözcüğüne göre pasif kalarak, çoğunlukla yer adı, kurum adı ve atasözleri, deyimlerde kullanılmaktadır. Beyaz kavramını ifade eden *ürüñ* sözcüğü ile *aķ* sözcüğünün kullanım alanlarından tespit edilen anlamlarının çoğu paralellik göstermektedir.

Tarihten günümüze kadar kullanılmakta olan ve paralel anlamlara sahip olan *ürüñ* ve *ağ* sözcükleri Türklerin belli boyları tarafından kullanılmıştır. Bununla ilgili olarak XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, *ürüñ* için “*ürünğ* ‘ak’ olan nesne. Oğuzlar ‘ak’ derler” (DLT-Atalay I 134), ‘Ak, herşeyin beyazı’ Oğuzca. Öbür Türkler alacalı olan ata ‘ak at’ derler” (DLT I 81) diye açıklamıştır. Araştırmamızda Kaşgarlı Mahmut’un bu ifadesinin doğruluğu tanıklanmıştır. Çünkü aynı dönemde yazılan Kutadgu Bilig’de ‘beyaz’ kavramı için *örünğ* kullanılmıştır. Daha eski VII-VIII. yüzyıl Köktürkçe metinlerde *ür(ü)ñ küm(ü)şin* (BK K11) cümlesinde ‘beyaz’ kavramı olarak *ürüñ* ‘gümüş’ için, (a)k (a)dg(ı)r(t)g (KT D35, KT D36), (a)k (a)tin (KT D 40) cümlesinde ise *ak* ‘at’ için kullanılmıştır. Eski dönemlerde somut ve soyut nesnelere için ‘beyaz’ anlamında etkin kullanılan *ürüñ* sözcüğünün zamanla terkedilmesinin sebebi Tenişev’e göre (1997: 600) X.-XI. yüzyıldan Saha Türklerinin

kuzeye göç etmesinden sonraki dönemlerde Oğuz Türkçesinin Türk dünyasına etkisinin yaygınlık kazanmasından dolayı olmuş ve Çuvaş, Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesi hariç bütün Türk lehçelerinde ‘beyaz’ kavramı için *ak* etkin kullanılmaya başlanmıştır. Ögel, *ürün* sözcüğünü “daha çok bir madde beyazlığını içine alıyor gibiydi” diye ifade etmiştir. Ancak tezimizde özellikle Budhist-Manihesit Türkçe yazılı kaynaklarda *ürün* sözcüğü sadece maddi nesnelere rengini bildirmemiş olup, aynı zamanda manevi boyutta da kullanıldığını, kutsal kitap için *yürüng arıg edgü nomlar* şeklinde ve tanrıça için *yürüng kuşatri* “beyaz kuşatri” aslında kutsal ‘kuşatri’ şeklindeki kullanımlardan görmekteyiz.

Ürün ve *ak* sözcüğünün ‘beyazlık’ özelliğinden gelişen, tablodaki yan anlamlarıyla hem somutluk hem de soyutluk bakımından birebir örtüşmektedir.

<i>Ak ‘beyaz’</i>	<i>Ürün ‘beyaz’</i>
‘açık renk’	‘açık renk’,
‘süt ve süt ürünleri’ ‘rengi beyaz olan içecek maddeleri’	‘süt ve süt ürünleri’
‘yaşlanmak, yıpranmak’, ‘çok görmüş, tecrübeli, bilge, saygın’	‘yaşlı olma’
‘ayrıcalık’, ‘asilzade olma ayrıcalığı’	‘asil olma’
‘güzel olma, iyi olma’	‘güzel’
‘temiz, üzerinde bir şey olmayan’	‘temiz’
‘kutsal, üstün olma ayrıcalığı’	‘kutsal’
‘suçsuz, günahsız, masum, iyi niyetli’	‘suçsuz, günahsız, helal’

‘iyi’	‘iyi’
‘ışıklı, nurlu, parlak, aydın’	‘parlak’ ‘aydın’
‘çarlık askeri olma ayrıclığı’	‘çarlık askeri’

Ürüñ ‘beyaz’ sözcüğünün Saha Türkçesindeki ‘doğru’, ‘hayat’ anlamları *ak* sözcüğüyle yazılı kaynaklarda aynı anlamda kullanılan cümleler tespit edilememişse de, bu anlamlarda kullanım olmadığını göstermemektedir.

‘Beyaz’ kavramını belirten *ürüñ* ve *aķ* sözcüklerinin bu kadar çok anlama sahip olması Steinwall’un (2002: 66-67) dediği gibi “eski kelimeler”in daha sık kullanılmış ve “yenilere” göre daha çok anlam yüklü olduğunu göstermektedir.

İnsan, zihninde dünya bilgisine, yaşadığı kültürel coğrafi çevrede kazanılmış deneyimlere bağlı olarak gelişen dilsel özellikler taşır. Renk adları da, dilden dile, kültürden kültüre ve bulunduğu kültürel coğrafi çevrede edinilen dünya bilgisiyle değişir. *Ürüñ* sözcüğü Halaç Türkçesine nazaran Saha Türkçesinde yaşamın her alanında etkin bir şekilde kullanılmakla birlikte, Saha Türkçesinde birçok mecazî anlamları da gelişmiştir. Bunun sebebi bizim kanımızca Saha Türklerinin Hristiyanlık inancından önce Tanrı olarak gördükleri *Ürüñ Ayug* (Beyaz İye) inancından kaynaklanmaktadır.

T. Tekin, Eski Uygurca *yürüñ* ~ *ürüñ* Ana Türkçede **hürüñ* olduğunu ve Halaççada *hirin* biçiminde (= Moğolcada *ür* ‘tan, şafak’, fakat bunun Halaççada *ür* olduğunu belirtmiştir (Tekin, 2013: 257). Biz *ür* sözcüğünün ‘tan, şafak’ anlamının sadece Moğolcada değil, Türkçede de olduğunu kanımsındayız. Çünkü tezimizin *ürüñ* kısmında ‘*Ürüñ Kün* (Beyaz Güneş) Hayattır’ metaforunun açıklanması buna açıklık

getirmektedir. Ayrıca *ür* sözcüğünü zetasizm bakımından değerlendirecek olursak *ür* => *üz* ‘üst’ (*üz* sözcüğünün etimolojisi için bak. S. Sağlık, A.Ü. SBE. ÇTL ABD basılmamış doktora tezi 2007: 228) anlamına gelmektedir. Güneş Dil Teorisi’nde güneşten alınan birinci mefhumlardan biri ‘yükseklik’ idi. Tekin’in belirttiği gibi *ür*’ün ‘şafak, tan’ (Tekin, 2013: 257) anlamı doğrudan güneşin yükselmeye başladığı anı ifade eder. Dolayısıyla burada *ürüñ* ve *ağ* sözcüklerinin hem temel hem de mecazî anlamlarının paralellik göstermesi iki sözcüğün de kökeninin ‘güneş’ olabileceğini göstermektedir.

Beyaz renk Türklerde aydınlığın sembolü olduğu için doğrudan güneş ile ilgilidir. Aydınlığı, ışığı yayan güneş yukarıda olması ile ‘kutsallık, üstünlük, ayrıcalıklık, güzellik’ gibi üst kavramları da ilgilendirmektedir.

Türk dilinin eskiliği ve başka dillere kaynaklık ettiği tezinin dilbilim temellerine dayandırılabilmesi görüşünden doğan Güneş Dil Teorisi, Viyanalı Dr. Hermann F. Kivergitsch’in çalışmalarının sosyoloji, antropoloji araştırmalarının verilerine dayanmaktadır. Bu verileri psikanaliz görüşleri ile de birleştirerek, insanın iç benliği ile dış dünya arasındaki bağlantının dildeki seslerin sembolizmine dayandığını belirten “Güneş Dil Teorisi” adlı incelemenin Türkçesi 1935 yılında M. K. Atatürk tarafından hazırlanmıştır. Bu teoriye göre “güneş”, ilkin kendisi sonra saçtığı ışık, verdiği aydınlık ve parlaklık, ateş, taşıdığı yükseklik, zaman büyüklük, güç, kudret, süreklilik, çoğalma vb. nitelikleri ile düşünen insanın kafasında çok yönlü bir kavram olarak belirmiştir. Bu yüzden ilk insanlar su, ateş, toprak, büyüklük vb. bütün maddî ve manevî kavramları birbirlerine, güneşe verdikleri tek ad ile anlatmışlardır. Bu kavramı anlatan ilk ses Türk dilinin kökü olan *ağ* sesidir (Korkmaz, 1982: 23). Güneş Dil Teorisi’ne göre ilk insanların her şeyin üstünde

tanıldığı ve her şeyin üstünde tuttuğu ilk obje güneş olmuştur. Bu teorinin Türkçede ana kök ve ondan türeme köklerini belirten kaidelerine göre ilk insanların güneşe ilk verdikleri isim *Ağ*'dir. Böylece güneşten ve onun hareket ve vasıflarından aldıkları başlıca varsayımlara ((Z. Korkmaz'a göre, yazarı belirtilmeyen kitapçığı hazırlayan) Atatürk, 1935: 2)) (Bu kaynakta bu makalenin daha önce 1982 Ocak'ta "Meydan" dergisinin, S. 601-83, sayfa 23-26 yayınlandığı belirtilmiştir.) göre tezimizde tespit edilen 'beyaz' kavramını karşılayan *ürüñ* ve *ak* sözcüklerinin yan anlamları aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

- 1- "Güneşin kendisi; esas, sahip, Tanrı, efendi, yükseklik, büyüklük, çokluk, kuvvet, kudret". (Bu varsayımlar Altay Türklerinde *Ag-Ene* 'Ülgen'e dünyayı nasıl yaratacağını öğreten ve bir daha ortaya çıkmayan tanrı' (AAŞ 11) şeklinde ifade edilmesi. Türkçede 'beyaz' kavramını ifade eden *ürüñ* ve *ak* sözcüklerinin yan anlamlarını oluşturan 'Ayrıcalık', 'Asilzade Olma Ayrıcalığı', 'Çarlık Askeri Olma Ayrıcalığı', 'Kutsal, Üstün Olma Ayrıcalığı', 'Çok Görmüş, Tecrübeli, Bilge, Saygın', 'Kutsal', 'Asil Olma', 'Yaşlı Olma', 'Çok Görmüş, Tecrübeli, Bilge, Saygın' anlamlarının zihinlerde ortaya çıkışını izah edebilir).
- 2- "Güneşin sıcaklığı ışık, aydınlık, parlaklık" (Bu varsayımlar *ürüñ* ve *ak* sözcüklerinin 'Beyaz', 'Açık renk', 'Işıklı, Nurlu, Parlak, Aydın', '*Ürüñ* Kün (Beyaz Güneş) Hayattır' anlamlarını açıklayabilir.
- 3- "Güneşin verdiği sıcaklık, ateş" (Bu varsayım *ürüñ* sözcüklerinin '*Ürüñ* Kün (Beyaz Güneş) Hayattır' metaforunu açıklayabilir. Sıcaklığın olmadığı yerde hayatın olmaması durumu söz konusudur.

- 4- “Hareket, imtidat, zaman, mesafe, yer, kara, toprak, gıda, hayat, büyüme, çoğalma”. Bu varsayım temel anlamı ‘beyaz’ olan *ürün* sözcüğünün Türk lehçelerinde ‘tohum’, ‘nesil’, ‘elde edilen ürün’, anlamlarının kaynağı hakkında ipucu vermektedir. Örneğin: Hakas Türkçesinde *üren* sözcüğünün birinci anlamı ‘tohum, çekirdek’, ikinci anlamı ‘nesil’ *üren-töl* ‘nesil’; *üzilbes üreniñ polzın!* ‘neslin ebedi olsun (harfen kesilmez neslin olsun)’; *üren hurtı* ‘ekimden sonra bahar bayramı’; *üren hurtın ödirçeñ ülükün* ‘bahar bayramı olan ‘*üren hurtı*’ tohum kurtlarına karşı yapılan bayram (tohumları yememesi için); üçüncü anlamı ‘erkek balık yumurtası’; *üren salçañ haarçañ* ‘çadırda tohum saklama kabı’ (HOTES 168), Kırgız Türkçesinde *ürön* ‘ekim için tohum’ (KırgTTS 662); Türkiye Türkçesindeki *ürün* is. 1. ‘Doğadan elde edilen, üretilen yararlı şey, mahsul. 2. mec. ‘eser’, 3. mec. ‘Bir tutum ve davranışın ortaya çıkardığı şey’, 4. kim. ‘Türlü endüstri alanlarında ham maddelerin işlenmesiyle elde edilen şey’ (TüS 2061), *ürün* ‘1. otlakta, dağda, yerinden koparılmadan kuruyup kalmış ot; 2. yazın biçilerek damlara doldurulup kışın hayvanlara yedirilen meşe yaprağı; 3. çürümüş ot; 4. süt ve süt ürünlerine verilen genel ad; 5. sağmal hayvan; 6. sık orman; 7. kelepir; 8. çokluk’ (DS XI 4071) gibi *ürün* sözcüğünün anlamları açıklanabilmektedir.
- 5- “Renk, su” (Bu varsayımlar *ürün* ve *veak* sözcüklerinin ‘Süt Ve Süt Ürünleridir’, ‘Rengi beyaz olan içecek maddeleri’ metaforik anlamları ifade edebilir.

3.2. ‘Siyah’

Türkçede ‘siyah’ kavramı için tarihten günümüze *ķara* sözcüğü kullanılmaktadır. VII.-VIII. yüzyıl Orhon kitabelerinde *ķara* şeklinde geçen ‘siyah’ kavramı Türkçe tarihi yazılı kaynaklarında ‘siyah’ anlamında kullanıldığı tezimizdeki örneklerle tanıklanmıştır. Günümüzde Çuvaş Türkçesinde *hura* şeklinde olup, Saha ve Hakas Türkçelerinde *hara*, Altay, Hakas, Tuva, Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Karayim, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Özbek, Sarı Uygur, Yeni Uygur, Gagauz, Türkiye Türkçesinde *kara*, Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde *gara* biçimlerinde ‘siyah’ anlamında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde Arapça kökenli olan siyah sözcüğü hayatın her alanında etkin bir şekilde ‘siyah’ kavramı için kullanılmakta olup, *ķara* sözcüğü ise genelde halk atasözleri ve deyimlerde temel ve yan anlamlarıyla yaşamaktadır. Ayrıca Türkçe Sözlük’te *ķara* sözcüğünün birinci anlamı ve kökeni ‘Yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak’ anlamıyla Arapçadaki *ķarra* sözcüğünden geldiği belirtilmiş (TüS 1074) olup bu açıklamanın acilen düzeltilmesi gerektiği kanısındayız. Çünkü *ķara* sözcüğünün VII.-VIII. yüzyıldan günümüze kadar bütün Türk lehçelerinde temel anlamı ‘siyah’ olup, ‘toprak’ gibi birok yan anlamları da bulunmakta olduğu tezimizdeki örneklerle tanıklanmıştır. Öz Türkçe olan *ķara* sözcüğünün yan anlamlarından biri olan ‘toprak’ anlamı ile İslamiyet sonrası Türkiye Türkçesine girmiş olan Arapçadaki *ķarra* sözcüğünün ‘toprak’ anlamı benzerlik göstererek zamanla bütünleşip, bir *contamination* (aynılaşma) söz konusu olmuştur.

Tezimizde *ķara* sözcüğü genel olarak ‘Koyu Renk’, ‘Suçlu, Günahkâr, Onursuz’, ‘Yanlış’, ‘Kötü’, ‘Bilmeyen, Anlamayan, Cahil, Eğitimsiz, Okumamış’, ‘Sıradan’, ‘Köle’, ‘Genç’, ‘Güzel’, ‘Cesur’, ‘Büyük baş hayvan’ mecazî anlamlarıyla

karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamlardan görüldüğü gibi birçoğu olumsuz anlamı yansıtmaktadır. ‘Siyah’ kavramı fiziken ışığın olmaması durumuyla yani güneşin olmamasıyla ortaya çıkan bir durumdur. Renkteki doygunluk oranının azalmasıyla ilgilidir.

Doygunluk rengin ışığı yeterince yansıtması ve parlaklığıyla ilgilidir. O rengin, aynı ışık ortamında renksiz bir gri tonuna oranıyla hesaplanır. Doygunluk azaldıkça renk, rengini yitirir ve siyaha yaklaşır. Doygunluk sıfır olduğunda, renk siyahtır. Olumlu özellik olan ‘ışığın’ azalmasıyla nasıl ki karanlık çöker, *kara* sözcüğünün yansıttığı ‘siyah’ kavramının olumsuz özellik içeren yan anlamları bir kişinin veya durumun olumlu özelliğinin azalmasından veya olmamasından olumsuz özelliğinin ön plana çıkmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin aşağıdaki olumsuzluk içeren *kara*’nın anlamları iyi özelliğin azalmasından ortaya çıkmaktadır:

‘Suçlu, Günahkâr, Onursuz’ <= ‘Masumiyetin, Ahlakın, Onurun azalması veya olmaması’;

‘Yanlı’ <= ‘Doğruluğun azalması veya olmaması’;

‘Kötü’ <= ‘İyiliğin azalması veya olmaması’;

‘Bilmeyen, Anlamayan, Cahil, Eğitimsiz, Okumamış’ <= Bilginin, anlayışın, eğitimin, okumuşluğun azalması veya olmaması’;

‘Sıradan’ <= ‘Özel niteliğin azalması veya olmaması’;

‘Köle’ <= ‘Özgürlüğün olmayışı’;

Diğer yönden *kara* sözcüğünün birçok olumlu anlamı da bulunmaktadır. Örneğin: *kara* : iyi nitelik olarak: ‘Genç’, ‘Güzel’, ‘Cesur’; belirginlik niteliği olarak. ‘Yoğunluk’, ‘Büyük Baş Hayvan’ v.s. Bu metaforik anlamların Kormuşin’in (1971) *kara* sözcüğünün etimolojik açıklamasıyla izah edilebilir. Kormuşin, Türkçe *qara*

etimolojik olarak “herhangi bir nesnelere toplamını, birliğini elde etmeye yönelik hareket” anlamına gelen **qa* köküne ait olduğu hakkındaki tahmin ileri sürülmüştür (Tenişev, 1997: 595). Tenişev, *ķara*’yı oluşturan *-ra* ekinin, günümüzde Türk lehçelerinde üç bağımsız gösterge olarak belirtmektedir: fiil yapan *-ra*, ettirgen, *-r* ve şimdiki zaman ortacı (sıfat fiili). Bir bütün olarak *ķara* kelimesini “çokluğun, kütleliğin, çok sayılığın, iriliğın, büyüklüğün içine konulan, katlanan, yığılan, birleştirilen” niteliğın bir araya toplanması anlamı ile *-ra* ile yapılan oluşum olarak göz önünde bulundurulabilirliğini ifade etmektedir. Her bir böyle semantik çizgi bu veya şu anlamın eskplikasyonu (harita lejendi) sonucunda, yani dilleştirme ile, kelimenin semantik içeriğine, kelimenin ayrıntılaştırılan başlangıç semantiğideğil, potansiyel olarak kabul edilen (kesin var olan) faaliyet gösteren şahsın veya durumun, objenin türünün katılması ile oluşur (Tenişev 1997: 595). Bu görüşe göre *ķara* sözcüğünün yan anlamları şu şekilde izah edilebilir:

‘Genç’ <= enerjinin çokluğudeğil;

‘Güzel’ <= ‘Olumlu etkinin çokluğudeğil;

‘Cesur’ <= ‘Cesaretin yoğunluğudeğil;

‘Yoğunluk’ <= ‘Somut veya soyut nesnenin çokluğudeğil;

‘Büyük baş hayvan’ <= ‘Büyüklüğü’.

3.3. ‘Mavi’

Türkçede ‘mavi’ kavramını *kök* sözcüğü karşılamaktadır. Mavi renk terimi Berlin ve Kay’ın evrensel ve evrimsel renk teorisine göre dillerde yeşil veya sarıdan sonra altıncı sırada bulunur (Berlin, Kay, 1969: 2-3). Ancak bizim araştırmamız Türklerde ‘mavi’ kavramının ‘gökyüzü’ göndergesi ile ilişki olduğu ve gökyüzü

İslamiyet'ten önce Gök Tanrı inancına sahip olmasından dolayı 'mavi' kavramı 'beyaz' ve 'siyah'tan sonra üçüncü sırada geldiğini göstermektedir.

'Mavi' kavramıyla gerçekte neyin ve nasıl bir rengin kastedildiği konusunda birtakım araştırmalar yapılmıştır. Lyons'a göre, renk terimleriyle anlamları arasındaki ilişki şimdiye değin saptanıldığı ölçüde düzgün değildir. Sözcüklerin gönderimindeki ayırım renk tonundaki değişim açısından betimlenebilir. Fizikçilerin renk çözümlemesinde kabul ettikleri iki değişken olan parlaklık ve doygunluk (Lyons, 1983: 385) kavramları açısından bakıldığında "mavi" kavramının birçok türü ortaya çıkmaktadır. Mavinin dalga boyu yeşil ve çivit mavisini arasında bulunur ve fiziksel olarak elektromanyetik dalga spektrumunda ~450-485 nm dalga boyunda ve ~680-620 THz frekansta görünen ışığın nesneye yansımalarını gösterir. (Tezde bkz. Şekil 1, 2). Dolayısıyla bu dalga boyu aralığında bulunan mavinin her bir tonu 'mavi' olarak adlandırılır. Türkçede 'mavi' kavramını yansıtan *kök* sözcüğü, morfolojik ve etimolojik olarak "gökyüzü" kavramı ile ilişkilendirilerek anlatılır. Türkçede *kök* 'mavi' sözcüğü 'yeşil', 'gri', 'lacivert' renklerinin tonları için de söylenmektedir. *Kök* sözcüğünün birkaç rengi ifade etmesinin açıklaması şu şekilde yapılabilir:

X – *kök* 'mavi'

- Bazı anlarda gökyüzünde güneşi görmek mümkündür.
- İnsanlar X'e benzer şey gördüklerinde, böyle anlarda gökyüzü hakkında düşünebilirler.

Ancak *kök* gibi kelimeler semantik olarak "renk" kavramı ile ilgili olsalar bile, her birinin kullanım yelpazesi kendine özgü olduğundan anlam olarak aynı değildirler. "Mavi" kavramının, "gökyüzü mavisinden daha koyu; deniz ve göl için kullanılan "mavi" kavramından daha "açık" olduğu anlaşılmaktadır. Onun belirgin

tonu, çevremizde sık bulunan gökyüzü veya su rengi gibi tonlardan ziyade daha çok insanın algısındaki bazı özelliklere bağlı olabilir. Diğer taraftan, *kök* kavramı renk adı olarak, 'kayısı' veya 'bezelye' gibi bir yapıya sahip olmadığından kesin bir biçime ait değildir ve sadece göndergesel ilişki unsurları içerir. Çünkü gökyüzü güneşin görünüp, görünmemesi veya bulutlar tarafından kapanması ile ilgili olarak bazen beyaza yakın çok açık mavi, beyaza yakın çok açık gri, mavi, gri olarak da görünür. Kök sözcüğünün 'açık mavi' ve 'mavi' anlamlarının insanların algısı ile nasıl ortaya çıktığı aşağıdaki gibi tahlil edilebilir:

X- *kök* 'açık mavi'

(a) Bazı anlarda gökyüzünde güneş görmek mümkündür. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde gökyüzü hakkında düşünebilirler.

(b) X - gökyüzü gibidir.

(c) Bazı anlarda birçok şey görmek mümkündür. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde, bu tür anlar hakkında düşünebilirler

X – *kök* 'mavi''

(a) Bazı anlarda gökyüzünde güneş görmek mümkündür. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde, gökyüzü hakkında düşünebilirler

(b) X - gökyüzü gibi değildir.

(c) Bazı anlarda birçok şey görmek mümkün değildir. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde, böyle anlar hakkında düşünebilirler.

Burada *mavi* için yazılan açıklamada, *açık mavi*'den koyu olmasına rağmen, "koyu renk" olarak gösterilmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca:

(iii) bazı anlarda birçok şey görmek mümkün değildir.

(iv) bazı anlarda çok az şey görmek mümkündür.

Daha önce gördüğümüz gibi, renk terimleri birlikte ele alındıklarında gönderimsel bir bütünü oluştururlar; bu bütün içinde belli bir terimin, örneğin mavinin, sınırlarının nerede çizileceğini öğrenmek, sınırın iki yanının 'mavi olmadığını' bilmeye bağlıdır. İlke olarak, renklerden birinin gönderiminin, bütünlüğün 'mavi'nin sınırları ötesindeki alanlarda bulunan varlıklara gönderimde bulunan öğeler bilinmeden de öğrenilebileceği düşünülebilir (Örn. *mavi* ile *mavi olmayan* karşılaştırılarak).

Çalışmamızda *kök* sözcüğünün 'mavi' temel anlamı yanı sıra 'Gökyüzü', 'Yukarı', 'Tanrı', 'Ata, Ecdat, Büyük Anne', 'Cemiyet', 'Hava', 'Doğu', 'Şafak', 'Yeşil', 'Yeşillik, Ot, Bitki, Meyve, Sebze', 'Olgunlaşmamış', 'Çocuk', 'Organ adının rengi', 'Böcek adı' gibi mecazî anlamları tanıklanmıştır. Burada 'Gökyüzü', 'Yukarı', 'Tanrı', 'Ata, Ecdat, Büyük Anne', 'Cemiyet', 'Hava', 'Doğu', 'Şafak' anlamları 'güneş' kavramıyla ilgilidir. *Kök* sözcüğünün anlam tahlili önermesinde görüldüğü gibi "Bazı anlarda gökyüzünde güneş görmek mümkündür. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde gökyüzü hakkında düşünebilirler" bu önerme renklerin anlamlarının tahlili açısından çok önemlidir. Çünkü gökyüzünde güneş olduğu zaman etraf renkli gözükür, olmadığı zaman karanlık olmaktadır. Dolayısıyla gökyüzünün mavi görünmesi güneşle ilgilidir. Güneş varken gökyüzü 'mavi' görünür, yokken siyah görünür. Dolayısıyla gökyüzünün esas rengi 'mavi' değildir. Wierzbicka'nın anlam tahlilindeki "Bazı anlarda gökyüzünde güneş görmek mümkündür. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde gökyüzü hakkında düşünebilirler" önermesi ile *kök* sözcüğünün güneş ile ilgili mecazî anlamların ortaya çıkışındaki zihinsel süreçleri anlamak mümkündür. Örneğin: 'Gökyüzü' <= Hava güneşliken gökyüzü mavi gözükür.

Kök 'açık mavi' = Gökyüzü açık mavi renklidir.

'Hava' <= Hava güneşliken hava boşluğu açık mavi gözükür.

Kök 'açık mavi' = Hava 'açık mavi'

'Yukarı' <= Hava güneşliken yukarısı

Kök 'açık mavi' <= Yukarısı 'açık mavi'

'Tanrı' <= Güneş aydınlığıyla, ısıyla dünyada yaşamın devamını sağlar, güneş yukarıdadır.

Kök 'mavi' <= Güneşli gökyüzü = Gök Tanrıdır = 'mavi'.

'Ata', Ecdat, Büyükanne' <= Gökyüzü büyüktür, Gök Tanrı büyüktür.

Kök 'mavi' <= Gökyüzü, Gök tanrı 'mavi'.

'Cemiyet' <= Gökyüzü yüksektir, yukarıdadır.

Kök 'mavi' = Gökyüzü 'mavi'

'Doğu', 'Şafak' <= Güneşin yükseldiği yer.

Kök 'mavi' <= Güneşin yükseldiği yer 'mavi'

VII.-VIII. yüzyıl Türkçesinin önemli yazılı kaynağı Bilge Kağan abidesinin doğu yüzünde *kök türük*: 'Gök Türkleri' (BK D4-Tekin, 2010: 50) ve Kül Tigin abidesinin doğu yüzünde *köök: türük*: 'Gök Türkleri' (KT D3-Tekin, 2010: 25) ifadesi geçmektedir. A. Gabain, R. Genç, N. Ekrem makalelerinde *gök* kelimesinin 'doğu' anlamı olduğunu belirtmektedirler (Gabain 1962, Genç 1996, Ekrem 1996). Wierzbicka, makalesinde 'mavi' renginin anlamını idrak anlambilimi bakımından tartışırken birçok dilde 'mavi' renginin prototipinin 'gökyüzü' olduğunu belirtmekte ve bunun idrakî olarak kaynağını incelemekte ve tahlil ederek bazı önermeler sunmaktadır. Wierzbickaya'ya göre 'gökyüzü' güneşin varlığıyla yani aydınlıkta

mavi olduğunu, karanlıkta ise mavi görünmediğini vurgulamaktadır (Wierzbicka, 1993: 12). Dolayısıyla gökyüzünün maviliği ‘güneş’ ile yakından ilgilidir. Güneş doğudan yükselmekte ve yavaş yavaş batıya doğru dünyanın etrafını aydınlatıp gökyüzünün mavi olarak görünmesini sağlamaktadır. *Kök* kelimesinin ‘doğu’ anlamının oluşmasının idrakî süreci bu anlayıştan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bu durumda Orhon abidelerinde geçen *kök* veya *köök türük* ifadesinin ‘Doğu Türkleri’ anlamını taşıdığını ileri sürebiliriz. Çuvaş Türkçesinde *kıvak*: *kıvak cuti* ‘şafak’ (ÇRS 156) anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. Bu kullanım yukarıda *kök* ‘doğu’ anlamıyla yakından ilişkilidir. Doğudan güneşin yükselmesiyle etrafın aydınlanıp gökyüzünün mavi görünmeye başladığı zaman şafak vakti anlamında *kıvak* ‘mavi’ kavramının metaforik bir anlatımla ‘şafak’ kavramına şemalandığını söyleyebiliriz. *Çakır* sözcüğü Türkçede XI. yy. Karahanlı Türkçesinde yazılmış Divan-ü Lügati-t Türk’te *çakır* ‘mavi’ anlamında özellikle ‘göz’ kavramı ile birlikte kullanıldığı belirtilmiştir. Teleüt Türkçesinde *çaŋkır* olarak geçen bu sözcük genel olarak ‘mavi’ ve ‘gökyüzü mavisi’ olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde *çakır* hem göz için hem de başka kavramlarla kullanıldığı tanıklanmıştır. Türkiye Türkçesinde bu sözcük diğer kavramlarla birlikte etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin: *Çakır ayaz, çakır çukur, çakırdiken, çakırdoğan, çakırkanat, çakır keyif, çakırpençe.* (TüS 383-384).

3.4. ‘Yeşil’

Türkçede ‘yeşil’ kavramı *yaşıl* ve *kök* sözcükleriyle ifade edilmektedir. *Yaşıl* sözcüğünün *kök* sözcüğüne nazaran anlam dağarcığı sınırlıdır. *Yaşıl* sözcüğünün ‘Mavi, Turkuaz’, ‘Taze, Ot, Yeşillik’ anlamlarında da kullanılmaktadır.

Yeşil sözcüğüne morfolojik veya etimolojik olarak en yakın karşılık ‘ot, bitki veya genel olarak bitki dünyası’ işareti ile ilgili kelimeler görev yapar. Türkçedeki *yaşıl* sözcüğü, *yaşamak* sözcüğüyle ilgilidir. Wierzbicka, yeşilin ton yelpazesinin otun tonları veya genel olarak bitki renkleriyle sınırlı olduğu anlamına gelemeyeceğini, fakat “yeşil” kelimesinin “toprakta yetişen her şey” anlayışına bağlandığında meselenin tamamen mantıklı görünebileceğini belirterek şu şekilde bir açıklama getirmiştir:

X- *yaşıl*

- Bazı yerlerde toprakta yetişen şeyler vardır.
- İnsanlar X’e benzer şeyi gördüklerinde, o şeyler hakkında düşünürler (Wierzbicka, 1996a: 19-27).

Lyons, yeşil sözcüğünün gönderimindeki ayırımın renk tonundaki değişim açısından betimlenebildiğini belirterek, fizikçilerin renk çözümlemesinde kabul ettikleri parlaklık ve doygunluk derecelerinin dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Lyons, Conklin’in, Hanunoo’da (bir Filipin dili) dört ana renk teriminin açıklık, koyuluk, nemlilik ve kurulukla bağlantılı olduğunu gösterdiğini belirterek, ‘nemlilik’ ile ‘kuruluğun’ yalnızca bir renk tonu konusu olmadığını ‘yeni kesilen bir bambunun parlak, nemli, kahverengi bölümünün’ çoğu zaman açık yeşil için kullanılan terimle anlatılmasından da bunun anlaşıldığını ifade etmektedir (Lyons, 1983: 385-386). Wierzbickanın ve Lyons’un tespitlerinin dikkate alarak Türkçedeki *yaşıl* sözcüğü, *yaşamak* sözcüğüyle ilgili olduğunu ileri sürebiliriz. Wierzbicka’ya göre yeşil ‘bitki’ ile ilgili, Lyons’a göre yeşilin ifade edilmesi bitkinin ‘nemli ve parlak’ olması ile ilgilidir. Bizim kanımızca Türkçede *yaşıl* sözcüğünün

kökeni ‘yaş’ olup, anlamı Eski Türkçedeki ‘*yaşuk*’ => ‘ışık’ ile ilgilidir. Işık var olan yerde ‘yaşam’ var. Tezimizde tespit edildiği gibi *yış* ‘orman’, *yaşıl* ‘bitki, ot, yeşillikler’ anlamları olmakla birlikte, Hakas, Altay, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karayim, Nogay, Tatar, Özbek, Uygur, Azerbaycan, Türkmen Türkçelerinde *yaş* ‘genç’ anlamı da dikkate değerdir. Türkiye Türkçesinde *yaş* ‘nemli’ anlamında kullanılmaktadır. *Yaş* => ‘hayattır’, çünkü bitkilerin yeşil olması halen hayatta olmasını, yaşam enerjisini taşıdığını göstermektedir. Yaşam enerjisi tükenen bitkinin renginde ışık ve nem gittikçe azalarak kahverengileşir kurur. Aynı şekilde insan için de geçerlidir. *Yaş* ‘genç’ olan insan yaşam dolu, enerji doludur. *Yaş* ‘genç’ olan kişi zaman geçtikçe, yaşlandıkça gözündeki ışığı, cildindeki nemi azalarak yaşam enerjisi tükenir.

Türkçede hem ‘mavi’, hem ‘yeşil’, hem ‘gri’ kavramları için *kök* sözcüğünün kullanılması ve *yaşıl* sözcüğünün ‘mavi, turkuaz’ kavramları için kullanılması *mavi* ve *yeşil*’in içinde *sarı* ve *gri* tonların bulunması ile ilgilidir. Bu tonların bulunması ışığın yeterince olup olmaması ile ilgilidir.

3.5. ‘Kırmızı’

Türkçede ‘kırmızı’ kavramı için tarihten günümüze *kızıl* ve *al* sözcükleri kullanılmaktadır. ‘Kırmızı’ kavramını ifade eden *kızıl* sözcüğü ‘tam kırmızı’ anlamını içermekte, *al* sözcüğü ise ‘açık kırmızı’ anlamını karşılamaktadır. Bu iki sözcük birçok durumda aynı anlamda paralel kullanıldığı saptanmıştır. *Kızıl* sözcüğünün ‘kırmızılık’ özelliğinden gelişen ‘Et’, ‘Kırmızı Meyveden Yapılmış İçecek’, ‘Altın, Değerli’, ‘Güzel, Güzellik’, ‘Olgunlaşmış’, ‘Parlak, Güneşli’, ‘Yenidoğan’, ‘Gayret Eden, Çabalayan’, ‘Aşırı’, ‘Ufalanmış Temiz Tohum’, ‘Çöl’,

‘Bolşevik Devrimci Asker’, ‘Kan’, ‘Hastalık’ gibi yan anlamları tespit edilmiştir. *Al* sözcüğü ‘açık kırmızı’ temel anlamı yanı sıra ‘Turuncu’, ‘Pembe’, ‘Doru’, ‘Ala’, ‘Koyu, Doygun Renk’, ‘Güzel’, ‘Sıcak, Yakıcı’, ‘Allık’ gibi yan anlamları bulunmaktadır.

Berlin ve Kay’ın evrensel ve evrimsel renk teorisine göre evrensel olarak dillerde kırmızı üçüncü sırada, sarı ise yeşil ile birlikte dillerdeki kullanım durumuna bağlı olarak dördüncü veya beşinci sırada bulunur (Berlin, Kay, 1969: 2-3). Ancak tezimizde tespit edilen ve tanıklanan kullanım alanları ve sıklığına göre Türkçede *kızıl*, *al* ‘kırmızı’ kavramı kullanım sıklığı ve çok anlamlılığı bakımından *kök* ‘mavi’ kavramından sonra dördüncü sırayı oluşturmaktadır. Bunun sebebi Türklerin Gök Tanrı inancından dolayı *kök* renginin ‘gökyüzü’ göndergesini kullandığı ve *kök* sözcüğünün sadece ‘mavi’ kavramını değil, aynı zamanda maviye yakın ‘mavi, yeşil, gri, lacivert tonları kapsayan geniş yelpazeyi kapsadığı için de daha işlek kullanılmaktadır.

Türkçede ‘kırmızı’ kavramını karşılayan *kızıl* sözcüğü daha çok kan göndergesini yansıtır. Örneğin: XI. yüzyıldan beri kullanılagelen *gök girsin, kızıl çıksın* deyimini ‘kılıç girsin kan çıksın’ anlamında kullanılmıştır. *Kızıl* sözcüğü etin, dilin, kanın rengi olarak kullanılmıştır. *Al* sözcüğü ise daha çok ‘ateş’ göndergesi ile ilgili olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin: *al* sözcüğünden türemiş olan alev kavramı bunun en açık örneğidir. Günümüzde Kazak Türkçesinde *jalau* ‘alev’ => ‘bayrak’ anlamında kullanılmaktadır. Bu durumda Türkçede ‘kırmızı’ kavramını karşılayan *kızıl* ‘kan’ ile çağrışım yapılması ve *al* sözcüğünün ise ‘ateş’ ile çağrışım yapması son derece doğaldır. Çünkü *al* sözcüğünün temel anlamı ‘açık kırmızı, koyu turuncu’dur. İçinde sarı renk barındırdığı için ‘alev’i oluşturan renk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkçede eski Türkçe döneminden beri kullanılan *al* ‘hile’ anlamı ile *al* sözcüğünden geliştiği düşünülen *albastı* sözcüğünün ‘alev bastı, ateş bastı’ anlamlarında kullanılmaktadır. Bu anlamlar ayrıca araştırılması gereken konudur.

3.6. Sarı

Türkçede ‘sarı’ kavramını karşılayan *sarığ* sözcüğü Saha Türkçesi hariç tarihten günümüze hemen bütün Türk lehçelerinde ‘sarı’ anlamında kullanılmaktadır. *Sarı* sözcüğünün ‘hastalık’ yan anlamında kullanılması ‘sarı’ renginin solgun bir renk olmasından kaynaklanmaktadır. ‘Sarı’ renk bazı Budhist toplumlarda ‘güneş’i temsil eden renk olarak karşımıza çıkmaktadır ve bu sadece sarı olarak değil, sarının yoğun bulunduğu kırmızı, turuncu renklerle de simgelenmektedir. Türklerde ‘güneş’in rengini ‘beyaz’ temsil etmektedir. Daha önce ‘beyaz’ kavramı bölümünde bahsettiğimiz gibi *ürün* ve *aķ* sözcükleri doğrudan güneş ile ilgilidir. Türkler şafak vaktini *gün ağardı* ya da *bozarıp tan attı* derler. Sabah güneşin yükseltmesi etrafı beyazlatıp aydınlatır anlamında sık kullanılır. Günümüzde kamlık ile birlikte Budhizmi benimsemiş bir Türk toplumu olan Tuva Türklerinde ‘sarı’ rengin ayrı bir yeri vardır. Bunun örneklerine tezimizin ‘sarı’ ile ilgili bölümün kullanım alanındaki örneklerden görmekteyiz. Genelde Türk destanlarında *ak boz at*, *kök boz at*, *kara kula at* gibi destan kahramanlarının bindiği atlar geçer, fakat Tuva destanında kahraman hep sarı ata biner, sarı atın değeri yüksektir. Bu da Tuva Türklerinde Budhizm inancının etkisini göstermektedir.

3.7. Gri

Türkçe ‘gri’ kavramını karşılayan sözcüklerle zengindir. Türkçede ‘gri’ kavramını karşılayan *kök, boz, sur, kır, çal, burıl, ker, kovu* gibi sözcükler kullanılmaktadır. Bu sözcüklerin her birinin renk tonu ve kullanım alanları farklıdır.

Kök sözcüğü ‘maviye çalar gri’ anlamında demir, kılıç ve hayvan tüyü için kullanılmaktadır. *Kök* sözcüğü VII.-VIII. yy. Göktürkçe yazılı kaynaklarda ***kök***: *t(e)y(e)ñin* ‘(maviye çalan) gri sincaplarını’, IX. yy. Manihesit çevreye ait Türkçe yazılı eserlerden Irk Bitig’de ***kök boymıl togan kuş men*** ‘(maviye çalan) gri boyunlu şahinim’ (IB 64), XI. yy.’da Divan-ü Lügati-t Türk’te: ***kök temür kërü turmas*** ‘(maviye çalan) gri demir boş durmaz’ (DLT I 361-362) ifadelerinde geçmektedir. Tezimizde çağdaş Türk lehçelerinden Çuvaş, Saha, Altay, Hakas, Tuva, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Karayim, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar Türkçelerinde *kök* sözcüğünün ‘maviye çalan gri’ anlamının kullanıldığı tanıklanmıştır.

Boz sözcüğü VII.-VIII. yüzyıldan beri ‘gri’ anlamıyla etkin bir şekilde kullanılan bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. (Bak. *Boz* kısmı). Günümüzde Saha, Tuva, Altay, Hakas, Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Karayim, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Özbek, Yeni Uygur, Azerbaycan, Türkmen Türkçelerinde *boz* sözcüğü ‘gri’ anlamında etkin kullanılmaktadır. *Boz* sözcüğünün ‘Açık Mavi’, ‘Sıradan’, ‘Kuru, Kurak Yer’, ‘Beyazımsı, Beyaz Kesilme, Rengi Solma’, ‘Aydın, Işıklı’, ‘Olgunlaşmak, Olmak’, ‘Genç’ , ‘Bulanık’, ‘Hayvan Dişisi’ yan anlamları tespit edilmiştir.

Sur sözcüğü Karahanlı Türkçesinde *sarıy* sözcüğünden ayrı olarak, *suriy* ‘yellow’ (DLT-Dankoff-Kelly-Index 270), şeklinde ‘sarı’ anlamında geçmektedir. Günümüzde çağdaş Türk lehçelerinden Çuvaş Türkçesinde *sırĭ* (RÇÇRS 367), *sırĭ*

kaşkır ‘boz kurt’ (RÇS 702) şeklinde, Saha (Yakut), Altay, Hakas, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar Türkçelerinde *sur* ‘gri’ anlamında, Başkurt Türkçesinde kelime başı *s*’lerin *h*’ye dönüşmesiyle meydana gelen *horo* ‘gri’ anlamında etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Teleüt Türkçesinde **sur** ‘kula donlu (at)’, ‘aydam, şeffaf’ (TelAS 102) anlamında kullanılmaktadır. Tuva Türkçesinde **sara** ‘saman rengi (atın tüyü hakkında)’ (TuvRS 368) şeklinde ‘koyu sarı’ rengi belirtmektedir. Kazak Türkçesinde *sur* ‘boz’ anlamı yanı sıra ‘koyu sarı’ veya ‘çok açık kahverengi’ anlamı da etkin kullanılmaktadır. Buradan *sur* sözcüğünün ‘gri’ anlamıyla birlikte ‘sarı’ renginin karışmasıyla meydana gelen gri’ anlamının da ortaya çıktığını görmekteyiz. DLT’de geçen *suriy* ‘sarı’ anlamının kaydedilmesi de buna işaret etmektedir.

Boz ve *sur* ‘gri’ anlamında kullanılır. Bu iki sözcüğün paralele kullanıldığı örnekler mevcuttur. Örneğin: aynı anlama gelen *kökjal*, *bozkurt*, *sur kaşkır* ifadelerinin hepsi ‘bozkurt’ anlamına gelmektedir.

Sur sözcüğünün ‘Sarı, koyu sarı, kızılımsı, açık kahverengi’, ‘Soğuk yüzlü, kötü, zor, gaddar’ yan anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Ƙır sözcüğü. Karahanlı Türkçesinde *Ƙırğıl* ‘kırçıl’ (KB İndeks 251), *Ƙır*: ‘kır rengi’; *Ƙır at* ‘kır renkli at’; *Ƙır*, *Ƙırıl* (DLT-Dankoff-Kelly-Index 138), Harezmi Türkçesinde xiv. yy. *Ƙırğıl* ‘saçı sakalı ağarmış’ (KE 126/13) şeklinde geçtiği tanıklanmıştır.

Günümüzde Şor, Tuva, Azerbaycan, Gagauz, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde ‘beyaza yakın çok açık gri’ rengi anlamında kullanıldığı ve çoğunlukla saç-sakal rengi için söylendiği tespit edilmiştir (Bak. *Ƙır* altbölüm) ‘Açık alan, bozkır, tepe’, ‘Kırağı’, ‘Beyaz, beyazlaşma’, ‘Gözü görmeyen’ şeklinde yan anlamları tespit edilmiştir.

Çal sözcüğü tarihsel olarak, IX.-X. yüzyılda “İrşadu-Sutra”da *čālpaň* Dreck (IS-Gloss 87) ‘kir’ anlamında karşımıza çıkan sözcük, Karahanlı Türkçesinde *çal* ‘alaca, kır’ (DLT III 156-26), Eski Kıpçak Türkçesinde XIII.-XIV. yüzyılda *çal* “ala renkli, çil” (TA-KTS 45); *şal* (I) “boz renkli at” (DM-KTS), XVI. yüzyılda *çal* (DK 60, 61), *çal-kara* ‘kuş kartal’ (DK 70) anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde Teleut, Karaçay-Malkar, Karayim, Kazak, Nogay, Tatar, Azerbaycan, Türkmen ve Türkiye Türkçesinde *çal*, *şal* biçimleriyle ‘beyaza yakın çok açık gri’ anlamında kullanılmakta ve çoğunlukla yaşlanan kişilerin saçı, sakalının rengi veya at tüyünün rengi olarak kullanılmakta olduğu tespit edilmiştir. Karakalpak, Kırgız, Özbek, Yeni Uygur Türkçelerinde *çal*, *şal* biçimleriyle doğrudan sadece ‘ihtiyar erkek kişi’ için kullanılmaktadır. Bu kullanım Karaçay-Malkar, Kazak, Nogay, Karakalpak Türkçelerinde de bulunmaktadır. Çal sözcüğünün ‘Alaca’, ‘Yaşlı’, ‘Ayrandan Yapılan İçecek’, ‘Çiğ, Olgunlaşmamış, Sonuna Kadar Yapılmayan İş, Az, Zayıf’ yan anlamları tespit edilmiştir.

Burul ‘mavimsi açık gri’ sözcüğü Karahanlı Türkçesinde *bögrül* ‘böğrü ak olan hayvan’ *bögrül at* ‘böğürleri ak olan at’ (DLT I 481-17) şeklinde geçmektedir. Teleut Türkçesinde *puurul* ‘Atın demir kır tüyü’ (TelAS 92), Başkurt Türkçesinde *burzat*, Kazak Türkçesinde *burıl* ‘beyaz, mavi ve biraz siyahın bulunduğu’ renk’, Kırgız Türkçesinde *buurul* ‘gri, mavi ve başka da renklerin bulunduğu renk’, Tatar Türkçesinde *burılı* ‘siyah veya kırmızı üzerinde parça parça beyazın bulunduğu renk (at tüyü hakkında) şeklinde açıklanmaktadır (Bak. Burul altbölüm). *Burul* sözcüğünün ‘Beyaz’, ‘Bordo’ yan anlamları tespit edilmiştir.

Çovu ‘kahverengimsi açık gri’ sözcüğü XIII.-XIV. yy. Eski Kıpçak Türkçesinde *kovu* “toprak, toz rengi” (Kİ-KTS 155) anlamında kullanıldığı

tanımlanmıştır. Günümüzde Teleüt Türkçesinde *kuu* ‘kuğu’, ‘solgun, benzi solmuş (TelAS 68), *kuagar* beyazımsı, *kuakay* kızıl ‘al kırmızı’, *kuar-* ‘benzi uçmak, rengi kaçmak, *Kuar-kalğan* ‘benzi uçmuş, beti benzi atmış. (TelAS 65) şeklinde anlamları bulunmaktadır. Tuva Türkçesinde ise *kuu* ‘gri’ anlamında kullanılmaktadır. Tuva Türkçesindeki *Biçii kuu doozun-na çorup olur* “Küçük gri toz görünüp geliyor” (TuvD 98-99) cümlesi Eski Kıpçak Türkçesindeki ‘toprak, toz rengi’ anlamıyla örtüşmektedir.

Ƙır, çal, kovu sözcükleri ise ‘beyaza yakın çok açık gri’ anlamı vermektedir. Bunlardan *Ƙır* ve *çal* daha çok insanın saç ve sakalı için ve kuraklık yer için kullanılmaktadır. *Burul* ve *ker* sözcükleri ise içinde gri rengi barındıran kahverengi tonlarını ifade eder. Bu iki sözcük daha çok insan yüzü, saç, sakalı ve hayvan tüyü için kullanılır. ‘Gri’ kavramını karşılayan bu sözcüklerden en geniş alanda kullanılan ve anlam bakımından en zengin olanı *boz* sözcüğüdür.

Sonuç itibarıyla, Türkçede ‘gri’ renk kavramını karşılayan *kök, boz, Ƙır, çal, burul, Ƙovu, ker* gibi açıktan koyuya, içinde mavi, sarı, kırmızı gibi tonları barındıran ‘gri’ kavramını barındırmaktadır.

3.8. Kahverengi

Türkçe ‘kahverengi’ kavramını karşılayan sözcüklerle zengindir. Türkçede ‘kahverengi’ kavramını karşılayan *konğur, küreñ, yağız, ƘoçƘıl, cireñ, tarğıl, tarlan, Ƙaltar, kuba, kula, torug, ker, tiğ, oy, or* sözcükleri kullanılmaktadır. Bu sözcüklerin her birinin renk tonu ve kullanım alanları farklıdır.

Ƙonur sözcüğü, XI. yüzyılda Karahanlı Türkçesinde *konğur* ‘kestane rengi’ (DLT III 363-3), *konğra-* ‘kestane rengi olmak’ (DLT II 358-7) şeklinde

geçmektedir. XIII.-XVI. yüzyıl Eski Kıpçak Türkçesinde *koᅅgur* (I) “koyun gözlü” (TZ-KTS 153); *koᅅgur* (II) “üstü kırmızı altı beyaz” (TA-KTS 153); *konur* “kumral, krem rengi” (İH-KTS 153); XV.-XVI. yy. Doğu Türkçesinde *qonqar* ‘light Brown’ (açık kahverengi) (BN Index 853), Batı Türkçesinde XVI. yy. *koñur* ‘kestane rengi, koyu kızıl, yağız al’ *koñur at* (DK 35-13) şeklinde geçmektedir.

Günümüzde Çuvaş, Saha, Altay, Teleüt, Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Kumuk, Nogay, Tatar, Özbek, Yeni Uygur, Azerbaycan, Türkmen Türkçelerinde etkin bir şekilde ‘kahverengi anlamında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde *konur* ‘esmer, açık kestane renginde olan’ (Tüs 1212) şeklinde tanımlanmakta, fakat hayatın her alanında ‘kahverengi’ kavramı için ‘kahverengi’ sözcüğü kullanılmaktadır. *Konur* sözcüğünün ‘Hoş, İyi Etkisi Olan, Huzur Veren, Sakin’, ‘Yokluk İçinde’, ‘İlgisiz, Beğenmeyerek’ şeklindeki yan anlamları kullanılmaktadır.

Küreñ sözcüğü günümüzde Çuvaş, Altay, Hakas, Saha (Altay), Şor, Teleut, Tuva, Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Yeni Uygur ve Azerbaycan Türkçelerinde kullanılmaktadır. *Küreñ* ‘Esmer’ yan anlamında da kullanılmaktadır.

Yağız sözcüğü VIII. yüzyılda Köktürkçe *y(a)g(i)z: yer* (KT D1); (a)z *y(a)g(i)z(i)n binip* “Az yağızına binip” (KT K5, KT K8); IX. yüzyılda *yağız* ‘yağız’: *yağız at* (IB 50); Budhist Türk çevresinde *yağız* ‘yağız’: *yağız yir* (TT I 7, 10); *yağız* (AY 113/7, **yağız** 1. ‘dunkelbraun (koyu kahverengi)’ *tünsiz ayir uluy yağız yer* 547, *yağız* 2. ‘Erde (yer)’ *yağıztin ünmiş* 221, *yağızta* 245 (IS Gl 105); *yağız: yağız yir* ‘kara toprak’ (ETSŞ 196, 204), XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *yağız* ‘yağız, kızıl ile kara arası renk’ (KB İndeks 514); *yağız* ‘yağız, kızıl ile kara arası renk’ (DLT III 10-

9, 10-11, 10-12), *yayiz* ‘dark brown; dust-colored (horse)’ (DLT-Dankoff-Kelly 151), Harezmi Türkçesinde XIV. yüzyılda *yağız* ‘yağız, kara’ yağız yer (KE-Ata 46v1), Eski Kıpçak Türkçesinde XIII-XIV. yy. kara **yağız** kişidir (esmerdir) (EKK- KTS 306); *yağır* (I) ‘bakır’ (BM- KTS 306); **yağız** 1. ‘kahverengi, esmer (GT, İH, TA-KTS 327), *yavuz* 2. ‘Dört ayağı da sekili at’ (MA, TA-KTS 327), ‘atlarda meşhur bir renk (GT, Kİ-KTS 306); *yovuz* ‘yağız, kahverengi, esmer (TZ- KTS 327) şeklinde geçmektedir.

Yağız sözcüğü Günümüzde Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde kullanılmaktadır. *Yağız* sözcüğünün ‘Esmer’, ‘Siyah’, ‘Yiğit’ yan anlamları tespit edilmiştir.

Koçıl sözcüğü günümüzde Başkurt, Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek Türkçelerinde ‘kahverengi’ anlamında etkin bir şekilde kullanılmaktadır.

Cireñ sözcüğünün temel anlamı ‘kızıl, açık kızıl kahverengi’ anlamı görülmektedir. Günümüzde Teleüt, Kazak, Nogay, Tatar, Özbek Türkçelerinde kullanılmaktadır.

Targıl sözcüğü Eski Kıpçak Türkçesinde *dargıl* ‘Koyu krem rengi’ (İH-KTS 56) şeklinde kullanıldığı tanıklanmıştır. Günümüzde Karakalpak, Kazak, Nogay, Tatar Türkçelerinde ‘kahverengi tonlarını’ ifade etmektedir. Kazak Türkçesinde *targıl* sözcüğünden türemiş olan *targıldan-* fiili ‘sesin hırıltılı çıkması’ anlamına gelmektedir.

Tarlan sözcüğü günümüzde Karakalpak, Kazak, Tatar Türkçelerinde ‘kahverengi’ anlamında kullanılmaktadır. Kazak Türkçesinde *tarlan* mecazi olarak ‘tecrübeli, usta’ anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin: *Tarlan boz* ‘çok görmüş

yaşamış, güçlü’ (KTTS IX 27) anlamlarında kullanılmaktadır. *Tarlan* sözcüğünün ‘güçlü, tecrübeli’ yan anlamı tespit edilmiştir.

Ƙaltar sözcüğü Hakas ve Teleüt Türkçesinde kahverenginin tonları olan doru, koyu kahverengi’ anlamlarında kullanılmaktadır.

Ƙuba sözcüğü XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *kuba at* ‘rengi kumral, konur al ile sarı arasında olan at (DLT 217-11) şeklinde geçmektedir. Günümüzde Altay, Saha (Yakut), Şor, Teleüt, Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Karayim, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Türkmen Türkçelerinde kullanılmaktadır. *Ƙuba* sözcüğünün ‘Solgun’ yan anlamı tespit edilmiştir.

Ƙula sözcüğü, XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *kula* ‘kula renk’ (DLT III 233-9), *qola* ‘russet (horse color)’ (at tüyü rengi) (DLT-Dankoff-Kelly-Index 141), Harezmi Türkçesinde XIV. yüzyıl *Ƙula* ‘kula, gri renkli at’ (KE-Ata 148r20), Eski Kıpçak Türkçesinde XIII.-XIV. yüzyılda *Ƙula* “koyu kahverengi, siyahla karışık sarı” (İH, TA- KTS 162), *Ƙola* “açık kahverengi” (İH-KTS 152) şeklinde geçmektedir. Günümüzde Teleüt, Tuva, Karakalpak, Karaçay-Malkar, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Özbek, Yeni Uygur, Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde çoğunlukla atın tüyünün rengi olarak kahverengi tonunun ifade etmektedir.

Torug sözcüğü VII.-VIII. yüzyılda Köktürkçe yazılı kaynaklarında *torug* ‘doru’: *tor(u)g at* (KT D33), IX. yüzyılda Irk Bitig’de *toruk at semritti* ‘zayıf at semirdi’ (IB 16), XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *toruğ* ‘at rengi, doru renk’ (DLT-Atalay I 373 25, 26), *toriğ at* ‘doru renkli at’ (DLT I 374-2), *toruğ* ‘horse; bay (horse color)’ (DLT-Dankoff-Kelly-Index 196), Harezmi Türkçesinde XII. yüzyılda *dor: dor boldı at, dorluk* (ME 162/5, 6, 164/2, 225/2); Eski Kıpçak Türkçesinde XIII. –XIV. yüzyılda *doru* (I) “koyu kahverengi, hurma rengi” (İH-KTS 281) *toğru* “doru renk” (TZ-

KTS), *tori*, *toru*, *toru* (KTS 279); *tori* “koyu kahverengi, hurma rengi” (DM- KTS 2831), *toĝru*, *toru*, *toru* (KTS 281); *toru* “koyu kahverengi, hurma rengi” (Kİ, TZ- KTS 281) *toru* “koyu kahverengi, hurma rengi” (TA-KTS 281) şeklinde geçmektedir. XVI. yüzyıl Dede Korkut Kitabı’nda *tori* “doru, kızıl kahverengi (at rengi)” (DK 37-12, 82-7, 84-4) şeklinde geçmektedir.

Günümüzde *torug* sözcüğü Şor, Tuva, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Özbek, Yeni Uygur, Türkmen Türkçelerinde çoğunlukla atın tüyünün kahverengi tonları için kullanılmaktadır. *Toruğ* sözcüğünün ‘Esmer’ yan anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Ker sözcüğü, Saha, Teleüt, Kazak ve Sarı Uygur Türkçelerinde kullanılmaktadır. Saha, Teleüt, Kazak ve Sarı Uygur Türkçesinde *ker* sözcüğü ‘kahverengi’ anlamında kahverenginin çeşitli kırmızıdan griye kadar uzanan geniş yelpazeyi kapsayan renk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tiğ sözcüğü, IX. X. yüzyılda İrk Bitig’de *tig at* (IB 32), XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *tīy* ‘between sorrel and bay (horse) (DLT-Dankoff, Kelly-Index 189) şeklinde geçmektedir. Günümüzdeki çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımları tanıklanmamıştır.

Or sözcüğü XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *ōr* ‘between sorrel and bay’ (DLT Dankoff-Kelly-Index 251) şeklinde geçmektedir. Günümüzde *or* sözcüğü sadece Kazak Türkçesinde korunmuş, diğer Türk lehçelerinin yazılı kaynaklarından tanıklanamamıştır. Kazak Türkçesinde *or* sözcüğünün birkaç anlamı bulunmaktadır: ‘Kırmızımsı kahverengi renk’ (KATS XI 713).

Oy sözcüğü, XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *ōy* ‘ash-colored (horse)’ (DLT-Dankoff-Kelly-Index 44), Eski Kıpçak Türkçesinde *oy* “kül rengi” (TA- KTS 207)

şeklinde geçmektedir. Günümüzde Hakas ve Tuva Türkçesinde atın tüyünün kahverengi tonu için kullanılmaktadır.

Türkçede ‘kahverengi’ kavramı için kullanılan bu sözcükleri bünyesinde gri, sarı, turuncu, kıvı renkleri barındıran kahverenginin tonlarının geniş yelpazesini kapsamaktadır. Daha çok at tüyünün rengi olarak karşımıza çıkan *koşur, küreş, yağız, koşkı, kuba, kula, burul, cireş, tarlan, tarğı, tıg, or, oy, torug, kaltar*, sözcüklerin kullanım alanları bazı durumlarda at tüyünün rengi bakımından paralellik gösterebilmektedir.

Berlin ve Kay (1969) tarafından teklif edilen “renklerin evrensel sırasmda” “kahve” rengi “mor”un, “pembenin”, “turuncunun” ve “grinin” önünde gelir (Berlin, Kay, 1969: 3). Türkçede ise ‘kahverengi’ kavramı ‘gri’ kavramından sonra gelir. Çünkü Türkçede *gri*’nin çeşitli tonlarını yansıtan *kök, boz, sur, kır, çal, kovu* gibi renk bildiren sözcükler ‘kahverengi’ kavramını yansıtan sözcüklerden daha sık kullanılmaktadır.

Türkçede ‘kahverengi’ toprak rengi olmaktan daha çok atın tüyünün rengi olarak algılanmaktadır. Toprak rengi ise Eski Uygur Türkçesinde siyaha yakın olan koyu kahverengi *yağız* sözcüğüyle ve tüm Türk lehçelerinde toprak, yer için çoğunlukla *kara* sözcüğünün kullanıldığı tanıklanmıştır. Bunun sebebi Türkler hayvancılıkla ustalıkla uğraşan ve at üstünde savaşan millet olduğundan kaynaklanmaktadır. Bugün Türkçe kahverengi kavramını karşılayan tüm sözcükler at ile ilgili sözcüklerdir.

Türklerde kahverengi kavramını karşılayan birçok sözcüğün bulunması ve bu sözcüklerin hepsi atlar için kullanılması atların Türk kültürünün önemli bir parçası olduğunun göstergesidir.

3.9. Mor

Türkçede ‘mor’ kavramını karşılayan *yipkin* veya *yipün* sözcüğü IX-X. yüzyılda Budhist Türk çevresi yazılı kaynaklarında geçmektedir. Örneğin: *yipkin ordu-luy* (TT VII 22), *yipün* (AY y. 347/10, 499/18, 658/13, y. +i 651/1.). XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *yipün* ‘koyu kırmızı, mor, menekçe rengi’ (KB 67, İndeks 546), *yepün*, *yepgil~yepgin* ‘purple’, *yepgin* ‘dark green or deep purple’, *yepün* ‘(DLT-Dankoff-Kelly-Index 223) şeklinde kullanıldığı kaydedilmiştir. Günümüzde bu sözcük sadece Karayim Türkçesinde *yipkin*, *ipkin*, *ipkin*’ biçimlerinde 1. ‘mor (boya ve renk), 2. ‘Erguvani’, ‘renkli kumaş’, *yipkinli* ‘mor olan’ *yipkinli uprak* ‘mor elbise’ (KarRPS 245) şeklinde kullanılmaktadır.

3.10. Karışık Renk

Türkçede ‘karışık renk’ kavramı için *ala* ve *çıpar* sözcüklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. *Ala* sözcüğünün kullanım alanı çok geniş olup hayatın her alanında somut ve soyut her türlü kavramla birlikte kullanılmaktadır. *Çıpar* sözcüğü ise çoğunlukla alacalı olan atın tüyü için veya genel olarak küçük ve büyük baş hayvanların tüyünün karışık rengi için söylendiği tespit edilmiştir.

Ala sözcüğünün IX. yüzyılda *āla* ‘ala, alaca, karışık renkli’, *āla atlıg yol tengri men* ‘alaca atlı yol tanrısıym’ (IB 2), XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesi *ala* ‘ala, alaca’ *ala bol-* (KB 6579 İndeks 16); *ala* ‘ala, alaca’ ‘ala tenli, alaca tenli kişi ki bir çeşit deri hastalığından vücudunda alacalar olur, apraşlık (DLT I 81-28, 91-20) şeklinde geçmektedir. Harezmi Türkçesinde XII. yüzyılda *ala* ‘ala’ *ala boldı at* (ME 163/2); XIV. yüzyılda *ala* ‘ala renkli; bir çeşit deri hastalığı, cüzzam hastalığı: (KE-Ata

249v13, 232r79, 225r5, 120r5), *ala* ‘karışık renk’, *ala tur-* (NF 55-1, 2, 5; 56-16; 72-16; 73-1; 56-12, İndeks 13), *ala* ‘ala’ (HŞ 1945/10); Eski Kıpçak Türkçesinde XIII.-XIV. yüzyıllarda *ala* ‘schekig, gehalbirt’ (CC 114,24 r. (s. 34), KTS 6) geçtiği tanıklanmıştır. XVI yüzyıl Batı Türkçesinde *ala* ‘elâ, ala, karışık renk, alaca’ (DK 7-1), XVIII. yüzyıl Doğu Türkçesinde *ala* ‘ala’ (San.-Index 49r, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29) şeklinde geçmektedir.

Günümüzde Çuvaş Türkçesinde *ula* biçiminde, Altay, Tuva, Şor, Hakas, Teleüt, Saha (Yakut), Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Karayim, Kazak, Kırgız, Kumuk, Nogay, Tatar, Özbek, Sarı Uygur, Yeni Uygur, Azerbaycan, Gagauz, Türkmen ve Türkiye Türkçesinde ‘karışık renk’ anlamında etkin bir şekilde kullanılmaktadır.

Ala sözcüğü daha etkin kullanıldığı için birçok deyim ortaya çıkmıştır. Örneğin: Kazak Türkçesinde *alala-* fiili ‘dışlamak’, *alatur-* ‘bunalmak, kendinden geçmek, kafası karışmak’, *alaturan* ‘karışık dönem’ anlamlarında kullanılmaktadır.

Türkçede *çıpar* sözcüğü temel anlamda ‘‘karışık renkli, benekli, çizgili’ anlamda kullanılmaktadır. Tarihsel olarak *çıpar*

Harezmi Türkçesinde XII. yüzyılda *çıpar* ‘çapar’: *ala boldı at, çıpar boldı* (ME 163/2); Eski Kıpçak Türkçesinde XIII.- XIV. yüzyılda *çeber* (II) ‘‘Beyaz benekli’’ (TA-KTS, 2007: 47); *çeper* (I) ‘‘Gözü iyi görmeyen’’ (Kİ- KTS, 2007: 48); *çeper* (II) ‘‘beyaz benekli’’ (TA-KTS, 2007: 48) şeklinde geçmektedir. Günümüzde Karaçay-Malkar, Karakalpak, Kazak Türkçelerinde büyükbaş ve küçükbaş hayvanın tüyünün karışık rengi için kullanılmaktadır. *Çıpar* sözcüğünün ‘Yaradan Kalan İz’ anlamı tespit edilmiştir.

Eldeki çalışmada Türkçe renk adlarının tespit edilmesi ve yan anlamlarının saptanması amaçlanmıştır. Dil canlı bir varlık olarak çevresine uyum sağlayamadığı zaman hayata tutunması güçleşmektedir. Tezimizde tespit edilen renk adlarının çoğu nadir olarak kullanılmakta olup, yerine yabancı alıntı sözcükler kullanılmaktadır. Özellikle gri ve kahverengi tonlarına zengin olan Türk dilinde bu sözcüklerin etkin bir şekilde dilde kullanılması sağlanıp yeni kullanım alanları açılarak geri kazandırılmalıdır. Özellikle geniş bir kahverengi tonu yelpazesini kapsayan 'kahverengi' kavramını karşılayan sözcükler daha çok at tüyü için kullanılmaktadır. Eskiden beri atlı kültür yaşayan Türkler atın çeşitli tüyü için farklı terimler üretmiştir. Ancak günümüzde artık atın yerine arabalar kullanıldığından bu renklerin kullanım alanları gittikçe daralmakta ve kullanımdan çıkmaktadır. Bu sözcüklerin tekrardan canlandırılması için modern zengin boya çeşitlerinin yabancı adları yerine ve arabaların renk adları için kullanılabilir hale getirilmesi gerekmektedir.

Eski dönemlere ait olan sözcükler, o dönemde aynı veya benzer anlama gelen sözcüklerin etkin bir şekilde kullanılmasından pasifleşmesi sonucunda kullanım dışında kalarak tıpkı evrim teorisinde canlıların hayat seyrinde olduğu gibi çevreye uyum sağlayarak ya hayatta kalmakta ya da yok olup gitmektedir. Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanıla gelen her bir sözcük geçmişimizin bir parçası olup, kültürümüzün ve tarihimizin birer taşıyıcısıdır. Geçmişte ve günümüzde genel Türkçede renk adlarının çeşitli yan anlamlarının incelenmesi dilin taşıyıcılarının dünya görüşünü ortaya koymakla birlikte yan anlamların oluşmasında idraki süreçlerin açığa kavuşturulması bakımından önem arz etmektedir. Bu yüzden bu tür araştırmalar günümüzde nadir kullanılan veya kaybolmakta olan sözcüklerin

unutulmaması ve yeni terim ve sözcük türetiminde kullanılarak yeniden canlandırılması için zemin hazırlamaktadır.

Kaynaklar

AALTO, P., (2000), "Orhon Yazıtlarındaki At İsimleri Üzerine", Çev. E. Aydın, *Türk Dili*, 587, s. 453-457.

ABDULDAYEV, E., İSAYEV, D., (1969), *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü*, Frunze, "Mektep" Basması

ABLİZ, Yakub, (1991), *Uyğur Tilining İzahlik Luğati*, I-VI

ABRAMOVA, Ol'ga, (2012), "İngilizce, Rusça ve Çuvaş Atasözlerinde Renk Kavramları".

AFANASEV, P. S., HARİTONOV L. N. (Red.) (1968): *Russko-Yakutskiy Slovar*, Moskva, İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.

AGOSTON, A, George, (1987), *Color Theory and Its Application in Art and Design*, Springer-Verlag, New York and Berlin.

AĞCA, Ferruh, (2006): "Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerin Tarihlendirilmesinde Kullanılan Ölçütler", *Türkbilig*, Güz, 2006, Sayı:12, Ankara, 3-37.

AHANOV, A., (1965), *Til Bilimine Kirispe*, Mektep, Almatı.

AHMETYANOV, R., (1989), *Obşaya Leksika Materiyalnoy Kulturi Narodov Srednego Povoljya*, Moskva

AKABİROV, S. F., MAGRUFOV, Z. M., HOCAHANOVA, A. T., (1959), *Uzbeksko-Russkiy Slovar'*, Moskva, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.

AKSAN, Doğan, (1976): *Sözcük Türleri- I*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

AKSAN, Doğan, (1980), *Her Yönuyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim* (C.2, TDK Yayınları, Ankara, 1980)

AKSAN, Doğan, (1978): *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

AKSAN, Doğan, (1999): *Anlabilim, Anlabilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara, Engin Yayınevi.

AKSAN, Doğan, (2004): *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*, İstanbul, Multilingual Yayınları.

AKSOY, Ömer, Asım, (1988): *Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, İnkılâp Yayınları.

AL-RASHEED, (2014), Further Evidence for Arabic Basic Colour Categories, *Psychology*, 5, 1714-1729, <http://dx.doi.org/10.4236/psych.2014.515179>

ALIYEVA, Z. İ., (2008), *Formirovaniye Karaçayevo-Balkarskih İmyon* (Karaçay-Malkar Adlarının Oluşturulması” adlı makalesinde (Lingvistika).

ALTAYLI, Seyfettin. (2005): *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara, Prestij Matbaası.

ALTAYEVA, S. (Red.) (1976): *Türkmen Diliniň Frazologik Sözlügi*, Aşgabat, Ilım Neşriyatı.

AMANSARIYEV, C., (1970): *Türkmen Dialektologiyası*, Aşgabat, Türkmenistan Neşriyatı.

ANDREYEV, İ. A., PETROV, N. P., (1971), *Russko-Çuvaşskiy Slovar'*, Moskva, İzdatel'stvo “Sovetskaya Entsiklopediya’

ARAT, Reşid, Rahmeti, (1951): Edib Ahmed B. Yükneki, *Atabet'ül Hakayık*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ARAT, Reşid, Rahmeti, (1965): *Eski Türk Şiiri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ARAT, Reşid, Rahmeti, (1979): *Kutadgu Bilig, I-Metin*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ARAT, Reşid, Rahmeti, (1974): *Kutadgu Bilig, II-Çeviri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ARAT, Reşid, Rahmeti, (1979): *Kutadgu Bilig, III-İndeks*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ARAT, Reşid, Rahmeti, (1987): *Vekayi Babür'ün Hatıratı*, I-II Cilt, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ARIKOĞLU, Ekrem, (2005): *Örneklî Hakaşça-Türkçe Sözlük*, Ankara, Akçağ Yayınları.

ATA, Aysu, (1997), *Kısaşü'l-Enbiya, Nasirü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Giriş-Metin, Tıpkıbasım*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ATA, Aysu, (1997), *Kısaşü'l-Enbiyâ, Peygamber Kıssaları, II Dizin Nâşirü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ATA, Aysu, (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesi Giriş-Metin-Dizin-Notlar*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ATA, Aysu, (1998), *Nehcü'l-Ferâdis, Uşmağlarınġ Açık Yolu, Cennetlerin Açık Yolu*, III, Dizin-Sözlük, Ankara, TDK Yayınları

ATABAY, N.- KUTLUK İ.-ÖZEL S., (1976): *Sözcük Türleri I (Ad, Sıfat, İlgeç, Adıl, Belirteç)*, Yöneten ve Yayına Hazırlayan: Doğan Aksan, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ATALAY, Besim, (1992): *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, IV. Cilt, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları. (I cilt)

ATALAY, Besim, (1992): *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, IV. Cilt, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları. (II cilt)

ATALAY, Besim, (1992): *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, IV. Cilt, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları. (III cilt)

ATALAY, Besim, (1992): *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, IV. Cilt, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları. (IV cilt index)

AYVAZOĞLU, Beşir, “Çiçek ve Renk Adlarına Dair”, *Türk Yurdu Dergisi*, 7. Devre, C. 21 (53), S. 162-163 (523-524)

BADARÇ, Bayarsayhan, (2009), *Leksika jivotnovodstva v Tsengel'skom diyalekt Tuvinskogo yazıka*, (V sravnitel'nom-sopostavitel'nom aspekte), Novosibirsk, Avtoreferat, Kand. Nauk, Tıvinskiy Gos. Univ.

BAHŞİYEVA, T.,(2012), “Toponımı tyurkskogo proishojdeniya (Türk Kökenli Yer Adları)”, *Filologiya. Sotsialniye kommunikatsii*.

BANG, W., GABAIN, A. Von, (1929?), *Türkische Turfan Texte*, II, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in Kommission Bei Walter de Gruyter U. Co. Berlin, I.

BANG, W., GABAIN, A. Von, (1929?), *Türkische Turfan Texte*, II, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in Kommission Bei Walter de Gruyter U. Co. Berlin, II

BANG, W., GABAIN, A. Von, (1929?), *Türkische Turfan Texte*, II, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in Kommission Bei Walter de Gruyter U. Co. Berlin, III

BANG, W., GABAIN, A. Von, (1930), *Türkische Turfan Texte*, II, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in Kommission Bei Walter de Gruyter U. Co. Berlin, IV

BANG, W., GABAIN, A. von, (1931), *Turfan Texte*, II, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in Kommission Bei Walter de Gruyter U. Co. Berlin, V

BANG, W. Und A. Von GABAİN (1930): *Uigurische Studien*, I. *Das Sündenbekenntnis aus dem Suvarnaprabhāsa*, *UJb.*, Bd. X, H.3, 193-207.

BANGUOĞLU, Tahsin (1998): *Türkçenin Grameri*, 5. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

BAMMATOV, B.G., (1997), *Russko_Kumikskiy Slovar'*, Mahaçkala

BARUTCU, Sema, (1987): *Uygurca Sadaprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi.

BARUTCU, Sema, (1992). "ETü. *Abidarim Kunlig Koşavarti Şastirkakı Çinkirtü Yörüglerning Kingürü*'sinde Örneklerle Giderme (Ellipse) Açıklaması", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ahmet Temir Armağanı, XXX/1-2, Ankara, 143-148.

BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (1994). "Teñri teg teñride bolmuş türük bilge kagan ve teñri teg teñri yaratmış türük bilge kagan ibareleri üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof.Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan, Ankara, 89-100.

BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (1998). *Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (1998). "Yenisey Kitabeleri ve Yer Sular", *Journal of Turkish Studies (TUBA/Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, 22, 171-184

BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (2002): “Türk Dilinin Tarihi Dönemleri Üzerine Birkaç Söz”, *Türkbilig, Türkoloji Araştırmaları*, Nisan 3, Ankara, 203-210.

BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (2003): "Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslâmî Terminoloji Üzerine Bir Karşılaştırma", *Kök Araştırmalar*, Cilt V, Sayı I, Bahar 2003, 13-33.

BARUTCU ÖZÖNDER F. Sema (2008), *Kök Türk Kağanlığı Yazıtları*, KÖKSAV Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi, Ankara (Baskıda).

BASKAKOV, N.A., (Ed.), (1964), *Russko-Altayski Slovar'*, Gorno-Altayski Naučno- issledovatel'ski İnstitut İstorii, Yazıka i Literaturı, İzdat. “Sovetskaya Entsiklopediya”, Moskva

BASKAKOV, N. A. (Ed.) (1953): *Hakassko-Russkiy Slovar*, Moskva.

Başkurt Teleneñ Süzlege, (1993): İke Tomda, Moskva, Russkiy Yazık.

BASKAKOV N. A., (ed.), (1958), *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'*, Moskva, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'mıh Slovarey

BASKAKOV, N.A., KARRIYEV, B.A., HAMZAYEV, M. Y., (1968), *Turkmensko-Russkiy Slovar'*, Moskva, İzdatel'stvo ‘Sovetskaya Entsiklopediya’.

BASKAKOV, N. A, (ed.) (1963), *Nogayşa-Orıssa Sözlük*, Moskva, İnostrannıy em natsiyonal'mıy sözlüklerdiñ gosudarstvenniy izdatel'stvoı

BASKAKOV, N. A., ZAYONÇOVSKOGO, A.S., ŞAPŞAL M., (Ed.), (1974), *Karaimsko-Russko-Polskiy Slovar*, Moskva, İzdatelstvo Russkiy Yazık.

BATTAL, Aptullah (1934): *İbn-Mühennâ Lûgati*, (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün indeksi), İstanbul, Devlet Matbaası.

BAYRAKTAR, Nesrin, (2004), “Kara ve Siyah Renk Adlarının Türkçedeki Kavram ve Anlam Boyutu Üzerine”, *Dil Öğretim Dergisi*, Language Journal, Sayı 126, Ekim-Kasım-Aralık

BAYRAKTAR, Nesrin., (2006), “Kavram ve Anlam Boyutunda Sarı ve Tonları” Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.

BAYRAKTAR, Nesrin, (2010), “Orhon Yazıtlarında Geçen Renk Adlarının Anlam Alanları Üzerine”, *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 2010, Bildiriler, I. Cilt. s. 121-128

BAYRAKTAR, Nesrin, (2013), “Renk Adlarının Türkçede Özel Ad Yapımında Kullanımı”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 20-25 Ekim 2008, I. Cilt, s. 729-749, Ankara 2013, TDK Yayınları

BAYRAKTAR, Nesrin (2014), “Türkçe Yeşil Renk Adının Biçim, Anlam ve Kavram alanına tarihsel bir bakış” (Journal of Language and Linguistic Studies).

BERLIN, Brent, KAY, Paul, (1969), *Basic colour terms: their universality and evolution*, Berkeley: University of California Press.

BIRREN, Faber, (1978), *Color and human response*. New York: Van Nostrand Reinhold Company.

BOAS, Franz, (1966), (1911), Introduction to Handbook of American Indian Languages, In: Boas F., Powell J.W. Introduction to Handbook of American Indian Languages / Indian Linguistic Families of America North of Mexico. Ed. by P. Holder.

BOESCHOTEN, H.E., VANDAMME, M., TEZCAN, Semih (Ed.),(1995), *Al-Rabghuzi, Qisas al-Anbiya, An Eastern Turkish Version*, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill.

BOLDIREV N. N., (2001), *Kognitivnaya Semantika: Kurs Lektsii Po Angliyskoy Filologii*, Tambov, İzd.-vo Tamb. Un-ta, İzd. 2-ye, 123st .

BORNSTEIN, Marc H., (1975), “The Influence of Visual Perception on Culture”, *American Antropologist*, January 28, Max-Planck-Institut für Psychiatrie and Yale University

BORNSTEIN, Marc H., KESSEN, William, WEISKOPF Sally, (1976), “Categories of hue in infancy”, *Science* 191: 201-202.

BOROVKOV, A.K., (2002): *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, Çev.: Halil İbrahim Usta-Ebülfez Amanoğlu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

BOYNTON, R.M., (1975), *Colour, hue and wave length*. In: Handbook of perception. II. E.C. Carterette and M.P. Freidman, eds. New York: Academic Press.

BUDAY, M. O., (1995), *Karaçayevobalkarski yazık –praroditel’ yazıkov tsivilizatsii* (Karaçay-Malkar Dili- Medeniyetler Dillerinin Çıkış Kaynağı).

BURLING, Rabbins, (1969), “Cognition and componential analysis: God's truth or hocus-pocus?”, *Cognitive Anthropology*, Stephen A. Tyler, (ed.), p. 419-428. New York, Holt, Rinehart and Winston.

BUTANAYEV, V. Y., (1999), *Hooaray-Orıs Tarhın-Etnografiya Söstügi*, HGU NİÇ'tin Etnografiya Laborotoriyazı, Ağban-Tura; Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnografiçeskkıy Slovar' Abakan.

CAFEROĞLU, Ahmet, (1931): Abu Hayyan, *Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk*, İstanbul, Evkaf Matbaası.

CAFEROĞLU, Ahmet, (2011), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara

CEYLAN, Emine, (1996): *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:10, Ankara, Simurg.

CIRTAUTAS, Ilse-Laude, “Der Gebrauch der Fabbezeichnungen in den Turkdialekten”, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1961, Ural-Altäische Bibliothek, Bd. 10,137

CLAUSON, Gerard, (1960): *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xan*, Faximile Text with An Introduction and Indies, London

CLAUSON, Gerard, (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press.

CLAUSON, Gerard, (1979): “The Chronological Classification of Old Turkish Texts”, *Central Asiatic Journal*, Vol.23, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

CONKLIN, Harold G., (1964), “Hanucoo Colour Categories”, *Language in culture and society*, Dell H. Hymes, ed. P. 189-192. New York: Harper and Row.

CONKLIN, Harold G., (1973), “Color Categorization, Review of Berlin and Kay 1969”, *American anthropologist* 75: 931-942.

CRUSE, Alan, (1986): *Lexical Semantics*, Cambridge, Cambridge University Press.

CRUSE, Alan, (2000): *Meaning in Language, An Introduction to Semantics and Pragmatics*, New York, Oxford University Pres.

CRYSTAL, David, (2003): *A Dictionary of Linguistics&Phonetics*, Fifth Edition, Blackwell Publishing.

CUMAKUNOVA, Gülzura, (2005): *Türkçe-Kırgızca Sözlük*, Bişkek, Kızıstan-

Türkiye, Manas Üniversitesi Yayınları.

ÇAĞATAY, Saadet, (1945): *Altun Yaruk'tan İki Parça*, Ankara, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Yayınları.

ÇAĞATAY, Saadet, "Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Kullanılışı, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten, 1961, TDK Ankara 1962, *Türk Lehçeleri*, S. 339-341

ÇAĞATAY, Saadet, (1957): "Eine Ellipsen in Türk-Dialekten", *UJb* XXIX/3-4, 231-239.

ÇANKOVA, D. İ. (Ed.) (1961): *Russko-Hakasskiy Slovar*, Moskva, Hakasskiy Naučno-İssledovatelskiy İnstitut Yazıka, Literaturı i İstorii.

DANKOFF, R., J. KELLY, (1982-1984-1985): *Mahmūd al-Kāşğari's Divān Luğāti't-Turk*, I-II-III, Harward University Press.

Derleme Sözlüğü, (1993): 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

DARJA, Vyacheslav, (2014), *Loşad' v Traditsiyonnoy Praktike Tuvintsev-Koçevnikov*, Kızıl, "Tuvinskoye knijnoye izdatel'stvo im. Y. Ş. Künzegeşa", 184 s.

DOERFER, G., (1976): "Das Vorosmanische (Die Entwicklung Der Oghusischen Sprachen Von Den Orchoninschriften Bis Zu Sultan Veled)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1975-1976), 81-131.

DOERFER, Gerhard, (1970), *Halaçça Orta İnan'da Arkaik Bir Türk Dili*, Çeviren: Semih Tezcan, Belleten Cilt XXXIV Sayı 133. Ocak 1970'den ayırbaşım. TTK Yayınları, Ankara

DOERFER, Gerhard, (1971), *Khalaj Materials*, Wolfram Hesch, Hartwig Scheinhardt, Semih Tezcan ile işbirliği ile, Indiana University, Bloomington

DOERFER, G., Semih TEZCAN, (1980): *Wörterbuch Des Chaladsch*, Budapest, Akadémia Kiadó.

DOERFER, G., Wolfram HESCHE, (1993): *Chorasanturkisch*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

Drevnetyurkskih Slovar, (1969), Akademiya Nauk SSSR, İstitut Yazıkoznaniya Leningrad, Izdatel'stvo Nauka Leningradskoe Otdelenie.

ECKMANN, Janos, (2003): *Çağatayca El Kitabı*, 3. Baskı, Hazırlayan: Günay Karaağaç, Ankara, Akçağ Yayınları.

EKREM, Nuraniye, "Hunlarda Renk ve Yön Bilgisi", *Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri*, (Haz. S. Tural, E. Kılıç), 1996, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları 116, S. 85-94.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, (1984): *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara, Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, (.), *Türk Dilinin Tarihi*, Ankara, Akçağ Yayınevi

ERDAL, Marcel, (1991): *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Volume I-II, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

ERDAL, Marcel, (2004): *A Grammar of Old Turkic*, Handbook of Oriental Studies, Section Eight-Central Asia, Leiden; Boston; Köln: Brill.

ERDEM, Melek, (1998): *Dede Korkut Türkmenistan Varyantları*, Ankara, Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

ERDEM, Melek, (2003): *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi:6, Ankara, Köksav.

ERDEM, Melek, (2004). "Oğuz grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık", *Zeynep Korkmaz Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 147-162.

ERDEM, Melek, (2006), “Metaphorization of the Material Process During the Mental Process in the Turkish Dialects of the Oghuz Group”, *Central Asiatic Journal*, 50(2): 279-297.

ERDEM, Melek, (2006): “Türkmen Türkçesinde Hareket Fiillerinin ‘İstem’e Göre Anlam Değişmeleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, Haziran 2006, 42-50.

ERDEM, Melek, (2008), “Dîvânü Lügâti’t Türk’ün Kavram Dünyasında Renkler” *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, Ed. F. Sema Barutcu Özönder, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara,

EREN, Hasan, (1958), *Türkçe Gök Kelimesinin Türevleri*, Jean Deny Armağan’ından Ayırbaşım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara

ERGİN, Muharrem, (1997): *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile*, 4. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERGİN, Muharrem, (1997): *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer*, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERGİN, Muharrem, (2005): *Dede Korkut Kitabı*, 33. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.

ESİN, Emel, (2001): *Türk Kozmogolojisine Giriş*, Toplu Eserler I, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.

Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov, (2000): Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya, Moskva, İzdatelstvo “İndrik”.

FASMER, M., (2004), *Etimologičeski Slovar’ Russkogo Yazıka, Perevod s nemetskogo i dopolneniya akademika RAN TRUBAÇEV, O. N.*, Moskva, “Astrel’-Ast”

- FAYZULLİNA, Zilya Salavatovna, (2005), *Etnokul'turniye Osobennosti Tsvetoobznaçeniye v Sovremennom Başkirskom Yazıke*, Avtoreferat na stepeni kandidata filologičeskih nauk), Ufa
- FEDOTOV, M. R., (1996): *Etimologičeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka, Tom I*, Çuvaşskiy Gosudarstvenniy İstitut Gumanitarnih Nauk, Çeboksarı.
- FRUMKİNA, Revekka M., (1984), *Tsvet, Smisl, Shodstvo*, Moskva, 'Nauka'
- FURTH, H.G. (1966),
- GABAIN, A.Von., (1950), *Alttürkische Grammatik*, Leiptzig
- GABAİN, A. Von. (1954): *Türkische Turfan-Texte in Brahmischrift*, Berlin, Akademie Verlag
- GABAIN, A. Von, (1954), *Türkische Turfan-Texte VIII*, Akademie Verlag, Berlin.
- GABAIN, A. Von, RAGHMATI, R., BANG, W., (1934), *Türkische Turfan Texte, II*, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in Kommission Bei Walter de Gruyter U. Co. Berlin, VI
- GABAIN, A. Von., (1968): "Renklerin Sembolik Anlamları", *Türkoloji Dergisi*, III 1, S. 107-113, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara
- GABAIN, A. Von., (1988): *Eski Türkçenin Grameri*, Çev.: Mehmet Akalın, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GABAIN, A. Von., (1998): "Eski Türkçe", *Tarihî Türk Şiveleri*, Haz.: Mehmet Akalın, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 161, 22-66.
- GANIYEV, F.A., (2004), *Tatarça-Rusça Sözlük*, Kazan, Tatarstan Kitap Naşriyatı.
- GANIYEV, Fuat, AHMETYANOV, Rifkat, AÇIKGÖZ, Halil, (1997): *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan, "İnsan".

- GAYDARCI G. A., Koltsa E. K., Pokrovskaya L. A., Tukan B. P., (1973), *Gagauzsko-Russko-Moldavski Slovar*, Moskva, İzd. "Sovetskaya Entsiklopediya"
- GENÇ, Reşat, (1996), "Türk Düşüncesi, Davranışı ve Hayatında Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil", *Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri*, (Haz. S. Tural, E. Kılıç), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları 116, S. 85-94.
- GENÇ, Reşat, (1997), *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Sayı 118, Ankara
- GLAZ Adam, "Modelling Language In Colour-Like Ways", *Cultural Linguistics*
- GODDARD, Cliff, (1998), *Semantic Analysis, A Practical Introduction*, Oxford, Oxford University Press.
- GODDARD, Cliff, (1991), "Testing the translatability of semantic primitives into an Australian Aboriginal language", *Anthropological Linguistics* 33, 1: 31-56.
- GORDON, W. Terrence, (1994): *C. K. Ogden and Linguistics*, 5 Volumes, London, Routledge/Thoemmes Press.
- GÖNÜLLÜ, Ali Rıza, (1996), "Alanya Halk Kültüründe "Al Renk"", *Bilge Dergisi*, 1996, Yaz, 9, s. 16-19.
- GÖZAYDIN, Nevzat, "Türkçenin Renk Zenginliği", *Türk Dili*, Sayı 618, s. 539-545.
- GREGORY, R. L., (1977), *Eye and brain*. London: Weidenfeld.
- GRØNBECH, K., (1942): *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, Einar Munksgaard.
- GRØNBECH, K., (2000): *Türkçenin Yapısı*, Çev.: Mehmet Akalın, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

GUIRAUND, Pierre, (1999): *Anlambilim*, Çev.: Berke Vardar, İstanbul, Multilingual Yayınları.

GUZELANI M. J., JAPPULANI, A. A., (1996), *Karaçay-Malkar Tilni Anglatma Sözlüğü*, I, II, III, “El-Fa” Kitap Basma, Nal’çik

GÜLENSOY, Tuncer (2011), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Etimolojik Sözlük Denemesi*, I., II. Cilt, TDK Yayınları, Ankara

GÜRSOY-NASKALI, Emine, BUTANAYEV, Viktor, İSİNA Almagül, ŞAHİN Erdal, Şahin Liaisan, KOÇ Aylin, hakasça-Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, (2000): *Kutb’un Hüsrev ü Şirin’i ve Dil Hususiyetleri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

HALLIDAY, Michael A.K., (1987), “Spoken and written modes of meaning”, *Comprehending oral and written language*, p. 55-82, New York, Academic

HAMILTON, James, Russell, (1998): *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, Türkçeye Çevirenler: Ece Korkut-İsmet Birkan, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 11, Ankara, Simurg.

CIB 4 Hamilton, Turcica VII, 1975)

HAMZAYEV, M., Y., (1962): *Türkmen Diliniň Sözlügi*, Aşgabat, İzdatelctvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR.

HAMZAYEV, M., Y., (Red.) (1970): *Grammatika Turkmenskogo Yazıka, Çast I, Fonetika i Morfologiya*, Aşgabat, İzdatelctvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR.

HARKNESS, Sara, (1973), “Universal aspects of learning colour codes: A study in two cultures”, *Ethos* 1: 175-200.

HARRİS, Roy, TAYLOR, Tablot J., (2002), *Dil Bilimi Düşününde Dönüm Noktaları, Socrates'ten Saussure'e Batı Geleneği*, Çevirenler: Eser E. Taylan, Cem Taylan, Ankara, TDK Yayınları

HERING, E., (1920), *Outlines of a theory of the light sense*, L. M. Hurvich and D Jameson, transl. Cambridge, MA: Harvard University Press (1964).

HEWES, Gordon W., (1992), "Comment on MacLaury's «From brightness to hue: An explanatory model of color-category evolution»", *Current Anthropology* 33 2-163.

HEYET, Cevat, "Türklerin Tarihinde Renklerin Yeri", *Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri*, (Haz. S. Tural, E. Kılıç), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları 116, S. 55-61

HİSAMİTDİNOVA, F. G., (2010), *Mifolojiçeskiy Slovar' Başkirskogo Yazıka*, Moskva, Nauka

HORN L. R., (1989): *A Natural History of Negation*, Chicago, The University of Chicago Press .

HURVICH, Leo (1981), *Color Vision*, Sunderland, Mass.: Sinauer.
Istomina, Z.M. 1963. Perception and naming of colour in early childhood. *Soviet Psychology and Psychiatry* 1: 36-45.

ILSE-LAUDE CIRTAUTAS, (1961), "Der Gebrauchder Farbbezeichnungen in den Turkdialekten", *Otto Harrassowitz*

ISKAKOV, Ahmed, (Ed.), (2006), *Kazak Adebı Tilinin Sözdigi*, I tom, A-A, A. Baytursınılı atındağı Til bilimi İnstitutı, Almatı, "Arıs" Baspası

ISKAKOV, Ahmed, (Ed.), (2006), *Kazak Adebı Tilinin Sözdigi*, II tom, A-B, A. Baytursınılı atındağı Til Bilim İnstitutı, Almatı, "Arıs" Baspası

ISKAKOV, Ahmedî, (Ed.), (2006), *Kazak Adebî Tilinin Sözdîgi*, III tom, B-B, A. Baytursınılı Katındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, “Arıs” Baspası

ISHAKOV, Ahmedî, (Ed.), (2007), *Kazak Adebî Tilinin Sözdîgi*, IV tom, B-D, A. Baytursınılı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, “Arıs” Baspası

ISKAKOV, Ahmedî, (Ed.), (2007), *Kazak Adebî Tilinin Sözdîgi*, V tom, D-J, A. Baytursınılı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, “Arıs” Baspası

ISKAKOV, Ahmedî, (Ed.), (2007), *Kazak Adebî Tilinin Sözdîgi*, VI tom, J-J, A. Baytursınılı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, “Arıs” Baspası

ISKAKOV, Ahmedî, (Ed.), (2007), *Kazak Adebî Tilinin Sözdîgi*, VII tom, J-K, A. Baytursınılı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, “Arıs” Baspası

ISKAKOV, Ahmedî, (Ed.), (2007), *Kazak Adebî Tilinin Sözdîgi*, VIII tom, K-Ķ, A. Baytursınılı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, “Arıs” Baspası

ISKAKOV, Ahmedî, (Ed.), (2008), *Kazak Adebî Tilinin Sözdîgi*, IX tom, Ķ-Ķ, A. Baytursınılı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, “Arıs” Baspası

ISKAKOV, Ahmedî, (Ed.), (2009), *Kazak Adebî Tilinin Sözdîgi*, X tom, Ķ-M, A. Baytursınılı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, “Arıs” Baspası

ISKAKOV, Ahmedî, (Ed.), (2009), *Kazak Adebî Tilinin Sözdîgi*, XI tom, M-O, A. Baytursınılı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, “Arıs” Baspası

ISKAKOV, Ahmedî, (Ed.), (2007), *Kazak Adebî Tilinin Sözdîgi*, XII tom, O-Ö, A. Baytursınılı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, “Arıs” Baspası

ISKAKOV, Ahmedî, (Ed.), (2007), *Kazak Adebî Tilinin Sözdîgi*, XIII tom, P-S, A. Baytursınılı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, “Arıs” Baspası

ISKAKOV, Ahmedî, (Ed.), (2007), *Kazak Adebî Tilinin Sözdîgi*, XIV tom, S-U, A. Baytursınılı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, “Arıs” Baspası

- ISKAKOV, Ahmedî, (Ed.), (2011), *Kazak Adebî Tilinin Sözdîgi*, XV tom, Ü-Ya, A. Baytursınlı atındağı Til Bilim İnstıtutı Almatı, “Kazak Ensiklopediyası” Baspası
- İslam Ansiklopedisi*, (2003): Cilt 27, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ISTOMINA, Z. M., (1963), “Perception and naming of colour in early childhood”, *Soviet Psychology and Psychiatry* 1, 36-45.
- JACKENDOFF, Ray, (1993): *Patterns in the mind-Language and human nature*, New York, Harvester Wheatsheaf.
- JARRING, Gunnar, (1964): *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lund, CWK Gleerup.
- KADAŞEVA, Karlığaş, “Kazak Medeniyetindeki Semboller”, Çeviren: Ahmetova Medine, *Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri*, (Haz. S. Tural, E. Kılıç), 1996, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Sayı 116, S. 95-97
- KAFALI, Mustafa, (1996), “Türk Kültüründe Renkler”, *Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri*, Yayına Hazırlayanlar: Sadık Tural, Elmas Kılıç, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Sayı 116, 49-53.
- KAHRAMAN, Tahir, (1999), “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Ad Çekimi Eklerinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 278-298.
- KARA, Mehmet- Ahmet KARADOĞAN, (2004): *Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara, Çağlar Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay, (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları
- KARABACAK, Esra, (1994): *An Inter-Linear Translation of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile* (Part I: Introduction

and Text), Sources of Oriental Languages and Literatures 22, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University.

KARADOĞAN, Ahmet, (2004), “Türk Ad Biliminde Renk Kültü”, *Milli Folklor*, Yıl 16, Sayı 62, s. 89-99.

KARAMANLIOĞLU, Ali, Fehmi, (1989), *Seyf-i Sarâyi, Gülistan Tercümesi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları

KATZ, David,(1935), *The world of colour*, London: Kegan Paul.

KAY, Paul, McDANIEL, Chad, (1978), ‘The linguistic significance of the meaning of basic colour terms’, *Language* 54: 610-646.

KAY, Paul, BERLIN, Brent, (1969), *Basic Color Terms, Their Universality and Evolution*, University of California Press

KAY, Paul, BERLIN, Brent; MERRIFIELD, William, (1991), ‘Biocultural implications of systems of color naming’. *Journal of Linguistic Anthropology* 1, 1: 12-25.

KAYA, Ceval, (1994): *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin-Dizin*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

KENESBAYEV, (1961), *Kazak Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, Almatı

KIRAN, Zeynel, (2001): *Dilbilime Giriş*, Ankara, Seçkin Yayınları.

KOCASAVAŞ, Yıldız, (2003): Muhammed Sâlih, *Şeybâni-Nâme, (Giriş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme)*, İstanbul, Çantay Yayınları.

KOÇ, Kenan-BAYNİYAZOV, Atabek-BAŞKAPAN, Vehbi, (2003): *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Akçağ Yayınları.

KONDRATSKİY, M. V., (2006), “Traditsiyonniye Tsveta Başkirskogo Ornamenta kak Otrajeniye Natsiyonal’nego Duha Başkirskogo Naroda”, *Rol’ Kul’turı Narodov*

Başkortostan v Duhovno-Nravstvennom Vospitanii Uçaşihsyä: Materiyalı Mejregiyonal'noy Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii, Ufa, 24.11.2006, BİRO, s. 90-92

KORKMAZ, Z., (1995), “Güneş-Dil Teorisi ve Yöneldiği Hedefler”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Birinci Cilt, s. 779- 783, TDK Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep, (1994): *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep, (2003): *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep, (2003): *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

A. F. SITDIKOVA, *Semantiçeskiye traditsii tsveta v tatarskom natsnal'nom kostyume na primere jenskogo kostyuma kazanskiñ tatar XVIII-XIX vv.*

KÖK, Abdullah, (2004): *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2)*, *Giriş-Metin-İnceleme-Dizin*, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi.

LAKOFF, George-Mark JOHNSON, (1980), *Metaphors We Live By*, Chicago and London

LAKOFF, George-Mark JOHNSON, (2005), *Metaforlar, Hayat, Anlam ve Dil*, Çev: Gökhan Yavuz Demir, İstanbul, Paradigma.

LANGACKER, R.W., (1990), *Grammar and Conceptualization*, Berlin.

LAULANBEKOVA, Roza Talipbbaykızı, (2010), *Tür-Tüs Komponentti Kürdeli Atalımdardın Tanımdık Sipatı (sın esim + zat esim ülgisi boyınşa)*, Avtoreferat, Almatı

LEECH, Geoffrey, (1981): *Semantics: The Study of Meaning*, 2nd Edition, Penguin Books.

LESSING, Ferdinand D., (2003): *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2 Cilt, Çeviren: Günay Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

LEVIN, Beth, (1993): *English Verb Classes and Alternation*, Chicago, The University of Chicago Press.

LEVİTSKAYA, L. S., (Red.) (1989): *Etimolojiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (bukvı c, j, y)*, Moskva, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya.

LEVİTSKAYA, L. S.-DİBO, A. V.- RASSADİN V. İ. (1997): *Etimolojiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (bukvı ı , k)*, Moskva, "Yazıki Russkoy Kulturi", Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.

LEVİTSKAYA, L. S.-DİBO, A. V.- RASSADİN V. İ. (2000): *Etimolojiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (bukvı ı , k)*, Moskva, İzdatelstvo "İndrik", Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.

LYONS, John, (1977): *Semantics*, Volume I, Cambridge, Cambridge University Press.

LYONS, John, (1968), *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge University Press

LYONS, John, (1983): *Kuramsal Dilbilime Giriş*, Çev.: Ahmet Kocaman, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

MACKEY, W. F., (1988), "Geolinguistics: Its Scope and Principles", *Language in Geographic Context* , Ed.: C. H. Williams, 20-46, Clevedon, Philadelphia: Multilingual Matters Ltd.

MAHMUT B. Ali, *Nehcü'l-Feradis, I Metin, II Tıpkıbasım*, (1995): Tıpkıbasım ve Çeviriyazı: Janos ECKMANN, Yayımlayanlar: Semih TEZCAN-Hamza

MAYZİNA, Arjana Nikolayevna, (2006), *Semantiçeskoye Pole Tsvetooboznaçenii Altayskogo Yazıka v Sopostavlenii s Mongol'skim Yazıkom*, Avtoreferat, Gorno-Altaysk

McMANUS, (1997), "Note: Half-a Million Basic Colour Words: Berlin and Kay and the Usage of Colour Words in Literature..."

MARUFOV, E. M., (1981), *Özbek Tilinin İzohli Luğati*, I-II, A-R, Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası A.S. Puşkin nomidagi Til va Adabiyot İnstitutı, Moskva, "Rus Tili" Naşriyoti.

MAUE, Von Dieter-Klaus RÖHRBORN, (1984): "Ein 'buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift", Teil I, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band 134, Stuttgart, Kommissionsverlag Franz Steiner Wiesbaden GMBH, 286-313.

MAUE, Von Dieter-Klaus RÖHRBORN, (1985): "Ein 'buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift", Teil II, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band 135, Stuttgart, Kommissionsverlag Franz Steiner Wiesbaden GMBH, 68-91.

MEGEP: (2011), *Grafik ve Fotoğraf, Renk 211GS0004*, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı.

MENGES, Karl, (1996): *The Turkic Languages and Peoples: an introduction to Turkic studies*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 42, Wiesbaden, Harrasowitz.

MONGUŞ, D. A. (1988): *Orus-Tıva Ööredilge Slovarı*, Moskva, Russkiy Yazık.

MUEHLEISEN, Lynn Victoria, (1997): *Antonymy and Semantic Range in English*, Doktora Tezi, Northwestern University, Illinois (<http://www.f.waseda.jp/vicky/dissertation/>).

MUSAYEV K.M., GÜLTEKİN, Mevlüt, (2002), “Karayim Türkçesi”, *Türklük Bilim Araştırmaları*, Niğde, Bahar

MUSUKOV, B. A. (2014), *Leksiko-semantiçeskiye osobennosti tsvetooboznaçayuşih prilagatel’nih v tyurkskih yazıkah (na materiale Karaçayevo-Balkarskogo yazıka*

Fundamental’niye İssledovaniya.

MÜLLER, F. W. K., Herausgegeben von A.Von GABAİN (1931): *Uigurica*, IV Cilt, Berlin: Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in Kommission Bei Walter De Gruyter.

NASKALİ, Emine Gürsoy-Muvaffak DURANLI. (1999): *Altayca-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları.

NACİP, Necipoviç, Emir, (1968), *Uygursko-Russki Slovar’*, Moskva, İzdatel’stvo ‘Sovetskaya Entsiklopediya’.

NECİP, Necipoviç, Emir, (1995): *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Çeviren: İklil KURBAN, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

NERİMANOĞLU, Kamil Veli, (1996), “Türk Dünya Bakışında Reng”, *Nevruz ve Renkler*,

Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri, (Haz. S. Tural, E. Kılıç), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Sayı 116, s. 63-73

NORMAN, R., (1988), *Principles of Bioinstrumentation*, Michigan University, Wiley

NURMEMMET, Annagulu, (1996), “Türkmenlerde Renk Dünyası ve Nevruz”, *Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri*, (Haz. S. Tural, E. Kılıç), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Sayı 116, s. 75-83

ORKUN, Hüseyin Namık (1987): *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ORKUN, Hüseyin Namık, (1940), *Prens Kalyanamkara ve Paparkara Hikayesinin Uygurcası*, TDK, Ankara

ORUÇOV, Ä. Ä., (1966-1980-1983-1987), *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, Bakı, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı.

ÖGEL, Bahaeddin, (1991): *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VI. Cilt, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

ÖGEL, Bahaeddin, (2002-2003): *Türk Mitolojisi I-II*, 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ÖNDER, A., (1982), “Türklerde Renk Geleneği”, *Türk Folkloru Araştırmaları*, Ankara, s. 125-131.

ÖZCAN, Aynur Öz, (Mart 2005): “Özbek Türkçesinde Olumsuz Yapıda kullanılan Fiiller”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 52-67.

ÖZGEN, E., DAVIES, I. R., (1998), “Turkish Color Terms: Test of Berlin and Kay’s Theory of Color Universals and Linguistic Relativity”, *Linguistics*, Vol. 36, No 5, pp. 919-956.

- ÖZTOPÇU, Kurtuluş, (1989): *Münyetü'l-Ğuzāt 14th-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise*, Text, Translation-Index, Sources of Oriental Languages&Literatures 13, Harvard University.
- PALMER, G.B., (1996), *Toward A Theory of Cultural Linguistics* (Austin: University of Texas Press
- PALMER, F.R., (2001): *Semantik, Yeni Bir Anlambilim Projesi*, Çev.: Ramazan Ertürk, Ankara, Kitâbiyât.
- PAASONEN, H., (1950), *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- PAWLOWSKI Adam, (2006), Quantitative Linguistics In The Study of Colour Terminology, A Reserch Report, Cultural Linguistics ?
- PEKARSKİY, E., K., (1959): *Slovar Yakutskogo Yazıka*, Tom III, Vıpuski 10-13, Leningrad, Akademiya Nauk, SSSR.
- RADLOFF, W., (1893), *Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçii*, Tom Pervıy, Glasniye, Sanktpeterburg
- RADLOFF, W., (1928): *Uigurische Sprachdenkmäler*, Leningrad, Akademie der Wissenschaften.
- RADLOFF, W., (1893-1911): *Versuch Eines Wörterbuchs Der Türk-dialecte*, Erster Band, Snt.Petersburg.
- RAGHMATI, R., EBERHARD W., (1936), *Türkische Turfan Texte*, VII Berlin
- RÄSÄNEN, Martti (1969): *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RİFAT, Mehmet (2000): *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları (2-Temel Metinler)*, 2. baskı, İstanbul, Om Yay.

RÖHRBORN, K., (1977-81-88): *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien, Lieferung 1-4, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K.-MAYER A. L., (1991): *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

RÖHRBORN, K.-MAYER A. L., (1996): *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

Russko-Başkirski Slovar', (1964): "İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya"

Slovar' Altayskogo i Aladagskogo Nareçii Tyurkskogo Yazıka, (1870)

ROSCH, Eleanor, (1978), "Principles of Categorisation", Cognition and Categorisation, Hillsdale, NJ, Erlbaum.

ROSCH Heider, (1972a),

RUSSEL, Bertrand, (1948), *Human knowledge: Its scope and limits*, New York: Simon

RUSSEL, Bertrand, (1973), *An inquiry into meaning and truth*, Harmondsworth: Penguin.

RYUMİNA-SIRKAŞEVA L.T., KUÇİGAŞEVA, N. A., (2000), *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, Çevirenler: Akalın Şükrü Haluk, Turgunbayev Caştegin, Ankara, TDK Yayınları

SAĞLIK, G. Selcan, (2007), *Türk Dilinde Yön Gösteren Karşıtlıklar, Aşağı: Yukarı Sözcükleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara

SAĞOL, Gülден, (1993): *An Inter-Linear Translation of The Qur'an Into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile* (Part I: Introduction and Text),

Sources of Oriental Languages and Literatures 21, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University.

SAMATOV, Kubatbek , (1997), *Tsvetooboznaçayuşaya leksika v kirgizskom yazıke* (Kırgız Dilinde Renk Bildiren Söz Varlığı) Doktora tezi.

SAPIR, Edward, (1949), Selected writings of Edward Sapir in language, culture and personality. In: David Mandelbaum, ed. Berkeley: University of California Press.

SARUUL-ERDENE, Myagmar, (2004), “Moğolca’da Yer Adları ve Renk Simgesiliği”, Çev.: Abbas Karakaya, *Milli Folklor*, 2004, Yıl 16, Sayı 63, s. 84-86

SAUNDERS, Barbara, (), “The Normativity of Colour”, *Cultural Linguistics*,

SAUSSURE, Ferdinand, (1998): *Genel Dilbilim Dersleri*, Çev.: Berke Vardar, İstanbul, Multilingual Yayınları.

SEMYONOVA, Aminat Bilyalovna, (2011), *Fitonimiya Karaçayevo-Balkarskogo Yazıka* adlı doktora tezi.

SEREBRENNİKOV, B. A., (1964), "K voprosu o proishojdeniy elementa k (g, q, γ) v okonçaniy datelno-napravitelnogo padeja v tyurkskih yazıkah" – *Kratkie coobşeniya İn-tanarodov Azii*, 83, Moskva, *Mongolovedenie i tyurkologiya*.

SEVORTYAN E. V., (1974), *Etimolojiçeski slovar’ tyurkskih yazıkov*, *Obşetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasniye*,

SHWEDER, Richard A., BOURNE, Edmund J., (1984), “Does the concept of the person vary cross-culturally?”, *Culture theory: Essays on mind, self, and emotion*.

R.A. Shweder and R.A. LeVine, (ed.), p. 158-199, Cambridge: Cambridge University Press.

SIBANBAYEVA, A.S., (2002), *Metaforanın Tildik Bolmısı jane Kontseptualdik Metaforalar*, KazMU, Almatı.

- SİROTKİN, M.Y., (1961), *Çuvaşsko-Ruski Slovar'*, Moskva, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey
- SLEPTSOVA, P. A. (1972): *Yakutsko-Ruskiy Slovar*, Moskva, İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Slovar' Altayskogo i Aladagskogo Nareçii Tyurkskogo Yazıka*, (1870)
- SMİTH, T., (1931-1932), "A reading of elementary colorimetric theory", *Transactions of the Optical Society* (London).
- SÖYÄGOV, Mıratgeldi (Red.) (1999): *Türkmen Dilinin Grammatikası-Morfologiya*, Aşgabat, Ruh Neşiryatı.
- STEINVALL, Anders, (2002), "Basic Colour Terms And Type Modification Meaning In Relation To Function, Salience And Correlating Attributes", *Cultural Lingusitics*.
- SWADESH, Morris, (1972), *The origin and diversification of language*, London: Routledge and Kegan Paul.
- SUBAŞI, Adalar, Derya, (), "Renkler Ulamı Üzerine Türkçe ve Arapça Sözlük Tabanına Yönelik Gözlemler"
- ŞÇERBAK, A. M., (1977), *Oçerki po Sravnitelnoy Morfologii Tyurkskih Yazukov (İmya)*, Leningrad, İzdatelstvo Nauka.
- ŞOABDURAHMANOV, Ş. Ş. (1971), *Özbek Halk Şevalari Lugati*, Taşkent, Fan Naşriyeti.
- TANNAGAŞEVA, N. N. K. – Şükrü Haluk AKALIN, (1995), *Şor Sözlüğü*, Türkoloji Araştırmaları, Adana, Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- Tatar Teleneñ Añlatmalı Süzlege*, (1977-79-81): III Tomda, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı.

TAVKUL, Ufuk, (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEBUYEVA, D.R. (2010), *K sisteme tsvetooboznaçeniya i tsvetovih predpoçteniy*, (karacay malkarcada renk)

TEKİN, Şinasi, (1980), *Maitrisimit nom bitig, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index*, Berliner Turfantexte IX, Berlin, Akademie Verlag.

TEKİN, Talat, (2013) *Makaleler I, Altayistik*, Yayına Hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir, TDK, Ankara

TEKİN, Talat, (1993): *Irk Bitig, The Book of Omens*, Wiesbaden, Harrassowitz, Verlag.

TEKİN, Talat, (1994): “Türk Dillerinde Ökseste y- Türemesi”, *Türk Dilleri Araştırmaları 4*, Ankara, Simurg, 51-66.

TEKİN, Talat, (2000): *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9.

TEKİN, Talat, (2004): *Irk Bitig, Eski Uyurca Fal Kitabı*, Ankara, Öncü Kitap.

TEKİN, Talat, (2006): *Orhon Yazıtları, 2. Baskı*, Ankara, Türk Yayınları.Dil Kurumu

TENİŞEV, E.R., (Ed.) (1997), *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, Leksika*, “Nauka”, Moskva

TENİŞEV, E.R., (Ed.) (1988), *Sravnitelno-istoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov, Morfologiya*, Moskva, Nauka.

TENİŞEV, E.R., (Ed.) (1968): *Tuvinsko-Russkiy Slovar*, Moskva, İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.

- TENİŞEV, E.R., TODAYEVA, B, H., (1966), *Yazık Jyoltih Uygurov*, İzd. “Nauka” Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskkva
- XIII.Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1965-88): VIII Cilt, 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEZCAN, Semih, (1974): *Das uigurische İnsadi-Sutra*, Berlin, Akademie Verlag.
- THACKSTON, W., M., (1993): *Zahirüddin Muhammed Bâbü Mirza, Bâbürnâme*, I-III, Harward University Press.
- THOMSEN, V. (2002): *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çeviren: Vedat Köken, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- THOMSEN, V., (1912), *Dr. A. Steins Manuscripts in Turkisch “Runic” Scripts from Mariyan and Tun –huang*, London
- TOHLİYEV, Bakican, (1999), “Kutadgu Bilig Poetikası (Kızıl Renk Remzine Dair)”.
- TOKARSKI, R., (1995), “Semantics of Colour Terms in Contemporary Polish”, Lublin, Wydawnictwo UMCS
3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı*, 1996, s. 1151-1156, Ankara, TDK Yayınları
- TOPARLI, Recep, ÇÖGENLİ S., YANIK N. H.,(1999), *El- Kavânînü'l Külliye Li-Zabti'l Lügati't- Türkiye*, TDK Yayınları, Ankara
- TOPARLI, Recep, MUSTAFA Argunşah, (2008), *Mu'inü'l-Mürîd*, TDK Yayınları, Ankara (XIII-XIV yy).
- TOPARLI, Recep, (1987), *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l- Leysi's Semerkandi* (Tarnskripsiyonlu Metin- İndeks- Orijinal Metin), Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum

TOPARLI, Recep-VURAL, Hanifi-KARAATLI, Recep, (2003): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

TULUM, Mertol, (2011), *Meninski'nin Thesaurus'u ve XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi*, Ankara, TDK Yayınları

TURNER (1966),

Türkçe Sözlük, (2009): 10. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

NİYAZOV, Saparmırat Türkmenbaşı, (2001), *Ruhnama*, Birinci Kitap, Aşgabat.

NİYAZOV, Saparmırat Türkmenbaşı, (2004), *Ruhnama*, İkinci Kitap, Aşgabat.

ORKUN Hüseyin Namık, (1940), *Prens Kalyanamkara ve Paparkara Hikayesinin Uygurcası*, TDK, Ankara

ULLMANN, S. (1967), *Semantics, An Introduction To The Science* (Oxford, Basil Blackwell),

ÜLKEN, Hilmi Ziya, (1933), *Türk Tefekkürü Tarihi*, I-II Cilt, İstanbul: Matbaai Ebüzziya.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, (1965), *Bilgi Ve Değer*, Ankara, Aytemiz Kitabevi.

ÜNLÜ, Suat, (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73235v/3-450r7)*, *Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.

VARDAR, Berke, (1998): *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, ABC Kitabevi.

VASİLYEV, Yuriy, (1995), *Türkçe-Sahaca Sözlük*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları

- VOYNOVA, Stefka, (1978), *Sravnitel'nyy Analiz Frazeologičeskikh Yedinitis s Komponentami Tsvetooboznačenyami: Na Materiyale Russkogo i Bolgarskogo Yazıkov*, (Avtoreferat?) Leningrad
- WESTPHAL, Jonathan, (1987), "Colour: Some philosophical problems from Wittgenstein", *Aristotelian Society Series*, Volume 7. Oxford: Basil Blackwell.
- WIERZBICKA, Anna, (1996a), "Oboznačeniya Tsveta i Universilii Zritel'nogo Vospriyatiya", *Yazık, Kul'tura, Poznaniye*, s. 231-291, Moskva (www.philology.ru)
- WIERZBICKA, Anna, (1996b), *Semantics: Primes and Universals*, Oxford, Oxford University Press.
- WIERZBICKA, Anna, (1972), *Semantic Primitives*, Frankfurt: Athenaum Linguistische Forschungen, 22
- WIERZBICKA, Anna, (1980), *Lingua mentalis: The semantics of natural language*, Sydney: Academic Press.
- WIERZBICKA, Anna, (1985), *Lexicography and conceptual analysis*, Ann Arbor: Karoma
- WIERZBICKA, Anna, (1990), "The meaning of colour terms: Semantics, culture and cognition", *Cognitive Linguistics*, 1, 1: 99-150
- WITTGENSTEIN, Ludwig, (1977), *Remarks on color*, G. E. M. Anscombe, ed. Linda L. McAlister, Margaret Schattle, transl. Oxford: Blackwell.
- WITTGENSTEIN, Ludwig, (2007), *Renkler Üzerine Notlar*, Çev.: Ahmet SARI, Salkımsöğüt Yayınları.
- WITKOWSKI, Stanley R., Brown, Cecil H., (1978), *Lexical universals*, Annual Review of Anthropology 7: 427-451.
- WRESHNER, (1980),

YALIM, Özcan, (1998): *Türkçe'de Yakın ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü*, Ankara, İmge Kitabevi.

YEBZEYEVA, F. P. (2010), *Sposobi nominatsii jivotnih v karaçayevo-balkarskom yazıke* (Karaçay-Malkar Dilinde Hayvanları Adlandırma Yöntemleri) (Gumanitarnıye İssledovaniya.

YEGOROV, V. G., (1964): *Etimologičeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı.

YILDIZ, Süleyman, (1980), Almanca ve Türkçede Bazı Renk Sıfatlarının Karşılaştırılması, *Genel Dilbilim Dergisi*, Sayı: 7-8, s. 37-71, Ağustos, Ankara

YILMAZ, Emine, (1997), *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*

YILMAZ Emine, DEMİR Nurettin, KÜÇÜK Murat, *Kıtası-ı Enbiya* (2013), Metin, Sözlük-Dizin, Notlar, Türk Dil Kurumu Nüshası, TDK, Ankara

YÜKNEKİ, Edip Ahmed B. Mahmud, (1992), *Atebetü'l-Hakayık*, Reşid Rahmeti Arat, TTK, Ankara

YUDAHİN, K. K., (1965): *Kirgizsko-Ruskiy Slovar*, Moskva, İzdatelstvo "Sovetskaya Entsiklopediya".

YÜCE, Nuri, (1993): *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

YÜCEL, Erkan, (2014), *Işık, Renk ve Elektromanyetik Tayf* (Elektromanyetik Spektrum), http://www.akat.org/sizin_icin/elektromagnetik_tayf.pdf

ZAJACKOWSKI, Ananiasz, (1954), *Słownik arabsko-kiçzaki z okersu Pastwa Mamelucktigo, Bulgat al-Muştaq fi lügat al-Türk wa'l-Qifzaq*, Czecs. II. Verba, Prace Orientalistyczney, Zaklad Orientalistki Polskiej Akademii Nauk, 86+138 s., Warszawa

ZAKİROV, Rafis Rafaeleviç (2003), *Frazeologičeskiye yedinitı s komponentom tsvetoobznaçeniya v angliyskom, russkom i tatarskom yazıkah*, Uçyonaya stepen' kandidat filologiçeskih nauk, Kafedra tatarskogo yazıkoznaniya, Kazanskogo gosudarstvennogo pedogogiçeskogo universiteta, Kazan'.

ZIEME, Peter, (1975), *Manichäisch-Türkische Texte*, Berlin, Akademie Verlag.

ZIEME, Peter, (1996), *Altun Yaruq Sudur Vorworte und das erste Buch*, Berliner Turfantexte XVIII, Brepols, Turnhout, Belgium.

ZÜLFİKAR, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, III Dizin-Sözlük*, (1998): Hazırlayan: Aysu Ata, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZET

OTYZBAY, Zhazira, Türk Kavram Sisteminde Renkler, Doktora Tezi, Danışman:

Prof. Dr. Melek ERDEM, 556 s.

Eski dönemlere ait olan sözcükler, o dönemde aynı veya benzer anlama gelen sözcüklerin etkin bir şekilde kullanılmasından pasifleşmesi sonucunda kullanım dışında kalarak tıpkı canlıların hayat seyrinde olduğu gibi çevreye uyum sağlayarak ya hayatta kalmakta ya da yok olup gitmektedir. Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanılan gelen her bir sözcük geçmişimizin bir parçası olup, kültürümüzün ve tarihimizin birer taşıyıcısıdır. Renk adları ve onların çeşitli yan anlamları toplumun kültürünü temsil etmekte kalmayıp, toplumun kendine has dünya görüşünü de yansıtmaktadır.

Eldeki çalışmada VII.-VIII. yüzyıl Köktürkçe yazılı kaynaklardan günümüze kadar tüm çağdaş Türk yazı dillerinin sözlükleri taranarak tarihsel ve çağdaş Türk dilinde kullanılan Öztürkçe renk adları ve yan anlamları tanıklanmıştır. Renk metonimileri ve metaforlarının çarpıcı örneklerinden Türk dilinin idrak anlambilimi bakımından yaratıcılığın yüksek kapasitesini görebilmekteyiz. Yan anlamların dildeki çok çeşitli hizmeti ve onun oluşum mekanizması, dildeki rolü derinden araştırılmayı gerektiren önemli meselelerdendir. Renklerin yan anlamlarının araştırılması Türk dilinin taşıyıcılarının dünya görüşünü ortaya koymakla birlikte yan anlamların oluşmasında idraki süreçlerin açığa kavuşturulması bakımından önem arz etmektedir. Bu yüzden bu tür araştırmalar günümüzde nadir kullanılan veya kaybolmakta olan sözcüklerin unutulmaması ve yeni terim ve sözcük türetiminde kullanılarak yeniden canlandırılması için zemin hazırlamaktadır. Bu çalışma, Türk idrak anlambilimine ve idrak leksikolojisine katkı sağlayacak, genel Türk dilinin

kavram alanı çalışmalarına basamak kuracak, genel Türk dilinin anlambilimsel süreç modelini çıkarmaya yardımcı olacaktır.

SUMMARY

OTYZBAY, Zhazira, *The Colors in Turkic Consept System*, Doctorate Thesis, Advisor: Prof. Dr. Melek ERDEM, 556 p.

The words those belong to the former period, stay out of use as a result of being passive, because of the used effectively words having the same or similar meaning at that time. By adapting to the environment they staying alive or disappear, Every word that has been used since the most ancient periods, is a part of our history and is a carrier of our culture and history. Color names and their various connotations not only represent the culture of the society, and also reflect the community's unique world view.

In the present study, have been identified the Turkic origin color names and connotations used in historical and modern Turkic languages by scanning the dictionaries of all Turkic literary languages from the period of Kokturks written sources belong VII-VIII centuries until today. We can see that the color metonymies and metaphors in Turkic literary languages show us the high capacity of creature in point of veiw General Turkic cognitive semantics.

The aim of our research is preparing the fundament to revive the color words those use being lost by fall out of use anymore or continuing to use only in the one dialect. The function of color metonymies and metaphors, their formation mechanizm and their rol in language are the one of the important issue which should be study. This study, General Turkic linguistics and will help to get the process model of General Turkic semantics.